

કર્મ તણી ગતિ જ્યારી...

પં. અરૂણવિજય મ.

પૂ. પંન્યાસજી શ્રી અરૂણવિજયજી ગણિવર્ય મહારાજનો

❧ લાક્ષણિક પરિચય ❧

રાજસ્થાન રાજ્યની મરૂસ્થલી ના પાલી જિલ્લામાં - ગોડવાડ પ્રદેશના બાલી તાલુકામાં અરાવલી પર્વતમાળા ની ઉત્તરી તલેટીમાં આવેલી પ્રાચીન ઐતિહાસિક શ્રી હથૂણડી રાતા મહાવીર સ્વામી તીર્થની પાસે બીજાપુર ગાંમના આગેવાન શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી ચંદુલાલ ખુશાલચંદ ઝવેરી પરિવારના સુપુત્ર સેવાભાવી કર્મઠકાર્યકર્તા શ્રીમાન શા. ઝવેર ચંદભાઈ ચંદુલાલ કામદાર ના, પોરવાલ જ્ઞાતીય ધર્મનિષ્ઠ સુપુત્ર શ્રીમાન શા. ગુલાબચંદજી ઝવેરચંદજી અને તેમની ૧૨ વ્રતધારી તપસ્વીની સુશ્રાવિકા શ્રીમતિ શાન્તાબેન ના ૫ પુત્રો માં જ્યેષ્ઠ સુપુત્ર શ્રી અરૂણકુમારનું આ અવનિતલ પર અવતરણ યોગાનુયોગ શ્રી રાતા મહાવીર સ્વામી ભ. ની પ્રતિષ્ઠા ના શુભદિવસે માગસર શુ. ૬, વિ. સં. ૨૦૦૬ માં થયું હતું. ભાગ્યશાળી અરૂણકુમારે મુંબઈમાં સ્કુલનું વ્યવહારિક શિક્ષણ મેળવીને સંસારથી વિરક્ત બની ભર જૂવાની માં મહાભિનિષ્ક્રમણ કરી દીક્ષા લીધી. પૂ. ગરહાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રી પ્રેમસૂરિ મ. સા. ના ગુરૂબંધુ આચાર્ય દેવશ્રી સુબોધસૂરિ મ. સા. ના શિષ્યરૂપે પૂ. મુનિશ્રી અરૂણવિજય મ. ના રૂપમાં દીક્ષિત અણગાર જિન શાસન ના શણગાર બન્યા.

સંયમ જીવનની સાધનાની સાથે-સાથે જ્ઞાનોપાસનામાં તલલીન બની રાષ્ટ્રભાષા રત્નની ઉપાધિ વર્ધા થી મેળવી. અને સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં “સાહિત્ય રત્ન” (M.A.) ની ઉપાધિ પરીક્ષાઓ આપી પ્રયાગથી મેળવી. વિદ્યાદાતા પંડિત ઈશ્વરચંદ્રજી રામી અને પુનાના પંડિતજી શ્રી રામચંદ્ર શાસ્ત્રી જોશી પાસે વર્ષો સુધી વ્યાકરણ અને દર્શન શાસ્ત્રોનો મૌલિક અભ્યાસ કરી ભા. વિ. ભવન મુંબઈથી પરીક્ષાઓ આપી પૂજ્યશ્રીએ ન્યાયાદિ દર્શનોમાં “શાસ્ત્રી (B.A.), અને દર્શનાચાર્ય (M.A.) ની ઉપાધિઓ પ્રથમ ક્રમાંકે હાંસલ કરી છે.

ગુરૂદેવ પૂ. આચાર્ય દેવશ્રી સુબોધસૂરિ મ. સાહેબે શ્રી ભગવતી સૂત્ર પર્યન્ત યોગોદ્ગ્રહન કરાવીને ગણિવર્યની પદવીથી સુશોભિત કર્યા. પૂના નગરીમાં પૂજ્યશ્રીને “પંન્યાસ” પદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા હતા.

દેવગુરૂની અસીમ કૃપાથી સચિત્ર વ્યાખ્યાતા અને સારા લેખક રૂપે પૂજ્યશ્રીની પ્રતિભા વિકસી. તેઓશ્રીના સચિત્ર શૈલીના પ્રવચનો એક અનોખી ભાત પાડે છે. આથી સચિત્ર શૈલીના

કર્મ તારી ગતિ બ્યારી...

ભાગ - ૨

-: લેખક અને પ્રવક્તા :-

પ. પૂ. પંચાસ શ્રી અણ્ણવિજય મ.
(રાષ્ટ્રભાષા રત્ન, સાહિત્ય રત્ન M.A. , ન્યાયદર્શનાચાર્ય M.A.)

-: અનુવાદક :-

પ્રા. પ્રહલાદભાઈ પટેલ

-: પ્રકાશક સંસ્થા :-

Shri Mahavir Research Foundation

● વીરાલયમ્ ●

Po. કોલેવાડી, આંખેગાંવ ખુર્ડ, દેહુરોડ-કાતજ બાયપાસ, મુંબઈ-પુના N. H. 4,
તા. હવેલી, પુના - ૪૧૧૦૪૬.

પુસ્તકનું નામ

◀ **કર્મ તાણી ગતિ બ્યારી : ભાગ - ૨**

લેખક

◀ પૂજ્ય સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી સુબોધચૂરિ મ. સા.
ના શિષ્ય પંચાસ અરૂણવિજય મ. સા.

વિષય

◀ આઠ કર્મનું સચિત્ર સ્વરૂપ

પ્રકાશક

◀ મહાવીર રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન - વીરાલયમ, પુના.

અનુવાદક

◀ પ્રહસાદભાઈ ગ. પટેલ - વડનગર.

પ્રક્ર સંશોધક

◀ મુનિશ્રી હેમન્તવિજય મહારાજ.

ટાઈપ સેટિંગ

◀ વીરાલયમ કમ્પ્યુ ગ્રાફિક્સ - પુના. ☎ ૫૭૩૭૫૭

મુદ્રક

◀ ટીપક પ્રીટરી, પુના ૨. ☎ ૪૪૫૮૪૭૭૨

પ્રતિ

◀ ૨૦૦૦ / આવૃત્તિ ત્રીજી.
વિ.સં. ૨૦૫૬ / વીર સં. ૨૫૨૬ / ઇ.સ. ૧૯૬૯

સર્વ હકક સંસ્થાને આર્ધીન

મુલ્ય

◀ ફક્ત ૭૦ રૂપીયા (સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતોનં સાદર ભેટ)

પ્રાપ્તિ સ્થાન

● સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર ●

૧૧૨, રતનાપોલ,
હાથીખાના, રિસિફ રોડ,
અમદાવાદ - ૧.

શ્રી ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ ભક્તિ વિહાર

હાઈવે, પો. શંખેશ્વર, ના. સેમી.
વાયા - હારીજ, જિ. મહેસાણા.
(ઉ. ગુજ.)

● પાર્શ્વ પ્રકાશન ●

ઝવેરીવાડ, પ્રગતિ બેંક ઉપર,
નિશા ખોળના નાકે, રિસિફ રોડ,
અમદાવાદ - ૧.

● વીરાલયમ ●

O/o. ૧૦૫૬, શુક્રવાર પેઠ.
નિલક રોડ.
પુના - ૪૧૧ ૦૩૦.

ગુરૂ ચરણે અર્પણ.....

પ. પૂ. શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્
વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મ.સા. (કાશીવાલા)

પ. પૂ. તપસ્વીરત્ન આચાર્ય દેવ શ્રીમદ્ વિજય
ભક્તિસૂરીશ્વરજી મ.સા. (સમીવાલા)

શ્રી ૧૦૮ પાર્શ્વ-ભક્તિ બિહારના ઉદબોધક
-ગચ્છાધિપતિ- પ.પૂ. પ્રશાન્ત મૂર્તિ આચાર્ય દેવ
શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા.

ના ગુરૂબંધુ અને વડીલબંધુ
પ.પૂ. આચાર્ય શ્રીમદ્વિજય સુબોધસૂરીશ્વરજી મ.સા.

ભવોદ્ધિ તારક, સંયમ દાતા

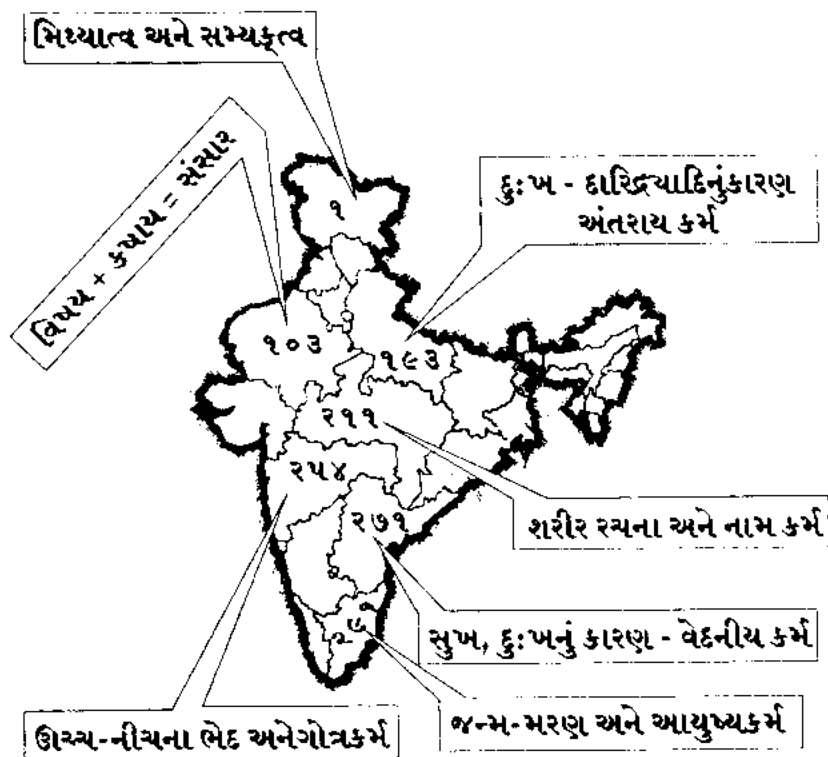
પૂ. ગુરૂદેવ તથા ગુરૂપરંપરાના

ચરણારવિંદ માં

સાદર અર્પણ...

લી. - અફ્ફણવિજય

MAP - નકશો

★ ગુરુ ચરણે અર્પણ

★ વીરાલયમ્

★ આર્થિક સહયોગ

★ મહાવીર રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન

★ કીર્તીભાઈનું જીવન

★ મહાવીર સાધર્મિક નગર

★ અનુવાદકનું કથયિતવ્ય

બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ દેરાસર - વાલકેશ્વર-મુંબઈ
ના મૂળનાયક શ્રી આદીશ્વર ભગવાન

બાબુ શેઠશ્રી અમીચંદજી પનાલાલજી

વાલકેશ્વર
બાબુના
દેરાસરના
નિર્માતા

શેઠાણી શ્રી કુંવરબાઈ અમીચંદજી

★ તત્ત્વચિંતક તાત્ત્વિક - સાત્ત્વિક સાહિત્યના સર્જનારા • શાસ્ત્રીય શૈલીએ સિદ્ધાંતોની તત્ત્વપૂર્ણ રજુઆત કરનારા... • દાર્શનિક પદ્ધતિએ તર્કયુક્તિ પૂર્વક છણાવટ કરનારા • શિખિરો ઢાંચા યુવા આત્મને જૈન તત્ત્વના રહસ્યો સમજાવનારા • ચાર્ટ-ચિત્રો સાહિત સચિત્ર શૈલીના પ્રવચન કરનારા
 ★ સચિત્ર શૈલીએ પુરતકો લખનારા લેખક પૂ. પંન્યાસ પ્રવર શ્રી અરુણવિજયજી મહારાજ.

ઉદાર આર્થિક સહયોગ

બૃહદ્ મુંબઈ મહાનગરના તીર્થસમાન
આદીશ્વર દાદાના ભવ્યજિનાલયની

૯૫ મી વર્ષગાંઠની ઉજવણી ની સ્મૃતિમાં

બાબુ અમીચંદ પંજાલાલ
આદીશ્વર જૈન ટેમ્પલ ટ્રસ્ટે

કર્મ તણી ગતિ બ્યારી...

પુસ્તક ભાગ ૧ અને ૨

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાયે

જ્ઞાન ખાતામાંથી

ઉદાર આર્થિક સહયોગ આપ્યો છે.

તે બદલ શત... શત... અભિનંદન સહ

આભાર...

- શ્રી મહાવીર રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન - પુના.

બાબુ અમીચંદ પંજાલાલ આદીશ્વર જૈન ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ વાલકેશ્વર - મુંબઈ ના આંગણે

પૂ. પંન્યાસ પ્રવર શ્રી અરૂણવિજયજી ગણિવર્ય મહારાજ ના ચાતુર્માસ ના સંભારણા

બૃહનમુંબઈના આંગણે ઉંચી ટેકરી ઉપર તીર્થ તુલ્ય શ્રી આદીશ્વર દાદાનું ભવ્ય જિન પ્રાસાદ છે. જેને ૪-૫ વર્ષ પછી ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થવાના છે. આજથી ૯૬ વર્ષો પૂર્વે પાટણના વનની ખાખુ પરિવારે નિર્માણ કરેલ આ ભવ્ય જિનાલય છે. તેના સંસ્થાપિત ટ્રસ્ટનું નામ ખાખુ અમીચંદ પંજાલાલ આદીશ્વર જૈન ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ છે. નીચે આદીશ્વર દાદાની ભવ્ય મનમોહક મૂર્તિ છે. ઉપર શામળા પાર્શ્વનાથ પ્રભુ છે. દ્વિમંજિલી આ દેરાસરમાં રંગ બેરંગી નક્ષી કામાદિ ઘણું સુંદર કામ છે. મુંબઈના દર્શનીય સ્થળોમાં એની ગણના થાય છે. રોજ પરદેશી પર્યટકો અહીં જોવા આવે છે. અને જૈન સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થાય છે. દેરાસરની પાસેજ ભવ્ય ઉપાશ્રય છે. વર્ષોથી અત્રે શ્રી સંઘમાં ચાતુર્માસો થતા રહે છે.

વિ. સં. ૨૦૫૪ (ઈ.સ. ૧૯૯૮) નું ચાતુર્માસ વાલકેશ્વર સંઘના આંગણે કરાવવાયે ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી શ્રી ધનુભાઈ ઝવેરી, ભરતભાઈ ઝવેરી, વિજયભાઈ ઝવેરી, આદિ ટ્રસ્ટી ભાગ્યશાલીઓ પ. પૂ. પંન્યાસ પ્રવર શ્રી અરૂણવિજયજી ગણિવર્ય મહારાજ આદિ મુનિગણને વિનંતિ કરવા શ્રી માતૃઆશીષ સંઘના આંગણે આવ્યા હતા. પ. પૂ. ગરછાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની. આજ્ઞા-અનુમતિથી પૂજ્યશ્રીના ગુરુબંધુ પ. પૂ. સ્વ. આચાર્યદેવ શ્રી સુખોદ સૂરીશ્વરજી મ. સા. ના શિષ્યરત્ન પ. પૂ. પંન્યાસ પ્રવર શ્રી અરૂણવિજયજી ગણિવર્ય મ., પૂ. મુનિશ્રી ધનપાલ વિજયજી મ., પૂ. મુનિશ્રી હેમન્તવિજયજી મ. આદિ દાણા - ૩, તથા પૂ. સાધ્વીજી શ્રી લાવણ્યશ્રીજી મ. ની. શિષ્યા પૂ. સાધ્વીજી શ્રી વીરપ્રભાશ્રીજી મ. આદિ ઠા. ૪ ની ચાતુર્માસની જય બોલાવી.

અષાઢ સુદ ૬, વિ. સં. ૨૦૫૪ ના શુભમુહૂર્તે પૂજ્યશ્રીનું ચાતુર્માસ પ્રવેશ યયો.

બ્યાખ્યાન વાણીનું આયોજન : પ્રતિદિન સવારે ૯-૧૫ થી ૧૦-૩૦ પૂજ્યશ્રીની પ્રવચન ધારામાં જિનવાણીનો ધોધ વહેવા માંડ્યો. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર જિનાગમ માંથી મહાવીર વાણીના વીર વચનામૃતો પૂજ્યશ્રીએ સમજાવવા માંડ્યા. સાથે સાથે જૈન કર્મવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોને પૂજ્યશ્રી શિક્ષણ પદ્ધતિ - ૬બે બોર્ડ ઉપર ચિત્રો સાથે સમજાવવા માંડ્યા. જૈન શ્રમણ સંઘમાં સચિત્ર શૈલીથી બ્લેકબોર્ડ ઉપર ચિત્રો સાથે સમજાવતા પ્રવચનો આપનારા મહારાજ તરીકે પૂ. અરૂણવિજયજી મ. સા. ની પ્રથમ કક્ષાએ ગણના છે. તાત્ત્વિક અને સાત્ત્વિક પ્રવચનોમાં કર્મ સિદ્ધાન્તના રહસ્યો સમજાવતા અનેક જિજ્ઞાસુ ભાઈ-બહેનો પ્રવચનો નોંધવા લાગ્યા. જાણે કર્મ વિજ્ઞાનની સ્કૂલ શરૂ થઈ હોય. એવું લાગતું હતું. બીજી તરફ બ્લેક બોર્ડ ઉપર ચિત્રો સાથે ના પ્રવચનો હોવાથી સમજવામાં બધાને ઘણી સરળતા પડતી હતી.

સાથે-સાથે ભાવનાધિકારે ચરિત્ર સ્વરૂપે સમરાદિત્ય ચરિત્રનો કથાનું યોગ પણ રસપ્રદ હતો. જે કર્મ સિદ્ધાન્તના સ્વરૂપને પ્રેક્ષીકલ જણાવતું હતું.

ધ્યાન-યોગ-સાધના કલાસ : દરરોજ સવારે ૬ થી ૭ ધ્યાન-યોગ સાધના વર્ગ પૂજ્યશ્રી ચલાવતા હતા. જેમાં યોગ બિંદુ, યોગસાર, યોગશાસ્ત્રાદિના આધારે જૈન ધ્યાન-યોગનું સ્વરૂપ સમજાવતા હતા. અને બધાને ધ્યાન-યોગ સાધનાની પ્રક્રિયા શિખરાડતા હતા. ઘણાં જિજ્ઞાસુ ભાવિકો રસપૂર્વક શીખતા હતા.

રવિવારીય યુવા ઉત્કર્ષ શિબિરનું આયોજન : વાલેકશ્વર જૈન સંઘના આંગણે યુવાનો માટે જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ શિબિરનું રવિવારીય આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં અનેક યુવક-યુવતિઓ જોડાયા હતા. પૂજ્યશ્રી જૈન કર્મ ક્લિસોસોફી, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈન પદાર્થ વિજ્ઞાનાદિના વિવિધ વિષયો ઉપર ૩ કલાક ના ૩ કલાકમાં પ્રવચનો આપતા બ્લેક બોર્ડ ઉપર સમજાવતા હતા. ત્યાર પછી સાધર્મિક ભક્તિ વિવિધ ભાગ્યશાલીઓ તરફથી કરવામાં આવતી હતી. બપોરે ૨ - ૩૦ વાગે વિશેષ પ્રવચન ધારા ચાલતી હતી.

શનિવારીય બાળ સંસ્કાર શિબિર :

વાલેકશ્વર વિસ્તારના ૧૫ વર્ષ સુધીના બાલક-બાલિકાઓ માટે દર શનિવારે બાળ સંસ્કાર શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પૂ. મુનિશ્રી હેમન્તવિજયજી મ. બાળકોને ચિત્રો અને ચાર્ટોના માધ્યમથી શિખવાડતા હતા.

૨૦ વિહરમાન જિન તપની આરાધના : વર્તમાનકાળે વિચરમાન (વિહરમાન) સીમંધર સ્વામી, યુગમંધરસ્વામી આદિ ૨૦ તીર્થંકર ભગવન્તોની આરાધનાર્થે ૪૦ દિવસની તપશ્રયા નું સુંદર આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. એકાન્તરે ૨૦ ઉપવાસ અને ૨૦ બિયાસણાઓ સાથેની તપશ્રયામાં લગભગ ૧૫૦ આરાધકો જોડાયા હતા. વિવિધ ભાગ્યશાલીઓ તરફથી એકાન્તરે બિયાસણા કરાવવામાં આવતા હતા. સામૂહિક ક્રિયા વિધિ ચલી હતી. વિહરમાન જિનનું સામૂહિક પૂજન થયું. સર્વે તપસ્વીઓને ૨૦ વિહરમાન તીર્થંકર ભગવન્તોનું નવું તાશ્રયન્ત્ર બનાવીને ભેટ સ્વરૂપે આપવામાં આવ્યું હતું.

વિવિધ તપશ્રયાઓ - અનુષ્ઠાનો - આરાધનાઓ : શ્રી ઋષિમંડળ મહાપૂજનસહ આયંબિલાની આરાધના. શ્રી વીરાસ્થાનક મહાપૂજન ના અનુષ્ઠાન સાથે ૪૦૦ ઉપવાસની સામૂહિક તપશ્રયા, વિવિધ પ્રકારના આયંબિલાદિની નાની તપશ્રયાઓ, તેમજ વિવિધ મહાપૂજનો અને જપ પ્રભુભક્તિ આદિની વિશિષ્ટ આરાધનાઓ યોજવામાં આવી.

શ્રી પર્યુષણ મહાપર્વની આરાધના : અનેક અક્ષાઈઓ, શોળ ભના, ક્ષીર સમુદ્રાદિની તપશ્રયાઓ પૂર્વક પર્યુષણ મહાપર્વની આરાધના ચાલી. પૂજ્યશ્રીના સચિત્ર શૈલીએ કલ્પસૂત્રાદિ સમજાવવાની પદ્ધતિથી આકર્ષાઈને સેંકડો જિજ્ઞાસુઓ પ્રવચનોમાં વિરોધ રૂપે આકર્ષાયા હતા. વિરોધ કરીને સચિત્ર ગણધરવાદનું પ્રવચન ૬ કલાક સુધીનું ચિત્રો સાથે જિજ્ઞાસુઓ શાન્તિથી સમજતા રહ્યા હતા. સ્વપ્નાઓની બોલીની ઉપજ રેકોર્ડરૂપે થાય છે.

વીરાલયમ્ : પૂનામાં બની રહેલા શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક નગર માટે ૧ - ૧ ઘર અને ભાગ્યશાલી દાન દાતાઓએ ભાગ્યા હતા. જેના આધારે ૧૦ દુકાને તથા ૨૮ ઘરોનું સાધર્મિક નગરનું પ્રથમ સંકુલ તૈયાર થઈ શક્યું. જે સાધર્મિક પરિવારોને રહેવા માટે આપવામાં આવશે. શ્રી સંવત્સરી પ્રતિકમણ પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજે જે રીતે શાન્તિથી અર્થ-ભાવાર્થ સાથે સમજાવીને ૫ કલાક સુધી કરાવ્યું હતું તે અનેકોને યાદ રહી ગયું છે. સેંકડો ભાવિકોએ પ્રથમવારજ આવું પ્રતિકમણ કર્યાનો એહસાસ કર્યો.

અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત પંડિત પરિષદનું ૮ મું અધિવેશન : દર વર્ષે પૂજ્ય પંચાસજી શ્રી અરૂણવિજયજી મ. સા. ની પ્રેરણાદ્વારા ભારત ભરના સંસ્કૃતના વિદ્વાન પંડિતોનું અધિવેશન યોજવામાં આવે છે. ૩ દિવસની આ પંડિત પરિષદમાં "મોક્ષ" ના વિષય ઉપર સેમિનાર યોજાયું હતું. સમસ્ત ધર્મો અને દર્શનોના મતે મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે ? કેવું છે ? એ વિષય પર અધિવેશનમાં પધારેલા લગભગ ૩૬ વિદ્વાનોએ પોતાના પ્રબંધો રજૂ કર્યા હતા. અને તેના ઉપર ચર્ચા-વિચારણા થઈ હતી. જૈન શ્રમણ સંઘમાં વિદ્વાન તરફે આંગીતના થયેલા પૂ. અરૂણ વિજયજી મહારાજે ૩ દિવસ સુધી

અસ્ખલિત સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવચન આપતા અને સાથે-સાથે બોર્ડ પર ચિત્રો સમજાવતા સર્વજ્ઞ પ્રણીત મોક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવીને બધા વિદ્વાનોને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધા હતા. તેમજ વિદ્વાનોના પ્રશ્નો-શંકાઓનું સુંદર સમાધાન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે ટ્રસ્ટ તરફથી આવેલા સર્વ વિદ્વાનોનું શ્રદ્ધા શાલ દ્વાર સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

પૂ. મુનિ શ્રી ધનપાલવિજયજી મ. નું સ્વર્ગારોહણ : પૂ. પંન્યાસજી મ. સા. ના શિષ્ય મુનિ ધનપાલ વિજયજી મ. નું દીવાળી થી સ્વાસ્થ્ય બગડતા ટ્રસ્ટે ભાટિયા હોસ્પીટલમાં શસ્ત્રક્રિયા - ઈલા ઉપચાર આદિથી વૈયાવચ્ચ કરાવી હતી. પરંતુ કર્મની ગતિ ઘણી વિચિત્ર હોય છે. છેવટે ૩-૪ મહીના ના ઉપચાર પછી પણ તેઓ ન બચી શક્યા. લીવર ફેલ થવાના કારણે ૪ થી ફેબ્રુવારીએ રાત્રે સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા. શ્રી સંઘે શ્રમશાનયાત્રા યોજી. વાલકેશ્વર સંઘમાં ઘણાં વર્ષો પછી આવો પ્રસંગ આવ્યો હતો. શ્રી સંઘની વૈયાવચ્ચ ભક્તિ ઘણી અનુમોદનીય રહી.

શ્રી આદીશ્વર દાદાની વિશાળ મૂર્તિ ભરાવવાનો નિર્ણય : પૂ. પંન્યાસજી શ્રી અરૂણવિજયજી મહારાજ સા. ની પ્રેરણા-માર્ગદર્શનાનુસાર પુના ખાતે કાતજ ઘાટની રમણીય ડુંગરમાળાની વચ્ચે ૫૦ એકરની વિશાળ જમીનના MINI HILL STATION સ્વરૂપ વીરાલયમ્માં બની રહેલા શ્રી મહાવીર સમવસરણ ધ્યાન પ્રાસાદમાં ચૌમુખજી ૪ વિશાળ મૂર્તિઓ બિરાજમાન થવાની છે. વિશ્વકક્ષાની અને સમગ્ર વિશ્વભરનાં સર્વ પ્રથમ પ્રકારની શ્રી આદીશ્વરદાદાની પંચતીર્થી - પંચકલ્યાણક તથા શ્રી રાત્રુજય મહાતીર્થ યુક્ત ૨૩' કુટ ઉંચી અને ૧૩' કુટ પહોળી વિશાળ ભવ્ય મૂર્તિ બની રહી છે. નીચે ગોળ સમવસરણાકાર પખાસણ અને ઉપર અશોક વૃક્ષાદિ યુક્ત અષ્ટ પ્રાતિહાર્યો સાથે લગભગ ૩૭ કુટ ઉંચી ભવ્ય વિશાળ મૂર્તિ ભરાવવાનો લાભ શ્રી બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ આદીશ્વર જૈન ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટે લીધો છે. અને એ માટે દેવદ્રવ્ય ખાતામાંથી ૫૧ (એકાવન) લાખ રૂપીયાની રકમ પાસ કરી છે. ૨ વર્ષમાં આ વિશાળ મૂર્તિ મકરાણાના સફેદ મારબલમાં બનીને તૈયાર થશે અને વીરાલયમ્ માં પર્વત ઉપર બની રહેલા શ્રી મહાવીર સમવસરણ ધ્યાન પ્રાસાદમાં બિરાજમાન થશે. પૂજ્ય પંન્યાસજી મ. સા. ના ચાતુર્માસ નિમિત્તનું આ એક સંભારણું ચિરસ્મરણીય બનશે.

“કર્મ તણી બતિન્યારી” પુસ્તક મુદ્રણ : કર્મ વિજ્ઞાનના નિષ્ણાત તરિકે પંકાચેલા પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી અરૂણવિજયજી મ. સા. હમેશા કર્મના રહસ્યો સચોટ રીતે સમજાવતા પ્રવચનો ચિત્રો સાથે જ આપતા હોય છે. વાલકેશ્વરના આંગણે ચાતુર્માસાવસરે લગભગ ૬ થી ૭ મહીનાઓ સુધી પૂજ્યશ્રી પ્રવચનોમાં કર્મ ના રહસ્યો સમજાવતા રહ્યા. શ્રોતા વર્ગ માંથી ઘણાંઓની ઇચ્છા કર્મ વિષયક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય તેવી હતી. ટ્રસ્ટ મંડળે પણ ૧ લાખ ૪૦ હજાર રૂપીયાની રકમ જ્ઞાન ખાતામાંથી પાસ કરીને આ પુસ્તક ને ૧-૨ ભાગમાં પ્રકાશિત કરી છે. જે આજે સેકંડો જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસાઓ સંતોષશે એનો અમને આનંદ થશે.

વ્રતોચ્ચારણ સમારોહ : ૧૨ વ્રતધારી સાચા શ્રાવક બધા બને એવી પૂજ્યશ્રીની સતત પ્રેરણા રહેતી. ચાતુર્માસના અન્તે નાણ માંડી સંઘના ઘણાં ભાઈ-બહેનોને પૂજ્યશ્રીએ વ્રતો ઉચ્ચારાવ્યા. લગભગ ૨ વાર માં ૧૩૦ ભાઈ-બહેનોએ વ્રતો ઉચ્ચાર્યા હશે. આ રીતે પૂજ્ય પંન્યાસજી મ. સા. આદિનું અમારા ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે એક યાદગાર યશસ્વી ચાતુર્માસ સંપન્ન થયું. તેની સુવાસ સર્વત્ર પ્રસરી અને સ્મૃતિ પણ સદા રહેશે.

શ્રી બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ આદીશ્વર જૈન ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ટ્રસ્ટ મંડળ

શ્રી મહાવીર રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન-વીરાલયમ્-પુના

સેવા - શિક્ષા અને સાધનાનું ત્રિવેણી સંગમ તીર્થ

ધ્યાન - યોગ - સાધના કેન્દ્ર - વિશ્વસ્તરીય આયોજનનો પરિચય

શ્રી વીર પ્રભુના નિર્વાણને અઢીહજાર વર્ષો ઉપર કાળ વીતી ગયો છે. ફરીથી જૈન શાસનનો અભ્યુદય કાળ આવી રહ્યો છે. જૈન ધર્મના સનાતન શાશ્વત સિદ્ધાન્તો અકાટ્ય અને વધુ વૈજ્ઞાનિક પૂરવાર થતા જ રહ્યા છે. સત્યની કસોટી ઉપર ખરા ઉતરે છે. જૈન શાસ્ત્રોના ખજાનામાં છૂપાયેલા અમૂલ્ય તત્ત્વોનું સુંદર શાસ્ત્રીય સંશોધન કરીને બહાર લાવીએ. લોકોપયોગી બનાવીએ. વિશ્વગુરુ બનવામાં સમર્થ અને સમક્ષ એવા સર્વજ્ઞ શાસનને એ દિશામાં લઈ જઈ પૂરવાર કરી આપવાની ઘડી પાડી ગઈ છે. આવી ઉમદા ભાવનાથી જૈન શ્રમણ સંઘના જાણીતા વિદ્વાન પૂ. પંન્યાસ શ્રી અરુણવિજયજી ગણીવર્ધ મહારાજની પ્રેરક-પ્રેરણા સદુપદેશ અને માર્ગદર્શનાનુસાર શ્રી મહાવીર રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન-વીરાલયમ્ સંસ્થાનો અભ્યુદય થયો છે.

લગભગ ૧૨૫ વિદ્યાર્થી પણ વધારે વિશાલ જમીન ઉપર વિશ્વસ્તરીય વિરાટ આયોજન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. સેવા-શિક્ષા અને સાધનાના ત્રણ ક્ષેત્રે કાર્યો કરવાનો નિર્ધાર છે. ધ્યાન-યોગ સાધનાનું સુંદર કેન્દ્ર ઉભું કરવાના મનોરથો છે.

કાતજ ઘાટની વિશાળ પર્વતમાળામાં પ્રકૃતિદેવીએ કુદરતી રીતે રચેલ હાથના પંજાના આકારવાળી મિનિહિલ સ્ટેશનની પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપૂર રમણીય જગ્યામાં આ સંકુલ નિર્માણ થઈ રહેલ છે. જ્યાં પ્રદૂષણ મુક્ત હવા ઉત્તમ પાણી ઉપલબ્ધ છે. નીરવ શાન્તિનું શાન્ત વાતાવરણ મનમોહી લે છે. એવી વિશાલ જમીન ઉપર શ્રી મહાવીર પ્રતિષ્ઠાનું પ્રકલ્પ આકાર લઈ રહ્યું છે. જેની વિવિધ યોજનાઓમાંથી મુખ્ય-મુખ્ય યોજના અત્રે દાનવીર દાતાઓ સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ.

શ્રી મહાવીર સમવસરણ ધ્યાન મંદિર : કમલાકાર ગોળ સુંદર સમવસરણાકારનું અદ્ભુત અનોખું ધ્યાન મંદિર નિર્માણ થવાનું છે. જેમાં વિશાળ ભવ્ય ચૌમુખજી રૂપે શ્રી મહાવીર પ્રભુજી મધ્યમાં બિરાજમાન થશે. પરિકર-ભામંડળ-ગાદી, ચામરધારી ઈન્દ્ર-કિન્નર અને અષ્ટ પ્રાતિહાર્યથી સુશોભિત પ્રભુ પ્રતિમાજી ભરાવવાની ભાવના વાળાઓએ લાભ લેવા માટે પૂ. પંન્યાસજી શ્રી અરુણવિજયજી મ. સા. નો સંપર્ક કરવો. ચારે બાજુ ધ્યાન કક્ષની પિરામિડાકારની ૧૫૦ રૂમો નિર્માણ થશે. એક ધ્યાન કક્ષનો નકરો ફક્ત ૬૬, ૬૬૬ રૂ. નો રાખેલ છે. દાતાના નામની તક્તી લાગશે.

યોગ હોસ્પિટલ : પ્રાચીન યોગ તથા આયુર્વેદિક શુદ્ધ અહિંસક પદ્ધતિઓથી સારવાર કરવા માટે ૧૦૦ પથારી વાળી હોસ્પિટલ નિર્માણ થશે. એમાં એક રૂમનો નકરો ફક્ત ૧, ૨૫, ૧૧૧ રૂ. રાખ્યો છે. આરસની તક્તી ઉપર નામ આવશે.

પ્રાકૃતિક ચિકિત્સા કેન્દ્ર : ઉપવાસ-આયંબિલના ધાર્મિક નિયમો સાચવવાની સાથે સાથે નિર્દોષ ઉપચાર પદ્ધતિથી નિરોગી-સ્વસ્થ જીવન જીવવા માટે ૧૦૦ પથારીવાળી સુંદર હોસ્પિટલ નિર્માણ થશે. સાથે પ્રયોગશાળા તથા ડૉક્ટરોને રહેવાની સુવિધા પણ રહેશે.

એમાં પણ ફક્ત ૧, ૨૫, ૧૧૧ ફા. નકરો ૧ રૂમ ઉપર નામ લખવાનો રાખવામાં આવેલ છે. નામની તક્તી લાગશે.

શ્રમણ વિદ્યાલય : સાંપ્રદાયિક તથા પંથ-ગચ્છના ભેદભાવવિના પૂ. શ્રમણ-શ્રમણીઓના, તેમજ મુમુક્ષુ આત્માઓના અભ્યાસાર્થે શ્રમણ વિદ્યાલયનું નિર્માણ થશે.

પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન કેન્દ્ર : પ્રાચીન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત તેમજ આજનો અને યોગ-અધ્યાત્મ ધ્યાનના ગ્રન્થો ઉપર વિશેષ સંશોધન કરવા માટે સંશોધન કેન્દ્ર નિર્માણ થશે.

જ્ઞાન મંદિર : વિશાલ હોલ તથા અનેક રૂમો સહિત હજારો ગ્રન્થો-પુસ્તકો સચવાય તેવું અદ્ભૂત જ્ઞાન મંદિર આકાર લઈ રહ્યું છે. આ યોજનામાં ફક્ત ૧, ૧૧, ૧૧૧ ફા. ની એક રૂમની યોજના છે.

ધર્મશાળા (યાત્રા ભવન) : મોટી રૂમો તથા હોલવાળી ૨ સુંદર ધર્મશાળા નિર્માણ કરવામાં આવશે. જેમાં ૧ રૂમ ઉપર નામ લખાવવા નો નકરો ફક્ત ફા. ૧, ૨૫, ૧૧૧ રાખવામાં આવેલ છે.

વિશાળ ભોજન શાળા : આરોગ્ય પ્રદ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક આહાર માટે વિશાળ ભોજનશાળા ભવનનું નિર્માણ થશે.

યોગ વિદ્યાપીઠ : આધ્યાત્મિક યોગ સાધનાના અભ્યાસાર્થે યોગ વિદ્યાપીઠ ભવનનું નિર્માણ થશે. સાથે સાથે સર્વજ્ઞ વિદ્યા તથા આરોગ્ય જ્ઞાનના અભ્યાસાર્થે પણ ૫ વર્ષનો કોર્સ નિશ્ચિત કરી ૫૦ થી ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓને લઈને ભણાવવામાં આવશે તેમજ યુનિવર્સિટીથી ડિગ્રીઓ અપાશે.

આવી રીતે અને ૫ વર્ષના અભ્યાસ કોર્સપ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ સર્વજ્ઞશાસ્ત્ર, આધ્યાત્મિક યોગ વિજ્ઞાન અને આરોગ્ય વિજ્ઞાનાદિ મુખ્ય વિષયોમાં ડિગ્રીધારી રનાતક બનશે. દેશ-વિદેશમાં પ્રચાર-પ્રસારાર્થે જશે. બીજાઓને શિક્ષણ આપશે, તેમજ સેવા કરશે, અને સ્વયંના જીવનમાં સાધના કરી સાધક બનશે. સાચા-સુખ શાન્તિ મેળવશે અને બીજાઓને શિક્ષણ અપાવશે. પથપ્રદર્શક બનશે. સ્વાત્મ કલ્યાણ કરશે.

હોસ્પિટલ-વિદ્યાલય-સંશોધન કેન્દ્ર આદિની પ્રવૃત્તિઓ માટેની આપની દાનની રકમના ચેક/ડ્રાફ્ટ શ્રી મહાવીર રિસર્ચ ફાઉન્ડેશનના નામનો લખી મોકલવા વિનંતિ છે. પાકી પહોંચ લેવા આગ્રહભરી વિનંતિ છે. આપની દાનની રકમ ૮૦ જી. ધારા હેઠળ કરમાફી પત્ર પ્રાપ્ત છે. દાનવીરોને દાનનો ધોધ વહાવવા વિનંતિ છે.

પધારવા અંગે માર્ગદર્શન : મુંબઈ-પુના N.H. No. 4 ઉપર દેહુરોડ કાનજ ખાતે પાસ લાઈવે ઉપર ખાતરોડ આવતા આંબેગાવધી અંદર વળી જાંબુલવાડી ગામથી ઉપર વીરાલયમ્ પધારવું. રેલથી આવતા પુના સ્ટેશનથી સ્વારગેટ ખસસ્થાનકથી ૨૯૬ નંબરની બસમાં જાંબુલવાડી ઉતરી ઉપર વીરાલયમ્ પધારવા વિનંતિ છે. - શ્રી વીરપ્રભુની ભવ્ય મૂર્તિ, વિશાલ હોલ, રહેવા માટે રૂમો - તથા ભોજનની વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ છે.

કાર્યાલય

મહેન્દ્રભાઈ માનમલજી કોઠારી

૧૧.૭૭, શુક્રવાર પેઠ, કોઠારી ચોક, પુના ૧૧ ૦૩૦.

શ્રી મહાવીર સમવસરણ ધ્યાન પ્રાસાદ

❧ વીરાલયમ્ ❧

જૈન ધર્મમાં ચરમલક્ષ્ય મોક્ષ પ્રાપ્તિનું છે. મોટે મોક્ષ પ્રાપ્તિને અનુરૂપ ધર્મ વ્યવસ્થા છે. ધર્મ આરાધના સાધનભૂત છે. જ્યારે કર્મક્ષય સાધ્યરૂપ છે. “સર્વ પાવપ્પણાસણો” - સર્વ - સંપૂર્ણ પાપ કર્મોને ક્ષય કરવાના સાધનાની સિદ્ધચર્ચે ધ્યાન સાધના સર્વોત્તમ ઉપાય છે. “ધ્યાનાગ્નિના દહ્યતે કર્મ” જેમ આગ બધુંજ બાળીને બસ્મ કરી નાંખે છે. તેમ ધ્યાનરૂપી અગ્નિની પ્રબલતા થી દગલાખંધ કર્મો બળીને રાખ થઈ જાય છે. આ શાસ્ત્ર વચન છે. ચોવીશે તીર્થંકર ભગવન્તો ધ્યાન કરીને કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે. જૈન ધર્મમાં ધ્યાન ની મહત્તા ખૂબજ છે.

વર્તમાન કાળમાં ધ્યાન સાધનાને અનુરૂપ શાન્ત સ્થાનોની પણ ઉણપ વર્તાય છે. ધ્યાનને અનુરૂપ સ્થાનની આવશ્યકતાની સતત વર્ષોથી ઝંખના કરતા,..... શોધ કરતા જૈન શ્રમણ સંઘના જાણીતા વિદ્વાન પૂ. પંન્યાસ પ્રવર શ્રી અરૂણ વિજયજી મ. સા. પુના પધાર્થી, પ્રાચીન કાળથી પુણ્યપત્તન આવું મૂળ નામ ધરાવતી પુણ્યનગરી પુના ની દક્ષિણી સીમા ઉપર કાત્રજ ઘાટ છે. કાત્રજ ઘાટની રમણીય વિશાળ ડુંગરમાળામાં સાધનાને અનુરૂપ શાન્ત વાતાવરણમાં સુંદર જમીન જડી.

પુનાના જૂના અને જાણીતા સોના-ચાંદીના દાગીનાના અગ્રગણ્ય વ્યાપારી શ્રી ગુલાબચંદ ચતરિંગજી એડ સન્સ વાળા શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રીમાન વિજયરાજજી વાલચંદજી રોકા, તેમજ જમીનોના વ્યવસાયી શ્રેષ્ઠી શ્રીમાન માણેકશેઠ નારાયણદાસ દૂગડ પરિવાર - એમ બન્ને દાતાઓએ મળીને પૂજ્ય પંન્યાસજી મ. સા. ને ૩૦ એકરની વિશાળ જમીન આપી. પૂજ્યશ્રીએ અહીં સાધના કેન્દ્ર ઉભું કરવાની યોજના રજૂ કરી.

પ્રકૃતિની ગોદમાં..... રમણીય ડુંગરમાળાની વચ્ચે... પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી સુશોભિત શાન્ત વાતાવરણ યુક્ત વિશાળ જમીન એક સુંદર MINI HILL STATION નું સ્વરૂપ ધરાવે છે. પ્રદૂષણ મુક્ત શુદ્ધ હવા-પાણીવાળું નીરવ શાન્તિનું સ્થાન છે. જૈન ધર્મના ચરમતીર્થંકર પરમાત્મા મહાવીર સ્વામીના ગૌતમસ્વામીની જીભે ચઢેલા સંક્ષિપ્ત હુલામણા મન્ત્રરૂપ સંક્ષિપ્તનામ વીર-વીર રાખંદની સાથે આલય રાખંદ જોડી “વીરાલયમ્” આવું નામકરણ આપવિત્ર સ્થાનનું પૂજ્યશ્રીએ કર્યું છે અને આ નામથી ટ્રસ્ટ રજિસ્ટર્ડ કરાવ્યું.

ચીલા ચાલુ મંદિર કરતા એક નોખી-અનોખી ભાતનું વિશાળ સમવસરણાકાર પ્રાસાદ નિર્માણ કરવાની યોજના પૂ. શ્રી અરૂણવિજયજી મહારાજે બનાવી. ટ્રસ્ટ મંડળે તે મુજબ આયોજન ગોઠવ્યું. રાજસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ સોમપુરા હેમરાજ ગંગાધરજી એ શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર સુંદર પ્લાન બનાવ્યો.

આ મહાપ્રાસાદનું નામકરણ - “શ્રી મહાવીર સમવસરણ ધ્યાન પ્રાસાદ” કરવામાં આવ્યું છે. જે અર્થપૂર્ણ અને આયોજન ને અનુરૂપ છે.

તીર્થંકર પરમાત્માને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે જિતકલ્પના શાશ્વત આચાર પ્રમાણે દેવતાઓ રજત, સુવર્ણ તથા રત્નમય સમવસરણની રચના અવશ્ય કરે છે. ઐઠી હજાર વર્ષો પૂર્વે આવું અંતિમ સમવસરણ પરમાત્મા મહાવીરદેવની દેશના શ્રવણાર્થે દેવતાઓએ બનાવ્યું હતું. ત્યાર પછી તીર્થંકરોના અભાવે સમવસરણની નિર્મિતી થતી નથી. આવા પ્રાચીન ઇતિહાસને ઉભાર કરવા તેને પ્રાસાદનું રૂપ આપી ‘પૂજ્ય અરૂણ વિજયજી મહારાજે યોજના બનાવી છે. જેને શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર સાકાર કરવામાં આવી રહી છે.

૪૪’ X ૪૪’ ના વ્યાસવાળા વિશાળ રંગ મંડપરૂપ ગભારામાં ચારેય દિશામાં ચોમુખજી સ્વરૂપે ચાર પ્રભુજી ભિરાજમાન થશે. ૧૮’ ૯” X ૧૫’ ૯” ના પદ વાળી ચારેય દિશાઓમાં ૪ ચોકીઓ પ્રવેશદ્વારનું રૂપ લેશે. એવા ત્રણે ગઢો ઉપર ચારેય દિશામાં કુલ ૧૨ ચોકીઓ ૧૨ પ્રવેશદ્વારો તરફ શોભશે. વૃત્તાકાર અર્થાત ગોલાકાર બની રહેલા ૩ ગઢ ના આ વિશાળ સમવસરણ પ્રાસાદ નો વિસ્તાર લગભગ ૧૪૦ ફુટ X ૧૪૦ ફુટ નો છે. જેનું બાંધકામ લગભગ ૧૯૬૦૦ વર્ગફુટ વિસ્તારમાં થશે. ત્રણ ગઢ માંથી નીચેના પ્રથમ ગઢમાં જેમાં ચોમુખજી, પ્રભુજી ભિરાજમાન થશે તે વૃત્તાકાર ગભારાનું બાંધકામ ૧૯૩૬ વર્ગફુટ વિસ્તારનું થશે. પ્રથમ અને દ્વિતીય રંગમંડપ માં ચારેય બાજુ વૃત્તાકાર ૧૦૮ પિરામિડાકારના ધ્યાન સાધના કક્ષ બનશે. જે ચુંબકીય શક્તિયુક્ત સ્વતંત્ર ધ્યાન કક્ષ હશે. એકી સાથે ૧૦૮ સાધકો આ ધ્યાન કક્ષોમાં સ્વતંત્રપણે ધ્યાન - સાધના કરવા બેસી શકશે. અને બધાજ સાધકોની દષ્ટિ સમક્ષ પરમાત્મા ના દર્શન થશે. અને સમૂહમાં સામૂહિક સ્વરૂપે ૧૦૦૮ સાધકો સમૂહ - જાપ - ધ્યાનમાં આરામથી બેસી શકશે એની સગવડતા અંદર હશે. સમવસરણની નીચે ભોયરા બની રહ્યા છે. આ રંગીલી દૂનિયાથી અલિપ્ત થઈને વાસ્તવિક શાન્તિનો અનુભવ અને આત્માનુભુતિ સાધકો ભોંયરાના ધ્યાન કક્ષમાં કરી શકશે.

વિ. રાં. ૨૦૫૫ ના વૈશાખ વદ ૨ અને ૭, ૧૩ અને ૧૮ મેં ૧૯૯૮ ના શુભ મુહૂર્તોમાં ભૂમિ પૂજન - ખાતમુહૂર્ત અને શિલાન્યાસ કરવામાં આવ્યું. ત્યારથી બંસીપુરના ગુલાબી પાષા ગમાં સુંદર ઘડાઈ કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. અનેક શ્રી સંઘોના દેવદ્રવ્યના આર્થિક સહયોગથી નિર્માણ કાર્ય આગળ ધપી રહ્યું છે. ૩ ગઢ યુક્ત ૧૨ ચોકીઓ સહિત ચારેય બાજુ મહેન્દ્રધ્વજ અને વાપિકાઓ યુક્ત આ સમવસરણની ઉપર અશોકવૃક્ષ સદરા સામરણ બનશે. દેવવિમાન સ્વરૂપ અદ્ભૂત અદ્વિતીય આ સમવસરણ મહાપ્રાસાદ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રથમવારજ બની રહ્યું છે.

શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક કલ્યાણ કેન્દ્ર

દ્વારા નિર્મિત

શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક નગર

તીર્થંકર પરમાત્મા દ્વારા સંસ્થાપિત ચતુર્વિધ શ્રી સંઘમાં ત્રીજા અને ચોથા ક્રમે આવક અને આવિકા ની પણ ગણના કરવામાં આવી છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં ચાતુર્વર્ણ વ્યવસ્થા જાતિ આશ્રિત છે. જ્યારે જૈન ધર્મમાં ધર્માશ્રિત ચતુર્વિધ સંઘ વ્યવસ્થા છે. સંઘભક્તિ તીર્થંકર નામકર્મ પણ બંધાવી રહે છે. સાત ક્ષેત્રોમાં પણ છદ્ધા અને સાતમા ક્ષેત્રમાં આવક-આવિકાની વ્યવસ્થા છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં સાતે ક્ષેત્રોનો સમાનરૂપે સેવા-ભક્તિ કરવાનું કરમાન છે. ઉદ્યાનમાં ૭ છોડવાઓમાં ૨-૪ માં રોજ પાણી સતત પીવરાવવામાં આવે અને બાકીનાને બિલ્કુલ પાણી ન અપાય તો એક તરફ લીલો અને બીજા તરફ સૂકો દુકાળ થશે. બીજા છોડવાઓ સૂકાઈ જશે. કંઈક આવશે જ ઘાટ સાત ક્ષેત્રો વિષે પણ થયો છે. દેવદ્રવ્યાદિમાં અનિશય વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે જે આજ બેંકોમાં F.D. માં ઉભરાય છે. જ્યારે સાધર્મિક વર્ગ ઘણો સીદાઈ રહ્યો છે. જ્યારે ઉપરના ૫ ક્ષેત્રોનો આધાર આવક-આવિકા વર્ગ ઉપર છે.

સમાન ધર્મ આરાધનાર સાધર્મિક છે. આ ધર્મ વ્યવસ્થા છે. ધનની દૃષ્ટિએ શ્રીમંત-ધનવાન અને ગરીબની વ્યવસ્થા થઈ રાંકે. પરંતુ ધર્મની દૃષ્ટિએ આ વ્યવહાર રાજ્ય નથી. ધર્મોપદેશમાં સમાન રૂપે આરાધના કરતો આપણો ખાઈ સાધર્મિક છે. “ન ધમ્મો ધમ્મિય જણેહિં વિણા” ધાર્મિક વ્યક્તિ વિના ધર્મ ટકી શકતો નથી. સાધર્મિક ની ભક્તિ બધી રીતે કરવી જોઈએ.

વર્તમાન કાળમાં સાધર્મિક વર્ગ સીદાઈ રહ્યો છે. કળિયુગની કાળઝાળ મોંઘવારી શ્રીમંતોને પણ ધોળા દહોડે નાત દેખાડતી હોય ત્યાં આર્થિકરીતે સાત નબળા સાધર્મિકોની સ્થિતિ કેવી થતી હશે ? વર્તમાન કાળમાં જ્યાં ગામડાઓ ભાંગીને શહેરો વધતા જાય છે. ત્યાં ઘણાં પરિવારો વ્યાપારાર્થે શહેરો તરફ ધસતા જાય છે. શહેરોમાં જગ્યાનો પ્રશ્ન પહેલો હોય છે. ભારે મોટી કીમતો ચૂકવવી અશક્ય હોય છે. પરિણામે આપણો નબળો વર્ગ હલકી વસ્તીની વચ્ચે પણ વસવાટ કરતો હોય છે. ત્યાં આચાર-વિચાર અને સંસ્કારો સચવાતા નથી. શિક્ષણ અને ધર્મોપદેશ પણ સુલભ નથી રહેતી. મોટા શ્રીમંત વર્ગે આવા નબળા વર્ગ તરફ ઘણી મોટી ઉપેક્ષા કરી છે. પરિણામે સાધર્મિક વર્ગ ઉપેક્ષિત રહ્યો. જ્યારે સાધર્મિક વર્ગને શ્રીમંતો તરફથી ઘણી મોટી અપેક્ષા હતી. પરંતુ શ્રીમંતોની ઉપેક્ષાના કારણે સમાજમાં સમાનતા બદલે વિષમતા વધતી ગઈ છે. પરિણામે એક વર્ગ વધુ શ્રીમંત થતો ગયો અને બીજો વર્ગ બધું નબળો થતો ગયો. પરંતુ વિષમતાની ખાઈ વહેલી તકે પૂરવી એ સ્વસ્થ સમાજનું કર્તવ્ય છે. આ સામાજિક કાર્ય છે. ધર્મ ટકે અને સંઘ તથા સમાજ પણ ટકે એ જરૂરી છે.

શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક કલ્યાણ કેન્દ્રની સ્થાપના

જૈન શ્રમણ સંઘના જાણીતા વિદ્વાન ‘પ. પૂ. પંચાસ પ્રવર શ્રી અરૂણવિજયજી ગણિયર્થ મહારાજે વિશેષરૂપે સાધર્મિકોની સમસ્યા તરફ વધુ ધ્યાન આપ્યું. સાધર્મિકોનું કાયમી ધોરણે સર્વાંગીણ કલ્યાણ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી આજથી ૨૦ વર્ષો પૂર્વે મુંબઈમાં ‘‘શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક કલ્યાણ કેન્દ્ર’’ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી. કાળાંતરે પુના, મદ્રાસ, બેંગલોર અને જોધપુરાદિ ક્ષેત્રોમાં પણ એની શાખાઓ વિસ્તારી સર્વત્ર એકજ લક્ષ શાખામાં આવ્યું કે કાયમી ધોરણે સાધર્મિક પરિવારોનો ઉદ્ધાર કરવો જેમાં આર્થિક, વ્યવસાયિક, શૈક્ષણિક, વૈદ્યકિય આદિ સર્વશ્રેતિસાધયોગ કરીને એક-એક પરિવારને વગભર બનાવવા, સમૃદ્ધ બનાવવા, સ્વાભિમાનથી પોતાનું જીવન જીવી રહે એવા સ્વાયત્ત્રી કરવા. આવા એકમાત્ર પવિત્ર ઉદ્દેશ્યથી યોજના રાફે કરી. વગર વ્યાજની મોટી રકમો આપી ધંધા-ઉદ્યોગ રાફે કરાવ્યા. ઘણાં યુવાનોને નોકરીએ બેસાડ્યા, બંદોબસ્તો ગૃહઉદ્યોગોમાં

જોડવા. માંદા-માવજત સદાયમાં વૈધકીય ચિકિત્સાઓ કરાવી. વર્ષોને ઘર એકા સદયાગ કર્યો. અભ્યાસુ વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક સદાયો આપી, આવીરીતે બધી શાખાઓમાંથી કરોડ ડિપરની રકમ વાપરવામાં આવી છે.

પુનામાં - “શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક નગર”

પૂ. શ્રી અરૂણવિજયજી મ. સા. ની પ્રેરક પ્રેરણા સદુપદેશ અને માર્ગદર્શનાનુસાર શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક કલ્યાણ કેન્દ્ર - પુનાની શાખાએ વર્ષો સુધી કોર્પોરેશન ઉદ્દેશ્યાનુસાર કામ કર્યો પછી સાધર્મિકોના કાયમી વસવાટની દિશામાં એક પગલું આગળ ભર્યું. અને ૧૦૮ ઘરો તથા દુકાનો બનાવીને જરૂરિયાતવાળા સાધર્મિક પરિવારોને વસવાટ કરાવવા - દુકાનો આપવાથી એક સાધર્મિકનગર કિભું કરવાનું શરૂ કર્યું.

પુના શહેરની સીમા કિપર કાવજ ઘાટની સુંદર ડુંગરમાળાના કદિજ વીરાલયમની સાથ પાસે રાજસ્થાન ગુંડોજ નિવાસી શ્રેષ્ઠી શ્રી ગુલાબચંદજી પદ્માજી ગુંડોજા પરિવારે આપેલી જગ્યા કિપર પુના-મુંબઈ આદિના દાતાઓના આર્થિક સહયોગથી ૧૦ દુકાનો અને ૧૮ ઘરોનું પ્રથમ સંકુલ બનીને તૈયાર થઈ ગયું છે. હવે બીજા સંકુલ શરૂ થશે. આગત પધરાયેલા ૩૦૦ S.F ના આ સ્થાન પર એક એક સાધર્મિક પરિવારોને રહેવા માટે આપવામાં આવશે. અને દુકાનો કરી આપવામાં આવશે. ગૃહ ઉદ્યોગશીલ શરૂ કરશે. આચાર-વિચાર અને ધાર્મિક સંસ્કારોથી કરીથી સાધર્મિક પરિવારો પોતાનું જીવન સુસંસ્કૃત કરી શકશે.

શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક કલ્યાણ કેન્દ્ર - પુના શાખાનું આ દ્વર પુનામાં રજિસ્ટર્ડ થયેલું છે. જેનો રજિસ્ટર્ડ નંબર E-28001 પુણે છે. 80 G નિયમાનુસાર આયકર વિભાગથી કરમણી પત્ર પ્રાપ્ત છે. દાતાઓને દાનની રકમ ઉપર આયકર વિભાગથી કર માફી મળે છે. દાતાઓને દાનની રકમ ભર્યાની પાડી પદોંચ (રસીદ) તુરંત આપવામાં આવે છે.

દાનની યોજના

૭૫૧૧૧/- રૂપીયાની રકમ દાન દાતા તરફથી એક ઘર બનાવીને એક સાધર્મિક પરિવારને આપવામાં આવે છે. ઘર ઉપર દાતાના નામની આરસની તકની પ્રતિષ્ઠામાં આવે છે. દાતા ઇચ્છે તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ એક પરિવારને રહેવા માટે ઘર આપી શકશે.

સાધર્મિક ભકિતમાં રસ ધરાવનારા દાનવીરોને એક-એક ઘર લગાવવા માટે નમ્ર અર્થોગ કરવામાં આવે છે. આવા ગુભકાર્ય માટે અવરય સહયોગ આપવા વિનંતિ.

કાર્યાલય :

માહિતિ કોમ્પ્લેક્સ, ૫ વા માલા,
ગણેશ પેઠ, દુરગા માહિતિ ચોક,
પૂના - ૪૧૧૦૦૨ (મહા.)

ગુભસ્થળ :

શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક નગર - ત્રીરાલયમ.
મુંબઈ- પુના ને.રા. નં. ૪, કાવજ-કદુમેડ આવવાના,
પો. કોલેવાડી, આંબેગાંવ (ખુદ), તા. હવેલી.
પૂના ૪૧૧૦૪૬. ફોન. ૫૭૭૬૫૭

દ્વર મંડળ :

દીરાભાઈ ડી. રાહ (ચોખાવાલા) અશોકભાઈ (જીવદવાવાલા)
સુનિલ રમણલાલ શાહ બીમજીભાઈ તાલા

અશોક શાન્તિલાલ બંબે

અનુવાદકનું કથયિતવ્ય...

તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં “ કર્મ ” શબ્દ ભારતીય ધર્મોમાં-સંપ્રદાયોમાં ભિન્ન-ભિન્ન નામે વ્યવહર છે. જેમ કે વેદાંતમાં અવિદ્યા-માયા, પ્રકૃતિ જેવા શબ્દો છે, તો મીમાંસા દર્શનમાં અપૂર્વ શબ્દ પ્રચલિત છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં એને વાસના તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સિવાય પાણ આશય, ધર્મધર્મ-અદૃષ્ટ-સંસ્કાર-દૈવ-ભાગ્ય વગેરે નામો પણ પ્રચલિત છે.

જૈન દર્શનમાં કર્મ અંગે તાત્ત્વિક અને વિશદ વિચારણા થયેલી છે. જૈન દર્શન પ્રમાણે કર્મએ પુદ્ગલ પરિણામનની જ એક અવસ્થા છે. રાગદ્વેષના પરિણામ-કષાયને ‘ભાવકર્મ’ તરીકે અને કાર્મણ વર્ણણાનાં પુદ્ગલો આત્મા સાથે એકરૂપ બની જાય છે તેને “દ્રવ્યકર્મ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે; આમ જૈનદર્શનમાં વિશ્વના કોઈપણ ધર્મ-દર્શન કરતા કર્મ અંગે ઘણી ઊંડી-વ્યાપક, તર્કબદ્ધ અને હૃદયસ્પર્શી વિચારણા થયેલી જણાય છે.

કર્મવાદ ઉપર જૈન દર્શનમાં પ્રાચીન-અર્વાચીન ગ્રંથો ઉપરાંત ચૂર્ણિ, ભાષ્ય, ટીકા, અવચૂર્ણિ, ટપા આદિ વિભિન્ન પ્રકારનું વિવેચનાત્મક સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે.

આત્મા સાથે સંબંધિત બાબતોની ચર્ચા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કરે છે. આત્માની દેખાતી વિભિન્ન અવસ્થાઓનું મૂળ કર્મમાં છે. આત્માની સર્વે અવસ્થાઓ કર્મજન્ય છે. આ રીતે અધ્યાત્મ અને કર્મ વચ્ચે વિશિષ્ટ સંબંધ છે. એક બાજુ એમ કહેવાય છે કે આત્મા એ જ પરમાત્મા, જીવ એ જ શિવ - પણ આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને ઢાંકી દેનાર - આવરનારું અને આત્માના મોક્ષમાર્ગમાં અવરોધકતત્ત્વ કોઈ હોય તો તે આત્માએ કરેલાં કર્મો જ છે. આત્માને સ્વભાદશામાંથી પતિત કરીને વિભાવ દશામાં મૂકી દેનાર કર્મ પ્રકૃતિ જ છે. આત્માની મૂળભૂત શક્તિઓને - તેના ગુણોને આવરનાર કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકારો છે, પેટા પ્રકારો વિચારતાં ૧૫૮ સુધી પહોંચે છે.

આ કર્મના સ્વરૂપને સમજી લેવું અતિ આવશ્યક છે અને તે ઉપર અતિગંભીર - મહત્ત્વની - અધ્યાત્મના પાયાની ચર્ચા તે જૈન દર્શનનો કર્મશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત. કર્મશાસ્ત્ર અંગે જૈનદર્શનની ઉચ્ચ કોટિની પરિપૂર્ણ વિચારણા અન્યથા એવા મળતી નથી.

વર્તમાન યુગમાં પણ કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કર્મશાસ્ત્રની ગંભીરતા-મહત્તાને સમજ્યા છે. આ અંગે મેક્સમૂલર જેવા વિદ્વાનનું મંતવ્ય વિચારણીય છે. તે કહે છે કે “કર્મના સિદ્ધાંતનો પ્રભાવ માનવજીવન પર ખેલદ પડ્યો છે એ નક્કી છે. જો માનવી એ જાણે કે વર્તમાન જીવનમાં કોઈ જાતનો અપરાધ કર્યા વગર પણ મારે જે કંઈ દુઃખ વેઠવું પડે છે, એ મારા પૂર્વજન્મના કર્મનું ફળ છે... તો એને ભલાઈના માર્ક ચાલવાની પ્રેરણા

આપોઆપ જ મળી જવાની, સાડું કે ખરાબ, કોઈ પણ જાતનું કર્મ નાશ નથી પામતું : ધર્મશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાંત અને ભૌતિક શાસ્ત્રનો બલ સંરક્ષણ સંબંધી સિદ્ધાંત એ બંને એક સરખા છે. બંને સિદ્ધાંતોનો સાર એટલોજ છે કે કોઈનો પણ નાશ નથી થતો; કોઈપણ ધર્મશિક્ષણના અસ્તિત્વ વિશે ગમે તેટલી શંકા કેમ ન હોય, પણ એટલું તો સુનિશ્ચિત છે કે કર્મનો સિદ્ધાંત સૌથી વધારે સ્થાનોમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે...”

જૈન દર્શનમાં કર્મશાસ્ત્ર સંબંધી શાસ્ત્રીય સાહિત્ય પુષ્કળ હોવા છતાં તે સામાન્યતઃ વાચકો માટે દુર્બોધ છે. હિન્દી યા અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં આવું સાહિત્ય હાથવગું નથી. ‘કર્મ કી ગતિ ત્યારી’ એ પૂ. પં. શ્રી અરુણવિજયજી મહારાજ સાહેબનું હિન્દી ભાષાનું પુસ્તક આ ક્ષેત્રમાં કર્મશાસ્ત્ર વિવેચનનું મૂર્ધન્ય પુસ્તક છે.

પૂ. પં. શ્રી અરુણવિજયજી મહારાજ સાહેબ શ્વેતાંબર જૈન પરંપરામાં એક લખ્ય પ્રતિષ્ઠ વિદ્વાન છે. તેઓશ્રી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અંગ્રેજી, હિન્દી, ગુજરાતી અને ભારતની અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓના જ્ઞાતા છે. આસ તો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અંગ્રેજી ભાષાઓ પર વિશેષ પ્રભુત્વ છે, એ ઉપરાંત તેઓશ્રી જૈન દર્શનના તથા તર્ક, ન્યાય, કર્મ મીમાંસા જેવા શાસ્ત્રીય વિષયોના સર્વમાન્ય વિદ્વાન છે. તેમનું પ્રસ્તુત પુસ્તક ‘કર્મ કી ગતિ ત્યારી’ એ કર્મ સિદ્ધાંતનો ગહન અભ્યાસ કરવા માગતા હિન્દી ભાષી વાચક માટે પ્રવેશદ્વાર સમાન છે.

પ્રસ્તુત રચના ગુજરાતી ભાષી જિજ્ઞાસુઓ સુધી પહોંચે એ શુભ આશયથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાની પૂજ્યશ્રીએ મને આજ્ઞા કરી. તેમની આજ્ઞા સ્વીકારવામાં મેં સાચેજ ધન્યતા અનુભવી છે. આવા તાત્ત્વિક વિષય પરના ગ્રંથનો અનુવાદ કરતાં મારી અલ્પમતિને કારણે સંકોચ પણ અનુભવ્યો છે. પૂજ્યશ્રીના આવા અન્ય ગ્રંથોની અનુવાદ-સરવાણીઓ દ્વારા ગુજરાતનું ચિંતનાત્મક સાહિત્ય સમૃદ્ધ બને એ જ અભિલાષા.

- પ્રહલાદ ગ. પટેલ

હાટકેશ્વર મંદિર પાસે

વડનગર - ઉ. ગુજ. ૩૮૪૩૫૫

તા. ૩૦-૩-૯૮

‘મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ’

પરમ પૂજનીય પરમનાથ પરમાર્હન પરમગુરુ પરમકૃપાલુ પરમ પ્રભુ પરમેશ્વર
પરમેષ્ઠી પરમાત્મા શ્રી મહાવીર સ્વામીના ચરણારવિંદમાં અનન્તાનન્ત નમસ્કારપૂર્વક.

અદ્ધ કમ્માઈં વોચ્છામિ, આણુપુલ્લિં જહવ્કમ્મં ।

જેહિં બદ્ધે અયં જીવે, સંસારો પૂરિકતણે ॥ ૧ ॥

નાણસ્સાવરણિજ્ઞં, દંસણાવરણ તહા ।

વેયણિજ્ઞ તહા મોહં, આડકમ્મં તહેવ ય ॥ ૨ ॥

નાણકમ્મં ચ ગોઅં ચ અન્તરાય તહેવ ય ।

एवमेवाइ कम्माइं, अट्ठेव य समासओ ॥ ३ ॥ (उत्तरा.अ.-३३.श्लो.१-३.)

જૈન આગમ સાહિત્યમાં પવિત્રત માનવામાં આવેલા અને શ્રી મહાવીર પ્રભુની
અંતિમ દેશના રૂપ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૩૩ માં કર્મપ્રકૃતિ નામના અધ્યયનમાં ૮
કર્મોની મીમાંસા કરવામાં આવી છે.

ઉપર આપવામાં આવેલા શ્લોકોમાં પ્રથમ જ ૮ કર્મોનો નામોલ્લેખપૂર્વક નિર્દેશ
કરવામાં આવ્યો છે. “અદ્ધ કમ્માઈં વોચ્છામિ, આણુપુલ્લિં જહવ્કમ્મં” આ પ્રથમ
પંક્તિમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે આઠ કર્મોને કહું છું - જેમ આનુપૂર્વીક્રમ છે - એવું
કહીને આઠે ય કર્મોનાં નામ આગળ બે શ્લોકમાં ગણાવ્યાં છે. જેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે

✓ (૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, (૨) દર્શનાવરણીય કર્મ, (૩) વેદનીય કર્મ, (૪)
મોહનીય કર્મ, (૫) આયુષ્ય કર્મ, (૬) નામ કર્મ, (૭) ગોત્ર કર્મ, (૮) અંતરાય કર્મ.
આ રીતે આઠે ય કર્મોનાં નામ જણાવ્યાં છે. અને એમનો ક્રમ આ રીતે રાખવામાં
આવ્યો છે. પ્રાયઃ અન્ય પણ નાનાં મોટાં શાસ્ત્રોમાં અને ગ્રંથોમાં આ જ ક્રમ રાખવામાં
આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘પ્રશમરતિ’ પ્રકરણ ગ્રંથ, કર્મગ્રંથ, નવતત્ત્વ પ્રકરણ અને
“તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં” આ જ ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. તથા આ પ્રકારના ક્રમના
આધારે શ્રી વીરવિજયજી મહારાજે ચોસઠ પ્રકારી પૂજા પણ બનાવી છે. ‘પ્રશમરતિ’
માં -

सज्ज्ञान-दर्शनावरण-वेद्य-मोहायुषां तथा नाम्नः । गोत्रान्तराययोश्चेति
कर्मबन्धोष्ठधा मौलः ॥ इह नाण-दंसणावरणं-वेअ-मोहाउ-नाम-गोआणि । विग्घं
च पण-नव-दु-अट्ठविसं-चउ तिसय दु पण-विहं ॥

કર્મ ગ્રંથમાં અને 'નવતત્ત્વ પ્રકરણ' માં આવે ૪૪ શ્લોક મળે છે.

આચો જ્ઞાન-દર્શનાવરણ-વેદનીય-મોહનીયાઽઽયુષ્ય-ન્નામ-ગોત્રાઽઽન્તરાયાઃ ।૮। ૫।

આમ સર્વત્ર જોવાથી વિવિધ ગ્રંથોમાં આ ક્રમથી ૮ કર્મોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ક્રમનું વિશેષ રહસ્ય તો જ્ઞાનીઓ જ જાણે. પણ ઉપન્યાસ ક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે. ચેતના લક્ષણો જીવઃ અર્થાત્ જ્ઞાનદર્શનરૂપ ચેતનાવાન જીવ કહેવાય છે.

અજીવને જીવથી સર્વથા ભિન્ન કરનાર મુખ્ય ભેદક ગુણ જ્ઞાન-દર્શન છે. આ જ જીવના પ્રધાન-પ્રથમ ગુણો છે. સાકારોપયોગ-વિશેષોપયોગ રૂપ જ્ઞાન તથા નિરાકારોપયોગ-સામાન્યોપયોગ રૂપ દર્શન છે. આવા જ્ઞાન આવરણ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે. જ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થોને જોવાની 'દર્શન' શક્તિનું જે આચ્છાદન કરે તે દર્શનાવરણીય કર્મ છે. જ્ઞાન મુખ્ય હોવાથી પ્રથમ ક્રમ પર જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અને બીજા ક્રમ પર દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. જ્ઞાન અને દર્શન એ બંનેના આવરણરૂપ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય અર્થાત્ અજ્ઞાન અને અદર્શન પોતાનો વિપાક સુખ-દુઃખરૂપ બતાવે છે. જ્ઞાની સુખ અને અજ્ઞાની દુઃખ પામે છે.

આવા સુખ-દુઃખનાં સંવેદન કરવા માટે એના પછી ત્રીજા ક્રમ પર વેદનીય કર્મને વિપાકના હેતુ રૂપ બતાવ્યું છે. એવી શાતા-અશાતા રૂપ સુખ દુઃખની વેદનામાં જીવને પ્રિય અપ્રિય એટલે કે રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. રાગને કારણે મોહદશા ઉત્પન્ન થાય છે. ન મળવાથી દ્વેષમાં કષાયની પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. આથી ચોથા નંબરે રાગ દ્વેષ કરનાર-કરાવનાર મોહનીય કર્મ બતાવ્યું છે. એવા મોહમાં મોહિત જીવ રાગ દ્વેષાદિને કારણે રાગાદિમાન પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવા માટે આરંભ-સમારંભ આદિ અનેક પાપ-કરીને એ પાપની સજાને ભોગવવા માટે નરક-તિર્યચાદિ ગતિનું આયુષ્ય બાંધે છે.

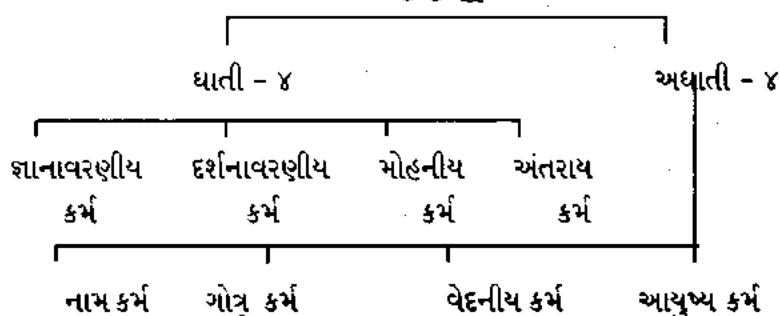
આયુષ્ય કર્મ બાંધ્યા વગર જીવ અન્ય ગતિમાં જઈ શકતો નથી. આથી મોહનીય કર્મ પછી પાંચમા ક્રમમાં આયુષ્યકર્મની આવશ્યકતા પડે છે. એવા આયુષ્યરૂપ નિયત કાળની અવધિ લઇને જીવ નરક-તિર્યચાદિ ચારે ગતિઓમાં જાય છે. ત્યાં એ ગતિઓમાં રહેવા માટે એને ગતિ, જાતિ, ઇન્દ્રિયો, શરીર, અંગોપાંગ, સૂક્ષ્મ પાણું યા સ્થૂળતા, યશ, કીર્તિ આદિની પ્રથમ આવશ્યકતા જરૂર રહે છે.

આથી આયુ પછી ગતિ-જાતિનો કર્તા નામ કર્મનો છદ્દો ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. એ ચિત્રકારની જેમ આખું શરીર સજાવી આપે છે. હવે નામ કર્મને કારણે જીવ જે ગતિ-જાતિમાં ગયો છે. ત્યાં રહેવા માટે કુટુંબ-ગોત્ર, કુળ, વંશ આદિ તો જોઈએ જ. એના વગર જીવ ક્યાં જન્મ લેશે ? આથી ગોત્ર-વંશ-ખાનદાન-કુળ-જાતિ વગેરેની વ્યવસ્થા કરનાર ગોત્રકર્મ સાતમા ક્રમે કામ કરે છે. અંતમાં એવા ઉચ્ચ-નીચ, ગોત્ર, કુટુંબમાં ગયેલા જીવને ત્યાં ધન-સંપત્તિ, વસ્ત્ર, પાત્ર, ભોજન, પાણી, સ્ત્રી, પુરુષ, પુત્ર પૌત્રાદિ પરિવાર યા દાન લાભાદિ શક્તિઓ અને ભોગ્ય ઉપભોગ્ય સાધન સામગ્રીઓ

તથા શારીરિક શક્તિ બળ વગેરે જાઈએ જ. એ કર્માનુસાર વત્તાં સુખદુઃખને યા ન મળે એ વ્યવસ્થા અંતરાય કર્મના આધારે થાય છે આથી અંતિમ આઠમા ક્રમ ઉપર અંતરાય કર્મ આવે છે. આ અંતરાય કર્મ દાન લાભ-આદિની વ્યવસ્થાનું નિયામક છે. આથી એ એ પ્રકારે કામ કરે છે.

આ રીતે આઠેય કર્મોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ આઠેય કર્મો મળીને જીવને માટે આખો સંસાર ઊભો કરી દે છે. સંસારની વ્યવસ્થામાં કશું બાકી રહેતું નથી. આથી આઠ કર્મો પછી કોઈ નવમા કર્મની જરૂર પડતી નથી. આથી કર્મો આઠ જ છે. આત્માના મુખ્ય ગુણો પણ આઠ જ છે, તેથી તેમના આવરકની સંખ્યા પણ આઠ જ છે. આ કર્મોમાં ધાતી અને અધાતી નામના બે વિભાગો છે.

૮ કર્મો

ધાતીના વિભાગમાં ૪ કર્મ અને અધાતીના વિભાગમાં અન્ય ચાર કર્મો આવે છે. જેમનો નામોલ્લેખ ઉપરના કોઠામાં કર્યો છે.

ધાતી-અધાતીનો ભેદ સમજાવવા માટે ઉપરોક્ત ક્રમ બદલીને ચાર કર્મોને એક તરફ ધાતી કર્મના વિભાગમાં રાખ્યાં છે. આથી સામાન્ય રૂપે ૮ કર્મોનો નામ નિર્દેશ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર આદિ ગ્રંથોમાં બતાવવામાં આવેલા ક્રમાનુસાર જ આપવામાં આવ્યો છે. તથા ધાતી-અધાતીના દષ્ટિકોણથી ૮ કર્મોનો ક્રમ આ રીતે રાખવામાં આવ્યો છે. (૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, (૨) દર્શનાવરણીય કર્મ, (૩) મોહનીય કર્મ, (૪) અંતરાય કર્મ, (૫) નામ કર્મ, (૬) ગોત્ર કર્મ (૭) વેદનીય તથા (૮) આયુષ્ય કર્મ.

‘નાણં ચ દંસણં ચેવ ચરિત્તં ચ તવો તહા ।’- આ શ્લોક દ્વારા બતાવવામાં આવેલા આત્માના ભિન્ન ભિન્ન ગુણોનો ક્રમ કંઈક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો જ છે. આત્માના ગુણો આઠ છે. આથી એ ગુણોના આચ્છાદક યા આવરક કર્મો પણ આઠ છે.

આત્માના ગુણો ૮

આવરક કર્મો ૮

૧	અનંતજ્ઞાન ગુણ	-	જ્ઞાનાવરણીય કર્મ
૨	અનંતદર્શન ગુણ	-	દર્શનાવરણીય કર્મ
૩	અનંતચારિત્ર-યથાખ્યાત ચારિત્ર ગુણ	-	મોહનીય કર્મ
૪	અનંતવીર્ય (શક્તિ) ગુણ	-	અંતરાય કર્મ
૫	અનામી-અરૂપીપણાનો ગુણ	-	નામ કર્મ
૬	અગુરુ-લઘુપણાનો ગુણ	-	ગોત્ર કર્મ
૭	અનંત-અવ્યાબાધસુખ ગુણ	-	વેદનીય કર્મ
૮	અક્ષય સ્થિતિ ગુણ	-	આયુષ્ય કર્મ

આ રીતે આઠ કર્મોની ક્રમ વિચારણા બંને રીતે કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત 'કર્મતણી ગતિ ન્યારી' નામના પુસ્તકમાં ધાતી-અધાતીના દષ્ટિકોણને અપનાવવામાં આવ્યો છે. આથી મુખ્યરૂપે કર્મગ્રંથાદિથી પ્રાપ્ત કર્માનુસાર ત્રીજા ક્રમપર વેદનીય કર્મનો ક્રમ પ્રાપ્ત હતો તો પણ અમે અહીં મોહનીય કર્મનો વિષય લીધો છે.

અનંત ચારિત્ર-યથાખ્યાત સ્વરૂપ

ભાગ-૧ માં જ્ઞાન દર્શન ગુણોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. અનંત જ્ઞાન-દર્શન ગુણ પછી આત્માનો સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ ત્રીજો ગુણ છે અનંત ચારિત્ર. અનંતચારિત્રગુણને જ સ્વભાવ રમણતા, સ્વગુણ રમણતા, યથાખ્યાત ચારિત્ર, આદિ ભિન્ન ભિન્ન નામોથી કહેવામાં આવે છે. વસ્તુનું સ્વસ્વરૂપમાં જ રહેવું અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જો સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય તો વસ્તુ વિકૃત થઈ જાય છે. અનાદિ અનંત કાળ સુધી આત્મદ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સર્વથા નષ્ટ ન થવા દેવાનું કામ આ ગુણ કરે છે. આથી આ ગુણે આત્માનું સ્વસ્વરૂપ ટકાવી રાખ્યું છે.

આત્મા સ્વસ્વરૂપથી સર્વથા રાગ દ્વેષાદિ ભાવ રહિત છે. વિષય કષાય વૃત્તિ રહિત છે. અર્થાત્ વીતરાગ-વીતદ્વેષ તથા નિષ્કષાયી અને નિર્વિષયી સ્વરૂપ આત્માનું મૂળભૂત શુદ્ધ સ્વરૂપી છે. આત્માના સ્વસ્વરૂપની ઓળખાણ આ અનંતચારિત્ર ગુણથી થાય છે. યથાખ્યાતનો અર્થ છે, યથા = જેવું, ખ્યાત = કહેવામાં આવેલું. જેવું સર્વજ્ઞ કેવલજ્ઞાની ભગવાને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કહ્યું છે. એવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેવું યથાખ્યાત ચારિત્રગુણ કહેવાય છે.

જેવું મોક્ષમાં આત્માનું સર્વકર્મરહિત શુદ્ધ સ્વરૂપ હોય છે. એવું બધા આત્માઓનું મૂળભૂત સ્વરૂપ છે. પરંતુ સંસારી જીવ રાગદ્વેષની પ્રવૃત્તિમાં ફસાઈને પોતાની સ્વભાવ રમણતા અને સ્વગુણ રમણતાને ભૂલી જાય છે. અને પોતાના શુદ્ધ

સ્વરૂપ ને વિકૃત કરી દે છે. આ રાગદ્વેષ, વિષય-કષાયોદિ બાંધાથી આત્મા કર્મના ભારથી ભારે થતો જાય છે. આત્માના આ અનંતચારિત્ર ગુણને ઢાંકનાર મોહનીય કર્મને કારણે આત્મા સ્વસ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને વિભાવદશામાં પડી જાય છે. પોતાના જ્ઞાનાદિક ગુણોને ભૂલીને આત્મા અજ્ઞાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે છે. નિજનંદ-સશ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને ભૂલીને આત્મા પુદ્ગલાનંદી બની જાય છે. ક્ષમા, સમતા, નમ્રતા આદિ ગુણોને ભૂલીને આત્મા ક્રોધાદિ કષાયવાળો બની જાય છે.

આ રીતે યથાખ્યાત ચારિત્ર સ્વરૂપ યા સ્વગુણ રમણતા સ્વભાવ રમણતા આદિ જે આત્માના મૂળભૂત ગુણ છે. એ મોહનીય કર્મથી ગ્રસ્ત થઈને - દબાઈને વિકૃત થઈ જાય છે.

મોહનીય કર્મ

સંસારી જીવની રાગદ્વેષ, વિષય કષાય આદિની પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન મોહનીય કર્મ આત્માને સ્વેતર-આત્મેતર એટલે આત્માથી ભિન્ન અતિરિક્ત જે પર પદાર્થો છે એમાં મોહિત કરે એ મોહનીય કર્મ કહેવાય છે. મોહ શબ્દ સંસ્કૃતની મુહ ધાતુમાંથી બન્યો છે. મુહ્યન્તિ જન્તવઃ અનેન ઇતિ મોહઃ । જેનાથી જીવ મોહિત થઈ જાય છે એને મોહનીય કર્મ કહેવાય છે. જ્યારે આત્માનો મૂળભૂત સ્વભાવ પર પદાર્થ પર મોહિત થવાનો નથી. સ્વભાવ રમણતા અને સ્વગુણ રમણતાના મૂળભૂત ગુણથી આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં, સ્વગુણોમાં જ મસ્ત-લીન રહેવો જોઈએ. નિજમાં જ આનંદ માનવો નિજનંદ સ્વરૂપ છે. પરંતુ આ સર્વ મોહનીય કર્મના પ્રબળ આઘાતથી આત્મા પર પુદ્ગલ પદાર્થોમાં આનંદ માનવા લાગે છે.

આ રીતે નિજનંદી આત્મા મોહનીય કર્મને કારણે પુદ્ગલાનંદી બની જાય છે. ડગલે ને પગલે મોહગ્રસ્ત આત્મા પોતાની જાતને ભૂલીને અન્ય પદાર્થોમાં જ મોહિત થઈ જાય છે. અન્ય પદાર્થોનું જ એને આકર્ષણ (રાગ) લાગેલું રહે છે. એમના સંયોગ વિયોગમાં સુખી-દુઃખી રહે છે. એમના નિમિત્તે રાગ દ્વેષ કરે છે. અને વિષય-કષાય ઊભા કરે છે. આ રીતે મોહનીય કર્મમાં દબાયેલો આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને વિકૃત કરી દે છે.

મોહનીય કર્મને ઉપમા

કર્મગ્રંથકાર પૂ. દેવેન્દ્રસૂરિજી મહારાજે કર્મગ્રંથમાં 'મજ્જં વ મોહણીયં' શબ્દનો પ્રયોગ કરીને મોહનીય કર્મને મદિરા તુલ્ય બતાવ્યું છે. મદિરાની સાથે એને સરખાવ્યું છે. વિકૃતિ અને વિપરીતતાની સામ્યતાના આધારે મોહનીય કર્મ અને મદિરામાં સાદૃશ્યતા દેખાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમ મદિરા-શિરાબ બધાં કામો વિપરીત કરાવે છે. એ જ રીતે મોહનીય કર્મ આત્માને બધું જ વિપરીત કરાવે છે, અને વિભાવ દશામાં રાખે છે.

કોઈએ શરાબ પીધો હોય તો તે વ્યક્તિ પોતાના પરિવારમાં સૌથી વિપરીત વ્યવહાર કરે છે. શિરાબને લીધે તેનું જ્ઞાન કુંઠિત થઈને અજ્ઞાન દશામાં પરિણત થઈ જાય છે. અને તે ઓહિત થઈને પત્નીને મા અને માને પત્ની સમજે છે, અને એની સાથે એવો વ્યવહાર કરવા પણ લાગે છે. આ કેટલો ખોટો-ખરાબ વ્યવહાર છે? માની સાથે પત્ની જેવો અને પત્ની સાથે મા જેવો વ્યવહાર કરે એ કેટલો વિપરીત-વિરુદ્ધ વ્યવહાર છે?

ખરાબર આ જ રીતે મોહનીય કર્મગ્રસ્તઆત્મા જે પુદ્ગલ પદાર્થો પોતાના નથી, એને પોતાના માને છે. અને જે પોતાના-જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણો છે એને ભૂલીને અન્ય પદાર્થોમાં પોતાની મમત્વ બુદ્ધિ રાખે છે. પોતાનું છે એને પોતાનું ન માનતાં પરાયામાં મમત્વબુદ્ધિ રાખીને એને પોતાનાં માનવાં એ મોહનીય કર્મની વૃત્તિ છે. એ રીતે જે પત્ની નથી તેમાં પત્ની માનવાની વિપરીત વૃત્તિ વાળા શરાબી જેવું જ મોહનીય કર્મ છે, આથી મહાપુરુષોએ આ ઉપમા યોગ્ય જ આપી છે.

મોહ દશાની પ્રવૃત્તિ

મોહનીય કર્મગ્રસ્ત સંસારી આત્મા સંસારમાં સદાય મોહ-મમત્વ પ્રધાન વ્યવહાર કરે છે. એના તમામ વ્યવહારમાં 'મમત્વ'-મારાપણાની ગંધ આવે છે. [એટલી હદે કે એનો જપમંત્ર જ 'હું' અને 'મારું' બની જાય છે. એવું એ રટતો જ રહે છે.]

આ વાતને ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી 'જ્ઞાનસાર' ગ્રંથમાં કહે છે કે 'અહં મમેતિ મંત્રોડ ચં જગદાન્યકૃત્' 'હું અને મારું' એ મોહનીય કર્મનો મૂળભૂત મંત્ર સંસારના સર્વ જીવોને અંધ બનાવી દે છે. સંસારમાં જીવ જેટલો ભગવાનના નામ મંત્રનો જાપ નથી કરતો એટલો-કદાચ એનાથી અનેક ગણો વધારે 'હું અને મારું' વધારે જાપ કરે છે ! વ્યવહાર કરે છે ! એ પણ એટલો વધારે કરે છે કે જાણે તે મોહનીય કર્મનો મંત્ર જ જાપી રહ્યો છે. પછી ભલે તે ગમે તે ભાષા બોલનારો હોય. કોઈ પણ દેશ યા ધર્મ વિશેષનો કેમ ન હોય !! પરંતુ તે પોતાની ભાષામાં 'હું અને મારું' એવી ભાષાનો જ વ્યવહાર કરે છે.

હિંદિમાં

मैं और मेरा

ગુજરાતીમાં

હું અને મારું

મરાઠિ મધે

मी आणि माझा

સંસ્કૃત ભાષાયામ્

अहं मम ।

In English

I and My

ભિન્ન ભિન્ન દેશોની ભાષા ભલે ભિન્ન ભિન્ન હોય, પરંતુ મોહનીય કર્મનું મમત્વ સર્વત્ર એક સરખું જ છે - દરેક ભાષાના શબ્દોમાં મોહ-મમત્વની ગંધ એક સરખી જ છે. વ્યક્તિ પોતાના દૈનિક વ્યવહારમાં 'હું અને મારું' શબ્દનો પ્રયોગ હજારોવાર

કરે છે. જુમ કે “હું ખાઈશ, હું પીશ, હું બોલીશ, હું જઈશ, હું આવીશ, આ મેં જીત્યું છે-આ મેં બનાવ્યું છે” વગેરે વ્યવહારમાં બોલતાં હું હું એટલું વધારે પડતું થઈ ગયું છે કે જાણે બકરીની જેમ મેં, મેં મેં... કરતો રહે છે. એ જ રીતે વારંવાર મારું ઘર, મારું મકાન, મારો પુત્ર, મારો પૌત્ર, મારી પત્ની, મારી ગાડી, મારા પૈસા, મારાં કપડાં, મારી દુકાન, મારી સંપત્તિ, મારી સત્તા, મારી ગાદી-આ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુમાં વારંવાર મારાપણાનો- મમત્વનો ભાવ દેખાડતો બોલતો જ રહે છે. આથી મનુષ્યએ સમગ્ર સંસાર મોહનીય કર્મનો જ બનાવી દીધો છે, જેમાં સતત મોહ-મમત્વની ગંધ આવે છે. ‘હું, મારું’ એ જ સ્પષ્ટ મોહદશા છે.

આપણો આ વ્યવહાર સાચો છે કે ખોટો ? આત્માના અનંતચારિત્ર સ્વગુણ, સ્વભાવ, સ્વરૂપ રમણતા ગુણના દષ્ટિ કોણથી જોવામાં આવે તો આ ‘હું અને મારાપણા’ની પ્રવૃત્તિ તદ્દન ખોટી છે. એ મોહનીય કર્મની પ્રવૃત્તિ છે. જીવ સર્વથા વિભાવ, વિપરીત, પ્રવૃત્તિમાં મોહિત થયો છે. મોહનીય કર્મથી ગ્રસ્ત થઈને જીવ જે પોતાનું છે એને પોતાનું માનતો નથી અને જે પોતાનું નથી એને પોતાનું માની રહ્યો છે, આ કેટલું ખોટું છે ? મહાપુરુષોએ આપણને સાવધાન કરતાં આ કહ્યું છે કે -

આપ સ્વભાવમાં રે, અવધુ, સદા મગનમેં રહના,

જગત જીવ હૈ કરમાધિના, અચરિજ કછુઅ ન લીના; ॥૧॥

તું નહીં કેરા કોઈ નહીં તેરા, ક્યા કરે મેરા મેરા;

તેરા હૈ સો તેરી પાસ, અવર સખ અનેરા આપ. ॥૨॥

‘હે જીવ ! પોતાના મૂળભૂત સ્વ-સ્વભાવમાં તું લીન રહેજે. અર્થાત્ ચારિત્ર ગુણની સ્વભાવ રમણતામાં મસ્ત રહેવું. કામા, સમતા આદિ પોતાના ગુણોમાં મસ્ત રહેવું. સંસારને જોઈને નિરર્થક કર્મ ન બાંધવું. કારણ કે સંસારના સર્વ જીવો કર્માધીન છે. કર્માધીન જીવોની રાગદ્વેષની પ્રવૃત્તિઓ જોઈને કોઈ આશ્ચર્ય કરવાની જરૂર નથી. માટે પોતાની જાતને સંસારથી અલિપ્ત રાખીને સ્વગુણમાં લીન રહેવું. સંસારમાં વધારે મોહદશા પણ ન રાખવી. કારણ કે આ સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી. ન તું કોઈનો છે, ન કોઈ તારું છે. નિરર્થક મારું મારું કરીને દુઃખી ન થા.

સંસાર સ્વાર્થનો સગો છે; એટલા માટે હૈ જીવ ! તું સમજ, જે કંઈ તારું છે તે તારી પાસે છે, અને જે કંઈ તારું નથી એટલે કે બહારનું છે તે તારું નથી. અનંત જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રાદિ તારા મૂળભૂત ગુણો છે, તે તારી પાસે છે. એટલે કે તારામાં જ છે. એમને બહાર શોધવાની જરૂર નથી. કસ્તુરી નાભિમાં હોવા છતાં પણ હરણ બહારની દુનિયામાં દોડતું રહે છે, એ એની અજાનમ્તા છે. અંતે તે ખૂબ જ દુઃખી થાય છે. એ જ રીતે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદિ ગુણોનો ખજાનો આત્મામાં જ હોવા છતાં જીવ મોહનીય કર્મને આધીન થઈને અજાનવશ બાહ્ય વિભાવદશામાં જાય છે. બાહ્ય પુદ્ગલ

પદાર્થોમાં આસક્ત થઇને પુદ્ગલાનંદી બને છે. પરંતુ નારાવંત એ પુદ્ગલ પદાર્થોનો જ્યારે નાશ થઇ જાય છે, ત્યારે તે દુઃખી થઇ જાય છે. ...

આથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવનું દુઃખ પણ એની મોહ દશાને કારણે જ છે. એટલા માટે જીવે સ્વગુણ રમણતાના અનંત ચારિત્રગુણોમાં રહેવું જોઇએ. પણ સંસારની રાગ દ્વેષની પ્રવૃત્તિઓને કારણે જીવ એમાં એવો ફસાઇ જાય છે કે જિજ્ઞાસુ રેશમનો કીડો લાળમાં ફસાયો ! રેશમનો કીડો પોતાના જ મુખમાંથી નીકળેલી લાળના રેસાઓમાં ફસાઇ જાય છે અને અંતે સ્વયં એમાં જ ગૂંચવાઇ જાય છે.] એ રીતે જીવ સંસારમાં મોહ મમત્વની રાગદ્વેષવાળી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. અને એમાંથી મોહનીય કર્મને બાંધે છે, અને સ્વયં પોતાની બનાવેલી જાળમાં જ અટવાઇ જાય છે.

જીવ સ્વયં રાગ દ્વેષાસક્ત બનીને તેવા પ્રકારની મોહ મમત્વની પ્રવૃત્તિ કરે છે, મોહનીય કર્મ બાંધે છે, અને ફરીથી એ મોહનીય કર્મના ઉદયે એવી જ મોહનીયની પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ રીતે રાગદ્વેષથી મોહ અને મોહથી ફરીવાર રાગદ્વેષની પ્રવૃત્તિ આમ કરતો જ રહેતો જીવ સંસારમાં અનંતો કાળ વ્યતીત કરે છે.

‘રાગો ય દોસો વિ ય કમ્મવીયં, કમ્મં ચ મોહણ્યભવં વંચતિ ।

કમ્મં ચ જાર્ઝમરણસ્સ મૂલં, દુક્ખં ચ જાર્ઝમરણં વંચતિ ॥ (ઉત્તરા અ.૩૩-૭)

રાગદ્વેષ જ કર્મનાં બીજ છે. અને કર્મો મોહથી જ ઉત્પન્ન થતાં હોય છે. ક્રુર્મ જ જન્મમરણનું મૂળભૂત કારણ છે અને જન્મ મરણને જ દુઃખ કહેવામાં આવ્યું છે. આ રીતે મોહનીય કર્મનાં મૂળ બીજ જે રાગદ્વેષ છે] એની પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવ મોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. કર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં મોહનીય કર્મ બાંધવાના માર્ગ-આશ્રવ માર્ગ અને બંધ હેતુ નિમ્ન પ્રકારે છે.

મોહનીય કર્મબંધનાં આશ્રવ કારણો

સમગ્ર સંસારમાં કાર્ય-કારણ બાવનો એક વિશેષ સંબંધ છે. પ્રત્યેક કાર્યની પાછળ કોઈને કોઈ કારણ અવશ્ય હોય છે. ‘કાર્ય નિયતપૂર્વવૃત્તિત્વં કારણં’ કારણના આ લક્ષણના આધારે હંમેશા કારણ કાર્યની બરાબર પૂર્વમાં રહે છે. જેમ કે ઘડાની પૂર્વે માટી કારણ છે અને ધુમાડાની પહેલાં અગ્નિ કારણ છે.

[જે રીતે કારણ વગર કોઈ કાર્ય નથી થતું, એ રીતે સંસારમાં રાગી, દ્વેષી, આસ્તિક નાસ્તિક, ધર્મી-અધર્મી, સમ્યક્ત્વી-મિથ્યાત્વી, વિષયી-કષાયી આદિ ગુણ-દોષવાન જીવોની પાછળ કોઈને કોઈ કારણ અવશ્ય હોવું જોઇએ. કર્મયુક્ત જીવ સકર્મી અવશ્ય કહેવાય છે; આથી કર્મની પાછળ કારણ અવશ્ય હોવું જોઇએ, તે અનિવાર્ય છે. કર્મના કારણરૂપ મહાપુરુષોએ પાપ બતાવ્યું છે]

માટી અને અગ્નિથી જેમ પાપનો વ્યવહાર એટલે અશુભ ક્રિયા પહેલાં થાય

છે. અને એનું કર્મ બંધાય છે. પાપ પ્રવૃત્તિ કારણ છે, અને કેમબંધ કાર્ય છે. ભિન્ન ભિન્ન કર્મોની પાછળ જીવોની ભિન્નભિન્ન પાપ પ્રવૃત્તિઓ કારણ બને છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં મોહનીય કર્મબંધનાં વિશેષ પાપ કારણો જોવાનાં છે.

મોહનીય કર્મના મુખ્ય બે વિભાગો છે : (૧) દર્શન મોહનીય કર્મ અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય કર્મ. અહીં પ્રથમ દર્શન મોહનીય કર્મનો અધિકાર લેવામાં આવ્યો છે. આથી સર્વ પ્રથમ દર્શન મોહનીય કર્મબંધનાં કારણો નો વિચાર કરવામાં આવશે. કર્મગ્રંથ અને 'તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર' ના કર્તા આદિએ ભિન્ન ભિન્ન પાપપ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરતાં કહ્યું છે કે-

ઉમગ્ગ-દેસણા-મગ્ગ-નાસણા-દેવ-દલ્લ-હરણેહિં ।

દસણ-મોહં-જિણ-મુણિ-ચેદ્ધ-સંઘા-ડડ ઇ-પહિણીઓ ॥ (પ્ર.કર્મ - ૫૬)

કેવલિ-શ્રુત-સંઘ-ધર્મ-દેવૈડવર્ણવાદો દર્શન મોહસ્ય ॥૬-૧૪॥

-ઉન્માર્ગ પાપ માર્ગનો ઉપદેશ આપવો, સાચા માર્ગનો લોપ કરવો યા ખોટા માર્ગને સાચો કહેવો અને સાચા માર્ગને ખોટો બતાવવો, દેવ દ્રવ્યનું અપહરણ કરવું, જિનેશ્વર પરમાત્મા સાધુ-મુનિરાજ, જિનમંદિર, મૂર્તિ તથા સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ સકળ સંઘ-ચતુર્વિધ સંઘનું પ્રત્યનિક એટલે કે વિરુદ્ધગામી યા વિરોધી થવું આદિ પ્રવૃત્તિઓથી દર્શન મોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરવામાં આવે છે. કેવળજ્ઞાની સર્વજ્ઞ ભગવંત સૂત્ર, શાસ્ત્ર, શ્રીસંઘ, ધર્મ તથા દેવોનો અવર્ણવાદ કહેવો એટલે કે એમના વિષયથી વિપરીત કહેવાથી યા એમની નિંદા ટીકા કરવાથી દર્શન મોહનીય કર્મનો બંધ પડે છે, એવું 'તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર' ના કર્તા ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ કહે છે.

ઉન્માર્ગની પ્રરૂપણા કરવી એ એક મહાપાપ છે. આનંદધનજી મહારાજે ૧૪મા અનંતનાથ સ્વામીના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે :-

પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરીખો,

સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરીયા કરે, તેહનું શુદ્ધ ચારિત્ર પરખો.

એટલે કે ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા જેવું કોઈ મહાપાપ નથી, અને સૂત્ર-શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતની પ્રરૂપણા કરવા જેવો જગતમાં કોઈ ધર્મ નથી. એ રીતે શાસ્ત્ર સિદ્ધાંતને અનુરૂપ જે ક્રિયા કરે છે, એનું શુદ્ધ ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. આનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે-

ઉન્માર્ગ કે ઉત્સૂત્રની પ્રરૂપણા કરવાને કારણે જીવ ભારે મોટું પાપ બાંધે છે. સ્વયં સિદ્ધાંતને નથી સમજતો કે તેના રહસ્યને નથી જાણતો અને બીજાને પણ ખોટું સમજાવે છે, ભ્રમની જાળ ઊભી કરીને તે ધર્મની ઓથે અધર્મનો પ્રચાર કરે છે. અધર્મ યા પાપાચારને જ ધર્મ ના નામે ફેલાવે છે. —

આવો જીવ પોતાના બુદ્ધિ ચાતુર્યથી અધર્મને ધર્મરૂપે સમજાવીને યા તત્ત્વના મનગમતા અર્થ કરીને યા તો સિદ્ધાંતોના પોતાના ઢંગથી-રીતથી સ્વાર્થપૂર્ણ અર્થ કરીને

લોકોને ખોટા માર્ગે લઈ જવા, ઊંઘી દિશા બતાવવી એ ઉન્માર્ગની પ્રરૂપણા કરવાનું મહાપાપ ઉપાજિત કરે છે. આનાથી જીવ દર્શનમોહનીય કર્મબાંધે છે. એ રીતે દેવગુરુ ધર્મની વિરુદ્ધ બોલવું આ તેમના વિરોધી (પ્રત્યનિક) બનીને વૈમનસ્ય વૃત્તિ ધારણ કરતાં વિપરીત વ્યવહાર કરવો, એ દર્શન મોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરવાનું કારણ છે,

સર્વજ્ઞ-કેવળજ્ઞાની ભગવાન જે અનંતજ્ઞાની છે, એમના વિષયમાં પણ ખોટું બોલવું, એમની મશ્કરી કરવી, તથા સર્વજ્ઞ તીર્થંકર પ્રણિત તથા ગણધર રચિત આગમ-શ્રુત-શાસ્ત્રોની આશાતના કરવી, એમના વિષયમાં 'હંબગ' છે, એવું કહેવું. આ પણ દર્શન મોહનીય કર્મ બાંધવાનો પાપ વ્યવહાર છે.

સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘના વિષયમાં અવહાવાદ-નિંદા-ટીકા કરવી, એમનું અપમાન કરવું, મશ્કરીઓ કરવી આદિ પ્રવૃત્તિઓ દર્શન મોહનીય કર્મ બંધાવનારી છે. અહિંસા, સંયમ-તપ, પ્રધાન ધર્મના વિષયમાં ભ્રાન્તિઓ ઊભી કરવી, ધર્મમાં ન માનવું, કોઈની ય ધર્મશ્રદ્ધાને ડગાવવી, ધર્મના ફળમાં સંદેહ કરવો, દેવતાઓના વિષયમાં અશ્રદ્ધા કરવી કોઈ પ્રલાપ કરવો એ દર્શન મોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરવાનું મહાપાપ છે.

જલપૂજા જુગતે કરીએ, મોહની બંધાણ હરીએ;

વિનતડી પ્રભુ ને કરીએ રે, ચેતન ચતુર ઘઈ ચૂક્યો ।

નિજગુણ મોહવશે મૂક્યો

॥૧॥

જીવ હજ્યા ત્રસ જલભેટી, દેઈ ફાંસો મોગર ફૂટી,

મુખ દાબી વાધર વેટી રે

॥૨॥

કલેશ શમ્યા ઉદિરણીઓ અરિહા અવગુણ મુખ ભણીઆ,

બહુ પ્રતિપાલકને હણીયા

॥૩॥

ધર્મી ધર્મથી ચૂકવિઆ, સૂરિપાઠક અવગુણ લવીઆ

શ્રુતદાયક ગુરુ હેલવીઆ.

॥૪॥

નિમિત્ત વશીકરણે ભરીઓ, તપસી નામ વૃથા ધરીઓ

પંડિત વિનય નવિ કરીઓ

॥૫॥

પૂજ્ય વીરવિજયજી મહારાજ ઉપરની પૂજામાં બતાવે છે કે સરોવરમાં જળ નાખીને ત્રસ જીવોને ફસાવવા, એમને મારવા, વિકલેન્દ્રિય તથા ત્રસાદિ જીવોને ફાંસીએ ચડાવીને મારવા, મોઢું દબાવી મારવા, કોરડા આદિથી મારવા-આ રીતની મારવાની પ્રવૃત્તિથી જીવ મોહનીય કર્મ બાંધે છે.

અરિહંતાદિ પંચપરમેષ્ઠીઓની વિરુદ્ધ બોલવું, એમનો અનાદર કરવો, એમનાં માં અશ્રદ્ધા રાખવી તથા ધર્મી જીવોને ધર્મમાંથી ચૂત કરવા, ધર્મશ્રદ્ધા ઉપર કુહારાઘાત કરવો, જ્ઞાન-જ્ઞાનીની અવહેલના કરવી, ગુરુનું અપમાન કે અનાદર કરવો. અનેક

પ્રકારનાં સાચાં જૂઠાં કર્મો-અસત્ય સેવન કરવું, નિમિત્ત વશીકરણ કરવું, ન હોવા છતાં દેખાવ કરવો. અવિનય અનાદર કરવો, આદિ અનેક પાપપ્રવૃત્તિઓ દર્શન મોહનીય કર્મ બંધાવે છે - આમ સંસારમાં અનેક પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિઓથી જીવ દર્શન મોહનીય કર્મથી ભારે થાય છે. આવા અનેક બંધ-હેતુ આશ્રવ માર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે. મોહનીય કર્મ

કર્મશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે જેવું કરશો એવું ભરશો, એટલે કે જેવાં પાપ કર્મો કરશો એવાં જ કર્મો સમય આવતાં ઉદયમાં આવે છે. બાંધેલાં કર્મો સમય આવતાં ઉદયમાં આવવાથી જીવની એવી સ્થિતિ નિર્માણ થાય છે.

ઉપરોક્ત પાપપ્રવૃત્તિઓ કરનારો જીવ જે દર્શન મોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરે છે, એ મોહનીય કર્મનો માત્ર એક ભેદ છે, પરંતુ મોહનીય કર્મ દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીયના ભેદથી મુખ્યતઃ બે પ્રકારનું બતાવીને એના અવાંતર ૨૮ ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે.

મોહણિજ્ઞં પિ દુવિહં, દંસણે ચરણે તહા ।

દંસણે તિવિહં વુત્તં, ચરણે દુવિહં ભવે ॥ ૮ ॥

સંમતે ચેવ મિચ્છત્તં, સમ્મમિચ્છત્તમેવ ય ।

એયાઓ તિન્નિ પયડીઓ, મોહણિજ્ઞસ્સ દંસણે ॥ ૯ ॥

ચરિત્તમોહણં કમ્મં, દુવિહં તં વિયાહિહં ।

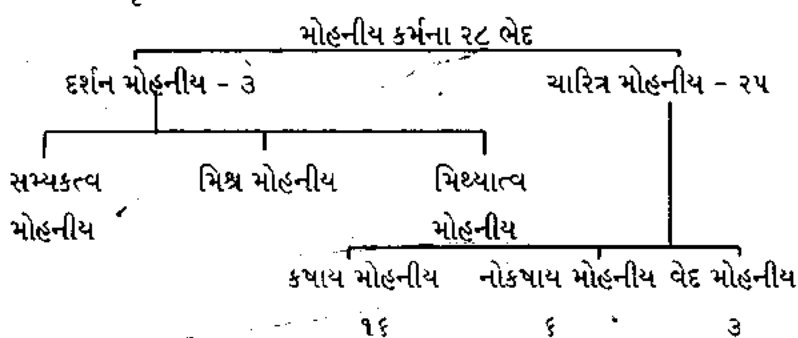
કષાયમોહણિજ્ઞં તુ, નોકષાયં તહેવ ય ॥ ૧૦ ॥

સોલસવિહમેણં, કમ્મં તુ કસાયજં ।

સત્તવિહં નવવિહં વા, કમ્મં નોકસાયજં ॥ ૧૧ ॥ (ઉત્તરા. અ. ૩૩. ૮ થી ૧૧)

‘શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ માં બતાવવામાં આવેલ મોહનીય કર્મના ભેદ ઉપરોક્ત શ્લોકમાં બતાવ્યા છે :-

$૩ + ૧૬ + ૬ + ૩ = ૨૮$. આ રીતે સંક્ષેપમાં ઉપરના કોઠામાં મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓ બતાવવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મના અવાંતર ભેદ ૨૮ છે.

દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય કર્મ

મજ્ઞં વ મોહણિયં, દુર્વિહં દંસણં ચરણં મોહા ।

ગ્રંથકાર મહર્ષિએ મદિરા જેવા મોહનીય કર્મના (૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય કર્મ એમ બે ભેદ-પ્રકાર બતાવ્યા છે. આ બંનેના પોત્રપોતાનાં અલગ અલગ કાર્ય ક્ષેત્રો છે. આથી મોહનીય કર્મના આ બે સ્વતંત્ર સ્તંભ માનવામાં આવે છે. મૂળતઃ મોહનીય કર્મનું કામ આત્માને મોહિત કરવાનું છે. એમાં પણ દર્શન મોહનીય આત્માને અજ્ઞાનમાં અને અશ્રદ્ધામાં મોહિત કરે છે. જ્યારે બીજું ચારિત્ર મોહનીય કર્મ આત્માને વિષય-કષાયની પ્રવૃત્તિમાં આસક્ત કરે છે. આ દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય બંને ય કર્મો આત્માની ઉપર અતિ ભારે આક્રમણ કરીને આત્માની આચાર વિચાર બંનેની પ્રવૃત્તિઓને પંગુ બનાવી દે છે. દર્શન મોહનીય કર્મ આત્માની વિચાર શક્તિ પર આક્રમણ કરીને એથી વિપરીત ધારા વાળી અશ્રદ્ધાજનક મિથ્યાદૃષ્ટિવાળી વિચારધારા બનાવી દે છે, પરિણામે આત્મા અશ્રદ્ધાળુ બને છે.

ચારિત્ર મોહનીય કર્મ આત્માની આચાર સંહિતાને તોડીને એને શુદ્ધ ચારિત્ર ગુણમાં રમણ નથી કરવા દેતું, અર્થાત્ પોતાના મૂળભૂત નિષ્કષાય-નિર્વિષય ભાવોમાં અને સમતાદિ ગુણમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવા દેતાં વિષય-કષાયની પ્રવૃત્તિમાં બાધ્ય કરે છે. આ રીતે બંને ય કર્મો આત્માની આચાર-વિચારની શક્તિને વિકૃત અને વિપરીત કરે છે. એમાં જે કર્મનો ક્ષયોપશમ યા બંધનું પ્રમાણ જેટલું વસ્તુ ઓછું રહેશે એટલા જ આત્માના ગુણ દોષો પણ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં રહેશે.

ઉદાહરણ તરીકે એક ત્રાજવું લઈ લઈએ. ત્રાજવાના એક પલ્લામાં જો વજન ઓછું હશે તો બીજી તરફ વસ્તુનું પ્રમાણ વધારે અને જો વસ્તુનું પ્રમાણ ઓછું રહેશે તો વજનનું પ્રમાણ વધારે હશે. અને જ્યારે બંને પલ્લાં સમકક્ષ-સમાન્તર હશે તો વસ્તુ અને વજન સમાન હશે. એ જ રીતે દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય બંને કર્મો એક ત્રાજવાના બે પલ્લાં જેવું કામ કરે છે, અર્થાત્ જ્યારે દર્શન મોહનીય કર્મનું પલ્લું નીચું નમેલું હશે ત્યારે ચારિત્ર મોહનીય કર્મનું પલ્લું ઊંચું રહેશે, અને ચારિત્ર મોહનીયનું પલ્લું નમેલું રહેશે ત્યારે દર્શન મોહનીયનું પલ્લું ઊંચું રહેશે.

જે જીવમાં દર્શન મોહનીય કર્મના ઉદયનું પ્રમાણ વધારે રહેશે તેમાં શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ ઓછું રહેશે, યા નહીં રહે અથવા તો મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ વધારે રહેશે. એ જ રીતે ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયનું પ્રમાણ જે જીવમાં વધારે હશે, તેમાં વિષય-કષાય-કામવિકારની માત્રા પણ વધારે રહેશે. આ રીતે સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ તથા વિષય-કષાય આદિના પ્રમાણોનો આધાર દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય કર્મ પર આધારિત છે.

જે જીવનો ક્ષયોપશમ જેટલો ઓછો-વધારે રહેશે એટલા એ જીવમાં ગુણ

દોષો પણ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં રહેશે. આથી એ નિશ્ચય થાય છે કે જે આપણે મિથ્યાત્વને હઠાવીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તો દર્શન મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય કરવો પડશે, અને તો જ આત્મા શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

એ રીતે જે આપણે વિષય-કષાય નષ્ટ કરીને નિર્વિષય અને નિષ્કષાયભાવ-સમતાદિ આત્મગુણો પ્રાપ્ત કરવા હોય તો ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ યા ક્ષય કરવો જોઈએ. એ રીતે દર્શન મોહનીય કર્મ આત્માને નાસ્તિક-અશ્રદ્ધાળુ અને મિથ્યાત્વી બનાવે છે. તેથી આત્માના આસ્તિક ભાવ-સમ્યગ્ શ્રદ્ધા આદિ ગુણોનો નાશ થાય છે. એ આપણા આત્મા માટે ઘણું મોટું નુકસાન છે. કેમ કે સમ્યગ્ શ્રદ્ધા અને આસ્તિકતા આદિ આત્માના મૂળભૂત ગુણો છે. અને કર્મના ઉદયથી ગુણો દબાઈ જશે તો દોષો પ્રકટ થઈ જશે.

બરાબર એ જ રીતે કામ-ક્રોધાદિ વિષય-કષાય વગેરે આત્માના ગુણો નથી પરંતુ કર્મજન્ય વિકૃતિઓ માત્ર છે. અનન્ત ચારિત્રવાન આત્મા મૂળતઃ રાગદ્વેષાદિ કષાયરહિત ક્ષમા સમતાવાળો છે, અને વિષય વિકાર રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મચારી છે. પરંતુ ચારિત્ર મોહનીય કર્મને કારણે આત્મા એવો વિષય-કષાયી અર્થાત્ કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગવાળો બની ગયો છે. આ રીતે આત્માના મૂળભૂત ગુણોની પ્રકૃતિ અને કર્મજન્ય વિકૃતિની મીમાંસા કરી છે.

દર્શનાવરણીય અને દર્શન મોહનીય કર્મમાં અંતર

ગત પ્રવચનમાં દર્શનાવરણીય કર્મના વિષયમાં વિચાર કર્યો હતો. હવે અહીં પ્રસ્તુત અધિકારમાં દર્શન મોહનીય કર્મનું વર્ણન ચાલી રહ્યું છે. જે કે બંનેમાં 'દર્શન' શબ્દની સમાનતા જરૂર છે; છતાં પણ બંનેમાં પ્રયુક્ત 'દર્શન' શબ્દના અર્થ સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન છે. દર્શનાવરણીય કર્મમાં 'દર્શન' શબ્દનો અર્થ સામાન્ય રૂપથી 'જેવું' થાય છે તો પણ પદાર્થનો નિર્વિશેષ-નિર્વિકલ્પ-નિરાકાર સામાન્ય બોધ પ્રાપ્ત કરાવવાનો હતો. વિશેષ જ્ઞાનની પહેલાં થનાર સામાન્ય બોધરૂપ દર્શન થતું હતું. આ દર્શન આત્માનો બીજો અનન્તદર્શન નામનો ગુણ છે.

અનન્ત દર્શન ગુણ આત્માનો એક સ્વતંત્ર ગુણ છે. એની ઉપર આવેલા આવરણને દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. આ દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના માત્ર દર્શન ગુણને આચ્છાદિત કરે છે. દર્શન મોહનીય કર્મ એ એક સ્વતંત્ર કર્મ છે. આત્માના ત્રીજા અનન્ત ચારિત્રગુણ-યથાખ્યાત ચારિત્રગુણ ઉપર આવેલા આવરણનું નામ છે મોહનીય કર્મ. એના ભેદ છે : (૧) દર્શન મોહનીય, (૨) ચારિત્ર મોહનીય કર્મ. દર્શન મોહનીયમાં પ્રયુક્ત 'દર્શન' શબ્દનો અર્થ સમ્યગ્દર્શન અર્થાત્ યથાર્થ 'દર્શન' અને સાચું દર્શન અને સાચી શ્રદ્ધાના અર્થમાં છે. એની સાથે મોહનીય જોડાવાથી દર્શન મોહનીય શબ્દ બન્યો. દર્શનમાં પણ સમ્યગ્દર્શન, યથાર્થ દર્શન અને તત્ત્વાદિના

વાસ્તાવિક સ્વરૂપમાં આત્માને મોહમય-મોહિત કરવાનું કામ દર્શન મોહનીય કર્મ કરે છે.

અહિં મોહિત કરવો અર્થાત ભ્રમ પેદા કરવો, દ્વિધા ઉત્પન્ન કરવી યા શંકાશીલ બનાવવો એવો અર્થ છે. આથી દર્શન મોહનીય કર્મ આત્માને તત્ત્વની શ્રદ્ધા યા યથાર્થ દર્શન ન કરવા દેતાં મિથ્યા દર્શામાં રોખવાનું કામ કરે છે. આ રીતે દર્શન મોહનીય કર્મ અને દર્શનાવરણીય કર્મ પોતપોતાના અર્થમાં સ્વતંત્ર હોવાને કારણે તદ્દન ભિન્ન છે.

દર્શન મોહનીય કર્મ

યથાવસ્થિત દર્શન અર્થાત્ વસ્તુના સાચા-સત્ય સ્વરૂપનું જોવું સમ્યક્ છે, એવું દર્શન કરાવવું, એટલે કે તેમાં શ્રદ્ધા કરાવવી એ દર્શન છે. એમાં મોહિત કરનાર અર્થાત્ શંકા, સંદેહ અને ભ્રમની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનાર દર્શન મોહનીય કર્મ છે. આ શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધની તરતમતાથી ત્રણ પ્રકારનું છે.

સમ્મત્તં ચેવ મિચ્છત્તં, સમ્મમિચ્છત્તમેવ ય ।

एयाओ तित्ति पयडीओ, मोहणिज्जिस्स दंसणे ॥ (उत्तरा. अ. ३३-९)

दंसण-मोहं ति-विहं सम्मं मीसं तहेव मिचछत्तं ।

शुद्ध-अर्धविसुद्धं, अ-विसुद्धं तं हवइ कमसो ॥ (कर्मग्रंथ)

ગ્રંથકાર મહર્ષિએ દર્શન મોહનીય કર્મની ત્રણ પ્રકૃતિઓ ગણાવી છે -

(૧) સમ્યક્ત્વ મોહનીય, (૨) મિશ્ર મોહનીય, (૩) મિથ્યાત્વ મોહનીય.

મિથ્યાત્વ મોહનીય આદિ નામથી દર્શન મોહનીયનાં ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે. એ ક્રમશઃ શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ છે. સમ્યક્ત્વ મોહનીયને શુદ્ધ કહ્યું છે. મિશ્રમોહનીયને અર્ધશુદ્ધ કહ્યું છે અને મિથ્યાત્વ મોહનીયને અશુદ્ધ કહ્યું છે. ઉદા. રૂપે જેમ કોઈ ધાન્યને શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ ત્રણ પ્રકારની અવસ્થામાં રાખી શકાય છે. (૧) ધાન્યને સાફ કરીને પૂર્ણતા: શુદ્ધ કરી શકાય છે. તેને શુદ્ધ કહેવામાં આવે છે. (૨) થોડુંક સાફ કરવામાં આવે અને થોડુંક અશુદ્ધ રાખી મુકાય-મલિન રાખી મુકાય એ અર્ધશુદ્ધ કહેવાય છે. અને (૩) જે સાફ કરવામાં જ નથી આવ્યું, એ સર્વથા અશુદ્ધ જ છે. (૧) આત્મા ઉપર લાગેલાં દર્શન મોહનીય કર્મમાં પુદ્ગલ પરમાણુ સર્વથા અશુદ્ધ જ છે, એમને મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ કહે છે. અને (૨) જેને અડધાં કર્મ પરમાણુ અશુદ્ધ કર્યા હોય, અને અડધાં શુદ્ધ કર્યા હોય તેને અર્ધ શુદ્ધ અવસ્થાને મિશ્રમોહનીય કહેવાય છે. (૩) જેને સર્વથા શુદ્ધ કર્યા હોય એને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ મોહનીય કહે છે. એને પાણી, કપડાં આદિના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવી શકાય છે.

(૧) સર્વથા ગંદા પાણી જેવું મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ, (૨) કંઈક શુદ્ધ અને કંઈક અશુદ્ધ એવા અર્ધશુદ્ધ પાણી જેવું મિશ્ર મોહનીય કર્મ, (૩) સંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વચ્છ પાણી જેવું સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મ છે.

આ રીતે આત્મા ઉપર લાગેલાં કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ જે

મોહનીય કર્મના દલિકો છે, એમને આત્મા શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે રાખે છે. જો મોહનીય કર્મણ વર્ગણનાં અશુદ્ધ પુદ્ગલોને શુદ્ધ કર્યા જ ન હોય, એ સર્વથા અશુદ્ધ જ પડ્યાં રહ્યાં હોય, તો એમને મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનાં બતાવવામાં આવે છે.

મેલા કપડાને આપણે જે રીતે ધોઈને શુદ્ધ-શુદ્ધતર અને શુદ્ધતમ કરતા જઈએ છીએ, એ જ રીતે આત્મા પર લાગેલા કર્મના પરમાણુ પણ અશુદ્ધમાંથી અર્ધશુદ્ધ, અને આગળ શુદ્ધ, શુદ્ધતર-શુદ્ધતમ થતાં જાય છે. અર્ધશુદ્ધ અવસ્થામાં મિશ્ર મોહનીય કહેવામાં આવે છે, તથા સંપૂર્ણ શુદ્ધ અવસ્થામાં એમને સમ્યક્ત્વ મોહનીય કહેવાય છે.

(૧) સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મ

આ દર્શન મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ છે. પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યક્ત્વ અર્થાત્ શ્રદ્ધામાં જે દોષ લગાડે, એમાં શંકાશીલ, સંશયી બનાવે તથા ભ્રમ પેદા કરે, એ સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મ છે. આત્મા પરથી મિથ્યાત્વનાં મલિન અશુદ્ધ પુદ્ગલ પરમાણુ નીકળી ગયાં હોય. યા તો આત્માએ મિથ્યાત્વનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓને શુદ્ધ કરી દીધાં હોય એને સમ્યક્ત્વ મોહનીય કહે છે. શુદ્ધ કરેલાં મિથ્યાત્વનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓની સ્થિતિને સમ્યક્ત્વ મોહનીય કહે છે.

(૨) મિશ્ર મોહનીય કર્મ

મિથ્યાત્વનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓને આત્મા પૂર્ણ રૂપે ધોઈને શુદ્ધ ન કરી શકે તથા અર્ધશુદ્ધ અવસ્થા રહી જાય, જેમાં કંઈક અંશો શુદ્ધ અને અશુદ્ધ રહે એને મિશ્ર મોહનીય કર્મ કહે છે. એટલે કે જેમાં કેટલાક અંશો સમ્યક્ત્વના પણ રહે અને કંઈક અંશો મિથ્યાત્વના પણ રહે, એવી શુદ્ધ-અશુદ્ધ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વની મિશ્ર અવસ્થાને મિશ્ર મોહનીય કર્મ કહે છે. સમ્યક્ત્વ + મિથ્યાત્વ = મિશ્ર મોહનીય કર્મ.

મિશ્ર મોહનીય કર્મમાં શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધા તથા સત્ય અને અસત્ય બંને પ્રતિ મિશ્રભાવ રહે છે. એના ઉદયથી સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ તથા જીવાદિ તત્ત્વોના વિષયમાં એવી શ્રદ્ધા નથી હોતી. કે આ જ સત્ય છે અને આ જ અસત્ય છે. એવી અશ્રદ્ધા પણ નથી હોતી. એવા મિશ્રભાવને મિશ્ર મોહનીય કર્મ કહે છે. એને કારણે જીવને સાચા જૂઠા બંને પ્રસંગો મળેલા - મિશ્રિત ભાવવાળા હોય છે. આથી એને અર્ધ વિશુદ્ધ કક્ષા કહે છે.

મીસા ન રાગ-દોસો-જિણ-ધમ્મે અંત-મુહૂત્ત જહા અન્ને ।

નાલિયર-દીવ-મણુણો, મિચ્છં જિણ-ધમ્મં-વિવરીણ ॥ (પ્ર. કર્મગ્રંથ -

૧૬)

કર્મગ્રંથકાર મિશ્રમોહનીયને સમજાવવા માટે ઉપરના શ્લોકમાં દૃષ્ટાંત આપે છે. નારિકેળ નામના દ્રીપમાં જ્યાં અન્ન ઉત્પન્ન થતું જ નથી, ત્યાં માત્ર નારિકેળ જ થાય છે.

એવા નારિકેળ દ્વીપમાં મનુષ્યોએ કદી અન્ન જોયું જ ન હોય અને ખાધું પણ ન હોય પરંતુ સ્થાન વિશેષ યા ક્ષેત્ર વિશેષમાં કોઈ જાય, એને ખાવા માટે અન્ન આપવામાં આવે તો એને એ અન્ન પ્રત્યે ન કોઈ વિશેષ રાગ થાય, ન કોઈ વિશેષ દ્વેષ થાય. પણ ઉભયરૂપે મિશ્ર ભાવ થાય, એવી જ રીતે મિશ્રમોહનીય કર્મના ઉદયે વીતરાગના સમ્યગ્ધર્મ પ્રત્યે એને ન કોઈ રાગ હોય ન કોઈ વિશેષ દ્વેષ હોય એને મિશ્ર મોહનીય કર્મ કહે છે. પરંતુ એ અંતર્મુહર્ત કાળ સુધી જ રહે છે.

(૩) મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ

મિચ્છં જિણ ધમ્મં વિવરીણ- વીતરાગ જિનેશ્વરનાં સમ્યગ્-સત્ય ધર્મથી વિપરીત માન્યતાને મિથ્યાત્વ કહે છે. સર્વજ્ઞ-જિન પ્રણીતથી સર્વથા વિપરીત મતિ-બુદ્ધિ હોય અને શુદ્ધ ધર્મ સર્વથા રુચિકર ન હોય એને મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ કહે છે જે ધર્મને કારણે આત્મા-પરમાત્મા મોક્ષ આદિ તત્ત્વો પર યથાર્થ શ્રદ્ધા જ ન હોય તથા દેવ, ગુરુ ધર્મને માને જ નહીં યા બરાબર વિપરીત બુદ્ધિ- રાખનાર હોય એને મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ કહે છે. એનાં કર્મ પુદ્ગલ પરમાણુ સર્વથા અશુદ્ધ જ હોય છે.

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ

યથા દૃષ્ટિ તથા સૃષ્ટિ: જોવી જેની દૃષ્ટિ હોય છે, એવી એની સૃષ્ટિ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે - નિર્દોષ દૃષ્ટિથી બધું જ દોષ રહિત દેખાય છે, પરંતુ જો દૃષ્ટિ દોષયુક્ત હશે તો પદાર્થો દોષવાળા દેખાશે. જેને કમળો થયો હોય તે બધું જ પીળું જુએ છે. તેને સફેદ દૂધ પણ પીળા રંગનું દેખાશે. કાળા ચશ્મા પહેરનાર માણસને સફેદ કાગળ વગેરે વસ્તુઓ ય કાળી જ દેખાશે. જેવી દૃષ્ટિની વાત કરી એવી જ મતિની વાત છે.]

દૃષ્ટિથી જોવાનું હોય છે અને મતિથી જાણવાનું હોય છે. જેમ દૃષ્ટિ રોગાદિ કારણોથી વિપરીત બને છે, એ જ રીતે મતિ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મને કારણે વિપરીત બને છે, આથી વિપરીત મતિવાળો જીવ મિથ્યાત્વી કહેવાય છે.

એવો મિથ્યાત્વી જીવ બધી જ તત્ત્વાદિની વાતોને વિપરીત જ માને છે, વિપરીત જ સમજે છે. તેમ જ આત્મા-પરમાત્મા, પુણ્ય-પાપ, ધર્મ-અધર્મ, જીવ-અજીવ, લોક-અલોક, પૂર્વજન્મ-પુનર્જન્મ, બંધ, મોક્ષ, દેવગુરુ ધર્માદિ તત્ત્વોના સ્વરૂપને જ તે સર્વથા વિપરીત જ માને છે. વિપરીત જ જાણે છે. આથી તેને મિથ્યામતિજીવ, મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ યા તો મિથ્યાત્વી જીવ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે જેવું હોય એવું એને ન માનવું, જેનું જેવું સ્વરૂપ છે, એનું એવું યથાર્થ સ્વરૂપ ન માનવું એ મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. એ રીતે પ્રત્યેક વિષયમાં એ ઊલટું-વિપરિત માને છે-ચાલે છે. એવા મિથ્યાત્વની બિન્નબિન્ન દશ પ્રકારની દૃષ્ટિઓ યા સંજ્ઞાઓ બતાવી છે.

મિથ્યાત્વની ૧૦ સંજ્ઞાઓ

ધમ્મે અધમ્મ-અધમ્મે-ધમ્મહ, સન્ના મગ્ગ અમગ્ગાજી ।

ઉન્માર્ગે મારગ કી સન્ના, સાધુ અસાધુ સંલગ્ગા જી ॥

અસાધુ માં સાધુ ની સન્ના, જીવ અજીવ, જીવ વેદો જી ।

મુત્તે અમુત્ત, અમુત્ત મુત્તહ, સન્ના દસ મેવો જી ॥

(૧) ધર્મમાં અધર્મની સંજ્ઞા

ક્ષમા, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, અર્કિચ્ચનત્વ અને બ્રહ્મચર્ય આદિ દશ પ્રકારના ધર્મને ધર્મરૂપ ન માનવો તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર તથા તપાદિ ધર્મને ય ન માનવા તથા દર્શન-પૂજન, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, આયંબિલ, ઉપવાસ તેમજ પૌષ્ઠ આદિને ધર્મરૂપ ન માનતાં એ બધાંમાં અધર્મની બુદ્ધિ રાખવી એ પ્રથમ મિથ્યાત્વની સંજ્ઞા છે.

(૨) અધર્મમાં ધર્મની સંજ્ઞા - હિંસા, જૂઠ, ચોરી, દુરાચાર-વ્યભિચાર અને સંભોગમાં સમાધિ, અનાચાર આદિ પાપ પ્રવૃત્તિ રૂપ અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ રાખવી, એને ધર્મ માનવો

(૩) સન્માર્ગને ઉન્માર્ગ સમજવો - જેનાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય પુણ્યનો બંધ થાય, યા મોક્ષમાર્ગ રૂપ જે સત્યમાર્ગ છે. એનાથી ઊલટું, પાપમાર્ગ માનવું, સાધુ અને શ્રાવકના યમ, નિયમ આદિ વ્રત-મહાવ્રતાદિના માર્ગને ખોટા માનવા. આ રીતે હિતાવહ સુમાર્ગને ઉન્માર્ગ સમજવો.

(૪) ઉન્માર્ગને સન્માર્ગ સમજવો - જેનાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય, એને જ મોક્ષનો માર્ગ સમજી લેવો, યા પશુયાગ, નરબલિ અશ્વમેધ યજ્ઞ આદિ હિંસાજન્ય યોગાદિથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માનવી ભોગલીલામાં જ ધર્મ માનવો, અન્યાય, કૂટનીતિ, કુરીતિ આદિને પણ પુણ્યકારી માનવાં, આ બધાને સન્માર્ગ માનવો એ મિથ્યાત્વ છે.

(૫) અસાધુને સાધુ માનવો - ધન-સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય અને ભોગવિલાસવાળા- મહા આરંભી-પરિગ્રહી અને સ્ત્રી-લુબ્ધ, મોહાસક્ત, પરભાવરક્ત, કંચન કામિનીના ભોગી, એવા વેશધારી સાધુઓને ગુરુ માનવા, યા એમને ગુરુરૂપ માનીને ચાલવું મિથ્યાત્વ છે.

(૬) સાધુને અસાધુ માનવા - જેઓ સાચા સાધુઓ છે, ગુણસંપન્ન છે. કંચન કામિનીના સર્વથા ત્યાગી, તપસ્વી, પંચમહાવ્રતધારી, આરંભ સમારંભ, પરિગ્રહના ત્યાગી-પંચિન્દ્રિય સૂત્રમાં બતાવેલા છત્રીસ ગુણસંપન્ન સાધુ મહાત્માને યા ગુરુને ગુરુરૂપ ન માનવા એ મિથ્યાત્વ છે.

(૭) જીવને અજીવ માનવા - સંસારની ચાર મતિમાં ૫૬૩ જીવના ભેદ બતાવવામાં

આવ્યા છે, એવા કૃમિકાર, પતંગ, ઉંદર, બિલ્લી, મેના, પોપટ, કાગડા-કોયલ, સાપ, મોર, ગાય, બળદ, ઘેટાં, બકરાં, હાથી, ઘોડા, સ્ત્રી, પુરુષ અને વનસ્પતિકાય આદિ જીવોમાં જીવ હોવા છતાં પણ એમનામાં જીવ ન માનવો. અને તે જીવ રહિત છે તેથી તેમને મારવામાં કોઈ પાપ નથી. આ રીતે ચેતનાત્તજ્ઞાણવાળા જીવના અસ્તિત્વને ન માનતાં ઊલટાના અજીવ, નિર્જીવ છે એમ બુદ્ધિ કરવી એ મિથ્યાત્વની સંજ્ઞા છે.

(૮) અજીવમાં જીવ બુદ્ધિ- ઉપરના પક્ષ કરતાં તદ્દન ઊલટું શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મન ને - જે જીવરૂપ નથી, જે જડ છે તેને જીવ માનવો, યા પૌદ્ગલિક પદાર્થોના સંયોગથી યા રાસાયણિક સંયોજનથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે એ જીવ બને છે. આ રીતે અજીવમાં પણ જીવ માનવાની બુદ્ધિને મિથ્યાત્વની સંજ્ઞા અપાય છે.

(૯) મૂર્તને અમૂર્ત માનવું - જે મૂર્તિમાન, સાકાર રૂપી પદાર્થ છે એને અરૂપી-અમૂર્ત માનવો, જેમ કે પુદ્ગલ સ્કંધને અમૂર્ત અરૂપી માનવો, યા શરીર, ઈન્દ્રિય અને મનને અરૂપી અમૂર્ત માનવા, કર્મ મૂર્ત હોવા છતાં એને અમૂર્ત માનવું, આ વિપરીત બુદ્ધિ પણ મિથ્યાત્વની સંજ્ઞા છે.

(૧૦) અમૂર્તને મૂર્ત માનવું - ઉપરની બાબતથી આ વિપરીત ભેદ છે. એમાં અરૂપી-અમૂર્ત આત્માને રૂપી અને મૂર્ત-સાકાર માનવાની બુદ્ધિ થાય છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય આદિ અરૂપી-અમૂર્ત પદાર્થોને રૂપી-મૂર્ત માનવા, આ ઊલટી માન્યતા મિથ્યાત્વની છે.]

એ રીતે મિથ્યાત્વને કારણે જેની મતિ વિપરીત થઈ ચૂકી છે તે એવી અનેક વિપરીત માન્યતાઓ રાખીને ચાલે છે. અને વિપરીત વ્યવહાર પણ કરે છે. એવા અન્ય કેટલાયમાં અનેક સંજ્ઞા હોય છે. જેમ કે વીતરાગી-સર્વજ્ઞ ભગવાન ને રાગી દ્વેષી અને અલ્પજ્ઞ માનવા અથવા સર્વકલ્પમુક્ત સિદ્ધાત્મામાં પણ રાગ-દ્વેષની સંસારી બુદ્ધિ રાખવી. સર્વકર્મ રહિત પરમાત્મા પણ દૈત્ય-દાનવોનું દમન કરે છે, ઈચ્છા પૂર્ણ કરનારા ભગવાન કહેવાય છે. યા રાગદ્વેષ વાળા ભોગ વિલાસ કરનારા પણ ભગવાન હોય છે. એવી માન્યતા રાખવી એ મિથ્યાત્વની મતિ છે.

આ રીતે મિથ્યાત્વને કારણે જીવ કેટલાય પ્રકારની વિપરીત માન્યતાઓ ધરાવે છે. મિથ્યાત્વની બધું જ્ઞાન વિપરીત બુદ્ધિવાળું હોય છે. એવા મિથ્યાત્વને બે ભાગમાં વહેંચવા માં આવ્યું છે. (૧) નવતત્ત્વ પદાર્થના વિષયમાં યથાર્થ શ્રદ્ધાના અભાવ રૂપ મિથ્યાત્વ, (૨) અયથાર્થ તત્ત્વ-પદાર્થ ઉપર શ્રદ્ધારૂપ મિથ્યાત્વ. આમ તો બધી રીતે જોતાં બંનેમાં કોઈ વિશેષ અંતર જણાતું નથી, કારણ કે બંને એક બીજાથી ઊલટાં છે. ફરક એટલો જ છે પહેલો પ્રકાર મૂઢ યા અજ્ઞાન દશામાં સમજદારને ય થાય છે, જ્યારે બીજા પ્રકારમાં વિચાર- શક્તિ યા જ્ઞાનદશાનો વિકાસ થયો હોવા છતાં પણ

અભિનિવેશને કારણે કોઈ એક દષ્ટિ ને કદાચલ વશ પકડીને રાખવાને કહેણે વિચારશક્તિ
યા જ્ઞાનદશા અતત્ત્વના પક્ષપાતને કારણે દષ્ટિભિથ્યા થઈ જાય છે.

આ ઉપદેશજન્ય હોવાને કારણે અભિગૃહીત કહેવાય છે; જ્યારે પહેલા પ્રકારમાં
શ્રદ્ધાના અભાવ રૂપ જે મિથ્યાત્વ છે એમાં વિચાર દશા વિકસિત થઈ જ ન હોય, એવા
અનાદિ કાલીન કર્માવરણના દબાવથી જે મૂઢ દશા હોય છે, એવા સમયમાં તત્ત્વની
અશ્રદ્ધા યા અતત્ત્વની શ્રદ્ધા પણ નથી હોતી. આ સમયે માત્ર મૂઢતાને કારણે અશ્રદ્ધા
કહી શકાય.

આ ઉપદેશ, નિરપેક્ષ, નૈસર્ગિક હોવાને કારણે અનભિગૃહીત કહેવાય છે.
કોઈ દષ્ટિપથ યા પક્ષ યા વિપક્ષનો ઔકાન્તિક કદાચલ અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ કહેવાય
છે. આ અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ વિકસિત વિચાર શક્તિવાળા મનુષ્યમાં હોય છે, જ્યારે
મૂઢ દશાનું અનભિગૃહીત મિથ્યાત્વ કૃમિ-કીટ-પતંગ, પશુ, પક્ષી આદિ મૂર્છિત
ચૈતન્યવાળા જીવોમાં રહે છે.

શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ મિથ્યાત્વના વિષયમાં ભિન્ન-ભિન્ન પાંચ પ્રકારો
ખતાવ્યા છે.

મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકારો

અભિમાહિઅમાણમિમ્મહં, ચ તહ અભિનિવસિ પંચેવ ।

સંસદ્ અવળાભોગં, મિચ્છતં પંચહા એઅં ॥

મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર

અભિગૃહીક	અનભિગૃહીક	આભિનિવેશિ	સાંશયિક	અનાભોગિક
----------	-----------	-----------	---------	----------

(૧) અભિગૃહીક મિથ્યાત્વ

અભિગૃહ એટલે એક પ્રકારની પકડ. કેટલાય લોકો એવા હોય છે કે જે
પોતપોતાના મતનો આગ્રહ રાખે છે. અમે જે ગ્રહણ કર્યો એ જ સાચો ધર્મ છે, ભલે ને
તે ખોટો હોય, પણ અમે તો એને જ માનીશું, છોડીશું નહીં. આ નહીં છોડીએ એવો
અભિગ્રહ-અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. વિપરીત બુદ્ધિને કારણે અત્તાત્ત્વિક કોઈ
પણ દર્શનને સત્ય માનવું અને યુક્ત તત્ત્વો પ્રત્યે અશ્રદ્ધારૂપ મતિ આભિગૃહીક મિથ્યાત્વ
કહેવાય છે.

પ્રવાહ રૂપથી આવેલી માન્યતાને વગર સમજાયે કે વગર વિચાર્યે પકડી રાખવી,
પોતાના મતનો કદાચલ (હઠ) રાખવો. તેમાં સત્યાસત્યની પરીક્ષા ન કરવી એ
આભિગૃહીક મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે 'તાતસ્ય કૂપોડયમિતિ બ્રુવાણાં
કપુરુષાઃ ક્ષારં જલં પિબન્તિ ?' - આ મારા બાપનો કૂવો છે - એમ બોલનારા-કાયર

પુરુષો કુવામાં રહેલું ખાંડું પાણી પીએ છે ખરા કે? અન્યત્ર મીઠું પેય પાણી મળતું હોવા છતાં પણ પોતાના હઠાગ્રહને કારણે ખાંડું પાણી પીએ છે. - મીઠું પાણી પીવાં ન જવું એ અભિગૃહિક મતિ છે. બરાબર આ જ રીતે હિંસાચારાદિમાં ધર્મ બુદ્ધિ માનીને એ આચરતા રહેવું, પરંતુ અહિંસાનો ધર્મ ન અચનાવવો, જેમ ગાયને ગાયમાતા માનીને એમાં ઉડ કરોડ દેવતાઓનો વાસ માનવો અને એની પૂજા પણ કરવી અને યજ્ઞ યાગ, હોમ-હવનમાં એનો વધ કરીને હિંસાને ધર્મ માનવાની બુદ્ધિ કરવી, એમાં સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

અશ્વમેધ યજ્ઞ યા પશુ પુરોડાશવાળા હિંસાપરક યજ્ઞથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતા સમ્યક્ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તો પણ અમારી માન્યતા અમે નહીં છોડીએ એવો મિથ્યા આગ્રહ આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. આરંભી-પરિગ્રહી કુશીલવાનને પણ ધર્મબુદ્ધિથી પકડી રાખવો, એને જ આદર્શ માનવો અને દુરાગ્રહ-કદાગ્રહ બુદ્ધિથી જેનો વિવેકરૂપી દીપક બુઝાઈ ગયો છે એવો અવિવેકી પાખંડી અને ભોગવિલાસની ભોગલીલા ચલાવનાર અને એમાં જ ધર્મ માનનાર, એમાં જ પડયા રહેલા, તેમાંથી બહાર ન નીકળનાર અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વથી ઘેરાયેલો છે. એમાં સાચા તત્ત્વો પ્રત્યેની અશ્રદ્ધા છે. વિપરીત સમજ અને અભિગ્રહની પકડ પ્રાધાન્યતા ભોગવે છે.

(૨) અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ

ન અભિગ્રહ ઇતિ અનભિગ્રહઃ અભિગ્રહ એટલે પકડ. જેમાં કદાગ્રહ, દુરાગ્રહ ન હોય પણ સાચા જૂઠા દરેક પ્રત્યે સમાન બુદ્ધિ છે એને અનભિગ્રહિક કહે છે. જેમ કે મણિ અને કાચ બંને સમાન છે. હીરા, રત્ન, પથ્થર બધા એક સમાન લાગે છે. એવી જ માન્યતા તત્ત્વ, ધર્મ, ભગવાન આદિમાં હોય એને અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહે છે. એમાં કોઈ એક જ ભગવાન યા ધર્મનો કદાગ્રહ ન રાખતાં સર્વ ભગવાન યા ધર્મ પ્રતિ સમાન બુદ્ધિ રહે છે. પીળાશને કારણે સોનામાં અને પિત્તળમાં એક-સરખાપણું માનવું. બરાબર એ જ રીતે કોઈ વિશેષ તુલના યા પરીક્ષા આદિ ન કરતાં ધર્મ-ભગવાન અને તત્ત્વના વિષયમાં પણ સમાન બુદ્ધિ યા તો એક સરખી ધારણા-અને કહેવું કે ‘બધા ભગવાન ભગવાન તો છે.’ એટલા માટે ‘સર્વ ભગવાનો એક જ છે. - ‘જગત પિતા એક જ છે. - ‘નામમાત્ર ભિન્ન છે’. - ભલે ગમે તે એક નામ દો, કોઈ એક નામ ભજો, ભગવાન-ભગવાનમાં કોઈ ભેદ નથી, ફરક નથી’. - આ રીતે બધા ધર્મો એક જ છે. કોઈ ધર્મ અલગ નથી. જેમ એક શહેરમાં પહોંચવા અનેક રસ્તા છે, ભલે ગમે તે રસ્તો પકડો. બધા રસ્તા એક સમાન છે. એટલા માટે બધા ધર્મો એક સમાન છે. - આવી માન્યતા અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વની હોય છે.

આવા મિથ્યાત્વીઓ ભેળસેળ-મિશ્રણ કરનાર વંપારીઓ જેવા હોય છે. તે લોકો સારા-ખરાબનું મિશ્રણ કરીને ચાલનારા હોય છે. રાગી અને વીતરાગી, દ્રેષી અને ક્ષમાશીલ, ક્રોધી અને સમતાના સાગર, સર્વજ્ઞ અને અલ્પજ્ઞ, ભોગલીલાવાળા, અને ત્યાગી તપસ્વી, સંસારી અને મુક્ત, કર્મ રહિત અને કર્મસહિત, અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી દરેકને એક જેવા ભગવાનના રૂપમાં જ માને છે, કારણ કે એની બુદ્ધિ જ એવી હોય છે.

એ ન તો પરીક્ષા કરે છે, કે ન તો તુલના કરે છે, જેમ મણિ, કાચ, સોનું-પિત્તળ, હીરો-પથ્થર, દૂધ-છાશ આદિ બધાં એક માનવાની વાત છે. આમાં યથાર્થ સમજનો અભાવ અને સરળતા મુખ્ય છે. મતિમંદતા અને જડતાના મુખ્ય કારણથી એ મિથ્યાત્વી રહે છે.

જેમ એક ફેરિયો પોતાના માલના વેચાણ માટે રસ્તા પર મોટા અવાજે બોલતો હોય છે. ‘દરેક વસ્તુ એક રૂપિયામાં દરેક વસ્તુ એક રૂપિયામાં’. આવો ફેરિયો દસ પૈસા, ચાર આના, આઠ આનાની વસ્તુની કીમત પણ એક રૂપિયો અને બે ચાર રૂપિયાની કીમત વાળી વસ્તુનો પણ એક રૂપિયો-એ રીતે બધું એક સરખું બતાવે છે. એજ રીતે અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી જીવ પણ સાચું જૂઠું, ત્યાગી ભોગી બધા ભગવાન, ગુરુ અને ધર્મોને એક જેવામાને છે. આ એની અનભિગ્રહિક મિથ્યાવૃત્તિ છે. ઘણીવાર આવા મિથ્યાત્વી જીવો એવું કહીને પોતાની વાત કોઈને ચિત્તમાં ઠસાવી દે છે-‘અરે ભાઈ ! હું તો ઉદારચા વૃત્તિવાળો છું. વિશાળ ભાવનાવાળો છું. હું સંકુચિત વૃત્તિવાળો નથી. એટલા માટે દરેક ભગવાનને, દરેક ધર્મને એક જ માનું છું. એટલા માટે એવી ઉદાર વિશાળ ભાવનાને કારણે હું મહાન અને મોટો બનવા ઈચ્છા રાખું છું.’ આ રીતે તે પોતાની વૃત્તિ બીજાંને પણ સમજાવે છે. સ્વાભાવિક છે કે આ શબ્દોની મીઠી જાળમાં બીજા લોકો પણ એની મિથ્યાવૃત્તિની પ્રશંસા કરવા લાગી જાય છે. અને એને એક સારો, ઉદાર દિલવાળો અને વિશાળ ભાવનાવાળો માણસ માને છે.

અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વીની એવી વિચારધારા અને વિશાળતા અને ઉદારતાની બાબતમાં જો તર્ક યુક્તિ અને બુદ્ધિપૂર્વક વિચારીએ તો કંઈક જુદું જ લાગશે. તર્કયુક્તિ એવી દ્વિધા ઊભી કરી દે છે કે - (૧) જેટલું પીળું છે એટલું સોનું છે. યા જેટલું સોનું છે તેટલું પીળું છે ? (૨) જે ચમકે છે તે ચાંદી છે, યા જે ચાંદી છે તે ચમકે છે ? (૩) જે સ્ત્રી છે એ માતા છે, યા જે માતા છે તે સ્ત્રી છે ? (૪) જ્યાં ધુમાડો હોય છે ત્યાં અગ્નિ રહે છે યા જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધુમાડો હોય છે ? (૫) જે મનુષ્ય હોય છે તે ખાય છે કે જે ખાય છે તે મનુષ્ય છે ? (૬) જે અરિહંત હોય છે તે ભગવાન કહેવાય છે કે જે ભગવાન હોય છે તે અરિહંત કહેવાય છે ? (૭) જે હીરો હોય છે એને

રંગીન પથ્થર કહેવો કે જે રંગીન પથ્થર છે એને હીરો કહેવો ? આવા સંદેહાસ્પદ એટલે કે થોડીક વાર માટે દ્વિધામાં મૂકનાર તર્ક યુક્તિવાળા ઘણાં પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. પરંતુ એમાં સત્ય છુપાયેલું હોય છે. તર્ક અને યુક્તિપૂર્વક તીક્ષ્ણબુદ્ધિ ચલાવનાર આમાંથી જ સત્યનો સાર શોધી કાઢશે. પરંતુ એવો અનભિગૃહ્ણિક મિથ્યાત્વી જે મંદમતિ છે, તે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની ઝંઝટમાં નહીં પડે. તુલના અને પરીક્ષા કરવાની પણ એની વૃત્તિ નથી હોતી. આથી ‘બધું એક જ છે’ એવું સહજ રીતે કહે છે અને માને છે. જો પરીક્ષક બુદ્ધિથી તુલના અને પરીક્ષા કરવામાં આવે અને સત્ય શોધવા માટે ઝીણી તપાસ કરવામાં આવે તો એમાંથી હલકું, પાતળું અંતર રાખનાર સત્ય જરૂર મળશે. છાશમાં ઘી દેખાતું નથી પણ છાશ વલોવવાથી જે માખણ નીકળે છે તેમાંથી ઘી પ્રાપ્ત થાય છે. સત્યની શોધ કરવી એ સમ્યક્ત્વીનું કાર્ય છે.

ઉપરોક્ત તર્કપૂર્ણ વાક્યોમાં સત્ય શોધવાની બુદ્ધિથી જો વિચારવામાં આવે તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે (૧) જે સોનું હોય છે તે પીળું જરૂર હોય છે પરંતુ જે પીળું હોય છે તે સોનું ન પણ હોય, કારણ કે પિત્તળ પણ પીળું હોય છે. (૨) જે ચાંદી છે, તે જરૂર ચળકે છે, પરંતુ જે કંઈ ચળકે છે તે ચાંદી ન પણ હોય. કારણ કે ઝિંક-જસત પણ ચાંદીની જેમ ચળકે છે. આથી ન તો ઝિંકને ચાંદી કહેવાય કે ન ચાંદીને ઝિંક કહેવાય. ચળકાટની સાદૃશ્યતાથી સમાન દેખાતી વસ્તુઓ એક નથી હોતી. (૩) જે માતા હોય છે તે સ્ત્રી અવશ્ય હોય છે પરંતુ જે સ્ત્રી હોય છે તે માતા નથી પણ હોતી. કારણ કે વંધ્યા સ્ત્રી જરૂર છે. પણ એ માતા નથી કહેવાતી. આથી સ્ત્રીપણાના સાદૃશ્યથી સ્ત્રીત્વ હોવા છતાં માતૃત્વ અલગ વસ્તુ છે.

(૪) જ્યાં ધુમાડો હોય છે ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય હોય જ છે. પરંતુ જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધુમાડો ન પણ હોય. જેમ કે ‘તપ્ત-અયઃપિંડ અયોગોલ્લક’ ભઠ્ઠીમાં તપાવેલો લોઢાનાં ગોળો બહાર રાખ્યો હોય તો ત્યાં અગ્નિ જરૂર રહે છે પણ ધુમાડો નથી હોતો. (૫) જે મનુષ્ય હોય છે તે જરૂર ખાય છે, પણ ખાનાર સર્વે મનુષ્યો નથી હોતાં, કારણ કે પશુ પણ ખાય છે. (૬) જે અરિહંત હોય છે તે અવશ્ય ભગવાન કહેવાય છે. પણ જે ભગવાન કહેવાય છે તે અરિહંત નથી પણ હોતા એવું બને કારણ કે કેટલાય રાગી-દ્વેષી અને ભોગલીલાવાળા પણ પોતાની જાતને ભગવાન કહેવડાવે છે. તથા વર્તમાન કળિયુગમાં ભગવાન બની બેઠેલા પોતાની ભોગલીલા તથા પાપલીલા ચલાવી રહ્યા છે. તેઓ પોતાની જાતને ભગવાન કહે છે. અને કહેવડાવે છે. એમને અરિહંત-વીતરાગ કહી શકાય નહીં.

શબ્દકોશના આધારે ‘ભગ’ શબ્દના ૧૪ અર્થો બતાવ્યા છે. આથી ૧૪ પ્રકારના ભગવાનો હોઈ શકે. પણ અરિહંત તો માત્ર વીતરાગી-સર્વજ્ઞને જ કહેવાય. જે હીરો હોય છે તે જરૂર રંગીન પથ્થર કહેવાય છે. કારણ કે તે પથ્થરની જાતનો જ છે.

રંગબેરંગી હોય છે; પરંતુ દરેક રંગીન પથ્થર હીરાની જાતિનો નથી હોતા. આથી તે હીરા ન કહેવાય. રંગીનતાનું સાદૃશ્ય હોવા છતાં પણ જાતિરૂપથી હીરા અને પથ્થરમાં ભેદ છે.

આ રીતે તર્કયુક્તિપૂર્વક વિચાર કરવો અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વીને માટે અતિ મુશ્કેલ છે. આથી તે બૌદ્ધિક વ્યાયામ કરવા ઈચ્છતો નથી. એટલા માટે 'બધા ભગવાન એક છે' - 'બધા ધર્મો એક છે.' - વગેરેમાં માનવું એને માટે અતિ આસાન-સરળ લાગે છે. પરંતુ સારી રીતે વિચાર કરીએ તો એવું લાગશે કે આપણે ઠગાતાં જઈએ છીએ. પીળું જોઈને જો સોનું સમજી ખરીદી લઈએ તો આપણને નુકસાન જ થશે. એટલા માટે સોનાની પરીક્ષા કરીને જ ખરીદવું જોઈએ. સોનાની પરીક્ષા પણ આમ તો સહજ-સરળ નથી. કષ-છેદ-ભેદ-તાપ-આ ચાર રીતે સોનાની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. એ રીતે સંસારના વ્યવહારમાં દરેક વસ્તુની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. એટલા માટે સારું એ હશે કે આપણે દેવ, ગુરુ, ધર્મ આદિ તત્ત્વોની પરીક્ષા કરીને જ એમનો સ્વીકાર કરવો. તાર્કિક શિરોમણિ પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ કહે છે કે 'ધર્મો ધર્માર્થિભિઃ સદાજ્ઞેયા પરીક્ષિતૈઃ.' ધર્માર્થી-ધર્મની ઈચ્છાવાળા આત્માએ સદાય ધર્મની પરીક્ષા કરીને જ એનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

કદાચ તમે વિચારશો કે ધર્મની પરીક્ષા કરવાનો આપણને શો અધિકાર છે? આપણે કઈ બુદ્ધિથી ભગવાનની પરીક્ષા કરી શકીએ? આપણી પાસે એટલું જ્ઞાન ક્યાં છે કે આપણે તત્ત્વોની પરીક્ષા કરીએ? સાચી વાત છે, વિચાર કરો! આપણે સોનાની પરીક્ષા કેવી રીતે કરી? કસોટી ઉપર કસીને જ સોનાની પરીક્ષા કરી છે. એ જ રીતે ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપણને કસોટીના પથ્થર રૂપ સિદ્ધાંતો બતાવ્યા છે, જેને આધારે આપણે ભગવાન અને ધર્મની કસોટી કરવી જોઈએ. ઉદાહરણ રૂપે 'નમો અરિહંતાણં' પદ આપ્યું છે. તેમાં અરિહંત પરમાત્માને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. અહીં ભગવાનને "અરિહંત" શબ્દથી સંબોધિત કરવામાં આવ્યા છે. અરિ= આંતર શત્રુઓ. કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ-દ્વેષ આદિ આત્માના આભ્યંતર શત્રુઓ છે. 'હંત' એટલે હણવા-નાશ કરવો. અરિહંત અર્થાત્ રાગદ્વેષાદિ આંતરશત્રુઓના વિજેતા, એવા અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. નમુત્યુણં ના પાઠમાં 'નમુત્યુણં અરિહંતાણં ભગવન્તાણં' - આ શબ્દો પહેલી સંપદામાં આપવામાં આવ્યા છે. એનો અર્થ છે. 'અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર હો.'

અહીં પ્રશ્ન ઊભો એ થાય છે કે-જે જે અરિહંત હોય છે તે તે ભગવાન હોય છે? યા જે જે ભગવાનો હોય છે તે તે અરિહંત હોય છે? એ તર્કનો આપણે ઉત્તર આપીએ તો જે જે ભગવાન હોય છે, તે અરિહંતો હોય જ છે. તો વિચાર કરો! આ કેટલે અંશે સત્ય લાગશે? કારણ કે સંસારમાં ભગવાન ઘણા પ્રકારના હોય છે. તેમજ

‘ભગવાન’ શબ્દના ઘણા અર્થો થાય છે. ભોગલીલા કરનારને પણ ભગવાન કહેવામાં આવે છે. કોઈ પોતાની જાતે ભગવાન બની બેસે છે. કોઈ ‘સંભોગથી સમાધિ’-એવા પાપાચાર, દુરાચાર અને દંભ ચલાવનારા પણ ભગવાન કહેવાય છે. કોઈ ચમત્કારો બતાવીને ય ભગવાન બનવાનો સ્વાંગ ધરાવે છે. આ રીતે આવા કર્મચુક્ત, -રાગી દ્વેષી કેટલાય ભગવાન બની બેસે છે. એ અરિહંત-વીતરાગ કેવી રીતે બની શકે ? કારણ કે અરિહંત તો રાગદ્વેષાદિ સર્વ આભ્યંતર કર્મશત્રુ રહિત હોય છે.

એટલા માટે જે જે ભગવાન હોય છે તે અરિહંત હોય છે, એવું માનવું, એવું કહેવું એ સાચું નથી. તર્ક-યુક્તિ શૂન્ય છે. એટલા માટે નમુત્ત્યુણં અરિહંતાણં ભગવંતાણં - આ પાઠની રચનામાં શબ્દોનો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે. એ આ તર્ક-યુક્તિના પ્રમાણને સિદ્ધ કરે છે. આથી જે જે અરિહંત હોય છે તે ભગવાન અવશ્ય કહેવાય છે. આ જ પરીક્ષા કરતાં ખરા ઊતરે છે. આ દષ્ટિકોણથી વિચારતાં પણ ‘સર્વ ભગવાન એક છે’ એ રતિભર પણ સત્ય નથી.

એક સજ્જનને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ભક્તામર સ્તોત્ર’ માં તેમજ ઘણી સ્તુતિઓમાં ઘણા ભગવાનોનાં નામ એક સાથે લઈને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે; એમાં શું સમજવું ? -ઉદાહરણ તરીકે

(૧)

બુદ્ધસ્તમેવ વિબુધાર્ચિત-બુદ્ધિ-બોધાત્
ત્વં શંકરોડસિ-ભવનત્રય-શંકરત્વાત્
ધાતાસિ ધીર ! શિવમાર્ગવિધેર્વિધાનાત્
વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ ! પુરુષોત્તમોડસિ ॥

(૨)

ભવબીજાંકુર જનના રાગાદયો ક્ષયમુપાગતા यस્ય ।
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥

આ સ્તુતિઓમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, હર-મહાદેવ તથા જિન ભગવાન આદિને એક સાથે નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. આમે ય ‘ભક્તામર સ્તોત્ર’ ની આ સ્તુતિમાં પણ બુદ્ધ, શંકર, ધાતા-વિધાતા પુરુષોત્તમ આદિ ભગવાનના નામોનો એક સાથે ઉલ્લેખ કરીને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે.

‘બધા ભગવાન એક છે’ એવું એ માનતા હશે, સ્વીકારતા હશે. તેથી તો આવી સ્તુતિઓ કરી હશે ?

મહાશયજી ! તમારું કહેવું ઠીક છે, પરંતુ આનું રહસ્ય સમજ્યા પછી સંભવ છે કે તમારી ભ્રાન્તિ દૂર થઈ જશે. તમે ઉપરની સ્તુતિમાં માત્ર ભગવાનનાં પ્રચલિત નામો પર જ ધ્યાન આપ્યું છે. પરંતુ સમગ્ર અર્થ ઉપર ધ્યાન આપ્યું લાગતું નથી’ ભવ બીજાંકુર જનના રાગાદયો ક્ષયમુપાગતા यस્ય’ એટલે કે ભવ-સંસારના બીજરૂપ રાગદ્વેષ આદિ જેના નાશ પામ્યા છે. સર્વથા ક્ષય પામ્યા છે, એવા નામધારી ભલેને જે કોઈ

હોય-પછી ભલેને તે બ્રહ્મા હોય, વિષ્ણુ હોય, હર-મહાદેવ હોય-જો જિનેશ્વર ભગવાન હોય એ બધાંને મારા નમસ્કાર છે.

જૈન ધર્મમાં નામની મહત્તા નથી, પરંતુ ગુણોની મહત્તા છે. જૈનધર્મ વ્યક્તિવાચી યા વ્યક્તિપરક નથી. એ તો ગુણવાચી યા ગુણપરક છે. નમસ્કાર મહામંત્રમાં કોઈ ભગવાનનું નામ લખવામાં આવ્યું નથી. અને ન તો નામ વાંચી મંત્રો બનાવવામાં આવ્યા છે. એટલા માટે 'નમો મહાવીરાણં, નમો આદીશ્વરાણં' વગેરે મંત્રો આપવામાં આવ્યા નથી. એ જ રીતે 'નમો ભગવંતાણં' જેવી વાક્ય રચના પણ મંત્રપદમાં નથી. કારણ કે આદીશ્વર, મહાવીર સ્વામી આદિ ચોવીસ તથા અનંત ભગવાનોનો સમાવેશ આ અરિહંત-સિદ્ધ પદમાં થઈ જાય છે. નમો મહાવીરાણં આદિ પદોની અપેક્ષાએ- નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં - આદિ પદ અનેક ગણાં વધારે મહાન અર્થ સાધક છે-સાર્થક છે. આદીશ્વર અને મહાવીરસ્વામી વગેરે પણ ભગવાન ક્યારે કહેવાશે? જ્યારે તેઓ અરિહંત બનશે ત્યારે ! અર્થાત્ કામ, ક્રોધ, મોહ, માન, માયા, લોભ, રાગ દ્વેષાદિ સર્વે આત્મ શત્રુઓનો ક્ષય કરીને કર્મ રહિત વીતરાગ બને ત્યારે તે અરિહંત ભગવાન કહેવાશે. એટલા માટે સ્તુતિમાં તેમને શરત પૂર્વક નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. કે જો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર-મહાદેવ આદિ કોઈ પણ હોય, પરંતુ તે ભવ બીજરૂપ રાગદ્વેષાદિ કર્મથી રહિત હોય તો તેમને નમસ્કાર છે, તે સિવાયનાને નહીં !

'ભક્તામર સ્તોત્ર' ની સ્તુતિમાં માનતુંગસૂરિ માહરાજે બુદ્ધ, શંકર, ધાતા-વિધાતા અને પુરુષોત્તમ આદિ શબ્દોના પ્રયોગ વ્યાકરણ અનુસાર વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ લઈને જિનેશ્વર ભગવાનને જ બુદ્ધ, શંકર, બ્રહ્મા અને પુરુષોત્તમ આદિનામોથી સાર્થક સંબોધન કર્યા છે.

એ રીતે તર્ક-યુક્તિ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો 'બધા ભગવાન એક છે' એવી અનભિગૃહીક મિથ્યાત્વીની દૃષ્ટિ કે માન્યતા લઈને ઉપરોક્ત સ્તુતિઓ કરવામાં આવી નથી. તુલનાત્મક અને પરીક્ષાત્મક બુદ્ધિથી સાચુ તત્ત્વ સમજીને એવી સ્તુતિઓ મહાપુરુષોએ કરી છે. તેઓ મહાન સમ્યગ્દૃષ્ટિ હતા. આથી સમ્યક્ત્વી તુલના અને પરીક્ષા કરીને સર્વ ભગવાનોમાંથી સાચા ભગવાન-વાસ્તવિક ભગવાન શોધી કાઢવા આવો પરિશ્રમ કરે છે; જ્યારે મિથ્યાત્વ માટે 'બધા ભગવાનો એક છે' એમ કહેવું એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કર્યાનું પરિણામ છે.

અનભિગૃહીક મિથ્યાત્વી એક બાજુ રસપ્રદવાત એવી કહે છે કે - 'હું તો અતિ ઉદારવૃત્તિવાળો છું. વિશાળ ભાવનાત્મક છું.' આ રીતે એ કહે છે 'હું વગર પક્ષપાત યા ભેદભાવ વગર સર્વે ભગવાનોને એક માનું છું. એથી મારી ભાવના અતિ વિશાળ છે'. આત્મ તો ઉપર ઉપરની દૃષ્ટિથી જોવાં આ વાત ઘણી સારી લાગે છે.

ભલભલાને ગળે તરત જ ઊતરી જાય છે. કેટલાક તો એ વાતને સ્વીકારવા પણ માંડે છે. પણ એ કેટલે અંશે સત્ય છે તે જોવા માટે ફરીથી આપણે ઊંડાણમાં જઈ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. એક સીધા સાદા ઉદાહરણથી સમજાવવામાં આવે તો કેવું લાગે તે તમે વિચારજો. એક પતિવ્રતા સ્ત્રી કહે કે 'હું સંકુચિત વૃત્તિવાળી રહેવા ઈચ્છતી નથી. હું પણ ઉદાર ભાવના અને વિશાળ મનોવૃત્તિવાળી બનીને સર્વ પુરુષોને પતિ માનું છું, સર્વે પુરુષો મારા પતિ છે. તેથી હું કોઈ એક પુરુષને પતિ શા માટે માનું? ઉદારતાથી સર્વને પતિ માનું છું. આખરે દામ્પત્ય જીવનનું-સાંસારિક મુખ્ય તો દરેક પાસેથી એક સરખું જ મળે છે. તમામ પુરુષો એક સરખા જ હોય છે. માત્ર નામ ભેદથી જ ભિન્નભિન્ન છે. પરંતુ દેહ સાદૃશ્યતાથી એક સરખા જ છે. એટલા માટે સંકુચિત બંધનો તોડીને સર્વને મારા પતિ માનું છું. આ કેટલી મોટી ઉદારતા છે?

સજ્જનો ! શું તમારી પત્ની આવું કહે તો ચાલશે ? શું તમે આ વાતને સ્વીકારશો? સભામાંથી ઉત્તર - “ના, ના. આ કદીય સહન ન થઈ શકે.” એ પતિવ્રતા કેવી રીતે કહેવાશે? જો તે દરેકને પતિ માનતી હોય તો તો તે વેશ્યા કહેવાશે!

પછી વેશ્યા અને પતિવ્રતામાં અંતર શું રહ્યું ? જો આપણે હજારો વર્ષનો ઇતિહાસ જોઈશું તો અનેક સતીઓ અને મહાસતીઓ એક શુદ્ધ પતિવ્રતા ધર્મનું પાલન કરીને જ મહાન બની છે. દરેક પુરુષ મારો પતિ છે એવો વિચાર એમને સ્વપ્નમાં પણ આવ્યો નથી. વ્યવહારમાં પણ એવું કોઈ બોલતી નથી.

જો એક સ્ત્રી પતિની બાબતમાં આવું બોલી શકતી નથી, તો એક ભક્ત ભગવાનના વિષયમાં ‘સર્વે ભગવાન એક છે’ એવું બોલે તે ક્યાં મુઘી યોગ્ય છે? એક પતિ પ્રત્યે પતિવ્રતા ધર્મ પાળીને જો સતી મહાસતી બની જાય છે તો એક ભગવાન પ્રત્યે શુદ્ધ ધર્મ પાળીને ભક્ત મહાન સમ્યક્ત્વી બની શકે છે. એટલા માટે આનંદધનજી જેવા અવધૂત યોગી મહાત્મા પણ પોતાના ભગવાનને પ્રિયતમ માનીને સ્વયં પત્ની પ્રિયતમા ભાવથી રહીને એક પતિવ્રતા ધર્મની રીતે અખંડ અને સચોટ શ્રદ્ધાયુક્ત ધર્મથી ભગવાનને કહે છે:-

ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો, ઔર ન ચાહું કંત,

રીઝયો સાહિબ સંગ ન પરિહરે, ભાંગે સાદિ અનંત.

હે ઋષભ જિનેશ્વર ! તું જ મારો પ્રિયતમ-ભગવાન છે. તારા બગર કોઈ અન્યને હું પતિ (ભગવાન) માનતો નથી. આ રીતે વીતરાગને ભગવાન માનીને અન્ય કોઈને ભગવાનરૂપ નહીં માનવાનો શુદ્ધ વિચાર-સત્ય વિચાર, તેમણે પ્રિતમની ઉપમા દ્વારા દર્શાવ્યો છે. આ રીતે ‘સર્વ ભગવાનો એક છે’ ‘બધા ધર્મો સમાન છે,’ ‘બધા આત્માઓ એક છે’ ઈત્યાદિ માન્યતાઓ અનભિગૃહ્ણિક મિથ્યાત્વીની છે. એ કોઈપણ રૂપમાં સમ્યગ્ નથી. આથી પ્રજ્ઞાન વિશિષ્ટ એવી મિથ્યાધારા દૂર કરીને શુદ્ધ

સમ્યક્ત્વની માન્યતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ લાભદાયક છે.

(૩) આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ

આભિનિવેશ અર્થાત્ કદાગ્રહ-હઠાગ્રહ. આ પ્રકારના કદાગ્રહમાં સત્ય અને અસત્ય, તત્ત્વ અને અતત્ત્વ, ધર્મ અને અધર્મ, ઈશ્વર અને અનીશ્વર આદિનું સ્વરૂપ જો કે મનુષ્ય જાણે છે છતાં પણ કદાગ્રહપૂર્વક પોતાના હઠાગ્રહને છોડવા તૈયાર હોતો નથી. કદાગ્રહની બુદ્ધિને કારણે, અહંકાર આદિને વશ થઈને, જાણી જોઈને સત્યનો લોપ કરીને અસત્યનો જ આગ્રહ રાખે છે. એને આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ કહે છે. સત્યની પકડમાં અહંકાર મુખ્ય કામ કરે છે. આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી અને આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વીમાં અંતર એટલું જ છે કે પહેલાં સત્યને ન જાણતાં અસત્યની પકડ રાખે છે, જ્યારે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વી સિદ્ધાંતના સત્ય સ્વરૂપને જાણતો હોવા છતાં પણ, સત્યનો લોપ કરીને અભિમાન આદિને કારણે કદાગ્રહ વશ અસત્યની પકડ રાખે છે. શાસ્ત્રોમાં જેમ ગોષ્ઠામાહિલની વાત આવે છે, તેમ વર્તમાનમાં પણ કેટલાય એવા માણસો હોય છે કે જેઓ સિદ્ધાંતનું સાચું સ્વરૂપ જાણતા હોવા છતાં પણ સામ્રદાયિક વૃત્તિઓને વશ થઈને, પોતાના પક્ષને અને ગચ્છને વશ થઈને અસત્યની પ્રજ્ઞા કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે જિન દર્શન, પૂજા આદિનું આગમ શાસ્ત્રોમાં નિરૂપણ હોવા છતાં પણ વ્યવહારમાં અસત્યની પ્રજ્ઞા કરવી કે ‘આ બધું જૂઠું છે, ખોટું છે, એમાં પાપ છે.’

શાસ્ત્રોમાં ડુંગળી, બટાટા આદિ કેટલાય પ્રકારના અનંતકાય બતાવ્યા છે, શાસ્ત્ર વાંચીને એવું માને પણ છે; છતાં પણ આચરણ વ્યવહારમાં અભક્ષ્ય અનંતકાય આદિનું ભક્ષણ કરે છે. સ્વાભિમાન, મોહ, મમત્વવશ થઈને પોતાની વાત પાછી લેવામાં અપમાન થવાનું યા માનખંડન થવાનું માને છે, એવો ભય સેવે છે. એટલા માટે પણ અસત્યની પકડ મજબૂત રાખે છે. મારું કહેવું જ સત્ય છે. એવો કદાગ્રહ રાખે છે. જે મારું કહેવું છે તે જ સત્ય છે, પરંતુ જે સત્ય છે તે મારું નથી. એવી એની મનોવૃત્તિ રહે છે. આ આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વીની વિચારધારા છે. તે સાચી નથી. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો આ સત્ય છે કે **Right is might but might-may not be right.** જે સત્ય છે તે મારું જરૂર છે. પરંતુ જે મારું છે તે કદાચ સત્ય ન પણ હોય. આ સમ્યક્ત્વની સાચી માન્યતા છે.

પરંતુ આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વી બરાબર આનાથી વિપરીત માન્યતા ધરાવે છે. હઠાગ્રહ ધરાવે છે. અસત્યની પકડ રાખીને તે જોરશોરથી વિપરીત પ્રજ્ઞા કરે છે. નવો મત-પ્રચાર કરવામાં એ અગ્રેસર બને છે તથા પોતાના નવા મતને નિશ્ચય તરફ યા એક તરફ દાળવામાં અને એને મજબૂત કરવામાં ગૌરવ અનુભવે છે. મરવાની છેલ્લી ઘડી સુધી પણ અસત્ય ત્યજીને, ક્ષમા યાચના કરીને સત્ય સ્વીકારવાની તેની તૈયારી હોતી નથી.

જામાલિ આદિ નિન્હવ એક દેશીય નયવાદને મુખ્યતા આપનારા જંમણે ભગવાનના અનેકાન્તિક અને સાપેક્ષવાદને ઠોકર મારીને પોતાની એકદેશીય, એકાન્તિક માન્યતા જાબરજસ્તીથી લોકોના ચિત્તમાં ઠસાવવાને પ્રયત્ન કરવો, એ પણ આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. આભિગૃહિક મિથ્યાત્વ સર્વજ્ઞ વીતરાગનાં દર્શન ન પામેલા અન્યમતવાળાને પોતાના એકમતના આગ્રહવાળાને હોય છે, જ્યારે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ તો સર્વજ્ઞ-વીતરાગનાં દર્શન પામનારને ય થઈ શકે છે.

જાવડ્યા વચણપહા, તાવડ્યા ચેવ હુંતિ નયવાયા ।

જાવડ્યા નયવાયા, તાવડ્યં ચેવ મિચ્છતે ॥

-જેટલાં વચન-અભિપ્રાય વિશેષ છે. એટલા જ નય હોય છે, અને જેટલા નયો હોય એટલા જ મિથ્યાત્વના પ્રકારો હોય છે. વક્તુરભિપ્રાય: વિશેષો નય: નયનું લક્ષણ એ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે કે વક્તા અર્થાત્ બોલનારનો અભિપ્રાય, વિશેષ વિચાર, નય કહેવાય છે. બધા જ નય નિરપેક્ષ-એકાન્તિક હોય છે. એક નય બીજા નયની અપેક્ષા ન રાખતાં સ્વતંત્ર ચાલે છે. આથી એક નયની વિચારધારાને મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. જગતમાં એવાં માણસો અનેક હોય છે. અનેક ને પોતપોતાના વિચારો-અભિપ્રાયો ભિન્નભિન્ન હોય છે. કહેવાયું છે કે તુણ્ડેતુણ્ડે મતિર્ભિન્ના: દરેક માણસની મતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. જેટલાં મગજ (મન) એટલા વિચારો હોય છે. જેટલા વિચારો એટલા નય હોય છે. આથી જેટલા નય એટલા બધા મિથ્યાત્વ હોય છે. આથી એકાન્તિક એક નયની પકડ રાખવી એ મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. અન્ય સર્વેનયોનાં સ્વરૂપો જાણતો હોવા છતાં પણ એમનો જો સાપેક્ષ રૂપથી વિચાર ન કરતાં એકાન્ત-એક નયને પકડીને જ ચાલવામાં આવે તો તે પણ આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. આ પણ સાચું નથી. એટલે તમામ નયોનું સમુદિત સાપેક્ષ જ્ઞાન કરીને એમને પ્રમાણ રૂપથી સ્વીકારવામાં જ સમ્યક્ત્વ છે.

(૪) સાંશયિક મિથ્યાત્વ

આ નામથી જ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ સંશય પ્રધાન વૃત્તિવાળું હોય છે. શંકાશીલ જીવોને આવું સાંશયિક મિથ્યાત્વ થાય છે. એમને દરેક બાબતમાં મુખ્ય રૂપે શંકા થાય છે. સર્વજ્ઞ, કેવળજ્ઞાની ભગવાને બતાવેલા જીવ-અજીવ, લોક-પરલોક, સ્વર્ગ-નરક, પુણ્ય-પાપ, મોક્ષાદિ તત્ત્વો વાસ્તવમાં હશે કે નહીં હોય ? શું ખબર પડે, ન પણ હોય. છતાં પણ સર્વજ્ઞોએ-ભગવાને નરકાદિનો ભય દેખાડીને લોકોને સુધારવા માટે તો નરક બતાવી નહીં હોય ને ? શંકાની આદત પડવાને કારણે, એ એટલી હદે કુતર્ક કરવા લાગે છે કે મહાવીર સ્વામી પણ થયા હતા કે નહીં ? આ વાતનું પ્રમાણ શું છે ?

સંભવ છે કે મુનિ મહારાજઓએ લોકોને રીતિ નીતિ સમજાવવા માટે કપોલ કલ્પિત રૂપથી મહાવીર સ્વામીનું મનઘડંત એક રૂપક-ચરિત્ર ઊભું કરી દીધું હોય ! એક

યુવકે આવીને મને આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો, મેં વિચાર્યું કે આ સાંશયિક મિથ્યાત્વી જીવ છે. દરેક વાતમાં શંકા-સંશય રાખે છે. શંકાના કુતર્કો ઊભા કરી દે છે. મેં પણ ઈંટનો જવાબ પથ્થરથી આપવા યુક્તિથી, કુતર્કની સામે બીજો કુતર્ક ફેંકીને જ આપ્યો. અરે ! સાંભળ, આ તારા પિતા છે એનું તારી પાસે શું પ્રમાણ છે ? ક્યા પ્રમાણ યા પ્રૂફથી તું કહે છે કે 'આ મારા પિતા છે?'

યુવક :- 'મહારાજ ! મારી મમ્મીએ મને કહ્યું કે - આ તારા પિતા છે.

મેં કહ્યું :- એને સત્ય કેવી રીતે માનવું ? તારી મમ્મી જૂઠું નથી બોલતી તેનું તારી પાસે શું પ્રમાણ છે ? તારી પાસે નક્કર, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ શું છે ? બીજાનાં કહેવાથી તું આમ માને છે, એમાં અમને કેવી રીતે વિશ્વાસ બેસે ? અને મમ્મી યા પપ્પાના કહેવાથી તું આ માનવા સ્વીકારવા તૈયાર છે તો પરંપરાથી ચાલી આવતી ગુરુશિષ્યોની પરંપરાથી મહારાજ એમ કહે કે 'મહાવીર સ્વામી આવા હતા, અમુક સમયમાં થયા હતા, એમણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું'. ઈત્યાદિ માનવા અથવા સ્વીકારવામાં તને શું આપત્તિ છે ? એ રીતે યુવક કાન પકડીને સ્વીકાર કરીને ગયો.

એવા સાંશયિક મિથ્યાત્વી જીવો સત્ય જાણતાં અને માનતાં, અગર ધર્મ આચરતાં પણ પોતાના શંકાશીલ સ્વભાવને કારણે ભગવાનમાં, ગુરુમાં, ધર્મમાં, ધર્મનાં ફળોમાં તેમ જ તત્ત્વોમાં શંકાઓ કરતા રહે છે-આવા જીવો સાંશયિક મિથ્યાત્વી કહેવાય છે. આ રીતે શંકા કુશંકા કરીને પોતાની શ્રદ્ધાને તેઓ દૂષિત કરતા રહે છે, અને મિથ્યાત્વીનું કલંક વહોરી લે છે. સમ્યક્ત્વમાં પણ કદાગ્રહ-દુરાગ્રહ યા પૂર્વગ્રહવશ થઈને શંકા-કુશંકાઓ ઊભી કરવી એ સાંશયિક મિથ્યાત્વીનું કામ છે. સર્વજ્ઞ, વીતરાગી ભગવાન પર સંપૂર્ણ-સચોટ શ્રદ્ધા ન હોવાથી એ ભગવાનમાં, તેમનાં વચનોમાં, ધર્મમાં ધર્મફળમાં એવી શંકાઓ એના દિમાગમાં ઉત્પન્ન થતી રહે છે. મનમાં વારંવાર વિચારો-તરંગો ઉત્પન્ન થતા જ રહે છે કે આ સત્ય હશે કે નહીં ? આ આવું હશે કે નહીં ? પુણ્ય પાપ જેવી વસ્તુ હશે કે નહીં ? ભગવાન હતા કે નહીં ? સ્વર્ગ, નરક, લોક પરલોક હશે કે નહીં ? પુનર્જન્મ યા પૂર્વજન્મ હશે કે નહીં ? ધર્મ કરવામાં કોઈ ફળ મળતું હશે કે નહીં ?-આવી તો સેંકડો પ્રકારની શંકાઓ ભૂતની જેમ એના માથા પર સવાર થઈ જતી હોય છે.

નીતિકાર યોગ્ય જ કહે છે કે 'સંશયાત્મા વિનश्यति-શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનમ્ ।' સંશયશીલ આત્મા નાશ પામે છે અને શ્રદ્ધાવાન જ્ઞાન પામે છે. અહીં એક વાતનું સ્પષ્ટી કરણ કરવાનું છે કે જિજ્ઞાસા-જાણવાની બુદ્ધિથી જો શંકા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો, અભ્યાસ હેતુ વાદ-ચર્ચા યા શંકા સમાધાનના રૂપમાં જો જિજ્ઞાસા વૃત્તિથી, સહજ ભાવથી શંકા યા પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તેમાં કશું ખોટું નથી આ મિથ્યાત્વ નથી, પરંતુ આ ભેદ તો પૂછનારની વૃત્તિ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આથી સાંશયિક

મિથ્યાત્વ પણ ધાતક હોય છે. શ્રદ્ધામાંથી આત્માનું અધઃપતન કરાવે છે.

(૫) અનાભોગિક મિથ્યાત્વ

એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને અજ્ઞાનની પ્રધાનતાને કારણે આ પ્રકારનું અનાભોગિક મિથ્યાત્વ હોય છે. અનાભોગ = અજ્ઞાનતા. અજ્ઞાનતાને કારણે તત્ત્વો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા યા શ્રદ્ધાના અભાવમાં વિપરીત શ્રદ્ધા જ અનાભોગિક મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. અહીં સમજશક્તિનો અભાવ જ મુખ્ય કારણ છે. આ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોમાં તો હોય જ છે, બીજા કોઈ વિશેષ વિષયના અજ્ઞાનને કારણે વિપરીત જ્ઞાન યા શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યોમાં પણ હોવાની શક્યતા ખરી.

પરંતુ આવો અનાભોગિક મિથ્યાત્વી મનુષ્ય અભિગ્રહિક અને અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વીની જેમ કદાચહીની જેમ પકડ નથી રાખતો, પરંતુ સરળ હોય છે. જો કોઈ એને સાચું જ્ઞાન આપે તો તે ભૂલ સુધારીને સમજવા તૈયાર હોય છે; કેમ કે તે આગ્રહ-કદાચહ રહિત હોય છે, અને જો કોઈ એને વિપરીત સમજવી દે તો તે વિપરીત જ પકડી રાખશે, પરંતુ સાચું જાણ્યા પછી તે પોતાની ભૂલ સુધારી પણ લેશે.

નિગોદાદિ એકેન્દ્રિય જીવ તથા પંચેન્દ્રિય જીવો સુધી અવ્યક્તાવસ્થામાં આ મિથ્યાત્વ પડ્યું રહે છે. આ સમજપૂર્વક નહીં પરંતુ સમજશક્તિનો વિકાસ જ નથી થયો એને કારણે છે. વસ્તુવિષયક સાચા જ્ઞાનના અભાવમાં અજ્ઞાનતાના કારણે આ મિથ્યાત્વ પડી રહે છે.

અશ્રદ્ધાના બે અર્થ થાય છે :- (૧) વિપરીત શ્રદ્ધા અને (૨) શ્રદ્ધાનો અભાવ. પહેલાના ત્રણ મિથ્યાત્વ, વિપરીત શ્રદ્ધા રૂપ અશ્રદ્ધાવાળા હોય છે. ચોથા સાંશયિક મિથ્યાત્વમાં શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા બંનેનો મિશ્રભાવ રહે છે; કારણ કે શ્રદ્ધાનો અભાવ હોય છે. પાંચમા અનાભોગિક મિથ્યાત્વમાં જીવ કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ યા દર્શન પામતો જ નથી. એવા એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય આદિ સુધી ના જીવોમાં શ્રદ્ધાના અભાવ રૂપ મિથ્યાત્વ હોય છે.

આ રીતે મિથ્યાત્વના ઉપરોક્ત પ્રમુખ પાંચ પાંચ ભેદ બતાવ્યા છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ આ મિથ્યાત્વને આત્માનો મહાન શત્રુ કહ્યો છે. અનેક કર્મબંધનું આ મૂળ છે. આથી મિથ્યાત્વ દશામાં જીવ અતિભારે કર્મોને બાંધે છે. આથી મિથ્યાત્વથી બચવા માટે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોથી, અનેક રીતોથી બતાવ્યું છે. જેમાં દશ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ, અભિગ્રહિક આદિ મુખ્ય પાંચ ભેદો લૌકિક લોકોત્તર ભેદથી ૬ પ્રકારના બતાવ્યા છે. એનું વિવેચન આગળ કરીશું.

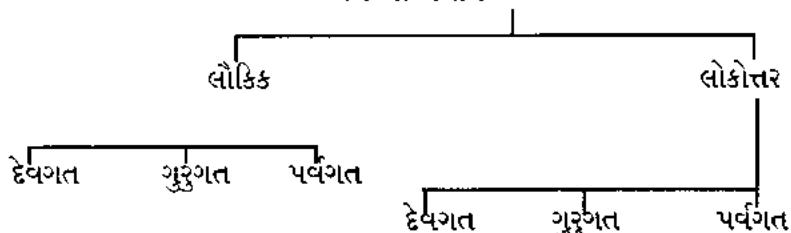
લૌકિક-લોકોત્તર ભેદથી ૬ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ

લોક લોકોત્તર ભેદે ષડ્વિધ, દેવગુરુ વલી પર્વજ,

શકતે તિહાં લૌકિક ત્રણ આદર, કરતાં પ્રથમ નિગર્વજ,

લોકોત્તર દેવ માને નિચાણે, ગુરુને લક્ષણ હીના ॥
પર્વનિષ્ઠ ઈહલોકને કાઢે, માને ગુરુપદ લીના ॥

મિથ્યાત્વના ૬ ભેદ

તત્ત્વના ક્ષેત્રમાં દેવ-ગુરુ અને ધર્મની તત્ત્વત્રયી બતાવવામાં આવી છે. આ તત્ત્વત્રયી ધર્મ સંબંધી પૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન સમાયેલું છે. આથી આ ત્રણની બહાર ધર્મની કોઈ વાત નથી. ધર્મની તમામ વાતો આ ત્રણમાં સમાવિષ્ટ છે. અહીં સ્પષ્ટિકરણ કરવાનું છે કે દેવતત્ત્વથી વીતરાગ ભગવાનને સમજવાના છે, નહીં કે કોઈ સ્વર્ગીય દેવગતિના દેવ. અહીં 'દેવ' શબ્દ દેવાધિદેવ શબ્દનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે :-

જો દેવાણવિ દેવો, જં દેવા પંજલિ નમંસંતિ ।

તં દેવદેવમહિયં, સિરસા વંદે મહાવીરં ॥

-જે દેવતાઓના પણ દેવ છે, જેમને દેવલોકના દેવતાઓ પણ અંજલિબદ્ધ નમસ્કાર કરે છે તથા દેવલોકના દેવતાઓના સ્વામી ઈન્દ્રાદિ દેવો દ્વારા પૂજિત છે; એવા દેવાધિદેવ શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાનને મસ્તક નમાવીને વંદના કરું છું. ઉપરોક્ત ગાથામાં દેવાધિદેવ કોને કહે છે; એ વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. આથી 'દેવ' શબ્દ દેવાધિદેવના અંતિમ અર્ધાંશ ના રૂપમાં લેવામાં આવ્યો છે. એના દ્વારા મહાવીર સ્વામી આદિ અરિહંત ભગવાનને દેવ સમજવાના છે. આ રીતે દેવ, સર્વજ્ઞ, વીતરાગી, ભગવાન, ગુરુ-સર્વજ્ઞ ભગવાને બતાવે લસ માર્ગ ઉપર ચાલનારા, પ્રભુનો ઉપદેશ અને આચરણ કરનાર ગુરુ કહેવાય છે, તથા સર્વજ્ઞ ભગવાને જે તત્ત્વરૂપ ધર્મ બતાવ્યો છે એ ધર્મની ઉપાસના તત્ત્વત્રયીની શુદ્ધ સમ્યગ્ સાધના કહેવાય છે.

અહીં લૌકિક-લોકોત્તર આદિ દૃષ્ટિથી દેવ-ગુરુ ધર્મની રત્નત્રયીનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જાણવું, માનવું અને આચરણ કરવું આ ત્રણેની દૃષ્ટિથી જીવોની સમ્યગ્ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે. દેવ-ગુરુ-ધર્મની તત્ત્વત્રયીનું સ્વરૂપ તો પોતાની રીતે યથાર્થ-સાચું છે. પરંતુ એમનું સ્વરૂપ જાણવાવાળા આપણા જેવા જીવો જાણવાના વિષયમાં સાચું કે ખોટું પણ જાણી શકે છે. એ રીતે માનવામાં અર્થાત્ શ્રદ્ધા રાખવામાં સાચી યા ખોટી શ્રદ્ધા પણ રાખી શકીએ છીએ. એ જ રીતે આચરણ કરવાના વિષયમાં સાચું યા ખોટું આચરણ પ્રણ કરી શકીએ છીએ.

જે સાચું આચરણ છે તે સમ્યક્ત્વ છે. જે ખોટું છે તે મિથ્યાત્વ છે. આ રીતે લૌકિક અને લોકોત્તર દૃષ્ટિથી દેવ, ગુરુ, ધર્મ ત્રણેય તત્ત્વો-તત્ત્વત્રયી-ની શ્રદ્ધા અને આચરણ કરવાના ક્ષેત્રમાં જે મિથ્યા-ખોટું છે એ મિથ્યાત્વના ૬ ભેદો છે-એમનું વિવેચન આ પ્રમાણે છે-

(૧) લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ

દેવતાત્વ અર્થાત્ ભગવાનના વિષયમાં લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે ભેદ હોય છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગ લોકોત્તર કક્ષાના દેવ (ભગવાન) કહેવાય છે, જ્યારે રાગી દ્વેષી-અલ્પજ્ઞ ભોગી-વૈભવી તથા મોહાદિ દોષગ્રસ્ત સંસારી જેવા લૌકિક કક્ષાના દેવને ભગવાન રૂપ માનવા એ લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ છે.

(૨) લૌકિક ગુરુગત મિથ્યાત્વ

આમાં ગુરુ સંબંધી વાત છે. કંચન કામિનીના ભોગી, સંસારના સંગી, ભોગાસક્ત અને ભોગલીલા યા પાપલીલામાં રચ્યાપચ્યા તથા અનાચાર સેવી, કંદમૂળ આદિ ભક્ષણ કરનારા તથા ઉન્માર્ગદર્શક એવા બાવા, ફકીર, જોગી, જોગટા, સંન્યાસી-તાપસ આદિ જે ગુરુપદ ઉપયોગી ૩૬ ગુણોના ધારક નથી, તેમને પણ ગુરુના પદે માનવા એ આ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ છે.

(૩) લૌકિક પર્વગત મિથ્યાત્વ

ધર્માચરણના ક્ષેત્રમાં પર્વ આદિ પવિત્ર દિવસોમાં જે કર્મક્ષયકારક ઉપાસના કરવી જોઈએ એ ન કરતાં, એનું લક્ષ્ય છોડીને જુદું જ કરે યા વિપરીત જ કરે. એનાથી મિથ્યાત્વ દોષ લાગે છે. ‘આત્માનં પુનાતિ ઇતિ પર્વ’ જે આત્માને પવિત્ર કરે એ પર્વ કહેવાય છે. આત્મા પવિત્ર ક્યારે થશે? જ્યારે અશુભ કર્મનો ક્ષય થશે ત્યારે. અશુભ પાપકર્મનો ક્ષય ક્યારે થશે? - જ્યારે વિશેષ રૂપથી પર્વ દિવસોમાં ઉપાસના કરીશું ત્યારે. પરંતુ જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે એવાં લૌકિક તહેવારો છે, જેમાં તપ ત્યાગાદિની કર્મક્ષયકારક સાધનાનું નામ માત્ર પણ નથી, તેમ જ જેમાં માત્ર ખાવાપીવા તથા મનોરંજનનો જ ઉદ્દેશ્ય છે એવા હોળી આદિ પર્વો માનવાં-મનાવવાં લૌકિક પર્વગત મિથ્યાત્વ છે.

(૪) લોકોત્તર દેવગત મિથ્યાત્વ

લોકોત્તર કક્ષાના સર્વોત્તમ દેવાધિદેવ વીતરાગ ભગવાન જે સર્વદોષરહિત છે. રાગ દ્વેષાદિ રહિત છે. સ્ત્રી-શસ્ત્રાદિ સંબંધ રહિત છે; એવા સર્વજ્ઞ અરિહંત ભગવાનને માનીને પણ ઈલલોકમાં સુખની આકાંક્ષા, પૌદ્ગલિક સુખોની ઈચ્છા-મને સ્ત્રી મળે, સંતાન પ્રાપ્તિ થાય, ધનધાન્ય સંપત્તિ મળે, સત્તા, પદપ્રતિષ્ઠા-યશકીર્તિ મળે-આવાં સર્વ પ્રકારનાં સાંસારિક સુખો મળે એવી પ્રાર્થના કે સ્તુતિ કરવી-અથવા ભગવાન જ બધું આપનાર છે એ દૃષ્ટિથી તેમને માનવા-પૂજવા-તેમની બાધા આખડી કરવી એ

બધું લોકોત્તર દેવગત મિથ્યાત્વ છે.

લોકોત્તર કક્ષાના દેવ, ગુરુ, ધર્મ આ ત્રણેમાં શ્રદ્ધા યા માન્યતા જરૂર સાચી છે. સ્વરૂપ સાચું જાણે છે. પરંતુ આરાધના કે ઉપાસના જે હેતુથી કરે છે તે ખોટી છે. આથી આ વિપરીત બાવાચરણરૂપ મિથ્યાત્વ છે. ઉદાહરણ રૂપે, જેમ હલવો, પૂરી આદિ બનાવવું છે. તમને હલવા પુરીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ સાચું હોય, પણ જે બનાવવાની રીત યા વિધિ યા પદ્ધતિ સુવ્યવસ્થિત આવડતી ન હોય, જેમ એક પાત્રમાં લોટ, ઘી, સાકર, પાણી બધું એકત્ર કરવાથી હલવો ન બને. ઊલટી બાજુ બગડી જશે. એ જ રીતે લોકોત્તર કક્ષાના દેવગુરુની પ્રાપ્તિ તમને જરૂર થઈ છે, પરંતુ ઉપાસના-આરાધનાની રીત યા પદ્ધતિ-વિધિ અગર તો હેતુ સાચા નથી, તો વિપરીત હેતુથી કરવામાં આવેલી સાધના પણ મિથ્યાત્વ પોષક બની જશે. આ રીતે લોકોત્તર કક્ષાના દેવ, ગુરુ, ધર્મ આદિ પણ સાચા હોવા છતાં ય સાધના વિપરીત હોવાથી મિથ્યાત્વ દોષ લાગી જશે.

(૫) લોકોત્તર ગુરુગત મિથ્યાત્વ

ઉપરોક્ત હેતુ જ આ ભેદમાં પણ છે. ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે અહીં દેવને સ્થાને ગુરુ છે. પંચમહાવ્રતધારી, સંસારના ત્યાગી, વિરક્ત, વૈરાગી, ત્યાગી, તપસ્વી, કંચન કામિનીના ત્યાગી, છત્રીસ ગુણના ધારક સાધુ-મુનિરાજેની માન્યતા શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન તો સાચાં છે, પરંતુ ઉપાસનાની રીતિ-હેતુ વિપરીત છે. જેમ સંસારના ત્યાગી વૈરાગી પાસેથી સંસારના રંગરાગ પોષક આશીર્વાદ લેવા. લગ્ન વગેરે થઈ જાય સ્ત્રીપુત્ર-સંતાન આદિ પ્રાપ્ત થય જાય, સત્તા, સંપત્તિ, પદ તથા પ્રતિષ્ઠા, યશકીર્તિ મળે અને હું જેલમાંથી છૂટી જઈ, સજામાંથી મુક્ત થઈ જઈ, આ કેસમાં - પેલા કેસમાં જીતી જઈ, સંકટમાંથી બચી જઈ, ફેક્ટરી, દુકાન સારી ચાલે આદિ બાબતોમાં એવી ઈચ્છા હેતુ રાખીને ગુરુ સેવા, ભક્તિ આદિ કરવાં સાંસારિક સુખભોગની અપેક્ષાએ સાધુસંતોની પૂજા-વંદના કરવાં, આશીર્વાદ લેવા એ બધું જ આ પ્રકારની મિથ્યાવૃત્તિ છે. આથી આનો ત્યાગ પણ હિતાવહ છે.

(૬) લોકોત્તર પર્વગત મિથ્યાત્વ

સર્વશ્રેષ્ઠ કર્મનિર્જરાકારક, મોક્ષપ્રાપ્તિમાં સહાયક, જ્ઞાનપંચમી. મૌન એકાદશી, પોષ દશમી, આયંબિલની ઓળી, પર્યુષણ મહાપર્વ અને સંવત્સરી મહાપર્વ આદિ પર્વોની આરાધના કર્મક્ષય માટે કરવી જોઈએ. પર્વોમાં વિશેષ રૂપે તપ, ત્યાગ, વ્રત-પચ્ચક્રખાણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપાદિની આરાધના કરવી જોઈએ, અને કર્મક્ષય-આત્મશુદ્ધિનું જ લક્ષ્ય રાખવાનું છે. આ જ સમ્યગ્ સાધના છે. પરંતુ બરાબર આનાથી જ વિપરીત હેતુથી પર્વને તહેવારના રૂપમાં મનાવવું, તપ ત્યાગને બદલે લોકરંજન-મનોરંજન પૂર્વક મનાવવું, સ્વર્ગ યા સુખભોગોની પ્રાપ્તિ માટે મનાવવું કે પછી માન અભિમાનની પુષ્ટિ માટે-પદપ્રતિષ્ઠા માટે, યશકીર્તિ માટે આદિ સાંસારિક ઈચ્છાઓની

અને આશાઓની પૂર્તિ માટે મહાપવો માનવાં-મનાવવાં એ લોકોત્તર પર્વગત મિથ્યાત્વ છે. આ બધું સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

ઉપરોક્ત ત્રણે લોકોત્તર દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ગત મિથ્યાત્વ ધર્મી આત્માઓને પણ લાગી શકે છે-જે તેઓ આવી અપેક્ષા, આકાંક્ષા અને હેતુથી કરતા હોય તો ! આથી જેવી દેવ, ગુરુ, ધર્મની ઊંચી, શ્રેષ્ઠ લોકોત્તર કક્ષા છે એમની એટલી જ શ્રેષ્ઠ ઊંચી કક્ષાની રીત-વિધિ અને કર્મસૂચ-આત્મશુદ્ધિની ભાવના અને સારા હેતુ-લક્ષ્યપૂર્વક-આરાધના-ઉપાસના કરવી જોઈએ-આ જ સમ્યગ્ માર્ગ છે.

મિથ્યાત્વી જીવ :-

‘વિપરીતઃ ભાવઃ મિથ્યાભાવઃ-મિથ્યાત્વ ’ મિથ્યા અર્થાત્ વિપરીત વૃત્તિ યા બુદ્ધિ, મિથ્યાત્વ યા વિપરીત વૃત્તિનો ભાવ, મિથ્યા શબ્દથી ભાવવાચક અર્થમાં મિથ્યાત્વ શબ્દ બનાવ્યો છે. તત્ત્વ અને સત્ય સિદ્ધાંતની કોઈપણ વાતને વિપરીત જ માનવું એ મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. સદાય મિથ્યાવૃત્તિ અને મિથ્યાબુદ્ધિને કારણે મિથ્યાત્વી જીવની દષ્ટિ પણ મિથ્યા-વિપરીત બની જાય છે. આથી એને મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કહેવાય છે. એની ગંગા સદાય ઊલટી જ વહે છે. અર્થાત્ જોવા, જાણવા, માનવા, સમજવા, આચરણ કરવામાં મિથ્યાત્વી જીવ સદા વિપરીતતા જ ધરાવે છે.

તત્ત્વ અને સત્ય સિદ્ધાંત વિષયક એનું જ્ઞાન જ અજ્ઞાન રૂપે પરિણમે છે, અને એની બુદ્ધિ સદાય વિપરીત જ ચાલે છે. અહીં અજ્ઞાન શબ્દના બે અર્થ થાય છે - એક તો જ્ઞાનનો અભાવ, અને બીજો અલ્પ અથવા નામમાત્રનું જ્ઞાન અને એ પણ ઊલટું ! જ્ઞાનનો અભાવ લખવાનો અર્થ એ છે કે પદાર્થના સાચા-સમ્યક્ જ્ઞાનનો-યથાર્થ જ્ઞાનનો અભાવ મિથ્યાત્વીમાં હોય છે.

પરંતુ એવો અર્થ નથી કે સર્વથા જ્ઞાન જ નથી, કેમકે સર્વથા જ્ઞાનના અભાવ વાળો તો અજીવ જ હોઈ શકે. જ્યારે જ્ઞાન એક માત્ર જીવ દ્રવ્યનો ગુણ છે. મિથ્યાત્વી પણ મૂળતઃ તો જીવ જ છે. આથી તે પણ જ્ઞાનગુણવાન તો છે. પરંતુ એનું જ્ઞાન યથાર્થ સમ્યગ્જ્ઞાન કરતાં સર્વથા વિપરીત જ હોય છે. તેથી જ્ઞાનવાન નહીં, પરંતુ અજ્ઞાનવાન કહેવાય છે. આવી અજ્ઞાનવૃત્તિવાળો મિથ્યાત્વી જીવ મુખ્યતઃ નાસ્તિક જ હોય છે. આત્મા-પરમાત્મા, લોક-પરલોક, પુણ્ય-પાપ, કર્મ-ધર્મ, સ્વર્ગ-નરક, પૂર્વજન્મ-પુનર્જન્મ, આશ્રવ-સંવર તથા બંધ-મોક્ષાદિ જેવાં તાત્ત્વિક વિષયોમાં મિથ્યાત્વીની વૃત્તિ હમેશાં જ નિષેધાત્મક-વિપરીત જ હોય છે.

આ તત્ત્વોની બાબતમાં તે ન તો સાચું જ્ઞાન-જાણકારી ધરાવે છે, ન તો એમનામાં શ્રદ્ધા-માન્યતા રાખે છે. તથા ન તો સાચી દષ્ટિથી કદીય સાચું આચરણ પણ કરે છે. એવા મુખ્ય ૬ પદો છે, જેમાં તે નકારાત્મક દષ્ટિ જ અપનાવે છે.

નાસ્તિ નિત્યો ન કર્તા ચ ન ભોક્તાત્મા, ન નિર્વતઃ ।

તદુપાયશ્ચ નેત્યાહુર્મિથ્યાત્વસ્ય પદાનિ ષટ્ (અધ્યાત્મસાર)

(૧) આત્મા નથી, (૨) એકાન્ત નિત્ય જ છે, (૩) આત્મા કર્તા હતા નથી, (૪) આત્મા ભોક્તા પણ નથી, (૫) મુક્તિ-મોક્ષ જેવું કશું જ નથી, (૬) મોક્ષ પ્રાપ્તિનો ઉપાય-માર્ગ ધર્માદિ કશું જ નથી. આ રીતે આ મુખ્ય ૬ વિષયોમાં મિથ્યાત્વીની વૃત્તિ નકારાત્મક જ રહે છે. એ પંચભૂતો સિવાય જન્મજન્માન્તરમાં આવનાર જનાર આત્મા નામના કોઈ પદાર્થને માનતો નથી. એ રીતે આત્માને કર્મધર્મનો કુર્તા-ભોક્તા પણ નથી માનતો. આ રીતે તે નાસ્તિક વિચાર ધારાવાળો જ-અજ્ઞાની હોય છે. આથી તે સંસારના વૈષયિક, ભૌતિક અને પૌદ્ગલિક સુખોમાં જ સ્વર્ગનું સુખ માનીને જીવે છે.

આવો મિથ્યાત્વી જીવ વિશેષ તો પાપરુચિવાળો હોય છે. તત્ત્વોમાં ન તો એને શ્રદ્ધા હોય છે, કે ન તો ધર્મના આચારની કોઈ ભાવના એનામાં હોય છે. તે માત્ર પોતાના દૈહિક-ભૌતિક સુખોની ઈચ્છા રાખે છે. બસ, એના સિવાય ભગવાન, ગુરુ, ધર્મ આદિ એના માટે કશું જ નથી.

દેવ, ગુરુ ધર્મ સ્વરૂપ વિષયક મિથ્યાત્વ

મિથ્યાત્વી જીવ પોતાની અજ્ઞાનપરક મિથ્યા વૃત્તિને કારણે દેવ, ગુરુ, ધર્મ આદિ તત્ત્વોને નથી માનતો તથા જેવું સ્વરૂપ દેવ, ગુરુ, ધર્મનું છે, એનાથી વિપરીત જ મિથ્યાત્વી માને છે. એને માટે લખ્યું છે કે :-

અદેવે દેવ બુદ્ધિર્યા, ગુરુધીરગુરૌ ચ યા ।

અધર્મે ધર્મબુદ્ધિશ્ચ, મિથ્યાત્વં તદ્વિપર્યયાત્ ॥

જે દેવ (ભગવાન) નથી, તેમાં ભગવાનપણાની બુદ્ધિ, જે ત્યાગી તપસ્વી-ગુરુ નથી એમાં ગુરુપણાની બુદ્ધિ, જે ધર્મ નથી તેવા હિંસાદિ પાપાચારમાં ધર્મબુદ્ધિ રાખવી એ અજ્ઞાનપરક-વિપરીત હોવાને કારણે મિથ્યાત્વી કહેવાય છે.

જે પરમ એટલે સર્વોત્તમ, સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વોચ્ચ કક્ષાનો સર્વકર્મ રહિત, સર્વજ્ઞ વીતરાગી આત્મા છે એને પરમાત્મા કહેવાય છે. એવાને પણ મિથ્યાત્વી જીવ ભગવાનના રૂપમાં માનવા સ્વીકારવા તૈયાર નથી. જેમ સુવર મિષ્ટાન્ન આદિ શુદ્ધ ભોજનને છોડી દઈને મળમૂત્ર જ પસંદ કરે છે, એ જ રીતે મિથ્યાત્વી જીવ પણ વીતરાગ સર્વજ્ઞ અરિહંતને છોડીને રાગી દ્વેષી-સંસારી-ભોગલીલા અને પાપલીલામાં આસક્તને ભગવાનના રૂપમાં માનવાની વિપરીત બુદ્ધિ રાખે છે.

એ જ રીતે કંચન-કામિનીના ત્યાગી, વિરક્ત વૈરાગી, પંચમહાવ્રતધારી, સમસ્ત પાપના ત્યાગી, મોક્ષ માર્ગના ઉપદેશક એવા ૩૬ ગુણસંપન્ન પવિત્ર સાધુ સંત-મુનિવર મહાત્માઓને ગુરુના રૂપમાં ન માનતાં મિથ્યાત્વી જીવ પોતાની વિપરીત વૃત્તિ અને અજ્ઞાનદૃશાને કારણે જોગી-જોગટા, બાવા ફકીર આદિ ને ગુરુના રૂપમાં

માનવા લાગે છે. જ્યારે એ લોભી, ધૂર્ત વિષય કષાયના કામી, કંચન કામિનીના સંગી, ભોગ અને પાપલીલાના રાગી, વ્રત મહાવ્રત રહિત એવા બહુલકર્મી મિથ્યાત્વીને ગુરુરૂપે માનવાની વૃત્તિ ધરાવે છે.

મિથ્યાત્વી જીવ ધર્મના વિષયમાં પણ શ્રદ્ધા નથી રાખતો. પણ ઠીક આનાથી વિપરીત એ અધર્મમાં રુચિ રાખે છે. ધર્મથી વિપરીત અધર્મ તો પાપ જ કહેવાય છે, તો પણ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અધર્મમાં રુચિ રાખે છે. એ અધર્મ-પાપાચારને જ ધર્મ માનીને ચાલે છે. જેમ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ તથા દયા દાન, શીલ ભાવ, તપશ્ચર્યા, યમ, નિયમ, સંયમવ્રત, પચ્ચક્ષાણ વિરતિ, ભક્તિ આદિ ધર્મના કોઈ પણ પ્રકારમાં એ શ્રદ્ધા યા રુચિ ધરાવતો નથી. કારણ કે ધર્મથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે યા મોક્ષ થાય છે. એવી વાત એ માનતો નથી; કારણ કે મૂળતઃ આત્મા યા મોક્ષાદિને જ માનતો નથી, તો પછી આત્માના કલ્યાણની યા મોક્ષની તો વાત જ ક્યાં રહી ? આથી તે વ્રત-મહાવ્રતથી વિપરીત મોજશોખમાં, તપ-તપશ્ચર્યાથી વિપરીત ખાનપાનમાં, યમનિયમ સંયમ થી વિપરીત, હિંસા, જૂઠ, ચોરી આદિમાં બ્રહ્મચર્યથી વિપરીત રંગરાગમાં અને ભોગાદિમાં મસ્ત રહે છે. આવું વિપરીત એનું રૂપ છે.

ન માંસમક્ષણે દોષો, ન મદ્યે ન ચ મૈથુને ।

પ્રવૃત્તિરેષાં મૃતાનાં, નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥

એ માને છે કે મદિરાપાન, શરાબ પીવામાં કોઈ દોષ નથી, માંસ ખાવામાં ય દોષ નથી. ન તો જુગાર રમવામાં દોષ છે કે ન તો મૈથુન સેવનમાં પાપ છે. એટલા માટે જ્યાં સુધી જીવવાનું છે ત્યાં સુધી સુખપૂર્વક જીવવું છે. ભલેને માથે દેવું થાય પણ ધી પીને જીવવું. આ રીતે મિથ્યાત્વી જીવ કશાયમાં પાપ માનવા તૈયાર નથી. તે તો દેવું કરીનેય ધી પીવામાં માનનારો હોય છે; એ રીતે પાપ-સેવન કરીને સુખપૂર્વક જીવવા માટે તૈયાર હોય છે.

મિથ્યાત્વીની એવી વિપરીત અજ્ઞાનવૃત્તિ અને પાપબુદ્ધિ એના આચાર-વિચાર અને વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એ રીતે મિથ્યાત્વી જીવ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાના વિષયમાં તથા ચારિત્ર-આચાર ક્રિયાના વિષયમાં વિપરીત મિથ્યાવૃત્તિવાળો જ રહે છે.

મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાન

મિથ્યાત્વના દર્શનનું લક્ષણ છે- 'અતત્ત્વે તત્ત્વબુદ્ધિરૂપત્વં મિથ્યાદર્શન-લક્ષણમ્ ।' અતત્ત્વ અર્થાત્ જે પદાર્થ તત્ત્વરૂપ નથી, તેમાં તત્ત્વપણાની બુદ્ધિ રાખવી એ મિથ્યાદર્શન કહેવાય છે. અહીં 'દર્શન' શબ્દ દષ્ટિ અર્થાત્ જોવાના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. એટલા માટે મિથ્યાત્વીની જોવાની વૃત્તિ યા દષ્ટિ સદાય વિપરીત જ રહે છે. આથી એ અતત્ત્વમાં તત્ત્વ જોવાની કોશિશ કરે છે. કેમ કે અજ્ઞાનતાના કારણે એમની એવી

મિથ્યા બુદ્ધિ રહે છે. અજ્ઞાનનું લક્ષણ કરતાં બનાવ્યું છે કે : **મિથ્યાત્વમોહાદયં સતિ અતત્ત્વજ્ઞાનરૂપત્વમજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ ।** મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉદયને કારણે ઉત્પન્ન થયેલા અતત્ત્વજ્ઞાનને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ સ્વરૂપ પદાર્થનું વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી, તેને અજ્ઞાન કહે છે. આ રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વમાં કોઈ વિશેષ અંતર નથી. બંને એક બીજાના અર્થમાં લગભગ સમાનાર્થક છે. આથી મિથ્યાત્વી અજ્ઞાની કહેવાય છે.

અજ્ઞાની બે પ્રકારના હોય છે. એક તો એ કે જે વસ્તુ તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાનથી સર્વથા વિપરીત બુદ્ધિ ધરાવે છે. અને બીજો વસ્તુ તત્ત્વને યથાર્થ સ્વરૂપે ન જાણનારો. જે તત્ત્વના સ્વરૂપને જાણતો જ નથી તે અજ્ઞાની. આ રીતે એક વિપરીત જ્ઞાનવાળો અને બીજો જ્ઞાનના અભાવવાળો-અજ્ઞાની હોય છે. એક તર્ક આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા પૂછવામાં આવે છે કે જે જે મિથ્યાત્વી હોય છે તે અજ્ઞાની હોય છે? યા જે જે અજ્ઞાની હોય છે તે તે મિથ્યાત્વી હોય છે ?

[જેમ ધુમાડા અને અગ્નિનો જે તર્ક છે એવો જ આ એક તર્ક છે. જ્યાં જ્યાં ધુમાડો, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે. અહીં ધુમાડા અને અગ્નિ વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધ છે. આથી કાર્યકારણ ભાવની દૃષ્ટિએ સત્ય એ છે કે જ્યાં પણ ધુમાડો રહેશે ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય હશે જ, પરંતુ જ્યાં અગ્નિ હશે ત્યાં ધુમાડો રહેશે યા તો નહીં પણ રહે-જેમ કે તપેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ જરૂર રહે છે. પણ ત્યાં ધુમાડો નથી રહેતો. બરાબર એ જ રીતે સમજે કે જ્યાં જ્યાં મિથ્યાત્વ હોય છે ત્યાં અજ્ઞાન અવશ્ય હોય જ છે. પરંતુ જ્યાં અજ્ઞાન હોય ત્યાં મિથ્યાત્વ હોય યા ન પણ હોય. કારણ કે મિથ્યાત્વનો અજ્ઞાન સાથે અવિનાભાવ સંબંધ છે.]

જ્ઞાનના વિપરીત ભાવ અજ્ઞાનની સાથે મિથ્યાત્વ અવશ્ય જ રહેશે પરંતુ એક વિષયક જ્ઞાનના અભાવમાં અભાવરૂપ અજ્ઞાન કે અલ્પજ્ઞાન રૂપ અજ્ઞાનની સાથે મિથ્યાત્વ નહીં રહે. આથી મિથ્યાત્વી અવશ્ય અજ્ઞાની કહેવાશે. પરંતુ અજ્ઞાની મિથ્યાત્વી ન પણ કહેવાય. અલ્પજ્ઞાની યા જ્ઞાનના અભાવ રૂપ અજ્ઞાનીની અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ શીઘ્ર થઈ જશે, પરંતુ વિપરીત જ્ઞાન વાળા અજ્ઞાની (મિથ્યાત્વી)ના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ જલ્દી થવી સંભવ નથી, આથી મિથ્યાત્વી સારો કે અજ્ઞાની સારો? એવો કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો આપણે ભૂલમાં ય મિથ્યાત્વીને કદી સારો કહી ન શકીએ. પરંતુ એક દૃષ્ટિવિશેષથી અલ્પજ્ઞાની યા વિષયના અભાવરૂપ અજ્ઞાનીને થોડીવાર માટે સારો જરૂર કહી શકીએ-એવો અજ્ઞાની જલ્દી સમજી જશે. જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરી લેશે. પરંતુ મિથ્યાત્વી-વિપરીત જ્ઞાની-અજ્ઞાની લાખ પ્રયત્નો પછી પણ સમજશે કે કેમ એમાં શંકા રહે છે. આ રીતે મિથ્યાત્વી અને અજ્ઞાનીમાં કંઈક તાત્ત્વિક ભેદ રહેલો છે. **મિથ્યાત્વનું લક્ષણ - મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મપુદ્ગલસાચિત્યવિશેષાદાત્મ**

પરિણામવિશેષરૂપત્વં મિથ્યાત્વસ્ય લક્ષણમ્ ।

મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનાં પુદ્ગલની પ્રધાનતાને કારણે આત્માનો જે પરિણામ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મિથ્યાત્વ કહે છે. અર્થાત્ દર્શન મોહનીય કર્મની મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મપ્રકૃતિના ઉદયે આત્માના વિપરીત જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપ જે મિથ્યા પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે એને મિથ્યાત્વ કહે છે. એને જ સંક્ષિપ્ત રૂપમાં, સરળ શબ્દોમાં એ રીતે કહી શકીએ કે સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત તત્ત્વના વિષયમાં શ્રદ્ધાના અભાવરૂપ જે વિપરીત જ્ઞાન-અજ્ઞાનવૃત્તિ હોય છે, તેને મિથ્યાત્વ કહે છે. અર્થાત્ તત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપના વિપરિત જ્ઞાનરૂપ અજ્ઞાનને મિથ્યાત્વ કહે છે.

૨૧ રૂપે મિથ્યાત્વ

શાસ્ત્રોમાં મિથ્યાત્વને સમજાવવા માટે ભિન્નભિન્ન દષ્ટિકોણથી વિસ્તૃત વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જોકે મિથ્યાત્વ તેના અર્થમાં વિપરીત-મિથ્યા ભાવવાળું જ છે. તો પણ, ભિન્નભિન્ન દષ્ટિકોણથી ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે, જેમાં મુખ્યરૂપે મિથ્યાત્વની ૧૦ સંજ્ઞાઓ, સ્વરૂપગત પાંચ ભેદ અને લૌકિક-લોકોત્તર દષ્ટિથી દેવ, ગુરૂ, ધર્મગત ૬ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ છે. આમ બધા મળીને ૨૧ પ્રકારો બને છે.

૨૧ રૂપે મિથ્યાત્વ

મિથ્યાત્વની	અભિગ્રહિક	લૌકિક લોકોત્તર
૧૦ સંજ્ઞાઓ	આદિ ૫ ભેદ	દેવ, ગુરૂ, ધર્મગત ૬ ભેદ

ઉપરોક્ત ૨૧ પ્રકારના મિથ્યાત્વનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ જાણીને યા સમજીને એનાથી બચવા માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કેમ કે મિથ્યાત્વ પાપરૂપ છે. અને કર્મ બંધના કારણ રૂપ છે. અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણના મુખ્ય કારણરૂપ છે, તે આત્મગુણ ઘાતક છે. અને વિપરીત જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનનું મૂળ છે. આથી એનાથી સદાય બચવું એ જ લાભદાયક છે.

મિથ્યાત્વને પાપસ્થાનક શા માટે કહ્યું ?

શાસ્ત્રોમાં મુખ્યતઃ ૧૮ પાપસ્થાનકો બતાવ્યાં છે. એ બધામાં અદારમું મિથ્યાત્વશાત્ર છે. અહીં એ પ્રશ્ન ઊભો થવો સ્વાભાવિક છે કે મિથ્યાત્વને પાપસ્થાનક કેમ કહ્યું ? પ્રશ્ન ભલેને આશ્ચર્યકારી હોય, પરંતુ વાસ્તવિકતા એટલી જ સાચી છે. પહેલાં તો આપણે એ વિચારીએ કે પાપ શું છે ? પાપ કેમ અને કેવી રીતે બને છે ? પાપથી કર્મ કેવી રીતે બંધાય છે તેમજ પાપનો વિપાક કેવો હોય છે.

જો કે આ અંગે ત્રીજા પ્રવચનમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તો પણ પ્રસ્તુત અધિકારમાં કંઈક વિચારી લઈએ. જીવ, મન, વચન, કાયા દ્વારા પ્રવૃત્તિઓ કરે છે (૧) મનથી વિચારવું (૨) વચનથી બોલવું આદિ વાક્યવ્યવહાર તથા કાયા (શરીર) થી

શારીરિક પ્રવૃત્તિ ખાવું, પીવું, સૂવું, ઊઠવું, ચાલવું, હરવું કરવું, આવી, જવું, નેવું, સાંભળવું આદિ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

[ઉપરોક્ત રીતે મન, વચન, કાયાની ત્રણ રીતોથી જે પ્રવૃત્તિઓ થાય છે તે માત્ર બે જ પ્રકારની હોય છે-સારી અથવા ખરાબ. સારીને બીજી ભાષામાં શુભ કહે છે અને ખરાબને અશુભ કહે છે. આ જ વાત શાસ્ત્રની ભાષામાં પુણ્ય અને પાપના નામે ઓળખાય છે. 'તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'માં પૂ. ઉમાસ્વાતીજી મહારાજે 'શુભઃ પુણ્યસ્ય', અશુભઃ પાપસ્ય' - આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. જીવ મનથી જે કંઈ વિચારે છે તથા વચનયોગથી જે ભાષાનો વ્યવહાર કરે છે અને કાયા અને ઈન્દ્રિયોથી ખાવા, પીવા, નેવા, સાંભળવા વગેરેની જે પ્રવૃત્તિઓ-ક્રિયાઓ કરે છે, તેમાં શુભ-અશુભ, સાચી ખોટી, અથવા પુણ્ય પાપની જ મુખ્ય બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. શુભ-સારી પ્રવૃત્તિથી પુણ્યાર્જન થાય છે, અને અશુભ પ્રવૃત્તિથી પાપનું અર્જન થાય છે. ૪૨ પ્રકારનાં કારણોથી જે કાર્મણ વર્ગણનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓનો આત્મામાં આશ્રવ થાય છે-આગમન થાય છે. તથા આત્મસાત્ થઈને જે કર્મખિંડ બને છે, એને 'કર્મ' કહે છે. આ રીતે પાપકર્મ (શું છે અને કેવી રીતે બને છે) ની પ્રક્રિયા છે.]

મિથ્યાત્વને પાપસ્થાનક એટલા માટે કહે છે કે એમાં મન દ્વારા તત્ત્વાદિના વિષયમાં જે કંઈ વિચારવામાં આવે છે એ વાસ્તવિક સત્ય કરતાં વિપરીત જ હોય છે. અને અશ્રદ્ધા તથા અજ્ઞાનરૂપ હોય છે. એ રીતે જેવું વિચારવામાં આવે છે, એવો વ્યવહાર કરે છે. એવું બોલે છે, ચાલે છે. આથી આવા પ્રકારની મન, વચન, કાયાની વિપરીત-મિથ્યાપ્રવૃત્તિ પાપકર્મ બંધવામાં કારણ બને છે. મિથ્યાત્વને અવ્યલ નંબરનો મુખ્ય કર્મબંધનો હેતુ ગણવામાં આવ્યો છે. ઉમાસ્વાતી મહારાજે 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' માં બતાવ્યું છે કે - મિથ્યાદર્શનાવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગા બન્ધહેતવઃ ।

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ મુખ્ય રૂપથી બંધના હેતુ છે. એમાં સૌથી પ્રથમ બંધ-હેતુ મિથ્યાત્વ બતાવ્યો છે. મિથ્યાત્વ આત્માના સમ્યગ્દર્શન ગુણનો અવરોધક છે, આથી અને સારો કેવી રીતે કહી શકાય ? જે આત્માને વિપરીત જ્ઞાન-અજ્ઞાન-અશ્રદ્ધામાં રાખે છે, એને અશુભ-પાપ ન કહીએ તો પુણ્યરૂપ શુભ કેવી રીતે કહીએ ? , જ્યારે તે શુભ નથી તો અશુભરૂપ આ મિથ્યાત્વ પાપ જ કહેવાશે, જે આત્માને અનેક રીતે ભારે કર્મ બંધાવે છે.

-મિથ્યાત્વમાં કર્મબંધની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાની જ પડતી હોય, જે આત્માનો વિકાસ થવા જ ન દે, તથા જે આત્માને સંસારચક્રમાં દીર્ઘકાળ સુધી પરિભ્રમણ કરાવતું રહે, એવા મિથ્યાત્વને કાઈ પણ રીતે સારું કહેવું એ મોટી મૂર્ખતા ગણાશે. આથી એને આત્માનો પ્રથમ કક્ષાનો શત્રુ જ-ખતરનાક શત્રુ જ ગણાય આમ પાપકર્મ ભયાનક શત્રુ છે એમ માનવું જોઈએ.

ઝેરને સાડું કેવી રીતે કહીએ ? ઝેરી સાપને સારો કેવી રીતે માનીએ ? વેશ્યાને ય સારી કેવી રીતે મનાય ? વિષ-ઝેર પ્રાણઘાતક છે, એના સેવનથી મૃત્યુ થાય છે. મોત અતિદ્રુત દાયક હોય છે. ઝેરી સાપ પણ ખૂબ ભયાનક હોય છે. એના કરડવાથી-ડંખવાથી મોની સંભાવના રહે-છે. આથી ઝેરી સાપને યમરાજ સમજીને લોકો ડરે છે. વેશ્યા પણ એક પ્રકારનું સામાજિક દૂષણ છે. સન્નિષ્ઠ-સદાચારી સજ્જન અને ચારિત્રઘાતક અને જીવનને કલંકીત કરનાર માનીને-એને અસ્પૃશ્ય સમજીને એનાથી બચતો રહે છે. આ જ દષ્ટિકોણથી વિચારતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે ઝેર, સાપ અને વેશ્યા વગેરેમાંથી કોઈને ય સાડું ન કહેતાં અનર્થકારી જ કહેવાય.

આપણે ઉપરનાં ત્રણથી બચતા રહીએ, એ જ રીતે મિથ્યાત્વ પણ ઘાતક છે, આત્મગુણ ઘાતક હોવાથી તેનાથી ય બચવું. ઝેર, સાપ અને વેશ્યાથી જેટલું નુકસાન નથી થતું, એના કરતા અનેક ગણું નુકસાન મિથ્યાત્વથી થાય છે. સાપના ડંખવાથી યા ઝેરથી સંભવ છે કે એકવાર જ મોત આવશે પરંતુ મિથ્યાત્વને કારણે અનેકવાર મૃત્યુ પામીને જીવ નરક આદિ ગતિઓમાં જાય છે.

મિથ્યાત્વ આત્માના સમ્યગ્દર્શન ગુણનો ઘાત-નાશ કરે છે, તથા આત્માની જ્ઞાન સ્વભાવી દશાને કુંઠિત કરે છે. જ્ઞાન આત્માનો મૂળભૂત ગુણ છે. જે જ્ઞાનથી આત્મા સમગ્ર વ્યવહાર કરે છે; એ જ્ઞાનદશાને મિથ્યાત્વ સદાય વિપરીત જ કરે છે. પરિણામ સ્વરૂપ આત્મા અજ્ઞાનના ઘેરામાં ફસાઈને સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ, અને વ્યવહાર ભ્રમભૂલક-વિપરીત જ કરે છે. જેમ અંધારામાં પડેલી વાંકીચૂકી દોરડીને ભ્રમવશ સાપ માનીને-ખૂમો પાડવી, ભાગંભાગ કરવી આદિ ક્રિયાઓ જીવ કરે છે, યા તો કોઈકવાર આથી ઊંધું-સાપને ભ્રમવશ દોરી માનીને પકડવા જાય છે અને મોતના મુખમાં પડે છે, બરાબર એ જ રીતે મિથ્યાત્વી જીવ પણ ભ્રમભૂલક સંદેહાસ્પદ વિપર્યય-વિપરીત જ્ઞાન જનક જાણકારી-માન્યતા ધરાવે છે અને એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

આથી મિથ્યાત્વી યથાર્થ સત્યને વિપરીત-અસત્ય માને છે; અને અસત્યને ભ્રમવશ સત્ય માને છે. આવા મિથ્યાત્વને શુભ યા સાડું કેવી રીતે કહીએ ? એક શરાબી શરાબના નશામાં ચક્ર્યૂર થઈને, માતા, પત્ની, પુત્રી, બેટી, બહેન, ભાભી આદિ પરિવારજનોની સાથે ગમે તેમ બોલતો, વર્તતો હોવાનો અસભ્ય વ્યવહાર કરતો હોય છે. એવા શરાબીને પણ સારો તો કેવી રીતે માનવો ? મિથ્યાત્વ પણ બરાબર આવું જ શરાબ જેવું વિકૃતિકારક વર્તન કરાવે છે.

શરાબનો નશો તો કદાચ એક દિવસમાં-બે દિવસમાં ઊતરી જશે. પરંતુ મિથ્યાત્વનો નશો અજ્ઞાન અને અશ્રદ્ધાના રૂપમાં જન્મોજન્મ સુધી રહે છે. શરાબીની જેમ મિથ્યાત્વી જીવને અજીવ, અજીવને જીવ, આત્માને અનાત્મા, મન, ઈન્દ્રિયો

આદિને આત્મા માને છે. પુણ્યને પાપરૂપ અને પાપને પુણ્યરૂપ માને છે. ધર્મને અધર્મરૂપ અને અધર્મને ધર્મરૂપ માને છે. સ્વર્ગનરકને ન માનતાં અહીં જ સુખદુઃખની ચરમાવસ્થાને સ્વર્ગ નરક માને છે. લોક પરલોક કશું જ ન માનતાં જે કંઈ છે તે અહીં જ છે એવું માને છે. પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ કશું જ નથી એવી માન્યતાને આધારે ચાલતો તે ખાઈપીને મોજમાં મસ્ત રહીને જીવે છે. બંધ, મોક્ષાદિ તથા આત્મા પરમાત્મા આદિ કોઈ પણ તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા ન રાખતાં વિષયવાસનાના વૈષયિક-ભૌતિક અને પૌદ્ગલિક સુખોમાં લીન રહેવા ઈચ્છે છે.

તે કર્મ ધર્મમાં કશું માનતો નથી. આત્મકલ્યાણની વાતને કદીય ન વિચારતાં માત્ર શરીરની જ ચિંતામાં વળગેલો રહે છે. પુદ્ગલાનંદી અને દેહાનંદી બની જીવનભર પાપ આચરતો રહે છે. પરંતુ જેમ ઝેર જાણતાં યા અજાણતાં સર્વની ઉપર સમાન જ અસર કરે છે, એ જ રીતે પાપકર્મ પણ સર્વના જીવનમાં સમાન રૂપે ઉદયમાં આવે છે. મિથ્યાત્વી જીવદુઃખોની સામે ત્રાહિમામ્ પોકારી ઊઠે છે. આથી મહાપુરૂષોએ મિથ્યાત્વને માત્ર પાપ જ નહીં, પણ સર્વ પાપોમાં સૌથી મોટું-મહાપાપ કહ્યું છે. આવું મહાપાપ સર્વથા હેય-ત્યાજ્ય અને અનાચરણીય છે. આથી એનાથી બચવું જોઈએ.

ભવ્ય (ભવી), અભવ્ય (અભવી) જીવ-

જે મિથ્યાત્વના વિષયમાં આ પ્રકારની ચર્ચા કરવામાં આવી રહી છે. એ મિથ્યાત્વનો અધિકારી કોણ ? આ મિથ્યાત્વ કોનામાં હોય છે ? એ દષ્ટિથી વિચાર કરતાં એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે મિથ્યાત્વ માનસિક વૈચારિક અને અશ્રદ્ધારૂપ કર્મજન્ય સ્થિતિ છે. આથી આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મિથ્યાત્વ અજીવને નહીં પણ જીવને જ હોય છે.

અજીવ જ્ઞાન-દર્શનાદિ ચેતના રહિત નિર્જીવ પદાર્થ છે. આથી તે મિથ્યાત્વનો અધિકારી નથી. જો કે મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન મૂલક છે તો પણ જ્ઞાનના અભાવરૂપ નથી. પરંતુ વિપરીત જ્ઞાનરૂપ અજ્ઞાન છે. અજીવ પુદ્ગલાદિ પદાર્થ મૂલતઃ જ્ઞાનાદિમાન જ નથી. આથી અજીવનું સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વી હોવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. જ્ઞાન દર્શનાદિ ચેતનાવાન જીવ દ્રવ્ય જ મિથ્યાત્વ યા સમ્યક્ત્વનો અધિકારી હોય છે. આથી મિથ્યાત્વવાદિ જીવ વિપાકી કર્મ પ્રકૃતિ છે. મિથ્યાત્વનો અધિકારી જીવ હોય છે.

સંસારમાં જીવો ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં હોય છે. 'તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' માં કહ્યા પ્રમાણે - **જીવ ભવ્યા-ભવ્યત્વાદીનિ ચ । ॥૨-૭૧॥** જીવ મુખ્યતઃ બે પ્રકારના હોય છે. (૧) ભવ્ય અને (૨) અભવ્ય. ભવ્ય અને અભવ્યપણું એ જીવનો પારિણામિક ભાવ છે.

ભવીનું લક્ષણ

સિદ્ધિગમ્યમગ્ન્યત્વં ભવ્યસ્ય લક્ષણમ્ । મોક્ષે જવાની યોગ્યતા જેમાં પડેલી

છે તેવો જીવ ભવી યા ભવ્ય કહેવાય છે. ભવ્ય એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાવાળો જીવ મોક્ષ પ્રાપ્તિયોગ્ય ઉપયોગી સાધન સામગ્રી મળવાથી જે જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે એને ભવી-ભવ્ય જીવ કહે છે. અભવીનું લક્ષણ-સિદ્ધિગમનાયોગ્યત્વં અભવ્યસ્ય-લક્ષણમ્ । જે જીવમા મોક્ષમો જવાની યોગ્યતા જ નથી તે અભવ્ય-અભવી જીવ કહેવાય છે. મોક્ષ માટે અયોગ્ય જીવ અભવી જીવ છે. અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિની સામગ્રી સાધનો પ્રાપ્ત થયેલાં હોવા છતાં પણ જે કદીય મોક્ષ પામી ન શકે એને ન તો એને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થાય તે અભવી જીવ કહેવાય છે.

જીવત્વની દૃષ્ટિએ બંને પ્રકારના જીવો સમાન હોવા છતાં પણ મોક્ષગમનની યોગ્યતા અને અયોગ્યતાને કારણે જીવોમાં ભવ્ય-અભવ્યના બે ભેદ ઊભા થાય છે. સમજવા માટે દૃષ્ટાંત છે કે ગાય ભેંસ અને આકડાનું દૂધ-(વૃક્ષનું દૂધ) બંને ય દૂધ સમાન જેવા દેખાય છે. પરંતુ બંને માં ઘણો મોટો ભેદ છે. ગાય ભેંશનું દૂધ જમાવી શકીએ છીએ, એમાંથી દહીં બની શકે છે, પરંતુ આકડાના દૂધમાંથી દહીં, માખણ-ઘી આદિ બનવાની સંભાવના જ નથી, બરાબર એ જ રીતે જીવત્વની દૃષ્ટિથી સર્વે જીવો સમાન હોવા છતાં પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિની યોગ્યતા-અયોગ્યતાને કારણે જીવોમાં ભેદ પડે છે. ગાય ભેંશના દૂધની જેમ ભવ્ય જીવમાં મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા પડી છે. જ્યારે આકડા-વૃક્ષના દૂધની જેમ અભવી જીવમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિરૂપ યોગ્યતાની સંભાવના જ નથી હોતી.]

ભવ્ય જીવમાં પણ જાતિ ભવ્ય યા દુર્ભવ્ય પ્રકારના જીવોપણ હોય છે. આ રીતે ભવ્ય-અભવ્ય અને દુર્ભવ્યના ભેદથી મૂળમાં જીવો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. જાતિભવ્ય જીવ જો કે ભવ્યની જાતિનો જ છે. એમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિની યોગ્યતા રહેલી જ છે, પરંતુ મોક્ષ પ્રાપ્તિની સાધન સામગ્રી કદીય ઉપલબ્ધિ જ થતી નથી, આથી મોક્ષ પ્રાપ્તિની યોગ્યતા હોવા છતાં પણ તે કદીય મોક્ષમાં જઈ ન શકે એને દુર્ભવ્ય યા જાતિ ભવ્ય જીવ કહે છે. આ ભેદોને સમજવા માટે સ્ત્રીનું ઉદાહરણ ઉપયોગી થઈ પડશે.

સ્ત્રીઓ ત્રણ પ્રકારની હોય છે : (૧) જેમાં પુત્રને જન્મ આપવાની યોગ્યતા હોય છે. (૨) જેમાં પુત્રને જન્મ આપવાની યોગ્યતા જ નથી, અર્થાત્ જે વંધ્યા છે. (૩) જેમાં પુત્રને જન્મ આપવાની યોગ્યતા હોવા છતાં જે સંન્યાસ-દીક્ષા લઈને સાધવી બની ચૂકી છે.

(૧) પહેલી સ્ત્રી સમાન ભવી જીવ કહેવાય છે. જેમ પ્રથમ સ્ત્રીમાં અવંધ્યત્વ-પુત્રને જન્મ આપવાની યોગ્યતા છે-પુત્રને જન્મ આપી શકે છે. લગ્ન થતાં પતિસંયોગ આદિ સામગ્રી મળતાં તે ભવિષ્યમાં પુત્રને જન્મ આપી શકે છે, એ જ રીતે ભવ્ય જીવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા છે. મોક્ષ પ્રાપ્તિ યોગ્ય સર્વ સાધન સામગ્રીઓ ઉપલબ્ધ હોવાથી જે મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરી શકે છે એને ભવ્ય જીવ કહે છે.

(૨) વંધ્યા સ્ત્રી-જેનામાં પુત્રને જન્મ આપવાની યોગ્યતા મૂળમાં જ નથી. તેણે ભલેને લગ્ન કરીને પતિસંયોગાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય, તો પણ એ પુત્રને કદી જન્મ આપી શકતી નથી. એ જ રીતે અભવી જીવ હોય છે તેમાં મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા મૂળતઃ જ હોતી નથી. આથી તે મોક્ષપ્રાપ્તિયોગ્ય સામગ્રી મેળવી લે છતાં પણ તે કદીય મોક્ષ પામી શકતો નથી. અર્થાત્ અભવીને માટે મોક્ષપ્રાપ્તિ અસંભવ જ છે.

(૩) ત્રીજા પ્રકારની સ્ત્રી જે લગ્ન પહેલાંની કન્યાવસ્થામાં જ સંસારમાંથી વિરક્ત-વૈરાગિણી બની ગઈ હોય છે-દીક્ષા લઈને સાધવી બની ગઈ હોય છે. તેમાં પુત્રને જન્મ આપવાની યોગ્યતા હોવા છતાં પણ દીક્ષિત સાધવી હોવા છતાં લગ્ન, પતિ સંયોગાદિ સામગ્રી તેને કદીય પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. આથી તે પુત્રે કદીય જન્મ આપી શકતી નથી. બરાબર આવો જ જાતિ ભવ્ય યા દુર્ભવ્ય જીવ હોય છે. ભવ્યની જાતિનો હોવાને લીધે એને જાતિ ભવ્ય કહે છે. તેમનાં જો કે મોક્ષ પ્રાપ્તિની યોગ્યતા જરૂર પડી છે, પરંતુ મોક્ષપ્રાપ્તિ યોગ્ય સાધન સામગ્રી કદીય પ્રાપ્ત થતી નથી, આથી યોગ્યતા હોવા છતાં તે કદીય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

જેમ મગ પણ બે પ્રકારના હોય છે. એક મગ જલદી રંધાઈ જાય છે-પાકી જાય છે. જ્યારે બીજો પ્રકાર છે-કોયડું મગનો-જેને કલાકો સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવામાં આવે છતાં પણ કદી ચડતો નથી, રંધાતો નથી, અગ્નિ, પાણી, આદિ સામગ્રી મળવા છતાં પણ તે કદીય પરિપક્વ બનતા નથી. એ પ્રકારના ભવ્ય અને અભવ્ય જીવો હોય છે. ભવ્ય જીવો પક્વ બનનાર મગ જેવા હોય છે જ્યારે અભવ્ય જીવ કોરડા મગ જેવો હોય છે.

ભવ્ય-અભવ્ય જીવની પરીક્ષા

શાસ્ત્રમાં અભવીની બાબતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે - એ સિદ્ધક્ષેત્ર-સિદ્ધાયણ-શત્રુંજયનાં દર્શન પણ કરી શકતો નથી.

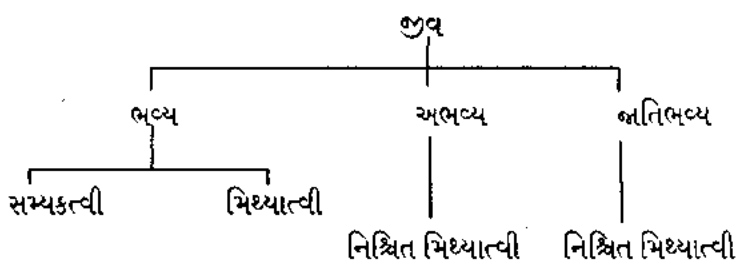
‘પાપી અભવી ન નજરે દેખે, હિંસક પણ ઉદ્ધરિજયે’. એટલે કે અભવી જીવ સિદ્ધ ક્ષેત્ર - શત્રુંજયને જેવા માનવા અને શ્રદ્ધાનો વિષય બનાવવા માટે પણ તૈયાર હોતો નથી. જો કે આ ભૂમિ સિદ્ધ મુક્ત થયોની ભૂમિ છે. અહીંથી અનેક આત્માઓ મુક્ત થઈને મોક્ષે ગયા છે, અને ભવિષ્યમાં પણ જંતા રહેશે. અભવી જીવ મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાય તથા મોક્ષમાર્ગ આદિ કશું પણ માનવા યા સ્વીકારવા તૈયાર થતો જ નથી. આથી મોક્ષ પ્રાપ્તિની ભૂમિ સિદ્ધક્ષેત્ર-સિદ્ધાયણ તે નજરે નિહાળી પણ શકતો નથી. એનો અધિકારી શાસ્ત્રકારોએ ભવ્ય જીવને જ બતાવ્યો છે. આથી સિદ્ધાક્ષેત્ર સિદ્ધાયણની યાત્રા અને દર્શનાદિથી ભવ્યત્વની યા ભક્ષીની મહોરે (છાપ) લાગી જાય છે. આથી ભાવી જીવ જ સિદ્ધક્ષેત્ર-સિદ્ધાયણની યાત્રા અને દર્શન કરી શકે છે.

પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આપણે સ્વયં ભવી કે પછી અભવી ? આનો ઉત્તર

સ્પષ્ટ જ છે કે જેને કારણે ભવ્ય-અભવ્યના ભેદ પડ્યા છે. એ કારણે આ લક્ષણને આપણે આપણામાં જોવાની કોશિશ કરીશું. એટલે કે આત્મનિરીક્ષણ કરતાં આપણે સ્વયં સ્વ આત્માને પૂછીએ કે - તને મોક્ષના વિષયમાં શ્રદ્ધા છે કે નહીં ?

હે જીવ ! તું મોક્ષતત્ત્વને માનવા યોગ્ય સ્વીકારવા તૈયાર છે કે નહીં ? જો આના ઉત્તરમાં આત્મા મોક્ષતત્ત્વના વિષયમાં સ્વીકૃતિ પ્રદાન કરે તો નિશ્ચિત સમજી લેવું કે હું ભવ્ય છું ! માનો ભલે એક ક્ષણ માટે ભવી જીવ-મોક્ષશ્રદ્ધા માટે તૈયાર ન પણ હોય, પણ મોક્ષના અસ્તિત્વને સ્વીકારવામાં આના કાની નહીં કરે - ખટકો નહીં અનુભવે.

જો કે ભવી હોવા છતાં પણ આત્મા સમ્યક્ત્વી હશે તો (સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરેલો) તે મોક્ષ-મોક્ષમાર્ગ, મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાય અને આત્મા યા મોક્ષાદિ સર્વ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરશે. તે સિવાય નહીં. કારણ કે ભાવી જીવમાં પણ મિથ્યાત્વી અને સમ્યક્ત્વી આદિના ભેદ પડે છે.

ભવ્ય-અભવ્ય જીવમાં મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ

ભવ્ય-અભવ્ય જીવમાં ઉપરોક્ત તાલિકા અનુસાર તર્ક યુક્તિપૂર્વક આ રીતે વિચારી શકીએ એ જ અભવ્ય હોય છે એ મિથ્યાત્વી હોય છે. યા તો જો મિથ્યાત્વી હોય છે તે અભવ્ય હોય છે. આ પ્રકારનાં તર્ક યુક્તિપૂર્ણ વાક્યો સત્યતાની સૂક્ષ્મતાને સ્પષ્ટ કરે છે.

ધુમાડાના અને અગ્નિના તર્કની જેમ અહીં પણ તર્કનું સ્વરૂપ એવું જ છે. આથી ઉત્તર સ્પષ્ટ જ છે કે જે અભવી હોય છે તે નિશ્ચિત મિથ્યાત્વી જ હોય છે. કેમ કે અભવી જીવ અનંતકાળમાં પણ કદાપિ-કદીય સમ્યક્ત્વ યા મોક્ષાદિ તત્ત્વ વિષયક શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આથી અભવ્ય જીવ અનંતકાળ સુધી ત્રણે કાળમાં સદા નિશ્ચિત મિથ્યાત્વી જ રહે છે. પરંતુ બધા મિથ્યાત્વી જીવો અભવ્ય નથી હોતા. કેમ કે ભવ્ય જીવ પણ મિથ્યાત્વી હોય શકે છે. બરાબર એ જ રીતે જાતિ ભવ્ય જીવ પણ ત્રણે કાળમાં નક્કી જ મિથ્યાત્વી રહે છે. જો કે તે ભવ્યની જાતિનો હોવા છતાં પણ એને મોક્ષપ્રાપ્તિ યોગ્ય સામગ્રીનું મળવું અસંભવ જ છે આથી તે કદીય સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

શું જે ભવ્ય હોય છે તે મિથ્યાત્વી હોય છે યા તો જે મિથ્યાત્વી હોય છે તે ભવ્ય જીવ હોય છે? પહેલાંની જેમ આનો ઉત્તર મળતો નથી. આમાં બંને પક્ષો-એક બીજાના અનુપરક છે. એટલે કે જે ભવ્ય હોય છે તે મિથ્યાત્વી પણ હોઈ શકે. અને જે મિથ્યાત્વી હોય છે તે ભવ્ય પણ હોઈ શકે. કેમ કે મિથ્યાત્વીનું ભવ્યની સાથે નિશ્ચિત હોવાપણું અનિવાર્ય નથી. હોય પણ ખરું, ન પણ હોય.

મોક્ષપ્રાપ્તિયોગ્ય સાધન સામગ્રીઓ ઉપલબ્ધ હોવાથી ભવ્ય જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. સમ્યક્ત્વની ઉપસ્થિતિમાં મિથ્યાત્વ નથી રહેતું. આ રીતે જ્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત નથી કરતો ત્યાં સુધી ભવ્ય જીવ મિથ્યાત્વી કહેવાય છે. આ રીતે ભવ્ય બે પ્રકારના હોય છે.

(૧) સમ્યક્ત્વી ભવ્ય, (૨) મિથ્યાત્વી ભવ્ય. અભવ્ય જીવ અનાદિ અનંત ત્રૈકાલિક મિથ્યાત્વવાળો જ હોય છે, જ્યારે ભવ્ય જીવ અનાદિ સાન્ત મિથ્યાત્વવાળો હોય છે. ભવ્ય જીવના મિથ્યાત્વનો કાળ ભૂતકાળમાં અનાદિ હોવા છતાં પણ અનંત નથી, સાન્ત છે. એક દિવસે એ મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે, અન ભવ્ય જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે અભવ્ય માટે સમ્યક્ત્વનો પ્રશ્ન અનંતકાળમાં પણ ઊભો થતો નથી.

મોક્ષનો અધિકારી કોણ ? ભવ્ય યા સમ્યક્ત્વી ?

મોક્ષ વિષયક નિમિત્ત લઈને જ ભવ્ય-અભવ્ય એવા જીવના ભેદ લક્ષણો છે. આથી ભવ્ય અને અભવ્ય જીવમાં આ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ભવ્ય જ મોક્ષનો અધિકારી છે-અભવ્ય અનંતકાળે ય કદાપિ નહીં.

હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે ભવી અને સમ્યક્ત્વી જીવમાં મોક્ષનો અધિકારી કોણ ? ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ બંનેને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય બતાવ્યા છે. પરિમણામિક ભાવથી મૂળતઃ જીવના ભવી અને અભવી બે ભેદ હોય છે. 'સમ્યક્ત્વી' એ કોઈ સ્વતંત્ર ભેદ નથી. આથી ભવ્ય જીવ જ મિથ્યાત્વ નાશ પછી સમ્યક્ત્વી બને છે. અહીં સત્યના સ્પષ્ટીકરણાર્થે યુક્તિપૂર્ણ તર્કનો આકાર એ રીતનો હશે કે ભવી હોય છે તે મોક્ષમાં જશે? યા જે મોક્ષમાં જશે તે ભવી હશે? આ તર્કના ઉત્તરમાં સ્પષ્ટ છે કે જે મોક્ષમાં જશે તે નિશ્ચિત જ ભવી કહેવાશે. એમાં અંશ માત્ર સંદેહ નથી, પરંતુ જે ભવી છે તે મોક્ષમાં નક્કી જશે જ એવું નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકીએ, જો કે મોક્ષ વિષયક યોગ્યતા ભવ્ય જીવોમાં જ છે.

ભવ્યાતિરિક્ત અભવ્યજીવના મોક્ષગમનનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. પરંતુ જાતિ ભવ્ય યા દુર્ભવ્ય માટે ભવ્યની જાતિ હોવા છતાં પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ યોગ્ય સાધન સામગ્રીની ઉપલબ્ધિનાં અભાવમાં કદાપિ મોક્ષગમન સંભવ જ નથી. બીજી બાજુ અનંતાનંત ભવ્ય જીવોની સંખ્યા એટલી છે કે અનંત અનંત કાળ સુધી મોક્ષે જતા રહે તો પણ સમાપ્ત નહીં થાય. ન તો કાળની સમાપ્તિ થશે, કે ન ભવ્ય જીવોની સંખ્યાની

સમાપ્તિ થશે.

જો સંસારમાં ભવ્ય જીવોની સંખ્યા સમાપ્ત થઈ જાય તો એક દિવસે મોક્ષ પ્રાપ્તિનો અંત આવી જશે. મોક્ષ પ્રાપ્તિ અટકી જશે. પરંતુ અનંત ભૂતકાળ આ વાતનું પ્રમાણ છે કે ભૂતકાળ અનાદિ અનંત વીતવા છતાં ય ન તો ભવ્ય જીવોની સંખ્યા સમાપ્ત થઈ છે કે ન તો કાળની અવધિ આવી છે. બરાબર આ રીતે જ ભવિષ્યમાં અનંતાનંત કાળ વીતવા છતાં ય એક દિવસ પણ એવો નહીં આવે કે જે દિવસે સંસારમાં મોક્ષે જનારો કોઈ ભવ્ય જીવ બાકી રહ્યો જ ન હોય, અને ન તો કોઈ એવો ય દિવ આવશે કે મોક્ષમાં જવા માટે કેટલાય ભવ્ય જીવો હારમાં ઊભા હોય અને કાળ સમાપ્ત થઈ ગયો હોય-બાકી ન રહ્યો હોય. 'ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ।' નથી બન્યું અને નહીં બને.

આમાંથી નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે સંસાર અનાદિ અનંત છે. કાળ પણ અનાદિ અનંત છે. મોક્ષગમનની પ્રક્રિયા પણ અનાદિ-અનંતકાલિક છે. અને મોક્ષ જનારાઓ ભવ્ય જીવોની સંખ્યા પણ અનંતાનંત છે. આથી ભવ્ય જીવોનું મોક્ષગમન અનંતાનંત કાળ સુધી થતું જ રહેશે. અનેક ભવ્ય જીવો એવા છે કે જે અનંત કાળ વીત્યા પછી પણ મોક્ષમાં ન જતાં સંસારમાં જ રહ્યા હશે. આથી નિશ્ચિત રૂપથી કહી દેવું હોય તો એવું કહી શકીએ કે જે મોક્ષે જશે, એ ભવ્ય અવશ્ય જ હશે. પરંતુ જે ભવ્ય હશે તે મોક્ષમાં જશે અથવા નહીં પણ જાય.

આ વાતને સમ્યક્ત્વીના દૃષ્ટિકોણથી જોવાથી તર્ક આ પ્રકારનો હશે કે-જે સમ્યક્ત્વી હોય છે તે મોક્ષમાં જાય છે. અગર જે મોક્ષમાં જાય છે તે સમ્યક્ત્વી હોય છે? આના ઉત્તરમાં સ્પષ્ટ છે કે આ બંને એક બીજાના અવિનાભાવિપૂરક છે. એટલે કે જે સમ્યક્ત્વી હશે તે અવશ્ય મોક્ષમાં જશે અને જે મોક્ષમાં જશે તે અવશ્ય સમ્યક્ત્વી હશે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ જ મોક્ષ પ્રાપ્તિની સૂચક નિશાની છે. આથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વી જીવ અવશ્ય મોક્ષમાં જશે એમાં રજમાત્ર પણ શંકા નથી. સમ્યક્ત્વને ભવ્ય જ પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા માટે ભવ્ય જીવ અવશ્ય મોક્ષે જશે એવું ન કહેતાં 'ભવ્ય સમ્યક્ત્વી જીવ અવશ્ય મોક્ષમાં જશેજ, એમ કહેવું સ્પષ્ટ સત્ય હશે. ભવ્ય જીવ ક્યારે અને કેવી રીતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે એ પ્રક્રિયા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે અને હવે આગળ પર જોઈએ.'

અનંત સંસારમાં જીવનું પરિભ્રમણ

આત્મસત્તારૂપથી જીવ સ્વદ્રવ્યથી નિત્ય રહે છે. સ્વદ્રવ્ય સ્વરૂપથી જીવનું અસ્તિત્વ અનાદિ અનંત-નિત્યરૂપ હોય છે. જીવ દ્રવ્ય અનુત્પન્ન અવિનાશી દ્રવ્ય છે. જે ઉત્પન્ન થાય છે તે વિનાશી હોય છે અને જે અનુત્પન્ન હોય છે તે અવિનશી હોય છે. ઉત્પન્ન દ્રવ્ય અનિત્ય અને નાશવંત હોય છે. જ્યારે અનુત્પન્ન દ્રવ્ય જે

કદીય ઉત્પન્ન થતું નથી તે નિત્ય, શાશ્વત હોય છે. પુદ્ગલ જડ પદાર્થ ઉત્પન્ન દ્રવ્ય છે. આથી એ ક્ષણિક અને નાશવંત છે. જીવ દ્રવ્ય (આત્મા) અનુત્પન્ન હોવાથી ત્રૈકાલિક શાશ્વત છે. સંસાર એ જીવ અજીવ ની સંયોગી-વિયોગી અવસ્થા વિશેષ છે. આથી સંસાર પોતાની રીતે-પોતાના રૂપમાં કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું દ્રવ્ય નથી. જીવની અજીવ પુદ્ગલ પદાર્થની સાથે સંયોગી, વિયોગી અવસ્થાને સંસાર કહે છે. આથી ન તો સંસારને કોઈ એ બનાવ્યો છે, ન તો આત્માને કોઈએ નિર્માણ કર્યો છે, આત્મા નથી તો બનતો કે નથી બનાવી શકાતો. તે જ રીતે તેનો કોઈ કર્તા કે નિર્માતા નથી. જીવ પોતે જ પોતાના સંસારનો નિર્માતા છે. તે પોતે પોતાને રહેવા માટે પુદ્ગલ પરમાણુ પદાર્થોનો દેહરૂપ પિંડ બનાવીને એમાં રહે છે. આથી જીવ જ પોતાનું શરીર બનાવે છે.

આ રીતે નિત્ય-અનિત્ય, ઉત્પન્ન-અનુત્પન્ન, વિનાશી અવિનાશી-એવાં જડ ચેતન દ્રવ્યોનો સંયોગ વિશેષ થતાં બનેલો આ સંસાર ચાલતો રહે છે. સંયોગી દ્રવ્યનો જ વિયોગ થાય છે. જીવનો દેહની સાથે સંયોગ વ્યવહારિક ભાષામાં જન્મ કહેવાય છે. અને માત્ર અલ્પ કાળ માટે દેહ વિયોગને વ્યવહારિક ભાષામાં મૃત્યુ કહેવાય છે. આથી જન્મ-મરણ એ આત્મા અને પુદ્ગલની માત્ર સંયોગી-વિયોગી અવસ્થાવિશેષ છે. નિયમ એ છે કે 'જાતસ્ય ધ્રુવો મૃત્યુઃ ।' જે જન્મ ધારણ કરે છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત થાય જ છે. જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિનાશ અવશ્ય થાય જ છે. મૃત્યુનો અર્થ આત્માનો નાશ થતો નથી. પરંતુ માત્ર આત્માનો દેહની સાથે કેટલાક સમય માટેનો વિયોગ છે.

આત્મા અજર અમર અને શાશ્વત દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્ત (ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્ત સત્ ૧) દ્રવ્ય કહે છે. પર્યાય સ્વરૂપથી દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યયયુક્ત હોય છે. અને સ્વદ્રવ્યથી-તેના અસ્તિત્વથી નિત્ય છે. આત્મા સ્વદ્રવ્યરૂપ અસ્તિત્વથી નિત્ય છે. પરંતુ જન્મ મરણના પર્યાયને કારણે તે ઉત્પાદ-વ્યયયુક્ત છે. અમુક પ્રકારની ગતિમાં જન્મ લઈને નામ દેહધારી આત્મા મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવ, નારકી આદિ પર્યાયવાન કહેવાય છે. આ પર્યાય જન્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને મરણથી નષ્ટ થાય છે. જેમ સોનાનાં ઘરેણાંની આકૃતિ (પર્યાય) સૈકડો વાર બદલવા છતાં પણ સોનું પર્યાય રૂપથી ઉત્પન્ન-નષ્ટ થતું હોવા છતાં પણ પોતાની મૂળભૂત ધાતુથી તો સદાય નિત્ય (ધ્રૌવ્ય) રહે છે.

એ જ રીતે આત્મા પણ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવ, નારકી આદિ જન્મોમાં નામ દેહધારી પર્યાય (આકૃતિ) વિશેષથી ઉત્પાદ-વ્યય (ઉત્પન્ન, નષ્ટ) રૂપ હોવા છતાં સ્વદ્રવ્યરૂપ અસ્તિત્વથી ધ્રૌવ્ય અર્થાત્ અજર, અમર, શાશ્વત, નિત્ય અને અવિનાશી રહે છે. આથી જન્મ મરણની પ્રક્રિયામાં આત્માનું મૃત્યુ થતું નથી. પરંતુ નામ-ગતિ-

જાતિ-શરીર આદિનું જ પરિવર્તન માત્ર થાય છે. અર્થાત પર્વાય બદલાય છે. અને આત્મા નિત્ય રહે છે-શાશ્વત રહે છે.

આ રીતે આત્માએ અનંતવાર જન્મમરણ કર્યા છે. આત્મા ઉત્પન્ન ન થવાને કારણે, એની આદિ ન હોવાને કારણે અનાદિ-અવસ્થા છે. અનાદિ કાળથી સંસારમાં જન્મ મરણ કરતો રહે છે. અનંત જન્મો અને મરણ વીતી ચૂક્યાં છે. એ રીતે કાળ પણ અનંત વીતી ચૂક્યો છે. આથી અનાદિ અનંતકાળથી સંસારની ચાર ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરતાં ૮૪ લાખ જીવઓનિઓમાં જન્મ મરણ ધારણ કરતો આત્મા અનંત અનંત ભવો કરી ચૂક્યો છે. (આનું વિસ્તૃત વિવેચન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે.)

જ્યારે જન્મ મરણ અનંત-અનંત વીતી ચૂક્યાં હોય ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે કાળ પણ અનિશ્ચિત જ વીતી ગયો હોય. જો કે અનંતની છાયા હોવા છતાં કાળનું અનંતપણું વધારે, યા જીવોનાં જન્મ મરણની સંખ્યાનું અનંતપણું વધારે હોય ? ઉત્તર સ્પષ્ટ જ છે કે એક જન્મનું જીવન અમુક કલાકો, માસ-વર્ષોનું હોય છે. આથી ભવની સંખ્યા કરતાં કાળની સંખ્યા અનંત-ગણી મોટી છે.

આપણે સર્વજ્ઞ પ્રભુને પૂછીએ કે અમારા આત્માને સંસારમાં જન્મમરણ કરતાં કેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં ? તો એના જવાબમાં સર્વજ્ઞ પ્રભુ એમ કહેશે કે - 'વર્ષ' એ સંજ્ઞા ઉત્તર આપવામાં ઘણી નાની પડે છે. વર્ષ, યુગ, આરા, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી-કાલચક્ર આદિ સંજ્ઞાઓ એટલી નાની પડે છે કે એ પણ 'કેટલાં વર્ષો વીત્યાં' એની ગણતરીનો સાચો ઉત્તર આપી શકતા નથી. આથી સર્વજ્ઞ પ્રભુ એના ઉત્તરમાં આ અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ નામની સંજ્ઞાનો ઉપયાગ કરે છે. હવે આ પુદ્ગલપરાવર્તન શું છે-એનો વિચાર કરીએ. 'અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ'- એ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે. એ કાળવાચી સંજ્ઞા છે. એને સમજવા માટે જૈન દર્શનની 'TIME THEORY' કાલતત્ત્વની પ્રક્રિયાને સમજવી જરૂરી છે.

પાન નં. ૪૮૨

TIME THEORY-કાળ પદ્ધતિ

કાળદ્રવ્ય અજીવ છે. અજીવ તત્ત્વના ૧૪ ભેદમાં કાળની ગણતરી કરવામાં આવી છે. આ પ્રદેશ સમુહરૂપ અસ્તિકાય ન હોવાથી પંચાસ્તિકાયમાં નથી ગણાતું. 'વર્તના લક્ષણો કાલઃ' આ સૂત્રના આધારે વસ્તુનાં નવાં પુરાણાં આદિ પરિવર્તનસૂચક-લક્ષણવાળું કાળ દ્રવ્ય છે.

કાળની ગણનાના આધારે જ નવા-પુરણા, ઉંમરમાં નાનું મોટું-ભૂત વર્તમાન-વિષ્વ આદિનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ તરફ જવામાં કાળની ગણતરી નાનાથી મોટી સંખ્યા હોય છે. આ તુલનાનું સ્પષ્ટીકરણ નીચેના કોઠા દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સૂક્ષ્મતમ અવિભાજ્ય કાળ = ૧ સમય (નિશ્ચિત કાળ) =

અસંખ્ય સમય = ૧ આવલિકા

૨૫૬ આવલિકા = ૧ ક્ષુલ્લક ભવ નિગોદમાં

સાધિક ૧૭૧ ક્ષુલ્લક ભવ = ૧ આસોચ્છવાસ

૭ આસોચ્છવાસ (પ્રાણ) = ૧ સ્તોક

૭ સ્તોક = ૧ લવ

૩૮ લવ = ૧ ઘડી

૧ ઘડી = ૨૪ મિનિટ

૨ ઘડી = ૪૮ મિનિટ

૪૮ મિનિટ (બેઘડી) = ૧ અંતર્મુહૂર્ત

एणा कोडी सतसद्वी लक्खा सत्तहत्तरी सहस्सा य ।

दोय सया सोलहिआ, आवलिया इग मुहुत्तम्मि ॥

૩૭૭૩ આસોચ્છવાસ = ૬૫૫૩૬ નિગોદના ક્ષુલ્લક ભવ

૬૫૫૩૬ ક્ષુલ્લક ભવ = ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬ આવલિકા

૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬ આવલિકા = ૧ અંતર્મુહૂર્ત (૨ ઘડી)

૩૦ મુહૂર્ત = ૧ દિવસ (અહોરાત્ર)

૧૫ દિવસ (દિન + રાત) = ૧ પખવાડિયું

૨ પખવાડિયાં = ૧ મહિનો

૨ માસ = ૧ ઋતુ

૩ ઋતુ = ૬ માસ

૬ માસ (૩ ઋતુ) = ૧ અયન (ઉત્તરાયન, દક્ષિણાયન)

૨ અયન (૧૨ માસ) = ૧ વર્ષ

૫ વર્ષ = ૧ યુગ

૧૦ યુગ = ૧ દશક

૧૦૦ વર્ષ = ૧ શતક (શતાબ્દી)

૧૦૦૦ વર્ષ = ૧ સહસ્ત્રાબ્દી

૧૦ સહસ્ત્રાબ્દી = ૧૦૦૦૦ વર્ષ

૧૦૦૦૦૦ (શતસહસ્ત્રાબ્દી) = ૧ લાખ વર્ષ

૮૪ લાખ વર્ષ = ૧ પૂર્વાંગ

પૂર્વાંગ + પૂર્વાંગ = ૧ પૂર્વ

૧ પૂર્વ = ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ (૭૦, ૫૬૦ અબજ વર્ષ)

આવાં ૮૪ લાખ પૂર્વોનું ઋષભદેવ ભગવાનનું આયુષ્ય હતું.

અસંખ્ય વર્ષ = ૧ પલ્યોપમ

૧૦ કોટાકોટી પલ્યોપમ = ૧ સાગરોપમ

એક કરોડ (કોટી) ને એક કરોડથી ગુણાકાર કરતાં જે સંખ્યા આવે છે, એને એક કોટા-કોટિ કહે છે, ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (એકની ઉપર ૧૪ શૂન્યોની સંખ્યા જેને 'શંકુ' કહે છે એ કોટાકોટિ કહેવાય છે).

૧૦ કોટાકોટિ પલ્યોપમ = ૧ સાગરોપમ

૧૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ = ૧ ઉત્સર્પિણી

૧૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ = ૧ અવસર્પિણી

૧ ઉત્સર્પિણી + ૧ અવસર્પિણી = ૧ કાલચક્ર

૧ કાલચક્ર = ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ

અનંત કાલચક્ર = ૧ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાલ

એવા અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાલ = જીવનું સંસાર પરિભ્રમણ

૬ આરાઓનું સ્વરૂપ

૧ સુખમ્-સુખમ્ નામનો પહેલો આરો = ૪ કોટાકોટિ સાગરોપમ

૨ સુખમ્ નામનો બીજો આરો = ૩ કોટાકોટિ સાગરોપમ

૩ સુખમ્-દુઃખમ્ નામનો ત્રીજો આરો = ૨ કોટાકોટિ સાગરોપમ

૪ દુઃખમ્-દુઃખમ્ નામનો ચોથો આરો = ૪૨૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન એવા

૧ કોટાકોટિ સાગરોપમ વર્ષ

૫ દુઃખમ્ નામનો પાંચમો આરો = ૨૧૦૦૦ વર્ષ

૬ દુઃખમ્-દુઃખમ્ નામનો છઠ્ઠો આરો = ૨૧૦૦૦ વર્ષ

૬ આરા = ૧ ઉત્સર્પિણી યા

૧ અવસર્પિણી = ૧૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ.

પલ્યોપમનું સ્વરૂપ

કેટલા વર્ષોનો એક પલ્યોપમ હોય છે ? એના ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકાર મહાપુરુષોએ અસંખ્ય વર્ષોનો એક પલ્યોપમ ધ્યાય છે, એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ અસંખ્ય વર્ષોની ગણના કેવી રીતે કરવી ? અથવા અસંખ્ય વર્ષ = કેટલાં વર્ષો ? એને સમજવા માટે શાસ્ત્રોમાં એક દષ્ટાંત આપ્યું છે.

એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઊંડો હોય તેવો એક કૂવો, એમાં તરતના જન્મેલા એક નવજાત યુગલિક શિશુના માથાના વાળ એકત્ર કરીને એના ઝીણા ટુકડા કરાય કે જેના ફરીથી ટુકડા થઈ જ ન શકે. એ બધા ટુકડાઓને આ કૂવામાં ખૂબ દબાવીને ભરાય, એ પણ એવી રીતે કે તે દબાવ્યા પછી એક વાળ પણ એમાં જઈ ન શકે. અને એના ઉપરથી ચકવર્તીની ચતુરંગી સેના ચાલી જાય તોય તે

કૂવાનો ખ્યાલ જ ન આવે-એટલું કૂવાનું સમતળ-જમીન સરખું લેવલ બની જાય. એ કૂવામાંથી ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષને અંતરે એક એક વાળનો ટુકડો બહાર કાઢતાં એ કૂવો જેટલા વર્ષે ખાલી થાય એ કાળને એક પલ્યોપમ કહે છે. આનું બાદર પલ્યોપમ નામ છે. એ વાળના ટુકડાઓના ફરીથી નાના નાના અસંખ્ય ટુકડા કરીને એ જ કૂવો ભરવામાં આવે અને એ સૂક્ષ્મતમ વાળના ટુકડાઓને ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષોના અંતરે એક ટુકડો બહાર કાઢવામાં આવે. આ કૂવો જેટલા વર્ષે ખાલી થાય, એટલા વર્ષોનો એક પલ્યોપમ બને છે. એને સૂક્ષ્મ અધ્યા-પલ્યોપમ કહેવાય છે. આ રીતે જૈન દર્શનની કાલગણનામાં ભિન્નભિન્ન ૬ પ્રકારના પલ્યોપમ બતાવ્યા છે.

સાગરોપમ

બાદર અધ્યા સૂક્ષ્મ અધ્યા બાદર ઉધ્ધાર સૂક્ષ્મ ઉધ્ધાર બાદરક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર
સાગરોપમ સાગરોપમ સાગરોપમ સાગરોપમ સાગરોપમ સાગરોપમ

એ રીતે બાદર અને સૂક્ષ્મના ભેદથી ૬ પ્રકારના પલ્યોપમ અને ૬ પ્રકારના સાગરોપમ હોય છે. પ્રત્યેક પ્રકારના પલ્યોપમને દશ કોડાકોડીથી ગુણતાં જે સંખ્યા આવે છે, એને અમુક પ્રકારનો સાગરોપમ કહે છે. અર્થાત્ ૧૦ કોડાકોડી બાદર ઉધ્ધાર પલ્યોપમનો એક બાદર ઉધ્ધાર સાગરોપમ હોય છે. એ રીતે બધું સમજી લેવું જોઈએ. સૂક્ષ્મ અધ્યા સાગરોપમ કાલનું પ્રમાણ નરક, દેવ, તિર્યંચ, મનુષ્ય ગતિના જીવોની ઉત્કૃષ્ટ કર્મબંધ સ્થિતિ-કાયસ્થિતિ અને ભવસ્થિતિ આદિને દર્શાવવામાં લાગે છે.

આનાથી દેવો, નરકના જીવોનાં આયુષ્ય ગણવામાં આવે છે. મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. એ રીતે આઠેય કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિઓને માપવા અને સમજવા માટે આ સાગરોપમ સંજ્ઞાનો આધાર લેવો પડે છે. ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમનો એક ઉત્સર્પિણી કાળ અને ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમનો એક અવસર્પિણી કાળ થાય છે. આ રીતે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી મળીને (૧૦+૧૦=૨૦) ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમનું એક કાળચક્ર બને છે.

ઉસ્સપિણી અણંતા, પુમ્મલ-પરિર્ઞ્વિઓ મુણેઅવ્વો ।

તેડણંતા-તીઅદ્ધા, અણાગયદ્ધા, અણંતગુણા ॥

અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીનો એક પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ થાય છે. એવી કાળચક્રની અનંત ઉત્સર્પિણીઓ-અવસર્પિણીઓ વીતી જતાં એક પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ બને છે એમ કહી શકાય. આવા અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ પણ ભૂતકાળનાં વીતી ચૂક્યા છે. અને અનાગત-ભવિષ્યકાળ અનંત છે. કાળનો કોઈ અંત નથી. કાળ અનાદિ અનંત છે.

આવા અનંત કાળચક્ર યા અનંત ઉત્સર્પિણીઓ-અવસર્પિણીઓ મળીને 'એક પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ' બને છે. 'પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ' એક જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે. અનંત અનંત વર્ષોના કાળની સંજ્ઞાનો ધોતક છે. 'યોગબિંદુ' ગ્રંથમાં હરિભદ્રસૂરિજીએ એની વ્યાખ્યા કરતાં લખ્યું છે કે -

ચરમે પર્યન્તવર્તિની પુદ્ગલાવર્તે દ્રવ્યતઃ સામાન્યેય

સર્વપુદ્ગલગ્રહણોજ્જનરૂપે પ્રવૃત્તે સતિ ।

દ્રવ્યથી સામાન્યરૂપે સર્વ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અને ત્યાગ (શિઝન) કરવામાં આવે તેમાં જેટલો સમય વીતે, એને પ્રદ્ગલ પરાવર્ત કાળ કહેવામાં આવે છે. ચૌદ રાજલોક પરિમિત સમસ્ત સંસારમાં અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓ છે. જેમની મુખ્યત્વા સાત મહાવર્ગણાઓ છે :

(૧) ઔદારિક વર્ગણા, (૨) વૈક્રિય વર્ગણા, (૩) તૈજસ વર્ગણા, (૪) કાર્મણ વર્ગણા, (૫) શ્વાસોચ્છવાસ વર્ગણા, (૬) ભાષા વર્ગણા (૭) મનોવર્ગણા

આમાં આહારક વર્ગણા સાથે ગણવામાં આવે તો આઠ મહાવર્ગણા કહેવાય છે.

આ તમામ વર્ગણાઓના અનંત પુદ્ગલ પરમાણુ જે લોકમાં ભયાં પડ્યા છે, તેમને ગ્રહણ કરીને જીવ પરિણામન કરતાં ફરીથી છોડી દે, એમાં જેટલો સમય વીતે એને એક દ્રવ્ય બાદર પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ કહે છે. એમાં જે વર્ગણાઓ અનુસાર જે ભોગવે અર્થાત્ સર્વ વર્ગણાઓના સર્વ પુદ્ગલ પરમાણુઓનો વર્ગણા રૂપમાં ગ્રહણ પરિણામન, આદિ કરતો જીવ જેટલો કાળવિતાવે એને દ્રવ્યથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ કહે છે. આ રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ-ભાવાદિ ચાર પ્રકારના સૂક્ષ્મ બાદરની સાથે કુલ આઠ પ્રકારનાં પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ હોય છે.

પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
બાદર	સૂક્ષ્મ	બાદર	સૂક્ષ્મ	બાદર	સૂક્ષ્મ	બાદર	સૂક્ષ્મ
દ્રવ્ય	દ્રવ્ય	ક્ષેત્ર	ક્ષેત્ર	કાળ	કાળ	ભાવ	ભાવ
પુદ્ગલ	પુદ્ગલ	પુદ્ગલ	પુદ્ગલ	પુદ્ગલ	પુદ્ગલ	પુદ્ગલ	પુદ્ગલ
પરાવર્ત	પરાવર્ત	પરાવર્ત	પરાવર્ત	પરાવર્ત	પરાવર્ત	પરાવર્ત	પરાવર્ત
કાળ	કાળ	કાળ	કાળ	કાળ	કાળ	કાળ	કાળ

આવા પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ જીવે ભૂતકાળમાં અનંત વિતાવ્યા છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ એટલે સુધી કહે છે કે - જીવે ભૂતકાળમાં જે અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત વિતાવ્યાં છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ વિતાવ્યાં છે. બાદર તો માત્ર

સૂક્ષ્મને સમજવા માટેની પૂર્વભૂમિકા જ છે. સંસારમાં જીવે એટલા અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ વિતાવ્યા છે કે જેની ગણતરી જ શક્ય નથી. એવું ‘જીવ વિચાર’ માં કહેવામાં આવ્યું છે.

एवं अणोरपारे, संसारे सायरंमि भीमंमि ।

पत्तो अणंतरवृत्तो, जीवेहिं अपत्त-धम्मोहिं ॥

જેનો કદીય પાર ન પામી શકાય, એવા ભયંકર સંસાર રૂપ મહાસાગરમાં ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થવાથી જીવ અનંતવાર પડયો છે. અતિ ઊંડાણ સુધી એ ફસાયો છે એ રીતે અનંતવાર આ અનંત સાગરમાં પડતો-ફસાતો જીવ પરિભ્રમણ કરતો સમય વિતાવી રહ્યો હતો, જ્યાં સુધી સમ્યગ, સત્ય ધર્મ પ્રાપ્ત ન થયો ત્યાં સુધી જીવની આ સ્થિતિ રહી. આ અંગેનું વિવેચન પ્રથમ પ્રવચનમાં થઈ ગયું છે. આટલો અનંત કાળ જીવે સૂક્ષ્મ નિગોદ (સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાય) માં વિતાવ્યો છે. એમ નિગોદમાંથી બહાર નીકળીને બાહ્ય સંસારમાં પણ અનંત કાળ વિતાવ્યો છે. ચાર ગતિમાં અને એકન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીની પાંચેય જાતિઓમાં અને ૮૪ લાખ જીવયોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવે અનંતભવ અને અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ વિતાવ્યો છે. આ બધો કાળ મિથ્યાત્વની અજ્ઞાન દશામાં વિતાવ્યો છે. આથી આવા મિથ્યાત્વને અનાદિ મિથ્યાત્વ પણ કહી શકીએ.

જન્મ, જરા, મરણ રૂપ જલ તરંગોથી વ્યાપ્ત ભીષણ-ભયંકર ભવરૂપ સંસાર સમુદ્રમાં મિથ્યાત્વ મોહનીય આદિ પ્રબલ કર્મપ્રવૃત્તિઓને કારણે જીવ અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ સુધી પરિભ્રમણ કરતો રહ્યો. સૂક્ષ્મ અવ્યવહારરાશિ નિગોદમાં જીવે અનંત જન્મ વિતાવ્યા. અકામ નિર્જરા આદિ ઉપયોગી અને સહયોગી કારણોથી તથાભવ્યત્વ પરિપક્વ થતાં, કોઈ આત્માની સંસાર મુક્તિથી અવ્યવહાર રાશિ નિગોદનો જીવ સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી બહાર નીકળીને બાહ્ય પર્યાયમાં આવ્યો, અને ક્રમશઃ ભવ પરંપરામાં આગળ વધતો ૮૪ લાખ જીવયોનિઓમાં ભટકતો. સુખદુઃખની થપ્પડો ખાતો, અનંત ભવ અને અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ વિતાવતો આગળ વધે છે.

ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ

આ રીતે મહાભયંકર દુઃખદાયી સંસાર સમુદ્રમાં અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળમાં અનંત દુઃખોને સહન કરતો જીવ ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ કરે છે. ચરમ = અંતિમ, આવર્ત = કાલચક્ર નું ગોળાકાર વલય. ચરમાવર્ત એટલે કાળચક્રના અંતિમ વલય-આકાર અવસ્થામાં જીવનો પ્રવેશ કરવા - માનો કે ધાંચી નો બળદ દિનરાત ધૂમતો ધૂમતો અંતિમ વારના ચક્રમાં આવીને ઊભો રહે છે. બરાબર આ જ રીતે ભવ્ય જીવ પોતાનું ‘તથાભવ્યત્વ’ પરિપક્વ થતાં અંતિમ વારના પુદ્ગલ પરાવર્ત ચક્રના ગોળામાં અર્થાત્ ચરમાવર્તમાં આવીને પ્રવેશ કરે છે.

જેમ જેમ અગ્નિના ત્રીણ તાપાદિ કારણોથી ચૂલા ઉપર ચોખા, દાળ, ખીચડી રંધાઈ જતાં- 'પરિપકવ' થઈ જતાં તેને અંતિમ વાર જોઈને ફરીવાર મૂકીને તેને નીચે ઉતારવાની તૈયારી કરવામાં આવે છે, એ જ રીતે અનંત સંસારમાં અનંત દુઃખોથી દુઃખી થતો અને ૮૪ લાખ યોનિઓમાં અનંત પુદ્ગલ-પરાવર્તકાળ તથા અનંત કાળ વિતાવ્યા છે તેવો જીવ તથાભવ્યત્વ પરિપકવ થતાં ભવભ્રમણના અંતિમ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ ચક્રના ચરમ કાળમાં પહોંચે છે.

જેમ પ્રકાશ, પાણી, હવા આદિ સહયોગી કારણો મળતાં એક બીજમાં અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જેમ બીજ જેવું વૃક્ષ બનવાની દિશામાં આગળ વધે છે એ જ રીતે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત કર્મ, પુરુષાર્થ આદિ પાંચ સમવાયી કારણોના યોગને પ્રાપ્ત કરીને ત્રીણ અકામ નિર્જરાના બળ ઉપર પોતાનું તથાભવ્યત્વ પરિપકવ કરે છે. સર્વ જીવોમાં ભવ્યત્વ સમાન હોવા છતાં તથાભવ્યત્વ એ અવસ્થામાં એક વિશેષ પ્રકારનું હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે એક જ પ્રકારનું દૂધ જે ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોમાં મૂકેલું છે. એમાં કોઈ એક પાત્રના દૂધમાં બદામ, પિસ્તાં, સાકર, એલચી, કેસર પદાર્થોના સહયોગી કારણથી દૂધમાં વિશિષ્ટતા આવે છે, એ જ રીતે સર્વ જીવોમાં ભવ્યત્વ સમાનરૂપે હોવા છતાં પણ કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃતકર્મ અને પુરુષાર્થ આદિ સમવાયી નિમિત્તોનો કોઈ વિશેષ જીવને સહયોગ મળવાથી એ જીવનું તથાભવ્યત્વ પરિપકવ થાય છે. એવું તથાભવ્યત્વ-પરિપકવ જીવનું ભવ્યત્વ સામાન્ય ભવ્યના ભવ્યત્વ કરતાં (કેસરી દૂધની જેમ) ભિન્ન કક્ષાનું હોય છે. એવું તથા ભવ્યત્વ ધરાવનાર ભવ્ય જીવ જ સંસાર ક્ષય અને મોક્ષ પ્રાપ્તિના લક્ષ્ય તરફ આગળ વધવાની યોગ્યતાવાળો હોય છે.

ધર્મ સન્મુખીકરણ કાળ

એવા તથાભવ્યત્વ પરિપકવવાળો જીવ ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ કરીને શુદ્ધ અધ્યવસાયો તરફ અગ્રેસર બને છે. અહીં જીવ પોતાની અનાદિ કાળની 'ઓધ' દૃષ્ટિને છોડીને 'યોગ' દૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરે છે. મિત્રા અને તારા દૃષ્ટિમાં જીવ સ્વત્વ માત્ર બોધ પ્રાપ્ત કરે છે. ધર્મ શ્રવણ કરવાની એની જાગૃતિ થાય છે. મનમાં ઉદ્ભૂત ધર્મ શ્રવણ અને દુઃખ નિવૃત્તિ રૂપ શુભભાવ રૂપ ધર્મ શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસારૂપ અભિલાષાના કાળને 'શ્રવણ સન્મુખીકાળ' કહેવાય છે. સન્મુખીકરણકાળ એ પ્રથમ સોપાન છે. પ્રથમ શ્રવણ સન્મુખ થયા પછી જ ધીરેધીરે જીવ ધર્મસન્મુખ થાય છે.

આ રીતે અનાદિ અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં જીવને મુક્તિ માટે યા આત્માની સર્વોત્તમ શક્તિના આવિર્ભાવ માટે પહેલાં કરતાં પરિણામોની વિશુદ્ધિ નિર્માણ થાય છે. અને ચરમાવર્તકાળમાં જ 'માર્ગાનુસારી' બનીને કેટલાક ગુણોને લાવવાની કોશિશ કરે છે. આ ઈચ્છા જીવને માર્ગ સન્મુખી બનાવે છે. અહીં 'માર્ગ' શબ્દનો અર્થ

ધર્મલેવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં આ જીવ પૂર્ણધર્મી બનતો નથી પરંતુ ધર્મી બનવાની પાત્રતારૂપ અને ‘ધર્મયોગ’ને અનુસરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ ધર્મ સન્મુખીકરણાન્ત યોગ્ય સમય છે. આ કાળને બિન્ન બિન્ન નામથી કહેવાય છે.

અચરમો પરિઅદ્ટેસુ કાલો ભવબાલકાલમો ભણિયા ।

તરમો અધમ્મજુવ્વણ, કાલો તહ ચિત્તમેઓત્તિ ॥

તા વીઅપુવ્વકાલો-ળેએ ભવબાલકાલ અવેહ ।

ઇયરો અઠધમ્મજુવ્વણ-કાલો વિહિલિંગમ્મુત્તિ ॥

અચરમ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ અર્થાત્ ચરમપુદ્ગલ પરાવર્તકાળ આવવાના પહેલાંનો જે અનંતપુદ્ગલ પરાવર્તકાળ હતો, તે સંસાર પરિભ્રમણનો કાળ હોવાથી એને ‘સંસારબાળ કાળ’ કહે છે. જ્યારે અંતિમ પુદ્ગલપરાવર્તકાળ ધર્મસન્મુખીકરણ યા ધર્મપ્રવેશનો કાળ હોવાથી એને ‘ધર્મયોગન કાળ’ કહ્યો છે.

આ ધર્મ યોગન કાળમાં સત્ય-સમ્યગ્ ધર્મને પ્રાપ્ત કરીને આ દુઃખરૂપ સંસારથી મુક્ત થવાના શુભ પરિણામથી જીવ તથાભવ્યત્વદશાનો પરિપાક હોવાને કારણે યથા-પ્રવૃત્તિકરણ કરવામાં અગ્રેસર હોય છે.

યથા પ્રવૃત્તિ કરણ

‘યથા પ્રવૃત્તિ’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ છે. યથા + પ્રવૃત્તિ = યથા પ્રવૃત્તિ. જેમ કર્મક્ષયની પ્રવૃત્તિ જીવ પૂર્વ કાળમાં કરતો હતો તથા અકામ નિર્જરાવશ જે કર્મો ખપાવતો હતો, એવી જ પ્રવૃત્તિ વિશેષ રૂપે કરતો કર્મક્ષય કરવા માટે આગળ વધે છે, તેને યથા પ્રવૃત્તિ કરણ કહે છે. અનાદિકાળની કર્મબાંધવાની અને ખપાવવાની પ્રવૃત્તિને યથા પ્રવૃત્તિ કહે છે. વિશેષ આદિ-સહયોગથી આ યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં જીવ-કર્મક્ષય તરફ વધારે પ્રબળ શક્તિથી આગળ વધે છે. એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય આદિ જીવો અનિચ્છ હોવા છતાં પણ ભૂખ, તરસ, તડકો આદિ દુઃખોને પરવશતાથી સહન કરે છે તેમાં જે કર્મની નિર્જરા થાય છે એને અકામ નિર્જરા કહે છે.

એવાં પ્રાણી મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી આદિ પંચેન્દ્રિય પર્યાયનાં પણ હોઈ શકે. એમનામાં જે ઈચ્છા વગર અને સમજશક્તિ વગર શીખવવું, ચડાવવું, પાડવું-ભૂખ તરસ, તડકો ગરમી, ઠંડી આદિ તેમ જ મજબૂરીથી કરેલાં કામોમાં દુઃખ પરાધીનતા સહન કરવાનાં હોય તો તે સમયે જે નિર્જરા થાય છે તે અકામ નિર્જરા કહેવાય છે. આવી અકામ નિર્જરા કરતો જીવ કેટલીય કર્મ-સ્થિતિઓને ઓછી કરે છે. જે કે એ સ્વેચ્છા અને સમજપૂર્વક કરતો નથી તો પણ કર્મ સ્થિતિઓ જરૂર ઘટે છે.

ઉદાહરણ રૂપે સમજે કે ‘ધુણ’ નામનો કીડો લાકડામાં રહે છે, અને લાકડું કોરીને એક છેડેથી બીજે છેડે જાય છે આવે છે તે સમય જાણ્યા સમજ્યા વગર જે અક્ષરો લાકડા પર ક્રિપ્સે છે તે અક્ષરોને ધુણાક્ષર કહે છે. ધુણ કીડાને ખબર નથી કે તે

શું કરી રહ્યો છે. છતાં પણ અ, ઈ, ઉ, ઇ, ક, ડ આદિ અક્ષરો બની જાય છે. બરાબર એ જ રીતે કર્મનિર્જરા ફરવી છે એની ખબર ન હોવા છતાં-સમજતા ન હોવા છતાં જીવ કેટલાંય કર્મોની અકામ નિર્જરા કરી બેસે છે. એ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહે છે.

આ વિષયમાં 'નદી ગોળપાષાણ ન્યાય' નામનું એક બીજું દષ્ટાંત પણ છે. ઉદાહરણ તરીકે સમજો કે - એક પર્વતની ઘાટીમાંથી એક નદી વહેતી નીચે આવી રહી છે. પાણીના પ્રવાહની સાથે કેટલાય નાના મોટા પથ્થરો પ્રવાહ સાથે ઘસડાઈને વહે છે. એ પથ્થરો ઘસાતાં ઘસાતાં એક દિવસે અતિસુંદર, મનોહર ગોળ-આકૃતિવાળા બની જાય છે. આમાં માનો કે કોઈ મણિયારત્ન હોય અને નદી+પાષાણ+ન્યાય = નદીના પ્રવાહમાં જ પથ્થર ગોળ થઈ જાય છે એ રીતે પથ્થરને સ્થાને મિથ્યાત્વ દશામાં પડેલો જીવ પાષાણની જેમ સ્વયં કોઈ પ્રયત્ન વિશેષ વગર ઈચ્છાએ કરતો, સુખદુઃખની થપાટો ખાતો ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં અનંત પુદ્ગલપરાવર્તકાળથી પરિભ્રમણ કરતો યથાપ્રવૃત્તિકરણ માટે ઉદ્યમશીલ થાય છે.

આ રીતે 'નદી ગોળ પાષાણ ન્યાય' અથવા 'ધૂણાક્ષર' ન્યાયની જેમ જીવ અનાભોગ ભાવ રૂપ અર્થાત્ બુદ્ધિ-સમજ કે સ્વેચ્છા વગર પણ જીવ જે કર્મોની સ્થિતિ-બળને ઘટાડે છે અને મિથ્યાત્વને મંદ કરે છે એને યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહે છે.

યથા પ્રવૃત્તિ કરણ

સામાન્ય

વિશેષ (વિશિષ્ટ) યા પૂર્વપ્રવૃત્તિ

યથા પ્રવૃત્તિકરણ બે પ્રકારનું હોય છે (૧) સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિ કરણ જેને અભવ્ય જીવ પણ કરી શકે છે. (૨) બીજું વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણ-જેને શાસ્ત્રોમાં પૂર્વપ્રવૃત્ત યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહે છે.

જે કરણ પછી નિશ્ચિત રૂપથી અપૂર્વકરણ તથા અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય જ છે, એવા યથાપ્રવૃત્તિકરણને પૂર્વપ્રવૃત્ત-વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહે છે. અર્થાત્ એને કરનાર નિશ્ચિત જ ગ્રંથિભેદ કરીને અન્ય કર્મોને દૂર કરતો આગળ વધીને સમ્યક્ત્વ પામી જાય છે. સાચા અર્થમાં જોવામાં આવે તો એવું યથાપ્રવૃત્તિકરણ આત્મોન્નતિ યા આત્મવિકાસની દિશામાં પ્રયાસ કરનારા જીવ માટે આ પ્રથમ સ્ટેશન છે. આ પ્રથમ સ્ટેશન પર આવ્યા સિવાય જીવ આત્મવિકાસનો પ્રારંભ જ કરી શકતો નથી. આથી પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરવું આવશ્યક છે.

જો કે અભવ્ય જીવો જે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય પાત્ર પણ નથી, મોક્ષ પ્રાપ્તિની જેમની ઈચ્છા ય નથી, આવા અયોગ્ય જીવો પણ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરી લેતા હોય છે. પરંતુ આગળ વધી શકતા નથી. ભવ્યાત્મા જે યોગ્યતાવાળો જીવ છે એ જો આગળનાં અપૂર્વકરણ આદિ કરણ ન કરે, તો પૂર્વે કરેલ યથા પ્રવૃત્તિકરણ પણ નિષ્ફળ જાય છે.

જીવે અનંત કાળમાં એવાં યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો અનંતેવાર કરી લીધાં પરંતુ ગ્રંથિભેદ ન કરી શકવાને કારણે પાછો ચાલ્યો ગયો, અને ફરીથી કર્મબંધની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ બાંધવામાં પડી જાય છે અને મિથ્યાત્વ તીવ્ર-ગાઢ થઈ જાય છે. યથા-પ્રવૃત્તિકરણમાં પ્રયુક્ત 'કરણ' શબ્દ આત્મબળ, આત્મ અધ્યવસાયના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

ઓઘદષ્ટિમાંથી યોગદષ્ટિમાં આવેલ શુક્લપાક્ષિક તથાભવ્યત્વ, જેનું પરિપક્વ થયું છે એવો ભવ્ય જીવ જે પૂર્વપ્રવૃત્તિ વિશિષ્ટ પ્રકારનું યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરતો, પોતે બાંધેલી કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિઓને અકામ નિર્જરાના બળથી ઘટાડીને ઓછી કરે છે. અહીં મિથ્યાત્વ મંદ પડી જાય છે. અને આત્માના અધ્યવસાય વિશુદ્ધ બને છે. આથી એ જીવ સ્થિતિઘાત કરવામાં વિશેષ તૈયાર બને છે. જેમ કાચી કેરીને ઘાસમાં મૂકીને પરિપક્વ કરવામાં આવે છે, એ જ રીતે યથાપ્રવૃત્તિ કરણમાં જીવ સાતેય કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિઓ કાપીને-ઓછી કરતો અંતઃકોડાકોડી પ્રમાણ કરે છે. આઠેય કર્મોની પોતપોતાની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિઓ નિશ્ચિત હોય છે - એ આ પ્રકારે બતાવવામાં આવી છે.

કર્મની બંધ સ્થિતિઓ

આદિતસ્તિસુગામન્તરાયસ્ય ચ ત્રિંશત્સાગરોપમ કોટીકોદયઃ પરાસ્થિતિઃ । (૮-

૧૫)

સપ્તતિમોહનીયસ્ય ॥ (૮-૧૬) નામગોત્રયોર્વિંશતઃ ॥ (૮-૧૧)

ત્રાયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાયુષ્કસ્ય ॥ (૮-૧૮)

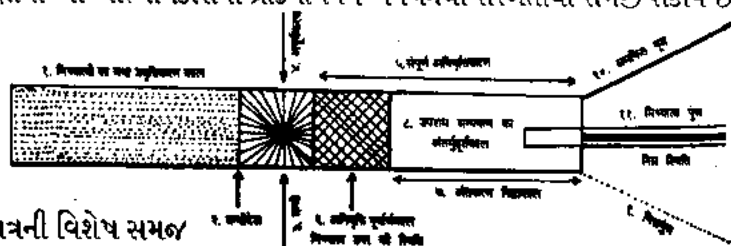
'તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' ના ઉપરોક્ત સૂત્રોમાં પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે આઠ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ બંધસ્થિતિઓ આ પ્રમાણે કહી છે :-

૧ જ્ઞાનાવરણીય કર્મની	-	૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ
૨ દર્શનાવરણીય કર્મની	-	૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ
૩ વેદનીય કર્મની	-	૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ
૪ અંતરાય કર્મની	-	૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ
૫ મોહનીય કર્મની	-	૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ
૬ નામ કર્મની	-	૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ
૭ ગોત્ર કર્મની	-	૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ
૮ આયુષ્ય કર્મની	-	૩૩ સાગરોપમ વર્ષ

આ રીતે આઠ કર્મોની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ છે, એમાંથી આયુષ્ય કર્મની બંધસ્થિતિને છોડીને બાકીનાં સાત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિઓનો સ્થિતિઘાત કરતો અર્થાત્ ઘટાડતો જીવ આગળ વધે છે. અને અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમની કરી લે છે.

અર્થાત્ હવે માત્ર ૧ કોડાકોડી સાગરોપમની અંદરની સ્થિતિ કરી દે છે. હવે આગળ એટલી જ ખપાવવાની રહે છે. આ અતિ ભગીરથ કાર્ય જીવ અહીં કરે છે.

આયુષ્ય કર્મ એક ભવાશ્રયી હોવાને કારણે એનો પ્રશ્ન વચમાં આવતો નથી. એનો સ્થિતિઘાત કરવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી, જ્યારે બાકીનાં સાત કર્મ જન્મ-જન્માંંતરાશ્રયી રહે છે. આથી એમની લાંબી સ્થિતિને કાપીને જીવ ઓછી કરી દે છે. બસ, આજ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન હતું. એનાથી કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિનો ઘાત (સ્થિતિ ઘાત) કરવાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. એના પછી જીવ ગ્રંથિપ્રદેશની નજીક આવીને આગળનાં અપૂર્વકરણ આદિ કરણ કરે છે. પ્રાથમિક કક્ષાની આ આત્મવિકાસની પ્રક્રિયાને નિમ્ન ચિત્રથી સરળતાથી સમજી શકાય છે.

ચિત્રની વિશેષ સમજ

(૧) જીવની અનાદિ મિથ્યાત્વ દશાનો કાળ ‘મિથ્યાત્વ’ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. આ પ્રથમ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક પર જીવ ‘નદીગોળપાષાણ ન્યાય’ની જેમ યથા પ્રવૃત્તિ કરણની પ્રવૃત્તિ કરીને કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓને ઘટાડીને અંતઃ કોડોકોડી સાગરોપમમાં પણ પત્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન જેટલી સ્થિતિ ઘટાડવાનું કામ અહીં કરે છે.

(૨) રાગ-દ્વેષના તીવ્ર ઉદયરૂપ ગ્રંથિપ્રદેશની સમીપ જીવ અનેકવાર આવે છે. પરંતુ ગાંઠ (ગ્રંથી)થી ડરીને પાછો ફરે છે યા ત્યાં અટકી જાય છે.

(૩) ગ્રન્થી (ગાંઠ) અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયવાળો તીવ્ર રાગદ્વેષનો કાળ.

(૪) એક જ અંતર્મૂર્ત કાળમાં કોઈ જીવ 'અપૂર્વ કરણ' રૂપ આત્માના નિર્મળ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી રાગદ્વેષને આધીન ન થતા ગ્રંથીનું છેદન-ભેદન કરે છે, આ 'અપૂર્વ કરણ' કાળ કહેવાય છે.

(૫) + (૬) અનિવૃત્તિકરણના અંતર્મૂર્તનો પૂર્વકાળ (ક્રિયાકાળ) આ કાળને પસાર કરતો ભવિષ્યના અંતર્મૂર્ત કાળમાં ઉદયમાં આવનાર મિથ્યાત્વનાં દલિકોમાંથી કંઈક વર્તમાનકાલીન અંતર્મૂર્તમાં ખેંચી લાવે છે; અને કંઈક ભવિષ્યના અંતર્મૂર્તમાં નાખી દે છે. આ રીતે વચ્ચેનું અંતર્મૂર્ત મિથ્યાત્વ દલિકોથી રહિત બની જાય છે.

અહીં મિથ્યાત્વની સતત લાંબી સ્થિતિનો બે ભાગ કરવાથી વચમાં જે અંતર પડે છે, એને 'અંતરકરણ' કહે છે. અનિવૃત્તિકરણ કાળના ક્રિયા કાળના અંતર્મૂલ્લત્તને અનિવૃત્તિકરણ તથા નિષ્ઠાકાળના અંતર્મૂલ્લત્તને અંતરકરણ માને છે. બંનેનો સંયુક્ત કાળ પણ અંતર્મૂલ્લત્ત જ હોય છે, એને સંપૂર્ણ અનિવૃત્તિકરણ કહે છે.

(૭) અંતરકરણ - અનિવૃત્તિ કરણના જ આ અંતરકરણ રૂપ ચિષ્ટા કાળમાં મિથ્યાત્વ દલિક નહીં રહેતાં અહીં પ્રથમ સમયમાં જ ઉપશમ સમક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. આને ચોથું ગુણસ્થાનક કહે છે. કોઈ કોઈ જીવ ચોથાથી ય વધારે ગુણસ્થાન પણ અંતર કરણમાં જ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૮) અંતર કરણના અંતર્મુહૂર્તની અંતિમ છ આવલિકા રૂપ આસ્વાદનનો કાળ, કોઈ મંદ પરિણામી જીવ ઉપશમ-સમક્તિમાં જ અહીંયાં અનંતાનુબંધી હોવાથી મલિન પરિણામવાળો થઈ જાય અને ૬ આવલિકા પૂર્ણ થતાં જ અવશ્ય મિથ્યાત્વનો ઉદય થઈ જાય છે.

(૯) અંતર કરણના સમયમાં જ ભાવિ મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કરે છે. એમાં (અર્ધ શુદ્ધ કરેલો) મિશ્ર પુંજ

(૧૦) સંપૂર્ણ શુદ્ધ કરેલો સમક્તિ પુંજ

(૧૧) અશુદ્ધ રહેલો મિથ્યાત્વ પુંજ

આ રીતે ચિત્રમાં આપેલા નંબરનો અહીં વિશેષ વિસ્તૃત પરિચય આપતાં સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રયત્ન કરવાથી સ્પષ્ટ સમજમાં આવી જાય છે.

રાગદ્વેષની નિબિડ ગ્રંથિ

‘ગ્રંથિ’ સંસ્કૃત શબ્દ છે. એનો અર્થ થાય છે ગાંઠ. દોરી, સુતર યા સુતળીની ગાંઠ, એના બે ભાગને-છેડાઓને મજબૂતીથી પકડી રાખે છે. શેરડી યા વાંસના થોડાથોડા અંતરે જોડાણ યા સંધિ ઉપર જે ગાંઠ હોય છે તે અન્ય સ્થળો કરતાં વધારે કઠોરે હોય છે. શેરડી ખાનાર એ ગાંઠને સરળતાથી ચાવી શકતો નથી. વાંસના મૂળમાં લાંબો સમય સુધી રહેલી ગાંઠ અત્યંત કઠોર એટલે દુર્ભેદ હોય છે.

કહેવાય છે કે રેશમની ગાંઠ સૌથી વધારે સખત હોય છે. રેશમની દોરીની ગાંઠ ખોલવી સૌથીવધારે કપરું કામ છે. એને ખોલવામાં ગમે તેવા શક્તિશાળીને ય છટકીનું દૂધ યાદ આવી જાય છે. બરાબર એ જ રીતે સમજી લો કે આત્મા ઉપર લાગેલ મોહનીય આદિ કર્મોની તીવ્રતાને કારણે ‘રાગદ્વેષ’ ની ગાંઠ બંધાઈ જાય છે.

‘વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય’ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે :

ગંઠિ સિ સુદુષ્મેઓ કક્ષહઘર્ણરૂઢગૂઢગંઠિવ્વ ।

જીવસ્સ કમ્મજણિઓ ઘણારાગ-દ્વેસપરિણામો ॥

- આત્માના કર્મજનિત - રાગદ્વેષનાં પરિણામ સ્વરૂપ જે ગાંઠ આત્મા બાંધે છે, એ અત્યંત કઠોર, ગાઢ, દુર્ભેદ વાંસની ગાંઠ જેવી હોય છે. આત્માના રાગદ્વેષરૂપ, કર્મજનિત, અતિશય મલિન, પરિણામ રૂપ આ ગાંઠ હોય છે. એ રીતે આ ગ્રંથિ અન્ય કશું નથી, પરંતુ અનંતાનુબંધી કષાયોની ચોકડી છે. એ દીર્ઘ કાળથી આત્મામાં પડેલી છે.

જેમ વસ્ત્ર ઉપર લાગેલા બળદગાડાના પેડા ઉપરનો કાટ-કાળોડાઘ લાગી જાય છે તો એ એટલો સખત હોય છે કે વસ્ત્ર ફાટી જાય પરંતુ ડાઘ જતો નથી. (આ રીતે આ ડાઘ જો ધૂળ વગેરેથી દબાઈ જાય તો ખબર પણ પડતી નથી) બરાબર આત્મપ્રદેશ રૂપી વસ્ત્ર પર તીવ્ર રાગ દ્વેષની અત્યંત મલિન કર્મ પરિણતિ રૂપ કીટનો ડાઘ હોય છે તેવી ગાંઠ બંધાઈને આત્મા સાથે ચોટી જાય છે. અને ઉપરથી એની ઉપર કર્મબંધની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ રૂપ ધૂળ જામી જતાં અનાદિકાળ સુધી જીવને ખબર જ પડતી નથી, અને એ જીવ અનંતાનુબંધી કષાયાદિ રાગદ્વેષની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિમાં કાળ વિતાવતો રહે છે.

યથા પ્રવૃત્તિ કરણ કરવાનો લાભ એ છે કે જીવ આયુષ્ય કર્મને છોડીને બાકીનાં સાતેય કર્મોની ઉત્કૃષ્ટની બંધ સ્થિતિઓનો હાસ કરીને આ ગ્રંથિ પ્રદેશની નજીક જાય છે. યોગ્ય જ કહ્યું છે કે :-

અંતિમ કોડાકોડી સર્વકર્મમાણમાવજ્જાણં ।

પલિયા સંખિવજ્જઇ મે, ભાગે સ્ત્રીણે હવઇ ગંઠી ॥

આયુષ્ય કર્મ સિવાય અન્ય સાતે કર્મોની અંતિમ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિમાંથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિનો ક્ષય થતાં જીવ ગ્રંથિપ્રદેશને પ્રાપ્ત કરે છે. એવા ભયંકર રાગદ્વેષની નિખિડ ગાંઠને ભેદવા માટે જીવને અભૂતપૂર્વ શક્તિનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. જે જીવ શક્તિનો પ્રયોગ કરીને, વિજય પામીને આગળ વધી જાય એ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લે છે. પરંતુ બધા જીવો સમાન શક્તિવાળા હોતા નથી. કેટલાય જીવો હાર માનીને ગ્રંથિ ભેદનું દૂર્ભેદ્ય કાર્ય છોડીને પાછા ય ફરી જાય છે. આ વાતને 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય' માં કીડી અને પુરુષના દષ્ટાંતથી સમજાવ્યું છે.

સ્થિતિસામાવિયગમણં થાઝૂસરણં તઓ સમપ્પયણં ।

થાણં થાણુસિરે વા ઓરુહણં વા મુઙ્ગં ગાણં ॥

ચિહ્નગમણં પિવ પડમં થાણૂ સરણં વ કરણમપુલ્લં ।

અપ્પયણં પિવ તત્તો જીવાણં કરણમનિયસિટ્ઠિ ॥

થાણુલ્લ ગંઠિદેસે ગંઠિયસત્તસસ તત્થવન્થાણં ।

ઓયરણં પિવ તત્તો પુણોડવિ કમ્મરિહ્હિવિવુહ્હી ॥

સ્વાભાવિક રીતે-સહજ ગતિથી કીડીઓ પૃથ્વી તટ પર અહીંતહી ચાલે છે. ત્રણ ઈન્દ્રિયોની કક્ષાનો આ જીવ આંખ, કાન રહિત માત્ર ત્રણ ઈન્દ્રિયોવાળો જ છે. દેખાતું ન હોવા છતાં પણ કીડી અહીંતહી જાય છે - આવે છે. કેટલીય કીડીઓ વૃક્ષના થડ ઉપર ચડે છે. કેટલીય દીવાલ પર ચડે છે, ઊડી પણ જાય છે. કેટલીક કિલ્લાઓ પર ચડીને આમ તેમ ફરતી રહે છે. કીડીઓની સ્વાભાવિક ગતિની જેમ

જીવનો સહજ સ્વભાવ યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ હોય છે. કિલ્લા પર ચઢવા જેવું અપૂર્વ કરણ હોય છે. કિલ્લા ઉપરથી ઊડી જવાની જેમ અનિવૃત્તિકરણ હોય છે. આ રીતે કેટલાય જીવો સહજ, સ્વાભાવિક યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરતાં કિલ્લાની નજીક આવે છે. બીજા કેટલાક જીવો કિલ્લા ઉપર ચડેલી કીડીઓની જેમ અપૂર્વ કરણથી ગ્રંથી ભેદ કરતાં આગળ વધે છે. તેમ જ કિલ્લા પર ન ચડતાં કયાંક ફરતી કીડીની જેમ કેટલાય જીવ ગ્રંથિદેશમાં પડ્યા રહે છે. આ વાતને ત્રણ પ્રકારના પુરુષોના દષ્ટાંત દ્વારા વિશેષ રૂપે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે.

ત્રણ મિત્રોને ચોર મળ્યા

જહ વા તિન્નિ મળૂસ જનહવિપહં સહાવિગમમેળેણ ।

વેલા ઇક્કમમીયા તુરંતિ પતા યદો ચોરા ॥

વદતું મગ્ગતહન્થે તે ણો મગ્ગઓ પહિનિયત્તો ।

બિલિયો ગહિઓ તહઓ સમહક્કંતો પુરં પતો ॥

અહવી ભવો મળૂસા જીવો કમ્મદિઠઈ પહો દોહો ।

ગંઠી ય મયથ્થાણં રાગ-દોસા ય દો ચોરા ॥

મળ્લો ટિહપરિવહ્ઠી ગહિઓ પુણ ગંઠિઓ ગઓ તહઓ ।

સમ્મત્તપુરં એવં જોણ્ણાં તિણ્ણિ કરણાહ ॥

ત્રણ મિત્રો વેપાર કરવા માટે પરદેશ જઈ રહ્યા હતા. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ એક ધોર જંગલમાં પહોંચ્યા, ક્રમશઃ આગળ વધતાં એક એક મિત્રને માર્ગમાં બે ચોર મળ્યા, પહેલો મિત્ર બંને ચોરોને જોઈને ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો-બીજો મિત્ર કાયરતાથી ચોરોને શરણે થઈ ત્યાં જ બેસી ગયો. ત્રીજો મિત્ર જે સાહસિક હતો, એણે ચોરો સાથે સંઘર્ષ કર્યો-લડીને એણે ચોરો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, અને તે આગળ વધીને ઈચ્છિત સ્થળે પહોંચી ગયો.

આ દષ્ટાંતના ઉપનયમાં કહે છે કે ધોર જંગલ સમાન આ સંસાર છે. બે ચોર રાગ-દ્વેષ છે. ચોરોનું ધોર જંગલમાં છુપાઈ જવું-એ ગ્રંથિ પ્રદેશ જેવું છે. મિત્રોની જેમ ત્રણ પ્રકારના જીવો છે. પહેલા મિત્રની જેમ કેટલાક જીવો એવા હોય છે કે જેઓ રાગદ્વેષની દુર્ભેદ સ્થિતિને જોઈને પાછા ફરી જાય છે. બીજા મિત્ર જેવા કેટલાક જીવો એવા હોય છે કે જેઓ ગભરાઈને રાગ દ્વેષની ગ્રંથિને શરણે જઈને, હિંમત હારીને ગ્રંથિ પ્રદેશની નજીક જઈને બેસે છે. ત્રીજા કેટલાક ભવ્ય જીવો શક્તિશાળી, સાહસિક, ત્રીજા મિત્ર જેવા હોય છે. જે રાગદ્વેષની દુર્ભેદ ગ્રંથિને અપૂર્વકરણ બળથી ભેદીને પાર ઊતરીને સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ એવા જીવ વિરલા જ હોય છે.

ત્રણ મિત્રોના વાસ્તવિક ગમન જેવા ગ્રંથિ પ્રદેશની નજીક લાવનાર યથા પ્રવૃત્તિ કરણ હિંમતથી સંઘર્ષ કરીને ચોરોને પરાસ્ત કરવા જેવું અપૂર્વકરણ છે. તેમજ ઈચ્છિત

સ્થાન સુધી પહોંચાડનાર અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવું અનિવૃત્તિ કરણ છે. ત્રણ કરણોની આવશ્યકતા

करणं अहापवत्तं अपुष्कमनियद्विमेव भव्वाणं ।

इयरेसि पदमं चिय भन्नइ करणंति परिणामो ॥

મોક્ષપ્રાપ્તિ ચરમ ફળ છે. જ્યારે ત્રણ પ્રકારનાં કરણ કરવાં મોક્ષપ્રાપ્તિ હેતુ સર્વ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. અનાદિકાલીન ગાઢ મિથ્યાત્વમાંથી મિથ્યાત્વનીમાત્રા ઓછી કરતો આત્મા મંદ, મંદતર મિથ્યાત્વમાંથી આવીને તથાભવ્યત્વ પરિપકવંથી મોક્ષ પ્રાપ્તિની દિશામાં અગ્રેસર થાય છે. અને પ્રથમાવસ્થામાં (૧) યથા પ્રવૃત્તિ કરણ, (૨) અપૂર્વ કરણ, (૩) અનિવૃત્તિ કરણ કરે છે. અહીંયાં - કરણમિતિ પરિણામો - કરણ અર્થાત્ આત્માનાં પરિણામ વિશેષ એટલે કે આત્માના અધ્યવસાય, ભાવ, વિચાર આદિ.

અનાદિકાલીન કર્મક્ષયાર્થ પ્રવર્તમાન આત્માના અધ્યવસાય-પરિણામ વિશેષને પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહે છે. આમાં કર્મબંધન ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓનો ધાત કરતાં અંતઃ કોડા કોડી સાગરોપમની કરીને આત્માને ગ્રંથિપ્રદેશની સમીપ લાવવાનું કામ થાય છે. આના પછી કદીય જે શક્તિનો પ્રયોગ ન કર્યો હોય એવી અપૂર્વ અભૂત પૂર્વ આત્મિક શક્તિનો પ્રયોગ કરીને સ્થિતિધાત, રસધાત આદિ કરવાનાં અધ્યવસાય પરિણામ-વિશેષને અપૂર્વ કરણ કહે છે. સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિ થવા સુધી પરિણામ ફરીથી પતન ન પામે એટલે કે નિવૃત્તિ ન થઈ જાય એવા આત્માના અધ્યવસાય વિશેષને અનિવૃત્તિ કરણ કહે છે.

ઉપરોક્ત ત્રણેય આત્મિક અધ્યવસાય (પરિણામ) રૂપ કરણ ક્રમશઃ અધિક અધિક વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર થાય છે. આ ત્રણ કરણોમાંથી અભવ્ય જીવને માત્ર પ્રથમ કરણ જ હોય છે. એ એનાથી કદીય આગળ વધી શકતો નથી. જ્યારે ભવ્ય જીવોને માટે ત્રણે કરણો આગળ વધવામાં અનિવાર્ય હોય છે. ત્રણે કરણો ક્યારે અને ક્યાં કરવામાં આવે છે. એ અંગે લખ્યું છે કે :

जा गंडी ती पदमं गंडी समइच्छाओ अपुष्कं तु ।

अनियद्वीकरणं पुण सम्मन्तपुरक्खडे जीवे ॥

૧ ગ્રંથિસ્થાન પર્યંત આગમ ન પૂર્વ પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરવામાં આવે છે.

૨ ગ્રંથિભેદ કરતી વખતે અપૂર્વકરણ નામનું બીજું કરણ હોય છે.

આમાં ગ્રંથિભેદ કરીને અર્થાત્ રાગ દ્વેષની ગાંઠનું છેદન કરીને જીવ સમ્યક્ત્વાભીમુખ થાય છે.

૩ આનાથી આગળ અત્યંત વિશુદ્ધ અધ્યવસાયરૂપ ત્રીજું અનિવૃત્તિ કરણ કરીને જીવ તરત જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

(૨) અપૂર્વ કરણ

અપૂર્વ 'ન પૂર્વમિત્યપૂર્વમ્ ।' પૂર્વે એટલે પહેલાં કદી ન કરવામાં આવ્યો હોય એવા આત્મિક અધ્યવસાય રૂપ શક્તિનો પ્રયોગ કરવો , એને અપૂર્વકરણ કહે છે. અર્થાત્ અનાદિ કાળના અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ સુધીના સંસાર પરિભ્રમણમાં જેનો પ્રયોગ જીવે પહેલા કદીય કર્યો નહતો, એવા શુભ પ્રશસ્ત, આત્મિક અધ્યવસાય રૂપ શક્તિ નો અપૂર્વ પ્રયોગ કરીને રાગ-દ્વેષની નિબિડ ગ્રંથિનું છેદન-ભેદન કરવું એને અપૂર્વ કરણ કહે છે. આ અપૂર્વ કરણ પહેલાં યથા પ્રવૃત્તિ કરણની અપેક્ષાએ વધારે શુદ્ધતર-વિશુદ્ધ કક્ષાનું છે.

પૂર્વ પ્રવૃત્તિ વિશિષ્ટ યથા પ્રવૃત્તિ કરણ કરનારો ભવ્ય જીવ જ અપૂર્વ કરણ કરી શકે છે. આ અપૂર્વ કરણ યથા પ્રવૃત્તિ કરણનું કાર્ય થયું. આ આગળના ત્રીજા અનિવૃત્તિ કરણનું કારણ હોય છે. એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીનાં કીડી, મંકોડા, માખી, મચ્છર આદિ વિકલેન્દ્રિય જીવો સુધીના લઘુ જીવો એના અધિકારી જ નથી. પંચેન્દ્રિય જીવ, એમાં પણ પર્યાપ્ત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવ જ એ કરવાનો અધિકારી છે. એમાં પણ સર્વે પંચેન્દ્રિય નહીં, પરંતુ માત્ર એ જ, જેમનો મોક્ષપ્રાપ્તિનો સમય અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ જ બાકી રહ્યો હોય. એવો, જેનું તથાભવ્યત્વ પરિપક્વ થયું છે. એવો ભવ્ય જીવ જ અપૂર્વકરણ કરવાનો સાચો અધિકારી છે.

રાગદ્વેષની નિબિડ ગ્રંથિનું ભેદન કરવામાં એવો ભવ્ય જીવ આ અપૂર્વકરણનો ઉપયોગ શસ્ત્રોના રૂપમાં કરે છે. આથી ગ્રંથિભેદ એ અપૂર્વકરણની પ્રક્રિયાનું ફળ છે. અનાદિ કાલીન અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળમાં વીતેલા અનંત ભવોમાં જીવે એવું કદી કર્યું ન હતું, એવું એ ગ્રંથિ ભેદનું 'કાર્ય' અપૂર્વ કરણની ક્રિયાથી પ્રથમ વાર જ કર્યું છે.

આ અપૂર્વ કરણમાં પાંચ વસ્તુઓ અપૂર્વ પ્રકારની હોય છે.

૧ અપૂર્વ સ્થિતિ ધાત

૩ અપૂર્વ ગુણ શ્રેણી

૨ અપૂર્વ રસ ધાત

૪ અપૂર્વ ગુણ સંક્રમણ

૫ અપૂર્વ સ્થિતિ બંધ

(૧) જીવે પૂર્વે કદી ય ન કર્યો હોય એવો કર્મ બંધની સ્થિતિઓનો ધાત આમાં કરે છે. યથા પ્રવૃત્તિ કરણ કરીને જીવ કર્મબંધની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓનો ધાત કરીને એમની અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ કરતો હતો. તેમાં અપૂર્વ કરણથી વધારે ઓછી કરીને શુદ્ધ અધ્યવસાયથી સંખ્યાત ભાગ જેટલી જ કાળ સ્થિતિ રહી જાય છે; એને અપૂર્વ સ્થિતિધાત કહે છે.

(૨) અશુભ કર્મોમાં રહેલ ઉગ્ર રસને મંદ બનાવવા રૂપ રસ ધાતનું કાર્ય અપૂર્વ રસ ધાત કહેવાય છે.

(૩) ગુણ અર્થાત્ અસંખ્ય ગુણાકાર અને શ્રેણી અર્થાત્ કર્મદલની રચના કરવા

રૂપ કર્મ યા પંક્તિ, સ્થિતિ ધાતમાં બતાવેલ, સ્થિતિમાંથી પ્રતિસમયે જે કર્મદલિકોને નીચે ઊતારે છે, તેમને હિદય સમયથી લઈને અંતર્મુહૂર્ત સુધીની સ્થિતિ-સ્થાનો અસંખ્ય ગુણના ક્રમથી વ્યવસ્થિત કરે છે. એવી કર્મદલિકો રચનાને અપૂર્વ ગુણ શ્રેણી કહે છે. (૪) અપૂર્વ ગુણ સંક્રમણ-અસંખ્યાત ગુણ ચડતા ક્રમથી અશુભ કર્મ દલિકોને નવા બંધાતા શુભ કર્મોમાં સંક્રમણ કરવું, અર્થાત્ અશુભને શુભમાં પરિવર્તિત કરવું એમાં પ્રતિસમય અસંખ્ય ગુણ બનતા જાય, એને અપૂર્વગુણ સંક્રમણ કહે છે. અહીં આયુષ્ય ના અતિરિક્ત સાત કર્મોનું ગુણ સંક્રમણ થાય છે.

(૫) અપૂર્વ સ્થિતિબંધમાં અંતર્મુહૂર્તમાં નવાં કર્મબંધની કાળ સ્થિતિ પત્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ન્યૂનતમ હોય છે. અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ પર કર્મબંધ સ્થિતિ અલપ થાય છે.

સારાંશ એ છે કે અપૂર્વકરણના સમયે શુભ અધ્યવસાય પ્રત્યેક સમયે ચઢતા ક્રમનો હોય છે. આથી સમય સમય પર ઉપરોક્ત પાંચેય અપૂર્વકરણ ચઢતા ક્રમમાં હોય છે. આ રીતે ઉપરોક્ત પાંચેય અપૂર્વ સ્થિતિ-ધાતાદિ જે અનાદિ ભૂતકાળમાં કદીય બન્યાં ન હતાં અને આજ અપૂર્વ અર્થાત્ અભૂતપૂર્વ રીતે થાય છે. આથી એ અપૂર્વ કરણ કહેવાય છે. એ વીર્યોલ્લાસ રૂપ અપૂર્વ કરણ અંતર્મુહૂર્ત જ રહે છે.

પહેલાં કરવામાં આવેલ યથા પ્રવૃત્તિ કરણ નામનું કરણ અંક રહિત શૂન્ય જેવું છે; જ્યારે અપૂર્વ કરણ થતાં જ શૂન્યની પૂર્વે એક થી નવ સુધી અંક લાગી જાય છે. એનાથી સર્વ શૂન્યોની કિંમત હજાર, લાખ આદિ મોટામાં મોટી સંખ્યા થતી જાય છે. એ જ રીતે જો અપૂર્વ કરણ ન હોય તો માત્ર યથા પ્રવૃત્તિ કરણની કિંમત શૂન્ય જેવી થાય છે. પરંતુ અપૂર્વકરણ બનતાં જ બંનેની કિંમત અનેક ગણી વધી જાય છે. જો કે યથા પ્રવૃત્તિ કરણમાં આત્માની નિર્મળતાના વિકાસનો પ્રારંભ અવશ્ય થાય છે. પરંતુ વિશેષ પ્રકારની નિર્મળતા, વિમલતા તો અપૂર્વ કરણમાં જ થાય છે.

અનિવૃત્તિ કરણ

અપ્પુવેણં તિપુંજં મિચ્છન્તં કુણ્ઢ કોદ્વોવમયા ।

અનિયદ્દટ્ટીકરણેણ ડ સો સમ્મહંસણં લહહ ॥

જીવ અપૂર્વ કરણ દ્વારા કોદરા આદિ ધાન્ય સમાન મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કરે છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તો અનિવૃત્તિ પછી જ થાય છે. અ + નિવૃત્તિ = અનિવૃત્તિ. એટલે કે જેની નિવૃત્તિ ન હોય તે અનિવૃત્તિ કરણ.

આત્માનો એવો વિશુદ્ધ અધ્યવસાય વિશેષ રૂપ કરણ જેનાથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય સિવાય જીવ નિવૃત્ત થતો નથી. એને અનિવૃત્તિ કરણ કહે છે. અપૂર્વ કરણથી જીવ ગ્રંથિ ભેદ કરીને આગળ વધે છે, અને અનિવૃત્તિ કરણથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને સ્થિર થાય છે. આથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય ફરીથી પાછા ન

હઠવાની પ્રતિજ્ઞા રૂપ આત્માનો વિશુદ્ધ અધ્યવસાય રૂપ સંકલ્પ અનિવૃત્તિકરણ છે. આ અપૂર્વકરણનું કાર્ય છે. એનો સમય અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણકાળ છે. આ ચરમ એટલે અંતિમ કરણ છે. એમાં જીવ કાર્ય કરે છે.

મિથ્યાત્વના બે ભાગ કરીને અંતઃકરણ કરે છે. એમાંથી નાના પુંજરૂપ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મદલિકોનો અંતર્મુહૂર્તમાં ક્ષય કરે છે. એ ક્ષણે એને ઉપશમ નામના સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. એનું નામ અંતઃકરણ છે. આ રીતે અનિવૃત્તિ કરણના બળે અંતઃકરણ કરતાં જ્યારે નિષ્ઠા કાળનું અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે છે ત્યારે સર્વ પ્રથમ મિથ્યાત્વ અટકે છે. કારણ કે પહેલાં જ મિથ્યાત્વનાં દલિકોને અહીંથી નષ્ટ કરી દીધાં છે. આથી અહીં મિથ્યાત્વના ઉપશમથી ઉપશમ ભાવ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

મિથ્યાત્વ મોહનીય અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ઉદય અર્થાત્ ઉપશમ થાય છે, અને ઉપશમ ભાવ દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે તે સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. જ્યારે જીવ અનિવૃત્તિકરણ કરે છે ત્યારે અનાદિના અજ્ઞાનનો અંત આવે છે. અનાદિકાળનું અજ્ઞાન દૂર થતાં જ સમ્યગ્ પરિણતિરૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એનાથી સંસાર પરિણતિનો અંત આવે છે. જેમ દાવાનળ બળતો બળતો ઉપર ભૂમિ-ધાસ વગરની જમીન ઉપર આવતાં જ શાન્ત થઈ જાય છે. એ જ રીતે અનિવૃત્તિ કરણના અંતઃકરણના ફળરૂપ શુદ્ધ-સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની પાસે આવતાં જ અનાદિ સંસારનું અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વ દૂર થઈ જાય છે.

ઉપરોક્ત યથા પ્રવૃત્તિકરણ, અનિવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણ આ ત્રણે કરણોના માધ્યમથી જીવ પોતાની વિકાસ યાત્રાનો શુભારંભ કરતો પ્રથમ સોપાન ચડે છે; જો કે આ પૂર્ણ કાર્ય મિથ્યાત્વ નામના પ્રથમ ગુણસ્થાનકે થાય છે. એના પછી જીવ સીધો સમ્યક્ત્વના ચોથા ગુણસ્થાનક પર જાય છે.

અનાદિ મિથ્યાત્વને તોડીને, નિબિડ રાગ દ્વેષની ગ્રંથિને ભેદીને જીવ જ્યારે પ્રથમ વાર સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે એને કેટલો આનંદ આવે છે એ અવર્ણનીય છે. સૌથી પહેલાં મિથ્યાત્વ નામના ગુણસ્થાનક પર જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણ આદિ કરણ કરે છે. અને અશુદ્ધ પુંજને શુદ્ધ કરીને આગળ વધે છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની સાચી દિશામાં આગળ વધવા માટે રાગ દ્વેષની ગ્રંથિનું ભેદન, અપૂર્વ કરણની પ્રક્રિયા દ્વારા કરીને પ્રથમ મિથ્યાત્વ નામના ગુણસ્થાનકની જેલમાંથી મુક્ત થાય છે. અને પછી સીધો જ ચોથા અવિરત સમ્યગ્ દષ્ટિ નામના ગુણસ્થાન પર પહોંચે છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં જ જીવ ચોથા ગુણસ્થાન પર આરૂઢ થઈ જાય છે. જો કે આ ગુણસ્થાન અવિરત છે, છતાં પણ અહીં સમ્યગ્-શ્રદ્ધાની કક્ષા પૂર્ણ છે. જીવની સાચી શ્રદ્ધામાં કોઈ કમી નથી.—અનંત કાળથી પરિભ્રમણમાં જીવે આવી સિદ્ધિ પહેલાં

કદી પ્રાપ્ત કરી ન હતી, એ સિદ્ધિને એ પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વ પ્રથમ વાર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય પછી જીવને અનહદ-અવર્ણનીય આનંદ થાય છે. --

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનો અદ્ભુત આનંદ

તયા ચ મિત્રે દુર્મદે કર્મગ્રન્થિમહાબલે ।

તીક્ષ્ણેન ભાવવજ્રેન બહુસંક્લેશકારિણી ॥

“યોગ બિંદુ”માં કહે છે કે અપૂર્વકરણ રૂપ તીક્ષ્ણ ભાવ વજ્ર દ્વારા દુર્ભેદ મહાકષ્ટથી વિદારણીય એવી રાગદ્વેષની નિબિડ ગ્રંથિને ભેદીને જીવ જ્યારે આગળ વધે છે ત્યારે તે અત્યંત આનંદિત થાય છે. -- એ આનંદ વાસ્તવમાં અનુપમ, અદ્ભુત અને અભૂતપૂર્ણ હોય છે. એ અવર્ણનીય આનંદ હોય છે.

સ્વાભાવિક છે કે અનાદિ કાળથી મહામિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાય આદિમાં જીવે જે વાસ્તવિક આનંદ કદીય પ્રાપ્ત ન કર્યો હોય એવો આનંદ આજ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં એ અનુભવી રહ્યો છે. ભારે ગરમીની ઋતુમાં જ્યારે સૂર્યના પ્રખર તાપથી ભયંકર ગરમી પડી રહી હોય, અને એવામાં નિર્જન વનમાં ચાલતા મુસાફરને છાયા મળી જાય, સાથે સાથે પાણી પણ મળી જાય, તો કેટલો આનંદ થાય ? જો એની સેવામાં બીજી વૃદ્ધિ થઈ જાય તો તેના આનંદમાં વૃદ્ધિ પણ થતી જશે. બરાબર એ જ રીતે અનાદિકાલીન સંસાર વનમાં ઋતુ પરિવર્તનની જેમ જન્મ મરણનાં દુઃખ હોય જ છે, અને એમાં મિથ્યાત્વ અને કષાયના તાપથી તમ. તૃણાદૃષ્ટી તૃષાથી પીડિત એવા ભવ્ય જીવરૂપ મુસાફરને અનિવૃત્તિકરણ રૂપ વૃક્ષની શીતળ છાયા મળતાં જ એ સમ્યક્ત્વ રૂપી શીતળતાની પ્રાપ્તિથી એને અનહદ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રથમ વાર જ એને પ્રાપ્ત થવાને કારણે અવર્ણનીય હોય છે. એ વાતને ‘યોગબિંદુ’ માં એક અલગ દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવ્યું છે.

આનન્દો જાયતેડત્યન્તં તાત્ત્વિકોડસ્ય મહાત્મનઃ ।

સદ્વ્યાધ્યભિભવે યદ્વદ્ વ્યાધિતસ્ય મહૌષધાત્ ॥

- ગ્રંથિભેદ કરેલાને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં જ પ્રશસ્ત ભાવગત મહાત્માને તાત્ત્વિક આનંદ પ્રમોદ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સમજી લો કે મહાકુષ્ઠ રોગથી તપ્ત, વ્યાકુલ થયેલ રોગીને શીતોપચાર આદિ કોઈ ઔષધ વિશેષથી અચાનક ચમત્કારની જેમ રોગ શાંત થતાંની સાથે જ રોગીને આનંદ આવે છે, એવો જ આનંદ સંસારના મિથ્યાત્વ રોગનાં ત્રણે કરણ રૂપ મહૌષધીથી મિથ્યાત્વની નિવૃત્તિ પૂર્વક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં જ જીવને પારમાર્થિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્માના અપૂર્વ વીર્યોત્સાસના પ્રયાસથી ગ્રંથિભેદ થઈને મિથ્યાત્વ તિમિર દૂર થતાં જ સમ્યક્ત્વરૂપ સૂર્યોદયથી પ્રકાશ ફેલાઈ જાય છે, એ આનંદ અનુપમ જ હોય છે. ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંતો પણ સ્થૂળ કક્ષાનાં હોવાથી નાનાં પડે છે. આથી હરિભદ્રસૂરિ

મહારાજઆપણને એક સારું દષ્ટાંત આપે છે

જાત્યન્ધસ્ય યથા પુંસ-ચક્ષુર્લભિ શુભોદયે ।

સદર્શનં તથૈવાડસ્ય ગ્રંથિભેદેડપદે જગુઃ ॥

જન્મથી અંધ એવા જન્માન્ધ પુરુષ કે જેણે જીવનમાં કદી ય રૂપ, રંગ, પ્રકાશ આદિની દુનિયા જોઈ જ નથી-એને યોગાનુયોગ અચાનક કોઈ દૈવી ચમત્કારથી આંખો મળી જતાં બધું જ દેખાય તે વખતે જે આનંદની અનુભૂતિ થાય છે, એ અપૂર્વ અનુપમ હોય છે. બરાબર એ જ રીતે અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળમાં, અનંત જન્મ મુઘી અનાદિ મિથ્યાત્વને કારણે જેના સમ્યક્ત્વ રૂપ નયન યુગલ નષ્ટ થઈ ગયાં હતાં, જે વર્ષોથી સત્ય તત્ત્વને જોઈ જ શકતો ન હતો તેવા ભવાભિનંદી જીવને યોગાનુયોગ તથાભવ્યત્વ પરિપક્વ થતાં અપૂર્વકરણ આદિ ત્રણે કરણોની સહાયથી ગ્રંથિભેદ થતાં સમ્યગ્દષ્ટિ રૂપી જે નેત્ર ઉન્મિલન થાય છે, એનાથી મિથ્યાત્વરૂપી તિમિરના નાશ રૂપી યથાર્થ સત્ય તત્ત્વનું જે શ્રદ્ધાન થાય છે એનો આનંદ જન્માન્ધ ની અપેક્ષાએ અનેક ગણો વધારે હોય છે. આવાં અનેક દષ્ટાંતો શાસ્ત્રોમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે.

એક અન્ય દષ્ટાંત એવું પણ છે કે સશક્ત શક્તિમાન ચોદ્ધો પણ ભયંકર સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતાં કરતાં અંતમાં હારવાની સ્થિતિમાં ધોર નિરાશાના સાગરમાં ડૂબી જાય છે. એવામાં યોગાનુયોગ અંતિમ ક્ષણમાં તીરનું સાચું નિશાન લાગી જવાથી શત્રુ રાજનું મોત થઈ જતાં જ અને યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. હારની બાજુ જીતમાં પલટાતાંજે આનંદનો અનુભવ થાય છે. એનાથી ય અનેક ગણો આનંદ ભવ્ય જીવને સંસાર સંગ્રામમાં મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ રૂપ સેનાની સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં હારવાની અંતિમ ક્ષણમાં અપૂર્વકરણ આદિ યોગોથી રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિનું ભેદન કરીને, જાણે યુદ્ધના દુર્ભેદ કિલ્લાને ભેદીને વિજય પ્રાપ્ત કરે છે.

એ રીતે ગ્રંથિભેદ કરવા રૂપ દર્શન મોહનીય અને અનંતાનુબંધી કષાય આદિ મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓનો ભેદ કરીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિના વિજયથી આનંદ થાય છે. એ જીવનનો પ્રથમ આનંદ છે.

આ પ્રકારનાં ઘણાં દષ્ટાંતો શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવ્યાં છે. જો કે એ દષ્ટાંતોથી આંશિક તુલના પણ કરી શકાતી નથી; છતાં પણ એ આનંદને સમજવા માટે અનુમાન જન્ય સ્થિતિનો પરિચય કરાવી શકે છે. સ્વાભાવિક છે કે અનાદિ કાળથી જે જીવે જે સમ્યક્ત્વને કદીય પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું, એને એ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા સદાને માટે સંસારથી મુક્ત થઈને ‘હું એક દિવસ નકડી મોક્ષમાં જઈશ’ એવા પ્રકારના દૃઢ સંકલ્પથી એને અભૂતપૂર્વ આનંદ થાય છે.

સૌ પ્રથમ જીવ કયું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ? એ અંગે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ કહે છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ યથાપ્રવૃત્તિ આદિ ત્રણ કરણો દ્વારા સર્વ પ્રથમ ઔપશમિક

પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. સિદ્ધાંતકારોનાં મત છે કે મિથ્યાત્વ ગુણ સ્થાનકથી જીવ સીધો અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક પર આવે છે. જો કે ચોથા ગુણસ્થાનક પર વ્રત, વિરતિ, પરચ્છાણ ન હોવા છતાં પણ એની શ્રદ્ધા સમ્યક્ હોય છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિના બે પ્રકારો

તન્નિર્ગર્ગાદધિગમાદ્વા (૧/૩)

નિર્ગર્ગાદ્વાદ્ધિગમતો જાયતે તત્ત્વ પંચધા ।

મિથ્યાત્વપરિહારણ્યૈવ, પંચલક્ષણલક્ષિતમ્ ॥ (ધર્મસંગ્રહ-૨૨)

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ

નિર્ગર્ગથી

અધિગમથી

(૧) નિર્ગર્ગથી- તીર્થંકર ભગવાન, ગુરુ આદેશ-ઉપદેશ આદિ કોઈપણ પ્રકારનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત ન થવા છતાં જે જીવ સ્વયં સહજ, સ્વભાવિક ભાવથી તથાભવ્યત્વાદિ પ્રાપ્ત કરીને યથા પ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વ કરણ અને અનિવૃત્તિ કરણ આદિ કરણો કરતો અંતરંગ વિશુદ્ધિ અને અધ્યવસાય શુદ્ધિના આધાર ઉપર જે જીવ નૈસર્ગિક અર્થાત્ સ્વાભાવિક પ્રક્રિયાથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, એને નિર્ગર્ગ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

સમ્યક્ દર્શનની ઉત્પત્તિ અંતરંગ અને બાહ્ય બે નિમિત્તોથી થાય છે. આથી નિર્ગર્ગ એ અંતરંગ નિમિત્ત છે. અને અધિગમ એ બાહ્ય નિમિત્તજન્ય છે. પ્રક્રિયાના માત્ર બે જ ભાગો છે. જીવ વિશેષની યોગ્યતા વિશેષ પરિપક્વ થવાથી, કોઈ દેવ ગુરુ આદિના ઉપદેશના અભાવમાં પણ એ નૈસર્ગિક રૂપથી અંતરંગ વિશુદ્ધિના આધાર પર ત્રણે કરણો કરીને જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, એને નિર્ગર્ગ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

(૨) અધિગમથી સમ્યક્ત્વ : અધિગમ અર્થાત્ તીર્થંકર, ગુરુ આદિ ના ઉપદેશ રૂપ બાહ્ય નિમિત્ત, એમાં દેવ ગુરુનો ઉપદેશ, ધર્મોપદેશ જિન પ્રતિમા દર્શન-પૂજન, જિનાગમ, પ્રવચન શ્રવણ આદિ બાહ્ય નિમિત્તોની પ્રધાનતા રહે છે. આ નિમિત્તોથી જેને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એને અધિગમ સમ્યક્ત્વ કહે છે. આવું સમ્યક્ત્વ ભલેને બાહ્ય નિમિત્તથી થાય કે વિના નિમિત્તે હોય, બંને પ્રકારમાં મુખ્ય અંતરંગ નિમિત્ત છે.

અંતરંગની વિશુદ્ધિ વગર બાહ્ય નિમિત્તાદિ મળતાં ય સમ્યક્ત્વ થતું હોતું; એટલા માટે અંતરંગ નિમિત્તની શુદ્ધતા પરમ આવશ્યક છે. બાહ્ય નિમિત્ત રૂપ દેવ-ગુરુ ધર્મોપદેશ આદિની પ્રાપ્તિ પણ અંતરંગ નિમિત્તને શુદ્ધ યા જગૃત કરવામાં સહાયક બને છે.

આ રીતે અનાદિ મિથ્યા દષ્ટિ જીવ બાહ્ય નિમિત્તનાં સદ્ભાવ યા અભાવમાં નિસર્ગ યા અધિગમ બંને ય માર્ગે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. બંને ય રીતે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે. બાહ્ય નિમિત્ત દ્વારા જે અંતરંગ નિમિત્ત પ્રકટ થાય છે, એને અધિગમ સમ્યક્ત્વ કહે છે. પરંતુ બંનેમાં ય જીવનું ભવ્યત્વ પરિપક્વ થયું એ મુખ્ય આધાર છે.

મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ આદિનું કાર્ય જ ઉપરોક્ત (૧) નિસર્ગ અને (૨) અધિગમ દ્વારા થાય છે. આથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ નિસર્ગ અને અધિગમ બંને પ્રકારે થાય છે. જ્યારે જંગલમાં લાગેલો દાવાનળ વધતાં વધતાં ઉખર ભૂમિમાં આવે છે ત્યારે તે પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે દાવાનળની શાંતિ માં કોઈ બાહ્ય નિમિત્ત નથી. બરાબર એ જ રીતે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવમાં જે મિથ્યાત્વ અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવ્યું છે, એ મિથ્યાત્વ તથાભવ્યત્વ પરિપક્વ થતા યથા પ્રવૃત્તિ આદિ ત્રણે કરણ કરતાં, ગંધિભેદ કરીને જે સહજ સ્વાભાવિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એને બાહ્ય નિમિત્ત ભાવ રૂપ નૈસર્ગિક-નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

પરંતુ જંગલનો એ જ દાવાનળ જે કોઈના દ્વારા પાણી, રેતી, ધૂળ આદિ નાખીને ઓલવવામાં આવે છે, બરાબર એ જ રીતે કોઈ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવના મિથ્યાત્વને દેવદ્વારા ધર્મોપદેશની વાણી રૂપે પાણીથી શાન્ત કરવામાં આવે અને મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉપશમ યા ક્ષયોપશમથી જે ઔપશમિક યા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એને બાહ્ય નિમિત્ત સદ્ભાવરૂપ અધિગમ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનું મહાકળ

અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળના પરિભ્રમણમાં અનાદિ કાળના આ સંસારમાં મિથ્યાદષ્ટિ જીવે જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું, ત્યાં સુધી એનો સંસાર અસીમિત અને અનંત હતો. પરંતુ જ્યારે જીવે યથાપ્રવૃત્તિ કરણ આદિ ત્રણ કરણોના મહાપુરૂષાર્થથી સર્વ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારથી માનો કે એના ભવ-સંસારમાં સૂર્યોદય થયો છે. સમ્યક્ત્વ રૂપી સૂર્યોદયથી એના જીવનમાં જાણે કે જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાયો હોય હવે એની સામે દેવ, ગુરુ, ધર્મ તથા જીવાદિ તત્ત્વો સાંચા અર્થમાં દેખાય છે. જેમ નાના બાળકને પાઠશાળામાં પ્રવેશ કરાવતાં અને નામ લખાવતી વખતે માતાપિતા આદિ બાળકના ભવિષ્ય માટે આશાન્વિત હોય છે કે અમારું બાળક ભણીને એક દિવસે ડોક્ટર, વકીલ, એન્જિનિયર, પ્રોફેસર બનશે. એવાં સ્વપ્ન બાળકને વિદ્યાલયમાં દાખલ કરાવવાના પ્રથમ દિવસે જ જુએ છે.

ખેતરમાં બી વાવતી વખતે જ ખેડૂત ઉત્તમ પાકના વિચારો કરીને મનમાં અભૂતપૂર્વ આનંદનું અનુભવ કરવા લાગે છે. એ જ રીતે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ મોક્ષ

પ્રાપ્તિના બીજ રૂપે છે. જે રીતે બીજ વગર વૃક્ષની કલ્પના અસંભવ છે એમ સમ્યક્ત્વ વગર મોક્ષપ્રાપ્તિ કદીય સંભવ નથી. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવી એટલે કે ભવ્ય જીવનું સંસાર રૂપી ખેતરમાં મોક્ષરૂપી બીજનું વાવવું સમજવું.

આને આપણે એ રૂપમાં પણ કહી શકીએ કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ, મોક્ષપ્રાપ્તિની પૂર્વ ભૂમિકા છે. પ્રાથમિક કક્ષામાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ રૂપી નામાંકનથી જીવ ભાવીમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ રૂપ સિદ્ધાવસ્થાની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા એમ કહો કે મોક્ષ રૂપી દોરીનો પ્રથમ છેડો સમ્યક્ત્વ છે તો આગળ વધતી એ દોરીનો અંતિમ છેડો છે મોક્ષનો.

મોક્ષરૂપી કોઈ પણ સીડીનું પ્રથમ પગથિયું છે-સમ્યક્ત્વ. અને અંતિમ સોપાન છે મોક્ષ. આથી મોક્ષની મંજિલ પામનારાઓને સમ્યક્ત્વથી પ્રથમ સોપાન ચડતાં જ પોતાની મોક્ષ યાત્રા પ્રારંભ કરવી પડે છે. જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે કે :-

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । (૧.૧) આ સૂત્રમાં ઉમાસ્વાતિ મહારાજે સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે આ માર્ગનો આરંભ સર્વ પ્રથમ સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિથી થાય છે. અને અંતે મોક્ષ આવે છે. આથી સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ ચારિત્ર મળીને મોક્ષનો માર્ગ બને છે.

નાણં ચ દેસણં ચેવ ચરિત્તં ચ તવો તદ્દા ।

एयं मगमणुप्पत्ता, जीवा गच्छंमि सुमङ्गं ॥ उत्तरा. ૩ ॥

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપનો સમ્યગ્ માર્ગ પ્રાપ્ત કરીને જીવ મોક્ષ રૂપી સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવું સમ્યક્ત્વ પ્રથમ વાર જ પ્રાપ્ત થવાથી મોટો લાભ એ છે કે એ જીવનો મોક્ષ એ સમયે નિશ્ચિત થઈ જાય છે. એવું નિશ્ચિત થાય છે કે જીવ અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે જ, ભલેને સમયનું અંતર હોય. એટલા માટે સમ્યક્ત્વ અને મોક્ષ માર્ગની વચ્ચે અવિનાભાવ (પરસ્પર પૂરક) સંબંધ જોડીને આમ કહી શકીએ કે જે જે સમ્યક્ત્વ પામશે, તે મોક્ષમાં અવશ્ય જશે. તથા જે મોક્ષમાં જશે એણે અવશ્ય સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હશે. આ સંબંધ બરાબર એવો છે કે દિવસ હશે તો સૂર્ય હશે જ અને આ સૂર્ય છે તો દિવસ તો અવશ્યમેવ હશે જ. આ કથનને આપણે એ રીતે પણ કહી શકીએ કે બંને એક બીજાની સાથે જ હોય છે.

આથી સૂર્ય હોવાથી દિવસ અને દિવસ હોવાથી સૂર્ય નકકી જ હશે. બરાબર એ જ રીતે સમ્યક્ત્વની મોક્ષ અચૂક થશે; અને જો મોક્ષ થશે તે સમ્યક્ત્વની નિશ્ચિત હશે જ. આથી સમ્યક્ત્વ મોક્ષ પ્રાપ્તિનું લાયસન્સ યા તો પ્રમાણપત્ર છે. હવે પ્રશ્ન રહ્યો માત્ર કાળનો (સમય નો) સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી કેટલા સમય પછી જીવ મોક્ષે જશે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે :-

અન્તોમુહુત્તમિત્તં પિ ફાસિયં હુજ્જ જોહિં સમ્મત્તં ।

તેસિં અવહદ પુગલ પરિવટ્ટો ચેવ-સંસારો ॥૧ (નવતત્ત્વ - ૫૩)

આવું સમ્યક્ત્વ અંતર્મુહૂર્ત (બે ઘડી = ૪૮ મિનિટ) માત્ર કાળ પણ જેને સ્પર્શ યા તો પ્રાપ્ત થયું હોય એ જીવ અવશ્ય જ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત પરિમિત કાળમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ પછી અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ જ સંસાર શેષ રહે છે. જ્યાં સુધી જીવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું, ત્યાં સુધી જીવે અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળનો સંસાર વિતાવ્યો હતો. એવા અનંતની સામે હવે માત્ર અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ જ બાકી રહે છે. આ કેટલા આનંદની વાત છે? એક ઉત્સર્પિણી અને એક અવસર્પિણી બંને મળીને એક કાળચક્ર થાય છે; અને અનંત કાળચક્રોનો એક પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ થાય છે. આવા અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળનો સંસાર જીવે સમ્યક્ત્વના અભાવમાં, મિથ્યાત્વની દશામાં વિતાવ્યો છે. હવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ પછી એ કાળ અનંતનો ન રહેતાં માત્ર અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ જ બાકી રહે છે.

એમ માનો કે એક લાખ યોજન ઊંચા સુમેરુનો માત્ર એક કાંકરો જ બાકી રહે છે. અથવા તો અગાધ મહાસમુદ્ર સુકાઈને એક નાનો ખાડો ભરીને પાણી રહી જાય છે. અહીં કંઈક કાંકરો અને એક નાનો ખાડો પાણી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ પછી બાકી રહ્યાં. આ અલ્પ સમયને સમજવા માટે રૂપકના અર્થમાં એક દષ્ટાંત રૂપ છે.

માનો કે કોઈ તરીની મહાસાગરને યાત્રા કરતો હોય, એ વર્ષો સુધી તરતાં તરતાં થાકીને લોથ થઈ ગયો હોય અને એને કિનારો સામે જ દેખાય ત્યારે બાકી રહેલા અલ્પ અંતરને જોઈને એ કેટલો પ્રસન્ન થાય ? એ રીતે સંસાર યાત્રાનો મુસાફર મિથ્યાદષ્ટિ ભવ્ય જીવ મિથ્યાત્વના મહાસાગરમાં અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ સુધી પરભ્રમણ કરીને-થાકીને અને તથાભવ્યત્વની પરિપક્વતાથી યથા-પ્રવૃત્તિ કરણ આદિ ત્રણે કરણ કરીને ગ્રંથી ભેદથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે મોક્ષ માર્ગ પર આવીને સામે જુએ છે ત્યારે સમુદ્રયાત્રીને કિનારો દેખાયોની જેમ સમ્યક્ત્વી જીવને મોક્ષની કિતિજ સામે જ દેખાય છે. ‘આ અનંત દુઃખરૂપ સંસારમાંથી મુક્ત થઈને હું અવશ્ય મોક્ષે જઈશ.’ આ આભાસ માત્રથી એને કેટલો આનંદ થતો હશે ? આ અકલ્પનીય હોવાથી અવર્ણનીય છે.

આ રીતે અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળની તુલનામાં બાકી રહેલો માત્ર અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત કાળનો અંતિમ સંસાર સમ્યક્ત્વી જીવ માટે ખૂબ જ અલ્પ કાળ છે. એટલે તો તે અનુપમ આનંદ અને સુખની અનુભૂતિ કરે છે. ભલેને અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળમાં અસંખ્ય ભવો પણ થાય, તો પણ સમ્યક્ત્વી જીવને અનુપમ આનંદ થાય છે, કારણ કે અનંતની સામે હવે કાળ યા ભવોની આ સંખ્યા માત્ર સંખ્યાત્ યા અસંખ્યાત્ રૂપમાં જ અવશિષ્ટ રહી છે.

આ અતિ ખુશીની વાત છે કારણ કે ભૂતકાળમાં વીતેલા અનંત કાળની સામે અવશેષ-અવશિષ્ટ કાળ યા ભવોની સંખ્યા વીતી ગયેલા ભવ યા કાળની સંખ્યાનો માત્ર અનંતમો ભાગ જ બાકી છે. એ જાણીને જીવ અત્યંત ખુશ થાય છે. આથી આગામી અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળમાં સંખ્યાત યા અસંખ્યાત વર્ષ અથવા ભવો વિતાવવા પડે તો પણ તે અનંત નથી, અને મોક્ષ નિશ્ચિત અને સામે જ છે. આ જાણીને સમ્યક્ત્વી જીવનો આનંદ અદ્ભુત અને અનુપમ હોય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ તો એટલે સુધી કહે છે કે :-

સમ્મદિદિ જીવો ગચ્છંતિ નિયમા વિમાણવાસિસુ ।

જઇ ન વિગયસમ્મત્તો અહવ ન બદ્ધઉઓ પુવ્વિં ॥

જં સવ્વકઇ તં કીરઇ જં ચ ન સવ્વકઇ તયંમિ સદ્દહણા ।

સદ્દહમાણો જીવો વચ્ચઇ અયરામરં ઠાણં ॥ (ધર્મ સંગ્રહ - ૨/૩)

- સમ્યગ્દષ્ટિ જીવે જો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની પહેલા પરભવનું આયુષ્ય બાંધ્યું ન હોય અને સમ્યક્ત્વનું વચન થયું ન હોય તો (અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ અવસ્થામાં જો આયુષ્ય કર્મ બાંધે તો) નિશ્ચિત રૂપથી વૈમાનિક દેવગતિમાં જ જાય છે. વૈમાનિક દેવગતિ એ અન્ય સર્વે ગતિઓ કરતાં ઉચ્ચ સુખની શ્રેષ્ઠ ગતિ છે.

દૂધમાં સાકર અથવા સોનામાં સુગંધ ભળવા સમાન, જો સમ્યગ્ દર્શનની સાથે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ આશ્રયાદિ જ્યારે જ્યારે જેટલું શુભ ધર્માનુષ્ઠાન કરવાનું શક્ય-સંભવવિત બને, એટલું જો સાથે સાથે કરતો જાય. જેથી વિશેષ જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપાદિની સાધના થાય એ કરતો રહે અને અશક્ય પ્રતિ યથાશક્તિ કરવાની સદ્દહણા-શ્રદ્ધા પૂર્ણ રીતે બતાવતો રહે અને સમ્યક્ત્વ પૂર્વક આગળની સાધના અને ભાવના ટકાવી રાખે એવો શ્રદ્ધાવાન સમ્યક્ત્વી જીવ અવશ્ય અલ્પ કાળ યા અલ્પ ભવોમાં અજર-અમર પદ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિનું મહાફળ છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિથી જ ભવ સંખ્યાનો નિર્ણય

શાસ્ત્રોમાં એવો નિયમ બતાવવામાં આવ્યો છે કે જ્યારથી જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારથી એના ભવોની ગણતરી કરવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિથી મોક્ષગમન સુધીના ભવોની ગણના મુખ્ય રૂપે થાય છે. આ જ ગણના શક્ય છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની પૂર્વનો કાળ જે અનાદિ મિથ્યાત્વનો હતો. એ કાળની ગણતરી અને એ મિથ્યાત્વના કાળમાં થયેલા ભવોની ગણતરી કરવી કદીય શક્ય જ નથી, એનું કારણ એ છે કે અનાદિ મિથ્યા દશામાં કાળ પણ અનંત વીત્યો અને ભવો પણ અનંત થયા છે. એક તરફ બંનેની સંખ્યા અનંતની છે અને બીજી બાજુ અનાદિ છે. આથી આવા અનાદિ અનંત સંસારના કાળ અને ભવ સંખ્યાની

ગણતરી અસંભવ છે. એ સાથે એ નિરર્થક પણ છે. આથી શાસ્ત્રનો આ નિયમ સાચો-યોગ્ય જ છે કે ભવોની ગણના સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિથી મોક્ષગમન સુધીના અંતિમ ભવ સુધીના ભવોની ગણતરી કરવામાં આવે છે.

આ નિયમના આધારે ચરમ તીર્થંકર પ્રભુ મહાવીર સ્વામીના ૨૭ ભવોનું વર્ણન આગમમાં વર્ણિત છે. જો કે ભગવાન મહાવીર સ્વામીના અનંત ભવો સંસારમાં થયા છે, નહીં કે માત્ર ૨૭ જ ભવો. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિના પૂર્વે કાળમાં ભગવાન મહાવીરનો આત્મા પણ અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળના અનાદિ અનંત સંસારમાં ચાર ગતિ અને પાંચ જાતિની ૮૪ લાખ જીવ યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરતો અનંત ભવો કરી ચૂક્યો હતો. આ અનંત ભવો (જન્મ) અનાદિ મિથ્યાત્વની કક્ષામાં થયા હતા. એમની ગણતરી નિરર્થક હોવાથી કરવામાં આવી નથી. પરંતુ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિથી મોક્ષગમન સુધીના ભવોની ગણતરી કરવામાં આવી છે. અને તે ૨૭ ભવોની છે.

મહાવીર પ્રભુના આત્માએ પ્રથમ ભવ નયસારના ભવમાં પૂર્વે બતાવેલી પ્રક્રિયાથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમણે અધિગમ માર્ગથી સાધુ-મુનિ મહારાજના ઉપદેશથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. નયસારના રૂપમાં પ્રથમ ભવમાં જે સમ્યક્ત્વનાં બીજ વાળ્યાં હતાં એ જ અંકુરિત અને પલ્લવિત થવાથી આગામી ભવોમાં ફળદાયી બન્યાં, આથી ૨૭ મા ભવમાં તેઓ મોક્ષમાં ગયા.

આ રીતે પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવનો આત્મા ધનસાર્થવાહના પ્રથમ ભવમાં અધિગમ વિધિથી ધર્મધોષસૂરિ આચાર્ય ભગવાનના આપેલા ધર્મોપદેશ શ્રવણથી સર્વ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિને કારણે જ એને પ્રથમ ભવ માનવામાં આવે છે. એની પછી જ સંસાર યાત્રામાં ૧૩ ભવો કરીને ઋષભદેવ ભગવાન બનીને મોક્ષે ગયા. આ રીતે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિથી મોક્ષગમન સુધીની એમની ભવસંખ્યા ૧૩ છે.

મરુભૂતિના રૂપમાં પ્રથમ જન્મમાં અધિગમ ભેદથી ગુરુ ઉપદેશ દ્વારા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને ભવભ્રમણને સીમિત કરતાં ૧૦ માં ભવમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ બનીને મોક્ષે ગયા. આ રીતે આ નિયમના આધારે સર્વ તીર્થંકરોની અને મોક્ષમાં ગયેલ અન્ય સિદ્ધ આત્માઓના ભવોનીસંખ્યાની ગણતરી કરવામાં આવે છે. સમ્યક્ત્વની અનુપસ્થિતિમાં અર્થાત્ મિથ્યાત્વના ઉદયમાં જેટલા ભવ વીતી ચૂક્યા છે, તેમની ગણતરી કરવામાં આવતી નથી. આથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે સમ્યક્ત્વ કેટલું મહત્વપૂર્ણ છે ! અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કેટલી ઉપયોગી અને અનિવાર્ય છે. એમા સમજીને ગમે તેમ કરીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું જ જોઈએ.

હવે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આ સમ્યક્ત્વ કેવું હોય છે ? એનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે ? સમ્યક્ત્વ કોને કહે છે ? સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા શું છે ? સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની રીતિ

અને પ્રક્રિયા આપણે પહેલાં જોઈ ચૂક્યા છીએ; આથી અહીં સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપનું વિવેચન કરવામાં આવશે.

સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ

‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’ માં ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે :- તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ॥ ૧.૨ ॥ તત્ત્વ + અર્થ શ્રદ્ધાનં = સમ્યગ્ દર્શન રૂપ જે પદાર્થ છે એની દૃઢ શ્રદ્ધાને સમ્યગ્ દર્શન કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વ જે જીવાદિ પદાર્થો છે એમના યથાર્થ સ્વરૂપની જાણકારી અને માનવાની વાસ્તવિક શ્રદ્ધાને સમ્યગ્ દર્શન કહે છે. અર્થાત્ તત્ત્વભૂત જીવાદિ પદાર્થોની પરિણામજન્ય તાત્ત્વિક શ્રદ્ધાને સમ્યગ્ દર્શન કહે છે. જીવાદિ તત્ત્વો કયા છે, એ બતાવવા માટે આગળના ચોથા સૂત્રમાં તેઓ કહે છે :- જીવાજીવાશ્રવબંધસંવરનિર્જરામોક્ષાસ્તત્ત્વં ॥ ૧.૪ ॥ જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આદિ તત્ત્વો છે. પૂર્વધર મહારાજ ઉમાસ્વાતિજીએ આ સૂત્રની રચનામાં પુણ્ય અને પાપને આશ્રવગત તત્ત્વની અંતર્ગત ગણીને તત્ત્વોની સંખ્યા ૭ રાખી છે. કેમ કે શુભાશ્રવને પુણ્ય કહે છે અને અશુભ આશ્રવ ને જ પાપ કહે છે. એટલા માટે પુણ્ય અને પાપને આશ્રવના શુભાશુભ ભેદ ગણીને તત્ત્વોની સંખ્યા ૭ બતાવી છે, અને જ્યારે પુણ્ય પાપની સંખ્યા સ્વતંત્ર રૂપથી તત્ત્વ રૂપે કરવામાં આવે તો તત્ત્વોની સંખ્યા ૯ માનવામાં આવે છે.

‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ આગમમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે :-

જીવાજીવા ય બંધો ય પુણ્યં પાવાડસવો તહા ।

સંવરો નિજ્જરા મોક્ષો સતેણ તહિયા નવ ॥ (ઉત્તરા. ૧૪)

જીવ, અજીવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ - આ નવ તત્ત્વો છે. આના જેવી, પરંતુ ક્રમ ભેદ દર્શાવતી ગાથા ‘નવતત્ત્વ પ્રકરણ’ માં આ રીતે છે-

જીવાડજીવા પુણ્યં, પાવાડસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।

બંધો મુક્ષો ય તહા, નવ તત્તા હુંતિ નાયવ્વા ॥ (નવતત્ત્વ. ૧)

(૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આશ્રવ, (૬) સંવર, (૭) નિર્જરા, (૮) બંધ, (૯) મોક્ષ આદિ નવ તત્ત્વો માનવામાં આવે છે. સમગ્ર જગતમાં આ જ મૂળભૂત નવ તત્ત્વો છે. એના સિવાય સંસારમાં કોઈ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ નથી. આથી તત્ત્વોની સંખ્યા ન્યૂનાધિક ન રાખતાં નક્કી કરવામાં આવી છે. આ તત્ત્વોની સાથે જોડાનાર ભિન્ન ભિન્ન નામોથી આપણે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ પર્યાયવાચી નામ કરણથી પણ જાણી શકીએ. જેમ કે જીવ (ચેતન), અજીવ (જડ), આત્મા, પરમાત્મા, કર્મ, ધર્મ, પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નરક-લોક અલોક, ઈલ્લોક, પરલોક, પૂર્વજન્મ, પુનર્જન્મ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, ક્ષય, મોક્ષાદિ મૂળભૂત મુખ્ય તત્ત્વો છે. લોક વ્યવહારના દર્શ્યમાન પદાર્થોને જ પદાર્થ માત્ર માનીને ચાલવાનું નથી. પરંતુ એવા તત્ત્વભૂત, તાત્ત્વિક

પદાર્થોને માનીને ચાલવાથી અને એમની યથાર્થ શ્રદ્ધા રાખવી એને સમ્યગ્ દર્શન કહેવામાં આવે છે. જેમ કે નવતત્ત્વકાર કહે છે કે -

જીવાદ્ નવ પચત્થે જો જાણદ્ તસ્સ હોદ્ સમ્મત્તં ।

ભાવેણ સદ્દહંતો અયાણમાણેવિ સમ્મત્તં ॥

જીવાદિ નવ પદાર્થોને-જે સમ્યગ્ રૂપે જાણે છે, એને સમ્યક્ત્વી કહે છે. આ નવ તત્ત્વોનું જ્ઞાન તીર્થંકર પ્રરૂપિત કથન (જિનવાણી) અનુસારનું અને યથાર્થ જ હોવું જોઈએ. એને શ્રદ્ધા રૂપ સમ્યક્ત્વ કહે છે. શ્લોકની બીજી પંક્તિમાં જે વાત કરવામાં આવી છે, એનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના કારણે જે તત્ત્વભૂત પદાર્થોનું જ્ઞાન કોઈ વિશેષ કક્ષાનું ન પણ થઈ શક્યું હોય, પરંતુ સદ્ગુરુ યોગથી શ્રવણાદિ દ્વારા સમજીને એ તત્ત્વો પર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી એ પણ સમ્યક્ત્વ જ કહેવાય છે. એટલે કે ભાવથી શ્રદ્ધા રાખનાર એ પણ સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. આ રીતે અહીં તત્ત્વભૂત નવ પદાર્થોનું યથાર્થ-સમ્યગ્ જ્ઞાન અને એમની ભાવપૂર્વક દૃઢ શ્રદ્ધા આ બંનેને સમ્યક્ત્વનાં જનક બતાવ્યા છે. આ વાતને 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' માં પ્રસ્તુત શ્લોકનો આધાર મળે છે :-

તહિયાણં તુ ભાવાણં સન્ભાવે ઉવણ્ણણં ।

ભાવેણ સદ્દહંતસ્સ સમ્મત્તં તં વિચાહિયં ॥

સત્ય સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ

સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે સમ્યગ્ અર્થાત્ સાચી, સત્ય, યથાર્થ અને વાસ્તવિક આદિ. તત્ત્વભૂત પદાર્થના વાસ્તવિક સત્યને સ્વીકારવું એ જ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ યદ્ યથા તદ્ગતથૈવ ઇતિ શ્રદ્ધા એવં જ્ઞાનં સમ્યક્ત્વં ઉચ્ચતે । એટલે કે જે તત્ત્વભૂત પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપમાં જેવો છે, એને એ સ્વરૂપમાં-બરાબર એવો જ માનવો અને જાણવો એ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યાને ભલેને સમ્યક્ત્વ કહો-સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કહો યા તો સત્યની વ્યાખ્યા કહો-બંને એક જ વાત છે. કારણ કે સત્યને જ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. બરાબર આનાથી વિપરીત માનવું યા જાણવું એ મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. મિથ્યાત્વ અસત્ય અને અજ્ઞાનરૂપ હોય છે. જ્યારે સમ્યક્ત્વ સત્ય અને સમ્યગ્ જ્ઞાન રૂપે હોય છે. આથી સમ્યક્ત્વમાં સત્યનો આગ્રહ હોય છે. અને યથાર્થતા અને વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિ હોય છે, જ્યારે મિથ્યાત્વમાં બરાબર આનાથી વિપરીત અસત્યનો આગ્રહ હોય છે. સાથે જ અજ્ઞાનતાવશ કદાગ્રહ-દુરાગ્રહ વૃત્તિ હોય છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે જ્ઞાનનું ચરમ સત્ય સ્વરૂપ ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી શકાય? પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની વાતને સાચી જ માને છે. આથી કોને સત્ય માનવું ? 'મુળે મુળે મતિર્મિત્તા ।' આ કથન અનુસાર જેટલી વ્યક્તિઓ એટલી મતિ-યા તો

જેટલાં મુખ એટલી વાતો". આવું સંસારનું સ્વરૂપ છે. કાંઈ પણ વ્યક્તિ મત, પંથ, ગચ્છ, સમુદાય યા ધર્મ ચોતાની વાતને અસત્ય કહેવા તૈયાર નથી. આથી સત્ય કોને માનવું ? અને કોનો મત સાચો માનવો ? આ આપણી સમક્ષ મોટો વિકટ પ્રશ્ન છે.

એક બાજુ શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત એમ કહે છે કે ચરમ સત્યનું સ્વરૂપ એક જ હોય છે સત્ય કદી બે સ્વરૂપમાં હોતું નથી સત્ય કદીય અસ્થિર યા અવિનાશી-નાશવંત અને ક્ષણિક હોતું નથી. સત્ય તો સદૈવ સ્થિર, નિત્ય-ધ્રુવ, અવિનાશી-શાશ્વત હોય છે. આવા સત્યને ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરીએ ? આપણને સત્યના સાચા સ્વરૂપનાં દર્શન ક્યાંથી થાય ? આપણે આંખો બંધ કરીને કોની વાત પર વિશ્વાસ- પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી શકીએ ? કોની વાતને પૂર્ણ સત્ય માનીએ ? અને એમ સમજીએ કે આમાં અંશમાત્ર પણ અસત્યની સંભાવના જ નથી ! જેમાં અંશમાત્ર પણ શંકા ન હોય એવી વાત કોની હોઈ શકે ?

આના ઉત્તરમાં કહે છે કે 'સચ્ચંદ્રુ મયચ્ચ' અર્થાત્ સત્ય જ ભગવાન છે. ભગવાન જ પૂર્ણ સત્ય સ્વરૂપ છે અને ભગવાને કહેલું જ પરમ સત્ય છે. આમ સત્ય અને ભગવાન માં અવિનાભાવ (એકાત્મ) સંબંધ છે. તર્ક બુદ્ધિથી વિચારતાં તર્કનો આકાર આ પ્રકારનો થઈ શકે છે - જે જે સત્ય છે તે ભગવાને કહ્યું છે ? કે જે જે ભગવાને કહ્યું છે તે સત્ય છે ? આ સંસારમાં જેટલું સત્ય છે તેટલું ભગવાને કહ્યું છે ! સત્ય મોટું કે ભગવાન ? ભગવાનમાંથી સત્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે કે સત્યમાંથી ભગવાનની ઉત્પત્તિ થઈ છે ? આવા અનેક પ્રશ્નોનો સારાંશ એ છે કે સત્ય સર્વજ્ઞ કથિત અને સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ છે.

સૌથી પ્રથમ ભગવાનના વિષયમાં જ સાચો (સત) નિર્ણય કરી લઈએ જેથી સત્યનો મૂળ આધાર સ્પષ્ટ થઈ જાય, એને પણ તર્કની કસોટી ઉપર કસીને જોઈએ.

જે જે સર્વજ્ઞ છે તે તે ભગવાન છે કે જે જે ભગવાન છે તે તે સર્વજ્ઞ છે ? જે જે વીતરાગી અરિહંત છે તે તે ભગવાન છે કે જે જે ભગવાન છે તે તે વીતરાગી અરિહંત છે. સત્યની આ કસોટી પર વાત સ્પષ્ટ દેખાઈ રહી છે કે જે જે સર્વજ્ઞ, પૂર્ણ જ્ઞાની-સંપૂર્ણ જ્ઞાની અનંતજ્ઞાની યા કેવળ જ્ઞાની છે તે ભગવાન છે. એમને જ ભગવાનના રૂપમાં સ્વીકારવા જોઈએ એ જ સત્ય છે. પરંતુ પોતાના મનથી બની બેઠેલા ભગવાનો તો આ સંસારમાં અનેક છે એ બધા સર્વજ્ઞ નથી. આજ તો અલ્પજ્ઞ, અજ્ઞાની, વિપરીત જ્ઞાની પણ ભગવાન બની બેઠા છે. એમને ભગવાન કેવી રીતે માનવા ?

એ રીતે જેઓ રાગ દ્વેષ વાળા છે, કામ ક્રોધાદિ આત્મશત્રુ રૂપ કર્મ અરિઓથી યુક્ત છે, ગ્રસ્ત છે, એમને ભગવાન કેવી રીતે માનવા ? આથી જે અરિહંત-વીતરાગી છે એ અવશ્ય ભગવાન કહેવાય. પરંતુ જે સ્વયં પોતાની જાતે ભગવાન બની બેઠા હોય, જે રાગયુક્ત હોય, જે કામ, ક્રોધાદિ દોષગ્રસ્ત હોય, જે ભોગલીલા પ્રધાન જીવન

જીવનારા હોય. જેઓ કંચન કામિની અને વૈભવ વિલાસ વાળા હોય, એમને ભગવાન કેવી રીતે કહી શકાય ?

ભગવાન શબ્દ વાચ્ય ૧૪ અર્થોમાંથી કોઈ ભિન્ન અર્થમાં ભલેને પોતાની જાતને ભગવાન માને યા કોઈ ભગવાન કહે, પરંતુ તેઓ સાચા અર્થમાં ભગવાન કહેવડાવવાને યોગ્ય નથી. આથી ભગવાનને ઓળખવા માટે, એમની પરીક્ષા માટે માત્ર બે જ શબ્દો પર્યાપ્ત છે. (૧) એમનું વીતરાગ હોવું, (૨) સર્વજ્ઞ હોવું. જેમ સોનાની પરીક્ષા કસોટીએ કરીને કરીએ છીએ, તે જ રીતે 'વીતરાગ' અથવા 'સર્વજ્ઞ' હોવા સંબંધી યા બે શબ્દોની કસોટી કરવાથી ભગવાનના સાચા સ્વરૂપને જાણી શકીએ છીએ. આ વાત નીચેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવી છે.

મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં, જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાનાં ।

મેત્તારં કર્મભૂમતાં, વન્દેઽહં તદગુણલબ્ધયે ॥

જે મોક્ષ માર્ગના ઉપદેશક હોય, જે સમગ્ર વિશ્વના તત્ત્વોને જાણનાર હોય, તથા સર્વ કર્મ ભૂભૂત-કર્મ પર્વતોને ભેદનાર હોય, એટલે કે વીતરાગ હોય એવા ભગવાનના ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા માટે હું એમને વંદન કરું છું. વિચાર કરો ! આ સ્તુતિમાં ભગવાનના ગુણ બતાવીને એમને વંદન કરવામાં આવ્યાં છે. આથી આ ગુણોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે એવા ગુણોવાળા જ ભગવાન હોવા જોઈએ. ભગવાન અને આ સર્વજ્ઞતા વીતરાગાદિ ગુણોમાં પરસ્પર અવિનાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ સંબંધી છે. આ બંને અન્યોન્યાશ્રય છે. રાગ દ્વેષસહિત અને સર્વજ્ઞતા રહિત સ્વરૂપને ભગવાન કદી કહી ન શકીએ. ભગવાન વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા રહિત ન હોઈ શકે. ભગવાન કહેવડાવવા આવશ્યક ગુણો હોય છે. પણ આ ગુણોને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય. આ અવસ્થાએ પ્રહોંચ્યા વગર જો કોઈ રાગી-દ્વેષી, અલ્પજ્ઞ, વિપરીત જ પોતાની જાતને ભગવાન કહેવા લાગે યા તો રાગ દ્વેષ-ભોગ વિલાસ કરનાર પણ ભગવાન બની જાય અથવા એમને ભગવાન માનીને એમના અનુયાયી બનીને કોઈ એમની પાછળ પાગલ થાય તો સમજે કે 'સ્વયં નષ્ટઃ પરાન્ નાશયતિ ।' જે પોતે નષ્ટ થઈ ચૂક્યા છે, તે અન્યોને ય નષ્ટ કરશે. 'વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ' ની જેમ નાશ-વિનાશ કાળમાં એમની ભત્તિ વિપરીત થઈ કે તેમણે રાગી-દ્વેષી-ભોગ વિલાસવાળા અલ્પજ્ઞને ભગવાન માન્યો ! તો પોતે તો અસત્ય, મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનના ખાડામાં પડેલા છે પરંતુ પોતાના કદાગ્રહ-દુરાગ્રહના ખાડામાં બીજાને પણ પાડે છે. ફસાવે છે. આ રીતે પોતે નાશ પામે છે અને બીજાને ય નાશ પમાડે એવી સ્થિતિ નિર્માણ કરી દીધી છે !

આથી સમ્યક્ત્વનો મુખ્ય આધાર જે ભગવાન ઉપર છે એમને સર્વપ્રથમ સર્વજ્ઞ, વીતરાગી અવસ્થાવાળાને જ ભગવાન માનવા અનિવાર્ય છે અને એવા વીતરાગીને જ ભગવાન માનવા એ શુદ્ધ સાચું સમ્યક્ત્વ કહેવાશે.

‘આમસ્તુ યથાર્થવક્તા’ આ સૂત્રથી પૂજ્ય તાર્કિક શિરોમણિ વાદિદેવસૂરિજી મહારાજે ‘પ્રમાણનય તત્ત્વાલોક’ ગ્રંથમાં યથાર્થ વક્તાને જ આમ પુરુષ કહ્યા છે...લૌકિક આમ પુરુષ-જે સંસાર ના વ્યવહારમાં સર્વશ્રેષ્ઠ-સર્વોચ્ચ કક્ષાના લોકોત્તર આમ મહાપુરુષ જે વીતરાગી સર્વજ્ઞ છે, તેમનાં વચનમાં શ્રદ્ધા રાખવી એ જ સમ્યક્ શ્રદ્ધા છે.

આ રીતે સ્પષ્ટ સત્યસ્વરૂપ એવું છે કે જે જે વીતરાગી હોય તે જ ભગવાન હોય છે. પરંતુ અલ્પજ્ઞ, રાગી, દ્વેષી ભોગ વિલાસ વાળા ભગવાન કહેવાતા નથી. એટલા માટે વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા (ભગવાન) એ જે કહ્યું છે તે જ સત્ય છે, અને વાસ્તવમાં જે સત્ય છે તેજ પરમાત્માએ કહ્યું છે...કારણ કે વીતરાગતાના ગુણને કારણે રાગ દ્વેષ, કામ, ક્રોધાદિ કારણોનો પરિહાર થઈ જવાથી હવે અસત્ય બોલવાનું યા કહેવાનું એમની પાસે કોઈ કારણ બાકી રહેતું નથી. ક્રોધ, લોભ, ભય, હાસ્યાદિ જ અસત્ય બોલવાનાં મુખ્ય કારણો છે. જ્યારે સર્વજ્ઞ-વીતરાગી ભગવાન જે ‘અષ્ટાદશ દોષ વર્જિતો જિનઃ’ અદાર દોષ યા સર્વ દોષ રહિત જિન-ભગવાન કહેવાય છે. એમનામાં કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, હાસ્યાદિ કોઈ પણ દોષની જ્યારે સંભાવના જ નથી તો પછી તેઓ અસત્ય કેમ અને કયાં કારણથી બોલશે ?

આપણી સામે તો કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, હાસ્યાદિ અનેક કારણો ઉપસ્થિત રહે છે, એટલા માટે આપણે અસત્ય બોલતા રહીએ છીએ. પરંતુ વીતરાગ પરમાત્મા જે સર્વદોષ રહિત છે, જેમનામાં ઉપરોક્ત દોષભૂત ક્રોધ, લોભ, ભય-હાસ્યાદિ કારણો જ નથી તો તેઓ અસત્ય બોલી જ કેવી રીતે શકે ? કારણ વગર કાર્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? એવું સર્વથા અસંભવ જ છે. આથી આ સ્વીકારવું નિર્વિવાદ છે કે જે જે ભગવાને કહ્યું છે તે પૂર્ણ સત્ય છે. સાથે જ જે જે સત્ય છે, એ ભગવાને જ કહ્યું છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગી ભગવાન સિવાય સત્યનું ચરમ સ્વરૂપ બતાવનાર જગતમાં કોઈ જ નથી, જેમ સૂર્યને કારણે દિવસ અને દિવસને કારણે સૂર્ય; અન્યોન્યાશ્રિત કારણ રૂપ છે. બરાબર એ જ રીતે ભગવાનને કારણે સત્ય અને સત્યને કારણે ભગવાન; એ પણ અન્યોન્યાશ્રિત કારણ રૂપ હોવાથી બંને ય જન્ય-જનક કારણ રૂપ છે. સત્યનું કારણ ભગવાન અને ભગવાનનું કારણ સત્ય ! એટલા માટે જે સર્વજ્ઞ વીતરાગી ભગવાન છે, તે જ ચરમ સત્યનું સ્વરૂપ બતાવી શકે છે. એટલા માટે આગમ શાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરતાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે :-

જં જં જિણેહિં ભાસિયાઈ “તમેવ નિઃસંકં સચ્ચં ।

તમેવ સચ્ચં નિઃસંકં જં જિણેહિં પવેઝયં ।”

જે જે જિનેશ્વર ભગવાને કહ્યું છે, એ જ શંકા વગરનું સત્ય છે. એવું માનવું અને સ્વીકારવું એ જ સમ્યક્ત્વ છે. સર્વજ્ઞ જે અનંતજ્ઞાની, કેવળજ્ઞાની છે, જેમણે સમસ્ત લોક-અલોક રૂપ આપો ય સંસાર બાણ્યો છે, જોયો છે; અનંત પદાર્થોના

અનંત ગુણ પર્યાયોનું જ્ઞાન જેમને છે, એ જે તત્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદિત કરી ગયા છે. એ જ ચરમ સત્ય છે; અને ભવિષ્યમાં પણ હશે. આથી આવા ચરમ સત્ય સ્વરૂપ તત્ત્વાર્થભૂત પદાર્થોમાં જે પદાર્થ જેવો છે એને એ રૂપમાં, એવો જ જેવો, જાણવો અને માનવો, એમાં અંશમાત્ર પણ શંકા ન કરવી એ સમ્યક્ત્વની ઉત્તમ વ્યાખ્યા છે.

જિનેશ્વર પ્રતિપાદિત તત્ત્વમાં યથાર્થ બુદ્ધિ રાખવી, વાસ્તવિક-સાચા જ્ઞાન પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી એ જ સમ્યક્ત્વ છે. આનાથી શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યા કઈ હોઈ શકે ? આ રીતે સમ્યક્ત્વી સત્યનો પક્ષપાતી, સત્યનો આગ્રહી અને સત્યાન્વેષી હોય છે. તે પ્રત્યેક વસ્તુ અને તત્ત્વભૂત પદાર્થને યથાર્થ, વાસ્તવિક રૂપમાં જુએ છે, જાણે છે અને માને છે. એવા સમ્યક્ત્વીની દૃષ્ટિ પણ સમ્યક્ (સાચી), જ્ઞાન-જાણકારી પણ સમ્યક્ (સાચી) અને ઉભય રૂપથી માનવું. શ્રદ્ધા પણ સમ્યગ્ (સાચી) હોય છે; આથી એને સાચો સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે.

આથી જોવા, જાણવા અને માનવાની ત્રણ રીતોથી જેણે પોતાની વૃત્તિ સમ્યગ્ બનાવી છે, એ સાચો સત્ય સમ્યક્ત્વી છે. એવો સમ્યક્ત્વી, જે સમ્યગ્જ્ઞાની છે; જે પ્રરૂપણા-પ્રતિપાદિત કરશે. એમાં પણ સત્ય પાણી ઉપર તેલની જેમ તરતું સ્પષ્ટ દેખાશે સમ્યક્ત્વીનું સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ શ્રદ્ધા કોઈનાથી છુપાયેલી રહી શકતી નથી. એ જીવાદિ તત્ત્વોને તથા દેવ, ગુરુ ધર્માદિના સ્વરૂપને એ જ અર્થમાં અને એ જ સ્વરૂપમાં જોશે; જાણશે અને માનશે, જે સ્વરૂપમાં જીવાદિ તત્ત્વો યા દેવ, ગુરુ, ધર્માદિ છે.

તત્ત્વ પદાર્થના યથાર્થ વાસ્તવિક સ્વરૂપથી સમ્યક્ત્વીના જોવામાં, જાણવામાં અને માનવામાં તેમ જ કહેવામાં વિસંગતતા અને વિષમતા કદી નહીં આવે. સદાય સુસંગતતા અને સુસંવાદિતા જ રહેશે; કારણ કે તત્ત્વ-પદાર્થનું જેવું વાસ્તવમાં સ્વરૂપ છે, એને સમ્યક્ત્વી રજમાત્ર પણ પરિવર્તન કર્યા સિવાય એવું જ યથાર્થ જ માને છે, જાણે છે અને જુએ છે. આથી કથન પણ એવું યથાર્થ વાસ્તવિક જ કરશે. વિપરીત પ્રરૂપણા મિથ્યાત્વી કરી શકે છે, સમ્યક્ત્વી કદાપિ કરી શકતો નથી.

દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ

યા દેવે દેવતા બુદ્ધિઃ ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ધર્મધીર્યસ્ય સમ્યક્ત્વં તદુદીરિતમ્ ॥

વાસ્તવમાં જે દેવ-દેવાધિદેવ ભગવાન છે, એમનામાં જ ભગવાનપણાની - દેવપણાની બુદ્ધિ રાખે તથા વાસ્તવમાં સાચા અર્થમાં કંચન કામિનીના ત્યાગી, પંચમહાવ્રતધારી, સંસારના ત્યાગી સાધુ મુનિ-મહાત્મા હોય એમનામાં જ ગુરુપણાની બુદ્ધિ રાખવી તથા જે સર્વજ્ઞ કથિત (સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ) ધર્મ છે, એમાં જ ધર્મ બુદ્ધિ રાખવી એને જ સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

ભગવાનનું જે સર્વજ્ઞ-વીતરાગી સ્વરૂપ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે એમાં ભગવાન પણાની સમ્યગ્ બુદ્ધિ રાખવી, એ રીતે જે ગુરુ કરતાં ય સાચા ગુરુ હોય તેમનામાં જ ગુરુપણાની યથાર્થ સમ્યગ્ બુદ્ધિ રાખવી અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનના બતાવેલા માર્ગ પર ચાલે છે એમને જ ગુરુ બુદ્ધિથી ગુરુપણાના રૂપમાં માનવાએ જ સાચી સમ્યક્ત્વીની માન્યતા છે. બરાબર એ જ રીતે ધર્મ પણ કયો ? અને કેવો માનવો ? આ વિષયમાં પણ માત્ર એવા લોકોત્તર આત્મ મહાપુરુષ જે સર્વજ્ઞ વીતરાગી ભગવાન છે એમના દ્વારા કહેવામાં આવેલા સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ માર્ગને ધર્મ માનવો એમાં સમ્યક્ત્વ છે.

આ રીતે સમ્યક્ત્વીની સંપૂર્ણ દષ્ટિ-સમજ, વૃત્તિ આદિ સત્ય તરફી હોય છે. પ્રત્યેક વાતમાં સત્ય સ્વરૂપને જ જાણવા, જોવા અને માનવાનો આગ્રહ રાખે છે, આથી સમ્યક્ત્વી, સત્યાન્વેષી સત્યનો આગ્રહી હોય છે. એવા સમ્યક્ત્વમાં જે જીવાદિ તત્ત્વો છે; એમને પણ એ જ સ્વરૂપમાં માનવાના સ્વીકારવાનાં હોય છે. એવું નથી હોતું કે પદાર્થનું સ્વરૂપ કંઈક જુદું જ હોય અને આપણે એ કંઈક બીજું જ માનતા રહીએ-જાણતા રહીએ. તો તે સમ્યક્ત્વ ન કહેવાતાં મિથ્યાસ્વરૂપ બની રહેશે.

ભ્રમમૂલક વ્યાખ્યા અને અર્થ

સંસારમાં એવા કેટલાય મિથ્યામતિ જીવો છે જે પોતાના બુદ્ધિબળ અને કુતર્ક તથા કુચુક્તિઓના આધારે સંસારનાં જે મૂળભૂત જે સાચાં તત્ત્વાદિ પદાર્થો છે તેમને પોતાની રીતે, પોતાની પદ્ધતિથી-વ્યાખ્યાથી સમજાવા પ્રયત્ન કરે છે. તત્ત્વોનાં નામ તો એ જ રાખશે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય પાપ, મોક્ષ આદિ નામ તો એ જ હોય છે. પરંતુ અર્થ અને વ્યાખ્યા પોતાની રીતની મનમાની પદ્ધતિએ કરશે. જેમ કે આત્માની બાબતમાં ઘણાં કહે છે-‘દેહાત્મા’-એટલે કે તેઓ દેહ અને આત્મા બન્ને એક જ છે. એમના મતે દેહ એ જ આત્મા છે. એ માનવા માટે કદાપિ તૈયાર નહીં થાય કે આત્મા તો શરીરથી અલગ છે; આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. એ રીતે સંસારમાં કેટલાક માણસો ઈન્દ્રિયોને જ આત્મા માને છે. કેટલાક તો મનને આત્મા માને છે. કોઈ પ્રાણને આત્મા માને છે, કોઈ બ્રહ્મને આત્મા માને છે. તેઓ અન્ય જીવમાં આત્મા નથી માનતા.

‘કેટલાક કહે છે કે સંસારમાં એક જ આત્મા છે. બીજા વળી કહે છે કે આત્મા નામની કોઈ વસ્તુ જ નથી. કેટલાક આત્માને માને છે પણ એને ક્ષણિક-વિનાશી માને છે. તો કોઈ એને કૂટસ્થ નિત્ય યા એકાન્ત-અનિત્ય જ માને છે. પરંતુ ‘ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યયુક્ત’ એવા યથાર્થ રૂપમાં નથી માનતા. કેટલાક આત્માને જડ રૂપમાં પણ માને છે. તો કોઈક આત્માને પણ પંચભૂત જન્ય માને છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ આદિ પંચમહાભૂતોના સંમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મા માને છે, તો

કોઈ આત્માને અનાદિ, અનંત, અસંખ્ય પ્રદેશી નથી માનતા. કોઈ આત્માને જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણવાન નથી માનતા. કોઈ એવા પણ છે જે આત્માને શૂન્યરૂપ માને છે. કેટલાક કહે છે-આત્મા છે જ નહીં. તો કોઈ આત્મા શબ્દના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કરે છે.

આ રીતે આ તો માત્ર આત્મા અંગે જ વિવાદ યા મતાંતર ની વાત થઈ. એક આત્મ તત્ત્વની બાબતમાં લોકોની સેંકડો રીતની વિભિન્ન ધારણાઓ-માન્યતાઓ છે. બરાબર એ જ રીતે આત્મા, પરમાત્મા-જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, સુખ દુઃખ, ધર્મ, કર્મ, સ્વર્ગ રક, લોક પરલોક, ઈલ્લોક-અલોક-પૂર્વજન્મ, પુનર્જન્મ, આસ્ત્રવ, સંવર, બંધ, મોક્ષાદિ અનેક તત્ત્વોના વિષયમાં જે યથાર્થ, વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને અર્થ છે, એવું ન માનતાં, ન કહેતાં તેઓ પોતાની મનપસંદ વ્યાખ્યા અને અર્થ કરીને જગતના ભોળાભલા જીવોને માછી મારની જેમ પોતાની જાળમાં ફસાવે છે, અને પોતાના પક્ષમાં યા મતમાં ખેંચે છે. આ સમગ્ર સ્થિતિ મિથ્યાદશા રૂપ-મિથ્યાત્વની પ્રવૃત્તિ છે. એનાથી કોરી સ્લેટ યા કોરા કાગળની જેમ જીવો ભ્રમવશ માર્ગ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. તેઓ અજ્ઞાનમૂલક મિથ્યાત્વની દિશામાં ચાલ્યા જાય છે. પરિણામ સ્વરૂપ સાચા, સમ્યગ્ જ્ઞાનથી વંચિત રહી જાય છે. એટલા માટે 'તમેવ સચ્ચં નિઃસંકં જં જિણેહિં પવેદ્યં ।' ની વ્યાખ્યા અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ- એ જ સત્ય, નિઃશંક (શંકા રહિત) છે જે સર્વજ્ઞ, વીતરાગી જિનેશ્વર ભગવાને પ્રતિપાદિત કર્યું છે.' જે સર્વથા સત્ય છે એના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. એને જ સાચી સમ્યગ્ કહેવાય રાખવી. એના જ આધારે આત્માથી મોક્ષ સુધીનાં તમામ તત્ત્વોનું જ્ઞાન પણ સમ્યગ્ જ કરવું જોઈએ. સોનામાં સુગંધની જેમ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા (દર્શન અને જ્ઞાન) સમ્યગ્ હોવા સાથે જો આચરણ એટલે કે ચારિત્ર પણ સમ્યગ્ બની જાય, ચારિત્ર એની સાથે મળી જાય, તો એ રીતે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર ત્રણેય સમ્યગ્ રૂપે એકત્ર થઈને મોક્ષમાર્ગ બની જાય છે. એટલે તો કહ્યું છે કે :-

સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષ માર્ગઃ

એવા મોક્ષમાર્ગને જીવે મેળવવાનો છે. તે તેને મેળવી શકે છે. આ રીતે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સર્વ પ્રથમ આવશ્યકતા સમ્યક્ત્વની પડે છે. આ પ્રકારના સમ્યક્ત્વને સમજવા માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ સમ્યક્ત્વને અનેક દૃષ્ટાંતો દ્વારા દર્શાવ્યું છે.

સમ્યક્ત્વના વિવિધ પ્રકારો

एगविहं दुविहं तिविहं, चउहा पंचविह, दसविहं सम्मं ।

दब्बाइ कारयाई उवसमभेएहिं वा सम्मं ॥

एगविहं सम्मरूई निसगगहिगमेहि भवे तयं दुविहं ।

तिविहं तं खइआई अहवावि हु कारगाइअं ॥

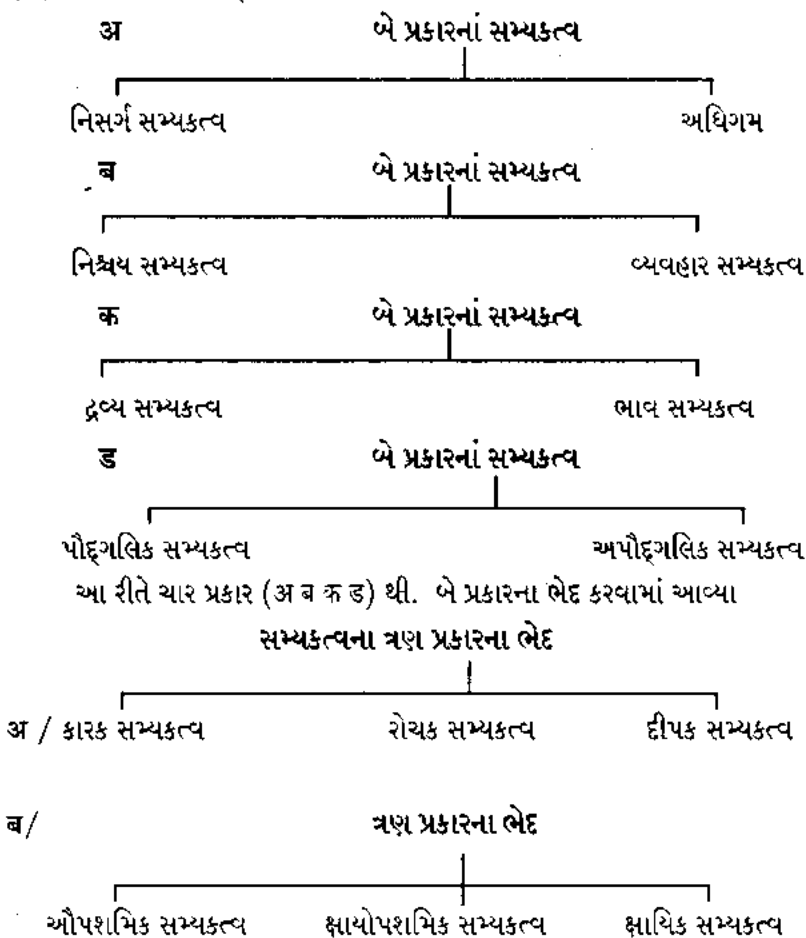
खइगाई सासणजुअं, चउहा वेअग जुअं तु पंचबिहं ।

તં મિચ્છચરમપુગ્ગલ-વેઅણઓ દસવિહં એઅં ॥

‘પ્રવચન સારોદ્ધાન’ ગ્રંથમાં સમ્યક્ત્વને વિવિધ પ્રકારોથી સમજાવવા માટે સંખ્યાના આધારે કેટલાય પ્રકારનું બતાવવામાં આવ્યું છે. એમાં એક પ્રકારે, બે પ્રકારે, ત્રણ ભેદથી, ચાર ભેદથી, પાંચ ભેદથી અને દશ ભેદથી-આમ વિવિધ પ્રકારોથી સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. આથી એ અંગે ક્રમશઃ વિચાર કરવો લાભદાયક થઈ પડશે.

(૧) એક પ્રકારે સમ્યક્ત્વ - એકવિહં સમ્મલ્લહં - સમ્યક્ત્વ રુચિને એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ કહે છે. યા ‘તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં’ તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધા રાખવી.

(૨) બે પ્રકારથી સમ્યક્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન રીતે થાય છે.

ચાર પ્રકારે સમ્યક્ત્વ

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ	ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ	ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ	સાસ્વાદાન સમ્યક્ત્વ
---------------------	-------------------------	----------------------	------------------------

પાંચ પ્રકારે સમ્યક્ત્વ

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ	ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ	ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ	સાસ્વાદાન સમ્યક્ત્વ	વેદક સમ્યક્ત્વ
---------------------	-------------------------	----------------------	------------------------	-------------------

દશ પ્રકારે સમ્યક્ત્વ

૧	૨	૩	૪	૫
નિસર્ગ રુચિ	ઉપદેશ રુચિ	આજ્ઞા રુચિ	સૂત્ર રુચિ	બીજ રુચિ
૬	૭	૮	૯	૧૦
અધિગમ રુચિ	વિસ્તાર રુચિ	ક્રિયા રુચિ	સંક્ષેપ રુચિ	ધર્મ રુચિ

આ રીતે બિન્ન બિન્ન પદ્ધતિઓથી સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સંખ્યા, નિમિત્તક ભેદો બતાવ્યા છે. એનું સ્વરૂપ સંક્ષિપ્ત રૂપથી સમજવા માટે કંઈક વિચાર અહીં આવશ્યક છે.

(૧) એક પ્રકારથી - જિનોક્ત તત્ત્વેષુ રુચિ:શુદ્ધ સમ્યક્ત્વમુચ્યતે ।

સર્વજ્ઞ, વીતરાગી જિનેશ્વર ભગવંતોએ બતાવેલ જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વોમાં અજ્ઞાન, શંકા, ભ્રમ અને મિથ્યા જ્ઞાનાદિ રહિત નિર્મળ રુચિ અર્થાત્ શ્રદ્ધા રૂપ આત્મ પરિણામ વિશેષને સમ્યક્ત્વ કહે છે. જિન કથિત તત્ત્વોમાં યથાર્થ પણાની બુદ્ધિ યા વાસ્તવિક શ્રદ્ધા રૂપ ભાવ યા શુદ્ધ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા (તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં) ને કોઈ ભેદ વગરનું શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

(૨) (અ) નિસર્ગ અને અધિગમ એ બે પદ્ધતિઓથી જ સમ્યક્ત્વ ઉપાર્જન કરવામાં આવે છે, એમને આ બે પ્રકારમાં ગણવામાં આવે છે.

(૨) (બ) નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ

નિચ્છયઓ સમ્પન્નં, નાણાદમયણ્ણ શુદ્ધં પરિણામો ।

इयं पुणं नुह समये, भणियं सम्मत्तं हे उहिं ॥

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમય આત્માનાં જ શુદ્ધ પરિણામ અર્થાત સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ત્રણેની એકતા રૂપ જે આત્મ પરિણામ વિશેષ હોય છે એને જ નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિથી સમ્યક્ત્વ કહે છે. આત્મા અને આત્માના જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણો/ બિન્ન બિન્ન નથી, પરંતુ અભેદ ભાવથી એક જ છે. અભેદ પરિણામથી પરિણત આત્મા તદ્દગુણ રૂપ કહેવાય છે. જેવું જાણ્યું એવું જ માન્યું, ત્યાગ ભાવ હોય અને શ્રદ્ધા પણ તદ્દનુરૂપ હોય એવા ઉપયોગીનો આત્મા એ જ જ્ઞાન, એ જ દર્શન, અને એ જ ચારિત્ર રૂપ છે. આવો રત્નત્રયાત્મક આત્મા અભેદ ભાવથી દેહમાં રહેલ હોય છે.

રત્નત્રયીના શુદ્ધ ઉપયોગમાં વર્તતો આત્મા જ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. એવું નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ આત્મા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનની પૂર્વે ક્યાંયે હોતું નથી.

વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ :- ઉપરોક્ત નિશ્ચય સમ્યક્ત્વમાં હેતુભૂત સમ્યક્ત્વના ૬૭ ભેદોનું જ્ઞાન શ્રદ્ધા, ક્રિયા રૂપથી યથાશક્તિ પાલન કરવું એને વ્યવહારમાં સમ્યક્ત્વ કહે છે. મુનિદર્શન, જિન ભક્તિ મહોત્સવ, જિન દર્શન પૂજન, તીર્થયાત્રા, સ્થયાત્રા આદિ શુદ્ધ હેતુઓથી ઉત્પન્ન થતા શ્રદ્ધા રૂપ સમ્યક્ત્વને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહે છે. આ હેતુઓ સહાયક નિમિત્ત છે.

(૨) (ક) દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ :- જિનેશ્વર કથિત તત્ત્વોમાં જીવની સામાન્ય રુચિને દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ કહે છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ તત્ત્વોમાં પરમાર્થ જાણ્યા સિવાય જ સત્ય છે 'એવી શ્રદ્ધા' રાખનારા જીવોના સમ્યક્ત્વને દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

ભાવ સમ્યક્ત્વ :- ઉપરોક્ત સામાન્ય શ્રદ્ધા રૂપ જે દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ છે એમાં વિશેષ બુદ્ધિથી જાણવું અર્થાત્ સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ જીવ-અજીવ મોક્ષાદિ તત્ત્વોને જાણવાના ઉપાય રૂપ નય, નિર્ણય, સ્યાદવાદ પ્રમાણ આદિ શૈલી પૂર્વક સર્વ તત્ત્વભૂત પદાર્થોને વિશેષ જ્ઞાનથી પરમાર્થ જાણનારાના શ્રદ્ધા રૂપ સમ્યક્ત્વને ભાવ સમ્યક્ત્વ કહે છે. સંક્ષેપમાં સામાન્ય રુચિ એ દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ છે. અહીં દ્રવ્ય કારણ છે અને ભાવ કાર્ય છે. એટલા માટે ભાવ સમ્યક્ત્વના કારણ રૂપ દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે, અને એનો વિશેષ રૂપે વિસ્તાર રુચિ ભાવ સમ્યક્ત્વ છે.

(૨) (ડ) પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ :- મિથ્યાત્વ માહતીય કર્મનાં પુદ્ગલ પરમાણુના ઉપશમ યા ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનાર સમ્યક્ત્વને પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે. એમાં આ પુદ્ગલોનો ઉપશમ ક્ષયોપશમ મુખ્ય રૂપે થાય છે. એવા ક્ષાયોપશમિક, વેદક, સાસ્વાદન, મિશ્ર પ્રકારના સમ્યક્ત્વ અપૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વમાં ગણવામાં આવે છે, જ્યારે ક્ષાયિક અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ એ બંને આત્માના ઘરનાં હોવાને કારણે પૌદ્ગલિક વિભાગમાં ગણવામાં આવે છે. આથી એમને પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

ત્રિધા સમ્યક્ત્વ

(૧) કારક સમ્યક્ત્વ :- સર્વજ્ઞ ભગવાને 'અનુષ્ઠાન માર્ગ' યા ચારિત્ર ક્રિયા રૂપ જે માર્ગ પ્રતિપાદિત કર્યો છે, એ ઉપર ચાલનાર શુદ્ધ ક્રિયાશીલ જીવના શ્રદ્ધા ભાવ ને કારક સમ્યક્ત્વ કહે છે. એવી ક્રિયાથી સ્વ આત્માને અને જ્ઞેનાર પર આત્માને પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી યથાર્થ તત્ત્વ શ્રદ્ધા પૂર્વક આગમોક્ત શૈલી અનુસાર તપ-જપ વ્રતાદિ ક્રિયા કરનાર વિશુદ્ધ ચારિત્રવાન આ કારક સમ્યક્ત્વ નો અધિકારી છે.

(૨) રોચક સમ્યક્ત્વ- સર્વજ્ઞ-વીતરાગી ભગવાનના વચનમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખે, એમાં પૂર્ણ રુચિ પણ હોય, અને જિનોક્ત ધર્મની તપ-જપ, વિધિ, ક્રિયા આદિ કરવાની તીવ્ર રુચિ હોય, પણ ભારે કર્મી જીવ હોવાને કારણે એવી ક્રિયાઓ ન કરી શકે, પરંતુ રુચિ રૂપ જે શ્રદ્ધા રહે છે એ સમ્યક્ ક્રિયા ના રુચિ રૂપ ભાવને રોચક સમ્યક્ત્વ કહે છે; આવું રોચક સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યક્ દષ્ટિ નામના ચોથા ગુણસ્થાનક વાળાને થાય છે. જેમ કે શ્રેણિક મહારાજ વગેરેને હતું.

(૩) દીપક સમ્યક્ત્વ- સ્વયં મિથ્યાદષ્ટિ યા અભવી જીવ હોય, છતાં પણ પોતાની ઉપદેશ શક્તિ દ્વારા અન્ય જીવોને સમ્યક્ત્વ ભાવ ઉત્પન્ન કરાવવામાં નિમિત્ત બને છે, બીજાની યથાર્થ શ્રદ્ધાની રુચિ જગાવવામાં સહાયક બને છે. તેમ જ અન્ય જીવો ને જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવી શકે, એવા મિથ્યાત્વી યા અભવી જીવોનું સમ્યક્ત્વ દીપક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. જે રીતે સ્વયં દીવાની નીચે અંધકાર હોય છે પણ તે દૂર સુધી પ્રકાશ પહોંચાડીને વસ્તુઓને પ્રદર્શિત કરે છે. એ જ રીતે મિથ્યાત્વી, અભવી જીવો કરતા હોય છે. એટલે કે તેઓ જાતે સમ્યક્ત્વી ન હોવા છતાં પણ, સ્વયં મિથ્યાત્વી હોવા છતાં પણ પોતાની બુદ્ધિ શક્તિ અને ઉપદેશથી અન્ય ભવ્ય જીવોમાં સમ્યક્ત્વ જગાડી શકે છે.

અહીં વ્યવહાર નયનાં કાર્ય કારણ ભાવનો અભેદ માનીને મિથ્યાત્વી અભવ્ય જીવોમાં ઉપદેશ પ્રધાન હોવાથી દીપક રૂપ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તેઓ મિથ્યાત્વી છે કે અભવી? જેમ કે અંગાર મર્દકાઆચાર્ય સ્વયં અભવ્ય હોવા છતાં પણ ઉપદેશક રૂપથી એ દીપક સમ્યક્ત્વી કહેવાતા હતા.

૩-૪-૫ પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાં માત્ર ચોટુંક જ અંતર છે. ત્રીજા પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાં માત્ર ચોથું સાસ્વાદન મેળવી દેવાથી ચોથો પ્રકાર બને છે; અને ચોથા પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાં પાંચમું વેદક સમ્યક્ત્વ મેળવવાથી પાંચમો પ્રકાર બને છે. એ રીતે (૧) ક્ષાયિક, (૨) ક્ષાયોપશમિક, (૩) ઔપશમિક, (૪) સાસ્વાદન, (૫) વેદક - આ રીતે પાંચ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વ બતાવવામાં આવ્યાં છે.

૧. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ

શ્રીળે વંસળમોહે તિવિહંમિ વિ ભવનિઆળ મૂઅંમિ ।

નિપચ્ચ વાયમઅલં સમ્મત્તં સ્વાદ્યં હોદ્ધ ॥

મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય, અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય-ત્રણે પ્રકારના દર્શન મોહનીય કર્મ તથા અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ચારે કષ્ટાય-આ રીતે કુલ સાતેય કર્મ પ્રકૃતિઓ રૂપ દર્શન-સપ્તકના સંપૂર્ણ સર્વથા ક્ષય થઈ જવાથી સ્વાભાવિક તત્ત્વચુચિ રૂપ સમ્યક્ત્વ આત્મ પરિણામ વિશેષને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અપ્રતિપાતી છે. અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયા પછી કદીય નષ્ટ ન થતાં અનંત કાળ સુધી રહે છે. આથી આને અનંત પણ કહે છે. ક્ષાયિમ ભાવથી ઉત્પન્ન થનાર આ સમ્યક્ત્વને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

૨ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ

મિથ્યાત્વ મોહનીય અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ કર્મ પ્રકૃતિની અનુદય અવસ્થા અર્થાત્ ઉપશમ થવાથી જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહે છે. પહેલાં જેની ઠીક ઠીક ચર્ચા કરવામાં આવી છે એવાં યથાપ્રવૃત્તિ કરણ, અપૂર્વ કરણ, અનિવૃત્તિ કરણ તથા અંતઃકરણ આદિ કરણો દ્વારા અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને અપૂર્વ કરણથી નિબિડ રાગ દ્વેષની ગ્રંથિનું ભેદન કરવાથી એનિવૃત્તિકરણના અંતમાં જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે. એનો સમય અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. ચારે ગતિમાં પર્યાપ્ત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોને ત્રણે કરણ અને ગ્રંથિભેદ આદિ દ્વારા સમ્યક્ત્વ પ્રકટ થાય છે. તથા ઉપશમ શ્રેણિમાં આગળ વધતા જીવોને હોય છે.

૪ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ - આસ્વાદેન સહ વર્તતે ઇતિ સાસ્વાદનમ્ અર્થાત્ કંઈક સ્વાદ-આસ્વાદની સાથે રહે તેને સાસ્વાદ કહે છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના ચોથા ગુણસ્થાનકથી પતિત થતાં સાસ્વાદન નામના બીજા ગુણસ્થાનક પર જે સમ્યક્ત્વનો આસ્વાદ માત્ર જ રહે છે, એને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહે છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વવંત કોઈ સમ્યક્ત્વી જીવ અંતઃકરણના અંતે જઘન્યથી એક સમય, અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલિકાનો સમય શેષ રહેતાં અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય થતાં સમ્યક્ત્વથી પતિત થતો અર્થાત્ સમ્યક્ત્વનું વમન કરતાં જ્યારે પડે છે, ત્યારે કંઈક સમ્યક્ત્વનો આસ્વાદ માત્ર અંશ શેષ રહે છે. એને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહે છે.

જેમ કોઈ દૂધ પાક - રબડીનું ભોજન કરે છે અને તરત જ ભોજનનું વમન થતાં જે આંશિક સ્વાદ રહે છે, બરાબર તે જ રીતે ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું વમન થતાં જે કંઈ સ્વાદ રૂપ અંશ રહે છે, એને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહે છે. ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પતન પામતાં મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વની વચ્ચેનો કાળ ૬ આવલિકા પ્રમાણ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ હોય છે.

પ વેદક સમ્યક્ત્વ - કષપક શ્રેણિને પ્રાપ્ત કરનાર ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી જીવને અનંતાનબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ રૂપ ચારે ય કષાયો અને મિથ્યાત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીયના પુંજ આ છ નો સંપૂર્ણ ક્ષય થયા પછી સમ્યક્ત્વ મોહનીયના શુદ્ધ પુંજનો ક્ષય કરતી વખતે જ્યારે સમ્યક્ત્વ મોહનીયના અંતિમ પુદ્ગલોનો ક્ષય કરવાનો અવસર આવે છે ત્યારે અંતિમ ગ્રાસનું જે વેદન થઈ રહ્યું હોય એ સમયના સમ્યક્ત્વને વેદક સમ્યક્ત્વ કહે છે. એના પછી એટલે કે અંતિમ ગ્રાસનો ક્ષય થતાં સપ્તકનો સંપૂર્ણ અંત યા ક્ષય થવાથી અંતર્મુહૂર્ત સમયમાં જીવ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામે છે.

જીવ સમાસ વૃત્તિમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ લખ્યું છે; કે -

વેદ્યતે-અનુભૂયતે શુદ્ધ-સમ્યક્ત્વ-પુંજ-પુદ્ગલ અસ્મિન્નીતિ વેદકમ્ ।

અર્થાત્ શુદ્ધ સમ્યક્ત્વના પુદ્ગલ પુંજનું જેમાં વેદન-અનુભવ થાય છે, એને વેદક સમ્યક્ત્વ કહે છે.

ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વનું સંક્ષિપ્તમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિશેષ રુચિવાળા મહાનુભાવોએ અન્ય શાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું જોઈએ.

દશવિધ સમ્યક્ત્વ "રુચિઃ જિનોક્ત તત્ત્વેષુ, સમ્યગ્, સમ્યગ્ શ્રદ્ધાનમુચ્યતે "

યોગશાસ્ત્રમાં હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ કહે છે કે જિનેશ્વર ભગવાન દ્વારા કહેલાં તત્ત્વોમાં રુચિ નિર્માણ થવી એને સમ્યક્ત્વ યા સમ્યગ્ (સાચી) શ્રદ્ધા કહે છે, 'તત્ત્વરુચિ' ને સમ્યગ્ દર્શનનું કારણભૂત-પ્રબળ નિમિત્ત બતાવવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધચક્ર મહાપૂજનના અનુષ્ઠાન માં તત્ત્વરુચિરૂપાય શ્રી સમ્યગ્ દર્શનાય સ્વાહા 'તત્ત્વરુચિ' રૂપ સમ્યગ્ દર્શનને મંગલ રૂપ માનીને પૂજન કરતાં નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. આથી સારાંશ એ છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ માટે 'તત્ત્વરુચિ' જાગૃત કરવી પરમ આવશ્યક છે. શાસ્ત્રકાર મહાપુરુષોએ સમ્યક્ત્વકારક એવી ૧૦ પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન રુચિઓ દશવિધ સમ્યક્ત્વની અંતર્ગત બતાવી છે. એ આ પ્રકારે છે.

નિસર્ગુવૅ સ રુદ્ધ, આણરુદ્ધ, સુન્ન-બીઝ રુદ્ધમેવ ।

અભિગમ-વિત્થારરુદ્ધ, કિરિઆ સંઘેવધમ્મરુદ્ધ ॥

(૧) નિસર્ગ રુચિ - નિસર્ગ અર્થાત્ નૈસર્ગિક, એટલે કે સ્વાભાવિક ભાવથી જિનેશ્વર સર્વજ્ઞ ભગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત જીવાદિ તત્ત્વો પ્રત્યે સ્વાભાવિક અભિલાષા યા રુચિ થવી. કોઈના ઉપદેશ વગર જાતિસ્મરણ થી યા પોતાની પ્રતિભાશાળી મતિથી જીવાદિ તત્ત્વો પ્રત્યે રુચિ જાગૃત થવી, યા દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ થવાથી માત્ર વ્યવહાર રૂપથી નહીં મરંતુ યથાર્થ રૂપથી સત્ વસ્તુને જ વસ્તુ રૂપ માનવાનો જે શુભ ભાવ યા એનાથી જીવાદિ તત્ત્વો પ્રત્યે આત્માની-યથાર્થ તત્ત્વ શ્રદ્ધા રૂપ રુચિને નિસર્ગ રુચિ સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

(૨) ઉપદેશ રુચિ- ગુરુ, સર્વજ્ઞ, કેવળીના ઉપદેશ દ્વારા જીવાદિ તત્ત્વોમાં સત્ ભૂતાર્થ

રૂપ ભૂતાર્થ રૂપ યથાર્થ પણાની રૂચિને (બુદ્ધિ ને) ઉપદેશ રૂચિ સમ્યક્ત્વ કહે છે. અર્થાત્ ઉપદેશ ગ્રહણથી થનારા બોધની રૂચિને ઉપદેશ રૂચિ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

(૩) આજ્ઞા રૂચિ - વિવક્ષિત અર્થ બોધ વગર પણ જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞા ને જ સત્ય માનીને કદાગ્રહ વગર તત્ત્વોમાં અભિરૂચિ રાખવી આજ્ઞારૂચિ કહેવામાં આવે છે. વીતરાગી આપ્ત પુરુષની આજ્ઞા માત્રથી અનુષ્ઠાન કરવાની રૂચિ અથવા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ ભગવંત ગુરુની આજ્ઞાથી અનુષ્ઠાન આચરવામાં જે રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે એને આજ્ઞારૂચિ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

(૪) સૂત્ર રૂચિ - 'આચારંગ સૂત્ર', 'દશ વૈકલિક સૂત્ર', 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર', આદિ અંગ ઉપાંગ સૂત્ર, આદિ આગમ ગ્રંથોનું વારંવાર અધ્યયન, અધ્યાપન, પુનરાવર્તન કરવાથી ઉત્પન્ન જ્ઞાન દ્વારા જીવાદિ તત્ત્વોમાં યથાર્થપણાની જે વિશેષ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય, એને સૂત્ર રૂચિ સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે. જેવી કે ગોવિંદાચાર્ય ને હતી.

(૫) બીજ રૂચિ - જીવાદિ કોઈ એક પદાર્થની શ્રદ્ધાથી એના અનુષ્ઠાન રૂપ અનેક પદોમાં તથા એના અર્થમાં ઉત્તરોત્તર વિસ્તાર થતો જાય એને બીજ રૂચિ સમ્યક્ત્વ કહે છે. જેમ પાણીમાં પડેલું તેલનું બિંદુ વિસ્તરતું ચારે તરફ ફેલાઈ જાય છે, યા તો એક બીજ વાવવાથી જેમ અનેક બીજોનો ઉદ્ભવ થાય છે એ જ રીતે અનેક તત્ત્વોના બીજ રૂપ યા કારણ ભૂત કોઈ એક તત્ત્વની શ્રદ્ધા થતાં એ વિસ્તરતી અનેક તત્ત્વોની શ્રદ્ધા નિર્માણ કરે, એને બીજ રૂચિ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

(૬) અધિગમ રૂચિ - અધિગમ એટલે જ્ઞાન. સર્વ આગમોના અભ્યાસ દ્વારા જે અર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, એ જ્ઞાન થી સર્વ આગમ શાસ્ત્રોના અર્થ પ્રત્યે તે સર્વથા સાચા છે એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય એને અધિગમ સમ્યક્ત્વ કહેવાય.

(૭) વિસ્તાર રૂચિ - પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન અને આગમાદિ સર્વ પ્રમાણ નય અને નિક્ષેપ આદિ પૂર્વક જે સર્વ દ્રવ્યોનું અને સર્વ ગુણ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોય છે એનાથી ઉત્પન્ન વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાને વિસ્તાર રૂચિ સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

(૮) ક્રિયા રૂચિ - જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર આદિ પાંચ આચારનું પાલન કરવાની રૂચિ અને વિનય, વૈયાવચ્ચ આદિ અનુષ્ઠાન રૂપ ક્રિયા કરવાની રૂચિને ક્રિયા રૂપ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

(૯) સંક્ષેપ રૂચિ - જેને પરદર્શનનું જ્ઞાન નથી અને જિન વચન રૂપ સ્વદર્શનનો પણ સારી રીતે પરિચય નથી, એટલે કે જેણે કોઈ તત્ત્વનું સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી, એવા જીવ માત્રને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની રૂચિ હોય તેને સંક્ષેપ રૂચિ સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

જેમ કે 'ચિલાતીપુત્ર'ના જીવનમાં બન્યું; જેને સમ્યગ્ ધર્મનું અને તત્ત્વાદિનું જ્ઞાન કર્યું જ ન હતું. છતાં મુણ ઉપશમ, સંવર, વિવેક રૂપ પદત્રયના શ્રવણ માત્ર થી જ

મોક્ષરુચિ જન્યુત થઈ, એને સંક્ષેપ રુચિ કહેવામાં આવે છે.

(૧૦) ધર્મરુચિ - માત્ર 'ધર્મ' શબ્દ સાંભળતાં જ જેને ધર્મ પ્રત્યે આદર, સન્માન, પ્રેમ યા પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય અને ધર્મથી વાચ્ય એવા યથાર્થ ધર્મ તત્ત્વ પ્રત્યે જે સારી કક્ષા યા રુચિ ઉત્પન્ન થાય એને ધર્મરુચિ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

આ રીતે સમ્યક્ત્વ ધોતક દશ પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન રુચિઓ છે, જે સમ્યગ્ શ્રદ્ધા કારક છે. સંક્ષેપમાં સાધકની સમ્યગ્ શ્રદ્ધાનું વિશ્લેષણ કરવાથી પ્રમુખ ત્રણ વિષયો પર એની શ્રદ્ધાનો આધાર દેખાય છે. આથી ત્રણ વિષયોને આ રીતે સ્પષ્ટ કર્યા છે :-

અરિહંતો મહદેવો, જાવજ્જિવં સુસાહુણો ગુરુણો ।

જિણ પન્નત્તંતંતં ઇઅ સમ્મત્તં મદ ગહિઅં ॥

અરિહંત જ મારા દેવ-ભગવાન છે. સુસાધુ-મુનિરાજને જ અને સર્વજ્ઞ જિનોપદિષ્ટ તત્ત્વનો જ હું જીવનભર સ્વીકાર કરું છું. અહીં જિનોપદિષ્ટ તત્ત્વનો અર્થ ધર્મ તત્ત્વ લેવામાં આવ્યો છે. આ રીતે દેવ, ગુરુ ધર્મ તત્ત્વની યથાર્થતાને સમ્યગ્ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારનારો સાધક એમ કહે છે કે આવું સમ્યક્ત્વ- સમ્યગ્ દર્શન યા સમ્યગ્ શ્રદ્ધા મેં સ્વીકારી છે. એને જ ભાવના રૂપ બનાવીને સાધક પ્રતિદિન એનું વારંવાર સ્મરણ કરે છે.

સમકિતના ૬૭ બોલ

પૂ. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે સમ્યગ્ દર્શન પ્રાપ્ત કરેલ સમ્યગ્ દષ્ટિ સાધક ના સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં ૬૭ બોલ મુખ્યરૂપે ગણાવ્યા છે. એટલે કે સમ્યક્ત્વી કેવો હોવો જોઈએ ? એનાં લક્ષણો શું છે ? સમ્યક્ત્વીની શોભા શા માં છે ? એ રીતે સદ્લક્ષણ-જયલક્ષણ-ભાવના વિન્યાદિ કેટલા ભેદ-પ્રભેદયુક્ત સમ્યક્ત્વીનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે ?- આ પ્રદર્શિત કર્યું છે. ઉપાધ્યાયજી એ આ વિષયમાં “સમકિતના ૬૭ બોલની સજ્ઞાય” નામનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક પણ રચ્યું છે.

જો કે આ સ્વતંત્ર ગ્રંથ રૂપે અધ્યયન કરવાને યોગ્ય છે તો પણ અહીં તો વિસ્તાર ભયથી સંક્ષેપમાં એ ૬૭ બોલોનો માત્ર નામોલ્લેખ કરીશું.

ત્રણ શુદ્ધિ - મન, વચન, કાયા.

ત્રણ લિંગ - સુશ્રૂષા, રોગ, વૈયાવચ્ચ.

પાંચ લક્ષણો - શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્તિક્ય, અનુકંપા.

પાંચ દૂષણો - શંકા, આશંકા, વિતિગિચ્છા, પ્રશંસા, સંસ્તવ.

પાંચ ભૂષણો - સ્થૈર્ય, પ્રભાવના, ભક્તિ, કુશળતા, તીર્થસેવા.

આઠ પ્રભાવક - પ્રવચની, ધર્મકથની, વાદી, નિમિત્ત ભાવી, તપસ્વી,

વિદ્યાસંપન્ન, સિદ્ધ, કવિ.

છ સાગર - રચ્યાભિયોગેણ, ગયાભિયોગેણ, બલાભિયોગેણ, દેવાભિયોગેણ,

ચાર-સદ્ગુણ - તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય, તત્ત્વજ્ઞાનની સેવા, વ્યાપન્નદર્શની, વર્જન,
કુલિંગ સંગ વર્જન.

છ જયણા - કુદેવ યા કુચૈત્યનાં છ પ્રકારના વ્યવહાર ન કરવા, વૃંદન, નમન,
દાન, પ્રદાન, આલાપ, સંલાપ.

છ સ્થાન - અસ્તિ, નિત્ય, કર્તા, ભોક્તા, મુક્તિ, ઉપાય.

દશ વિનય - નિર્ગલતા માટે આ દર્શનો વિનય કરવો અરિહંત, સિદ્ધ, ચૈત્ય,
શ્રુત, ધર્મ, સાધુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવચની, દર્શન.

ઉપરોક્ત સમ્યક્ત્વનાં ૬૭ અધિષ્ઠાનો છે. એમને ઓળખવાં અને એમનું
આચરણ કરવું લાભદાયી છે. એનાથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. અને પ્રાપ્ત
સમ્યક્ત્વ નિર્મળ થાય છે. આ ૬૭ અધિષ્ઠાન સ્થાનો ને સમ્યક્ત્વના ૬૭ ભેદ યા
પ્રકારના રૂપમાં પણ સમજવામાં આવે છે. આવું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને જીવ સમ્યક્ત્વી
અને સમ્યગ્ દષ્ટિ બની જાય છે. એને કારણે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં એ યથાર્થ અને વાસ્તવિક
જ્ઞાનની બુદ્ધિથી જુએ છે, જાણે છે અને એને માને છે.

સમ્યગ્દર્શનમાં - જાણવું અને માનવું

સમ્યગ્ જ્ઞાનથી જીવ જાણે છે અને સમ્યગ્ દર્શનથી જીવ માને છે. એટલા
માટે જો સમ્યગ્ જ્ઞાન છે તો એની જાણકારી પણ સમ્યગ્ હોવી જોઈએ-સાચી હોવી
જોઈએ. જ્ઞાન મિથ્યા યા વિપરીત યા ભ્રમપૂર્ણ યા સંદેહાસ્પદ યા સંશયાત્મક હોય છે
તો એની જાણકારી અને શ્રદ્ધા પણ એવી જ વિપરીત હશે. આથી સાચી શ્રદ્ધાને માટે
જ્ઞાન પણ સાચું હોવું અત્યંત જરૂરી છે. દર્શન યા શ્રદ્ધા જો સમ્યગ્ (સાચી) હશે તો
જીવની તત્ત્વોના વિષયમાં માન્યતા અર્થાત્ માનવાની વૃત્તિ પણ સમ્યગ્ હશે.

આથી જાણવું અને માનવું જો કે સ્વતંત્ર અને ભિન્ન ભિન્ન છે, તો પણ જો તે
સહયોગી અને સહભાગી બનીને સાથે રહેશે તો બમણો-ચારગણો લાભ થશે. નહીં તો
યથેચ્છ લાભ પણ નહીં થાય. તર્ક બુદ્ધિથી જોવાથી એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે જે જાણે
છે, તે માને છે? અથવા જે માને છે તે જાણે છે? જે જેટલું અને જેવું જાણે છે તે તેટલું
જ અને તેવું જ માને છે? આના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે એવું અનિવાર્ય નથી કે
જે જાણે તે માને જ, જેવું જ માને એવું એ જાણે જ. આ પણ કોઈ વાર અનિવાર્ય નથી
દેખાતું.

જ્ઞાનસંગ્રહના રૂપમાં ઘણા લોકો સૈકડો વિષયોનું જ્ઞાન (જાણકારી) જરૂર
ધરાવે છે. જેમ કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પણ આત્મા, પરમાત્મા, મોક્ષાદિ વિષયોની જાણકારી
ધરાવે છે, અને આજીવિકા માટે બીજને ભણાવે પણ છે. પરંતુ સ્વયં આ વિષયોને
નથી માનતો એટલે કે સ્વયં આત્મા, પરમાત્મા, મોક્ષાદિ તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા નથી રાખતો.

અભવ્ય જીવ પણ ઘણી વાર આત્મા, પરમાત્મા મોક્ષાદિ તત્ત્વોની જાણકારી, એનું સારું એવું જ્ઞાન પણ ધરાવે છે. દીપક સમ્યક્ત્વ રૂપે સમ્યક્ત્વની ઉપમા પામનાર અભવ્ય-જીવ બીજા ઘણા જીવોને ભણાવીને યા સમજાવીને એમનામાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવી દે છે. પરંતુ પોતે તો સદાય મિથ્યાત્વી-શ્રદ્ધાહીન જ રહે છે.

આ રીતે ઘણાં ય જીવો જાણતા હોવા છતાં શ્રદ્ધા રાખવા રૂપ માન્યતા ધરાવતા નથી. તેઓ તો શ્રદ્ધા વિહીન જ્ઞાનવાન હોય છે. વિદ્વાન પંડિત ઘણી વાર આર્હત દર્શનના આત્મા-પરમાત્મા મોક્ષાદિ તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરે છે, કરાવે છે. અહિંસા આદિ વિષયો પર ભાષણ પણ આપતા હોય છે અને લેખ પણ લખે છે. પરંતુ એમાં શ્રદ્ધા નથી રાખતા, તેઓ સાફ કહી દે છે કે અમે માત્ર આજીવિકા માટે કોઈને ભણાવીએ છીએ અને પૈસા તથા સન્માન મળતું હોય તો ભાષણ પણ આપીએ છીએ. લેખ યા પુસ્તક પણ લખીએ છીએ. પરંતુ અમે તો એમ-માનીએ છીએ કે ગાય યા અશ્વ મારીને એમનો પુરોડાશ બનાવીને યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અમારી શ્રદ્ધા છે.

જેમ મંદિરનો પૂજારી ભગવાનની પૂજા આદિ કરે છે તે ક્રિયાવિધિ પણ સારી રીતે કરે છે. તેનું જ્ઞાન પણ ધરાવે છે. પરંતુ માન્યતા યા શ્રદ્ધાના વિષયમાં એને પૂછવામાં આવે તો તે સાફ કહે છે કે હું તો માત્ર આજીવિકા માટે આ બધું કરું છું. મારે તો નોકરી કરવાની છે. મારે તો પૈસાની જરૂર છે. એ રીતે એને શ્રદ્ધા યા માનવાથી કોઈ મતલબ નથી. એમ કેટલાય જે જાણે છે તે જો શ્રદ્ધાના વિષયમાં કોરા હોય તો તેમની જાણકારી નિરર્થક બની બેસે છે. લાભદાયી નથી.

બરાબર એ જ રીતે શ્રદ્ધાના પક્ષમાં રહેનારો સાધક જો શ્રદ્ધા યા પોતાની માન્યતા સાચી રાખવા છતાં જ્ઞાન યા જાણકારી જો સાચી ન રાખતો હોય તો એ પણ એકાન્તી-એક પક્ષીય બનીને નિષ્ફળ સિદ્ધ થાય છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન વગર એની શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા બની જાય છે. આત્મા, પરમાત્મા, મોક્ષ આદિ તત્ત્વોમાં જ્ઞાન રહિત માત્ર માનવા રૂપ શ્રદ્ધા રાખવા માત્રથી અંધશ્રદ્ધાવાળો બનેલો એ જલદી બદલાઈ પણ જાય છે. એને કોઈ કુતર્ક-વિતર્ક પૂર્વક બુદ્ધિ કૌશલ્યથી અતત્ત્વ વિષયમાં સમજાવશે તો તેને એ તરફ જવામાં વાર નહીં લાગે. એવા અંધશ્રદ્ધાળુ જીવોને ખૂબ ઝડપથી બદલી શકાય છે. ઘણીવાર ચમત્કાર આદિ નિમિત્તોથી શ્રદ્ધા રાખનારા જીવો પણ જો કે સમ્યગ્ જ્ઞાન રહિત શ્રદ્ધાવાન હોય છે. તેઓ પણ એવા બુદ્ધિ ચાતુર્યની તર્ક કુતર્કની જાળમાં ફસાઈને પોતાની શ્રદ્ધા છોડી દે છે. એ આધારે જ એવા અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોનું ધર્મ પરિવર્તન કરાવવાનું કાર્ય કેટલાક લોકો કરે છે. તેનો ફાયદો પણ ઉઠાવે છે. શ્રદ્ધા અલ્પજીવી નથી હોતી, તે તો સદાકાળ નિત્ય અને સ્થાયી હોય છે. શરત-એટલી જ છે કે સમ્યગ્ જ્ઞાનજન્ય અને એના પર આધારિત હોવી જોઈએ. આથી જાણવું અને માનવું બંને અન્યોન્ય સહયોગી અને સહોત્પન્ન હોવાં જોઈએ. આપણે જેટલું અને જે રીતે જાણીએ એ જ્ઞાન પણ

સમ્યગ્ હોવું જોઈએ, અને એના આધાર પર આપણી શ્રદ્ધા પણ સમ્યગ્ હોવી જોઈએ.
સમ્યક્ અને શ્રદ્ધા ઉભયની ઉપયોગિતા

જાણ અને માનવું આ બેના જોડામાં સંયોગી ભેદ કરવામાં આવે છે:

(૧) જાણવું અને માનવું. (૩) ન જાણવું અને ન માનવું.

(૨) માનવું અને જાણવું. (૪) માનવું પરંતુ ન જાણવું.

ઉદાહરણ તરીકે આપણે આમને ચાર પ્રકારના પુત્રોના દૃષ્ટાંત થી સમજી શકીએ :-

(૧) એક પ્રકારનો પુત્ર કે જે પોતાના પિતાને કહે છે કે પિતાજી ! હું આપને માનીશ, પરંતુ આપનું કહેવું નહીં માનું.

(૨) બીજો કહે છે - પિતાજી ! હું આપનું કહેવું માનીશ પરંતુ આપને નહીં માનું.

(૩) ત્રીજો કહે છે - પિતાજી ! હું તો ન આપને માનીશ કે ન તો આપનું કહેવું માનીશ.

(૪) ચોથો કહે છે - પિતાજી ! હું આપને પણ માનીશ અને આપનું કહેવું માનીશ.

પણ

વાચકો, તમે જ વિચારો કે ઉપરના ચાર પ્રકારના પુત્રોમાં કયો પુત્ર સારો અને યોગ્ય છે ? પ્રથમ, દ્વિતીય બંને પ્રકારના પુત્રો એકાન્તી-એ પક્ષીય માન્યતા રાખનારા છે. એમને કેવી રીતે સાચા માની શકીએ ? જે પિતાને ન માને, પિતાની આજ્ઞાને ન માને તો આજ્ઞાને માને અને પિતાને ન માને એ બંને ય અધૂરી શ્રદ્ધા વાળા છે. ત્રીજો પુત્ર જે પિતાને અને પિતાની આજ્ઞા બંને નેય માનવા તૈયાર નથી. આવા ત્રણેય પ્રકારના પુત્રો અયોગ્ય પુત્રો કહેવાય છે.

પિતા અને આજ્ઞા બંનેને માનનાર ચોથો પુત્ર જ યોગ્ય કહેવાશે. આ તો વ્યવહારિક ક્ષેત્રમાં પુત્રની વાત થઈ પરંતુ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ભક્ત અને ભગવાનના વિષયમાં પુત્રની જેમ જ ચાર ભેદો છે.

(૧) એક એવા પ્રકારનો ભક્ત હોય છે કે જે ભગવાનને માને છે પરંતુ ભગવાનની આજ્ઞા માનતો નથી.

(૨) બીજો જો કે પ્રથમ કરતાં ઉલટો છે; એ ભગવાનની આજ્ઞાને તો માને છે, પરંતુ ભગવાનને માનવા માટે તૈયાર નથી.

(૩) ત્રીજો એ છે કે જે મહામિથ્યાત્વી અને નાસ્તિક છે, એ ભગવાન અને ભગવાનની આજ્ઞા રૂપ ધર્મ, બંને ય માનવા તૈયાર નથી..

(૪) ચોથો પરમ શ્રદ્ધાળુ અને આસ્તિક છે જે ભગવાનને અને ભગવાનની આજ્ઞા યા ધર્મ બંનેને સમ શ્રદ્ધાથી માને છે.

આમ ચારે ય પુત્રોની જેમ ચાર પ્રકારના ભક્તો હોય છે. એમાં માત્ર ચોથા

પ્રકારના પુત્ર યા ભક્ત જ યોગ્યતાવાળો કહેવાય છે- જે શ્રદ્ધાવાન અને આસ્તિક છે. અન્ય ત્રણે પ્રકારના પુત્રો અને ભક્તો અયોગ્ય-નાસ્તિક અને અનાજાકારી છે. જે રીતે એક પિતા ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારના પુત્રોને પુત્રો હોવા છતાં પણ અયોગ્ય માને છે અને અસંતુષ્ટ રહે છે. એ જ રીતે શાસ્ત્ર ત્રણે પ્રકારના ભક્તો (ઉપાસકો) ને અયોગ્ય ઠરાવે છે.

આ પુત્રોની જેમ કેટલાય ભક્તો એવી વિચારધારા વાળા હોય છે જે ભગવાનને માનતા હોવા છતાં પણ ભગવાનની આજ્ઞા રૂપ ધર્મને નથી માનતા કારણ કે ભગવાનની આજ્ઞારૂપ ધર્મ માનવો ઘણો કઠન છે જ્યારે ભગવાનને માનવા અતિ આસાન છે. ભગવાનને માનવામાં માત્ર એનું સ્વરૂપ યા જીવન ચરિત્ર સાંભળીને યા સમજીને તથા ચમત્કારજન્ય નિમિત્તોની શ્રદ્ધાથી માનવાનું ખૂબ સરળ લાગે છે. જ્યારે ભગવાન દ્વારા કહેલા સત્ય તત્ત્વ યા આજ્ઞારૂપ ધર્મને માનવા યા સ્વીકારવામાં વાંચવું, સમજવું, જાણવું, વિચારવું, ચિંતન-મનન કરવું, પરીક્ષણ કરવું અને પછી મનમાં બેસાડવું એટલું જ નહીં પરંતુ ફરીથી એનું જીવનમાં આચરણ કરવું અને એને સમ્યગ્ શ્રદ્ધામાં સ્થિર કરવું અતિ કપરું કામ-લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું લાગે છે. એટલા માટે સરળ હોવાથી ભગવાનને માનવા માટે તે તૈયાર છે પરંતુ ભગવાને કહેલ અન્ય તત્ત્વ યા આજ્ઞા રૂપ ધર્મને સ્વીકાર કરવામાં જલદી તૈયાર થતો નથી. જેમ પીળું સમજીને સોનું ખરીદવું આસાન હોય છે પરંતુ કસીને-કસોટી પર ચડાવીને કસવું, છેદન, ભેદન, તાપ આદિ દ્વારા પરીક્ષા કરીને ઠગાઈ ન જવાય એ વૃત્તિથી ખરીદવું અઘરું છે.

સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ત્રીજા નંબરનો પુત્ર યા ભક્ત સર્વથા નાસ્તિક અને અયોગ્ય છે. એટલે કે જે ભગવાન અને ભગવાનની આજ્ઞાને-આજ્ઞા રૂપ ધર્મને માનવા સ્વીકારવા સર્વથા તૈયાર ન હોય એવા લોકોની સંખ્યા સંસારમાં સૌથી વધારે છે. બીજા નંબરે ભગવાનને માનવા પણ ભગવાને કહેલા તત્ત્વને યા તો આજ્ઞારૂપ ધર્મને ન માનનારાઓની સંખ્યા આવે છે. ત્રીજા નંબરે ભગવાને કહેલાં તત્ત્વો યા તો આજ્ઞા રૂપ ધર્મને માનનારા પરંતુ ભગવાનને ન માનનારાઓની સંખ્યા પણ આ સંસારમાં છે. હવે રહી વાત ચોથા નંબરની.

સાચો ધર્મી અને આસ્તિક-શ્રદ્ધાળુ એ જ છે જે ભગવાનને અને ભગવાને કહેલ ધર્મને-ભગવાનની આજ્ઞાને સમાન રૂપે માને છે, સ્વીકારે છે, જાણે છે, અને આચરણ કરે છે. જો કે આ ચોથા પ્રકારના પુત્ર યા ભક્ત જેવા માણસોની સંખ્યા સંસારમાં અલ્પ કેમ ન હોય, પરંતુ છે ખરી.

જેમ કે જેની પાસે નાવ હોય તે નાવ ચલાવવાનું જાણે છે તો તે પાર ઊતરી જાય છે. એ રીતે ચોથા નંબરનો ઉપાસક સંસાર સુમુદ્ર તરીકે જાય છે. આમ સાચું જાણવું અને સાચું માનવું એ સમ્યગ્ દૃષ્ટિની સાચી દૃષ્ટિ કહેવાય છે. આથી સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જીવ સાચું જ કહેશે અને અસત્યને અસત્ય જ કહેશે.

સત્ય-અસત્યની ચતુર્ભંગી

- (૧) True + False = False (૩) False + False = True
(૨) False + True = False (૪) True + True = True

જે સત્યને અસત્યની સાથે લેળવી દે છે, એ મિથ્યાત્વી કહેવાય છે. કારણ કે સત્ય અસત્યની સાથે લળીને અંતમાં અસત્ય જ બની જાય છે. આથી આ સમ્યગ્ દર્શનના ક્ષેત્રમાં નથી આવતું.

બીજો ભેદ પહેલા કરતાં વિપરીત છે. પરંતુ ફરક એટલો જ છે કે પહેલો સત્યને અસત્યમાં લેળવે છે જ્યારે બીજો અસત્યને સત્યમાં લેળવે છે. જેમ દૂધમાં પાણી લેળવો યા પાણીમાં દૂધ લેળવો, એમાં જેટલો ભેદ છે એટલું જ અંતર ઉપરના બંને ભેદોમાં છે. અસત્યમાં સત્ય મિલાવવાથી પણ અંતે તો અસત્ય જ રહે છે. આથી આ પણ મિથ્યાત્વનો ભેદ બની જાય છે, સમ્યક્ત્વનો નહીં.

એ રીતે મિથ્યાત્વી જીવ ઉપરોક્ત બે ભેદવાળો હોય છે. એ સત્યને કદી જાણી શકતો નથી. માનવું, જોવું, ખાલવું આદિ પણ વિપરીત જ કરે છે. અસત્યને સત્ય બતાવવું યા તો અસત્યને સત્ય બતાવવું - આ બંને પ્રક્રિયાઓ વિપરીતી કરણ મિથ્યા બાવની છે. ત્રીજા નંબરનો ભેદ, જેમાં અસત્યને અસત્ય જ કહેવું એ સમ્યગ્ દષ્ટિનું કાર્ય છે. અસત્યને અસત્ય કહેવાથી ફલસ્વરૂપ અસત્યની નહીં પરંતુ સત્યની જ ઉત્પત્તિ થાય છે. અંતતઃ સત્ય જ પ્રકટ થાય છે. એમાં મિથ્યા બુદ્ધિ નથી થતી પરંતુ સમ્યગ્ દષ્ટિ હિંમત પૂર્વક - સાહસ પૂર્વક નીડરતાથી અસત્યને અસત્ય કહેવા, માનવા અને જાણવા આદિમાં તૈયાર રહે છે.

ચોથો શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ નો ભેદ છે. એમાં સત્યને સંપૂર્ણ સત્યના રૂપમાં જ સ્વીકારવાની તૈયારી હોય છે. એ સત્યને કદીય વિકૃત કરતો નથી. એમાં તે અસત્ય આદિનું મિશ્રણ નથી કરતો. સત્યનું પ્રાકૃતિક અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્વીકારવું એ યાથાનું કાર્ય છે. એ જાણવા, માનવા, જોવા આદિ સર્વ ક્ષેત્રોમાં સત્ય ને સત્ય સ્વરૂપમાં જ સ્વીકારે છે.

સંસારમાં એવા ચાર પ્રકારના જીવો હોય છે, એમાં પહેલા અને બીજા પ્રકારના જીવો બહુસંખ્ય હોય છે. જ્યારે ત્રીજા પ્રકારના જીવ ઘણા ઓછા હોય છે અને ચોથા પ્રકારના જીવો સૌથી ઓછા એટલે કે અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે. જો કે વકીલોનું કાર્ય અસત્યને અસત્ય રૂપમાં અને સત્યને સત્ય સ્વરૂપમાં સિદ્ધ કરવાનું હતું પરંતુ સ્વાર્થવૃત્તિવશ તેઓ પણ આ બંને ભેદોને છોડીને પહેલા બીજા ભેદની જેમ સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્યમાં પરિણત કરવા રૂપ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ મિથ્યા-વિપરીત પ્રવૃત્તિ જ છે. આથી મનુષ્યે સત્યના આગ્રહી, સત્યાન્વેષી સત્યનો પક્ષપાતી અને સમ્યગ્ દષ્ટિ સમ્યક્ત્વી બનવું જોઈએ. એ જ જગતને સાચો ન્યાય આપી શકશે. જેમ કે ભૂતકાળના

એનેક મહાપુરુષોએ કર્યું હતું. એમાં સુલસા જેવી મહાન શ્રાવિકાના નામનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

સુલસાના સમ્યક્ત્વની પરીક્ષા -

રાજગૃહી નગરી તરફ જતાં અંબડ નામના પરિવ્રાજક સાથે ભગવાન મહાવીરે સુલસા નામની શ્રાવિકા માટે ‘ધર્મલાભ’ ના આશીર્વાદ મોકલ્યા, અને કહ્યું કે ‘હે અંબડ! તું રાજગૃહી જઈને સુલસા નામની શ્રાવિકાને મારા ધર્મલાભનો સંદેશો જરૂર કહેજે ! અંબડ રાજગૃહી ગયો, પરંતુ એણે મનમાં વિચાર કર્યો કે સુલસા કેવી સ્ત્રી છે? એ કેટલી મહાન છે ? જેને ભગવાન મહાવીરે ધર્મલાભ કહેવડાવ્યા છે ! અન્ય કોઈને નહીં. પરંતુ મહાવીર પ્રભુએ સુલસાને જ ધર્મલાભ કેમ કહેવડાવ્યા ?

આ રીતે મનમાં ગડમથલ કરતો અંબડ પરિવ્રાજક સુલસાની પરીક્ષા કરવા માટે કમર કસી તૈયાર થયો, તે રાજગૃહી નગરીમાં જઈને બ્રહ્માનું રૂપ ધારણ કરીને લોકોને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યો. એની ધારણા હતી કે કદાચ આ પ્રસિદ્ધિ અને પ્રચારને કારણે સૌની સાથે સુલસા પણ અવશ્ય આવશે; પણ બન્યું બરાબર આનાથી વિપરીત, પોતાની શક્તિથી રૂપ બદલતાં અંબડે પછી શંકર, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ આદિનાં રૂપો ધારણ કર્યા. અતિ વિશાળ માયાબળ ઊભી કરી દીધી.

નગરમાં હજારો-લાખો માણસો આશીર્વાદ માટે અને દર્શનાર્થે ઊમટી પડ્યાં. અંબડ એમાં સુલસાને શોધવા લાગ્યો. છેવટે સુલસા ન આવી તે ન જ આવી. અંતે થાકીને તેણે પરેશાન થઈને તીર્થંકરનું રૂપ ધારણ કર્યું. પોતાની માયા-બળથી સમવસરણની રચના કરી. એમ પ્રચાર પણ કરાવ્યો કે પરચીસમા તીર્થંકર રાજગૃહી નગરીમાં પધાર્યા છે, અને સૌને ધર્મલાભ આપે છે. આવી ખોટી પ્રસિદ્ધિ સાંભળીને હજારો-લાખો માણસોની ભીડ જામવા લાગી, પરંતુ એમાં પણ સુલસા અડગ રહી. સત્યવાદી-સમ્યગ્ દષ્ટિ સુલસાએ અસત્યને સત્ય અને સત્યને અસત્ય કહેવા માટે તૈયારી બતાવી નહતી.

સત્ય સિદ્ધાંત શાસ્ત્રના આધારે એણે વિચાર કર્યો. તીર્થંકરો તો માત્ર ૨૪ જ હોય છે. ૨૫ મા તીર્થંકર કદી થયા નથી અને થશે પણ નહીં. એટલું જ નહીં, પરંતુ આ ભરત ક્ષેત્રમાં એક સમયમાં એકી સાથે બે કદીય થત્ત નથી, આવું સર્વજ્ઞનું કથન છે. વર્તમાનમાં જ્યારે ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર વિદ્યમાન છે, તો પછી પરચીસમા તીર્થંકર થવાની યા આવવાની વાત જ ઊભી થતી નથી. ભલેને સમવસરણ આદિની રચના કેમ ન થઈ હોય ? પણ પરચીસમા તીર્થંકર તો હોઈ શકે જ નહીં !

આ રીતે પોતાના સમ્યગ્ રૂપ સાચી શ્રદ્ધાથી પરીક્ષા કરીને સુલસા શ્રાવિકા સમવસરણની રચના સાંભળીને રજમાત્ર પણ વિચલિત ન થઈ અને ન ગઈ. છેવટે હાર માનીને અંબડ પરિવ્રાજક એક શ્રવકના રૂપમાં સુલસા શ્રાવિકાને ઘરે પહોંચ્યો અને

હાથ જોડીને નતમસ્તકે વિનિત ભાવથી સુલસાને તોણે કહ્યું કે - હે દેવી ! આપને ભગવાન મહાવીરે ધર્મલાભ કહેવડાવ્યા છે. સાચા તીર્થંકર સર્વજ્ઞ પ્રભુ મહાવીરનું નામ-અંમના તરફથી 'ધર્મલાભ' નો સંદેશો સાંભળીને સુલસા હર્ષ વિભોર થઈને નાચી ઊઠી.

વાસ્તવમાં સુલસા સત્યસોધક-સ્થાઈ તત્ત્વરુચિ વાળી અને શુદ્ધ સમ્યગ્ દષ્ટિ શ્રાવિકા હતી. જેણે સમ્યગ્ દર્શનથી પોતાનું જીવન ધન્ય બનાવતાં એવી અનુપમ સાધના કરી ને તેણે તીર્થંકરનામ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું-આગામી ચોવીસીમાં તીર્થંકર બનીને મોક્ષમાં જવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. એવી એક વિદૂષી શ્રાવિકા જેવી જ સમ્યગ્ શ્રદ્ધા આપણામાં પણ હોવી જોઈએ. જેથી આપણે પણ શુદ્ધ સમ્યગ્ દષ્ટિ બની શકીએ.

અંધ શ્રદ્ધા અને સમ્યગ્ શ્રદ્ધા

શ્રદ્ધા બે પ્રકારની હોય છે. (૧) સમ્યગ્ શ્રદ્ધા, (૨) અંધશ્રદ્ધા. સમ્યગ્ જ્ઞાન જન્ય શ્રદ્ધાને સમ્યગ્ શ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે. એનાથી બરાબર વિપરીત અંધ શ્રદ્ધામાં તત્ત્વવિષયક સમ્યગ્ જ્ઞાન યા તત્ત્વરુચિ આદિ ઉત્પન્ન નથી થતાં, પરંતુ ચમત્કાર જન્ય દુઃખ નિવૃત્તિ અને સુખ પ્રાપ્તિના નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધાને અંધશ્રદ્ધા કહેવાય છે. અંધશ્રદ્ધાળુ વ્યક્તિ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે યા તત્ત્વાર્થ યા યથાર્થ, વાસ્તવિક સત્યજ્ઞાન માટે કોઈ પ્રયત્ન યા પુરુષાર્થ નથી કરતો. કારણ કે તેનામાં મૂળથી જ તત્ત્વરુચિ હોતી નથી. આથી તે આત્મા-પરમાત્મા મોક્ષાદિ તત્ત્વોમાં ન તો જ્ઞાન સમ્યગ્ રાખે છે, ન તો સમ્યગ્ શ્રદ્ધા રાખે છે. અંધ શ્રદ્ધા માત્રથી એવો અંધશ્રદ્ધાળુ સંસારનો રાગી અને સુખલિપ્તુ જીવ રહે છે. 'યેનકેન ઉપાયેન' દુઃખ નિવૃત્તિ થઈ જાય અને સુખની પ્રાપ્તિ થઈ જાય એવા નિમિત્તોને જ તે માને છે. ભલેને તે કાર્ય ભગવાનના નામે યા દેવી-દેવતાઓના નામથી યા ત્યાગી-તપસ્વી ગુરુઓના આશીર્વાદથી પૂર્ણ થાય. પરંતુ એને દેવ, ગુરુ, ધર્મની આરાધના-ભક્તિ યા ઉપાસના સાથે જેટલો સંબંધ હોય છે, એનાથી વિશેષ સુખ પ્રાપ્તિનું અને દુઃખ નિવૃત્તિનું એનું લક્ષ્ય હોય છે.

લગ્ન થવાં, સંતાનોત્પત્તિ થવી, સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવી, ઐશ્વર્ય ભોગવિલાસનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ થવી, યશ, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સત્તા આદિની પ્રાપ્તિ થવી-આ બધાં સાંસારિક સુખોને સુખ પ્રાપ્તિ રૂપ માની બેસે છે. આથી એની પ્રાપ્તિના લક્ષ્યથી એ દેવ, ગુરુ, ધર્મ નો પણ ઉપયોગ કરે છે. ભગવાનનાં દર્શન, પૂજન, પૂજપાઠ, યાત્રા આદિ અને સ્તોત્રપાઠ જપાદિ ની સમ્યગ્ સાધના પણ એ સુખની પ્રાપ્તિ માટે કરે છે.

"કાળનું બેસવું અને ડાળનું પડવું" એવા આકસ્મિક નિમિત્તોની જેમ એ દેવ, ગુરુ ધર્મની સાધના દ્વારા ચમત્કારિક નિમિત્તોને માનીને એમાં અંધશ્રદ્ધા રાખી લે છે. અને એમની ઉપાસના એ હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે કરે છે. દેવ-દેવીઓની પાસે જઈને સંતાન યા સંપત્તિ માટે બાધા આખડીઓ પણ રાખે છે. લોટરી લાગે એટલા માટે તે દેવગુરુના આશીર્વાદ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. ચમત્કાર કરનારાઓની પાછળ એ

અંધશ્રદ્ધાથી ભાગતો ફરે છે. વીતરાગ ભગવાન અને ત્યાગી તપસ્વી ગુણોને અને દેવ-દેવીઓને એ પોતાની ઈચ્છા પૂર્વિનું નિમિત્ત અને આધારભૂત કારણ માની લે છે. એ રીતે એ શંખ, શ્રીફળ આદિ કેટલાય પ્રકારની વિધિઓમાં આશા રાખીને અંધશ્રદ્ધા પાછળ લાગતો ફરે છે. જે દેવ, ગુરુ-ધર્મનો ઉપયોગ સંસાર નિવૃત્તિ, ભવમુક્તિ અને આત્મકલ્યાણ તથા કર્મક્ષય (નિર્જરા) રૂપ આત્મશુદ્ધિ માટે હતો, એનો ઉપયોગ અંધશ્રદ્ધાળુ વ્યક્તિએ સાંસારિક દુઃખ નિવૃત્તિ તથા ભૌતિક-પૌદ્ગલિક વૈષયિક સુખ પ્રાપ્તિ માટે કર્યો. અહીં જવાથી સુખી બનીશ, એમનાથી મારી ઈચ્છાપૂર્તિ થશે, એમનાથી મારી આશા ફળીભૂત થશે, એવી અંધ શ્રદ્ધાની વિચાર ધારામાં અહીંતહીં ભાગતો ફરતો રહે છે. જે કોઈ દેવ મળ્યો, એના એ સેંકડે મંત્રોનો જાપ કરતો રહે છે. એ અત્રત્ર કોઈ પણ દેવ પાસે આવતો જતો રહે છે.

આ પ્રકારની સમ્યગ્ તત્ત્વજ્ઞાન રહિત અંધશ્રદ્ધાવાળાનું પતન અને પરિવર્તન જલદી થઈ શકે છે. એને કોઈ પણ ઝડપથી પરિવર્તિત કરી શકે છે. કારણકે જ્ઞાનજન્ય શ્રદ્ધા ન હોવાથી એ ગમે ત્યારે પોતાની શ્રદ્ધામાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. એટલા માટે જ સાચી અને સમ્યગ્ શ્રદ્ધાને મહાપુરુષોએ સમ્યગ્ તત્ત્વજ્ઞાનજન્ય બતાવી છે. આત્મા-પરમાત્મા મોક્ષાદિ તત્ત્વોના વાસ્તવિક, યથાર્થ જ્ઞાનજન્ય સમ્યગ્ દર્શન રૂપ સાચી શ્રદ્ધાને જ સમ્યગ્ શ્રદ્ધા કહે છે. આ જ સમ્યગ્ શ્રદ્ધા દેવ, ગુરુ, ધર્મની શ્રદ્ધા, એમની આરાધના યા ઉપાસના સમ્યગ્ કરાવે છે. આચરણ પણ સાચું હોય છે. એમની ઉપાસના કર્મક્ષયરૂપ નિર્જરા પ્રધાન અને આત્મ કલ્યાણકારી હોય છે. એવા સમ્યગ્દર્શનથી જ ભવમુક્તિ, સંસારમુક્તિ, આત્મશુદ્ધિ અને મોક્ષ મળે છે.

સમ્યગ્ દર્શનની અનિવાર્યતા પર જોર દેતા શ્રી વીર પ્રભુએ એટલે સુધી કહ્યું છે કે :-

વંસણ મદ્દો મદ્દો, વંસણ રહિયા ન સિજ્ઞઈ ।

ચરણ રહિયા સિજ્ઞઈ, વંસણ રહિયા ન સિજ્ઞઈ ॥ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

સમ્યગ્ દર્શનથી ભ્રષ્ટ, ભ્રષ્ટ જ ગણાશે. એવો સમ્યગ્ દર્શન રહિત જીવ સિદ્ધ નથી થતો. ચારિત્રથી રહિત જીવ કદાચિદ્ મુક્ત થઈ પણ જાય, પરંતુ સમ્યગ્ દર્શન રહિત જીવને કદીય મોક્ષ મળતો નથી. આથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિ અત્યંત આવશ્યક છે, અનિવાર્ય છે. સમ્યગ્ દર્શન મોક્ષ પ્રાપ્તિની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે. આથી સમ્યગ્ દર્શન માટે પુરુષાર્થ કરવો જઈએ.

એસો પંચ નમુકકારો

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રના છટ્ટા પદ પર ‘એસો પંચ નમુકકારો’ પાઠ આપવામાં આવ્યો છે. એમાં ‘એસો પંચ નમુકકારો’ શબ્દ ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ અને કીમતી છે. નમસ્કાર મહામંત્રના છટ્ટા પદની તુલના નવપદના છટ્ટા, સમ્યગ્ દર્શન પદની સાથે

કરવાથી બંનેમાં સમાનતા એટલે કે સાદૃશ્યતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એનાથી એ પ્રતીત થાયછે કે ‘એસો પંચ નમુકકારો’ ના અર્થમાં જ સમ્યગ્ દર્શનનો સાચો અર્થ છે. એસો + પંચ + નમુકકારો = એસો પંચ નમુકકારો - આ (આ જ) પંચ (પંચ પરમેષ્ઠી) એટલે કે નમસ્કાર મંત્રમાં ઉપરોક્ત પાંચ પદોમાં અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય સર્વ સાધુ આદિ પંચ પરમેષ્ઠીઓ છે. એમને પાંચને ‘એસો પંચ’ પદ થી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આ પાંચે ને જ નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. આ જ અભિગ્રહિક, અનભિગ્રહિ આદિ મિથ્યાત્વના નિવૃત્તિરૂપ સાચો નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. એનાથી સ્પષ્ટ સમ્યગ્ દર્શન રૂપ સાચી શ્રદ્ધાનો બોધ થાય છે.

આથી ‘એસો પંચ નમુકકારો’ આ છટ્ટા પદ નવપદના છટ્ટા પદ સમ્યગ્ દર્શનનું સાચા અર્થમાં ઘોતક છે. એમાં ‘પંચ’ સંખ્યાવાચી શબ્દથી અને ‘એસો’ અર્થાત્ આ પાંચ - અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ સિવાય અન્યને ગ્રાહ્ય કર્યા નથી. આથી છટ્ટા પદથી આ અને આવા પાંચ અરિહંતાદિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. અર્થાત્ (૧) અરિહંત એવા ભગવાનને નમસ્કાર, (૨) સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત એવા ભગવાનને નમસ્કાર, (૩) પંચાચાર પ્રવીણ એવા આચાર્ય ભગવંતને નમસ્કાર, (૪) પાઠક એવા વાચકવર્ગ જ્ઞાનદાતા એવા ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર, (૫) સમગ્ર લોકમાં રહેલા, સિદ્ધ માર્ગના સાધક, વિરક્ત, વૈરાગી, ત્યાગી, તપસ્વી સાધુ-મુનિરાજોને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. એ સિવાય અન્ય કોઈને ય નહીં. આથી ‘એસો પંચ’ આ પદ એક મર્યાદા અને સીમા બાંધનાર છે. જે અરિહંત, સિદ્ધાદિ પાંચની વ્યાખ્યા અને પદ પર આવે છે, એમને નમસ્કાર અવશ્ય કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ આ પાંચની વ્યાખ્યામાં જે નથી આવતા અને આ પાંચના જેવું જેનું સ્વરૂપ નથી હોતું એમને નમસ્કાર નથી કરવામાં આવતા, આ પ્રમાણે દેખાડવા માટે અરિહંત આદિ પાંચેના નિયત ગુણોની સંખ્યા નીચે દર્શાવી છે.

(૧) અરિહંતના-૧૨ ગુણ	(૩) આચાર્યના-૩૬ ગુણ
(૨) સિદ્ધના- ૮ ગુણ	(૪) ઉપાધ્યાયના-૨૫ ગુણ
	(૫) સાધુના-૨૭ ગુણ

આ પંચ પરમેષ્ઠીઓના કુલ ૧૦૮ ગુણો છે.

ઉપરોક્ત ગુણો જ પંચ પરમેષ્ઠીના સ્વરૂપના ઘોતક છે. ગુણો જ ગુણીના સાચા ઘોતક હોય છે. અર્થાત્ ગુણો દ્વારા જ ગુણીનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખી શકાય છે. ગુણ અને ગુણીમાં અભેદ સંબંધ છે.

‘એસો પંચ નમુકકારો’ પદમાં સંખ્યાવાચી ‘પંચ’ શબ્દથી ‘ન ન્યૂનાધિક્ય’ નો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે. એટલે કે પાંચથી ન તો ઓછા કે ન તો વધારે, નિશ્ચિતતા અને સ્થિરતાનો બોધ ‘પંચ’ શબ્દ કરાવે છે. આથી ન ન્યૂન એટલે કે પાંચે ય પરમેષ્ઠીથી

ઓછી સંખ્યામાં અર્થાત્ ૨-૩ યા ૪ જ માનીએ અને ૧-૨-૩ ને માનીએ તથા માનેલા ૨-૩ ને જ નમસ્કાર કરીએ, એમના પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખીએ અને અન્ય ૧-૨ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન રાખીએ, ન માનીએ, નમસ્કારાદિ ન કરે તો સાચા અર્થમાં સમ્યક્ત્વી નહીં કહેવાય.

આં પંચ પરમેષ્ઠીઓમાં બે દેવ અને ત્રણ ગુરુઓ-કુલમળીને પાંચ થાય છે. અરિહંત અને સિદ્ધ આ બે દેવ (ભગવાન) છે. અને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, અને સાધુ આ ત્રણ ગુરુઓ છે. કોઈ એમ કહે કે હું તો પ્રત્યક્ષ દેખાતા આ ગુરુઓને જ માનું છું, પરંતુ દેવતત્ત્વ જે પરોક્ષ છે એમને માનતો નથી તો તે પંચ પરમેષ્ઠીઓ ને ન માનવાને કારણે મિથ્યાત્વી કહેવાશે. આથી ‘એસો પંચ નમુક્કારો’ પદ્ધતી પાંચે ય પરમેષ્ઠીઓ સંયુક્ત રૂપથી માનવાનાં આવતાં તેમને નમસ્કાર કરવા એ જ સમ્યગ્ દર્શન છે. ન ન્યૂનાધિક, એટલે વત્તા ઓછા ન માનવા.

વ્યક્તિગત સમક્તિ આપવાની દુકાન -

સમ્યક્ત્વ કોઈ બજારું ચીજ નથી, એટલે કે ૨-૫ રૂપિયામાં તે કોઈ બજારમાં વેચાતી વસ્તુ નથી, સમ્યગ્ દર્શન એ તો આત્માનો ગુણ છે. જે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાથી પ્રકટ થાય છે. ગુરુ આદિ વ્યક્તિ અધિગમ માર્ગથી ઉત્પન્ન થતાં સમ્યક્ત્વમાં નિમિત્ત માત્ર છે. છતાં પણ અધિગમ માર્ગથી કોઈને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સહાયક, નિમિત્ત બનેલા ઉપદેશક ગુરુ આદિ જ ‘મારું સમક્તિ લો, મારું સમક્તિ લો’, એ રીતે દુકાનદારની જેમ પોતાના પડિકામાં બાંધીને સમક્તિ વેચે છે. એમના એવા સમક્તિનો છુપાયેલો અર્થ એ છે કે ‘મને જ માનો, અન્ય કોઈને ન માનો’. હું જે કહું છું એવું જ અને એ જ કરો. બીજાને ન માનો અને બીજાનું કહેલું પણ ન માનો. મારા સંપ્રદાય, પંથ થા ગચ્છને માનો અને અન્ય કોઈ બીજાના સંપ્રદાય, પંથ, ગચ્છ ને ન માનો. મને જ વંદન કરો, અન્ય કોઈને નહીં. એમ તેઓ હળદરના પડિકાની જેમ પોતાનું સમક્તિ વેચે છે. ખરીદનાર ગ્રાહક પણ સંતોષ સાથે એવું માને છે કે ‘મેં અમુક મહારાજ સાહેબ પાસેથી સમક્તિ લીધું છે. હું અમુક મહારાજ સાહેબને જ માનું છું. અન્ય મહારાજ સાહેબને માનતો નથી’. આવું બજારું સમક્તિ વેચનાર વેપારીઓ પણ છે, અને ખરીદનાર ગ્રાહકો પણ છે !.

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો આ વૃત્તિમાં ન તો કોઈ સમ્યક્ત્વ છે, ન તો કોઈ શ્રદ્ધા છે. આ તો માત્ર સમ્પ્રદાયની ખીચડી પકાવવાનો ચૂલો છે. જે રીતે એક વેપારી પોતાના ગ્રાહકો ઊભા કરે છે, એ જ રીતે વ્યક્તિગત સમક્તિદાતા ગુરુ પોતાના ભક્તો ઊભા કરે છે, નહીં કે સાચા તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાળુ સમ્યગ્ દર્શનીઓ ! એનાથી સંપ્રદાયનું ઝેર પોષાય છે. પરિણામ સ્વરૂપ રાગ દ્વેષની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અને ઈર્ષ્યા-દ્વેષનું વાતાવરણ જન્મે છે. એનાથી ક્રોધાદિ કષાયો પુષ્ટ થાય છે. જેને લીધે સમય આવતાં

હિંમ્મા આદિ પાપાચાર પણ થાય છે. એક જ ધર્મના બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયવાળા પરસ્પર નિંદા વગેરે કરતાં પોતાનો સાંપ્રદાયિક પાયો મજબૂત કરે છે. આ રીતે પોતાની દુકાન ચલાવે છે. રાજકુટુંબોમાં જેમ વિષકન્યાઓ તૈયાર કરવામાં આવતી હતી, એ જ રીતે સંપ્રદાયવાદના ઝેરવાળા ઝેરી ભક્તો તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને એ કામ કળિયુગમાં પોતાનું સમક્તિ વેચવાવાળા જ કરે છે.

‘સમક્તિ’ યા સમ્યગ્ દર્શન એ કોઈ વ્યક્તિની મૂડી નથી, એ તો તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા સ્વરૂપ આત્મગુણ રૂપ છે. યથાર્થ સત્ય કોઈ વ્યક્તિ વિશેષના ઘરનું નથી હોતું. એ તો સૂર્યના પ્રકાશની જેમ સર્વવ્યાપી હોય છે. ચરમ સત્યનું સ્વરૂપ એક જ હોય છે, નહીં કે બિન્ન બિન્ન. તેથી સારું તો એ છે કે આપણે કોઈ વ્યક્તિ વિશેષને જ માનવાનું સમક્તિ ન સ્વીકારતાં યથાર્થ તત્ત્વ શ્રદ્ધારૂપ સમ્યગ્ દર્શન જ સ્વીકારીએ.

એ રીતે વ્યક્તિગત સમક્તિ દાતાઓનું સાચું કર્તવ્ય એ છે કે સાધકને દેવ, ગુરુ, ધર્મ અને આત્મા-પરમાત્મા મોક્ષાદિ યથાર્થ તત્ત્વોનું સમ્યક્ ધન ઉપાર્જિત કરાવીને સમ્યગ્ દર્શન પ્રાપ્ત કરાવે. ગુરુ પોતાની મહત્તા ન દેખાડતાં વીતરાગ, સર્વજ્ઞ પ્રભુની મહત્તા દેખાડે. સાધકને પોતાનો ભક્ત ન બનાવતાં સર્વજ્ઞ, વીતરાગી અરિહંત પ્રભુના ભક્ત બનાવે. તેને પોતાના બતાવેલા માર્ગ ઉપર ન ચલાવતાં સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ તીર્થંકર કથિત ધર્મ માર્ગ ઉપર ચલાવવાનું કર્તવ્ય ગુરુએ નિભાવવું જોઈએ. સાધકને-મને એટલે કે ગુરુને માનવા રૂપ-મારામાં શ્રદ્ધા રાખ એવું ન કહેતાં સર્વજ્ઞ, વીતરાગી, અરિહંત ભગવાનમાં અને એમના વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખો એવું શીખવે. આ જ ગુરુનું કર્તવ્ય છે.

વાસ્તવમાં એવું શુદ્ધ સમ્યગ્ દર્શન બધા જીવોને પ્રાપ્ત કરાવવું એ ગુરુનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આ નીતિનું પાલન કરવાથી સંપ્રદાયવાદનું ઝેર ઓછું થશે અને શાશ્વત ધર્મનો ઝંડો સદાય લહેરાતો રહેશે. આમ વ્યક્તિગત સમક્તિ વેચવાની દુકાન ચલાવવી એ મહાપાપ છે.

સમ્રાટ શ્રેણિકની શ્રદ્ધાની કસોટી

મગધ દેશની રાજધાની રાજગૃહી નગરીના અધિપતિ સમ્રાટ શ્રેણિક મહારાજ ચરમ તીર્થપતિ શ્રમણ પરમાત્મા ભગવાન મહાવીર સ્વામીના પરમ ઉપાસક હતા. સર્વજ્ઞ પ્રભુ પાસેથી સમસ્ત તત્ત્વોનું યથાર્થ સમ્યગ્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પરમ શ્રદ્ધાળુ બન્યા હતાં. એમનું સમ્યગ્ દર્શન વિશુદ્ધ કક્ષાનું હતું, તો પણ તે અવિરતિના ઉદ્વેગવાળા હતા, આથી એમના જીવનમાં સામાયિક વ્રત-પચ્ચ કૃપાણ આદિ વિરતિધર્મ આવી શક્યો ન હતો. ચારિત્ર મોહનીયનો પ્રબળ ઉદ્વેગ હતો જેથી વ્રત પચ્ચકૃપાણ વિરતિનું આચરણ એ કરી શક્યા ન હતા, પરંતુ દર્શન મોહનીય કર્મ અને અનંતાનુબંધી સપ્તકનો સર્વથા ક્ષય થવાથી એ વિશુદ્ધ સમ્યગ્ દર્શન ની શક્યા અને ઉત્તરોત્તર આગળ વધતાં પોતાના સમ્યગ્ દર્શનને ‘ક્ષાયિક’ ની કક્ષામાં પહોંચાડી શક્યા. જીવન ભર

પરમાત્મા મહાવીર પ્રભુની પરમ ભક્તિ કરીને માત્ર સમ્યગ્ શ્રદ્ધાનુભવે એમણે સર્વોચ્ચ કક્ષા તીર્થંકર નામકર્મ પણ ઉપાર્જિત કર્યું, જેના ફળસ્વરૂપે એ આગામી ચોવીસીમાં પદ્મનાભસ્વામી નામના તીર્થંકર બનીને મોક્ષે જશે.

દેવલોકનાં દેવતાઓએ સમ્રાટ શ્રેણિકના સમ્યગ્ દર્શનની કેટલીય વાર વિચિત્ર રીતે પરીક્ષા પણ કરી. ગર્ભવતી સાધ્વી અને માછીમાર સાધુનું રૂપ લઈને દેવતાઓએ એમની સચોટ શ્રદ્ધાને ડગાવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો, પરંતુ શ્રેણિક જેવા પરમ શ્રદ્ધાળુ રાજા પોતાની શ્રદ્ધામાં અચલ-અટલ રહ્યો. આકરી કસોટીઓમાંથી પાર ઊતર્યા, તે ધન્ય હતા. આવા હતા શુદ્ધ સમ્યક્ત્વી શ્રેણિક મહારાજ.

૦૦૦૦૦૦૦

મહાસતી પરમ શ્રદ્ધાળુ સુલસા શ્રાવિકાના જીવનમાં પ્રથમ સંતાનોત્પત્તિનો અભાવ હોવા છતાં પણ તેમણે કદીય પોતાની સમ્યગ્ શ્રદ્ધાને વિચલિત થવા દીધી ન હતી, તેમણે કદીય રાગી-દ્રેષી દેવી-દેવતાઓની માનયતા, આખડી માનવાનું પાપ કર્યું નહીં. તેમણે મિથ્યા ધર્મનું આચરણ કદીય ન કર્યું. યોગાનુયોગ બત્રીસ પુત્રોની પ્રાપ્તિ થયા પછી ભવિતવ્યતાવશ બત્રીસે પુત્રોનું ચેડા રાજાની સાથેના યુદ્ધમાં મૃત્યુ થઈ ગયું તો પણ, એમને રજમાત્ર શોક ન થયો. અંબડ પરિવ્રાજકની પરીક્ષામાં પણ પાર ઊતરીને સુલસા શ્રાવિકાએ પોતાના સમ્યગ્ દર્શનની સાચા અર્થમાં રક્ષા કરી અને આગામી ચોવીસીમાં તીર્થંકર બનવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું.

૦૦૦૦૦૦૦

માળવાની ઉજ્જયિની નગરીમાં પ્રજાપાલક રાજાની બે પુત્રીઓ હતી. મિથ્યાશાસ્ત્ર ભણેલી સૂર સુંદરી, મિથ્યામતિ હતી. જો કે કર્મ ધર્મના સમ્યગ્ સિદ્ધાંતો ભણેલી મયણાસુંદરી શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવિકા હતી, જેણે પોતાના પતિ શ્રીપાલ રાજાને પણ શુદ્ધ સમ્યગ્ દષ્ટિ શ્રાવક બનાવ્યા હતા. મયણા શ્રીપાળના જીવનમાં આવેલાં સેંકડો કષ્ટો - દુઃખો દ્વારા તેમની સમ્યગ્દષ્ટિની પરીક્ષા થઈ; છતાં પણ શ્રીપાળ-મયણા દંપતી શ્રદ્ધાની કસોટી ઉપર પૂર્ણ-સો ટકા ખરાં ઊતર્યા. સિદ્ધચક્રરૂપનવ પદની પરમભક્તિ અને ઉપાસના કરીને તેમણે પોતાનું કલ્યાણ સાધી લીધું. એ રીતે એમણે નવમા ભવમાં મોક્ષે જવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લીધો; એવા સમ્યગ્ શ્રદ્ધાવંત મયણા-શ્રીપાળનો આદર્શ આજે પણ 'શ્રીપાળ રાસ' ના રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે.

૦૦૦૦૦૦૦

મહારાજા શ્રીકૃષ્ણે ભગવાન નેમિનાથ પાસેથી સમ્યગ્ ધર્મ અને જીવાદિ તત્ત્વોનું સમ્યગ્ જ્ઞાન સમજીને સમ્યગ્ દર્શન પ્રકટ કર્યું. જો કે વ્રત-વિરતિ-પચ્ચ ફાળા નું આચરણ વગેરે એમનાથી ન થઈ શક્યું. છતાં પણ યાદવાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ સાચા સમ્યગ્ દર્શનના આધારે આગામી ચોવીસીમાં તીર્થંકર બનવાના સર્વોચ્ચ પુણ્યને

પ્રાપ્ત કરી શક્યા. તે બારમા અમમસ્વામી બનીને મોક્ષે જશે.

૦૦૦૦૦૦૦૦

પરમ જિનભક્ત રાવણે વિશુદ્ધ સમ્યગ્ દર્શનના બળે, પત્ની મંદોદરીની સાથે અષ્ટાપદ ગિરિ (મહાતીર્થ) પર પ્રભુભક્તિમાં લીન બનીને તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં એ પણ તીર્થંકર બનીને મોક્ષે જશે.

અગિયારમી સદીમાં ગુજરાતની ગાદીએ આવેલ રાજા કુમારપાળને કલિકાળ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યજી મહારાજ પાસેથી અરિહંત ધર્મ પ્રાપ્ત થયો અને એમણે શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ રત્ન પ્રાપ્ત કર્યું. સાથેજ દેશ વિરતિરૂપ શ્રાવક ધર્મને યોગ્ય બાર વ્રતો સ્વીકારીને પરમાર્હત્ જૈન શ્રાવક બન્યા, એમની સમ્યગ્ શ્રદ્ધા અનુપમ અને વિશુદ્ધ કક્ષાની હતી. એમણે પણ સ્વ-આત્મકલ્યાણ સાધી લીધું અને અલ્પ સમયમાં જ તેઓ પણ મોક્ષે જશે.

શાસ્ત્રોમાં સેંકડો દષ્ટાંતો છે; અને ચરિત્રગ્રંથોમાં આવા અનેક મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો લખાયાં છે, જેઓ સમ્યગ્ દર્શન રૂપી રત્નને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે ગયા છે. તથા ભવિષ્ય કાળમાં પણ મોક્ષે જશે. એવા સમ્યગ્ દર્શનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે પરમાત્મા પાર્શ્વપ્રભુનાં ચરણ કમળોમાં અંતિમ પ્રાર્થના આ રીતની છે.

તુહ સમ્મત્તે લલ્લે ચિન્તામણિ કમ્પપાય વઘ્મહિણ ।

પાવંતિ અવિઘ્નેજં જીવા અચરામરં ઢાણં ॥૪॥

‘શ્રી ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર’ માં ચૌદ પૂર્વધારી પ.પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજ લખે છે કે :- હે પ્રભુ ! ચિંતામણિ રત્ન અને કલ્પવૃક્ષ થી પણ અધિક (મહિમાશાળી, લાભદાયક) એવું આપનું સમ્યગ્ દર્શન - સમ્યક્ત્વ રૂપી, રત્ન પામીને અનેક જીવ નિર્વિઘ્ન જન્મ મરણ રહિત અજરામર એવા મોક્ષપદને સત્વરે પ્રાપ્ત કરે છે.

આ જ પ્રાર્થના હું મારે માટે કરું છું કે હું પણ એવા આપના વિશુદ્ધ સમ્યગ્ દર્શનને પામીને મોક્ષ પદને પ્રાપ્ત કરું. આ રીતે અનેક ભવ્ય આત્માઓ પણ આપના પરમ શ્રદ્ધા રૂપ સમ્યગ્ દર્શન - સમ્યક્ત્વ રત્નને પ્રાપ્ત કરીને ભવિષ્યમાં મોક્ષ પદને પ્રાપ્ત કરે. એવી તમામ જીવોને માટે શુભ કામના અને પ્રાર્થના પ્રભુ ચરણોમાં શુદ્ધ ભાવથી પ્રકટ કરું છું. સર્વે વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાળુ, બને, સર્વનું કલ્યાણ થાઓ એવી શુભેચ્છા સાથે સામાપ્તમ્.

સર્વેડપિ સન્તુ શ્રદ્ધાવન્તઃ ॥

ઇતિ શં ભવતુ સર્વેષામ્

વિષય **+ કથાય** **= સંસાર**

નિર્મોહિ, વીતરાગી-વીતદ્વેષી, સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી જિન જિનેશ્વર પરમાત્માનાં
ચરણારવિંદમાં અનંતશઃ નમસ્કારપૂર્વક

રાગં ચ દોસં ચ તદેવ મોહં ઉદ્વત્તુકામેણ સમૂલજાલં ।

જે જે ઉવાયા પહિવજ્ઞિયવ્વા, તે કિત્તિદ્વસ્સામિ અહાણુપુવ્વિં ॥

(ઉત્તરા. અ. ૩૨ શ્લો.૧)

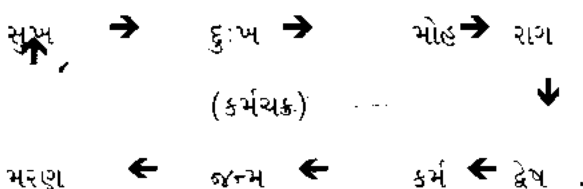
પવિત્ર જિનાગમ ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ના પ્રમાદસ્થાન નામના ૩૨ મા અધ્યયનમાં ઉપદેશ આપતાં શ્રીવીર પ્રભુએ ઉપાયોનું ક્રમથી વિવેચન કર્યું છે; જેમના દ્વારા આત્મશત્રુ રૂપ રાગ-દ્વેષ અને તેમનાં મૂળ-જડ રૂપ જે મોહનીય કર્મની જાળ છે તેને કેવી રીતે ઉખાડીને ફેંકી દઈ શકાય તે સમજાવ્યું છે.

રાગ દ્વેષ જ મૂળભૂત ભાવકર્મ છે. જીવ એના દ્વારા સમસ્ત પાપકર્મ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમજ એ પ્રવૃત્તિથી જ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો મહાદુઃખી થતો જાય છે. વીર પ્રભુએ જાતે જ આ રાગ દ્વેષના વિષ ચક્રને આ રીતે બતાવ્યું છે-

રાગો ય દોસો વિ ય કમ્મવીયં, કમ્મં ચ મોહણ્યભવં વયંતિ ।

કમ્મં ચ જાર્દ-મરણસ્સ મૂલં, દુક્ખં ચ જાર્દ-મરણં વયંતિ ॥(ઉત્તરા, ૩૨-૭)

રાગ અને દ્વેષ એ જ કર્મનાં મૂળ બીજ છે, અને કર્મની ઉત્પત્તિનું કારણ મોહ છે. એટલે કે તમામ કર્મો મોહને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપાર્જિત કરેલાં આ કર્મો જ જન્મ મરણનાં મૂળ છે. તેમ જ જન્મ-મરણ જ દુઃખરૂપ છે. આ રીતે એક પ્રકારનું વિષ ચક્ર ચાલી રહ્યું છે, જેને લીધે જીવો સંસારમાં જન્મ મરણ કરતા રહે છે. જન્મ મરણના પરિભ્રમણમાં જીવો ‘સુખી દુઃખી થતા રહે છે’. આથી આ એક પ્રકારનું વિચિત્ર કર્મચક્ર છે.

આને આપણે કર્મ ચક્ર કહીએ કે સંસાર ચક્ર કહીએ, બન્ને એક જ છે. ઘણીવાર પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આ સંસાર શું છે ? કોનું સંસાર કહેવો ? શું સંસાર નામે કોઈ વસ્તુ છે ? કે જે ને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ અને બતાવી પણ શકીએ ?

શબ્દ શાસ્ત્રના નિયમ પર વિચાર કરીએ તો એવું લાગે છે કે જો વસ્તુ હશે એનું વાચી નામ અવશ્ય હોય છે, અને જો સંજ્ઞાવાચી નામ હોય તો એ નામનું વાચી દ્રવ્ય અવશ્ય હોય છે. આ નિયમ અનુસાર ‘સંસાર’ સંજ્ઞા રૂપ નામ તો અવશ્ય છે જ (નામવાચી શબ્દ હોવાથી. પરંતુ આ નામથી વાચ્ય પદાર્થ યા વસ્તુ પ્રત્યક્ષ રૂપે દેખાય છે કે નહીં ? અથવા તો અસ્તિત્વધારક સત્તા રૂપ દ્રવ્ય પદાર્થ છે કે નહીં ? આવો પ્રશ્ન જરૂર ઊઠે. જો અસ્તિત્વ ધારક કોઈ વસ્તુ ન હોય અને છતાં પણ જો નામવાચી શબ્દ હોય તો તે આકાશપુષ્પ યા વંધ્યાપુત્ર ની જેમ અભાવરૂપ, અવસ્તુવાચી નામમાત્ર શબ્દ રહી જશે, જેમ કે આકાશપુષ્પ યા વંધ્યાપુત્ર શબ્દરચનાથી શબ્દ જરૂર છે, પરંતુ એમનો વાચી અસ્તિત્વવાળો કોઈ પદાર્થ નથી હોતો.

જગતમાં એવો કોઈ પુત્ર નથી હોતો કે જેને આપણે વંધ્યાનો પુત્ર કહી શકીએ, કારણ કે જે વંધ્યા હોય છે એને પુત્ર નથી હોતો, અને જો પુત્ર હોય તો એનું કદી વંધ્યા ન કહી શકાય-તે વંધ્યા ન હોય. એ રીતે આકાશમાં કદીય પુષ્પ હોતું નથી; અને જે પુષ્પ હોય છે તે આકાશમાં નહીં પરંતુ ધરતી ઉપર જ હોય છે. આ રીતે અભાવવાચી વસ્તુની સૂચક શબ્દ રચનાવાળા જે સંયોગી શબ્દો વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય છે તે પણ કોઈ અસ્તિત્વવાળી વસ્તુના ઘોતક નથી હોતા.

શું સંસાર પણ આવો જ છે ? જેનું વ્યવહારમાં નામ પ્રચલિત હોય, પરંતુ સંસારવાચી પદાર્થ ન હોય. શું સંસાર અભાવ રૂપ છે કે સદ્ભાવ રૂપ છે ? જો અભાવ રૂપ હોય તો મહાપુરુષોએ - ‘સંસારમાં કશું નથી. સંસાર અસાર છે. સંસારમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સંસારમાં જીવ ખુબ દુઃખી છે.’ ‘અસારે સંસારે નત્થિ સુહં’ ઇત્યાદિ સંસારવાચી કેટલાંય નામ પ્રકટ કર્યાં છે, આથી એ પ્રતીત થાય છે કે સંસાર સર્વથા અભાવ રૂપ તો નથી. પરંતુ સદ્ભાવ રૂપ છે. ભલે ને અસ્તિકાય રૂપ યા પ્રદેશ સમૂહાત્મક દ્રવ્ય ન પણ હોય તો પણ ભાવવાચી અર્થમાં વ્યવહાર છે. એવો સંસાર શું છે અને કેવો છે, અને વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી જોઈ એને જાણી શકાય છે.

કર્મ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી સંસારનું સ્વરૂપ

કેટલીય અવસ્થાઓ સંયોજન જન્ય સંયોગી હોય છે. બે પદાર્થોના સંયોજન-નથી ત્રીજા પદાર્થની અવસ્થા નિર્માણ થાય છે. જેમ કે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે કહેવામાં આવે છે કે $H_2O = \text{Water}$ આમાં બે ઘટક દ્રવ્યો છે. (૧) હાયડ્રોજન (૨) ઓક્સીજન. હાઈડ્રોજનના બે અંશો અને ઓક્સીજનનો એક અંશ-આ સંયોજનનથી પાણી (Water) રૂપ ત્રીજું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આથી જે રીતે પાણી દ્વિસંયોગી

સંયોજન જન્ય દ્રવ્ય છે. એ જ રીતે સંસારના વિષયમાં પણ જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે સંસાર જીવ અને અજીવ નામના બે દ્રવ્યોના સંયોજનની અવસ્થા વિશેષ છે. જીવ અજીવની સાથે મળીને રાગ દ્વેષ આદિ વૃત્તિથી જ સંસારનું નિર્માણ થાય છે એ વિષય કષાયની અવસ્થાવાળો સંસાર હોય છે. આથી સંસાર માત્ર જીવ યા તો અજીવ રૂપ જ નથી પરંતુ જીવની અજીવ સંયોગી અવસ્થા રૂપ રાગ દ્વેષની-વિષયી કષાયી અવસ્થા વિશેષ વાળો છે. આમ ન માનીએ તો મોક્ષમાં આપત્તિ આવે, કારણ કે મોક્ષ પણ જીવ દ્રવ્ય પ્રધાન છે, પરંતુ ત્યાં જીવાજીવ સંયોગી રાગ દ્વેષ રૂપ વિષયી-કષાયી અવસ્થા નથી. આથી વિષય-કષાય યા રાગદ્વેષ રહિત જીવની અશરીરી અવસ્થા વિશેષને મોક્ષ કહે છે. અને સશરીરી જીવની રાગ દ્વેષ રૂપ વિષય કષાયની અવસ્થા વિશેષ ને સંસાર કહે છે. આથી રસાયણ વિજ્ઞાન- (Chemistry) ના સૂત્ર (Formula) ની જેમ સંસારનું સૂત્ર (Formula) આ રીતે બને :-

૧ રાગ + દ્વેષ = સંસાર

૨ વિષય + કષાય = સંસાર

અર્થાત્ જીવની જીવાજીવ સંયોગી રાગ દ્વેષની અવસ્થાના વિષય-કષાય રૂપ વ્યવહારને સંસાર કહે છે. આ રીતે સંસાર કોઈ અસ્તિકાય સ્વરૂપ યા પ્રદેશ સમૂહાત્મક દ્રવ્ય નથી, પરંતુ આ કર્મબીજ રૂપ રાગ દ્વેષની અવસ્થા વિશેષ છે. વિષય કષાય કહો કે રાગ દ્વેષ કહો : વાત એક જ છે કારણ કે 'રાગો ય દોસો વિ ય કમ્મવીયં' નિયમ અનુસાર રાગ દ્વેષ એ મૂળભૂત કર્મનાં બીજ છે; અને વિષય કષાય આ બીજના અંકુર રૂપ છે. આને જ વિષય-વાસના, કલેશ કષાયના શબ્દોમાં કહી શકીએ-પણ વાત એકની એક જ છે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ વાસુપૂજ્ય સ્વામીના સ્તવનમાં આ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે

કલેશે વાસિત મન સંસાર ।

કલેશ રહિત મન હોય ભવ પાર ॥

એટલે કે કલેશ કષાયથી યુક્ત રાગ દ્વેષવાળું મન જ સંસાર કહેવાય છે; અને કલેશ કષાય રહિત રાગ દ્વેષ ના અભાવ રૂપની અવસ્થા ભવપાર-એટલે કે મોક્ષરૂપ કહેવાય છે. આવા સંસારને ભિન્ન ભિન્ન અર્થોમાં ઘણા સ્વરૂપે જોઈ શકાય.

- (૧) જીવનો અજીવ સાથે સંયોગ = સંસાર
- (૨) જીવનો, અજીવ સાથે સંયોગ-વિયોગ = સંસાર
- (૩) જીવનો કર્મમય વ્યવહાર = સંસાર
- (૪) જીવની રાગ દ્વેષ જન્ય પ્રવૃત્તિ = સંસાર
- (૫) જીવનો વિષય વાસના, કલેશ-કષાય રૂપી વ્યવહાર = સંસાર

- (૬) ભવ = સંસાર, જીવનું ભવ ભ્રમણ = સંસાર
 (૭) ચારગતિ રૂપ ચક્રમાં પરિભ્રમણ કરવું = સંસાર
 (૮) સતત જન્મ મરણ ધારણ કરવાં = સંસાર
 (૯) જીવ અજીવની સાથે સંયોગ વિયોગ રૂપ પ્રવૃત્તિ = સંસાર
 (૧૦) જીવની દેહ ધારણ કરવાની છોડવાની પ્રવૃત્તિ = સંસાર
 (૧૧) આયુષ્યાદિ કર્મને કારણે ચાર ગતિમાં નિયત કાલાવધિ રૂપ જન્મ મરણ = સંસાર

આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન અર્થો સંસારના ધોતક અને વાચક છે. સુ-ગતૌ ધાતુમાંથી સંસરણ અર્થમાં સંસાર શબ્દ બન્યો છે. સંસરતિ ઇતિ સંસારઃ સંસરણશીલ એટલે કે સતત ગતિમાન પરિભ્રમણ-સ્વભાવ વિશેષને સંસાર કહે છે. આ સંસરણ યા પરિભ્રમણ જીવનું ભવ ભ્રમણ હોય છે.

ભવ એટલે જન્મ. જન્મ જન્મ-માન્તરમાં ભટકવું એ ભવભ્રમણ કહેવાય છે. આવા અનંત ભવોમાં ચારે તરફ ભ્રમણ કરતા રહેવું એ પરિભ્રમણ કહેવાય છે. એને જ સંસાર કહે છે.

ભૌગોલિક શબ્દાર્થની દૃષ્ટિને વિશ્વ-જગત, દુનિયા-બ્રહ્માંડને પણ જગત કહેવામાં આવે છે. આ જ સંસાર-દુનિયા અર્થમાં ભૌગોલિક શબ્દ છે. આ ક્ષેત્રવાચી અર્થ થયો. જ્યારે કર્મગ્રંથકારને કાલવાચી અર્થ અભિપ્રેત છે. અનંત જન્મ મરણ રૂપ-જન્મ-માન્તર રૂપ ચાર ગતિમાં અનંત કાળ સુધી પરિભ્રમણ કરતા જીવે અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ વિતાવ્યો છે, એને જીવનો સંસાર કહે છે. અહીં સંસાર શબ્દ અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ સુધી જીવના પરિભ્રમણ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. આ સંસારના અસ્તિત્વનું, સંસાર પદાર્થની સત્તા અને સંસાર શબ્દના અર્થનું વિવેચન છે.

અનંત (યથાખ્યાત) ચારિત્ર

હવે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે મૂળભૂત અનંતચારિત્રવાળો આ જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ શા માટે કરે છે ? સંસાર જીવે બનાવ્યો કે સંસારે જીવને બનાવ્યો ? જીવના સ્વરૂપ વિષયમાં આપણે પૂર્વે જોઈ ચૂક્યા છીએ કે જીવ અનાદિ અનંત અવિનાશી અનુત્પન્ન દ્રવ્ય છે. જીવ ન તો બનાવી શકાય છે, ન તો નષ્ટ થાય છે. આથી ન તો સંસાર જીવને બનાવે છે કે ન તો જીવ સંસાર બનાવે છે. પરંતુ જીવ પોતાનો સંસાર જાતે બનાવે છે. અહીં સ્પષ્ટીકરણ એ કરવાનું છે કે વિશ્વ બ્રહ્માંડ યા સૃષ્ટિ રૂપ સંસાર જીવ નથી બનાવતો, પરંતુ અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ રૂપ ભવભ્રમણનો સંસાર જીવ સ્વયં બનાવે છે.

સંસારી જીવનાં લક્ષણ બતાવતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે કહ્યું છે કે

યઃ કર્તા કર્મભેદાનાં, ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

જે કર્મનો કર્તા છે, અને કર્મફળનો ભોક્તા છે તથા સંસારમાં સંસારણ કરનારો જે સંસાર્તા છે. તેમ જ પરિનિર્વાતા અર્થાત્ નિવૃત્ત થનારો છે એ જીવ છે, અને સંસારી આત્મા કહેવામાં આવે છે. જો કે સંસારમાં યા જન્મ જન્માન્તરમાં યા ચારંગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરતા રહેવું એ જીવનો સ્વભાવ નથી તેમ જ જીવને એ પસંદ પણ નથી તો પણ એ સતત ભ્રમણ કેમ કરે છે? એના ઉત્તરમાં આપણે એ પણ કહી શકીએ નહીં કે ઉપરવાળો-ઈશ્વર નામની કોઈ સત્તા જીવને પરિભ્રમણ કરાવે છે. એનું વિસ્તૃત વિવેચન આગળ કરી ચૂક્યા છીએ. એ રીતે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવ સ્વયં પરિભ્રમણ કરે છે; અને કર્મ એને પરિભ્રમણ કરાવે છે. કર્મો જીવે પોતે જ ઉપાર્જિત કરેલાં છે. ફરીથી એ જ પ્રશ્ન સામે આવે છે કે દુઃખદાયી અને સંસારમાં ભટકાવનારાં કર્મોનું જીવે શા માટે ઉપાર્જન કર્યું ?

અનેક પ્રકારના રાગ દ્વેષ કરીને જીવ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. રાગ દ્વેષ કેમ કરે છે? એના કારણમાં અજ્ઞાન અને મોહને બતાવવામાં આવ્યા છે. અજ્ઞાનને કારણે રાગ દ્વેષ, રાગ દ્વેષને કારણે મોહ અને મોહને કારણે કર્મ, કર્મને કારણે ભવભ્રમણ, ભવ ભ્રમણને કારણે જન્મ મરણ અને જન્મ મરણને કારણે સુખદુઃખ ! આ રીતે સંસાર ચાલતો રહે છે. સંસરતિ-ચલતીતિ સંસાર: ।

રાગ દ્વેષ શું છે ?

અનાદિ કાળથી અર્થાત્ જ્યારથી જીવ સંસારમાં છે ત્યારથી જીવાત્મા સ્વતંત્ર રૂપે કદીય એકલો રહ્યો નથી. જો કર્મ દેહ અને ઈન્દ્રિયો વગેરેથી રહિત સર્વથા સ્વતંત્ર એકલો આત્મા પહેલાંથી જ સંસારમાં રહ્યો હોત તો એ દિવસે એનો મોક્ષ કહેવાત. કેમ કે મોક્ષ કોઈ અલગ તત્ત્વ નથી પરંતુ એ આત્માની કર્મ-દેહરહિત અવસ્થા-વિશેષ જ છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સંસારી અવસ્થામાં આત્મા અનાદિ કાળથી કર્મ-દેહાદિ સહિત જ છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે પહેલાં કર્મ હતા કે આત્મા ? જો કે કર્મ આત્મજન્ય છે. અને આત્માની દુર્દશા યા સંસાર દશા કર્મજન્ય છે. જેમકે ઈંડું અને ફૂકડીની વચ્ચે જો ક્રમ વિચારીએ તો પહેલાં કોણ ? ઈંડું કે ફૂકડી ? ઈંડામાંથી ફૂકડી જન્મી કે ફૂકડીમાંથી ઈંડું જન્મ્યું ? આનો ઉત્તર કદીય સંભવિત નથી. આવા જ બીજા દષ્ટાંતમાં દિવસ પછી રાત કે રાત પછી દિવસ થાય છે ? આનો ય ઉત્તર મળવો કદીય સંભવ નથી. જેમ પહેલાં બીજા હટું કે વૃક્ષ ? આ ક્રમનો ય ઉત્તર કદી શક્ય નથી.

આ જ રીતે પહેલાં આત્મા હતો કે કર્મ ? આ ક્રમનો ય ઉત્તર મળવો કદીય શક્ય નથી. સૌનો જવાબ એ જ છે કે જ્યારથી આત્મા સંસારમાં છે ત્યારથી કર્મ પણ છે, જો કે કર્મ આત્મજન્ય જન્ય છે અને આત્માની દુર્દશા પણ કર્મ જન્ય છે આ અન્યોન્ય

જન્ય જનક ભાવ અનાદિ કાલીન છે.

સંસારી અવસ્થામાં રહેવા માટે આત્માને અશરીર રહેવું પડે છે. શરીર વગર કોઈ પણ આત્મા સંસારમાં કદીય રહેતો નથી. માત્ર મોક્ષમાં જ આત્મા શરીર વગર-અશરીરી અવસ્થામાં રહે છે. આથી શરીર બનાવવું એ આત્મા માટે સૌથી પ્રથમ કાર્ય થયું. શરીર બનાવવા યોગ્ય કર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલ પરમાણુ ગ્રહણ કરવાં પડ્યાં. ત્યારે જ શરીર બન્યું. શરીરો પણ અનેક પ્રકારનાં છે, આથી એ બધાંમાંથી કયું અને કેવું શરીર બનાવવું એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

સ્વર્ગના દેવતાનું શરીર યાચરકના નારકી જીવનું શરીર ? મૃત્યુલોકના માનવનું શરીર યા તિર્યચ ગતિના ઘોડા ગધેડા જેવા પશુ-પક્ષીનું શરીર બનાવવું કે કૃમિ, કીટ, પતંગીયા, કીડા મંકોડાઆદિનું શરીર બનાવવું ? આ સમસ્યા ઊભી થાય છે. આ તમામ શરીરો કર્મજન્ય જ છે.

હવે શરીર બની ગયું તો એમાં ઈન્દ્રિયો કેટલી બનાવવી ? ઈન્દ્રિયો બનતાં ભાષા આદિનો પ્રશ્ન આવે છે, અને ભાષાની સાથે વિચારાર્થે મનનું નિમિત્ત ઊભું થાય છે. એ રીતે શરીર, ઈન્દ્રિયો ભાષા, મન આદિ સર્વે જીવ દ્વારા પુદ્ગલ પરમાણુનો સહયોગથી બનાવવામાં આવે છે. આથી એ પુદ્ગલ-સંયોગી કહેવાય છે. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે પુદ્ગલ પરમાણુઓની ભિન્ન પ્રકારની અનંત વર્ગણાઓ સમસ્ત લોકમાં ઉપલબ્ધ છે. તો પણ એ સ્વયં શરીર, ઈન્દ્રિયો મન આદિમાં પરિણત નથી થતી. જીવ જ એને ગ્રહણ કરીને બનાવે તો શરીર, ઈન્દ્રિયો મન આદિ બની શકે છે, એ સિવાય નહીં.

શરીર ઈન્દ્રિયો બનાવ્યા પછી જ્યારે જીવ એ ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવામાં આવતાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ વિષયોમાં સારા ખોટાની વૃત્તિ રાખીને રાજ અને નારાજ થાય છે. ખસ આ જ રાજપો કે નારાજગી રાગ-દ્વેષ કહેવાય છે. ભલે આ રાગ દ્વેષ એક જીવનો અન્ય જીવ સાથે હોય કે અજીવના પુદ્ગલ પદાર્થો પ્રત્યે હોય, યા તો ઈન્દ્રિયોના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ વિષયોમાં હોય. એ સારા યા ખરાબ હોય છે.

જીવનો સ્વભાવ જ સુખ પ્રાપ્તિનો છે, દુઃખ પ્રાપ્તિનો નહીં. આથી જીવ સદાને માટે સુખપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને દુઃખ નિવૃત્તિમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરતો જ રહે છે. કારણ કે સુખ જીવ માટે અનુકૂળ છે, અને દુઃખ પ્રતિકૂળ છે. અનુકૂળ તરફ ઈચ્છા રહે છે. અને પ્રતિકૂળ માટે અનિચ્છા રહે છે. આ ઈચ્છા ને અન્ય શબ્દોમાં પ્રીતિ યા રાગ કહી શકીએ; અને અનિચ્છાને અપ્રીતિ યા દ્વેષ કહી શકીએ. કારણ કે ઈચ્છા-અનિચ્છા પણ રાગ દ્વેષના પર્યાયવાચી નામો છે. જેમ કે પૂર્વધર મહાપુરુષ શ્રી ઉમાસ્વાતીજી મહારાજે ‘પ્રશમરતિ’ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે :-

इच्छा मूच्छा कामः स्नेहो गावर्ध्यं ममत्वमभिनन्दः ।

અભિલાષ ઇત્યડનેકાનિ રાગ-પર્યાયિ-વચનાનિ ॥

ઈચ્છા, મૂચ્છા, કામ, સ્નેહ, ગાદ્ધ્ય (આસક્તિ), મમત્વ (મમતા), અભિનંદ (સ્નેહ), અભીલાષા, આશા, આકાંક્ષા, મંછા, મનીષા અને કામના આદિ અનેક રાગના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. વિવિધ ભાષા દેશ સંદર્ભ આદિમાં એવા અનેક શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે કે જે 'રાગ' ના ધોતક છે. એમના ઊંડાણમાં રાગનો મુખ્ય આધાર છે. આ રીતે 'દ્વેષ' ના પણ પર્યાયવાચી શબ્દો નીચેના શ્લોકોમાં બતાવ્યા છે-

ઈર્ષ્યા રોષો દોષો દ્વેષઃ પરિવાદ-મત્સરા-ડસૂયા ।

વૈર પ્રચંડના-ડડ દાનૈકે દ્વેષસ્ય પર્યાયાઃ ॥ (પ્રશ. ૧૯-૧)

ઈર્ષ્યા, રોષ, અદેખાઈ, દોષ, દ્વેષ, પરિવાદ, નિંદા, મત્સર, તેજે દ્વેષ અસૂયા, વિદ્વેષ, વેર, ચંડપ્રચંડ આદિ અનેક શબ્દો દ્વેષના પર્યાયવાચી છે.

આ રીતે રાગ દ્વેષના આ પર્યાયવાચી શબ્દોને જોવાથી એ ખબર પડે છે કે આપણા જીવનમાં એમની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે ચાલે છે. સંસારી જીવ ન તો રાગથી મુક્ત છે કે ન તો દ્વેષથી મુક્ત છે. એનું પ્રમાણ એ છે કે રાગની ઈચ્છા, આકાંક્ષા-કામ વાસનાદિ આપણા જીવનમાં સતત વ્યવહત થતી રહી છે, એ જ રીતે દ્વેષના પર્યાયવાચી શબ્દો ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, વેર, વૈમનસ્યાદિ માનવ જીવનમાં પ્રતિદિન દષ્ટિગોચર થતો રહે છે.

વાસ્તવિકપણે વિચારણા કરવાથી લાગે છે કે ઈચ્છા, આકાંક્ષા, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, વેર, વૈમનસ્યાદિ ન માત્ર રાગ દ્વેષના જ પર્યાયવાચી છે, પરંતુ રાગદ્વેષની ક્રિયારૂપ છે. એટલે કે રાગ દ્વેષ આટલી રીતે યા આ નિમિત્તોથી પ્રકટ થાય છે. ઈચ્છા આદિ જે પ્રકટ થાય છે. એમાં રાગ દ્વેષની માત્ર વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. જેમ કે ઈચ્છાની અપેક્ષા મૂચ્છામાં અને મૂચ્છાની અપેક્ષા આસક્તિમાં રાગની માત્ર વધારે રહે છે.

જ્યારે જીવની પ્રવૃત્તિમાં ઈચ્છા, મૂચ્છા આદિ જોવા મળે, ત્યારે એનામૂળમાં રાગદ્વેષની કેટલી પ્રબળતા છે તેનો અનુભવ થાય છે. એટલા પ્રમાણમાં કર્મ બંધાય છે. બરાબર એ જ રીતે, ઈર્ષ્યા રોષ, વેર, વૈમનસ્ય આદિમાં પણ દ્વેષની માત્રા વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. ઈર્ષ્યાની અપેક્ષાએ રોષ, અને રોષની અપેક્ષાએ મત્સરમાં અને મત્સરની અપેક્ષાએ વેર-વૈમનસ્યમાં દ્વેષની માત્રા ક્રમશઃ અધિકને અધિક હોય છે. આ બધાં રાગ દ્વેષનાં દેખાતાં લક્ષણો જ માત્ર છે. જેમ ધનધોર કાળાં વાદળો વર્ષાનાં કારણભૂત લક્ષણો હોય છે, એ જ રીતે ઈચ્છા, ઈર્ષ્યા આદિ રાગ દ્વેષનાં નિમિત્ત કારણ રૂપ લક્ષણો છે અર્થાત્ ઈર્ષ્યા, ઈર્ષ્યાદિની પ્રવૃત્તિ જે કોઈ કરે છે, એનામાં એટલા પ્રમાણમાં રાગ દ્વેષ હોય છે. એવું નિશ્ચિત સમજવું. આ રીતે રાગ-દ્વેષથી બનેલા સંસારમાં ઈચ્છા, આકાંક્ષા અને ઈર્ષ્યા, વેર વૈમનસ્ય આદિની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલતી જોવા મળે છે. એટલા માટે સાચું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે સંસાર રાગદ્વેષનો બનેલો છે. રાગ

દ્રેષની પ્રવૃત્તિથી જ સંસાર બને છે. અને બગડે છે; ટકે છે અને ચાલે છે.

સંસારી અવસ્થામાં કોઈ જીવ એવું નહીં મળે કે જેમાં રાગ દ્રેષની માત્રા ન હોય, આ બંને પ્રચુર માત્રામાં હોય છે યા તો બંનેમાંથી એક મુખ્ય હોય અને બીજું ગૌણ હોય. આ રીતે એકલા રાગથી યા તો એકલા દ્રેષથી પણ ભવપરંપરા ચાલે છે. ઉદાહરણ માટે કેટલાય મહાપુરુષોની પરંપરા જુઓ.

રાગ દ્રેષને કારણે ભવ-સંસાર

(૧) ભગવાન પાર્શ્વનાથના ૧૦ ભવ થયા છે. પ્રથમ ભવમાં મરુભૂતિ અનેક મઠ બે સગા ભાઈઓ હતા. બંને ભાઈઓમાં સ્ત્રી રાગને કારણે વેર-વૈમનસ્યની વૃત્તિ ઊભી થઈ ગઈ. મોટા ભાઈ કમઠે પથ્થરની શિલા મારીને નાના ભાઈ મરુભૂતિને જનથી મારી નાખ્યો. એ રીતે દ્રેષની ગાંઠ બંધાઈ ગઈ. આ નિકાચિત-નિયાણાના દ્રેષથી આગામી દશ જન્મોમાં કમઠ મરુભૂતિને મારતો જ રહ્યો; પરંતુ સમતા અને ક્ષમાના ઉપાસક મરુભૂતિ રાગ દ્રેષથી પર થઈને દશમા ભવમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ બનીને મોક્ષે ગયા, જ્યારે મોટો ભાઈ કમઠ ભયાનક દ્રેષવૃત્તિને કારણે વેરને લીધે દશ ભવ સુધી ભયંકર પાપકર્મ ઉપાર્જિત કરતો નરક, તિર્યચાદિ દુર્ગતિઓમાં મહાદુઃખોને સહન કરતો રહ્યો; અને આજે પણ એ ભયંકર સંસારમાં ભટકી રહ્યો છે; તેમજ આ મહાપાપથી કર્મ બાંધીને પોતાનો અનંત સંસાર વધારીને સતત પરિભ્રમણ કરતો રહેશ. આ રીતે આ તીવ્ર દ્રેષની પરંપરા ચાલી.

(૨) સમરાદિત્ય કેવલી ચરિત્ર - આ ચરિત્રમાં પ્રથમ ભવના બે મિત્રો અગ્નિશર્મા અને ગુણસેન. બંને વચ્ચે ઠઠા મશ્કરીના નિમિત્તે દ્રેષવૃત્તિ ઊભી થઈ ગઈ. વૈમનસ્ય વૃત્તિથી અગ્નિશર્માએ વેર લેવાની ગાંઠ વાળી દીધી. જનમ જનમના દ્રેષનું નિયાણું કરીને અગ્નિશર્માનો જીવ ગુણસેનના જીવને મારતો રહ્યો. મુનિહત્યા આદિ મહાપાપોને મસ્તકે લઈને તે અનેક જન્મો સુધી દુર્ગતિમાં ભટકતો રહ્યો. જ્યારે ગુણસેને જનમ જનમ સુધી ક્ષમા, સમતા અને સંયમની સાધના કરી અને કર્મક્ષય કરીને અંતે તે નવમા ભવમાં સમરાદિત્ય કેવલી બનીને મોક્ષે ગયા. આમ નવ નવ ભવસુધી ભયંકર દ્રેષની પરંપરા ચાલી.

(૩) જેમ દ્રેષની પરંપરા ચાલે છે તેમ રાગની પણ પરંપરા ચાલે છે. ઉદાહરણ રૂપે ૨૨ મા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ અને રાજુલ વચ્ચે નવ ભવસુધી સતત રાગની પરંપરા ચાલી. પ્રથમ ભવથી જ બંને વચ્ચે પતિપત્નીના રાગ ભાવનો સંબંધ જોડાઈ ગયો હતો. તીવ્ર સ્નેહને કારણે દરેક જન્મમાં તેઓ પતિ-પત્ની જ બનતાં રહ્યાં. એટલી હદે કે સ્વર્ગના દેવ ભવમાં પણ તે દેવ દેવીના રૂપમાં સાથે જ હતાં. વધતા જતા રાગ ભાવને કારણે તે અંતિમ નવમા ભવમાં પણ દામ્પત્ય સંબંધથી જોડાવાનાં હતાં, સગાઈ થઈ ગઈ હતી. પરંતુ લગ્ન પહેલાં જ તે બંને વિરક્ત બનીને સંસાર છોડીને નીકળી ગયાં.

અંતમાં રાજ્યે નેમિનાથ ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી. આ રીતે જીવજીવના રાગનું આ ચિત્ર છે.

(૪) શંખ-કલાવતી ના ભવમાં તીવ્ર રાગની જે ભવ પરંપરા ચાલી એ ૨૧ ભવ સુધી ચાલતી રહી. જન્મજન્માન્તરમાં તેઓ પતિ-પત્ની અને ભાઈ બહેન આદિ રાગના સંબંધથી જોડાતાં રહ્યાં. આ પૃથ્વીચંદ્ર-ગુણસાગરની ૨૧ ભવ સુધીની તીવ્ર રાગની ભવ પરંપરા ચાલતી રહી. કોઈ અલ્પકાળ તો કોઈ દીર્ઘકાળ સુધી ચાલતી રહે છે. આથી એ સ્પષ્ટ લાગે છે કે સંસાર રાગદ્વેષના નિયાણાનો બનેલો છે.

સંસારનું વિચિત્ર બંધન

પ્રશ્ન ઊઠે છે કે સંસાર મનુષ્યને પકડે છે કે મનુષ્ય સંસારને પકડે છે ? મહાપુરુષોએ કહ્યું છે કે - સંસાર એક જેલ જેવો છે. બંધન પામેલા અપરાધીની જેમ જીવ આ સંસારની જેલમાં બંધાયેલો છે. જેલનો અપરાધી લોઢાની બેડીઓથી બંધાયેલો હોય છે જ્યારે સંસારી જીવ સંસારમાં કર્મની જંજીરથી બદ્ધ છે. આથી સંસાર જીવને માટે એક બંધનરૂપ છે. પણ જીવ એને બંધનરૂપ સમજતો નથી, એટલે તો તે સંસારમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી.]

એક વખતની વાત છે, એક નવયુવક રસ્તામાં વીજળીના થાંભલાને ચોટીને મુસાફરોને આવતા જોઈને જોર જોરથી બમો પાડવા લાગ્યો. ‘બચાવો, બચાવો, છોડાવો, છોડાવો.’ દયા અને પરોપકારના ભાવથી મુસાફરો એને છોડાવવા આવ્યા. જેમ જેમ એ લોકો યુવકને છોડવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ તે વીજળીના થાંભલાને જોરથી મજબૂત રીતે પકડીને ઊભો રહ્યો. કેટલાય મુસાફરો પરેશાન થઈ ન ચાલ્યા ગયા. અંતે એક બુદ્ધિમાન માણસ આવ્યો તેણે ય એ યુવાનનો હાથ પકડીને ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ એણે જોયું કે યુવાન છૂટી શકતો ન હતો. આથી એ સજ્જનને વિચાર કર્યો કે કોણે કોને પકડ્યો છે ? શું યુવાને થાંભલાને પકડ્યો છે કે થાંભલાએ યુવાનને પકડ્યો છે ?

જો વીજળીનો કરંટ લાગ્યો હોત તો યુવાન ક્યારનો ય મરી ગયો હોત, અને વીજને લીધે નીચે પડી ગયો હોત. પરંતુ આ મર્યો પણ નથી અને નીચે પડ્યો પણ નથી. એટલે સજ્જનને નિરિક્ષણ કર્યું કે કોણે કોને પકડી રાખ્યો છે ! સજ્જન સમજી ગયો કે યુવાને વીજળીના થાંભલાને કસીને પકડી રાખ્યો છે, અને એ જ બચાવવા માટે બૂમો પાડી રહ્યો છે. એટલે એને છોડાવવા માટે કોઈ યુક્તિ કરવી પડશે. આમ વિચાર કરીને સજ્જન યુવાનના મુખ ઉપર જોરથી ત્રણ-ચાર થપ્પડ મારી દીધી. વીજળીના કરંટ થપ્પડો ધોલો વાગતાં જ યુવકના હાથ થાંભલાથી છૂટી ગયા, અને ગાલ પંપાળવા લાગ્યા !

સજ્જનને કહ્યું ‘કેમ ભાઈ! તે થાંભલાને પકડ્યો હતો કે થાંભલાએ તને પકડ્યો

હતા ? થાંભવો તો નિર્જીવ, જડ છે. એ ભલા કેવી રીતે પકડે ? તું જાતે જ એને પકડીને જાતે જ ખૂબો પાડતો હતો-બચાવો. તું કેટલો મૂર્ખ માણસ છે ?

એના ઉત્તરમાં યુવકે કહ્યું : 'આપી વાત સાચી છે. શું હું એકલો જ મૂર્ખ છું ? કે પછી સંસારમાં બધા જ મૂર્ખ છે ? આ સંસાર પણ જડ છે, જીવે પોતે જ એનું રાગ દ્વેષના મોહનીય કર્મથી નિર્માણ કર્યું છે. જાતે જ કર્મ બાંધીને દુઃખી થયો છે છતાં પણ સ્વયં સંસારથી છૂટવા યા બચવા ખૂબો પાડે છે. શું આવા જીવો મૂર્ખ ન કહેવાય ?' એ સજ્જન આ યુવકની તત્ત્વપૂર્ણ વાત ઉપર ચકિત થઈ ગયો.

આના ઉપરથી એ સમજાય છે કે સંસારે આપણને બાંધી રાખ્યા છે કે આપણે સંસારને બાંધી-પકડી રાખ્યો છે ? સંસાર બાંધનારા ય આપણે છીએ અને સંસારને છોડનારા ય આપણે છીએ. માત્ર પ્રયત્ન સાચો કરવો જોઈએ. એક વાત નક્કી છે કે સંસાર આપોઆપ પોતાની મેળે છૂટી જવાનો નથી. જીવે જાતે જ છૂટવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડશે.

સંસારનો અંત કે સંસારથી આપણો અંત ?

[કાળની દૃષ્ટિએ સંસાર અનાદિ-અનંત છે. જેનો આદિ-આરંભ નથી તે અનાદિ કહેવાય છે. જેનો અંત ન હોય એને અનંત કહે છે. સંસારનો પ્રારંભ ક્યારે થયો એ આદિ ન મળતાં એને અનાદિ કહે છે. ભવિષ્ય કાળમાં એનો કદીય અંત થવાનો નથી, એથી એ અનંત કહેવાય છે. એની અનંતતા જીવોની અનંત સંખ્યા પર આધારિત છે, તથા કાળની અનંતતા પર આધારિત છે. અનંત જીવો ભૂતકાળમાં હતા, વર્તમાનમાં છે, અને ભવિષ્યકાળમાં રહેશે. કારણ કે જીવોને કારણે રાગ દ્વેષનો આ સંસાર અને આ જ રાગ દ્વેષ અને જીવ કર્તા-ક્રિયાના રૂપમાં જ્યારે સદાકાળ રહેશે ત્યારે ય સંસાર તો નિશ્ચિત જ રહેશે.]

આ સંસાર અનંત જીવોની અનંતતા, કાલિક અનંતતા, અને રાગ દ્વેષ આદિ કર્મ પ્રવૃત્તિની અનંતતાને કારણે અનંત જ રહેશે. આ દૃષ્ટિએ સંસારનો અંત થવો કદી સંભવ જ નથી; પરંતુ વ્યક્તિ વિશેષ એક માણસ વિચાર કરે કે મારે સંસારનો અંત કરવો છે, તો તે સંભવ છે. એ પોતાના સંસારનો અંત કરી શકે છે. સહજ રીતે પ્રશ્ન થાય કે એ કેવી રીતે ? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે; કે કોઈ જીવ પોતાના તરફથી રાગ દ્વેષ સમાપ્ત કરી દે અને નવાં પાપકર્મો બાંધવાં છોડી દે અને ભૂતકાળમાં લાગેલાં પાપકર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને-નિર્જરા કરી દે તો એના સંસારનો અંત આવી જાય.

સંસારનો અંત થઈ જવાનો અર્થ રાગ દ્વેષની પ્રવૃત્તિઓનો અંત આવવો, પાપ કર્મની પ્રવૃત્તિનો અંત આવવો. જન્મ મરણની પરંપરાનો અંત આવવો, સુખ દુઃખની પ્રવૃત્તિનો અંત આવવો, અશરીરી અવસ્થા થવી, ચારે ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરવાનો અંત આવવો. આ જ સંસારનો અંત છે.

ભૂતકાળમાં અનંત આત્માઓ આ રીતે સંસારનો અંત કરી ચૂક્યા છે. વર્તમાનમાં કરી રહ્યા છે; અને ભવિષ્યમાં પણ આ રીતે કરતા રહેશે જ. આના સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ છે જ નહીં. આખરે આપણે આ જ પ્રક્રિયા કરવાની છે. કોઈ પણ એક જીવ અનંત જીવોના સંસારનો અંત કરી દે એ શક્ય નથી, એ કદીય સંભવ નથી.

અનંત તીર્થકરો થઈ ચૂક્યા, એમણે પણ અનંત જીવોના સંસારનો અંત નથી કર્યો. કારણ કે એ સંભવ જ નથી. પરંતુ તેઓ પોતે પોતાના સંસારનો અંત કરી ગયા. સાથે તેમણે સંસારના અંતનો ઉપાય પણ બતાવી દીધો. જે જીવોએ આ ઉપાય રૂપ ધર્મ માર્ગનું પાલન કર્યું એ પણ સંસારમાંથી મુક્ત થઈ ગયા.

એ રીતે અનંત જીવો સંસારમાંથી મુક્ત થઈને મોક્ષ પામી ચૂક્યા છે. હવે પ્રશ્ન રહ્યો આપણો. જે આપણે પણ આપણા સંસારનો અંત કરવો હશે તો આ જ ઉપાય અપનાવવો પડશે, જેને ભૂતકાળમાં મહાપુરુષોએ અપનાવ્યો હતો. સાચું જ કહ્યું છે કે 'મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ' મહાપુરુષો જે માર્ગે ગયા એ આપણા માટે પણ માર્ગ છે. નહીંતર આ રાગદ્વેષના ચક્કરમાં પરિભ્રમણ કરતા રહેવું પડશે. કારણ કે રાગ દ્વેષ આત્માના મહાન શત્રુઓ છે, અને આત્માને કર્મમાં બાંધી રાખે છે. રાગદ્વેષથી નિરંતર કર્મબંધ

રાગદ્વેષોપહતસ્ય કેવલ કર્મબન્ધ એવાડસ્ય ।

નાડન્યઃ સ્વઃડલ્પોપિ ગુણોડસ્તિ યઃ પરત્રેહ ચ શ્રેયાન્ ॥ પ્રશમરતિ ૫૩

પરસેવા યા તેલ આદિથી ચીકણા શરીર ઉપર જે રીતે ધૂળનાં રજકણો આવીને ચોંટી જાય છે, એ જ રીતે રાગ દ્વેષ રૂપ, તેલ જેવાં ચીકણાશસ્ત્ર આત્મા પર કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ આવીને સતત ચોંટી જતાં હોય છે. એ રીતે રાગ દ્વેષથી સતત કર્મબંધ થતો જ રહે છે. જેમ તેલ માલીશ કરીને બળરમાં ફરવાથી ધૂળનાં રજકણો ચોંટી જતાં આખું શરીર મેલું થઈ જાય છે, એ રીતે ચૌદ રાજલોકના આ બ્રહ્માંડમાં અનંતાનંત કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ ભરેલાં પડ્યાં છે તે રાગ દ્વેષ કરનાર જીવ ઉપર સતત ચોંટી જાય છે. તે પોતાની રીતે સ્વયં ચોંટતાં નથી, પરંતુ આત્મા રાગ દ્વેષની પ્રવૃત્તિ કરીને સ્વયં ચુંબકિય શક્તિથી તેમને ખેંચતો રહે છે. અને જેમ લોટમાં પાણી નાખીને પિંડ બનાવવામાં આવે છે એ જ રીતે આત્મા પોતાના રાગ દ્વેષના શુભાશુભ અધ્યવસાયથી એ કાર્મણ વર્ગણાઓના પુદ્ગલ પરમાણુઓને પિંડ રૂપે બનાવીને કર્મ રૂપમાં પરિણમન કરે છે. આવા રાગ દ્વેષના અધ્યવસાયો ડગલેને પગલે બનતા રહે છે. કારણ કે એમને એવાં નિમિત્તો મળે જ છે.

યસ્મિન્નિન્દ્રિય-વિષયે શુભમશુભં વા નિવેશયતિ ભાવાન્ ।

સ્વત્તો વા દ્વિષ્તો વા, સ બન્ધ હેતુર્ભવતિ તસ્ય ॥ પ્રશમરતિ ૫૪

ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં શુભ યા અશુભ રૂપમાં, ભાવ રૂપમાં, મનનાં જે પરિણામ

બને છે એને કારણે જીવ એમાં રાગ દ્વેષ થતા જાય છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ-
ધ્વનિ રૂપ અનેક વિષયના પદાર્થો જ્યારે સામે આવે છે ત્યારે ઈન્દ્રિયો તેને ગ્રહણ કરે છે
અને મન એમનામાં સારા ખોટા, પ્રિય અપ્રિય તથા શુભ અશુભના વિચારો નિર્મિત કરે
છે. આ રીતે આત્મા શુભ વિષયોમાં રાગી અને અશુભ વિષયોમાં દ્વેષી બનતો જાય છે.
પ્રિય-સારા વિષયો, ભોગોમાં રાગી બનવું અને અપ્રિય-બૂરા વિષયમાં દ્વેષી બનવું એ
માનો કે જીવે પોતાનો સ્વભાવ જ બનાવી દીધો છે.

આ રીતે રાગ દ્વેષ કરતો આત્મા કર્મબંધથી ભારે બનતો જાય છે. આ જ રાગ
દ્વેષ કર્મ બંધના હેતુઓ છે. વિષય-નિમિત્તવશ રાગ દ્વેષ અને રાગ દ્વેષને કારણે કર્મબંધ
અને કર્મબંધથી સંસાર પરિભ્રમણ તથા સંસાર ભ્રમણમાં ફરીથી દુઃખનો અનુભવ સતત
થતો જ રહે છે. ‘પ્રશમરતિ’માં ઠીક જ કહ્યું છે કે :-

કર્મમયઃ સંસારઃ સંસાર-નિમિત્તકં પુનર્દુઃખમ્ ।

તસ્માદ્ રાગદ્વેષાડ્ડયસ્તુ ભવ સંતતેર્મૂલમ્ ॥ પ્રશમરતિ પ્ર. ૫૭

કર્મમય અર્થાત્ કર્મનો વિકાર જ સંસાર છે. તેમ જ સંસારને કારણે જ દુઃખ
છે. એટલા માટે એ સિદ્ધ થાય છે કે રાગ દ્વેષ જ ભવ સંતતિ (ભવ પરંપરા) નું મૂળ
કારણ છે. રાગ દ્વેષથી જ સર્વ કર્મોનો બંધ થાય છે. આ જ વાત પ્રતિક્રમણના -
વંદિતુસૂત્રમાં બતાવી છે. ‘एवं अद्विहं कम्मं रागदोष समज्झिअं ।’ આ રીતે
રાગ દ્વેષથી ઉપાર્જિત આઠે ય કર્મો છે. અર્થાત્ આઠે ય કર્મો રાગ દ્વેષથી જ બંધાય છે.
સાથે જ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, આદિ કારણો છે જે કર્મશ્રવના કારણ રૂપ છે. એટલા
માટે કહ્યું છે કે -

एवं राग-द्वेषौ मोहो मिथ्यात्वमऽविरतिश्चैव ।

एभिः प्रमाद योगाऽनुगैः समादीयते कर्म ॥

એવા રાગ દ્વેષ, મોહ-મમત્વ, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ તથા પ્રમાદ સહિત મન
વચન કાયાના યોગો એ કર્મગ્રહણનાં મુખ્ય કારણો છે. એમને બંધહેતુ કહેવામાં આવે
છે. એ કર્મશ્રવના પ્રબળ નિમિત્ત માર્ગો છે. અર્થાત્ કાર્મણ વર્ગણના પુદ્ગલ
પરમાણુઓને ખેંચીને ગ્રહણ કરવામાં આ મુખ્યતથા કારણ રૂપ છે. આ પ્રકારની
પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવને કર્મબંધ થાય છે. વિચાર કરતાં એવું લાગે છે કે રાગ, દ્વેષ, મોહ-
મમત્વ, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગાદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર બતાવ્યા હોવા
છતાં પણ અંતતોગત્વા એ બધા મોહનીય કર્મના જ ભેદો છે. એટલે તે મોહનીય
કર્મની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાનાં નામો છે. રાગ દ્વેષ, મોહ મમત્વમાં તો મોહનીય કર્મ
સ્પષ્ટ જ દેખાય છે.

મિથ્યાત્વ પણ દર્શન મોહનીય કર્મની જ પ્રકૃતિ છે. અવિરતિ ચારિત્ર મોહનીય
કર્મને કારણે છે. તથા પ્રમાદ પણ મોહનીય કર્મની નિંદા, વિકથા આદિની પ્રવૃત્તિ છે.

અને મન, વચન, કાયાના અશુભ યોગ વિષય-કષાયની અશુભ પ્રવૃત્તિ અને અશુભ લેશ્યા, અશુભ ધ્યાનાદિને કારણે અશુભ કહેવાય છે. આ રીતે કર્મ બંધના હેતુઓમાં માંહનીય કર્મ જ પ્રબળ કારણ છે; તથા મોહનીય કર્મની પ્રવૃત્તિ પણ પ્રમુખ કારણ છે. એનાથી કર્મના બંધ અને ઉદયનું એક પ્રકારનું માનો કે વિષયક ચાલી રહ્યું છે.

કર્મ બંધ-ઉદયનું વિષયક :-

જે રીતે ગાડીનું પૈડું ફરતું હોય છે ત્યારે એની ઉપરનો ભાગ નીચે અને નીચેનો ભાગ ફરીથી ઉપર આવે છે. ઘાંચીનો બળદ ગોળગોળ ફરતો જ રહે છે. કૂવા પર ચાલતી રહેં ગોળગોળ ફરતી જ રહે છે. એનાથી જેમ પાણી ભરાઈને ઉપર આવે છે અને ખાલી થઈને પાત્ર ફરીવાર નીચે જાય છે. આ ક્રમ સદાય ચાલતો જ રહે છે. બરાબર આ જ રીતે કર્મના ક્ષેત્રમાં બંધ અને ઉદયનું ચક્ર ચાલતું રહે છે.

રાગ દ્રેષની પ્રવૃત્તિ કરતા રહેવાથી મોહ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે કર્મ બંધાય છે. કર્મનો ઉદય થતાં ફરીથી રાગ દ્રેષની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ફરીથી કર્મ બંધ અને ફરીથી રાગ દ્રેષનો ઉદય, પુનઃબંધ, પુનઃઉદય. આ રીતે બંધ ઉદયના ચક્રમાં અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળની ભવભ્રમણાનું સંસાર ચક્ર ચાલતું રહે છે. સ્વાભાવિક છે કે પાપ પ્રવૃત્તિ કરવાથી કર્મનો બંધ થાય છે. અને એ બાંધેલાં કર્મો ઉદયમાં આવતાં ફરીથી પાપની વૃત્તિ થાય છે. એના દ્વારા ફરીથી કર્મબંધ અને કર્મના ઉદયથી ફરીથી પાપપ્રવૃત્તિ આ રીતે :- 'પાપાત્ કર્મ, કર્મણઃ પુનઃ પાપમ્ ।' પાપથી કર્મ અને કર્મના ઉદયમાં ફરીથી પાપ. આ રીતે કર્મનું ચક્ર ચાલતું જ રહે છે. પાપાત્ દુઃખં દુઃખાત્ પાપં, પુનરપિ પાપં, પુનરપિ દુઃખમ્ । પાપથી દુઃખ અને દુઃખથી પાપ, ફરી વાર પાપ અને ફરીવાર પણ દુઃખ. આ રીતે દુઃખ અને પાપનું પણ એક વિષ ચક્ર ચાલતું જ રહે છે. મનુષ્ય પાપ કરે છે. અને એને કારણે દુઃખ સામે આવે છે. અને અફસોસ કે દુઃખના દિવસોમાં જીવ ફરીથી પાપ કરે છે. કારણ કે દુઃખના દિવસોમાં પણ પાપની પ્રવૃત્તિ ટળતી નથી, અને તે મિથ્યાત્વી બનીને ફરીથી પાપકર્મ કરતો જાય છે. આગ લાગશે તો ધુમાડો જ નીકળશે. એ રીતે પાપ કરીશું તો દુઃખ સામે આવશે જ. આ કર્મ પ્રવૃત્તિનો નિશ્ચિત નિયમ છે. એ રીતે..

કર્મણઃ જન્મ, જન્માત્ પુનઃ કર્મ,

પુનરપિ જન્મ ઔર, પુનરપિ કર્મ ।

પાપ પ્રવૃત્તિથી બંધાયેલાં કર્મોથી ભવાન્તરમાં જીવને જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. અને એ જન્મમાં એ ફરીથી કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. અને આગળ ફરીથી જન્મ ધારણ કરે છે. આ રીતે કર્મને કારણે જન્મ અને જન્મને કારણે પુનઃ કર્મનું વિષયક અનંત કાળ સુધી ચાલતું જ રહે છે.

આ તમામ ચક્રો માનો કે ઈંડા અને મરઘીની જેમ અનાદિ કાળથી ચાલ્યાં

આવે છે. એ રીતે અનંતકાળ વીતી ગયો છે. રાત પછી દિવસ અને દિવસ પછી રાત આવે છે. આના રહસ્યનો ભેદ કોઈ સમજી શક્યું નથી. એ રીતે રાગ દ્વેષથી કર્મ યા તો કર્મથી રાગ દ્વેષ, પાપથી કર્મ અને કર્મથી પાપ, પાપથી દુઃખ અને દુઃખથી પાપ. કર્મથી જન્મ યા જન્મથી કર્મ-આ રહસ્યોનો ભેદ કોઈ જ સમજી શક્યું નથી-સમજી શકતું નથી. કોઈ એના આદિ-ઉદ્ભવનું મૂળ શોધી શક્યું નથી. સાડું તો એ છે કે અભિમન્યુના કોકાની જેમ આ અભેદ ચક્રોમાં ન ફસાતાં કોઈકને કોઈક રીતે એનો અંત લાવવાનો વિચાર કરીએ. કારણ કે આદિ-અનાદિની શોધ કરવા કરતાં એનો અંત લાવવો વધારે સરળ હશે.

જો મરઘી ઈંડું જ ન આપે યા તો ઈંડું જ ફૂટી જાય અને મરઘી ઉત્પન્ન જ ન થાય. એ રીતે અનાદિ પ્રક્રિયાનો અંત એક વ્યક્તિ વિશેષ માટે આવી શકે છે. એ રીતે યા તો આપણે પાપ કરીએ જ નહીં, યા કર્મ કરીએ જ નહીં તો ન તો આગામી જન્મ થશે કે ન તો કોઈ દુઃખનો ઉદય થશે. બસ, જન્મ મરણની પ્રક્રિયાનો અંત જ મોક્ષ છે. આથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાં માટે આપણે આટલું જ કરવાનું છે-‘ન રહે વાંસ, ન વાગે વાંસળી’; ‘ન રહે કર્મ તો નહીં બને સંસાર’-‘નહીં રહે સંસાર તો નહીં થાય જન્મ મરણ !’ નહિ હોય જન્મ મરણ તો આત્મા પ્રાપ્ત કરશે અજર અમર પદ - નિર્વાણ યા મોક્ષ.

વાત તો ખૂબ સારી છે, અને ઘણી સહેલી પણ છે. પરંતુ અહીં વચમાં પડેલો તેર મણનો ‘તો’ એક મોટી દીવાલ ઊભી કરી દે છે. આ દીવાલની આગળ આપણે કશું વિચારી નથી શકતા. આપણે રાગ દ્વેષના ચક્રમાં એવાં તો ફસાયેલાં છીએ કે ‘इतो व्याघ्र तत्तो नदी ।’ જેવી આપણી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. આ બાબુ આવીએ તો વાઘ અને પેલી બાબુ જઈએ તો નદી. વચ્ચે ત્રિશંકુ જેવી આપણી સ્થિતિ છે. એ રીતે રાગ દ્વેષમાં પણ આપણે સુખ માનીને પ્રવૃત્તિ તો કરી, પરંતુ સુખ તો દૂર રહ્યું અને ભારે પાપ કર્યોનો બંધ થયો. અને પરિણામ સ્વરૂપ આપણે દુઃખી થતાં ગયાં. હવે આ બાબુ જઈએ તો રાગ દ્વેષ અને પેલી બાબુ જઈએ તો દુઃખ અને આ બાબુ જઈએ તો પાપ અને પેલી તરફ જઈએ તો કર્મ. આ બધાંની વચમાં આપણી સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી શોચનીય

અને દયનીય બની ગઈ છે. આથી શું કરીએ અને શું ન કરીએ. એવી દ્વિધા જનક ‘કિંકર્તવ્યમૂઢ’ સ્થિતિમાં આપણે ફસાઈ ચૂક્યા છીએ. આવી સ્થિતિમાં છેવટે હાર સ્વીકારીને જીવ ફરીથી રાગ દ્વેષ કરવા લાગે છે.

ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે ‘હાર્યો જુગારી બમણું રમે’. ની જેમ જીવ દુઃખ અને કર્મના ઉદયમાં બમણો-ચાર ગણો દ્વેષ કરે છે. પરિણામ સ્વરૂપ બમણો-ચાર ગણો દુઃખી થાય છે.

દુઃખનું મુળ કારણ - રાગ દ્વેષ

દુઃખનું કારણ જાણવા માટે લાખો લોકો, સેંકડો વર્ષોથી આ સંસારમાં પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે. છતાં પણ વાસ્તવિક સત્યના ઊંડાણમાં પહોંચવું માનો ઘણું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. મૂળ કારણને પકડ્યા વગર આમતેમ ભટકતા રહ્યા; પરિણામ સ્વરૂપ ન તો દુઃખ દૂર થયું કે ન તો દુઃખનું મૂળ કારણ દૂર કરી શક્યા.

સાચી વાત તો એ છે કે વગર કારણો કાર્ય કેવી રીતે થઈ શકે ? દુઃખનું કારણ જો સમજવામાં આવ્યું હોય તો કદાચ કાર્ય રૂપમાં એ કારણને પણ કરી શક્યા હોત. આપણે રાગ દ્વેષની પ્રવૃત્તિમાં સુખ માનીને સુખની પ્રાપ્તિ માટે રાગ દ્વેષની વાત કરીએ છીએ તો પણ શાન્તિ હાથમાં આવતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે તીવ્ર રાગની પ્રેમવૃત્તિથી કોઈ લગ્ન કરે છે અને કલ્પના કરે છે કે લગ્ન પછી હું ખૂબ સુખી થઈ જઈશ, પરંતુ પરિણામ એની કલ્પનાથી વિરુદ્ધ આવે છે. એને લોઢાના ચણા ચાવવા જેવા કપરા દિવસો પસાર કરવા પડે છે. કાલની રાણી પ્રિયતમા એક દિવસે એને શિરદર્દ સમી બની જાય છે. તીવ્ર રાગ પણ દુઃખનો પહાડ બનીને સામે આવે છે.

દ્વેષને કારણે માણસ કોઈ પાડોશી અગર નોકરને ધમકાવીને એને શાન્ત કરીને એમ સમજે છે કે મેં મહાન વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. હવે હું નિશ્ચિંત થઈને એનથી સૂઈ શકીશ, પરંતુ પરિણામ કંઈક જુદું જ આવે છે. દ્વેષવૃત્તિ ક્રોધાદિ કષાયોને કારણે માણસ કોઈને પોતાનો દુશ્મન બનાવે છે, એની ઊંઘ હરામ બની જાય છે. અને શાન્તિનો ભંગ થઈ જાય છે. આ રીતે રાગ દ્વેષથી સુખ મળે છે એ ધારણા ખોટી સાબિત થાય છે. જેમ જેમ આપણે વધારે રાગ દ્વેષ કરતા જઈશું, તેમ તેમ દુઃખ વધતું જ જશે. આથી સર્વજ પ્રભુએ રાગ દ્વેષને દુઃખનું મૂળ કારણ ગણાવ્યું છે.

રાગ દ્વેષ સુખદાયી નથી પરંતુ દુઃખદાયી છે. રાગ દ્વેષ જ દુઃખનું મૂળ છે. રાગના ઘરમાં રાગની ઈચ્છા થાય છે. જેમાં સ્નેહ, પ્રેમ ખ્યારની વૃત્તિ રહે છે. એમાં જીવ એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ ન થતાં તે દુઃખી થાય છે. આ રીતે રાગની અંતિમ અવસ્થા દુઃખદાયી બને છે. દ્વેષની પણ આ જ દશા છે. દ્વેષના ઘરમાં પણ અનેક પ્રકારની ઈચ્છાઓ થાય છે અને દ્વેષ સાપની જેમ કામ કરે છે ઉંદર ફૂંકીને કરડીને ઠંડા સ્પર્શથી ઝેર ફેલાવે છે, સાપના ઝેરથી માણસ તરત જ મરી જાય છે અને ઉંદરના ઝેરથી ધીરેધીરે મરે છે. છેવટમાં તો બંને ય દુઃખદાયી છે. દુઃખનું મૂળ છે, એમાં કોઈ સંદેહ - શંકા નથી.

રાગ દ્વેષનું પદ્મસ્પર પરિવર્તન

‘રાગાદ્ દ્વેષં દ્વેષાત્ રાગં, પુનઃ રાગં પુનઃ દ્વેષમ્ ।’

રાગથી, દ્વેષ અને દ્વેષથી રાગ, ફરી રાગ અને ફરી દ્વેષ, આ રીતે રાગ દ્વેષનું ચક્ર ચાલતું જ રહે છે. જે રીતે ગાડાનું પૈડું ચાલતાં ઉપરનો ભાગ નીચે, અને નીચેનો ભાગ

ઉપર આવે જ છે. અથવા સમુદ્રનું પાણી બાષ્પીભૂત થઈને વાદળ બને છે. અને વાદળ બનીને વરસીને પાણી રૂપે નદી નાળા અને સાગરમાં આવે છે. આ જ રીતે રાગનું વાતાવારણ દ્રેષમાં પરિવર્તિત થાય છે. અને દ્રેષનું વાતાવારણ ફરી રાગમાં પરિવર્તિત થાય છે. આ રીતે રાગ અને દ્રેષનું અન્યોન્યમાં રૂપાંતર થાય કે ન પણ થાય.

દ્વિક સંયોગી ચતુર્ભંગીની જેમ રાગ દ્રેષના ચાર ભાગા બનશે :- (૧) રાગથી રાગ, (૨) રાગથી દ્રેષ, (૩) દ્રેષથી રાગ, (૪) દ્રેષથી દ્રેષ

-આ ચાર ભેદોના સ્વભાવવાળા, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના-ચાર જાતના જીવો સંસારમાં હોય છે. એવા કેટલાય જીવો છે કે જેમના જીવનમાં રાગ દ્રેષમાં બદલાતો નથી. પરંતુ રાગ-અધિક રાગમાં બેસતો જ જાય છે. જેમ કે માનો દૂધમાં સાકર નાખી હોય તો તેનાથી દૂધ ગળ્યું - મધુર બને છે. બીજી વાર, ત્રીજી વાર, ચોથી વાર - આમ અનેક વાર સાકર નાખતા જ જઈએ જેથી દૂધ ગળ્યું, વધારે ગળ્યું થતું જ જાય છે, પરંતુ એક સ્થિતિ એવી પણ આવે છે કે અધિક ગળપણ પીવાયોગ્ય પણ નથી રહેતું - કદાચ કડવું પણ લાગે !

એ રીતે માતાનો પુત્ર તરફનો પ્રેમ-રાગ વધતો જ જાય અને વધતો વધતો અત્યંત તીવ્ર રાગની કક્ષામાં એવી અવસ્થા આવે છે કે પુત્રના સમાચાર મળતાં જ માતાનું મોત થઈ જાય છે અથવા ૧લી એપ્રિલના દિવસે 'એપ્રિલ ફૂલ' ની મશકરી-મજાકના રૂપમાં પણ કોઈ કહે કે 'તમારા દિકરાનું મૃત્યુ થઈ ગયું'. આટલા શબ્દો સાંભળતાં જ જેનો રાગ અત્યંત તીવ્ર કક્ષા સુધી વધી ગયો છે તે ભલેને માતા હોય કે પિતા હોય તો તેમના મૃત્યુ થવાની અવસ્થા સુધી પહોંચી જાય છે.

એવાં તો ઘણાં દષ્ટાંતો છે કે જેમાં ઘણીવાર સમાચાર સાંભળતાં જ માતા અગર પિતાનું મોત થઈ ગયું છે. આ પ્રથમ પ્રકારના રાગમાં જરાગની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ છે. જેમ સંતાનના અભાવમાં સંતાન પ્રાપ્તિની કામનાનો રાગ મૂળભૂત સત્તામાં પડ્યો રહે છે. અને ભવિષ્યમાં સંતાનની પ્રાપ્તિ પછી એ રાગ વધતો જ રહે છે. એમાં ય વળી એકનો એક દિકરો હોય તો રાગ વધુ વધે છે. જે પુત્ર વધારે હોશિયાર હોય તો અથવા વધારે પૈસા કમાતો હોય તો રાગની માત્રા અત્યધિક વધી જાય છે. આ રીતે રાગથી રાગની વૃદ્ધિનો આ પ્રથમ પ્રકાર છે.

બીજો પ્રકાર છે રાગથી દ્રેષનો-આમાં રાગનું દ્રેષમાં રૂપાંતર થાય છે. વર્ષો સુધી રાગ એક જ સ્થિતિમાં ન રહેતાં નિમિત્ત મળતાં એ દ્રેષ રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. જેમ કે અત્યધિક પ્રેમ અને રાગને લીધે લગ્ન થઈ જાય છે. લગ્ન પછી દામ્પત્ય જીવનમાં રાગ એટલો તીવ્ર થઈ જાય છે કે એક બીજા વગર ખાવું પીવું અને જીવવું ગમતું નથી. લગભગ અસંભવ લાગે છે. પરંતુ જેમ દૂધપાકમાં ઝેરનું એક બિંદુ પડી જાય

અથવા બદામના હલવામાં એક કાંકરો આવી જાય અને બધી મરી જાય એ રીતે જ અધિક પ્રેમ રાગના સંબંધમાં એકાએક પતિપત્ની વચ્ચે શંકાનું વાતાવરણ ઊભું થઈ જાય; ચૈતિને ખબર પડે કે પત્ની ખરાબ ચાલની છે, તે ખોટા માગે છે. આટલી જ શંકા થતાં જ પતિનો બધો રાગ દ્વેષમાં પરિણત થઈ જાય છે. રાગમાં કોમળ બનેલો પતિ દ્વેષ વૃત્તિમાં કઠોર અને કૂર બની જાય છે. એટલું જ નહીં, તે નિર્દય બનીને પત્નીની હત્યા પણ કરી બેસે છે. આખર આવું કેમ બને છે?

રાગનું દ્વેષમાં રૂપાંતર થવાને કારણે જ આ સ્થિતિ ઊભી થાય છે. રાગ દ્વેષમાં બદલાતાં જ આખું વાતાવરણ વિપરીત થઈ જાય છે. કાલે જે પ્રેમ હતો, એ આજે વેર બની જાય છે. કાલનો સ્નેહ આજે સંદેહમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. કાલનો મિત્ર આજે દ્વેષમાં આવી દુશ્મન બની જાય છે. આ રીતે રાગનું દ્વેષમાં રૂપાંતર ખૂબ ઝડપી થઈ જાય છે, અને રૂપાંતર થતાં જ આખું વાતાવરણ વિપરીત થઈ જાય છે.

બે ભાઈઓમાં અત્યધિક પ્રેમ હોવા છતાં પણ બાપની મિલકતની વહેંચણીમાં સારી રીતે વહેંચણી ન થઈ શકે અગર તો એક ભાઈ આખી મિલકત હડપ કરી જાય અથવા તો સાચો ન્યાય ન થઈ શકે તો પણ ધન-સંપત્તિના નિમિત્તે ભાઈ-ભાઈનો રાગ એકા એક દ્વેષમાં પલટાઈ જાય છે. ભાઈ ભાઈઓ દુશ્મન બની જાય છે. એટલે સુધી કે ભાઈ-ભાઈને મારી નાખે છે !

પરિસ્થિતિ વિપરીત બનતાં અર્થાત્ દ્વેષની સ્થિતિમાં કોઈવાર પુત્ર-પિતાની હત્યા યા પિતા પુત્રની હત્યા કરી બેસે છે. આ રાગમાંથી દ્વેષમાં પરિવર્તન થવાની સ્થિતિનું ચિત્ર છે. નેવું ટકા આવું જોવા મળે છે કે પ્રાયઃ રાગ જ દ્વેષમાં પરિવર્તિત થાય છે. એનાથી બાજી બગડી બેસે છે. આવાં તો સેંકડો ઉદાહરણો આપણને સમાચાર-પત્રોમાં વાંચવા મળે છે.

આ સંસાર આવો જ છે જ્યાં પ્રાયઃ લોકો રાગનું જતન કરે છે. રાગને ટકાવી રાખવા-નભાવવા લોકો પૂરો પ્રયાસ કરે છે. સતત રાગ ટકાવવાની ચિંતા કરે છે. છતાં પણ દ્વેષમાં રૂપાંતરિત થાય છે.

ત્રીજો ભેદ છે દ્વેષનું રાગમાં રૂપાંતર થવું. અતિ જલદીથી રાગ દ્વેષમાં બદલાઈ જાય છે. પણ એટલી ઝડપથી દ્વેષ રાગમાં બદલાતો નથી. ઝઘડો થવો આસાન છે. પરંતુ સંબંધ સુધારવો સરળ નથી. દ્વેષ થવો જેટલો સહેજ-સરળ છે એટલો એમાંથી પ્રેમ થવો સહેલો નથી.

બે ભાઈઓમાં, પતિ પત્ની, માતા પિતા, પિતા પુત્ર, સાસુ વહુ, આદિ તીવ્ર રાગના સંબંધોમાં અચાનક કોઈ શબ્દ યા-લેણદોણ કે પછી બોલાચાલીના વ્યવહારમાં બાજી બગડી જાય છે, અને કોઈ એક પક્ષ મનમાં ગાંઠ વાળી દે છે તો રાગ દ્વેષમાં પલટાઈ જાય છે, અને એ દ્વેષને કારણે જાણે એક બીજાના દુશ્મન બની ગયા હોય એવો

વ્યવહાર કરે છે. પરિણામ સ્વરૂપ વર્ષો યા તો જિંદગી સુધી એક બીજાનું મોઢું બેવા પણ તૈયાર થતા નથી. અગર તો એક બીજાની સાથે બોલવા વ્યવહાર પણ રહેતો નથી. આ રીતે રાગની સ્થિતિ દ્વેષમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે.

પણ હવે યા દ્વેષની સ્થિતિને ફરીથી રાગમાં પલટવી હોય તો ખૂબ મુશ્કેલ પડે છે. એવા તો વિરલા જ હોય છે કે જેમનો દ્વેષ શીઘ્ર રાગમાં પરિવર્તિત થઈ જાય, ફરીથી પૂર્વવત્ સ્થિતિમાં આવીને બે ભાઈ યા મિત્ર અગર તો સાસુ વહુ વગેરે સાથે બેસીને એક થાળીમાં ભોજન કરે.

રાગ ૯૦% દ્વેષમાં પરિવર્તિત થાય છે. જ્યારે દ્વેષ ફરીથી રાગમાં ૧૦% પણ મુશ્કેલ છે. આ રીતે દ્વેષ રાગમાં જલદી પરિવર્તિત નથી થતો.

ચોથા ભેદમાં દ્વેષ અધિક દ્વેષમાં વધતો જ જાય છે. નાનકડી વાત ઉપર થયેલો કલહ વધતાં વધતાં એવા દ્વેષમાં પરિવર્તિત થાય છે કે હવે કોઈ વાતનો સવાલ જ નથી રહેતો. પરંતુ પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ બની જાય છે. જેથી દ્વેષની ધારા ખૂબ માત્રામાં વધી જાય છે. જે સમયે વાત નાની હતી ત્યારે તો માફી યા ક્ષમા માગવી સહજ હતી પરંતુ દ્વેષની વધારે પડતી વૃદ્ધિ થઈ જવાને કારણે વાતાવરણ ‘રાઈનો પર્વત’ બની જાય છે. આવી સ્થિતિમાં નિમિત્ત કારણ ગોણા બની જાય છે, માત્ર દ્વેષની જવાબા મુખ્ય બની જાય છે.

ઘણીવાર તીવ્ર અભિમાનની વૃત્તિ દ્વેષની માત્રામાં વૃદ્ધિ કરતી જાય છે. દ્વેષમાં ને દ્વેષમાં વધારો થતો જવો, નાની વાતમાં વારંવાર ઝઘડતા જવું, એક વાતને પકડીને અનેક વાર ઝઘડતા રહેવું અગર તો ઘણો લાંબો સમય ઝઘડતા રહેવું એ દ્વેષમાં દ્વેષની વૃદ્ધિનું કારણ છે. જેમ દાળ શાકમાં મીઠું એક વાર, બે વાર, દસ વાર વધારેને વધારે નાખતા જ જઈએ તો એ એટલું બધું ખારું થઈ જાય કે આપણે મોઢા પણ ન ઘાલી શકીએ. સપ્તમાણ મીઠું રહે તો જ વસ્તુ સારી લાગે છે. એ રીતે પરસ્પરની બોલચાલમાં મર્યાદા રહે ત્યાં સુધી ઠીક છે. પરંતુ મર્યાદા તૂટી જતાં-અમર્યાદિત-અપરિમિત શબ્દોને કારણે દ્વેષનું અધિકાધિક દ્વેષમાં રૂપાંતર થતું જાય છે.

એકાદ વારના કલહ આદિને કારણે તે પછી બે ક્રોધ યા અપમાન આદિ મનમાં ઘોળાતા જ રહે તો એમાં પણ દ્વેષની માત્રામાં વૃદ્ધિ થતી રહે છે. એ રીતે પૂર્વગ્રહને કારણે પણ દ્વેષમાં વૃદ્ધિ થતી રહે છે. કોઈના પ્રત્યે માનસિક-મન ઘડંત યા કાલ્પનિક ધારણાઓ કરી લેવાથી પણ-‘આ મારો હિતેચ્છુ નથી, આ મારું ખરાબ કરનારો છે, આ મને દુઃખ આપનારો છે.’ ઈત્યાદિ વિચારધારાઓને કારણે વિચારક પોતાના મનમાં દ્વેષને વધારતો રહે છે. દ્વેષ વધતો વધતો દ્વેષી માણસને બદલો લેવા માટે પ્રેરિત કરે છે. એટલી હદે કે તેને મારી નાખવા-ખતમ કરવા પણ ઉત્તેજિત થઈ જાય છે.

આ ચોથા ભેદને સમજવા માટે 'સમરાદિત્ય ચરિત્ર' યા 'પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર' વાંચવું ખૂબ ઉપયોગી બનશે. 'સમરાદિત્ય ચરિત્ર' માં અગ્નિશર્મા પ્રથમ જન્મમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન કરીને આગામી નવ જન્મો સુધી પોતાના દ્વેષને વધારેને જ જાય છે. એ રીતે પાર્શ્વનાથના ચરિત્રમાં કમઠ પ્રથમ જન્મમાં જ દ્વેષ ઊભો કરીને આગામી દશ જન્મો સુધી દ્વેષ વધારે ને વધારે કરતો જ જાય છે. અગ્નિશર્માએ અને કમઠે દ્વેષની માત્રા એટલી ચરમ સીમાએ વધારી દીધી કે તેઓ દરેક જન્મમાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને મારતા જ રહ્યા. ગુણસેન અને મરુભૂતિનો સમતા ભાવનામાં મોક્ષ જ થયો. જ્યારે અગ્નિશર્મા અને કમઠની દ્વેષ વૃત્તિને કારણે ભવ-સંસારમાં વૃદ્ધિ જ થતી રહી.

આ રીતે વાંદરાને મદિરા પાવાની જેમ અથવા તો સિંહની મૂછોના વાળ ખેંચવાની જેમ કે પછી અગ્નિમાં ઘી હોમવાની જેમ ચોથો ભેદ સૌથી વધારે ખરાબ છે. આમ તો બધા જ ભેદ ખરાબ છે, છતાં પણ ચારે ભેદોને સમજી લીધા પછી સ્પષ્ટ થાય છે કે ત્રીજો ભેદ સૌથી સારો છે, જેમાં બાજી સુધરી જાય છે, એ કંઈક પ્રમાણમાં ઠીક છે. રાગ-દ્વેષથી નુકસાન - રાગ-દ્વેષ આત્માને માટે નુકસાનકારક જ છે. એમને લાભદાયક માનવા ભયંકર મોટી ભૂલ છે-મૂર્ખતા છે. જે આત્મશત્રુઓ છે. આત્માને કર્મબંધ કરાવે છે. આત્માને સંસારમાં સતત પરિભ્રમણ કરાવે છે, આત્માને સદાય દુઃખી કરે છે, એવા રાગ-દ્વેષથી સુખની યા લાભની કલ્પના કરવી એ પણ મૂર્ખતા છે. મહાપુરુષોએ એટલે સુધી કહ્યું છે કે ઊકળતા પાણીમાં હાથ ન નાખવો જોઈએ, એ રીતે જ ઊકળતી રાગ દ્વેષની સ્થિતિમાં તપ, ત્યાગ, ધર્મ આદિ પણ નિરર્થક થઈ જાય છે.

જેમ ચૂલા ઉપરના અતિશય ગરમ થયેલા તવા ઉપર પાણીના છાંટા નાખવામાં આવે તો નાખતાં છમ...છમ...થઈને ફાણવારમાં જ પાણી બળી જાય છે, એ જ રીતે તીવ્ર રાગ દ્વેષની વૃત્તિમાં થોડોક ધર્મ કરવામાં આવે તો તેની સ્થિતિ ગરમ તવા ઉપર પાણીના છાંટાઓ જેવી થઈ જાય છે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે કહ્યું છે કે :-

રાગ દ્વેષો यदि स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ।

तावेव यदि न स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ॥

જો રાગ-દ્વેષ તીવ્ર રૂપમાં ઉપસ્થિત હોય તો એમની હાજરીમાં તપ કરવાનો શો ફાયદો ? અર્થાત્ રાગ દ્વેષની તીવ્રતામાં કરેલો તપ નિરર્થક થઈ જાય છે. એનાથી ખરાબર વિપરીત, જો રાગ દ્વેષ ન હોય એટલે કે વીતરાગી હોય એને માટે પણ તપનું શું પ્રયોજન છે ? એ શા માટે તપ કરે ? આ રીતે રાગ દ્વેષની ઉપસ્થિતિ-અનુપસ્થિતિ બંને અવસ્થાઓમાં તપ નિષ્પ્રયોજન છે.

તીવ્ર રાગના નિવાણામાં કરવામાં આવેલો તપ યા ધર્મ કર્મકાયકારક નથી બનતો; પરંતુ એ નિવાણાની સિદ્ધિમાં સહાયક બને છે. એ રીતે તીવ્ર દ્વેષના નિવાણામાં

કરવામાં આવેલું તપ પણ કર્મ નિર્જરાકારક નથી બનતું. એ પણ કષાયવૃદ્ધિ અને ભવ વૃદ્ધિ કરતાં નિયાણાને સિદ્ધ કરવામાં સહાયક બને છે. જેમ કે ચિત્ર-સંભૂતિ મુનિના ભવમાં ચક્રવર્તી પદની પ્રાપ્તિનું નિયાણું કર્યું તો તે તપ પણ ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત કરાવે છે નહીં કે કર્મક્ષય યા આત્મશુદ્ધિ આ રાગનો નિયાણાનું તપ હતું.

બરાબર આ જ રીતે વિશ્વભૂતિના સોળમા ભવમાં માસક્ષમણની તપશ્ચર્યામાં પોતાના પિતરાઈ ભાઈ વિશાખાનંદીએ આગ્રમી જન્મમાં મારવા માટે નિયાણું કર્યું. અગ્નિશર્માએ પણ ગુણસેનને કેટલાય જન્મોમાં ‘મારનારો હતું બનું’ આ દ્વેષના નિયાણામાં કેટલાંય માસક્ષમણની લાંબી તપશ્ચર્યા કરી; પરંતુ આ બધી તપશ્ચર્યા નિરર્થક ગઈ, અને તે માત્ર દ્વેષની જ વૃદ્ધિ કરી શકી.

કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘પયઃ પાનં ભુજંગાનાં કેવલં વિષ વર્ધનમેવ’ સાપને દૂધ પાવાથી માત્ર વિષવૃદ્ધિ જ થાય છે. અન્ય કોઈ લાભ થતો નથી. એ રીતે તીવ્ર રાગ દ્વેષ પૂર્વક કરવામાં આવેલા તપાદિ ધર્મથી માત્ર રાગ દ્વેષની વૃદ્ધિ થાય છે. આત્મશુદ્ધિ યા કર્મક્ષય આદિ કશું થતું નથી. આથી તીવ્ર રાગ દ્વેષમાં તપાદિ ધર્મ ફરવો માનો કે બળતી આગમાં ઘી હોમવા જેવું છે. ત્યાં ઘી કોઈ ફાયદો ન કરતાં માત્ર અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે. એ રીતે તીવ્ર-દ્વેષાદિમાં કરવામાં આવેલાં તપાદિ-ધર્મ વગેરે કેવળ રાગ દ્વેષની વૃદ્ધિ જ કરે છે. પરંતુ આત્મગુણ વૃદ્ધિ રૂપ લાભ યા તો કર્મક્ષય રૂપ ગુણ નથી કરતાં.

રાગ-દ્વેષથી બીજું મોટું નુકસાન એ થાય છે કે એની હાજરીમાં યા તો એને કારણે આત્માને સતત કર્મબંધ થતો રહે છે. રાગ-દ્વેષને કારણે વિષય-કષાયની વૃત્તિઓ થતી રહે છે. થયેલા કષાયોને કારણે લેશ્યાઓ-અશુભ-અશુભતર બને છે, એનાથી આર્ત-રોદ્ધ ધ્યાનની અશુભ પરિણતિ બને છે. એનાથી મન, વચન, કાયાના યોગો બગડી જાય છે, અને પરિણામ સ્વરૂપ કર્મનો બંધ સતત થતો રહે છે.

રાગ દ્વેષની ઉપસ્થિતિમાં સાંપરાયિક કર્મ બંધ થાય છે, એવા કર્મબંધની સ્થિતિ દીર્ઘ-દીર્ઘતર લાંબી બનતી જાય છે. જે રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિનો ભેદ કરીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને ફરીથી જો રાગ-દ્વેષ વધારતા જ ગયા તો ફરીથી રાગ દ્વેષની ગાંઠ ગાઢ બનતી જશે, પરિણામ સ્વરૂપ મહા મહેનતે જે સમ્યક્ત્વ રત્ન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે પણ હાથમાંથી ચાલ્યું જશે. કારણ કે સમ્યક્ત્વ નો પૂરો આધાર એક માત્ર અધ્યવસાય પર જ છે. તથા અધ્યવસાયોના મલિન થવાથી સમ્યક્ત્વ માં ગડબડ થશે અને પ્રાપ્ત કરેલું સમ્યક્ત્વ ફરીથી ચાલ્યું પણ જશે. કારણ કે સમ્યક્ત્વ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયોની ધારા ઉપર ટકે છે. અને રાગ દ્વેષને કારણે અધ્યવસાય અશુદ્ધ અને મલિન થતા જાય છે. આથી સમ્યક્ત્વના ધાતક શત્રુઓ રાગ દ્વેષ અને મિથ્યાત્વ છે.

સમ્યક્ત્વ આત્મ સ્વભાવી ગુણ છે; જ્યારે રાગ દ્વેષ વૈભાવિક દશાના દોષરૂપ દુર્ગુણો છે. આ રીતે રાગ દ્વેષ આત્મ ગુણોનો ધાત કરનારા હોવાથી આત્માને ઘણું મોટું

નુકસાન કરે છે. એ સાથે ભારે કર્મબંધ કરતાં આધ્યાત્મિક વિકાસનો દિશામાં આગળ વધેલા આત્માને ફરીથી પાછો પાડી દે છે. આ રીતે રાગ દ્વેષ આધ્યાત્મિક વિકાસમાં અવરોધક અને બાધક માનવામાં આવે છે. આવા આત્મગુણઘાતક અને કર્મબંધકારક રાગ દ્વેષને સર્વથા અસ્પૃશ્ય માનીને એમનાથી બચતા રહેવું એ જ હિતકર છે.

રાગ-દ્વેષ કરવાથી કરનારને જ નુકસાન થાય છે; નહીં કે જેના ઉપર રાગ-દ્વેષ કરવામાં આવે છે તેને જેમણે રાગ દ્વેષ કર્યા કે કરાવ્યા, અથવા તો રાગ દ્વેષને કારણે ઉપસર્ગો કર્યા; તેમણે જ કર્મો બાંધ્યા; આથી મહાવીર પ્રભુનું કશું જ ન બગડ્યું; પણ રાગ દ્વેષ કરનારાઓનો જ સંસાર વધ્યો મહાવીર તો મોક્ષે ચાલ્યા ગયા, જ્યારે સંગમ આદિના ભવો-(સંસાર) અનેક ગણ વધી ગયા.

આ રીતે ભગવાન પાર્શ્વનાથ સમતાના ભાવને લીધે કર્મક્ષય કરીને મોક્ષમાં ચાલ્યા ગયા. જ્યારે તીવ્ર દ્વેષ બુદ્ધિથી દશ ભવ સુધી સતત મહાપાપ કરતાં કર્મબંધતાં કમઠે પોતાનો સંસાર અનંતની માત્રામાં વધારી દીધો. કોણ જાણે આગામી જન્મોમાં એ કેટલો દુઃખી થશે. કેટલીવાર નરકમાં જશે અને ક્યાં સુધી પોતાના પાપ કર્મની સજા ભોગવતો રહેશે ?

આમ એ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે રાગ દ્વેષ કરવાથી સ્વ-આત્માને જ નુકસાન થાય છે. પરંતુ જેની ઉપર રાગ-દ્વેષ કરવામાં આવે છે એનું કશું જ બગડતું નથી; અને જો સામાવાળો સમભાવમાં, સમતા રાખતાં સ્થિર રહે તો એ નિર્જરા કર્મક્ષય કરીને આત્મકલ્યાણ સાધે છે. રાગ દ્વેષ કરનારો સંસાર સાગરમાં ડૂબી જાય છે. આથી અંશ માત્ર પણ રાગ દ્વેષ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનું હિત કે લાભ શક્ય નથી.

પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષ

આમ તો રાગ દ્વેષ સર્વથા હેય છે; કર્મબંધનકારક આત્મશત્રુઓ છે. આથી કોઈ પણ રૂપમાં આત્મા માટે લાભકારી નથી. તો પણ વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં શુભ-અશુભ પરિણતિ માટે રાગ દ્વેષમાં પણ શુભ-અશુભના ભેદ પડે છે. શુભ હેતુ યા આશયપૂર્વક કરવામાં આવેલા રાગ-દ્વેષને જ પ્રશસ્ત રાગ દ્વેષ કહે છે. જેમ દેવ, ગુરુ, ધર્મ ઉપર આત્મ કલ્યાણના ઉદ્દેશથી કરવામાં. આવેલો રાગ પ્રશસ્ત રાગ કહેવાય છે. મારા આત્માનું કલ્યાણ થાઓ. મારાં કર્મોની નિર્જરા થાઓ. મારા ભવો જલદીથી ઓછા થઈને મને મોક્ષ મળે, એવી પવિત્રતમ ભાવનાથી વીતરાગ પરમાત્મા ઉપર પણ તીવ્ર રાગ રાખવામાં આવે. રાગ ભાવથી ભક્તિ કરવામાં આવે એને પ્રશસ્ત રાગ કહેવામાં આવે છે. જેવો કે, ગણધર ગૌતમને ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે રાગ હતો, એમાં સંસારની કોઈ જ કામના ન હતી. કર્મબંધનો કોઈ હેતુ ન હતો અને ભગવાન મહાવીર ઉપર ગૌતમને એટલો વધારે અનુરાગ હતો કે ગૌતમ એક ક્ષણ પણ ભગવાન મહાવીરથી દૂર રહેવા ઈચ્છતા ન હતા. એક ક્ષણનો વિયોગ પણ માનો કે ગૌતમ માટે અસહ્ય હતો.

વૃક્ષની છાયાની જેમ ગૌતમ મહાવીર સાથે જોડાયેલા હતા. આ પ્રશસ્ત રાગ ગૌતમ માટે બાધક ન બન્યો કર્મબંધકારક ન બન્યો. સંસાર પરીત્રમણકારક ન બન્યો.

જો આ પ્રશસ્ત રાગ ન હોત અને અપ્રશસ્તની કક્ષાનો જ હોત તો જરૂર ગૌતમને ફરીથી જન્મ લઈને સંસારમાં ભટકવું પડત, પરંતુ ગૌતમસ્વામી મહાવીર ભગવાન પછી ૨૨ વર્ષ પછી પણ મોક્ષે જ ગયા છે. આ શાસ્ત્ર સિદ્ધ તથ્ય છે. આ રીતે વિશુદ્ધ કક્ષાના પ્રશસ્ત રાગના દષ્ટાંત રૂપ ગૌતમનો નામોલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે.

જંબુસ્વામીને પોતાના ગુરુ સુધર્માસ્વામી ઉપર પ્રશસ્ત રાગ હતો. જંબુસ્વામીજી એ જ ભવમાં મોક્ષે-ગયા. શિષ્યનો ગુરુ પ્રત્યે યા ગુરુનો શિષ્ય પ્રત્યે કલ્યાણ કામનાનો રાગ પ્રશસ્ત કક્ષાનો હોય છે. એ રીતે પ્રશસ્ત કક્ષાનો દ્રેષ પણ હોય છે. એવો દ્રેષ વાસ્તવમાં દ્રેષ નથી હોતો કે નથી દ્રેષનો આશય હોતો. પણ બાહ્ય-ઉપર ઉપરથી સ્વરૂપ દ્રેષ જેવું દેખાય છે. જેમ કે ચોરી કરવાને કારણે પોતાની માતા સંતાનને લાલ આંખ કરીને ક્રોધ ભાવમાં બે થપ્પડ પણ મારી બેસે છે. ગુસ્સામાં ગાળો પણ દે છે. પરંતુ માતાનો વાસ્તવમાં દ્રેષ ભાવ નથી હોતો. પુત્રને મારવાની સર્વથા દ્રેષ બુદ્ધિ નથી હોતી. માતાના મનમાં તો સંતાનના હિતની જ કામના હોય છે. એને સુધારવાની ઈચ્છા હોય છે. પરંતુ સુધારવાની રીત દ્રેષ જેવી લાગે છે.

જો આશય-હેતુ યા બુદ્ધિ વિકૃત થઈ જાય તો દ્રેષ જરૂર અપ્રશસ્ત બની જાય છે. જેમ વૈદ્ય ગુમડાને દબાવીને પરુ કાઢે છે. રોગી દર્દનો માર્યો બૂમ પાડે છે. છતાં પણ ત્યાં વૈદ્યના હકીમનો અશુભ-દ્રેષ ભાવ નથી હોતો. પ્રશસ્ત દ્રેષ હોવાથી જ હિતની કામના સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે સાધ્વીને લઈને ભાગનાર આપણી દષ્ટિમાં આવતાં આપણી દ્રેષ બુદ્ધિનું નિશાન જરૂર બને છે. ત્યાં સંભવ છે કે સાધ્વીની રક્ષાના પ્રબળ હેતુથી એની ઉપર આવેલ કષાયને પણ પ્રશસ્તના ઘરનો ગણવામાં કોઈ મુશ્કેલી નહીં આવે. જો કે રાગ યા દ્રેષના કોઈ નિયત યા નિશ્ચિત સ્વરૂપ ને પ્રશસ્ત કહેવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે પ્રશસ્ત રાગ યા અપ્રશસ્ત રાગ જીવના પોતાના અધ્યવસાય ઉપર ઊભેલા છે. સારું તો એ છે કે આપણે જે ૯૯% અપ્રશસ્ત રાગ દ્રેષના ઘરમાં રહ્યા છીએ, એમાંથી પાછા ફરીને પ્રશસ્ત ભાવમાં આવવાની કોશિશ કરીએ. કારણ કે એમાં આવવાથી ફાયદો વધારે થાય છે.

રાગને માટે ત્યાગ

રાગ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. એટલા માટે રાગનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. તો પણ જ્યારે આપણે સર્વથા ત્યાગ ન કરી શકીએ, ત્યારે પ્રશસ્ત રાગ લાવવા માટે અપ્રશસ્ત રાગનો ત્યાગ કરવાનું શીખીએ. અધ્યવસાય અને પરિણામની લેશ્યાઓની શુદ્ધ-અશુદ્ધ તરતમતાઓના કારણે અસંખ્ય, અનંત પ્રકાર બને છે. જીવોના અધ્યવસાયોના ભેદ ના આધારે રાગ દ્રેષના ભેદ પડી શકે છે.

આ આધાર પર અશુભ-અશુભતર-અશુભતમ લેશ્યાઓના અધ્યવસાય વાળા રાગ દ્વેષ પણ હોય છે. આ રીતે જીવોના શુદ્ધ-શુદ્ધતર-શુદ્ધતમ લેશ્યાઓના અધ્યવસાયવાળા રાગદ્વેષ પણ હોય છે. ન્યૂનતમ અલ્પકષાયવાળા રાગ દ્વેષ અને અધિકતમ કષાયવાળા રાગ-દ્વેષ પણ હોય છે.

મલિન-અશુભ અધ્યવસાય વાળા રાગ દ્વેષની અપેક્ષાએ શુભ અધ્યવસાયવાળા ન્યૂનતમ રાગ દ્વેષ ઘણા ઓછા ખરાબ હોય છે. સર્વથા રાગદ્વેષ રહિત થઈને વીતરાગ બનવું એ સર્વોત્તમ કક્ષા છે. તો પણ જો આપણે વર્તમાન કાળમાં એ વીતરાગતાની કક્ષાને પ્રાપ્ત ન કરી શકીએ યા તો આપણા માટે આ કક્ષા અસંભવ જેવી લાગતી હોય તો આજ આપણે ધીમેધીમે એ દિશામાં પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

રાગ દ્વેષ છોડવા માટે પ્રથમ અવસ્થા ધીરેધીરે ઓછી કરવાની છે. સંભવ છે કે વીતરાગી બનવા માટેના લક્ષ્યથી ધીરેધીરે રાગદ્વેષની પરિણતિ ઓછી કરતો માણસ જો સારી દિશામાં અગ્રસર થાય તો એક દિવસે પોતાના લક્ષ્યને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, અને પૂર્ણ વીતરાગી બની શકે છે. આ કળિયુગમાં જ્યારે પૂર્ણ વીતરાગતાનું પદ તેરમા ગુણસ્થાનક પર પહોંચીને પ્રાપ્ત કરવું અસંભવ જેવું લાગે છે, ત્યારે એ સંભવ છે કે આપણે ધીરેધીરે રાગ દ્વેષની માત્રાને ઘટાડતા-ઘટાડતા આગળ વધવું જોઈએ.

આ કાર્ય કેવી રીતે થશે એવો પ્રશ્ન સામે છે. આથી ચિંતન કરીને આપણે સારી રીતે માર્ગ કાઢવો જોઈએ. એક વિકલ્પ સામે દેખાય છે કે પ્રશસ્ત રાગ લાવવા માટે અપ્રશસ્ત રાગ છોડવો. ધર્મનો રાગ લાવવા માટે અધર્મનો રાગ છોડવો. પુણ્યનો રાગ લાવવા માટે પાપનો રાગ છોડવો. મોક્ષનો રાગ લાવવા માટે સંસારનો રાગ ઘટાડવો જોઈએ. પ્રભુનો રાગ વધારવા માટે પરિવારનો રાગ ઓછો કરવો જ જોઈએ. એ રીતે દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રત્યે શુભ રાગ વધારવા માટે સંગા સંબંધી, સ્વજન સ્નેહી, પરિવાર, ધન, સંપત્તિ, વૈભવ આદિ સંસારનો રાગ ઘટાડવો જોઈએ.

સંસારના રાગમાં કષાયોની વૃદ્ધિ થાય છે. જ્યારે દેવ ગુરુ, ધર્મ, પ્રત્યેના શુભ રાગમાં કષાયો વિકસતા નથી. જો સંસારનો રાગ વધતો રહે છે તો દેવ, ગુરુ, ધર્મ, પ્રત્યે એ રાગ ભાવ વધવા દેતો જ નથી. એટલા માટે દેવ-ગુરુ, ધર્મ પ્રત્યે રાગ ભાવ વધારવો હોય તો સંસારના રાગને ઘટાડવો જ પડશે. જેમ જેમ દેવ ગુરુ ધર્મ પ્રત્યે રાગ ભાવ વધતો જશે તેમ તેમ સંસારનો રાગ ઘટતો જશે.

આ રીતે આપણું જ સાધ્ય છે, એ સંસારના રાગને ઘટાડવા માટે આપણે પ્રથમ દેવ, ગુરુ ધર્મનો રાગ વધારવો જોઈએ. અહીં ત્રાજવાના બે પલ્લાં જેવી સ્થિતિ છે. વજન વધારતાં માલ ઘટે છે અને માલ વધારવાથી વજન ઘટે છે. જો આપણે સંસારનો રાગ, પરિવારનો સગ, કંચનકામિનીનો રાગ ધન સંપત્તિનો રાગ વધારતા જ

જાઈએ તો સ્વાભાવિક છે કે દેવ, ગુરુ ધર્મનો રાગ ઘટતો જ જશે.

દેવ ગુરુ ધર્મ પ્રત્યેનો રાગ પ્રાથમિક કક્ષામાં આપણા જેવા જીવ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. આપણો રાગ ઘટાડવામાં વીતરાગી અને ત્યાગી, વૈરાગી દેવ, ગુરુઓના યોગ યા ઉપયોગ, ઉપયોગી અને ઉપકારી સિદ્ધ થાય છે. આથી આપણે સૌથી પ્રથમ એ દેવ ગુરુ ધર્મ પ્રત્યે શુભરાગ ભાવ વધારવો જ જોઈએ. આ રીતે નિષ્કર્ષાય એ પ્રશસ્ત કક્ષાનો રાગ-ભાવ વધારવા માટે કષાયકારક અશુદ્ધ અપ્રશસ્ત રાગ ભાવ ઘટાડવો જ જોઈએ. આ રીતે શુદ્ધ રાગ ભાવ માટે અશુદ્ધ રાગનો ત્યાગ કરવો જ હિતકર છે.

વીતરાગ પ્રત્યે રાગ

બધી રીતે જોતાં આ શીર્ષક ખૂબ અટપટું લાગે છે. વીતરાગ પ્રત્યે રાગ કેવી રીતે? આ તો શા માટે ? ઉપાધ્યાય મહારાજ પોતાના સ્તવનમાં લખે છે કે :-

‘વીતરાગ શું રાગ તે એક પખો’

વીતરાગથી એક પક્ષીય રાગ કેવી રીતે કરી શકાય ? રાગ તો સદાય ઉભયપક્ષી હોય છે. બંને પક્ષો પરસ્પર જો રાગ ભાવ રાખે તો જ રાગનું સ્વરૂપ બને છે. આ સંસારી કક્ષાનો રાગ છે. બરાબર આનાથી વિપરીત દેવ, ગુરુ, ધર્મનો આત્મિક રાગ છે. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં વીતરાગ પ્રત્યે રાગ એક પક્ષીય હોય છે. ઉભયપક્ષી નથી હોતો. કેમ કે વીતરાગી આપણા ઉપર રાગ રાખનાર છે જ નહીં ! પરંતુ આપણે વીતરાગી નથી, રાગી છીએ. આથી આપણે વીતરાગી પ્રત્યે રાગ રાખવો જોઈએ.

સરાગી દેવ દેવીઓ પ્રત્યે રાગ રાખવાને બદલે વીતરાગી પ્રત્યે રાગ રાખવાથી વીતરાગતાની પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય બની જશે. અને એ સાધ્યને અનુરૂપ સાધના થશે. વીતરાગની વીતરાગતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં હેમચંદ્રાચાર્યે ‘વીતરાગ સ્તોત્ર’ માં કહ્યું છે કે -

ન કેવલં રાગ મુક્તં વીતરાગ મનસ્તવ ।

વપુસ્થિતિ રક્તમપિ ક્ષીરધારા સહોદરમ્ ॥

હે વીતરાગ, માત્ર આપનું મન જ રાગથી મુક્ત નથી. પરંતુ શરીરમાં રહેલું રક્ત -(લોહી) પણ દૂધની ધારા જેવું શુદ્ધ-શ્વેત બની ચૂક્યું છે. આ આપનું સર્વથા રાગરહિત વીતરાગતાનું સ્વરૂપ છે. એનાથી એ બબર પડે છે કે આપનામાં એક પરમાણુ જોટલા ય રાગ, દ્વેષ બચ્યા નથી. ગહનતમ ઊંડાણ સુધી આપની વીતરાગતા પહોંચીને રક્તની રાગાવસ્થાને - લોહીના લાલ રંગને-ય દૂર કરનાર બની છે. લાલ રંગ જો કે રાગનો ધોતક છે. એક રક્તમાં પડ્યો છે. રંગના રૂપમાં પણ અંશમાત્ર રાગ ન રહેવો જોઈએ. એટલા માટે આપે રક્તમાંથી ય રાગદશાને કાઢી નાખી છે. આ રીતે માત્ર મન જ નહીં, રક્તને ય વીતરાગ બનાવી દીધું છે. આ જ આપની વીતરાગતાની ચરમ કક્ષા છે.

આવી અનુપમ અને અદ્ભુત વીતરાગતાને પ્રાપ્ત કરવી આપણને અસંભવ

જેવી લાગે છે. અસંભવને પણ સંભવ કરી દેવું એ સાધકનું કાર્ય છે. હવે આપ વિચારો કે આવી વીતરાગતાવાળા વીતરાગ પ્રત્યે વીતરાગતાની પ્રાપ્તિના લક્ષ્યથી શુભ રાગ ભાવ રાખીએ તો કેવી રીતે ખોટો સિદ્ધ થઈ શકે ? આ રાગ માત્ર વીતરાગતાની પ્રાપ્તિના હેતુથી વીતરાગ પ્રત્યે છે; કારણ કે વીતરાગતા વીતરાગમાં જ છે ! અન્યત્ર નથી. આથી આ બહાને પણ વીતરાગ પ્રત્યે રાગ ઉપયોગી સિદ્ધ થશે.

જેવી રીતે જીવિતથી હણનાર-મારક ઝેરને પણ શુદ્ધાતિશુદ્ધ-શુદ્ધતમ કરીને આરોગ્યદાયક તારક-બચાવનાર અમૃતની કક્ષાનું બનાવી શકાય છે. એ જ રીતે આત્મા ના શત્રુરૂપ રાગને પણ બદલીને આત્મોપકારી મિત્રરૂપ બનાવી શકાય છે. એ જ રીતે દેવ, ગુરુ, ધર્મ પ્રત્યે યા આત્મ કલ્યાણાર્થ પ્રશસ્ત-શુદ્ધરાગ ની પ્રીતિને માટે અશુદ્ધ રાગનો ત્યાગ કરવો અને વીતરાગ પ્રત્યે રાગ રાખવો એ લાભદાયી અને ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે.

રાગનો ત્યાગ અને ત્યાગનો રાગ -

આપણી આધ્યાત્મિક સાધનાનો મૂળમંત્ર હોવો જોઈએ કે ‘રાગનો ત્યાગ કરીએ અને ત્યાગનો રાગ કરીએ’. રાગનો ત્યાગ એ આપણું સાધ્ય છે, જ્યારે ત્યાગનો રાગ એ આપણી સાધના છે. સાધના સાધ્યને અનુરૂપ હોવી જોઈએ, અને સાધ્ય સાધનાને અનુરૂપ હોવું જોઈએ; અને તો, જ સાધના સિદ્ધ થાય છે. ‘રાગનો ત્યાગ અને ત્યાગનો રાગ’ એ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ખૂબ મોટો આદર્શ છે. આ સંકલ્પથી આપણી સાધનાનો પ્રારંભ થવો જોઈએ.

‘રાગનો ત્યાગ’ એ ભગવાનની આજ્ઞા અને ઉપદેશ રૂપ સિદ્ધાંત છે; પરંતુ એનું આચરણ કેવી રીતે કરવું ? એને ચરિતાર્થ કેવી રીતે કરવો ? એનો ઉત્તર આગળના વાક્યાંશમાં ‘ત્યાગનો રાગ’ દ્વારા બતાવી દીધો છે. ત્યાગનું સ્વરૂપ ત્યાગીઓમાં બતાવી દીધું છે. ત્યાગ ગુણ અને ક્રિયા પરક છે. સંસારમાં રાગી અધિક અને ત્યાગી અલ્પ છે. આથી રાગીએ ત્યાગીનો આશ્રય લેવો જોઈએ. તો એ રાગી પણ ત્યાગના સંસ્કારો પામી શકે. અગર તો તે રાગમાં જ ડૂબ્યો રહેશે. એનાથી વિપરીત જો ત્યાગી રાગીનો આશ્રય લેશે તો ત્યાગી રાગીનો રાગ રાખીને તે પોતે જ રાગમાં ડૂબી જશે. એટલા માટે સાચા ત્યાગીઓનું શરણું સ્વીકારવું એ જ રાગી માટે કલ્યાણનો માર્ગ છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે ત્યાગી કોણ ? ત્યાગી કોને ગણવો ? ત્યાગી કેવા હોય છે ? ત્યાગીનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે ? એનો ઉત્તર ખૂબ સરળ છે કે જે રાગ દ્વેષનો ત્યાગી છે એ જ સાચો ત્યાગી છે. જે કોઈ પણ પ્રકારના રાગ યા રાગના પદાર્થો અને રાગના નિમિત્તોમાં ફસાયો હોય, અર્થાત્ ધન, સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય વૈભવ, કુટુંબ તથા પરિવાર બંગલા આદિના રાગમાં જ ફસાયેલો હોય, એ રાગી કહેવાય છે. અને બરાબર

આનાથી વિપરીત, જે આ બધાનો ત્યાગી હોય એ જ ત્યાગી કહેવાય છે. અર્થાત્ જે રંગનો રાગી ન હોય, અને રંગ રાગના મોહમાં ફસાયેલો ન હોય, એવો સંસારનો ત્યાગી, મોહમાયાનો ત્યાગી વિરક્ત વૈરાગી હોય એ સાચો ત્યાગી કહેવાય છે. આ વાતને 'રાગનો ત્યાગી' એ શબ્દો દ્વારા કહી શકાય.

આવા ત્યાગીનો રાગ રાખવો, એટલે એમના પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખીને ત્યાગ માર્ગનું અનુસરણ અને આચરણ કરવું એ રાગીને માટે ઉપયોગી સિદ્ધ થશે. આપણે 'રાગનો ત્યાગ અને ત્યાગો રાગ' એને જીવન મંત્ર બનાવીને અપનાવવો જોઈએ.

આ રીતે ગુણગુણીના અભેદ સંબંધથી રાગીનો ત્યાગ અને ત્યાગીનો રાગ સંપાદન કરવો જોઈએ.

આના દ્વિધ સંયોગી ચાર ભાંગા બની શકે છે :-

ગુણગુણી પરક	ગુણ પરક
(૧) રાગીનો રાગ	(૧) રાગનો રાગ
(૨) રાગીનો ત્યાગ	(૨) રાગનો ત્યાગ
(૩) ત્યાગીનો ત્યાગ	(૩) ત્યાગનો રાગ
(૪) ત્યાગીનો રાગ	(૪) ત્યાગનો ત્યાગ

(૧) રાગીનો રાગ - જે સ્વયં સંસારનો રાગી છે, પુદ્ગલાનંદી છે. કંચન કામિનીનો રાગી એનો રાગ રાખવાથી કોઈ લાભ નથી. જેમ અંધ અંધને પાડે, એ જ રીતે રાગી રાગીને સંસારમાં પાડે છે. આ પ્રથમ ભેદ સંસારી જીવોનો છે. જેમાં એક સંસારી બીજાની સાથે રાગનો સંબંધ રાખે છે. કેમ કે આખો સંસાર રાગથી જ ચાલે છે. એટલા માટે સંસારમાં રાગીનો રાગ લોકો વધારે પ્રમાણમાં રાખે છે.

(૨) રાગીનો ત્યાગ - મોક્ષાભિલાષી આત્માનંદી જીવોએ રાગીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કેમ કે રાગી અને ત્યાગીની-બંનેની દિશાઓ ઉત્તર દક્ષિણની-જેમ સર્વથા વિપરીત છે. રાગી દક્ષિણની ખાઈમાં ડૂબતો જાય છે. ત્યાગી ઉત્તરની પહાડી ઉપર ચડતો જાય છે.

(૩) ત્યાગીનો રાગ - આત્રીએ ભાંગો કલ્યાણ મિત્રની જેમ અત્યંત ઉપયોગી અને ઉપકારી સિદ્ધ થાય છે. સૌથી ઊંચો રાગ ત્યાગીનો રાગ કહેવાય છે. આ રાગ સંસારના રંગ રાગથી બચાવનાર છે.

(૪) ત્યાગીનો ત્યાગ - આ ચોથા ભાંગાની શબ્દ રચનાનો અર્થ બે પ્રકારે થઈ શકે છે. પ્રથમ ત્યાગી મહાપુરુષનો સર્વથા ત્યાગ જ કરી દેવો. અર્થાત્ ત્યાગીનો સત્સંગ છોડી દેવાનો હોય છે. અહીં 'ત્યાગ' શબ્દ છોડી દેવાના અર્થમાં છે. બીજો અર્થ છે. ત્યાગી મહાપુરુષે જે કંઈ ત્યાગી દીધું છે. યા જેટલો ત્યાગ કર્યો છે, એની આપણા જેવા

રાગીએ અનુમોદના કરવી જોઈએ. આમાં આપણને લાભ છે. વિચાર કરતાં આ ચારે ય ભાંગાઓમાં 'રાગીનો ત્યાગ અને ત્યાગીનો રાગ' એ બે ભેદ આદર્શ લાગે છે.

એટલા માટે એમને જ આદર્શ સિદ્ધાંત રૂપ માનવામાં આવે છે. આથી આધ્યાત્મિક જીવન વિકાસના ક્ષેત્રમાં 'રાગનો ત્યાગ', અને 'ત્યાગનો રાગ' એ આત્મોન્નતિનો માર્ગ કહેવાય છે.

રાગ વધારે છે કે દ્વેષ ?

આ પ્રશ્ન અતિ વિકટ છે કે રાગ વધારે છે કે દ્વેષ ? કારણ કે સંસારમાં જેટલાં રાગનાં નિમિત્તો છે, એટલાં જ નિમિત્તો દ્વેષનાં પણ છે. જે કારણો યા નિમિત્તોથી રાગ થઈ શકે છે, એ જ કારણો યા નિમિત્તોથી દ્વેષ પણ થઈ શકે છે. કારણ કે રાગ યા દ્વેષ સ્થાયી અને સ્થિર નથી. સંભવ છે કે આજનો રાગ કાલે દ્વેષમાં પરિવર્તિત થઈ જાય. અને આજનો દ્વેષ કાલાન્તરમાં કદાચ ફરીથી રાગમાં બદલાઈ જાય ! છેવટે તો રાગ અને દ્વેષ બંને ય એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. બંને બે છાપ રૂપે અલગ હોવા છતાં પણ એક જ સિક્કા પર અંકિત છે. એટલે સિક્કો ઊલટાવતાં રાગ દ્વેષની સ્થિતિમાં પણ પરિવર્તન આવે છે. જો કે રાગ દ્વેષનો આધાર આત્માના અધ્યવસાય- પરિણામો પર નિર્ભર છે. તો પણ જેવાં નિમિત્તો મળે છે એવાં પરિણામો બને છે. જો નિમિત્ત કારણ જ રાગ દ્વેષથી ભરેલાં હોય તો એમના અધ્યવસાયો અર્થાત્ માનસિક વિચારાદિ પણ એવા જ રાગ-દ્વેષવાળા બની જાય છે.

સંસારી જીવ નિમિત્તવાસી આત્મા છે. નિમિત્તોના આધારે રાગ દ્વેષની પરિણતિ બને છે. આથી જો રાગ દ્વેષના અધ્યવસાયોથી બચવું હોય તો સૌથી પહેલાં રાગ દ્વેષનાં નિમિત્તોથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. ઉપરથી માત્ર થડ યા ડાળીઓ જ કાપવાથી તો ઝાડ ફરીથી ઊગી નીકળશે. પરંતુ સંપૂર્ણ મૂળમાંથી જ કાપીને ફેંકી દેતા ફરી ઊગી નહીં તેમ જ રાગ દ્વેષનાં મૂળ નિમિત્તોને-કારણોને જ દૂર કરવાં જોઈએ.

જો સંસારમાં રાગદ્વેષનું પ્રમાણ જોવા બેસીએ યા તો માપતોલ કરવા બેસીએ તો એ શોધવું મુશ્કેલ છે કે રાગ વધારે છે કે દ્વેષ ? આનો હિસાબ વ્યક્તિગત રૂપે ભિન્ન ભિન્ન જીવોના આધારે લગાવી શકાય છે. કેટલાક જીવોમાં રાગની માત્રા વધારે હોય છે; તો કેટલાક જીવોમાં દ્વેષની માત્રા વધારે હોય છે. રાગ વૃત્તિપ્રધાન જીવોમાં રાગની માત્રા વધારે હોય છે. તેમને પુત્ર, પત્ની પરિવાર, ધનધાન્ય સંપત્તિ, વૈભવ આદિ પર રાગ વધારે હોય છે. પરંતુ બીજા બાજુ તેમને કોઈની ઉપર વિશેષ દ્વેષ રહેતો નથી. કદાચ અગ્રિય પદાર્થો ઉપર યા વ્યક્તિ વિશેષ પર દ્વેષ રહે તો પણ રાગની અપેક્ષા ઓછા પ્રમાણમાં રહે છે.

એ રીતે દ્વેષવૃત્તિવાળા જીવો જે મનમાં ધન સંપત્તિ પરિવારનો રાગ વધારતો રહે જ છે, પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ, જાતિ, દેશ, રાષ્ટ્ર, નગર આદિ ઉપર એમના દ્વેષની માત્રા

વધારે રહે છે. એક વ્યક્તિના મનમાં કોઈ આખી જાતિ માટે વેર-વૈમનસ્ય હોય, કોઈ આખા દેશ માટે વૈમનસ્ય હોય, એને જોઈને યા એનું નામ યા પ્રશંસા સાંભળીને એક ક્ષણમાં તેને પ્રચંડ દ્વેષ આવી જાય અને તે કાળમુખી, કૂર, ઘાતક વૃત્તિવાળો બની જાય, આ એની તીવ્ર દ્વેષવૃત્તિનું પ્રમાણ છે.

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને સમગ્ર બ્રાહ્મણ જાતિ પ્રત્યે દ્વેષભાવ જાગ્યો હતો અને વર્ષો સુધી રહ્યો હતો. સમસ્ત બ્રાહ્મણ જાતિના લોકોની આંખો કાઢીને લાવવાનો અને હાથોથી મસળીને ફોડવાનો દ્વેષ ભાવ હતો તે કેટલાય વર્ષો સુધી રહ્યો, જેને કારણે એનાં ગતિ-મતિ ભવ બગડ્યાં અને અંતે મરી નરક ગતિમાં ગયો.

ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ પરશુરામે ૨૧ વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય બનાવી હતી. એક પણ ક્ષત્રિય બચ્યો જીવતો રહેવો ન જોઈએ, એવી કૂર વિચારણા એના મનમાં આવી હતી. આ એમનો દ્વેષ એક બે પર સીમિત ન હતો પરંતુ સમસ્ત જાતિ ઉપર હતો. આથી એવી વ્યક્તિઓના જીવનમાં દ્વેષની માત્રા રાગની અપેક્ષાએ હજારગણી વધારે જોવા મળે છે.

આ રીતે જેમને માનવજાતિ કદીય માફ ન કરી શકે એવા ચર્ચિત, હિટલર, મુસોલિની, યાહ્યા ખાન આદિ નજીકના ઈતિહાસના લોકો છે, જેમની દ્વેષ બુદ્ધિ પ્રચંડ કક્ષાની હતી. આ રીતે ઘણીવાર જોવા મળે છે કે કેટલાયના જીવનમાં રાગ તો ગણતરીનો જ હોય છે. એટલે કે ગણ્યાગાંઠયા લોકો પર રાગભાવ હોય છે. જ્યારે અગણિત લોકો યા સમસ્ત જાતિ કે દેશ પર દ્વેષ રહે છે. એનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે રાગની માત્રા મુશ્કેલથી ૧૦-૨૦ ટકા જ હશે જ્યારે દ્વેષની માત્રાનું પ્રમાણ ૮૦-૯૦% રહે છે.

જેમ એક બિલાડીને રાગ માત્ર પોતાના બચ્ચાં માટે જ રહે છે જ્યારે દ્વેષ સમસ્ત ઉંદરો ઉપર રહે છે. એટલે કે માત્ર એક ઉંદર નહીં, સમસ્ત ઉંદર જાતિ ઉપર રહે છે. એક વ્યક્તિ વિશેષ પર દ્વેષ રાખવાની અપેક્ષાએ સમસ્ત જાતિ યા દેશ પર દ્વેષ રાખવો એ હજાર ગણો ભયાનક છે, ખરાબ છે. ઘણીવાર એક વ્યક્તિ ઉપર પણ દ્વેષ હોય અને એ વધતો વધતો એટલો વધી જાય કે એ વ્યક્તિ પ્રત્યે જનમ જનમ યા જન્મજન્માન્તર સુધીનો દ્વેષ રહે, એ વધારે ખતરનાક હોય છે. એક જન્મનો દ્વેષ જન્માન્તરે વધતો જ જાય છે. આવો દ્વેષ તીવ્ર દ્વેષના નિકાચિત નિયાણાનો હોય છે.

સગાભાઈ કમઠે પોતાના નાના ભાઈ મરુભૂતિ પર ભયંકર દ્વેષ રાખીને જનમ જનમ સુધી એને મારતો જ રહ્યો, એવું નિકાચિત નિયાણું કર્યું, જેથી દશ ભવ સુધી દ્વેષની પરંપરા ચાલતી રહી. ખરાબર એ જ રીતે ‘સમરાદિત્ય ચરિત્ર’માં અગ્નિ શર્માએ પોતાના મિત્ર ગુણસેન પ્રત્યે ભયંકર દ્વેષનું નિયાણું બાંધ્યું હતું. અને ૯ ભવ સુધી દ્વેષ વૃત્તિને કારણે સતત મિત્રને મારતો જ રહ્યો. આ રીતે નિરીક્ષણ કરવાથી ખબર પડે છે કે સંસારમાં રાગ દ્વેષની બિન્ન બિન્ન રુચિવાળા જીવોમાં રાગ દ્વેષનું પ્રમાણ વધારે ઓછું

રહે છે. રાગ સીમિત રહે છે અને દ્વેષ અસીમિત પણ બની જાય છે.*

✓રાગ વધારે ખરાબ છે કે દ્વેષ ?

અહીં ખરાબનો અર્થ આત્મિક નુકસાન સાથે છે. જેનાથી આત્માને વધારે નુકસાન થાય તે વધારે ખરાબ. આત્મિક નુકસાન કર્મબંધને કારણે હોય છે. કારણ કે આત્માનો સૌથી મોટો શત્રુ છે કર્મ અને કર્મ રાગ દ્વેષથી જ બને છે. જે જીવનાં જેટલા રાગ દ્વેષ વત્તા ઓછા હશે, એટલાં જ વત્તાં ઓછાં કર્મો હશે. છેવટે તો આ બેથી કર્મબંધ થાય છે. જેના જીવનમાં રાગ યા દ્વેષનું પ્રમાણ જેટલું વધારે રહેશે એટલો એને કર્મબંધ વધારે થશે.

તીવ્ર રાગવૃત્તિથી તીવ્ર કર્મબંધ થાય છે, અને તીવ્ર દ્વેષ વૃત્તિથી પણ તીવ્ર કર્મબંધ થાય છે, આથી આત્મા માટે બંને ય નુકસાન કારક છે, છતાં પણ પ્રમાણનો હિસાબ કરવા માટે કહી શકાય કે દ્વેષ વૃત્તિથી નુકસાન વધારે થાય છે. દ્વેષ વૃત્તિમાં કર્મબંધ ગાઢ અને દીર્ઘ અવધિનાં હોય છે. સ્થિતિ બંધ ખૂબ જ લાંબો હોય છે. દ્વેષમાં ધાતક વૃત્તિને કારણે હિંસા અને ફૂરતાની કઠોર બુદ્ધિ બને છે. દ્વેષ વૃત્તિવાળો જીવ અતિ ફૂર અને ધાતક હોય છે, કારણ કે એમાં રૌદ્રધ્યાનની ફૂર પરિણતિ વધારે હોય છે, જેનાથી તે હિંસા આદિ વધારે કરે છે. એની લેશ્યાઓ વધારે પ્રમાણમાં અશુભ-અશુભતર બનતી રહે છે. અશુભ લેશ્યાઓના આધારે કર્મનો બંધ પણ અશુભ અર્થાત્ પાપ કર્મનો બંધ થાય છે. પુણ્ય શુભ પરિણતિથી બને છે અને પાપ અશુભ પરિણતિથી બને છે.

જો કે રાગ જીવનમાં પ્રતિદિન યા પ્રતિક્ષણે ય બંધાતો રહે છે. પરંતુ એની લેશ્યાઓ જો વધારે અશુભ ન હોય તો કર્મબંધ દીર્ઘ સ્થિતિનો નહીં હોય. દ્વેષ જો કે પ્રતિદિન નથી ય થતો; કારણ કે જીવન વ્યવહારમાં પ્રતિદિન દ્વેષનાં નિમિત્તો નથી ય મળતાં. કોઈ કોઈ વાર મળી પણ જાય છે. આથી નિમિત્ત કારણોના આધારે દ્વેષ ઊભો થાય છે. એટલા માટે જીવન વ્યવહારમાં દ્વેષનાં નિમિત્તો ઓછાં મળતાં દ્વેષ ઓછો જ થાય છે, પરંતુ જ્યારે થાય છે ત્યારે જો એને બચાવનાર શામક તત્ત્વ ન મળે તો તે ઘણો વધારે વિસ્તરે છે-ઘણો વધી જાય છે. જેમ કે મોટી આગ કોઈક વાર જ લાગે છે પરંતુ લાગે ત્યારે જો એને કોઈ શામક તત્ત્વ ન મળે તો એ કલ્પનાતીત નુકસાન કરે છે. દ્વેષ પણ આગની જેમ દાહક અને ભસ્મ કરનાર સ્વભાવનો હોય છે.

એટલા માટે આગને શાન્ત કરવા માટે જેટલી સાવધાની રાખવી પડતી હોય છે, એનાથી હજાર ગણી વધારે સાવધાની દ્વેષને શાન્ત રાખવા રાખવી જોઈએ. કારણ કે આગ જેટલું નુકસાન નહીં કરે, એટલું એનાથી વધારે નુકસાન દ્વેષ કરે છે. આગ પાણીથી શાન્ત થાય છે. એ રીતે દ્વેષ, ક્રમા, સમતા, પ્રેમ યા ઉપશમ ભાવથી શાન્ત થાય છે. આ રીતે રાગ અને દ્વેષ બંનેથી નુકસાન થાય છે. આ નુકસાન અન્ય કોઈને

નહીં, માત્ર આત્માને જ થાય છે. આથી આત્મ કલ્યાણના ઈચ્છુકે-સાધકે રાગદ્વેષથી સર્વથા બચવું જોઈએ.

સાંપરાયિક કર્મબંધ

સ કષાયાઽકષાયયોઃ સામ્પરાયિકૈર્યાપથિકયોઃ ।

કર્મનો બંધ બે પ્રકારે થાય છે :-

(૧) સાંપરાયિક કર્મબંધ, (૨) ઔર્યાપથિક કર્મબંધ.

સંપરાયનો અર્થ છે કષાય. કષાયનું મૂળ કારણ છે-રાગ દ્વેષ. જીવમાત્ર મન, વચન, કાયાથી જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, એમાં રાગ દ્વેષનું પ્રમાણ જોટલું વતું ઓછું રહે છે એટલા જ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં કર્મનો બંધ થાય છે.] જે રીતે દૂધમાં જોટલા પ્રમાણમાં સાકર વત્તી ઓછી નંખાય છે એટલા પ્રમાણમાં દૂધ વતું ઓછું ગળ્યું બને છે. જેમ ઘઉંના લોટમાં પાણી, મીઠું, ઘી યા તેલ નાખીને એનો પિંડ બનાવીને રોટલી બનાવવામાં આવે છે, એ રીતે જીવાત્મા કર્મણ વર્ગણાઓનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓમાં રાગ દ્વેષ રૂપી પાણી યા ઘી-તેલ આદિ પ્રવાહી પદાર્થો નાખીને એને પિંડરૂપ બનાવે છે, એને કર્મ કહેવામાં આવે છે.

આ જ કર્મપિંડ આત્માની સાથે ચિપકીને રહે છે. સંસારી છદ્મસ્થ જીવ તીવ્ર રાગ દ્વેષની પરિણતિમાં સાંપરાયિક કર્મબંધ કરે છે, અને જે સંસારી નથી એવા સર્વજ્ઞ કેવલી વીતરાગી મહાત્માને રાગ દ્વેષ રહિત ક્રિયામાં જે કર્મબંધ થાય છે તે ઔર્યાપથિક પ્રકારનો કર્મબંધ હોય છે. ઉદાહરણ થી સમજો કે :- પાણીમાં પલાળેલા માટીના ભીના લોદા ને દીવાલ ઉપર ફેંકવામાં આવે તો એ દીવાલ ઉપર ચોટી જાય છે. એ રીતે રાગ દ્વેષની ચીકાશથી બંધાયેલ કર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓનો બાંધેલો પિંડ આત્મ પ્રદેશની સાથે ચોટી જાય છે. આ સાંપરાયિક કર્મબંધનું ઉદાહરણ છે.

બીજી પ્રક્રિયામાં પાણી વગરનો સૂકો લોદો જે દીવાલ પર ફેંકવામાં આવે તો તે ત્યાં ચોટતો નથી પણ ટકરાઈને વેર વિખેર થઈને નીચે પડી જાય છે. કારણ કે એમાં ભીનાશ કે ચીકાશ નથી.

એ જ રીતે રાગ દ્વેષ વગર તેરમા ગુણસ્થાન પર સયોગી કેવલી વીતરાગ મહાપુરુષોની ક્રિયાઓ દ્વારા જે અલ્પ માત્ર પણ કર્મબંધ થાય છે તે ઔર્યાપથિક પ્રકારનો હોય છે. એમાં રાગ દ્વેષનું ચીકણાપણું ન હોવાને કારણે કર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલ પરમાણુઓ આત્માની સાથે લાગીને માત્ર સ્પર્શ કરીને-ચોટી ન જતાં-અલ્પ સમયમાં વિખરાઈને પડી જાય છે.

એ જ રીતે આ બે પ્રકારના કર્મબંધોનું સ્વરૂપ જાણી ને આપણે ઓછામાં ઓછી રાગ દ્વેષની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. સર્વથા રાગ દ્વેષ ન થાય એવું તો આ સંસારમાં શક્ય નથી તો પણ ઓછામાં ઓછા રાગ દ્વેષમાં જીવીએ અગર તો સર્વથા રાગ દ્વેષથી

બચીને ચાલવાનો એ આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ.

અનાદિ કાલિન રાગ દ્વેષના સંસ્કારો -

જીવાત્મા અનાદિ અનંત શાશ્વત દ્રવ્ય છે. અનાદિ કાળથી સંસારના ચાર ગતિ રૂપ ચક્રમાં ભટકે છે. ચોરાશીના ચક્રકરમાં પરિભ્રમણ કરતો આ આત્મા અનંત ભવ-જન્મ મરણનો કાળ વિતાવી ચૂક્યો છે. અનંત જન્મોમાં તેણે ખૂબ રાગ દ્વેષ કર્યા છે. આટલા કાળથી રાગ દ્વેષ કરતાં કરતાં આત્મા ઉપર રાગ દ્વેષ કરવાના સંસ્કાર બની ચૂક્યા છે. સદાય રાગ દ્વેષ કરવાની આદત એટલી તો પડી ગઈ છે કે દિવાલ, પથ્થર या ચક્રાનને ય ચીરતી આરપાર નીકળી ચૂકી છે. પરિણામ સ્વરૂપ એ જડો પર બનેલું રાગ દ્વેષ યા વિષય કષાય વૃક્ષનું થડ એટલું વધારે મજબૂત થઈ ચૂક્યું છે કે એ રજ માત્ર હાલતું નથી-હાલવું સંભવ નથી.

એક જન્મના રાગ દ્વેષ, પુનર્જન્મ પામેલા આત્માની સાથે બીજા જન્મ યા જન્માન્તરમાં પણ સંક્રમિત થતા રહે છે.

એનું પ્રમાણ એ છે કે જન્મેલા નાના બાળકને પણ વગર શીખવ્યે જ રાગ દ્વેષ - ક્લેશ-કષાય આવડી જાય છે. ન બોલતું બાળક પણ પોતાના હાવભાવમાં રાગ દ્વેષની વૃત્તિને દેખાડે છે. આ રીતે એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં, બીજામાંથી ત્રીજામાં, ત્રીજામાંથી ચોથામાં, પાંચમા દશમા, સોમા, હજારમાં, લાખમાં, કરોડમાં સંખ્યાતમાં અસંખ્યાતમાં, અનંતમાં જન્મમાં - આજે પણ રાગ દ્વેષ પીછો છોડતા નથી.

આપણે આજે ય રાગ દ્વેષ ગ્રસ્ત છીએ. રાગ દ્વેષ કરવા કોઈને શીખવાડવા પડતા નથી. જન્મથી જ, પૂર્વજન્મના સંસ્કારને કારણે સૌને આવડે છે. બધા જીવો રાગ દ્વેષની પ્રવૃત્તિમાં ડૂબેલા છે. જન્મથી જન્મજન્મ આપણે મોટા થઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણા રાગ દ્વેષ વધતા જાય છે. આયુષ્યની સાથે રાગ દ્વેષની વૃદ્ધિ થવી એને વધવું કહે છે. આ જન્મની - બીડીની આદત પણ આપણને એટલા પ્રમાણમાં વિચલિત કરી દે છે કે આપણે એના વગર એક દિવસ પણ ચલાવી શકતા નથી. નાનકડી આદતો મોટા વ્યસનનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. તો વિચારણીય એ વાત છે કે અનંત જન્મોના રાગ દ્વેષના સંસ્કાર જે આદત રૂપ બની બેસી ગયા છે, તે કેટલા ભયાનક બની ચૂક્યા છે ?

આજ પણ એ રાગ દ્વેષોને કારણે આપણે દુઃખી થતા જઈએ છીએ. શાસ્ત્રોમાં સાચું કહ્યું છે કે જીવ બીજા કોઈ કારણે જેટલો દુઃખી નથી એટલો કે તેથી વધારે પોતાના રાગ દ્વેષના સ્પ્રભાવને કારણે દુઃખી છે. શુભ પ્રસંગોમાં પણ માણસ પોતાના સ્વભાવને કારણે ક્લેશ-કષાય-કલહ કરીને આખું વાતાવરણ બગાડી બેસે છે. અને વિકૃત કરી દે છે. પરિણામ સ્વરૂપ જેમાં સુખી થવાનું હતું તેમાં તે દુઃખી થઈ જાય છે. નિમિત્ત યા વાતાવરણ ગમે તેવું હોય, પરંતુ મનુષ્ય પોતાના રાગ દ્વેષવાળા સ્વભાવના આધારે

વાતાવરણ બદલી નાખે છે. એ સુખીને પણ દુઃખી કરી દે છે.]

આથી સુખદુઃખ વસ્તુ યા પદાર્થમાં નથી રહેતાં. એ તો સ્વભાવમાં રહે છે. આપણે આપણા આનંદી સ્વભાવથી સુખી રહીએ છીએ અને કષાયજન્ય ઉદાસીનતાને કારણે આર્ત ધ્યાનમાં દુઃખી રહીએ છીએ. આથી સુખી રહેવું કે દુઃખી રહેવું, એ આપણા હાથમાં છે. આપણે કેવો સ્વભાવ બનાવ્યો છે, તેના પર આધાર છે.

રાગ દ્વેષ સ્વભાવ કે વિભાવ ?

સ્વ + ભાવ = સ્વભાવ. 'સ્વસ્ય भावं स्वभावम्' સ્વ એટલે આત્મા. સ્વનામ આત્મા, આત્મનઃ भावं स्वभावम् । અર્થાત્ આત્માનો ભાવને સ્વભાવ કહે છે. આ વ્યાખ્યાના આધારે હવે એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે શું રાગ દ્વેષ આપણા ભાવ છે ? શું રાગ દ્વેષ આપણા સ્વભાવ છે ? અહીં ગુણભાવ સ્વરૂપ છે, આથી આત્માના ગુણ ક્યા ક્યા છે ? એનો વિચાર આપણે પાછળ કરી ચૂક્યા છીએ.

અનંત ચારિત્ર યા યથાખ્યાત સ્વરૂપ આત્મગુણના આધારે ક્ષમા, સમતા, નમ્રતા, ઋજુતા, મૃદુતા આદિ આત્માના મુળભૂત ગુણો છે. આથી આપણો સ્વભાવ ક્ષમા કરવાનો, સમતા રાખવાનો, નમ્રતાથી નમસ્કાર કરવાનો, યા વિનમ્ર બનવાનો અને ઋજુતા-સરળતા રાખવાનો છે, જેનાથી આપણે સજ્જન બનીએ છીએ. એ રીતે મીઠા કોમળ બનવા માટે મૃદુતા રાખવી જોઈએ. આ આપણો સ્વભાવ છે. એનું આચરણ એ આપણો ધર્મ છે. પરંતુ રાગ દ્વેષ, ક્લેશ કષાય, ક્રોધ માન માયા લોભાદિ આત્માનો સ્વભાવ નથી, એ વિભાવ છે. વિ + ભાવ = વિભાવ. વિકૃતં भावं विभावं. એટલે કે વિકૃત બનેલો ભાવ એ વિભાવ કહેવાય છે.

આત્માના ક્ષમા, સમતાદિ મૂળગુણો જ વિપરીત થઈને ક્રોધ રૂપમાં પરિણતિ થઈ જાય છે. નમ્રતા વિકૃત થઈને માન-અભિમાનના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે. ઋજુતા-સરળતા વિપરીત થઈને માયા-કપટમાં પરિણત થાય છે, અને સંતોષવૃત્તિ બદલાઈ ને લોભવૃત્તિમાં પરિણત થઈ જાય છે. આ રીતે આત્મગુણોમાં વિકૃતિ આપીને રાગદ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ વિભાવ રૂપ વૈભાવિક કષાયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી રાગ દ્વેષાદિ કષાય આપણો સ્વભાવ નથી, આ વિભાવ છે.

વાસ્તવમાં સ્વભાવની વિકૃતિરૂપ વિભાવ છે. એટલા માટે ભૂલથી પણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિને આપણે આપણો સ્વભાવ ન માનવો જોઈએ મૂળ સ્વભાવને ભૂલીને વિભાવને જ સ્વભાવ માની લેવો એ મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. જેવી રીતે મિથ્યાત્વમાં ભ્રમવશ અજ્ઞાન યા વિપરીત જ્ઞાનને જ જ્ઞાન માની લેવામાં આવે છે એ રીતે ભ્રમવશ યા અજ્ઞાનવશ વિભાવને પણ સ્વભાવ માની લેવો એ પણ મિથ્યાજ્ઞાન રૂપ મિથ્યાત્વ જ કહેવાશે.

લૌકિક વ્યવહારમાં રાગ દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા યા ભક્તિ નામના વિભાવન જ સ્વભાવના નામે પ્રચલિત કરી દીધા છે. એટલા માટે આપણે કોઈને ક્રોધી, માયાવી, લોભી, રાગી, દ્વેષી કહીએ છીએ. અને એ જ લોકોનો સ્વભાવ છે એવો વ્યવહાર કરીએ છીએ-આ ક્રોધી છે. આ માની અભિમાની છે, આ માયાવી છે, આ લોભી છે, આ રાગી છે, આ દ્વેષી છે. આ રીતે વિભાવને સ્વભાવનું મહોરૂં પહેરાવીને કહીએ છીએ કે એ એનો સ્વભાવ છે. એનો સ્વભાવ એવો છે. પેલાનો સ્વભાવ સારો છે, ખરાબ છે. એ રીતનો વ્યવહાર કરીએ છીએ.

સંસારનો વ્યવહાર રાગ દ્વેષથી ચાલે છે; કારણ કે રાગ દ્વેષ નો જ સંસાર બનેલો છે. આથી સંસાર પણ મિથ્યારૂપ છે અને સંસારનો વ્યવહાર પણ મિથ્યારૂપ છે. એનાથી જીવોની વૃત્તિ પણ મિથ્યારૂપ બની ગઈ છે. આથી હવે આપણે સમ્યગ્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સ્વભાવને ઓળખવાની અને રાગદ્વેષાદિ વિભાવની નિવૃત્તિ કરવાની કોશિશ કરવી જોઈએ.

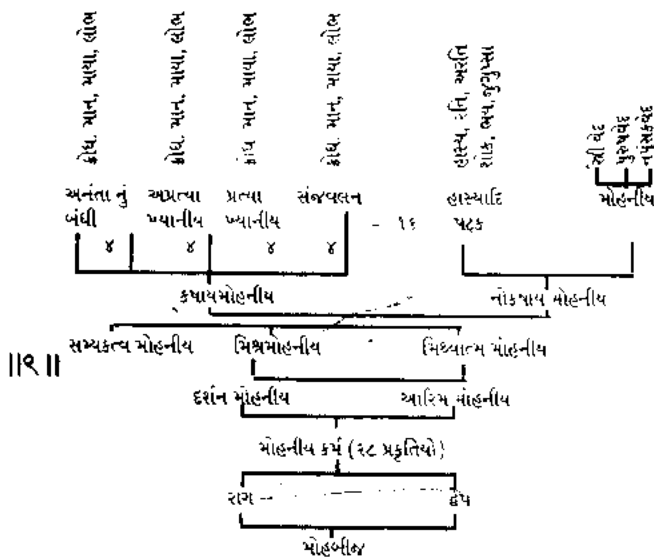
મોહનીય કર્મનું વટવૃક્ષ

મોહણિજ્ઞં પિ દુર્બિહં, દંસણે ચરણે તહા ।

દંસણે તિર્બિહં વૃત્તં ચરણેદુર્બિહં ભવે ॥ ૮ ॥

સંમત્ત ચેવ મિચ્છત્તં સમ્મામિચ્છત્તમેવ ય ।

એવાઓ તિન્નિ પયડીઓ મોહણિજ્ઞસ્સ દંસણે

ચરિત્ર મોહણં કમ્મં, દુવિહં તુ વિયાહિયં ।

કષાયમોહણિજ્ઞં તુ, નોકષાયં તદ્દેવ ય ॥૧૦॥

સોલ્હ વિહભેણં, કમ્મં તુ કસાયજં ।

સત્તવિહ નવવિહં વા કમ્મં ચ કષાયજં નોકષાયજં ॥૧૧॥

‘શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ના ૩૩ માં કર્મપ્રકૃતિ નામના અધ્યાયમાં મોહનીય કર્મ વિષયક આપવામાં આવેલા ૪ શ્લોકોમાં ભેદ-પ્રભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ શ્લોકોને આધારે ઉપરોક્ત તાલિકા બનાવી છે. એક બીજા પડયું હોય અને એમાંથી અંકુર પેદા થઈને જે રીતે ધીરે ધીરે વૃક્ષ તૈયાર થઈ જાય છે એ રીતે જ આ તાલિકા આપવામાં આવી છે. મૂળભૂત મોહનું બીજ છે. એમાંથી રાગદ્વેષ બને છે. એ રાગદ્વેષમાંથી મોહનીય કર્મ બંધાય છે. અને એ પછી દર્શન મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મ નામના મોહનીય કર્મની મુખ્ય બે શાખાઓ નીકળી છે. દર્શન મોહનીય કર્મની મુખ્ય ત્રણ પ્રકૃતિઓ છે - (૧) સમ્યક્ત્વ મોહનીય, (૨) મિશ્ર મોહનીય, (૩) મિથ્યાત્વ મોહનીય (જેનું વિસ્તૃત વર્ણન પહેલા કરી દીધું છે)

ચારિત્ર મોહનીય કુલ ૨૫ પ્રકૃતિનું છે. જેમાં ૧૫ કષાય મોહનીય છે. અને બીજા ૯ પ્રકૃતિઓ નોકષાય મોહનીયની છે. નોકષાય મોહનીય કર્મને બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. (૧) હાસ્યાદિ ચટક, જેમાં હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા નામની ૬ પ્રકૃતિઓ છે. બીજો ભેદ વેદ મોહનીયનો છે. એમાં (૧) સ્ત્રી વેદ, (૨) પુરુષ વેદ, (૩) નપુંસક વેદ - એ ત્રણ પ્રકૃતિઓ ગણવામાં આવી છે. આ રીતે મોહનીય કર્મની ૨૫ પ્રકૃતિઓ નો વિસ્તાર છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં વિશેષ રૂપે, ચારિત્ર મોહનીય કર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

કષાય મોહનીય કર્મ -

‘કષ + આય = કષાય, કષ = સંસાર, આય = લાભ. એટલે કે જેનાથી સંસારનો લાભ થાય. જેનાથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય, સંસાર વધતો જ જાય એને કષાય કહે છે. મુખ્યત્વે કષાય બે છે. [રાગ અને દ્વેષ.] આમને જ પ્રમુખ રૂપે કષાય કહેવામાં આવે છે. છતાં પણ ‘પ્રશમરતિ’ કર્તા ઉભાસ્વાતિ જીએ રાગ દ્વેષના અવાંતર ભેદ રૂપ ચાર કષાયો બતાવ્યા છે.

માયા-લોભ-કષાયશ્ચેત્યેતદ્ રાગસંજિતં દ્વન્દ્વમ્ ।

ક્રોધો માનશ્ચ પુનર્દ્વેષ ઇતિ સમાસ-નિર્દિષ્ટઃ ॥૩૨॥

[સંક્ષેપમાં માયા અને લોભ આ બંને રાગના ભેદ છે. માયા અને લોભ મુખ્યત્વે રાગના ઘરમાં રહે છે. અર્થાત્ રાગ એ માયા અને લોભના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે. ક્રોધ અને માન દ્વેષના ઘરમાં રહે છે. દ્વેષ, ક્રોધ અને માન રૂપે પ્રકટ થાય છે.] આ રીતે

સંક્ષેપમાં ચારે ય કષાયોને મુખ્ય રૂપમાં રાગ દ્વેષની અંતર્ગત બોલાવ્યા છે. છતાં પણ અદાર પાપસ્થાનકોમાં આ બધાંની ગણતરી સ્વતંત્ર રૂપે અલગ અલગ કરવામાં આવી છે. આવા બે યા તો ચાર જે કોઈ કષાયો છે એ આત્માને મોહિત કરે, કિંકર્તવ્યમૂઢ કરે, એને કષાય મોહનીય કર્મ કહે છે. કષાય સ્વભાવ નહીં પરંતુ વિભાવ છે. એમાં ય મોહિત કરીને આત્માને પોતાપણું ઊભું કરે એ કષાય મોહનીય કર્મ છે. જેનાથી જીવની વૃત્તિ વિભાવને સ્વભાવ માનવાની વિપરીત વૃત્તિપણ સાચી લાગે છે. અને જીવ એવું માનવા લાગે છે કે ‘‘હું કોઈ છું, હું માની, માયાવી, લોભી, રાગી દ્વેષી છું. હું એમનો પ્રેમી-સ્વજન સંબંધી છું’’-જ્યારે વાસ્તવમાં તો કશું નથી તો પણ આવી મોહવશ વૃત્તિ બને છે. આ કષાય મોહનીય કર્મનું કાર્ય છે. આત્માને પોતાની વાસ્તવિક દશાનું, સ્વભાવ દશાનું ભાન ભુલાવીને વિભાવ દશાના વૈભાવિક ભાવોમાં જ મસ્ત રાખે એ મોહનીય કર્મના ધરનું કષાય મોહનીય નામે કર્મ છે.

મૂળ ચારના અવાન્તર ૧૬ ભેદો

સોલસ-કષાય નવ-નો કષાય, દુર્વિહં ચરિત્તં-મોહણિયં ।

અણ-અપચ્ચ ક્ષણાપચ્ચાકરવાણા ય સંજલણા ॥

(કર્મસંગ્રહ - ૧૭)

પ્રથમ કર્મ-ગ્રંથ માં ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ભેદો બતાવતાં ઉપરનો શ્લોક જણાવે છે કે - સોળ કષાય અને નવ નોકષાય આ રીતે ચારિત્ર મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે - ૧૬+૯ = ૨૫. આ રીતે ચારિત્ર મોહનીય કર્મની કુલ પ્રવૃત્તિઓ છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મૂળભૂત ચાર જ કષાયો છે. છતાં પણ એમની કાલાદિ અવધિઓ તથા અશુભ-અશુભતર, અશુભતમ આદિ તરતમતાઓનો આધાર મૂળ ચાર કષાયોના અવાન્તર ૧૬ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે - (૧) અનંતાનુબંધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય, (૩) પ્રત્યાખ્યાનીય, (૪) સંજવલન - આ ચારોની સાથે મૂળ ચાર કષાયોનો ગુણાકાર કરતાં ૧૬ ભેદ બતાવ્યો છે. અર્થાત્ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચારે ય કષાય અનંતાનુબંધી આદિ ચારે પ્રકારના છે. અનંતાનુબંધી આદિ ચારે ય કષાય ગણવામાં આવે છે :-

(૧) અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ	= ૪
(૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ	= ૪
(૩) પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ	= ૪
(૪) સંજવલન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ	= ૪

૧૬

અનંતાનુબંધી આદિ કષાય નથી. એ તો માત્ર કાલ અવધિ સૂચવનારાં છે.

મૂળ કષાય તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે છે. જ્યારે ક્રોધાદિ જ ઓછી અવધિ યા તો અધિક અવધિ કે એનાથી પણ વધારે અવધિ-કાળ મુદતની કે પછી અલ્પ અવધિના હોય ત્યારે તે અનન્તાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનીય આદિ ભેદવાળા કહેવાય છે. આ રીતે કાળ-અવધિનું સ્વરૂપ કર્મગ્રન્થકાર મહર્ષિએ આગળની ગાથામાં બતાવ્યું છે :-

જા-જીવ-વરિસ-ચડમાસ-પક્ષગા-નિરય-તિરિઅ-નર-અમરા ।

સમ્માણુ-સવ્વ-વિરદ્-અહક્કાય-ચરિત્ત-ધાય-કરા ॥૧૮॥

	અનંતાનુબંધી	અપ્રત્યાખ્યાની	પ્રત્યાખ્યાની	સંબંધન
કાલમર્યાદા	આજીવન	એક વર્ષ	ચારમાસ	૧૫ દિવસ
ગતિબંધ	નરકગતિ બંધક	તિર્યંચગતિ બંધક	મનુષ્યગતિ બંધક	દેવગતિ બંધક
ગુણઘાત	સમ્યક્ત્વ	દેશવિરતિગુણ	સર્વવિરતિ ગુણ	વીતરાગતા ગુણ રોધક
પ્રતિક્રમણ		સંવત્સરી	ચાતુર્માસિક	પાક્ષિક

પ્રથમ કર્મગ્રંથની ઉપરોક્ત ગાથાના આધારે પ્રસ્તુત કોષ્ટક બનાવ્યું છે, જેમાં ચારે પ્રકારના કષાયોનું અનન્તાનુબંધી આદિ ચારે ય અવસ્થાઓમાં કેવું સ્વરૂપ હોય છે એ દર્શાવ્યું છે. રંગોમાં રહેલ વિવિધ પ્રકારની તરતમતા જેવું કામ કરે છે, એ જ રીતનું કામ, ક્રોધાદિ કષાયોમાં રહેલ અનંતાનુબંધી આદિ તરતમતા વિશેષની અવસ્થાઓ કામ કરે છે. આ અનન્તાનુબંધી આદિ ચારે અવસ્થાઓ ચારે પ્રકારના કષાયોની ન્યૂનાધિકતાને દર્શાવે છે-જેમ કે ઉપરોક્ત કોષ્ટક ઉપરથી સમજી શકાય છે કે કયા જીવને ક્રોધાદિ કષાય કેટલો સમય રહેનાર હોય છે, એના આધારે અનન્તાનુબંધી આદિ ચાર અવસ્થાઓ બતાવવામાં આવી છે.

મૂળ ગાથાના શબ્દોને જુઓ. 'જા-જીવ-વરિસચડમાસ-પક્ષગા' ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ચારે પ્રકારના કષાયો જે અનંતાનુબંધીની કક્ષાનાં હશે તો તે આજીવન રહેશે. એમાં કાળ મર્યાદા જીવનભરની રહે છે. સંસારમાં ઘણાના જીવનમાં આ રીતે આજીવન કાળના કષાયો જેવામાં આવે છે. કેટલાય પિતા પુત્રો, યા સગા ભાઈઓ પણ જે અનન્તાનુબંધી પ્રકારના કષાયથી ઘેરાયેલા હોય તો જીવનભર એક બીજાના જાણે દુશ્મન બનેલા રહે છે. એવા ક્રોધથી ગ્રસ્ત થઈને લડે છે. જીવનભર ન બોલવાનો સંકલ્પ પણ કરી બેસે છે.

જેમ ક્રોધ જીવન ભરનો હોય છે એવી જ રીતે માન, માયા, લોભ પણ જીવનભર રહેનારાં હોય છે. એમને અનંતાનુબંધી કષાય કહે છે. ઉદારહણ તરીકે-એક માણસ બિંદગી ભરનો સંકલ્પ કરે છે કે 'હું આની સામે કદીય ઝૂકીશ નહીં. હું મરી જઈશ પરંતુ એને હાથ નહીં જોડું' - આવું આજીવન રહેનારું 'માન' - અનંતાનુબંધી માન કહેવાય

છે. એ રીતે જીવનભર કોઈને ઠગવાનો સંકલ્પ પણ કરવામાં આવે છે. જેમાં માયા-કપટને કારણે ઠગવૃત્તિ રહે છે.

કોઈ પણ વસ્તુ વિશેષને કારણે એ માયાવી જીવ એની સાથે જીવનભર વિશ્વાસઘાત કરવાનું માયાવી કૃત્ય કરે છે - આ અનંતાનુબંધી માયા કહેવાય છે. એવો અનંતાનુબંધી માયાવી કુટિલ-વક્ત્ર સ્વભાવવાળો હોય છે, અને એ માયાવી કપટવૃત્તિથી સદાય બીજાને ઠગતો રહે છે.

લોભ પણ અનંતાનુબંધી પ્રકારનો હોય છે. જેમ કે પિતાના મૃત્યુ પછી ભાઈઓ વચ્ચે સંપત્તિની વહેંચણી નિમિત્તે એક બીજાનો લોભ દેખાઈ આવે છે. મોટો ભાઈ બધું દબાવી દે - પચાવી પાડે તો બનવા ભેગ છે કે નાના ભાઈના મનમાં જીવન ભરનો લોભ રહી જાય છે. એ મનમાં એમ જ વિચારે છે કે 'હું મારા હક્કની સંપત્તિ મેળવવા માટે જીવન ભર લડતો રહીશ'. અને એ એવા પ્રકારના અનંતાનુબંધી લોભને કારણે કોર્ટ-કચેરી આદિ માધ્યમો દ્વારા લડતો જ રહે છે.

સંપત્તિ, વસ્તુ યા પદ આદિ ન મળવાને કારણે માણસ આજીવન લોભી બની જાય છે. આ રીતે અનંતાનુબંધી, ક્રોધાદિ ચારેય કષાયો આજીવન ટકનારા હોય છે. એમાં કોઈ નિશ્ચિત કાળ-મર્યાદા હોતી નથી. આયુષ્ય સમાપ્તિ સુધી એ ટકનારા હોય છે. આથી આવા કષાયો અનંતાનુબંધી કષાયો કહેવાય છે.

કષાયોનું જન્માન્તરમાં સંક્રમણ -

ચારેય ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરતાં જીવના અનંત ભવો વીતે છે. એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં અને ત્રીજામાંથી ચોથામાં. આ રીતે જીવ કેટલાય જન્મો ધારણ કરતો રહે છે. જન્માન્તરમાં જતા જીવની સાથે કષાય પણ સંક્રમણ કરે છે. આ જન્મના ક્રોધાદિ કષાયોનો સ્વભાવનો અંશ આગામી જન્મોમાં પણ જાય છે. જે અનંતાનુબંધી કષાય જીવનભર રહે છે, એવા કષાયોમાં આયુષ્યબંધ પડતો હોવાને કારણે જન્માન્તરમાં-આગામી જન્મમાં ફરીથી એ કષાયોથી ગ્રસ્ત થઈ જાય છે. ફરીથી એ ક્રોધ આદિ એવાં નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ચંડ કૌશિકનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. એક જન્મનો સાધુ શિષ્ય પ્રત્યે ક્રોધની વૃત્તિ રાખતો અંતે મૃત્યુ પામીને બીજા જન્મમાં કૌશિક નામનો તાપસ બને છે. તાપસના જન્મમાં પણ ફરીથી એ જ તીવ્ર ક્રોધ ઉદયમાં આવે છે, અને બાળકોને મારવા એ પાછળ દોડે છે. ત્યાં પણ મોતને શરણ થઈને ત્રીજા જન્મમાં ભયંકર વિષધર-સાપ બને છે. સાપના જન્મમાં પણ ભયંકર, ક્રોધથી અભિભૂત થાય છે. આ રીતનાં સંકડો દષ્ટાન્તો છે. જેમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ક્રોધાદિ કષાયો આગામી જન્મમાં સંક્રમિત થાય છે.

મનુષ્ય આ, બીડી, શરાબ વગેરેની આદતો પાડે છે. અને એને આધીન

બનીને વર્ષો સુધી લાચાર બને છે. આ નશીલી વસ્તુઓની આદત કહેવાય છે. એ રીતે સ્વભાવની પણ આદત પડી જાય છે. વર્ષો સુધી ક્રોધાદિના સેવનથી એ કષાયોની આદત પડી જાય છે. આદતથી લાચાર માણસ જેમ બીડી, ચા, શરાબ વગેરે વગર રહી શકતો નથી એ જ રીતે સ્વભાવથી લાચાર મનુષ્ય ક્રોધાદિ કષાયો કર્યા વગર રહી શકતો નથી. જેમ વ્યસનની વ્યસનની ચીજો જોઈને વ્યસન કરવું યાદ આવી જાય છે, એ જ રીતે કષાયના સ્વભાવ વાળાને કષાય જનક નિમિત્તો મળતાં જ કષાય કરવાનું યાદ આવી જાય છે.

ક્રોધાદિ કષાયોની આદતથી લાચાર જીવ એટલા વધારે અસહિષ્ણુ હોય છે કે તે નિમિત્ત મળતાં જ સમતા યા શાન્તિ રાખી શકતા નથી. ખૂબ જ ઝડપી-ફાણવારમાં જ આગ ઝરતા બની બેસે છે. આ રીતે કષાય કરતાં કરતાં કષાયના સંસ્કારો વધુ દૃઢ બની જાય છે. આ જ સંસ્કારો આદત રૂપ બનીને જીવને આદતનો ગુલામ બનાવી દે છે. અને તેને લાચારીવશ કષાય કરવાને માટે મજબૂર કરી દે છે. આ રીતે આ કષાયોના સંસ્કારો આગામી જન્મજન્માન્તરોમાં સંક્રમિત થઈ જાય છે. જન્મ જન્માન્તરમાં સંક્રમિત થનારા કષાયો અનંતાનુબંધી પ્રકારના હોય છે.

(૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય -

અનંતાનુબંધી કષાય પછી બીજા ક્રમ ઉપર અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય આવે છે. જે રીતે ચારે પ્રકારના કષાય ક્રોધીદિ અનંતાનુબંધમાં ગણવામાં આવે છે, એ જ રીતે અપ્રત્યાખ્યાનીયમાં પણ ક્રોધાદિ ચારે ગણવામાં આવે છે. અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયની અવધિ અનંતાનુબંધીની અપેક્ષાએ ઘણી ઓછી છે. એક વર્ષ સુધી રહેનાર ક્રોધાદિ કષાયોને અપ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારનો કષાય કહે છે.

આ કષાયમાં આજીવન કષાયવૃત્તિ નથી રહેતી. ક્રોધાદિ કષાય જરૂર હોય છે. પરંતુ એક વર્ષની અવધિ પછી ક્ષમાપના આદિ નિમિત્તોથી કષાયની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. વર્ષ સમાપ્તિમાં સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ નિમિત્ત છે. સાંવત્સરિક ક્ષમાપનાથી વાર્ષિક કષાયોની ક્ષમાયાચના કરવામાં આવે છે, જેથી કષાયોની અવધિ ન વધે. જો વાર્ષિક ક્ષમાપના ન કરવામાં આવે તો અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયને અનંતાનુબંધીમાં જતાં વાર લાગતી નથી. આથી અનંતાનુબંધીમાંથી બચવા માટે સંવત્સરી-પ્રતિક્રમણ અને વાર્ષિક ક્ષમાપના કરવી અત્યંત આવશ્યક છે.

(૩) પ્રત્યાખ્યાનીય કષાય -

કષાયની માત્રા જેમ જેમ ઘટતી જાય છે. તેમ તેમ કાળ-અવધિ ઘટે છે. પ્રત્યાખ્યાનીય કષાયની અવધિ માત્ર ચાર મહિનાની છે. આ કષાય ચાર મહિના કરતાં વધારે ટકતો નથી. અને જો વધારે ટકી જાય તો અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયમાં ચાલ્યો જાય છે. એટલા માટે ચાર મહિનાને અંતમાં ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણ કરવું હિતાવહ છે.

આ હેતુથી ચાતુર્માસિક યા ચૌમાસી પ્રતિક્રમણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, જેથી જીવ અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયમાં ન જાય.

(૪) સંજવલન -

અંતિમ પ્રકારનો કષાય સંજવલન કષાય કહેવાય છે. એની અવધિ માત્ર પંદર દિવસની જ છે. કોઠાદિ ચારે પ્રકારના કષાય જે અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે, તે માત્ર પંદર દિવસમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે. આગળ ન વધતાં માત્ર પંદર દિવસમાં જ જે ક્ષમાયાચના થઈ જાય તો સમજવું કે એ કષાયો માત્ર સંજવલ કક્ષાની માત્રાના છે. એટલા માટે મહાપુરુષોએ સંજવલન કષાયથી બચવા માટે પંદર દિવસને અંતે પાક્ષિક પ્રતિક્રમણની વ્યવસ્થા કરી છે. પાક્ષિક પ્રતિક્રમણથી સર્વ જીવોની સાથે ક્ષમાપના કરી લેવાથી કષાયની ધારાને આગળ વધતી રોકી શકાય છે. આ રીતે કાળ-અવધિની દૃષ્ટિએ અનંતાનુબંધી આદિ કષાયોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એમાં આના સિવાય ગતિ, ઉપમા આદિના દૃષ્ટિ બિંદુથી પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રતિક્રમણની વ્યવસ્થા

પાંચ પ્રતિક્રમણ				
રાઈય	દૈવસિક	પાક્ષિક	ચૌમાસિક	સાંવત્સરિક
પ્રતિક્રમણ	પ્રતિક્રમણ	પ્રતિક્રમણ	પ્રતિક્રમણ	પ્રતિક્રમણ

કષાય ક્ષયની દૃષ્ટિએ જ્ઞાની ભગવંતોએ પ્રતિક્રમણની વ્યવસ્થા કરી છે, જેમાં મુખ્યરૂપે પાંચ પ્રકારનાં પ્રતિક્રમણ ગણવામાં આવ્યાં છે. જેમનાં નામો ઉપરના કોઠામાં બતાવ્યાં છે. અનંતાનુબંધી પ્રકારના કોઠાદિ ચારે કષાયોને માટે કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રતિક્રમણ નથી, કારણ કે આ પ્રકારનો કષાય આજીવન રહે છે. અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયને માટે સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

પ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારના કષાયોના ક્ષયને માટે ચાતુર્માસિક-ચૌમાસી-પ્રતિક્રમણની વ્યવસ્થા છે. પરંતુ પાપપ્રવૃત્તિથી ઉપાર્જિત કર્મોને ૧૫ દિવસ સુધી ઉધાર શા માટે રાખવામાં આવે ? કારણ કે આયુષ્યને કોઈ વિશ્વાસ નથી. આયુષ્ય કોઈ પણ સમયે સમાપ્ત થઈ શકે છે, એટલા માટે પાપ કર્મોને ઉધાર ન રાખતાં પ્રતિદિન રોકડા હિસાબથી ખપાવવાના હેતુથી દૈવસિક અને રાત્રિક (રાઈય) પ્રતિક્રમણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. દિન સંબંધી કરવામાં આવેલો પાપનો ક્ષય કરવા માટે દૈવસિક પ્રતિક્રમણ છે; જે પ્રતિદિન સાંજે સંધ્યા સમયે કરવામાં આવે છે. એ રીતે રાત્રિસંબંધી કરવામાં આવેલાં પાપકર્મોના ક્ષયને માટે રાત્રિક પ્રતિક્રમણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. પ્રતિક્રમણ-પાપ કર્મનાં નાશ માટે ક્ષમાયાચના રૂપ હોય છે. આથી,

કોધાદિ કષાયજન્ય પાપકર્મોના કાય માટે પ્રતિક્રમણ છે.

કષાયોને કારણે ગતિ -

સકષાયત્વાઙ્ગીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલનાદત્તે ॥ ૮-૨ ॥

કષાય સહિત કલુષિત ભાવથી જીવ કર્મ યોગ્ય કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલો ને ગ્રહણ કરે છે. જેમ ચુંબક પોતાની ચુંબકીય શક્તિથી લોહાને ખેંચીને પાસે લાવે છે. બરાબર એ જ રીતે જીવ કષાયયુક્ત રાગ દ્વેષની પ્રવૃત્તિ કરતો કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓને ખેંચીને પોતાનામાં ગ્રહણ કરે છે. એ જ પિંડરૂપ બનીને કર્મની સંજ્ઞા પામે છે. રાગદ્વેષની વૃત્તિમાં જીવ કોધાદિ કષાયો કરતાં ભારે કર્મોનું ઉપાર્જન કરીને પોતાની જન્મજન્માન્તરની ગતિને બગાડે છે. આથી ગતિનો આધાર પણ કષાય જ છે, એ નિશ્ચિત રૂપે સિદ્ધ થાય છે. વત્તા કે ઓછા, સારા કે ખોટા કષાયોના આધારે જીવોને સદ્ગતિ યા દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' માં બતાવ્યું છે કે - અલ્પાડરમ્મ પરિગ્રહત્વં સ્વભાવમાર્દવાડડર્જવં ચ માનુષ્યસ્ય ॥ ૬-૧૮ ॥

અત્યંત અલ્પ આરંભ-સમારંભ હોય અને સાથે જ કષાયોની અત્યધિક ન્યૂનતાને કારણે સ્વભાવમાં નમ્રતા અને સરળતા હોય તો જીવ મનુષ્યગતિનું આયુષ્ય બાંધે છે. બરાબર આનાથી વિપરિત - બહુવારંમ-પરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ ॥ ૬-૧૫ ॥ અતિવધારે આરંભ-સમારંભ હોય અને સાથે જ મહા પરિગ્રહધારી હોય એવો જીવ નરકગતિ બાંધીને નરકમાં જાય છે.

અહીં આરંભ-સમારંભની અધિકતા અને પરિગ્રહનું જેટલું વધારે પ્રમાણ રહેશે એટલો જ વધારે કષાય વધતો રહેશે. આ રીતે વધેલા અને યરમ કક્ષાના કષાયથી જીવને નરકગતિ મળે છે - માયા તૈર્યમ્યોનસ્ય ॥ ૬-૧૭ ॥ આ સૂત્રમાં માયા નામના કષાયને કારણે તિર્યચગતિ મળે છે એવું બતાવ્યું છે. વધતા કષાયોને કારણે દુર્ગતિ અને ઘટતા કષાયોને કારણે જીવને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે અનંતાનુબંધી પ્રકારના કોધાદિ-ચારે ય કષાયોને કારણે જીવને નરકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આનાથી ઓછા અપ્રત્યાખ્યાનીય ચારે ય કષાયોને કારણે જીવ તિર્યચ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. એનાથી અને અત્યધિક ઘટતા પ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારના ચારે કષાયોથી જીવ મનુષ્યગતિનું આયુષ્ય ઉપાર્જન કરે છે.

સર્વથા ઓછા થયેલા ચોથા પ્રકારના સંજવલન કોધાદિ ચારે પ્રકારના કષાયોથી જીવ દેવગતિનું આયુષ્ય ઉપાર્જન કરે છે. આ રીતે વત્તા ઓછા પ્રકારના કષાયોને કારણે જીવ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ગતિઓ ઉપાર્જિત કરે છે. જો આપણે આપણા કષાયોને સુધારી શકીએ તો એને આધારે આપણી ગતિ સુધરી શકે છે. 'યથા મતિ તથા ગતિ' નો નિયમ છે. એટલે કે જેવી મતિ હોય છે એવી ગતિ મળે છે. ગતિનો આધાર જે રીતે મતિ ઉપર હોય છે, એ રીતે મતિનો આધાર સ્વભાવ ઉપર હોય છે.

સ્વભાવ સારો પણ હોય છે અને ખરાબ પણ હોય છે. સારા સ્વભાવને કારણે સદ્ગતિ રૂપ દેવ અને મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ખરાબ સ્વભાવને કારણે દુર્ગતિ રૂપ નરક અને તિર્યચનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. આગામી જન્મ કઈ ગતિમાં પામવો એ આપણા હાથની વાત છે, અન્ય કોઈના ય હાથમાં નથી. આ નિશ્ચિત સમજીને ગતિ સુધારવા માટે આજે જ આપણે પહેલાં તો આપણો સ્વભાવ સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને એ જ લાભદાયક રહેશે.

જેમ જેમ કષાયની માત્રા ઘટતી જશે-ક્રોધાદિ કષાયો ઓછા થતા જશે. તેમ તેમ સ્વભાવ સુધરતો જશે. સ્વભાવ સુધારવાથી ગતિ જરૂર સુધરી જશે. આ રીતે કષાયોના આધારે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચાર પ્રકારના કષાયોને કારણે ચાર પ્રકારની ગતિ મળે છે.

આત્મગુણઘાતક કષાયો -

‘સમ્માણુ-સર્વવિરદ્ધ-અહમ્ક્રાય-ચરિત્ત ઘાયકરા ।’ પહેલાં વર્ણન કરી ચૂક્યા છીએ કે કષાય આત્માને ઘણું મોટું નુકસાન કરે છે. કષાયોએ કદીય ફાયદો કર્યો નથી. અહીં એ વિચાર કરીએ છીએ કે કયા કષાયોથી આત્માના મુખ્ય કયા ગુણોનો ઘાત થાય છે? અનંતાનુબંધી આદિ ચાર કક્ષાના ક્રોધાદિ ચારે પ્રકારના કષાયોથી આત્માના ગુણોનો ઘાત થાય છે. અને આત્માનો જે આધ્યાત્મિક વિકાસ થયો છે, એ પાછો બગડી જાય છે, અને ફરીથી આત્મા પોતાના પથ ઉપરથી અચૂત થઈને પડી જાય છે. આ રીતે કષાયો આત્માના વિકારમાં અવરોધક બને છે. વિધનો નાખે છે તેમ જ ગુણોનો ઘાત પણ કરે છે.

(૧) અનંતાનુબંધી પ્રકારના કષાયો આત્માના સમ્યક્ત્વ ગુણનો નાશ કરે છે. અનંતાનુબંધી પ્રકારના કષાયો જો સત્તામાં પડ્યા હોય તો સમ્યક્ત્વને પ્રકટ થવા જ દેતા નથી. સમ્યક્ત્વનું ગળુ દબાળી એને દબાયેલું જ રાખશે. આ રીતે પ્રથમ કક્ષાનો પ્રાથમિક આવશ્યક સમ્યક્ત્વ ગુણ જ રોકાઈ જાય તો પછી એને સહારે પ્રકટ થનારા આગળના ગુણોનો તો કદી સંભવ જ નહીં રહે. મૂળભૂત સમ્યગ્દર્શન ગુણનો ઘાત અનંતાનુબંધી પ્રકારના કષાયો કરે છે. આથી તે કષાયોથી બચવું જરૂરી છે. (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારના ચારે ય ક્રોધાદિ કષાયો આત્મ વિકારની દિશામાં આગળ વધતાં રોકે છે. અને દેશવિરતિપણું પ્રાપ્ત કરવા દેતા નથી. પાપોથી આંશિક નિવૃત્તિ રૂપ દેશવિરતિ ધર્મ છે. એનો અવરોધ અપ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારના કષાયોથી થાય છે. આત્મ વિકાસની સિદ્ધિનાં ૧૪ સોપાનો બતાવ્યાં છે. એ સોપાનો ગુણસ્થાનક નામે ઓળખાય છે. એમાં ચોથું ગુણસ્થાનક સમ્યગ્દર્શનનું છે.

અનંતાનુબંધી પ્રકારના કષાયો પહેલા મિથ્યાત્વના ગુણસ્થાન પર હોય છે, તે આત્માને પહેલા જ ગુણસ્થાન પર જ રોકી રાખે છે. અને આત્માને ચોથા ગુણસ્થાન

પર આવવા જ દેતા નથી. એ રીતે અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય આત્માને પાંચમા દેશવિરતિ ગુણસ્થાન ઉપર ચઢતાં રોકે છે. આગળ વધવા જ દેતા નથી. આત્માની વિકાસ યાત્રાને અટકાવીને, અવરોધક બનીને ઊભા રહે છે.

દેશવિરતિ નામના પાંચમા ગુણસ્થાનક ઉપર આવેલ જીવ શ્રાવક કહેવાય છે. પાપોનો આંશિક ત્યાગ કરીને વ્રત પરચ્છેદાણ લઈને શ્રાવક બની જાય છે. એનાથી અનંતાનુબંધી કષાયો રોકાઈ જાય છે. આ પ્રકારના કષાયોના ઉદયમાં રહેવાના કારણે જીવ વ્રત-પરચ્છેદાણ નથી કરી શકતો. પાપોનો ત્યાગ કરીને એનાથી શીઘ્ર નિવૃત્તિ લઈ નથી શકતો. પરિણામ સ્વરૂપ શ્રવકપાણું ય પામી શકતો નથી.

(૩) ત્રીજા ક્રમનો પ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારનો કષાય એ એક કદમ વધુ આગળ વધીને જીવને સર્વવિરતિધર સાધુ બનવાથી રોકે છે. સર્વ વિરતિપણું અર્થાત્ સાધુપદ એ આત્માને ૧૪ ગુણસ્થાનકોના વિકાસ ક્રમના છટ્ઠા ક્રમના પદે છે. આજીવન પાપ ન કરવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાથી આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારના ક્રોધાદિ ચારે કષાયો આ સાધુપદને પ્રાપ્ત કરવામાં બાધક-અવરોધક બની જાય છે. એ આત્માને આગળ વધવા જ દેતા નથી.

(૪) ચોથા પ્રકારનો સંજવલન કષાય નાનો હોવા છતાં પણ આત્માની વિકાસ યાત્રામાં બાધક બને છે. જેમ હાઈવે પર ગતિરોધક હોય છે-તેજ ગતિથી આવતી મોટર-બસ યા ટ્રકને દોડવામાં બાધા ઊભી કરે છે, એ જ રીતે ચારે પ્રકારના કષાયો જે આત્માના વિકાસમાં બાધક બનીને વિઘ્ન નાખે છે. આત્માના ગુણોનો ઘાત કરે છે. દેખાવમાં નાના લાગતા સંજવલન પ્રકારના કષાયો પણ આત્માને વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરવા દેતા નથી. એ આ વિકાસ માર્ગમાં વિઘ્ન રૂપ બને આડખીલી ઊભી કરે છે.

જે કે વીતરાગતા આત્માનો પોતાનો મૂળભૂત ગૂણ છે. છતાં પણ કષાયોથી એ દબાયેલો છે, કેમ કે કષાયો વૈભાવિક-વિભાવદશાના છે. કષાયોની પ્રવૃત્તિને કારણે આવેલાં કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ આત્મપ્રદેશો પર છવાઈ જાય છે, અને આત્મા ને આચ્છાદિત કરી દે છે. સૂર્યનો સ્વભાવ છે કે પ્રકાશ આપવો; પરંતુ ધનધોર કાળાં ઘટાદાર વાદળો ચારે કોર એવાં છવાઈ જાય છે કે સૂર્યના પ્રકાશને પૃથ્વી તટ પર આવતા જ નથી દેતો, વચ્ચે જ વાદળો બાધક બનીને તે પ્રકાશને અટકાવે તો પૃથ્વી પ્રકાશમાન કેવી રીતે થશે ? બરાબર આ જ રીતે આત્મા પર છવાયેલા કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલ-પરમાણુ રૂપ વાદળો કર્મપિંડ બનીને આવરક-આચ્છાદક બની જાય છે. અને તે વીતરાગતા આદિ આત્મગુણોને પ્રકટ થવા દેતા નથી.

એ રીતે સંજવલન પ્રકારના કષાયો જોવામાં અલ્પ હોવા છતાં પણ એકવાર તો આત્માની વીતરાગતાને ઢાંકી દે છે. વીતરાગતા ૧૩ મા ગુણસ્થાન પર પ્રકટ થાય

છે. આ ગુણ આત્માને ૧૩ મા ગુણસ્થાનક સુધી લઈ જઈને દ્વેષજ્ઞાન-કેવળદર્શન અને અનંત શક્તિમત્તા આદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરાવે છે. એમને પ્રાપ્ત કરાવવામાં વીતરાગતાનો ગુણ સૌથી પ્રથમ જરૂરી છે; જેનાથી જીવ વીતરાગી-સર્વજ્ઞ- સર્વદર્શી બને છે. પરંતુ નાના શા સંજવલન કષાયો એ આત્માની મુળભૂત વીતરાગતાને પહેલેથી જ રોકી દીધી છે. માટે આગળના ગુણોની પ્રાપ્તિની વાત જ ક્યાં રહી ? જેમ પગમાં નાનો કાંટો પણ રહી જાય તો એ આપણી ચાલવાની ક્ષમતાને ઓછી કરીને ગતિને રોકી દે છે, ચાલવામાં એ બાધક બને છે. બરાબર એ જ રીતે અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનીય, પ્રત્યાખ્યાનીય અને સંજવલન પ્રકારના ચારે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એવા સોળ કષાયો પણ આત્માની વિકાસયાત્રાને રોકે છે. આત્મગુણોનો ધાત કરતાં બાધક-અવરોધક બનીને ઊભા રહે છે. આથી અધ્યાત્મમાર્ગમાં આગળ વધતાં આત્મવિકાસ સાધનારા સાધકે પ્રથમ તો આ ચારે ય કષાયોને ક્રમશઃ ઓછા કરતાં કરતાં યા નષ્ટ કરતાં આગળ વધવું જોઈએ.

કષાયોની ઉપમા -

જલ-રેણુ-પુદવી-પવ્વય, રાઈ-સરિસોચડ-બ્વિહો કોહો ।

તિણિાસ-લયા-કદઠદિઠઅ-સેલ-ત્થંમોવમો માણો ॥૧૧॥

માયાડવલેહિ-ગો-મુત્તિ-મિંદ-સિંગ-ઘળ-વંસ-મૂલ-સમા ।

લોહો-હલિદ-હ્મજ્ઞ-કદ્દમ કિમિ-રાગ-સમાણો ॥૧૦॥

કષાયોની ઉપમા

સંજવલન	પ્રત્યાખ્યાનીય	અપ્રત્યાખ્યાનીય	અનંતાનુબંધ
(૧) ક્રોધ જલરેખા	રેતીની રેખા	પૃથ્વીની રેખા	પર્વતની રેખા
(૨) માન નેતરની લતા	કાષ્ઠનો સ્તંભ	અસ્થિ સ્તંભ	પથ્થરનો સ્તંભ
(૩) માયા વાંસની છાલ	બળદની મૂત્રધારા	ઘેટા નાં શિંગડાં	વાંસનું મૂળ
(૪) લોભ હળદર નો રંગ	કાજળનો રંગ	બળદ ગાડાના	કરમજીના રંગ
		પૈડાની મળીનો	સમાન

આ રીતે કર્મશાસ્ત્રમાં ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ આ ચારે કષાયની અનંતાનુબંધી આદિ ચારે પ્રકારની સ્થિતિ અને સ્વરૂપ સમજવા માટે ચારેની ઉપમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે આપવામાં આવી છે. ઉપરોક્ત કર્મગ્રંથની ગાથાઓના આધારે તાલિકા આપવામાં આવી છે. (૧) અનંતાનુબંધીની ઉપમા રેખાને આધારે આપવામાં આવી છે. (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયોની ઉપમા કઠીનતા-કઠોરતાને આધારે આપવામાં આવી છે. (૩) પ્રત્યાખ્યાનીય કષાયોની ઉપમા-વક્તા સરળતાની તરતમતા પર આધારિત છે. (૪) સંજવલન પ્રકારના કષાયોની ઉપમા રંગના કાચા-પાકા ભેદ આપીને સમજાવી છે. આ ચારે પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન ઉપમાઓને વિસ્તારથી ચિત્રો

સાથે નીચે પ્રમાણે સમજી શકાય.

અનંતાનુબંધીની ઉપમાઓ -

અનંતાનુબંધી આદિ ચાર પ્રકારના કષાયોનો ક્રોધ કેવો હોય છે, એના ચારે પ્રકારના ક્રોધમાં કેટલું અંતર હોય છે; એ વાત ચાર પ્રકારની રેખાઓના આધારે સમજાવવામાં આવી છે. (૧) પહેલા પ્રકારનો આજીવન રહેનારો અનંતાનુબંધી પ્રકારનો ક્રોધ પર્વત વચ્ચે યા મોટી-મોટી શિલાઓ વચ્ચે પડેલી તિરાડ જેવી રેખા જેવા આ ક્રોધનો સ્વભાવ પ્રેમ-પ્રીતિ-સ્નેહના બે ટુકડા કરવાનો છે. અલગ કરવાનો હોય છે. એટલા માટે તિરાડથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. તિરાડ જેમ એક વસ્તુના બે ટુકડા કરી દે છે, વસ્તુને બે ભાગમાં વહેંચી દે છે એ જ રીતે ક્રોધ પણ વ્યક્તિને તથા પ્રેમને, સ્નેહને બે ભાગમાં વહેંચીને ભિન્ન ભિન્ન કરી દે છે. એનાથી પ્રેમ આદિ સંબંધોનો નાશ થઈ જાય છે. પથ્થર-ચટ્ટાનની વચ્ચે જવાળામુખી ફાટવાથી યા તો આકસ્મિક નિમિત્તથી પર્વતની વચ્ચે તિરાડ પડી જાય તો વિભક્ત પર્વત હજારો વર્ષે પણ ફરીથી બેડાતો નથી. બરાબર આ જ રીતનો અનંતાનુબંધી ક્રોધ હોય છે. એવો ક્રોધ જો કોઈનીય જિંદગીમાં ઊભો થઈ જાય તો તે જિંદગીભર કદીય ફરીથી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આવા પ્રકારના ક્રોધની ક્ષમાયાચના નથી થતી. એ તો આજીવન રહે છે.

(૨) હળ ચલાવવાને કારણે જમીનમાં પડેલી રેખા, જેનાથી જમીનના બે ભાગ થઈ જાય છે પણ સાલભરમાં એક વાર ગમે ત્યારે પણ વરસાદ પાણી કે હવાના આગમનથી ધૂળ ઊડીને એ રેખા મટી જઈને ફરીથી પહેલાંની જેમ જમીન થઈ જાય છે. એ જ રીતે અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ પ્રીતિ-પ્રેમ આદિને એક વાર તોડી તો જરૂર નાખે છે, પણ એની અવધિ સાલભરની હોવાને કારણે કદીક સાલભરમાં ક્ષમાયાચના કરવાના ભાજ થઈ શકે છે. અને બગડેલી બાજી ફરીથી સુધરી શકે છે. ફરીથી બંને પક્ષના લોકો મળીને પૂર્વવત્ એક બની શકે છે.

(૩) પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ -

ત્રીજા ભાગમાં એક બાળક નદીને કિનારે રેતીમાં એક રેખા દોરે છે. જો કે રેખાથી રેતીના પટમાં બે ભાગ જરૂર બની જશે. પરંતુ ૪-૫ માસની અવધિમાં ત્યારે પાણી, વરસાદ કહેવાની થપાટ આવશે ત્યારે એ રેખા નષ્ટ થઈ જશે, અને રેતીનો પટ પહેલાંની જેમ દેખાશે. એ જ રીતે ત્રીજા ક્રમનો પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ રેતીની રેખા જેવો છે. એ ક્રોધથી ભાઈ ભાઈ યા પિતાપુત્રમાં કલહ થઈ જશે, બોલવું ચાલવું બંધ પણ થઈ જશે. પ્રેમ-સ્નેહ તૂટી પણ જશે. પરંતુ ૪-૫ મહિનાના અલ્પ કાળમાં ફરીથી ક્ષમાયાચના યા પશ્ચાત્તાપ આદિભાવોથી બેડાઈ પણ જશે. આ ક્રોધ ૪ માસના સમયમાં દૂર થાય તેવા હોય છે.

(૪) સંજવલન ક્રોધ -

ચોથો પ્રકાર છે સંજવલન ક્રોધનો બાળક પાણીમાં હાથથી રેખા ખેંચે છે. જો કે હાથ પાણીમાં ખેંચનાં તેના હાથથી પાણીમાં બે ભાગ જરૂર બનશે, રેખા જરૂર થશે. પરંતુ એ કેટલો સમય પાણીના બે વિભાગોને અલગ રાખી શકશે ? ભેદકરેખા વધારે સમય ટકી શકતી નથી પરંતુ ફરીથી મળી જાય છે.

ખરાબર આ જ રીતે સંજવલન પ્રકારનો ક્રોધ હલકો જ હોય છે. આ ક્રોધ અલ્પજીવી હોય છે. એક વાર, ક્રોધ કરતાં જરૂર ટુકડાઓ પડે છે. પરંતુ મન-દિલ કોમળ હોવાથી, ધર્મભાવના અને પાપભીરૂતા હોવાને કારણે આવેશ અને આવેગ ઊતરી જતાં તરત જ અથવા તો ઓછામાં ઓછા પંદર દિવસના કાળના-સમય ગાળામાં ક્ષમાયાચના-પશ્ચાત્તાપના ભાવથી શાન્તિ સુલેહ થઈ જાય છે. આવું આ સંજવલન પ્રકારના ક્રોધનું સ્વરૂપ છે.

જો કે ચારેય પ્રકારના ક્રોધાદિ કષાયો ખરાબ જ છે. એમાં શંકા નથી. પરંતુ આ ચારેય માં તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો અનંતાનુબંધી પ્રકારનો ક્રોધ સૌથી વધારે ખરાબ છે. તે પછી બીજા ક્રમે અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ પહેલા કરતાં ઘણો ઓછો ખરાબ છે. અને ત્રીજો પ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારનો ક્રોધ એની અપેક્ષાએ ઘણો ઓછો ખરાબ છે. ચોથો સંજવલન પ્રકારનો ક્રોધ પહેલા ત્રણેય કરતાં ઓછો ખરાબ છે. એને આપણે વ્યવહારમાં ઓછો ખરાબ કહી શકીએ.

આ રીતે ચારેની તુલનામાં વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં ખરાબનું સ્વરૂપ છે. સારું તો એ છે કે આપણે સંજવલન પ્રકારના ક્રોધમાં આજ આવી શકીએ; અને ધીરે ધીરે આગળ વધતાં એક દિવસે સર્વથા છોડી દઈને નિષ્કષાય બની શકીએ. કેમ કે ક્રોધ ખૂબ જ ભયંકર છે. એનું સ્વરૂપ ખૂબ જ ખરાબ બતાવ્યું છે.

ક્રોધ કષાયનું સ્વરૂપ -

ક્રોધ: પરિતાપકર: સર્વસ્યોદ્વેગકારક: ક્રોધ: ।

વૈરાગ્નિજનક: ક્રોધ: , ક્રોધ: સુગતિ હન્તા ॥

ક્રોધ પરિતાપજનક છે. અને એ વેરવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર અને વધારનાર છે. આ રીતે ક્રોધ સદ્ગતિનો નાશ કરનાર અને નરક તિર્યચાદિની દુર્ગતિમાં જીવને લઈ જનાર હોય છે. આ રીતે ક્રોધના સ્વરૂપને મહાપુરુષોએ ખૂબ વિચિત્ર બતાવ્યું છે. ચારે કષાયોમાં ક્રોધ એક એવો કષાય છે કે જેનો માણસને ખ્યાલ આવે છે કે ક્રોધ આવ્યો, અગર આવી રહ્યો છે. માયા, લોભ વગેરેના આગમનની ખબર પડતી નથી ક્રોધ આવતો પણ દેખાય છે અને આવ્યા પછી એનો ખ્યાલ આવે છે [ક્રોધ કદીય ઊંઘમાં કે બેહોશીમાં આવીને ઊભો રહેતો નથી. એ તો આપણી જગૃત અવસ્થામાં જ આવે છે] આપણને કહીને આપણી આજ્ઞા લઈને જ આવે છે. આપણા આમંત્રણથી જ એ

આવે છે. આપણા ઘરમાં ચોર ધૂસી રહ્યો છે એનો આપણને પૂરો ખ્યાલ આવે છે.

ક્રોધ આવતાં જ શરીરમાં કેટલાય પ્રકારનાં પરિવર્તનો આવે છે, જે આપણને દેખાય છે, અનુભવાય છે. આંખો લાલ થાય છે. હોઠ કંપવા લાગે છે. પગ કંપવા લાગે છે શરીરમાં એક પ્રકારની ગરમી, એક પ્રકારનો તાપ શરૂ થાય છે, શરી ઉષ્ણ થઈ જાય છે. લાહી ઉકળવા લાગે છે. શરીરનું સંતુલન આપણા કાબૂ બહાર આવ્યું જતું હોય એવું લાગે છે. અવાજમાં તેજ આવી જાય છે. સ્વર ઊંચો થઈ જાય છે. ગળામાં તરસની અનુભૂતિ થાય છે.

સામાન્ય રીતે આપણે જે સહજ રીતે બોલીએ છીએ એની અપેક્ષાએ ક્રોધ સમયે અવાજ કૃત્રિમ બની જાય છે. અનાયાસ જ તેજ અને ગરમી આવી જાય છે. આવેશ અને આવેગ વધી જાય છે. દિલની ઘડકન વધી જાય છે. બોલતાં બોલતાં જાણે કે શરીરની નસો ફૂલી જાય છે, એટલામાં બોલવાનું માનસિક સંતુલન પણ ખોઈ બેસીએ છીએ. કર્કશું કર્ક બોલી જવાય છે. શબ્દો પર નિયંત્રણ નથી રહેતું. જે બોલવું બેઈએ અગર તો ન બોલવું બેઈએ એને બદલે મુખમાંથી કર્કશું જુદું જ નીકળી જાય છે. થોડીક જ વારમાં મુખમાંથી ગાળો-અપશબ્દો નીકળી જાય છે. મર્મસ્પર્શી શબ્દો ય નીકળી જાય છે. ભાષાનો વિવેક નષ્ટ થઈ જતાં અપમાનજનક “તું...તારી...” જેવા શબ્દો પ્રયોગમાં આવી જાય છે, ક્રોધ કષાયની અવસ્થામાં આખી બાજુ પ્રાયઃ શબ્દો જ સંભાળી લે છે. શબ્દો તીરની જેમ છૂટતા જાય છે. [શબ્દો જ શસ્ત્રનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. તીરથી વધારે સહેલું કામ છે શબ્દ છોડવો. કારણે કે તીરમાં તો નિશાન તાકવું પડે છે. પછી ધનુષ્યની દોરી ઉપરથી તીર છોડવું પડે છે. અને એમાં ય કદાચ નિશાન ચૂકી જવાય તો તીર નિષ્ફળ જાય છે.]

પરંતુ શબ્દ રૂપી તીર અર્થાત્ શબ્દભેદી બાણ યા મર્મસ્પર્શી શબ્દ બાણ જે ચલાવવાં હોય તો નિશાન તાકવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એમાં અંધાધૂંધ શબ્દતીર ફેંકતા જ જવાનું હોય છે; અને શબ્દ તીરનું નિશાન ખાલી જતું જ નથી, એ બરાબર સામેની વ્યક્તિ ઉપર જ લાગશે. એ મર્મસ્પર્શી શબ્દોથી ઘાયલ થઈ જશે.]

પ્રિયરના ધર્ષણમાંથી જેમ આગ ઝરે છે, એ જ રીતે શબ્દોના પરસ્પર ધર્ષણથી એક પ્રકારની જાણે કે આગ ઝરે છે. જેમ આગ બધું જ બાળીને નષ્ટ યા ભસ્મ કરી દે છે એ જ રીતે ક્રોધની ભયંકર આગ પ્રીતિ-પ્રેમ સંબંધ, મર્યાદા, વિનય, વિવેક આદિ સર્વનો નાશ કરી દે છે. કહે છે કે શસ્ત્રના ઘા તો રૂઝાય પણ જશે, બંદુકની ગોળી બાણ-તીરને કાઢીને ઉપચાર કરવાથી માણસ સાજો પણ થઈ જાય છે. પરંતુ શબ્દના ઘાથી ઘાયલ મનુષ્ય વર્ષો સુધી યા જીવનભર સ્વસ્થ થતો નથી, શબ્દો જે તીરની જેમ કાળજી ચીરીને આરપાસ નીકળી જાય છે એના ઘા મટતા નથી.] આ રીતે શસ્ત્રની અપેક્ષાએ શબ્દ વધારે ભયાનક હોય છે, ખરાબ હોય છે. એ કાળજના બે ટુકડા કરી

નાખે છે. સંબંધ, પ્રીતિ-પ્રેમાદિને તોડીને જીવનને જ એ ટુકડાંમાં વહેંચી નાખે છે.

એટલું જ નહીં, ક્રોધ પર જો કાબૂ ન મેળવી શક્યા તો જીભની સહાયતા માટે હાથ પગ પણ તૈયાર થઈ જાય છે. જાણે કે હાથ પગ જીભની સેવામાં તૈયાર સૈનિકો. પછી તેઓ સ્થિર નથી રહી શકતા; અને જ્યારે હાથ પગ ક્રોધનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે ત્યારે મારા મારીનું જાણે કે તાંડવ રૂપ ઊભું થઈ જાય છે. એ સમયે બિચારી દુબળી પાતળી નરમ જીભ બત્રીસ દાંતોરૂપ ચોકીદારના રક્ષણ નીચે છુપાઈને બેસી જાય છે, અને મારા મારીનું નાટક ચાલુ રહે છે. આ રીતની મારામારીમાં હાથ પગની સામે પડેલા ઈંટ-પથ્થર. ઢેખાણા, લાકડાં વગેરે જે કંઈ સામગ્રી હોય એનો સહારો લેવામાં આવે છે, બસ, એનાથી ખૂના મરકીની સંભાવના ઊભી થઈ જાય છે. અંતિમ રૂપમાં તો ઘાતક તેજ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં પણ ક્રોધ અચકાતો નથી. ઘણીવાર છરી જેવાં સાધનોથી મારી પણ નાખે છે. કારણ કે એ આવેશમાં અંધ બનેલો મારવા મરવા ઉપર આવી જાય છે અને તે ગમે તે કરી બેસે છે.

શરાબના નશાની જેમ ક્રોધનો પણ એક પ્રકારનો ભારે ખતરનાક નશો હોય છે. નશામાં ચક્ર્યૂર માણસ ભાગ ખોઈ બેસે છે. આવી સ્થિતિમાં શારીરિક શક્તિ ૧૦ ગણી વધી જાય છે. જોકે એ કૃત્રિ રહે છે, પણ એક વાર તો એ ‘આ પાર કે પેલે પાર’ નો નિર્ણય કરી બેસે છે. એ અંતિમ પરિણામ સુધી લડતો રહે છે. તેની માનસિક સંતુલના-સ્વસ્થતા નષ્ટ થઈ જાય છે. તનાવ ઘણો જ વધી જાય છે. ક્રોધી વેરી બની જાય છે. વેર નો બદલો શા માટે ન લેવો, એવો દુશ્મન બનીને બાજની જેમ એ તૂટી પડે છે.

આટલી શક્તિ ક્રોધીમાં ક્યાંથી આવે છે ? આની ખબર નથી પડતી. એના હાથમાં-પુરસી, મેજ, જે કંઈ આવે તે લઈને તે ફેંકે છે, એટલું જ નહીં, એ તો માણસને ય ઉપાડીને ફેંકી દે છે. ઉપાડીને બારી યા દરવાજાની બહાર નાખી દે છે. કોઈ પણ પ્રકારની પરવા કર્યા વગર એ પ્રાણોની બાજુ લગાવી દે છે. મરવા-મારવા પર તો જાણે એ તૂટી પડ્યો હોય છે.

આટલું બચંકર, વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. એવું લાગે છે કે જાણે તેણે મહાપ્રલય કારી, તાંડવરૂપ ધારી શિવનું રૂપ ધારણ ન કર્યું હોય ! આવા ક્રોધમાં શરીરની અને મનની-માનસિક શક્તિ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચાઈ જાય છે. ક્રોધની સમાપ્તિ પછી એ ક્રોધી એવો થાકીને પડે છે કે જાણે ૫-૧૦ માઈલ દોડીને હાંફીને કોઈ યુવક પડ્યો હોય. એ અતિશય થાકનો અનુભવ કરે છે. શક્તિક્ષયનો અનુભવ કરે છે. બીજા બાજુ પોતે જો કમજોર હોય તો જાણે મુઠદાની જેમ પોતાની જાતને નિસ્તેજ અનુભવે છે. આખું ય લોહી જાણે કે બળીને ઊડી ગયું હોય એવો અનુભવ કરે છે. મસ્તક ઘખ-ઘખીને જાણે કે બળતું હોય છે. એને કોઈ પણ રીતે શાન્તિ નથી મળતી.

એ ઊંઘ લઈ શકતો નથી અને પરેશાન થતો મનના માનસિક-વૈચારિક દંદના વમળમાં ફસાતો દુઃખી થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કદાચ મગજની નસ પણ તૂટી જવાની શક્યતાઓ રહે છે, પરિણામે બ્રેઈન હેમરેજ પણ થઈ જાય છે. અને મોતના શરણે ચાલ્યો જાય છે. કારણ કે એવા વિકરાળ-ભયંકર રૂપધારીને બીજો કોઈ શરણ આપે એ પણ જાણે કે અસંભવ જેવું જ બની જાય છે. એટલા માટે જ મૃત્યુ સિવાય એને માટે બન્ય કોઈ જ શરણ નથી હોતું.

આવો, ક્રોધ કોને આવે છે ? કોઈ પણને ક્રોધ આવી શકે છે પરંતુ અશક્ત-અસ્વસ્થ કમજોર માણસને ક્રોધ ખૂબ જલદી આવે છે. તપસ્વીને પણ ક્રોધ આવવાની સંભાવના રહે છે. કારણ કે એ પણ કમજોર અને અશક્ત હોય છે. પરંતુ જો જ્ઞાનધારાને એ વધારતો રહે અને ક્રોધનાં નિમિત્તોથી દૂર રહે તો એ જરૂર બચી શકે છે. ભૂખ્યો-તરસ્યો પણ ક્રોધ કરવા માટે તરત જ તૈયાર થઈ જાય છે. માની-અભિમાની પણ જલદી ક્રોધ કરે છે. સોબી માણસ પણ લોભને લીધે તરત જ ક્રોધ કરી બેસે છે. અપરાધ-પાપ કરનારો પણ પોતાના પાપનો બચાવ કરવા માટે અગર તો પોતાની ઈજાજત બચાવવા માટે, પોતાનું ધાર્યું કરવા માટે પણ ક્રોધિત બનવામાં વાર કરતો નથી. મૃષાવાદ-અસત્ય બોલનારો પણ ક્રોધનો આશ્રય લેવા તૈયાર થઈ જાય છે. આ રીતે ક્રોધ કરનારા અનેક પ્રકારના લોકો હોય છે.

વેર-વૈમનસ્ય વધારનાર ક્રોધ -

તત્રોપતાપકઃ ક્રોધઃ ક્રોધો વૈરસ્ય કારણમ્ ।

દુર્ગતિર્વર્તની ક્રોધઃ, ક્રોધઃ શમ-સુખાર્ગલ્લા ॥

ક્રોધ એક પ્રકારનો તાપ જ નથી. પરંતુ સંતાપ પણ છે. તે પોતાના તાપથી સ્વ અને પર ઉભય ને તપાવે છે એટલે કે સંતપ્ત કરે છે. આ વેર-વૈમનસ્યનું મૂળ કારણ છે. [ક્રોધને દુર્ગતિનું કારણ બતાવ્યું છે.] તેમ જ આ જ ક્રોધ શમ-પ્રશમ ભાવ એટલે કે સુખશાન્તિની અર્ગલાકૃપ છે. એટલે કે સુખશાન્તિની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં અવરોધક છે.

ઉત્પાદ્યમાનઃ પ્રથમં દહત્યેવ સ્વમાશ્રયમ્ ।

ક્રોધઃ કૃશાનુવત્ પશ્યાદન્ય દહતિ વા ન વા ॥

[ક્રોધ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પહેલાં તો સ્વયં પોતાના આશ્રયને જ બાળે છે. બીજાં ને બાળે કે ન પણ બાળે. પરંતુ સૌથ પ્રથમ તો જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે એને તો બાળે છે.] સ્વયં પોતાને બાળતાં સ્વાશ્રિતનેય બાળે છે. આવો ક્રોધ અગ્નિ જેવો છે. જે રીતે અગ્નિ વધતો જાય છે અને માર્ગમાં જે કોઈ મળે તેને બાળે જ છે એ જ રીતે ક્રોધ-કષાય અગ્નિ પણ એવો જ હોય છે. ક્રોધીને જે કોઈ મળે તેને તે બાળતો જ જાય

છે. પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ એ ક્ષમાશીલ-સમતાધારી હોય તો એણે લીલા લાકડાની જેમ અગ્નિ બાળી શકતો નથી.

કોઈ પણ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ તરત જ શાન્ત કરવામાં ન આવે તો એ ક્રોધ અગ્નિથી ય વધારે ખતરનાક હોવાથી અગ્નિ જેટલું બાળે તેનાથી વધારે-બધું જ બાળીને ભસ્મી ભૂત કરી નાખે છે. એટલે જ તો લાગેલી આગને ઓલવવા જેટલો ઝડપી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એના કરતાં હજાર ગણી ઝડપથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને શાન્ત પાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ ઘટના છે કે દ્વૈપાયન ઋષિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધાગ્નિથી યાદવ કુળ અને સમસ્ત દ્વારિકા નગરી બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગઈ હતી. ઋષિનો ક્રોધ-દાવાનળ જેટલો ભયંકર હતો કે એ કોપથી બચવું સંભવ હતું જ નહીં. એવો ક્રોધ-વેર-વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. કારણ કે એ દ્વેષના ધરનો છે. એટલા માટે ક્રોધને કારણે દ્વેષાગ્નિ-વેર જલદી ઉત્પન્ન થાય છે. કહેવાય છે કે અભ્રુકને વધારે ઘૂંટવાથી-ઘર્ષણ ક્રિયાથી અતિશય ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે જેથી ભસ્મ બનેલ અભ્રુક અનેક ગણી ગરમ અને શક્તિશાળી બને છે. એ જ રીતે ક્રોધ કષાયને ય જેવલા વધારે ઘૂંટવામાં આવે એટલો જ એ દ્વેષાગ્નિને ધારણ કરે છે. પરિણામ સ્વરૂપ એવો દ્વેષ-વેર વૈમનસ્યનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ દ્વેષાગ્નિથી દુશ્મનાવટની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામ સ્વરૂપ જન્મ જન્માન્તર સુધી શત્રુતાની પ્રવૃત્તિ ચાલ્યા કરે છે. જેમ કે પાર્શ્વનાથ ચરિત્રમાં કમઠના જીવનમાં જોવા મળે છે. જે કે કમઠ મરુભૂતિનો સગો મોટો ભાઈ હતો છતાં પણ તેણે ભયંકર ક્રોધ-કષાય કર્યો અને એના રૂળ સ્વરૂપે મહાવેર ઉત્પન્ન કર્યું. અને એવા ક્રોધમાં નિયાણું કરીને જનમ જનમ સુધી ભાઈનો દુશ્મન બનતો ગયો, અને વેરનો બદલો લેતો ગયો. આ રીતે ૧૦ જન્મો સુધી ક્રોધથી ચડેલા વેરમાં જન્મ બગાડતો ગયો. જે કે સમતાધારી સાધક મરુભૂતિનો આત્મા ૧૦ મા ભવમાં પ્રાર્શ્વનાથ ભગવાન બનીને મોક્ષે ગયો.

‘સમરાદિત્ય ચરિત્ર’ માં પણ આ જ ક્રોધને કારણે નવ ભવથી પરંપરા ચાલી-અગ્નિશર્મા અને ગુણસેન નામના બે મિત્રો વચ્ચેનો સામાન્ય ક્રોધ વધેલો દ્વેષ-વેરભાવનું ભયંકર રૂપ ધારણ કરી લે છે. અગ્નિશર્માએ વેરવૃત્તિમાં જન્મો સુધી પોતાના મિત્ર ગુણસેનને મારવાનું નિયાણું કરી લીધું. આ સંકલ્પની દ્વેષવૃત્તિને કારણે અગ્નિશર્મા પોતાના મિત્ર ગુણસેનને આગામી નવ જન્મો સુધી મારતો રહ્યો. આ રીતે ક્રોધવૃત્તિમાં જીવ મહાભયંકર વેર-દુશ્મનાવટ અને શત્રુતા બાંધી બેસે છે; આથી સાચે જ ક્રોધ દાવાનળ કરતાં ય વધારે ભયંકર ખતરનાક છે.

ક્રોધન કારણે નુકસાન -

આપણે કોઈ પણ દષ્ટિથી જોઈએ તો પણ ક્રોધ-કષાયમાં અલ્પ માત્રામાં પણ

ગુણ દેખાતો નથી જે કોઈ જગ્યા એ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે. ત્યાં એણે વિનાશ જ વર્ષો છે. પ્રીતિ-પ્રેમ-સ્નેહ આદિ સંબંધોને તોડી નાખવાનું જ કામ ક્રોધે કર્યું છે. 'દશવૈકલિક' આગમમાં યોગ્ય જ કહ્યું છે કે :- 'કોહો પીઝં પણાસેઙ્' - ક્રોધ પ્રેમ-પ્રીતિનો નાશ કરે છે. જે રીતે ભૂકંપ પર્વતમાં તિરાડો પાડી દે છે તે જ રીતે ક્રોધ-કષાય પણ બે સંબંધીઓ વચ્ચે સંબંધીને તોડતી મોટી ફાટ ઊભી કરી દે છે. આ ક્રોધથી તૂટલા સંબંધો વિપરીત રૂપ ધારણ કરે છે. પરિણામ સ્વરૂપ પ્રમી-દ્વેષી બની જાય છે. દયાળુ નિર્દય બની જાય છે. કોમળ હૃદયવાળો કઠોર બની જાય છે.. મૃદુસ્વભાવી ક્રૂર બની જાય છે. સરળ અને શાન્ત સ્વભાવનો માણસ પણ અસ્તો બની જાય છે. એનાથી ભારે કર્મો બાંધતો જીવ અનેક ભવો બગાડે છે.

શાસ્ત્રમાં પ્રસંગ આવે છે ગુરુ મહારાજે શિષ્ય ઉપર ક્રોધ કર્યો અને ક્રોધની વૃત્તિમાં એ વધારે ગરમ થઈ ગયા. એ શિષ્યને મારવા દોડયા. ક્રોધમાં અહિંસક પણ હિંસક બની જાય છે. પરિણામ એ આવ્યું કે હિંસક વૃત્તિમાં ક્રોધ કષાયને કારણે મારવાની બુદ્ધિમાં ભારે પાપકર્મ ઉપાર્જન કરીને ગુરુ મહારાજ સ્વયં મર્યા. મૃત્યુ પામીને બીજા જન્મમાં કૌશિક ગોત્રવાળા તાપસ બન્યા, તે તાપસના જન્મમાં પણ પ્રચંડ કોપ કરવાને કારણે ચંડ કૌશિક કહેવાયા. આ જન્મમાં પણ મારવાની દુર્બુદ્ધિમાં મૃત્યુ પામીને તે તિર્યંચ ગતિમાં સાપ બન્યા. પૂર્વજન્મના ક્રોધના સંસ્કારો ફરીથી સાપના જન્મમાં પણ ઉદયમાં આવ્યા. ચંડ કૌશિક સાપ ભયંકર વિષધારી-દષ્ટિ વિષી સાપ બન્યો. આ દષ્ટાંતથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ક્રોધ કષાયને કારણે સાધુનું ચારિત્ર પણ નિષ્ફળ જાય છે. આથી ચંડકૌશિકની મનુષ્યગતિ પણ બગડી અને તિર્યંચની દુર્ગતિમાં એને જન્મ લેવો પડ્યો. તીવ્ર રૌદ્ર ધ્યાનનો કષાય હોય તો નરકગતિમાં પણ જવું પડે છે. સજ્જાત્રીમાં ઠીક કહ્યું છે કે -

ક્રોધે ક્રોડ પૂરવ તણું, સંયમ ફલ જાય,

ક્રોધ સહિત તપ જે કરે, તે તો લેખે ન થાય...કડવાં ફલ....

ક્રોધને કારણે પૂર્વ ક્રોડ વર્ષના ચારિત્રનું ફળ પણ નષ્ટ થાય છે. એટલે કરોડો વર્ષોનું ચારિત્ર નિષ્ફળ જાય છે. તેમ જ ક્રોધ સાથે કરેલું તપ પણ કદી ય કામચાબ બનતું નથી.

હરત્યેકદિનેનૈવ તેજઃ ષાળ્મસિકં જ્વરઃ ।

ક્રોધઃ પુનઃ ક્ષણેનાપિ, પૂર્વ ક્રોદ્યાર્જિતં તપઃ ॥

માણસને તાવ આવે છે તો જવરગ્રસ્ત માણસ સર્વથા શક્તિહીન બની જાય છે. ચિકિત્સા સૂત્ર કહે છે કે એક દિવસનો તાવ ૬ મહિના પૂરી શક્તિ નષ્ટ કરી દે છે. પરંતુ એનાથી વધારે એક ફાણનો ક્રોધ પૂર્વ કરોડ વર્ષના ચારિત્ર અને તપના ફળને નષ્ટ કરી દે છે.

આ રીતે જવર અને ક્રોધની તુલના કરતાં ક્રોધ-જવર કરતાં ય વધારે ઘાતક સિદ્ધ થાય છે. જો કે તપ કરવું એ કોઈ સામાન્ય વાત નથી પરંતુ જ્યારે એક ધોર તપસ્વી ઉગ્ર તપ કરે છે અને તે એકદમ સાધારણ ક્રોધથી પણ પોતાની જાતને બચાવી શકતો નથી તો તે અતિદીર્ઘ તપનો ભોગ આપીને પોતાની સાધનાને નષ્ટ કરી દે છે. કહે છે કે ક્રોધથી ઉત્પન્ન વેર વૈમનસ્યની પરંપરામાં સુભુમ અને પરશુરામ એક બીજાના વેરી-દુશ્મન બનીને ઘાતક બન્યા, અને એમણે ક્રોધની વૃત્તિમાં મહાવિનાશનું સર્જન કર્યું.

ક્રોધ કરવાની આદતથી દ્વેષવૃત્તિ અતિ જલ્દિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેના ફળરૂપે વેર-વૈમનસ્ય અને શત્રુતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થવામાં વાર લાગતી નથી. ક્રોધ સ્વ અને પર ઉભયનું નુકસાન કરે છે. આ રીતે આત્મશત્રુરૂપ ક્રોધ-કષાયનું સ્વરૂપ સતત ઓળખીને આપણે સદૈવ જગૃત રહેવું જોઈએ.

માન-અભિમાનથી પતન -

अहंकारो हि लोकानां, नाशाय न तु वृद्धये ।

यथा विनाशकाले स्यात्, प्रदीपस्य शिखोज्ज्वला ॥

માન-અભિમાન સદાય લોકો માટે વિનાશકારી સિદ્ધ થયું છે. કદીય લાભ કે ફાયદાકારક બન્યું નથી. જેનો વિનાશ નજીક હોય છે, એ વધારે અભિમાન કરતો દેખાય છે. યોગ્ય જ કહ્યું છે કે - 'વિનાશકાલે વિપરીત બુદ્ધિ' એટલે વિનાશકાળ જ્યારે સામે આવે છે ત્યારે મનુષ્યની બુદ્ધિ વિપરીત બની જાય છે.

એક નાનકડા દષ્ટાંત દ્વારા આ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે બળતો દીપક જ્યારે બુઝાવા આવે છે ત્યારે-જ્યારે એમાં રહેલું તેલ સમાપ્ત થવાની તૈયારીમાં હોય છે તે વખતે દીપકની જ્યોત વધારે તેજ બનીને વધે છે. આ વધેલી જ્યોતને જોઈને એ જલદી સમજમાં આવી જાય છે કે હવે એ બુઝાવાનો છે.

આ ઉપમાનો ઉપનય ધરાવતાં કહ્યું છે કે પતન યા વિનાશ સમીપ આવતાં જ મનુષ્ય વધારે માનમાં ઊછળ કૂદ કરે છે એ માનસૂચક ભાષા બોલવા લાગે છે. એનો અહંભાવ હાલતાં ચાલતાં ક્રિયામાં પણ વ્યક્ત થયેલો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આ રીતે માન-અભિમાનને પતનનું સૂચક-નિમિત્ત પ્રતાપવામાં આવ્યું છે.

રામાયણની વાત ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે રામ-રાવણનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે લક્ષ્મણ બેહોશ થઈ ગયા હતા. એમને હોશમાં લાવવા માટે સંજીવની જડી બુટ્ટીની જરૂર હતી. એ કામ માટે હનુમાનજીને મોકલવા માં આવ્યા. રામભક્ત હનુમાનને સંજીવનીનો પત્તો ન લાગતાં આખો પર્વત ઉપાડીને આકાશ માર્ગેથી ઊડીને આવતા હતા, ત્યારે નીચેથી જોતાં ભરતજીએ વિચાર કર્યો કે કોઈ દુશ્મન-દુષ્ટ રાક્ષસ જઈ રહ્યો છે. આ વિચારે તેમણે એ જ ફાણે તીર માર્યું તીર લાગતાં હનુમાનજી નીચે પડ્યા અને

પ્રિયતાં જ એમના મુખમાંથી 'રામ-રામ' નો અવાજ નીકળી પડ્યો. ભાઈ રામનું નામ સાંભળતાં જ ભરતજીએ હનુમાનજી પાસે આવીને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી. એટલામાં હનુમાજીએ ભરતના ચરણોમાં પડીને ક્ષમા માગી અને કહ્યું અપરાધ આપનો નથી પરંતુ મારો છે." કૃપયા આપ મને ક્ષમા કરો. ભરતજીએ ફરીથી કહ્યું - "કૃપયા આપ મને શરમાવો નહીં. પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે તીર મેં છોડ્યું આપને લાગ્યું અને આપ નીચે પડ્યા. એટલા માટે આપ મને ક્ષમા કરો". પરંતુ હનુમાનજીએ કહ્યું "નહીં, નહીં મનુષ્ય પોતાના માન-અભિમાનને કારણે પડે છે" હું આકાશ માર્ગે જઈ રહ્યો હતો ત્યારે મારા મનમાં એવું અભિમાન આવ્યું કે - છે કોઈ મારા જેવો શક્તિશાળી ? જોઈ મારી શક્તિ ? આખા પર્વતને ઉપાડીને હું આકાશમાર્ગે ઊડી રહ્યો છું.... હું તો મારા અભિમાનથી પડ્યો છું. 'અભિમાન' કર્યું એ મારો પહેલો મોટો અપરાધ છે. એટલે આપ મને ક્ષમા કરો." આટલું બોલીને હનુમાન સત્વરે રામના ચરણોમાં પહોંચી ગયા. આ રીતે માન-અભિમાનથી માણસનું પતન થાય છે.]

સત્તાન્ધનો નશો -

સંસારમાં ઘણા પ્રકારના અંધ માણસો હોય છે. જન્માન્ધ, કૃત્રિમાન્ધ, રોગાન્ધ, કામાન્ધ, મદાન્ધ, લોભાન્ધ, ધનાન્ધ વગેરે. જે જનમથી અંધ છે તેવો જન્માન્ધ સૌથી સારો છે. કૃત્રિમ રૂપથી બનેલો અંધ કૃત્રિમાન્ધ રોગથી બનેલો અંધ છે. આ દષ્ટિદોષજન્ય અંધ હોય છે. પરંતુ આંખો હોવા છતાં પણ જેઓ અંધ હોય છે, તે કામાન્ધ, ક્રોધાન્ધ, લોભાન્ધ, ધનાન્ધ.

આ પ્રકારોના આંધળા લોકો આંખવાળા જરૂર હોય છે. પરંતુ કામ વિષય-વાસનાને કારણે બનેલા આંધળાઓને કામ સિવાય કશું જ દેખાતું નથી. ક્રોધાન્ધ જે ક્રોધના આવેશ-આવેગમાં અંધ બન્યો હોય છે એને ક્રોધકષાયની જવાળામુખી કશું જ દેખાતું નથી કે કોણ મોટા છે અને કોણ નાના છે ! એ કોઈનોય વિવેક રાખી શકતો નથી. આ રીતે મદાન્ધ છે. મદ + અંધ, મદ = સત્તા, પદ, માન, અભિમાનના નશામાં ચક્રચૂર હોવાને કારણે એને કશું દેખાતું નથી. જેમ વર્તમાનમાં સત્તાના સિંહાસનના લોલુપ નેતાઓને પોતાની સત્તા પદ પ્રતિષ્ઠા, માન સન્માન સિવાય અન્ય કશું જ દેખાતું નથી.

એ જ રીતે લોભમાં અંધ બનેલા ને ય પોતાના સ્વાર્થ સિવાય કશું જ દેખાતું નથી, આવાને સ્વાર્થાન્ધ કહેવાય છે. એ જ રીતે ધનસંપત્તિના નશામાં ચક્રચૂર મનુષ્ય પણ એક પ્રકારનો અંધાળો હોય છે. એ નાના, નિરપરાધી, ગરીબ, દીન દુઃખીને જોતો નથી. એક પ્રકારના નશામાં ચક્રચૂર થઈને જાણે કે આંધળો બની જાય છે. એટલા માટે સત્તાનો નશો પણ ભયાનક હોય છે. પોતાના પદ-સત્તાના નશામાં એ કેટલાય માણસોને મારી પણ નંખાવે છે. એટલા માટે માન- અભિમાન પણ એક પ્રકારનું ઝેર જ છે.

શરાબ-મદિશનો નશો તો ૨-૪-૧૦ કલાકમાં ઊતરી પણ જશે વૈરંતુ આ નશો તો વર્ષો સુધી ઊતરશે નહીં.

માનને આશ્રય ન આપો

શ્રુત-શીલ-વિનય-સંદૂષણસ્ય ધર્માર્થકામવિઘ્નસ્ય ।

માનસ્ય કોડબકાશં મુહૂર્તમપિ પંડિતો દદ્યાત્ ॥

‘પ્રશમરતિ’ માં કહ્યું છે કે - શ્રુત = જ્ઞાન, શીલ, ચારિત્ર અને વિનયાદિ ગુણોને દૂષિત કરનાર તથા ધર્મ, અર્થ કામાદિ પુરુષાર્થોમાં વિઘ્ન કરનાર માન કષાયને ક્યો વિદ્વાન માણસ પોતાના જીવનમાં સ્થાન આપે ? એક પ્રશ્નચિહ્નથી સંબોધન કરતાં આ સવાલ આત્માને પૂછવામાં આવ્યો છે.

આપણે આશ્રય કોનો સ્વીકારવો જોઈએ ? પોતે જે કષાયના ત્યાગી છે એ જ જગતમાં ઉપદેશ આપવાના અધિકારી છે. નમ્રતા-વિનમ્રતા, વિનય, વિવેક ગુણોનો નાશ કરનાર માન કષાય કોણ અટકાવી શકે છે ? એની સાથે ધર્મ-અર્થ, કામાદિ કાર્યોમાં પણ વિઘ્ન નાખનાર, આત્મવિકાસ માર્ગમાં અવરોધક એવા આ કષાયને પોતાના જીવન-વ્યવહાર ક્ષેત્રમાં કોણ લાવે ? જ્યાં માન જશે ત્યાં, વિનાશ ઊભો કરી દેશે. માન આત્માની નમ્રતા, મર્યાદા નમસ્કાર ભાવની વૃત્તિનો નાશ કરે છે. નમો ભાવ આત્માનો ગુણધર્મ છે. એનો નાશ કરીને માન કષાયને ભાવવાની આટલી મોટી ભૂલ કોણ કરશે ? જ્ઞાની જેટલો નમ્ર-વિનમ્ર હશે એટલો જ એ સારો લાગશે. નમન કરવાથી યા તો કોઈ કારણે ક્ષમા-નમ્રતામાં કર્મક્ષયની સાધના થાય છે તો પછી ક્યો જીવ માન-અભિમાન કરશે ? આથી ગર્વ-અભિમાન ન કરવામાં જ વિશેષ લાભ છે.

૮ પ્રકારનાં અભિમાન

જાતિ-લાભ-કુલૈશ્વર્ય-બલ-રૂપ-તપ-શ્રુતૈઃ ।

કુર્વન્ મદ પુનસ્તાનિ હીનાનિ લભતે જનઃ ।

[જાતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, બળ, રૂપ, તપ અને શ્રુત (જ્ઞાન) વગેરે મુખ્ય રીતે આઠ પ્રકારનાં અભિમાન ગણવામાં આવ્યાં છે.]

જે જે કારણોથી માણસ અભિમાન કરે છે એ સંભાવ્ય સ્થાનો આ શ્લોકમાં ગણાવ્યાં છે. (૧) ઉચ્ચ જાતિ પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય પોતાના કરતાં નીચી જાતિ વાળાઓને જોઈને ઈર્ષ્યા-અભિમાન કરે છે. (૨) લાભ થવાથી-ધન, સંપત્તિ, સત્તા, પદ, પ્રતિષ્ઠા યશ, કીર્તિનો લાભ થવો-મળવો કે વધતો રહેવો વગેરે પ્રકારના લાભથી મનુષ્યના મનમાં અભિમાન વધે છે. (૩) પૂર્વ પુણ્ય ઉપાર્જનને કારણે આગામી કાળમાં ધન-ધાન્ય, ભોગ વિલાસ, ઐશ્વર્યની વિપુલ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય અને જીવન આરામી-વિલાસી બની જાય એ નિમિત્તોમાં પણ લોકોમાં અભિમાન જાગે છે. (૪) બળ, શક્તિ અગર-તાકાત વધારે વધવાથી પણ મનુષ્યને એનું અભિમાન ચડે છે.

પોતાની શક્તિથી તે બીજાને ડરાવે છે - દબાવે છે. એમાં પણ શસ્ત્રાદિ સાધન-સામગ્રીની શક્તિને પામીને મનુષ્ય મદિરા પાન કરાવેલા વાંદરાની જેમ ફૂદવા લાગે છે. આ પણ અભિમાનની સ્થિતિ છે (૫) રૂપમદ - દેહ સૌંદર્ય. શરીરનું રૂપ-લાવણ્ય-સૌન્દર્યાદિ પૂર્વ પુણ્યને કારણે સારું મન ભાવન મળ્યું, તો બીજાં કુરૂપ માનવોને જોઈને પોતાના રૂપનું અભિમાન વધે છે અને એ રીતે વધેલા અભિમાનને કારણે પોતાના રૂપનું પ્રદર્શન કરવા લાગે છે.

સારું કે ખરાબ રૂપ-રંગ એ જન્માન્તરીય કર્મોની દેન છે એમાં પણ નાશવંત કાયાનું રૂપ - જે આજ નહીં તો કાલે-એક ના એક દિવસે માટીમાં મળી જવાનું છે. આગમાં બળીને ભસ્મીભૂત થવાનું જ છે. એવી મળમૂત્રથી ભરેલ એક ચામડીની ચાદરથી ઢાંકેલી કાયાનું અભિમાન કેવું ? એનાથી ફરીથી પતન થાય છે. (૬) કુલમદ-ઉચ્ચ-નીચ ગોત્ર જન્મ મળવાથી પણ જીવોના મનમાં અભિમાન આવી જાય છે. મૃત્યુ પછી કોઈ જાતિ, કુલ, વંશ, ખાનદાનમાં યા ગોત્રમાં જન્મ મળે છે. એ આપણા પૂર્વોપાર્જિત ગોત્રકર્મને આધીન છે. જેવાં કર્મો બાંધ્યાં હશે એવા કુળમાં જન્મ મળશે. છતાં પણ ઉચ્ચ ગોત્ર યા કુળમાં જન્મ મળવાથી જીવ માન-અભિમાન કરે એ સર્વથા અનુચિત છે. (૭) તપમદ-પૂર્વજન્મોની આરાધના-તપ ત્યાગની સંસ્કારધારા પર આધારિત આ જન્મમાં પણ તપ-ત્યાગના સંસ્કારો ઉદયમાં આવી શકે છે. અને એને કારણે આપણે તપ ત્યાગાદિ ન્યૂનાધિક કરવા લાગ્યા અગર તો બીજાની અપેક્ષાએ જો આપણી તપશ્ચર્યા પ્રમાણમાં વધારે પણ થવા લાગે તો આપણે એનું અભિમાન ન કરવું જોઈએ. પોતપોતાના કર્મોને કારણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના જીવોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની કાયા મળે છે. કોઈને અશક્ત શરીર તો કોઈને સશક્ત શરીર, કોઈને રોગી શરીર તો કોઈને નીરોગી કાયા વગેરે મળે છે. જેને આધારે કોઈ તપ ત્યાગ વધારે કરી શકે તો કોઈ ઓછાં કરી શકે છે. પરંતુ આવાં જોઈને તપસ્વીએ પણ પોતાના તપને માટે માન-અભિમાન ન કરવું જોઈએ. (૮) શ્રુત (જ્ઞાન) મદ-જીવમાત્ર કર્માધીન છે. જન્મ જન્માન્તરમાં ઉપાર્જિત જ્ઞાન-અજ્ઞાનની કર્મ પ્રકૃતિના કારણે કોઈ જીવને શ્રુત-શાસ્ત્રાદિનું જ્ઞાન વધારે મળે છે તો કોઈને અજ્ઞાનાદિનો ઉદય વધારે રહે છે. કોઈ મંદમતિ તો કોઈ તીવ્રમતિ રહે છે. એવા વધારે જ્ઞાનવાળા જ્ઞાની જીવે પણ કદીય અભિમાન ન કરવું જોઈએ. આ જ્ઞાન પણ અભિમાન લાવવામાં સહાયક બને છે. આથી એનાથી બચવું એ લાભદાયી છે.

આ રીતે સંસારમાં માન-અભિમાનનાં મુખ્ય આઠ કારણો છે. એના આધારે યા તો એમની વિશેષ પ્રાપ્તિનાં કારણોથી જીવ અભિમાન કરવા લાગી જાય છે. પરંતુ શ્લોકની બીજી પંક્તિમાં પૂ. કલિકાલ સર્વજ હેમચંદ્રાચાર્યજી સદ્ શબ્દોમાં જણાવે છે કે - કુર્વન્મદઃ પુનસ્તાનિ હીનાનિ લભતે જનઃ । આવા મદ-માન અભિમાન કરનારો

જીવ ફરીથી હીન દશા પ્રાપ્ત કરે છે. કર્મશાસ્ત્રનો આ પ્રસિદ્ધ નિયમ છે કે જીવ જે વસ્તુનું અભિમાન કરે છે તેને કાળાન્તરે-યા જન્માન્તરે એ વસ્તુ હીન-વિપરીત મળે છે આથી એ સમજીને પણ સર્વથા અભિમાનથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો હિતાવહ છે.

અનંતાનુબંધી આદિ ૪ પ્રકારનાં માન

૪ પ્રકારના માન

અનંતાનુબંધી માન અપ્રત્યાખ્યાનીય માન પ્રત્યાખ્યાનીય માન સંજવલન માન

[૧] અનંતાનુબંધી માન - માન અભિમાનનું સ્વરૂપ સર્વ જીવોમાં સમાન હોવા છતાં પણ જીવ વિશેષોની અધ્યવસાય તરતમતા અને માન-અભિમાનનું ન્યૂનાધિક પ્રમાણ અને કાલસ્થિતિ આદિની દૃષ્ટિથી અભિમાનના ચાર ભેદ પડે છે. એમને ચાર પ્રકારની ઉપમાની દૃષ્ટિએ સમજાવવામાં આવ્યાં છે. અભિમાની અક્કડ રહે છે. આ અક્કડતા સમાન સ્તંભ સાથે એને સરખાવવામાં આવ્યું છે. જેમ ઘરનો આધાર-પથ્થરનો થાંભલો અક્કડ રહે છે, તે કદીય વળતો નથી. એ રીતે અભિમાની માણસ પણ પોતાના અભિમાનને લીધે પોતાના અપરાધ માટે કે વડીલોની સામે પણ કદી નમવા તૈયાર થતો નથી, હાથ જોડીને નમન કરવાનું એના મનમાં બેસતું જ નથી. આથી આજીવન મૃત્યુ કાળ સુધી રહેનાર અભિમાન અનંતાનુબંધી પ્રકારનું માન કહેવાય છે.

(૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય માન - આ બીજા પ્રકારનું અસ્થિસ્તંભ જેવું અપ્રત્યાખ્યાનીય માન છે. જો કે આપણું હાડકું ખૂબ જ મજબૂત હોય છે તો પણ એ કોઈને કોઈ રીતે થોડું ઘણું વળે છે જ. એવું આ બીજા પ્રકારનું માન-અભિમાન કદીને કદી-સાલભરને અંતેય એકવાર નમી જાય છે. નમ્રતાથી હાથ જોડી યદે છે. એમાં પથ્થર કરતાં ઓછી અક્કડતા હોય છે. એ એક વર્ષની અવધિ સુધી રહેનાર અપ્રત્યાખ્યાનીય માન છે.

(૩) પ્રત્યાખ્યાનીય માન - પથ્થરના અને હાડકાના સ્તંભની અપેક્ષાએ લાકડાનો સ્તંભ કંઈક નરમ હોય છે. પ્રયત્ન વિશેષથી એને નમાવી શકાય છે. ભલેને થોડોક અમય લાગે. પરંતુ એ શક્ય જરૂર બને છે. બરાબર એવું જ પ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારનું ત્રીજું માન છે. એની પણ પોતાની અક્કડતા જરૂર હોય છે. છતાં પણ પ્રથમ બે કરતાં ઓછી. એ ચાર માસની અવધિમાં ગમે ત્યારે પોતાની તીવ્રતમ અક્કડતાને ઓછી કરીને ઝૂકવા તૈયાર થઈ જાય છે.

(૪) સંજવલન માન - ચોથું અંતિમ સંજવલન માન છે. એ વાંસની ખપાર-ચીપ-યા તો છાલની લાંબી લાકડી જેવું હોય છે. એ ખૂબ જ નરમ હોય છે. એનામાં વધારે

અકકડતા નમી હોતી. એ જ્યારે અને જે બાજુ નમાવો તે રીતે તે નમી જ જાય છે. નમવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. નરમપણું એ નમ્રતાનું સૂચક છે. વધારેમાં વધારે ૧૫ દિવસની એની કાળ મર્યાદા હોય છે. આવું સંજવલન માન વધારે ટકતું નથી. એ તો જલ્દિ તૈયાર થઈ જાય છે ઝૂકવા માટે !

આ રીતે ચાર પ્રકારનું માન શાસ્ત્રોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. માન-અભિમાન નાનું હોય કે મોટું, પરંતુ હોય છે બયાનક, તે આત્મગુણ, નમ્રતા આદિનો નાશ કરે છે. આથી એને છોડવું જ જોઈએ. નમ્રતા, મૃદુતા અને લઘુતામાં જ વિશેષ લાભ છે. અભિમાનનું પતન થાય છે. અભિમાનથી બધી જ ઈજ્જત-યેશ-કીર્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે. લઘુતાથી પ્રભુતા પ્રાપ્ત થાય છે.]

માયા કષાય -

ચાર કષાયોના ક્રમમાં ત્રીજી ક્રમ પર માયાને પણ કષાયના રૂપમાં ગણવામાં આવી છે. માયાને છળ કપટ, વિશ્વાતઘાત, પ્રપંચ, દગ્ગો, ફટકો વગેરે અનેક અર્થોમાં ગણી છે. આત્માનો ઋજુતા, સરળતાનો ગુણ આ માયાથી નષ્ટ થાય છે. આ માયા નામનો કષાય આત્માના ગુણનો સર્વથા નાશ કરે છે. એ કેટલાય પાપોની જનની છે. કહ્યું છે કે -

અનૃતસ્ય જનની, પરશુઃ શીલશાશ્વિનઃ ।

જન્મભૂમિરવિદ્યાનાં, માયા દુર્ગતિ કારણમ્ ॥

માયા અસત્યની જનની છે. શીલ રૂપી વૃક્ષને માટે જાણે કુલાડી છે, એ જ રીતે અજ્ઞાનરૂપી અવિદ્યા અર્થાત્ મિથ્યાત્વને માટે જાણે કે જન્મભૂમિ હોય એવી શીલઘાતક માયા દુર્ગતિના કારણરૂપ છે. એટલે તો કહ્યું છે કે -

સાચામાં સમક્ષિ વસે રે, માયામાં મિથ્યાત્વ રે પ્રાણી,

મ કરીશ માયા લગાર.

સજ્જાયની આ પંક્તિમાં સત્યને સમ્યગ્દર્શનનું કારણ બતાવ્યું છે, તો માયાને મિથ્યાત્વનું કારણ બતાવીને માયા ન કરવાની હિતશિક્ષા આપી છે. આ કારણે અદાર પાપસ્થાનોમાં સત્તરમા ક્રમ ઉપર માયામૃષાવાદ રાખ્યો છે.

માયા અને મૃષાવાદ જ્યારે મળે છે ત્યારે આ માયામૃષાવાદ નામનું પાપસ્થાનક બને છે. અને માયાપૂર્વક બોલવામાં આવેલ મૃષાવાદ મિથ્યાત્વને સત્તર જન્મ આપે છે. આથી આગળનું અદારમું પાપ ‘મિથ્યાત્વશાલ્ય’ ગણવામાં આવ્યું છે. કુટિલ મનોવૃત્તિને કારણે જીવ માયાવી સ્વભાવવાળો બને છે. જેમ સીધી આંગળીથી ધી નીકળતું નથી, એ તો વાંકી આંગળીએ થી જ નીકળે, એ રીતે માયાવી જીવ એમ માની જ બેઠો હોય છે કે ઋજુતાથી, સરળતાથી કામ થતું નથી. કામ કરવાની વૃત્તિમાં

પ્રવીણતા હોવી જરૂરી માનીને તે પ્રવીણ બની જાય છે. પરંતુ એને ખબર નથી પડતી કે સૂર્યની સામે ફેંકેલી ધૂળ ફેંકનારની જ આંખોમાં પડે છે. બરાબર જ કહ્યું છે કે -

કૌટિલ્યપટવઃ પાપાઃ માયયા વકવૃત્તયઃ ।

ભુવનં વચ્ચયમાના, વચ્ચયન્તે સ્વયમેવ હિ ॥

કુટિલતા-માયામાં કુશળ જીવો બગલા જેવી કપટવૃત્તિથી જાણે કે આખા જગતને ઠગવાની ઈચ્છા રાખે છે, અને એવી ઠગવાની પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે. પરંતુ એમને એ ખબર નથી કે તે જાતે જ ઠગાઈ રહ્યા છે. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો આ જ સાચું લાગે છે કે આપણે બીજાને શું ઠગી શકીએ ? પરંતુ ઠગવૃત્તિમાં ઠગવિદ્યા કરીને તે સમયે બાંધેલા કર્મોથી આપણે જાતે જ ઠગાઈ જઈએ છીએ.

આવી માયા-કપટવૃત્તિ જે કોઈએ કરી એ ભારે કર્મ બાંધીને દુર્ગતિમાં ગયા. ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’ કાર વાચક મુખ્યજી કહે છે કે- માયા તૈર્યગ્યોનસ્ય । માયા-કપટ કરવાથી જીવ તિર્યક ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે દુર્ગતિ છે, અને જો મનુષ્ય ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તો એમાં સ્ત્રીજન્મ પ્રાપ્ત કરે છે.

પૂર્વજન્મમાં ૬ મિત્રોએ સાથે સંયુક્ત રૂપે આરાધના-તપશ્ચર્યા ધર્મ ધ્યાન કર્યું; પરંતુ એક મિત્ર જે ભગવાન મલ્લીનાથનો જીવ હતો એણે માયા-કપટનું આચરણ ધર્મ આરાધનામાં પણ કર્યું, અને પરિણામ એ આવ્યું કે તેમણે સ્ત્રી બનવાનું કર્મ ઉપાર્જન કર્યું. (જે કે તીર્થંકર સ્ત્રીરૂપમાં નથી બનતા) છતાં પણ એ માયાવૃત્તિને કારણે સ્ત્રીરૂપ બન્યા. મલ્લીકુમારીના રૂપમાં સ્ત્રી દેહમાં જન્મ ધારણ કર્યો. એ તીર્થંકર જરૂર બન્યા. આવું શાસ્ત્રોમાં આશ્ચર્યકારક બતાવવામાં આવ્યું છે. આથી માયા-કપટની વૃત્તિથી ગતિ બગડી જાય છે. એ બીજાને ઠગવાને બદલે વાસ્તવમાં જોઈએ તો ‘આત્મવંચનારૂપ’ છે. બીજાને ઠગનાર સૌથી પ્રથમ તો પોતાની જાતને ઠગે છે. મહાપુરુષ માયાવી જીવને સાપ જેવો અવિશ્વસનીય માને છે.

‘પ્રશમરતિ’ કાર કહે છે કે :-

માયાશીલઃ પુરુષો યદ્યપિ ન કરોતિ કિઞ્ચિદપરાધમ્ ।

સર્પ ઇવાવિશ્વાસ્યો ભવતિ તથાપ્યાત્મદોષહતઃ ॥

માયા કરવી એ જ જોનો સ્વભાવ છે, એવો માયાવી જીવ કદાચ કોઈ અપરાધ ન પણ કરતો હોય, તો પણ તે પોતાની માયા-કપટ-છલવૃત્તિના દોષને કારણે સાપની જેમ અવિશ્વસનીય હોય છે. સાપ ચુપચાપ બેઠો હોય વર્તમાનમાં કશું જ ન કરતો હોય, તો પણ એનું વિશ્વાસ કરવામાં આવતો નથી. ક્યારે એ કપટ કરશે એનો કોઈ ખ્યાલ આવતો નથી. એ જ રીતે માયાવી જીવ કે જે માયા-કપટ કરવાની આદતવાળો હોય છે તે થોડીક વાર કશું જ ન કરતો, ચુપચાપ બેઠો હોય, છતાં પણ એને મિત્રની જેમ વિશ્વાસપાત્ર માની શકાતો નથી એ કપટવૃત્તિવાળો હોય છે અને બગલાની જેમ

શાન્ત, સીધો સાધો દેખાય છે. સ્થિર ઊભો રહેશે પરંતુ જેવી માછલી આવે તેવો જ તે બગલો માછલીને પકડીને ખાઈ જાય છે. આ રીતે જ માયાવી જીવ બગલા ભગત જેવો ઠગ ભગત છે. તે મોકો મળતાં જ પોતાની વૃત્તિનો ઉપયોગ કરી લે છે; તે કોઈને પણ પોતાની જાળમાં ફસાવી દે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તો તે પોતાની જાતને જ ઠગે છે. પોતાની ભૂલનો પોતે જ ભોગ અને છે અને સ્વોપાર્જિત કર્મનાં ફળ એને જે ભોગવવાં પડે છે -

મુખ મીઠો, જુઠો મને જી, કૂડ કપટનો રે કોટ,

જીભે તો જી જી કરે જી, ચિત્તમાં તાકે ચોટ - રે પ્રાણી...

માયાવીની ઓખપાણ આપતાં કહ્યું છે કે માયાવી મોઢે તો મીઠું મીઠું બોલશે. સારી વાતો જ કરશે. પરંતુ જૂઠું એના મનમાં વસ્યું હોય છે. એટલે જાણે કે કૂડ કપટની વૃત્તિનો કોટ પહેરીને ઊભો હોય છે. એટલે કે કપટનો કોટ (કિલ્લો) બનાવીને બેઠો હોય છે. જીભ ઉપરથી તો હા....હા.... જી....જી.... કરતો રહેશે. પરંતુ ચિત્તમાં તો તે બીજો જ વિચાર કરે છે - 'હવે આને કેવી રીતે ઠગું?'. 'મુખમાં રામ, બગલામાં છરી' જેવી એની મનોવૃત્તિ હોય છે. એ બોલશે જુદું, કરશે જુદું, માયા રાગના ઘરમાં રહેનારી છે. એ ક્રોધની જેમ જલદી તોડ ફોડ કરનારી નથી. એ તો ધીરે ધીરે શાંતિથી કામ કરનારી છે. ખબર પણ ન પડે એ રીતે એ ભેદી ચાલ ચાલે છે.

ક્રોધ તો સાપની જેમ ફૂતકાર કરીને જલદી ડંખ મારી બેસે છે. પરંતુ માયાવી ઉંદરની જેમ ફૂંક મારીને ધીરે ધીરે કરડે છે. એથી આ પ્રકાર **Cold and Slow Poison** - ઠંડા ધીમાં ઝેર જેવો છે. આ વિલંબ કરીને મારે છે. આવી માયાવૃત્તિને કારણે જીવનમાંથી સરળતા ઋજુ-સરળ સ્વભાવી જીવો હોય છે. આવા જીવને જ ધર્મનું પાત્ર બતાવ્યો છે. માયાવીને ધર્મ માટે અયોગ્ય ઠરાવ્યો છે, એ કુપાત્ર છે.

અનંતાનુબંધી આદિ માયાના ૪ પ્રકારો -

(૧) અનંતાનુબંધી માયા માયાનો સ્વભાવ વક છે. વૃક્ષતા એટલે સીધા સરળ ન ચાલતાં તે વાંકી ચૂંકી વક્રગતિએ ચાલે છે. એને જ કપટવૃત્તિની માયાવી ચાલ કહે છે. એટલા માટે માયાની ઉપમા પણ વાંકી ચૂંકી વસ્તુઓ સાથે આપવામાં આવી છે. વાંસનાં મૂળ-જડમૂળ જમીનની અંદર રહેલાં છે અને એ એટલાં વાંકા ચૂંકાં હોય છે કે એ જીવનભર કદીય સીધાં થઈ શકતાં નથી. વૃક્ષનું આખું જીવન વ્યતીત થઈ જાય તો પણ એ મુળીયાં કદાપિ વાંકાપણું છોડતાં નથી. એમને માટે એ સંભવ જ નથી. એ જ રીતે માયાવી વૃત્તિવાળા જીવમાં જે માયા પડી છે એ જીવન ભરના સુદીર્ઘ કાળમાં પણ વાંકી જ રહે છે. વક્રતા છોડતી જ નથી. આને અનંતાનુબંધી માયા કહે છે.

એવા માણસની વૃત્તિ અત્યંત કપટી-કુટિલ રહે છે. એ સદાને માટે માયાવી

વ્યવહાર જ કરે છે. એની વક્તા, કપટ વૃત્તિ, વિશ્વાસઘાત આદિ સ્પષ્ટ દેખાય છે એ તો જિંદગીભર એવું જ કરતો રહેતો હોય છે. અનંતાનુબંધી માયા હોવાને કારણે જિંદગીમાં કદીય સરળતા-ઋજુતા આવી શકતી નથી.

(૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય માયા - ઘેટાના માથા ઉપર શિંગડાં હોય છે તે પણ ગોળાકાર વળેલાં હોય છે. તે સીધાં સરળ ન રહેતાં વાંકાં રહે છે. એટલે માયાની એમની સાથે ઉપમા આપવામાં આવી છે. જે માયાવીવૃત્તિ એક વર્ષ માટે રહે અને અંતમા ચાલી જાય અને પછી ક્ષમાયમચનાદિ પ્રવૃત્તિથી એમાં સરળતા આવી જાય એને અપ્રત્યાખ્યાનીય માયા કહેવામાં આવે છે.

(૩) પ્રત્યાખ્યાનીય માયા - [એક બળદ પેશાબ કરતો કરતો જતો હોય તો તેના પેશાબની ધારા સીધી ન હોય પરંતુ સાપની ગતિની જેમ વાંકીચૂંકી હોય છે] જે માયા ૪ માસ સુધી રહે અને અંતમાં પશ્ચાત્તાપ આદિથી શાન્ત પણ થઈ જાય અને ફળ સ્વરૂપ સરળતા આવી જાય એવી માયાને પ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારની માયા કહેવામાં આવે છે.

(૪) સંજવલન માયા - એક કારીગર વાંસની છાલ કાઢતો હોય. એવી વાંસની છાલ વાંસથી અલગ થતાંની સાથે જ વળી જતી હોય છે. વાંકી થઈ જાય છે. પરંતુ એનું વાંકાપણું એટલું ઓછું હોય છે કે તમે ફરીથી એને સાધારણ પ્રયત્નથી સીધી કરો તો એક ક્ષણમાં સીધી થઈ જાય છે.] આવી છાલ જેવી માયા ને સંજવલન પ્રકારની માયા કહેવામાં આવે છે. એનો દીર્ઘત્તમ કાળ પંદર દિવસનો જ હોય છે. અંતમાં એ શાન્ત થઈ જાય છે. આવી માયામાં સરળતા જલદી આપી જાય છે.

આ રીતે ચાર પ્રકારની માયાનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. અને એની ઉપમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વાંકાપણા સાથે આપવામાં આવી છે. માયા એ આત્માનો વિભાવ છે. એ વૈભાવિક દશા છે. એ વિકૃતિરૂપ છે. મૂળ પ્રકૃતિ તો સરળ ઋજુતા છે. આથી સાર્જવ ભાવ - સરળતા ના ગુણનું આચરણ કરીને કોઈ પણ ઉપાયે 'માયા' નામના કષાયને દૂર કરવો જે જોઈએ. એ હિતાવહ છે. અન્યથા માયાની વૃત્તિથી અનેક પાપકર્મો થાય છે. ભારે કર્મોનો બંધ થાય છે. ચીકણાં કર્મો બંધાય છે. મિથ્યાત્વ-આદિની વૃત્તિ થાય છે.

સર્વ વિનાશક લોભ કષાય -

સર્વ વિનાશાશ્રયિણઃ સર્વવ્યસનૈક રાજમાર્ગસ્ય ।

લોભસ્ય કો મુખગતઃ ક્ષણમપિ દુઃસ્થાન્તરમુપેયાત ॥

'પ્રશમરતિ' કાર કહે છે કે સર્વ વિનાશનો એક માત્ર આશ્રય સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ તથા સર્વ વ્યસનોના એક માત્ર સજ્જમાર્ગ રૂપ - એવો લોભ જેનો વિષય બની ચૂક્યો છે એ માણસ ક્ષણમાત્ર પણ સુખ શાન્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે ? વાસ્તવમાં આ

લોભ સર્વ અપાયો-દુઃખોનું આશ્રય સ્થાન છે. એટલે કે એવા લોભના ઘરમાં આવીને જે કોઈ રહ્યો તે વિનાશના ગર્તમાં જ પડે છે. લોભી દુઃખી થાય છે એ આ કહેવાનો સાર છે. એ થોડીક વાર પોતાની જાતને સુખી માને છે પરંતુ અંતતોગત્વા એ વધારે દુઃખી થાય છે. દુઃખ એની સામે આવીને ઊભું રહે છે અગર તો એમ કહો કે દુઃખને આમંત્રણ આપવાનું કારણ જ આ લોભ છે.

આ સંસારમાં અનંત પદાર્થો છે. આવા પદાર્થોનું નિર્માણ માત્ર પુદ્ગલોથી થાય છે. પુદ્ગલ પોતે જડ દ્રવ્ય છે. એમાં વર્ણ, ગંધ, રસ-સ્પર્શ હોય છે. આથી એ પુદ્ગલોથી બનેલા પૌદ્ગલિક પદાર્થો રંગ-બેરંગી, ચટપટા, સ્સયુક્ત, ગંધવાળા હોય છે. એવા ભૌતિક - પૌદ્ગલિક પદાર્થોને જોઈને પુદ્ગલાનંદી જીવ આકૃષ્ટ થઈ જાય છે. અને એનો રાગી બનીને એને પ્રાપ્ત કરવા પ્રબળ ઈચ્છા ધરાવે છે. હવે જે ઈચ્છા રાગના ગોત્રની છે તે જીવનો પીછો છોડતી નથી તેથી જીવ એ પદાર્થો પામવા પાગલ થઈ જાય છે.

ચિત્ર દશાનું આ પાગલપન લોભનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. લોભ દશામાં ફસાસેલા જીવની હાલત ખરાબ થઈ જાય છે. અને તે જુગારી જેવો વ્યસની બની જાય છે. જે રીતે જુગારી ૨ રૂપિયા લગાવે છે અને એને ૧૦ રૂપિયા મળે છે; આજ લાભ જોઈને એના મનમાં ફરીથી લોભ વધે છે. ચાલો આ વખતે ૧૦ લગાવીએ સીધા ૧૦૦ મળશે. આ રીતે લોભથી લાભ અને લાભથી ફરી લોભ વધતો જ જાય છે.] યોગ્ય જ કહ્યું છે કે

जहा लाहो तहा लोहो, लाहाल्लोहो पवइइइ ।

दो मास कज्जं, कोडीए वि न मिट्ठयं ॥

જિમ જેમ લાભ થતો જાય છે, તેમ તેમ લોભ વધતો જાય છે, પછી લોભથી લાભ વધે છે - આ રીતે બંને એક બીજાના પુરક છે. એમના વધતા રહેવાથી એ વિષયચક્રમાં જે કોઈ જીવ ફસાઈ ગયો તો પછી એનું લાભ ચક્રમાંથી બહાર નીકળવું ખૂબ મુશ્કેલ બની જાય છે - નદી યા સરોવરના વમળ જેવો આ જીવન-વમળ છે. લોભને જીવનનો વમળ કહેવામાં આવે છે.]

આત્મા જે સમ્યગ્ જ્ઞાનના યોગથી એ સમજી લે કે સંસારનો અણમોલ ખજાનો મારા આત્મસ્વરૂપમાં અંદર પડેલો છે. મારા અનંત જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોનો ખજાનો મારી પોતાની અંદર જ છે. આ બહારના પદાર્થો તો પારકા છે - પર છે. પુદ્ગલજન્ય-પૌદ્ગલિક છે. મારા જ્ઞાનાદિ ગુણો ઉપર મારું આધિપત્ય છે. આ પૌદ્ગલિક પદાર્થો તો નાશવંત છે, ક્ષણિક છે, આજ છે ને કાલે નથી હોતા; જ્યારે તારા જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણો સર્વે શાશ્વત છે - તે નાશવંત-વિનાશી અગર તો ક્ષણિક નથી; સદૈવ તારી પાસે રહેનાર છે. આવું સુંદર સમ્યગ્ જ્ઞાન થઈ જાય તો ધીરેધીરે બાહ્ય પદાર્થોની લોભદશા

ઘટી જાય, અન્યથા આત્મવિશ્વાસની સાધનાના માર્ગ પર અગ્રસૂર થયેલો આત્મા પણ લોભને કારણે પતન પામે છે. ભલેને તે સાધુ સંત યા મહાન મહાત્મા હોય; પણ લોભને કારણે પતન શક્ય બને છે. સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે :-

પ્રાપ્યોપશાન્તમોહત્વં, ક્રોધાદિવિજયે સતિ ।

લોભાંશમાત્રદોષેણ પતન્તિ યતયોઽપિ હિ ॥

ઉપશાન્ત મોહ નામના ૧૧ મા ગુણસ્થાનક પર ચડેલો સાધક પણ પડે છે. ક્રોધ, માન અને માયા-આ ત્રણ કષાયો પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા છતાં થોડાક લોભને કારણે - અશંખાત્ર લોભદોષને લીધે સાધુ હોય તો પણ પતન પામે છે.

આ રીતે લોભકષાય આત્મસાધનાના ગુણસ્થાનક પર અવરોધક તત્ત્વ છે. આટલો ઊંચે ચડેલો આત્મા પણ એને લીધે પછડાટ ખાઈ બેસે છે. આ રીતે જોતાં લાગે છે કે બ્રહ્મચર્ય પાલન પણ સહેલું છે. માસ ખમણની તપશ્ચર્યા પણ અઘરી નથી, પરંતુ ક્રોધાદિ કષાયોને તેમજ લોભાદિને છૂતવા યા તો શાન્ત કરવા અતિ કઠિન કામ છે. મહાત્માગી, તપસ્વી અને જ્ઞાની મહાત્મા અષાઢાભૂતિ મુનિ લોભવૃદ્ધિમાં ફસાઈને પડ્યા, માત્ર ગોચરીએ ગયા હતા અને લાડુ જોઈને મન લોભાયમાન થઈ ગયું. મિનનું કોઈ ઠેકાણું નથી, મન તુચ્છમાં તુચ્છ વસ્તુમાં પણ લોભાયમાન થઈ જાય છે. અને મોટામાં મોટી વસ્તુમાં પણ લોભાયમાન થઈ જાય છે મન નાનું કે વસ્તુ નાની ? આનો તાગ કોઈ મેળવી શકતું નથી. નાનું બાળક પણ ચંદ્રને જોઈને લોભાવિષ્ટ થઈ જાય છે, અને એને લેવાની જીદ પકડે છે, આ લોભદશાનું પરિણામ છે.]

[અષાઢાભૂતિ મુનિ એ નૃત્યકારના ઘરમાંથી લાડુ લઈ લીધા, બહાર નીકળીને લોભનો વિચાર કર્યો અને બીજી વાર, ત્રીજી વાર, ચોથી વાર એના ઘેર ગયા. ફરી ફરી લાડુ વહોર્યા પરંતુ લોભનો અંત ન આવ્યો. આથી તે આઠમી-નવમી વાર પણ ગયા, રૂપ પરિવર્તન કરીને ગયા; ઘણા લાડુ લાવ્યો. લાડુનું દાન કરનારી નૃત્યકારની કન્યાઓ હતી. નૃત્યકાર પિતાની સૂચનાથી કન્યાઓએ અષાઢાભૂતિ મુનિને જાળમાં ફસાવ્યા અને જોતાંની સાથે જ મુનિ પડ્યા-ચારિત્રથી પતિત થઈને એમના જ ઘરમાં રહેવા લાગ્યા. મોજશોખ કરતાં વર્ષો વીતી ગયાં-બાર વર્ષ સુધીએ ઘરમાં ઘરસંસારી તરીકે રહ્યા.]

એક દિવસે એમનો આત્મા જાગૃત થઈ ગયો અને રાજાની સામે ભરત ચક્રવર્તીનું નાટક કરતાં કરતાં તે ભાવવિભોર થઈ ગયા. ભરત ચક્રવર્તીને કેવળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ હતી એ દૃશ્ય આવતાં જ અનિત્ય ભાવનાનો અભિનય જરૂર કરવા લાગ્યા, પરંતુ એ અભિનય માત્ર બાહ્ય ન રહેતાં આભ્યંતર કક્ષાએ પહોંચી ગયો. બસ, સૂતેલો આત્મા જાગી ઊઠ્યો.

વાસ્તવમાં એ અનિત્ય ભાવનાની ધારામાં ચડી ગયો; ક્ષપક શ્રેણી પર ચડી

ગયો, કર્મોના ચૂરે ચૂરા થઈ ગયા. જોત જોતાંમાં અષાઢાભૂતિ મુનિ કેવળજ્ઞાન પામી ગયા. લોભ દશામાં પડીને પણ ફરીથી બાજી સંભાળી લીધી અને આત્મકત્યાણ સાધીને મોક્ષે ગયા.

[લોભ દશામાં પડનારા ૧૦૦ માંથી ૯૦% હોય છે, પરંતુ પતન પામીને ફરીથી બહાર આવીને સદાને માટે લોભનો ત્યાગ કરી દેનારાઓ મુશ્કેલથી ૨ યા તો ૫% હશે. પડવું સહેલું છે પણ ચડવું અઘરું છે.]

૧૦ મા ગુણસ્થાનકથી પતન -

આત્મ વિકાસની શ્રેણિના ૧૪ ગુણસ્થાનકો છે. ક્રમશઃ આત્મા આ શ્રેણીમાં આગળ વધતાં એક દિવસે સંસારમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. પૂર્વ નિર્દિષ્ટ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ કષાયોનો ક્ષય થઈ જાય છે. જીવ આગળ વધતો જાય છે. આ રીતે આગળ વધતાં એ નવમા અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનક સુધી આવતામાં ૧૬ માંથી ૧૫ કષાયોનો સફાયો કરી ચૂક્યા હોય છે. અંતમાં સૂક્ષ્મ લોભ જ બાકી રહે છે. ક્રોધાદિ ખતરનાક કષાયો નષ્ટ થઈ ગયા પરંતુ સૂક્ષ્મ લોભ રહી ગયો હોય છે. એ દશમા સૂક્ષ્મ સંપરાય નામના ગુણસ્થાનક પર જાય છે. સંપરાયનો અર્થ છે-કષાય, એ પણ સૂક્ષ્મ રૂપમાં રહે છે. કોઈ સૂક્ષ્મરૂપ લોભ-જે દશમા ગુણસ્થાનક ઉપર ઉદયમાં આવીને જીવનું પતન કરે છે-આત્માનું અધઃપતન થાય છે. અને આખીય સાધના ઉપર પાણી ફરી જાય છે. જેમ કોઈ મુસાફર ના પગમાં નાનકડો કાંટો અગર કાચ ફસાઈ જાય અને એની જેવી સ્થિતિ થાય છે એ જ રીતે ગુણસ્થાનક પર આરોહણ કરનાર સાધકની અવદશા હલકા-નનકડા-સૂક્ષ્મ લોભને કારણે થાય છે. યોગ્ય જ કહ્યું છે કે લોભ સર્વ પાપોનું મૂળ-નિમિત્ત છે :-

सर्वेषां पापानां निमित्तं लोभ एव हि ।

ચાતુર્ગતિક સંસારે, મૂયો ભ્રમનિબંધનમ્ ॥

સર્વ પાપોના મૂળ-નિમિત્તરૂપ લોભ છે. [આથી એ પાપનો બાપ (જનક) કહેવાય છે] ચાર ગતિના સંસારમાં ફેરવનાર-ભટકાવનાર પરિભ્રમણકારક એ જ છે. સાચી વાત છે કે લોભને કારણે મનુષ્યની વૃત્તિ બગડી જાય છે અને પરિણામ સ્વરૂપ એ દુર્ગતિમાં જાય છે, તેથી પાપનો બાપ કોણ એમ પૂછવામાં આવે તો સાફસાફ કહી શકાય કે પાપનો બાપ લોભ છે. અન્ય કષાયોનો તથા પાપોનો જનક પણ લોભને ગણાવ્યો છે. કહ્યું છે કે :-

लोभात् क्रोधः प्रभवति, लोभात् कामः प्रजायते ।

લોભાત્ મોહાશ્ચ નાશાશ્ચ, લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ ॥

લોભથી ક્રોધ પણ વધે છે. લોભથી કામ-વિષય વાસના જન્યૂત થાય છે. લોભથી જ મોહવૃત્તિ વધે છે. આ લોભથી વિનાશ પણ થાય છે. એટલા માટે લોભ

જ પાપનું મૂળ કારણ છે. લોભ, કપાય સર્વનાશનું કારણ બને છે. લોભથી સૌથી મોટું નુકસાન તો એ થાય છે કે આત્માની સંતોષવૃત્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે. સંતોષ ભાવનાનો નાશ થતાં જીવનમાં અસંતોષ વૃત્તિ આવે છે. એનાથી અશાંતિ વધે છે. અશાંતિને લીધે જીવન દુઃખી થઈ જાય છે. આ રીતે સુખ શાન્તિ ચાલી જાય છે. જ્યારે 'સંતોષી નર સદા સુખી', આથી લોભને સર્વ દોષોની ખાણ કહેવામાં આવે છે :-

આકર: સર્વદોષાણાં ગુણગ્રસન રાક્ષસ: ।

કન્દો વ્યસનવલ્લીનાં લોભ: સર્વાર્થબાધક: ॥

લોભ સર્વ દોષોની ખાણ છે. ખાણમાંથી જેમ પથ્થર કોલસા નીકળે છે, એ જ રીતે લોભની ખાણમાંથી કેટલાય પ્રકારના દોષો પ્રકટ થાય છે. આ રીતે લોભ અનેક ગુણોનો ઘાત કરનાર રાક્ષસ છે. લોભને કારણે ઘણા સારાસાર ગુણો નષ્ટ થઈ જાય છે. એને વ્યસનરૂપી લતાઓનો મૂળ કંદ કહેવામાં આવે છે. કેટલાય વ્યસનો લોભને કારણે વધે છે. આથી લોભ સર્વ શુભ હેતુઓમાં કાર્યોમાં બાધક-અવરોધક છે. આત્મવિકાસની સાધનામાં આ લોભ ઘાતક સિદ્ધ થયો છે.

અનંતાનુબંધી આદિ ૪ પ્રકારનો લોભ

લોભને રંગ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. જેમ એક રંગ કાચો હોય તો જલદી ઊડી જાય છે; અને જો પાકો હોય તો ઊડી જતો નથી. એ જ રીતે ઉપરના ચાર ભેદોથી કાચો અને પાકો લોભ દર્શાવવામાં આવ્યો છે

(૧) પ્રથમ ભાગમાં કપડાને કિરમજીનો રંગ ચડાવવામાં આવ્યો છે. કિરમજી એક એવો પાકો રંગ આવે છે કે જો એકવાર કપડા ઉપર લગાડ્યો હોય તો એને દૂર કરવો અસંભવ બની જાય છે. કપડું જો બળી જાય તો એ રંગ એ રૂપમાં જ નાશ પામે છે. આવો જ અનંતાનુબંધી નામનો લોભ છે. આ લોભ જીવનભર રહે છે. આવા લોભનો અંત જીવનમાં કદીય થતો નથી-એ કદીય નષ્ટ થતો નથી, પ્રાણની સાથે જ આવા લોભનો નાશ થઈ શકે છે.

(૨) બીજો અપ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારનો લોભ છે. બળદ ગાડાના પૈડામાં જે કાળી મળી બને છે એ પણ એક રંગ છે. એ પાકો જરૂર હોય છે પરંતુ કિરમજી રંગ જેટલો પાકો નથી હોતો. આ કાળી મળી એકાદ વાર જો સાગી ગઈ તો પ્રયત્ન કરવાથી નીકળી પણ જાય છે - ૮-૧૦ વાર ઘોવાથી નીકળી જ જાય છે. એ રીતે અપ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારનો લોભ સાલભર રહે છે. પરંતુ પ્રયત્ન વિશેષથી વર્ષના અંતે એ નીકળી જાય છે - નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલા માટે અપ્રત્યાખ્યાનીય લોભની બળદ ગાડાના પૈડાની મળી સાથે ઉપમા આપી છે.

(૩) ત્રીજો પ્રત્યાખ્યાનીય લોભ જો પહેલા બેની અપેક્ષાએ વધારે કાચો હોય છે. માતા બાળકની આંખમાં કાજળ-મેંશ નાખે છે. જો કે આંખો કાળી થઈ જાય છે પરંતુ

ધોવાથી - સાફ કરવાથી દાગ એક દિવસમાં પૂરો નીકળી જાય છે. એ જ રીતે પ્રત્યાખ્યાનીય પ્રકારનો લોભ માત્ર ૪ માસ સુધી જ ટકે છે. એની કાળમર્યાદા એટલી જ હોય છે. એક દિવસે ક્ષમા-સમતા-સંતોષ વૃત્તિથી એ નષ્ટ પણ થઈ જાય છે.

(૪) ચોથો પ્રકાર છે સંજવલન લોભનો. આ લોભનું પ્રમાણ હમેશાં ઓછું હોય છે. એટલે એને હલકા રંગની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. હળદરનો રંગ હલકો-સાધારણ હોય છે. હળદરનું પાણી કપડા ઉપર પડી જાય તો કપડું પીળું જરૂર પડે છે પરંતુ એ રંગને દૂર કરવા માટે પેટ્રોલ-થિનરની જરૂર પડતી નથી. એ તો ખૂબ કાચો રંગ છે. થોડીક વાર તડકામાં રાખવાથી પાણ-છીડી જાય છે. આવો સંજવલન લોભ હોય છે. જો કે એ ઉદયમાં આવે છે જરૂર. પરંતુ એ હલકા પ્રકારનો હોય છે. એનો સમય વધારેમાં વધારે માત્ર ૧૫ દિવસ હોય છે, વધારે નહીં.

છટ્ઠા ગુણસ્થાનકથી આગળ એવો લોભ આવે છે. તે આવે છે ય જલદી અનેચાલ્યો પણ જાય છે જલદી. આ રીતે ચારે ય લોભની ઉપમા કાચા-પાકા રંગોની સાથે આપીને સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

ચારે ય કષાયો નુકસાનકારક છે -

‘શ્રી દશવૈકાલિક’ આગમમાં ઉપદેશ આપતાં પ્રભુએ કહ્યું છે કે ક્રોધ, પ્રીતિ-સ્નેહને-સંબંધને તોડી નાખે છે. આજનો પ્રેમી કાલનો શત્રુ બની જાય, આજનો રાગી એક દિવસ દ્વેષી બની જાય છે. ક્રોધ એ તો છરીની જેમ-કાતરની જેમ માત્ર કાપવાનું કામ કરે છે. એ એકના બે ટુકડા કરે છે. રંગમાં ભંગ કરીને બાજુ બગાડી નાખે છે. આખું ય વાતાવરણ વેર વિખેર કરી દે છે.

માન કષાય વિનય વિવેકના ગુણોનો નાશ કરી દે છે. નમ્રતા-મૃદુતાનો ભાવ, વિનયભાવ, માન-અભિમાનથી ચાલ્યો જાય છે. મનુષ્ય માનથી અકકડ-અભિમાની બને છે. જેમ રાસબીને શરાબનો નશો ચડે છે તેમ માની-અભિમાનીને મળેલી સંપત્તિ યા પદ પ્રતિષ્ઠાથી એક પ્રકારનો નશો ચડી જાય છે. એથી સે નમ્ર બની શકતો નથી. એનામાં લઘુતાનો ગુણ ટકતો નથી. નમસ્કાર ભાવ યા નમો ભાવની વૃત્તિ ન રહેવાને કારણે તે તુરંત ભાષા અને હલકા આચાર વિચાર વાળો બને છે. બીજનો આદર સત્કાર કરી શકતો નથી. એ બીજને નમસ્કાર કરવાને બદલે વધુ તો તિરસ્કાર જ કરે છે. બીજનું અપમાન વધારે કરે છે. માન-અભિમાનની વૃત્તિમાં એ ઊંચી ડોકે ચાલે છે.

માયાવી જીવ કપટ વૃત્તિને કારણે બિલ્લી જેવું વર્તન કરે છે. કૂડ-કપટની વૃત્તિ મનમાં રહેવાને કારણે એ સદૈવ બીજને ઠગવાની વૃત્તિ રાખે છે. જેમ બિલાડી રાત દિવસ ઉંદર, કબુતર પકડવાની મનોવૃત્તિમાં રાચતી હોય છે એવી રીતે માયાવી જીવ

કોઈને પોતાની જાળમાં ફસાવવા કોશિશ કરતો રહે છે.

માયાવી દંભી હોય છે, આથી એ દંભી વૃત્તિથી બીજાને ઠગે છે. માયાવી જીવ ધર્મનું આચરણ કરવાને પાત્ર હોતો નથી. એ કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં અપાત્ર યા કુપાત્ર જ ગણાય છે. ઋજુ અને સરળ સ્વભાવી જીવ જ ધર્મના ક્ષેત્રમાં અને સર્વત્ર પાત્ર-સુપાત્ર ગણાય છે.

માયા નામના કષાયમાં મિથ્યાત્વની ભાવના વધારે રહે છે. અર્થાત્ માયા-કપટ કરતાં કરતાં મિથ્યાત્વ ખૂબ જલદી આવી જાય છે; એટલા માટે માયાને મિથ્યાત્વનું ઘર કહેવામાં આવ્યું છે. (માયામાં મિથ્યાત્વ રે પ્રાણી મ કરીશ માયા લગાર) માયામાં જ મિથ્યાત્વ રહે છે એટલા માટે હે પ્રાણી ! માયા-કપટ ન કર. માયાવી જીવ તિર્યચ ગતિનું આયુષ્ય બાંધીને પશુપક્ષીની યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે. 'માયા તૈર્યગ્યોનસ્ય' નો મનુષ્યગતિમાં જીવ જાય તો તે માયાને કારણે સ્ત્રીરૂપમાં જન્મ ધારણ કરે છે. આથી કોઈ પણ ઉપાયે માયા દૂર કરી જ નાખવી જોઈએ.

માયા આત્મગુણ ધાતક છે. ઋજુતા-સરળતાનો નાશ કરનાર છે. માયા મિત્રતાનો નાશ કરનારી છે.

ઓથો કષાય છે-લોભ. જગતમાં સૌથી વધારે પ્રમાણ લોભનું દેખાય છે. મહાપુરુષોએ લોભને સર્વનાશ કરનારો કહ્યો છે. મનુષ્યમાં ગમે તેટલા ગુણો હોય પરંતુ એ બધા ગુણો લોભને કારણે ઢંકાઈ જાય છે. સંતોષ એ આત્માનો ગુણ છે, જેને લીધે આત્મા સુખ શાન્તિ અને તૃપ્તિનો અનુભવ કરે છે. પરંતુ લોભવૃત્તિની વૃદ્ધિ થતાં જીવ સંતોષ-સુખ ખોઈ બેસે છે.

આ રીતે ચારે પ્રકારના કષાયો આત્માના ગુણોનો ધાત કરે છે. આ જ વાત ઉમાસ્વામિજીએ 'પ્રશમરતિ' ગ્રંથમાં બતાવી છે.

ક્રોધાત્-પ્રીતિ-વિનાશ, માનાદ વિનયોપઘાતમાડડ્જોતિ ।

શાદ્યાત્પ્રત્યય-હાનિ:-સર્વગુણ વિનાશનં લોભાત્ ॥

ક્રોધથી પ્રીતિ-પ્રેમનો નાશ થાય છે. માનથી વિનય વિનમ્રતાનો ગુણ નાશ પામે છે. શઠતા-દાંભિકતા યા માયાવૃત્તિને કારણે વિશ્વાસની હાની થાય છે. માયાવી ઉપર કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી. અને સર્વ ગુણોનો વિનાશ કરનારો લોભ છે. લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે. આ રીતે ચારે ય કષાય આત્માનું ભારે નુકસાન કરનાર છે. એક તરફથી ગુણોનો ધાત કરવો અને બીજી બાજુથી ભારે આકરો કર્મ બંધ કરાવવો, જેથી ભવ-સંસારમાં અનંતકાળ સુધી જીવ પરિભ્રમણ કરતો રહે. કર્મબંધ કારક કષાયો છે. કષાયને કારણે લેશ્યા પણ અશુભ રહે છે અને ધ્યાનના અધ્યવસાય પણ આર્ત-રોદ્ધ ધ્યાનના રહે છે, આ રીતે કર્મબંધ થતો જાય છે. કષાય આત્માના મૂળભૂત સ્વભાવને દબાવીને વિભાવ ને અર્થાત્ વિકૃત ભાવને પેદા કરે છે. પરિણામે વૈભાવિક બાહ્યવૃત્તિમાં

ભટકતો આત્મા કર્મથી ગ્રસ્ત થઈને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો રહે છે. એટલા માટે આ સંસારને વિષય-કષાય જન્ય સંસાર કહી શકીએ.

આથી જો સંસારનો અંત કરવો હોય, તો પ્રથમ કષાયોનો ક્ષય-નાશ કરવો જ પડે. કારણ કે 'ક્લેશે વાસિત મન સંસાર, ક્લેશ રહિત મન હોય ભવ પાર ! ક્લેશયુક્ત મન જ સંસાર કહેવાય છે. અને ક્લેશ રહિત મન જ ભવપાર-સંસાર પાર ઉતારે છે.

નોકષાયનું સ્વરૂપ -

નો + કષાય = નોકષાય. નોકષાય નો અર્થ છે જે સ્વયં મૂળભૂત કષાય ન હોવા છતાં પણ કષાયનું સહાયક કારણ છે એમને નોકષાય કહેવામાં આવે છે. અહીં નોકષાયના સ્થાને 'અકષાય' શબ્દ પણ પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે. અર્થ તો એક જ છે. અ + કષાય = અકષાય, અકષાયમાં 'અ' અક્ષર નિષેધના અર્થમાં નથી પરંતુ ઈષદર્થત્વાદ નજ્ ઈષદ્ = અલ્પ અર્થમાં એ પ્રયુક્ત છે. એટલે કે અકષાય શબ્દમાં પ્રયુક્ત 'અ' અભાવ સૂચક નથી પરંતુ 'અલ્પ' નો સૂચક છે. આથી આવા કષાયો જે સ્વયં મૂળભૂત કષાય નથી પરંતુ સહાયક હોય ઉત્તેજક હોય એ નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થતા હોય તો નોકષાય યા અકષાય કહેવાય છે. 'નો કષાયો અકષાયોઃ હાસ્યાદય ઇતિ એતેષાં સર્વથૈવડકષાયત્વં કિન્તુ પરાપદ્મમ્ભત્વાત્ શ્વાનવત્પ્રવૃત્તેરીષત્પ્રતિબોધઃ ।' યથાય શ્વશ્વા સ્વામ્યુપદ્મમાત્ પ્રવૃદ્ધબલઃ સત્ત્વજિઘાંસાં પ્રતિ વર્તતે સ્વામિનિવર્તનાન્ન નિવર્તતે, તથા ક્રોધાદિવિષયાવદ્મમાત્ ઈષત્પ્રતિષેધે સતિ હાસ્યાદિનાં પ્રવૃત્તેઃ ક્રોધાદ્યપ્રવૃત્તૌ ચ નિવૃત્તેરકષાયત્વમ્ ।' - તત્ત્વાર્થવાર્તિક

આ સ્વયં મૂળભૂત કષાયો નથી પરંતુ હાસ્યાદિ અકષાય નોકષાય રૂપ છે. આ બધા અભાવરૂપ અકષાયો પણ નથી, પરંતુ પ્રેરક છે. જેવી રીતે સ્વામીના ઈશારાથી કૂતરો કરડવા દોડે છે, અને ફરીથી માલિકના ઈશારે પાછો ફરે છે એ રીતે ક્રોધાદિ કષાયોના બળ ઉપર એમની પ્રેરણાથી જ હાસ્યાદિ નોકષાયો (યા અકષાયો) ની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ક્રોધાદિ મૂળ કારણના અભાવમાં હાસ્યાદિ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, આથી એમને અલ્પ સૂચક, સહાયક અકષાય યા નોકષાય કહેવામાં આવે છે. આવી હાસ્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ નવ ગણાવી છે. 'અકષાય વેદનીયં નવવિધં હાસ્યાદિભેદાત્ । નોકષાય (અકષાય) ભેદ નવ પ્રકારના હોય છે. હાસ્યાદિના ભેદથી-

જસ્તુદયા હોઝ જિજ્ઞાસ-રઝ-અરઝ-સોગ-મય-કુચ્છા ।

સ-નિમિત્ત મન્નહા વા, તં ઈહ હાસાડ્ઙ્ઙ મોહનિયં ॥

પુરિસિત્થિ-તદુભયં પઙ્-અહિલાસો જવ્વસા હવઙ્ સો ૩ ॥

(કર્મગ્રંથ - ૧)

જેના ઉદયથી નિમિત્ત કારણ હોય યા ન પણ હોય, છતાં પણ હસવું, પ્રેમ, સ્નેહ, પ્રિય-અપ્રિય, શોક, ભય અને જુગુપ્સા અગર દુર્ગંધા આદિ ઉત્પન્ન થાય

એમને હાસ્ય મોહનીય આદિ કર્મો કહે છે. પુરુષ વેદ, સ્ત્રી વેદ અને નપુંસક વેદ આ ત્રણ વેદ છે. જેને ત્રીધે વિજ્ઞાતીય આકર્ષણ પેદા થાય, પુરુષ સ્ત્રી પ્રત્યે આસક્ત થઈ જાય તો સ્ત્રી પુરુષ પ્રત્યે આસક્ત થઈ જાય અગર તો બંને એક બીજા તરફ આકર્ષાય એને વેદ કહેવામાં આવે છે. એ ત્રણ પ્રકારના છે. એ રીતે હાસ્યાદિ નોકષાયના કુલ નવ ભેદ કહેવાય છે.

હાસ્યાદિ ૯ નોકષાય

હાસ્યાદિ - ૬

હાસ્ય, રતિ, અરતિ

ભય, શોક, જુગુપ્સા

૩ વેદમોહનીય

પુરુષ વેદ, સ્ત્રી વેદ,

નપુંસક વેદ.

હાસ્યાદિ ૬ નોકષાય

જેના ઉદયથી ભલેને નિમિત્ત હોય ત્યાં ન હોય, છતાં પણ હસવું, રડવું, પ્રીત, અપ્રીતિ, ભય અને દુર્ગન્ધા થાય એને હાસ્યાદિ મોહનીય કર્મો કહે છે. એમનાં પૂરાં નામ આ પ્રકારનાં છે :-

[૧] હાસ્ય નોકષાય ચારિત્રાવરણીય મોહનીય કર્મ

(૨) રતિ નોકષાય ચારિત્રાવરણીય મોહનીય કર્મ

(૩) અરતિ નોકષાય ચારિત્રાવરણીય મોહનીય કર્મ

(૪) ભય નોકષાય ચારિત્રાવરણીય મોહનીય કર્મ

(૫) શોક નોકષાય ચારિત્રાવરણીય મોહનીય કર્મ

(૬) જુગુપ્સા નોકષાય ચારિત્રાવરણીય મોહનીય કર્મ]

જેના ઉદયથી જીવને હસવું આવે એને હાસ્ય મોહનીય કર્મ કહે છે. લક્ષણો આ પ્રકારનાં છે :- યસ્યોદયે સતિ જીવસ્ય સનિમિત્તમન્યથા વા, હાસ્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ તદુપત્ત્વં હાસ્ય મોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ ।

હાસ્યાદિને કારણે મૂળ કષાય ક્રોધાદિ પણ વધે છે. જે રીતે ઘી ત્યાં કેરોસીન નાખવાથી આગ વધે છે. એ રીતે હાસ્યાદિને કારણે ક્રોધાદિ મૂળ કષાયો પણ ભડકે છે. આથી હાસ્યાદિને સહાયક કષાયના રૂપમાં નોકષાય કહે છે. ઘણીવાર કેટલાંયની મરકરી પણ બીજાનાં મનમાં ક્રોધ પેદા કરે છે. કેટલાંય જીવો તીવ્ર હાસ્યમોહનીય કર્મના ઉદયવાળા હોય છે, જેમને ખૂબ જ હસવું આવે છે. નિરર્થક પણ હા....હા કરતા હસે છે.

વિનોદી સ્વભાવવાળા જીવો સ્વયં હસે છે અને બીજાને હસાવે છે. [જે કે લોક વ્યવહારમાં હસવું એ સારું મનાય છે, છતાં પણ કર્મબંધનકારક હોવાથી એને કર્મ કહેવામાં આવે છે. અશુભ કર્મોનો ઉદય સારો નથી હોતો. હસવું, એવું વગેરે પણ કર્મના ઉદયની પ્રવૃત્તિઓ છે. માપ પ્રવૃત્તિથી જ કર્મની પ્રવૃત્તિ બને છે. હાસ્ય પ્રવૃત્તિની]

બરાબર વિપરીત શોક છે. એમાં જીવ દુઃખી થાય છે, રડે છે. ચિત્કાર કરે છે. અગર તો ઉદાસ થઈ જાય છે. શોકની વિચારધારામાં આર્ત ધ્યાનની સ્થિતિ થાય છે. જેમાં કર્મનો બંધ વધારે થાય છે. યસ્યોદયે સતિ રોદનપરિવેદનાદિ લક્ષણઃ શોકઃ સ્યાત્ તદ્વપત્ત્વં શોકમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ ॥

જેના ઉદયથી જીવને રડવું આવે, વિલાપ કરવો પડે, આ કન્દ કરવું પડે વિયોગની સ્થિતિમાં દુઃખ સહન કરવું પડે, વિષાદના ઘેરામાં ઉદાસ થઈને બેસી રહેવું પડે, આ નિઃસહાય સ્થિતિમાં દિલગીરી વ્યક્ત કરવી પડે ઈત્યાદિ શોક મોહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. હસવું અને રડવું આદિ પણ કર્મનો ઉદય અને બંધ બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ છે. બંધ ઉદયમાં આવે છે અને ઉદયમાં ફરીથી બંધ થાય છે. એ રીતે કર્મનું ચક્ર ચાલતું જ રહે છે.]

હસવની યા રડવાની પ્રવૃત્તિથી મોહનીય કર્મનો બંધ પડે છે. અને એ મોહનીય કર્મ ઉદયમાં આવતા ફરીથી હસવા રડવા આદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. એટલા માટે કહેવાયું છે કે હસતાં તે બાંધ્યાં કર્મ, રોતા ન વિ છૂટે રે પ્રાણિયા[1] એટલે કે હસતાં જે કર્મ ઉપાર્જિત કર્યું છે તે રડતાં પણ નહિ છૂટે. રતિ-અરતિ- યસ્યોદયે સતિ બાહ્યાભ્યન્તર વસ્તુષુ આસક્તિલક્ષણા પ્રીતિ સ્યાત્ તદ્વપત્ત્વં રતિમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ ।

જેના ઉદયથી બાહ્ય અને આંતરિક બંને રૂપથી પદાર્થોના વિષયમાં જીવ રાજી થાય, જેમનામાં પ્રીતિ-પ્રેમ થાય, એ ખૂબ સારાં લાગે, એમને પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવ સદાય તત્પર રહે, તો એમના પ્રત્યે જીવની ખૂબ આસક્તિ રહે, એને રતિ મોહનીય કર્મનો ઉદય કહે છે.

આ પ્રવૃત્તિઓથી રતિમોહનીય કર્મનો બંધ પડે છે. અને એના ઉદયમાં ફરીથી જીવમાં રાજી યા ખુશ થવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સ્વગુણોમાં મસ્ત રહેનાર આત્મા એ પર પદાર્થો માં રાજી થવાનું કે ખુશ થવાનું ન રાખવું જોઈએ. એવા રાજીપામાં પણ કર્મ બંધ પડે છે. બરાબર આનાથી વિપરીત અરતિ મોહનિય કર્મ છે.

યસ્યોદયા સતિ શબ્દાદિ વિષય એવ પ્રીતિઃ સ્યાત્ તદ્વપત્ત્વમરતિ-મોહનીયસ્ય લક્ષણમ્

॥

જે કર્મોના ઉદયથી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શાદિ વિષયોમાં જીવને અપ્રીતિ થાય, એ પદાર્થો અપ્રિય અને અમનોજ લાગે એને અરતિ મોહનીય કર્મ કહે છે. એને લીધે જીવને ઘણી વસ્તુઓ પસંદ નથી પડતી. જીવ મોઢુ બગાડીને નારાજ થઈને બેસી જાય છે. મિનપ્રસંદ પ્રિય વસ્તુઓમાં રાજી થવું એ રતિ છે અને એનાથી વિપરીત- અમનોજ-અપ્રિય વસ્તુઓ અને વિષયમાં નારાજગી રહેવી એ અરતિ મોહનીય કર્મ છે] મય- 'યસ્યોદયે સતિ ત્રાસલક્ષણ ઉદ્વેગઃ સ્યાત્ તદ્વપત્ત્વં મય મોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ ।

જે કર્મના ઉદયથી જીવને ત્રાસ રૂપ ઉદ્વેગ થાય છે, એને ભય મોહનીય કર્મ

કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જ્ઞેનાથી જીવ ભયગ્રસ્ત થાય, ભયભક્તિ થવા લાગે, ડરપોક વૃત્તિવાળો બને એને ભય નોકષાય મોહનીય કર્મ કહે છે. આ પણ કર્મ પ્રકૃતિ છે. એના ઉદયને કારણે ભયસંજ્ઞા બને છે, જેને લીધે ડરવું, ગભરાવું વગેરે પ્રવૃત્તિ થાય છે.

જુગુપ્સાને જ દુર્ગંધા કહે છે. જુગુપ્સા, દુર્ગંધા, કુત્સા ગ્લાની - આ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. યસ્યોદયે સતિ શુભાશુભદ્રવ્ય વિષયકવ્યલીકચિત્તે સ્યાત્ તદ્વપત્ત્વં જુગુપ્સા-મોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ ।

જે કર્મના ઉદયથી સારાં ખોટાં, શુભ-અશુભ દ્રવ્યો-પદાર્થોને જ્ઞેવાથી ચિત્ત વ્યલીક થાય છે, મનમાં ઘૂણા ઉત્પન્ન થાય છે, એ કર્મને જુગુપ્સા મોહનીય કર્મ કહેવામાં આવે છે. બીજાના કુળ, શીલ-ચારિત્ર આદિને કારણે મનમાં ઘૂણા કરીને એની ઉપર આક્ષેપ કરવો એમની ભત્સના કરવી એ જુગુપ્સા-કુત્સા છે. આ જુગુપ્સા મોહનીય કર્મની પ્રવૃત્તિ છે. આ રીતે નોકષાય મોહનીય કર્મની ઉપરોક્ત ૬ હાસ્યાદિ દિશાઓ કહી છે. 'હાસ્યાદિ ચટક' ની એને સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ પ્રવૃત્તિ રૂપદ્વારા જીવોના જીવન વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓને કર્મનો ઉદય પણ માનવામાં આવે છે, અને કર્મબંધનું કારણ પણ માનવામાં આવે છે.

નવ નોકષાય તે ચરણમાં, રાગદ્વેષ-પરિણામ,

કારણ જેહ કષાયના, તિણે નોકષાય તે નામ.

ચારિત્ર ગુણ રહેવા છતાં પણ રાગદ્વેષના પરિણામ સ્વરૂપમાં નવ પ્રકારના નોકષાયો બતાવ્યા છે. મૂળ ક્રોધાદિ કષાયોના જનક-ઉત્પત્તિ કારણ યા નિમિત્ત કારણ રૂપ હોવાથી, યા સહચારી-સહયોગી કારણરૂપ હોવાથી એને નોકષાય મોહનીય કર્મ કહ્યું છે. જો કે આ ક્રોધાદિ મુળ કષાયો જેવા તેજ (આકરા) નથી હોતા, પરંતુ ઠંડા હોવા છતાં રાગ દ્વેષની પ્રવૃત્તિ તો કરાવે જ છે. આથી જે કર્મ બંધનકારક છે એ કર્મ જરૂર છે. ઉપરોક્ત હાસ્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ મનુષ્યના જીવન વ્યવહારમાં પ્રતિદિન ચાલતી દેખાય છે. કોઈ વાર હસવું, કોઈ વાર રોવું, રાજ થવું, નારાજ થવું, કોઈ વાર ભયથી સ્વયં ડરવું યા તો બીજાને ડરાવવાં, કોઈ વાર ઉદાસ, ઉદ્વિગ્ન શોકાતુર થવું, કોઈ વાર ગ્લાની યા જુગુપ્સા કરવી આદિ મોહનીય કર્મની પ્રવૃત્તિઓ છે.

એવી પ્રવૃત્તિઓ કરીને જીવ નોકષાય મોહનીય કર્મ બાંધે છે. અને એ બંધ રૂપ બનેલાં નોકષાય મોહનીય કર્મના ઉદયમાં આવવાથી ફરીથી જીવ એવી હસવા, રોવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. એ પ્રવૃત્તિથી કર્મ અને કર્મથી પુનઃ પ્રવૃત્તિ-ક્રિયાથી કર્મ અને કર્મથી ફરીથી ક્રિયા એ રીતે કર્મનું ચક્ર ચાલતું જ રહે છે. પ્રત્યેક જીવની હાસ્યાદિ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રમાણ વત્તું ઓછું રહે છે. એને કારણે જીવોમાં હસવા રોવાનો વ્યવહાર પણ વત્તો ઓછો હાય છે. કોઈ જીવ વધારે હસે છે, હસતો જીવ વિનોદી હોય છે, કોઈ જીવ રોના રો ઉદાસ અહેરાનો દેખાય છે. હસવાનું પણ સેંકડો પ્રકારનું હોય છે. એ જ

રીતે રડવાનું ય સેંકડો પ્રકારનું હોય છે. આ સર્વે પ્રકારો જીવો દ્વારા બાંધેલી હાસ્યાદિ કર્મ પ્રવૃત્તિઓના કારણે છે.

કિર્મશાસ્ત્ર વિદ્વાનું કહેવું છે કે આત્માનો ન તો હસવાનો સ્વભાવ છે કે ન તો રડવાનો છે. સચ્ચિદાનંદ આત્માને માટે હસેવું શું ને રડવું શું ? તથા ભય-શોક આદિ કરવાં જરૂરી નથી. સ્વસ્વભાવલીન આત્મા ન તો હસે છે કે ન તો રડે છે એ તો માત્ર વૈભાવિક નિમિત્તોમાં ઔદાસીનતાના ભાવથી રહે એ જ સાચું છે. હસવા-રડવાની પ્રવૃત્તિથી પણ કર્મબંધ થાય છે. આથી હસવું-રડવું એ આપણો સ્વભાવ નથી પરંતુ વિભાવ છે.

આપણે મોહનીય કર્મના બંધમાંથી બચવા માટે સંસારનાં ભિન્ન ભિન્ન કેટલાંય નિમિત્તોથી હસવા, રડવા અને ડરવા ની પ્રવૃત્તિઓ ઓછી કરવી જોઈએ, જેથી નોકષાય મોહનીય અને કષાય મોહનીય કર્મ ન બંધાય. કોઠાદિ મૂળ કષાયોને જગાડવામાં હાસ્યાદિ નોકષાયો સહાયક અને આગમાં ઘી નાખવાની જેમ ઉત્તેજિત કરનાર બને છે. એટલા માટે જ મૂળ કોઠાદિ કષાયોથી બચવું હોય તો સૌથી પહેલાં આ હાસ્યાદિથી બચવું જોઈએ.

ઘણીવાર આપણા હસવાથી અન્ય ઘણા ક્રોધિત થઈ જાય છે. ઘણીવાર આપણા રડવાથી ઘણા માયાવી અને લોભી બની જાય છે, અને આપણને ઠગવાની કોશિશ પણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો ઘણી વાર સહાય માટે રોતી-કકળતી અસહાય સ્ત્રીઓને સહાય કરવાને બહાને ઠગીને લોભ વૃત્તિને કારણે અલંકાર-વગેરે પડાવી લેવામાં આવે છે. એમાં ન તો કોઈ દયા છે કે ન કોઈ કરુણાનો ભાવ છે. માત્ર માયાવી વૃત્તિને કારણે ઠગવિદ્યા અને લોભવૃત્તિનું ધૂર્તપણું છે. આ રીતે નોકષાયો મૂળ કષાયોને ઉત્તેજિત કરે છે, એટલે એમનો ત્યાગ કરવો એ જ લાભદાયી છે.

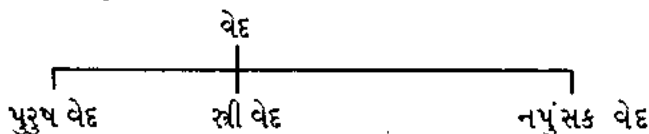
ઘણીવાર હસવામાં મજાક કરવામાં બાજુ બગડી જાય છે. અને ભારે પડી જાય છે. ‘હસ્યો તે ફસ્યો’ એવી મરાઠીમાં પણ કહેવત છે કે ‘હંસલા તો ફંસલા’.

હસવામાં અવધિજ્ઞાન ગુમાવ્યું

એક મુનિ-મહાત્મા પોતાની પ્રતિલેખન-પડીલેહણ ની ક્રિયા કરીને દંડાસણથી કચરો કાઢી રહ્યા હતા. કચરો ફેંકીને ઈરિયાવહીની ક્રિયા કરી રહ્યા હતા, ત્યાં ભાવ વિશુદ્ધિમાં એમનું અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ નષ્ટ થયું અને અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. અવધિજ્ઞાનને લીધે એ સ્વર્ગ આદિ જોવા લાગ્યા. એ સૌધર્મ દેવલોક નામના પ્રથમ સ્વર્ગમાં સૌધર્મેન્દ્ર એમની પ્રિયતમા ઈન્દ્રાણી કોઈ વાત પર નારાજ હતી, એને મનાવવા ઈન્દ્ર દરેક પ્રકારના ઉપાયો કરી રહ્યા હતા, આ મુનિરાજે અવધિજ્ઞાનથી જોયું. આ દશ્ય જોઈને મુનિરાજ ને ખૂબ જ હસવું આવ્યું. હસવામાં મર્યાદા ન રહી. એવા હાસ્યથી મોહનીય કર્મનો પ્રબળ ઉદય થયો અને થોડીક જ ક્ષણોમાં અવધિજ્ઞાન પણ

ચાલ્યું ગયું. આ રીતે હસવાનો કેવો પ્રભાવ પડે છે એનો પ્ચાલ આવે છે. જ્ઞાની ગીતાર્થ મહાત્માઓ ગંભીર હોય છે. એમાં હાસ્યાદિ ખડખડાટ નથી હોતાં.

[હસવામાં-મજાક કરવામાં ઘણીવાર દેવ, ગુરુ ધર્મની પણ મજાક ઉડાડવામાં આવે છે, આ પણ કર્મ બંધનકારક બને છે. હસવામાં ઘણીવાર કોઈનું અપમાન પણ થઈ જાય છે. કઠા-મશ્કરીમાં અશ્લીલ વાતો અગર તો અશ્લીલ ચેષ્ટાઓ ય કરવામાં આવે છે; એમાં ખૂબ ચીકણું એવું મોહનીય કર્મ બંધાય છે. હાસ્યની જેમ રતિ-અરતિ આદિ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે.]

કર્મગ્રંથની ભાષામાં વેદ શબ્દ કામ સંજ્ઞાના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. જો કે વેદ શબ્દ 'વિદ્' ધાતુથી જ્ઞાનના અર્થમાં છે, જેના દ્વારા વેદ-વેદાન્ત આદિ શાસ્ત્રોની ઉપલબ્ધિ થાય છે. અહીં પણ જ્ઞાન જરૂર છે. પરંતુ એ વિષય વાસના અને કામસંજ્ઞા સંબંધી જ્ઞાન છે.

વેદને મોહનીય કર્મનો એક ભેદ બતાવામાં આવ્યો છે. એમાં મોહ-મમત્વની પ્રબળતા રહે છે. અને સાથે જ મોહસ્થિતિજન્ય વિષય વાસના અને કામની સંજ્ઞા પણ ઠીક ઠીક માત્રામાં રહે છે. સ્ત્રી-પુરુષ અને નપુંસકની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની દેહ રચનાને આધારે ત્રણ પ્રકારના વેદ બતાવ્યા છે - (૧) પુરુષ વેદ, (૨) સ્ત્રી વેદ, (૩) નપુંસક વેદ. સ્ત્રી અને પુરુષની વચ્ચે એક પ્રકારનું જે વિજાતીય આકર્ષણ રહે છે યા કામસંજ્ઞાની સંતુષ્ટિ માટે જે પ્રબળ સંગમ-ઈચ્છા રહે છે એને વેદ-મોહનીય કર્મનો ઉદય કહેવામાં આવે છે.]

[ચારે ય ગતિઓમાં અને સંસારના સમગ્ર જીવોમાં આ પ્રકારની વેદ સંજ્ઞા રહે છે. સંસારનો કોઈ પણ દેહધારી જીવ એવો નથી કે જે આ પ્રકારની વેદ સંજ્ઞાથી ગ્રસ્ત ન હોય. પોતાનાં બાંધેલાં વેદ મોહનીય કર્મોને આધારે જીવોમાં વેદસંજ્ઞા-વસ્તીઓછી રહે જ છે.]

(૧) પુરુષ વેદ

उद्विक्त श्लेष्मण आम्लाभिलाषवद् यस्योदये सति अनेकाकार स्त्रीविषय - कोपभोगाभिलाषः स्यात् तद्रूपत्वं पुरुषवेदमोहनीयस्य लक्षणम् । જે રીતે શ્લેષ્મ-ફૂફડી પ્રબળતાથી આમલી આદિ ખાટા પદાર્થો ખાવાની પ્રબળ ઈચ્છા રહે છે. બરાબર એ જ રીતે જે કર્મોના ઉદયથી સ્ત્રીવિષયક ઉપભોગની યા સંગમની અભિલાષા-ઈચ્છા રહે છે, એ પુરુષવેદ મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.]

[મોહનીય કર્મની પ્રવૃત્તિમાં એ પણ સાથે બંધાય છે એને કારણે પુરુષનું સ્ત્રી પ્રત્યે આકર્ષણ વધારે રહે છે. હ્રમર જેમ સુગંધથી પ્રેરિત થઈને પુષ્પ તરફ દોડે છે એ જ

રીતે પુરુષ, પુરુષવેદ મોહનીય કર્મના ઉદયથી પ્રેરિત થઈને સ્ત્રીપ્રત્યે આકર્ષિત થાય છે અને એના મનમાં સ્ત્રી ભોગવવાની પ્રબળ ઈચ્છા થાય છે:

જો આ કર્મનો ઉદય તીવ્ર હોય તો પુરુષની કામેચ્છા પ્રબળ બનશે અને જો કર્મનો ઉદય ઓછો હશે તો કામેચ્છા ઓછી થશે.

(૨) સ્ત્રીવેદ- યસ્યોદયે સતિ અનેકાકાર પુરુષ વિષયકોપભોગાભિલાષઃ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વં સ્ત્રીવેદ મોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ ।

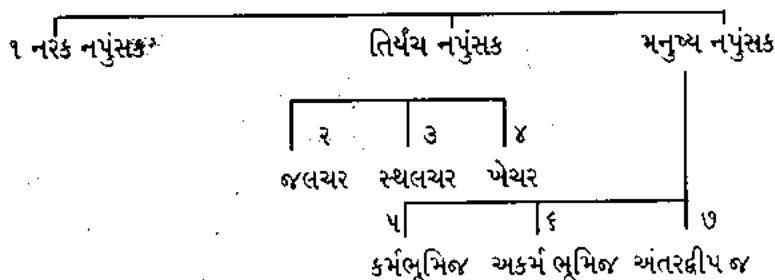
જો રીતે પિત્તનો પ્રકોપ વધવાથી માણસને ગળ્યું ખાવાની ઈચ્છા થાય છે અને એ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવા માટે દોડાદોડી કરે છે. એ જ રીતે જો કર્મના ઉદયથી પુરુષ સાથે રમણ કરવાની ઈચ્છા થાય અને સ્ત્રી મોહનીય કર્મ કહે છે. એનાથી સ્ત્રીના મનમાં વિભતીય પુરુષ પ્રત્યે વૈષયિક આકર્ષણ વધે છે. સ્ત્રી પોતાની કામેચ્છાને શાન્ત કરવા પુરુષનો ઉપભોગ ઈચ્છે છે. સ્ત્રીવેદ મોહનીય કારણે સ્ત્રી કામેચ્છા થી વિહ્વળ રહે છે. આ કર્મના પ્રબળ ઉદયથી સ્ત્રીની કામેચ્છા અતૃપ્ત તૃષ્ણાની જેમ ખૂબ જ પ્રબળ રહે છે.

(૩) નપુંસક વેદ

ધાતુદ્વયોદયે માર્જિતાદિદ્રવ્યાભિલાષાવદ્ યસ્યોદયે સતિ સ્ત્રીપુરુષોભય વિષયોપભોગાભિલાષઃ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વં નપુંસકવેદમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ ।

કંક અને પિત્ત બન્ને ધાતુઓના તીવ્ર ઉદયથી માર્જિતાદિ દ્રવ્યો ખાવાની ઈચ્છા ખૂબ વધી જાય છે, એ રીતે જેના ઉદયથી સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનો ઉપભોગ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા વધે એને નપુંસક વેદ મોહનીય કર્મ કહે છે. એને માત્ર પુરુષ સંસર્ગથી જ સંતોષ નથી થતો પરંતુ સ્ત્રી સંગની ઈચ્છા પણ ખૂબ પ્રબળ રહે છે. બંનેની સાથે રમણ કરવાની સંગમેચ્છા નપુંસક વેદ મોહનીય કર્મને કારણે ઉદયમાં આવે છે, એનાથી જીવ નપુંસક બની જાય છે. નપુંસકતા જન્મજાત પણ હોય છે અને કાલાન્તરમાં કૃત્રિમ રૂપે નિર્માણ પણ પામે છે. તીવ્ર કામી કુટુંબોથી નપુંસક બને એ અલગ સ્થિતિ છે. રોગ વિશેષથી નપુંસક બને એ પણ અલગ સ્થિતિ છે.

ગતિની દૃષ્ટિએ નપુંસક ત્રણ પ્રકારના બતાવ્યા છે :-

આ રીતે કુલ ૭ પ્રકાર નપુંસક વેદવાળા જીવોના હોય છે. 'ત્રૈવચન સારોદ્ધાર' ગ્રંથમાં ૧૦ પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન નપુંસક મનુષ્યો બતાવ્યા છે. કે જેમને દીક્ષા લેવા માટે સદાય અયોગ્ય બતાવ્યા છે.

વેદોદયના પ્રમાણની ઉપમા

પુરિસિત્થિ-તદુભયં પદ્મ અહિલાસો જલ્બસા હવઃ સોડ ।

થી-નર-નપું-વેડવડો ફુંફુમ-તળ-નગર-દાહ-સમો ॥

[જેને કારણે પુરુષ-સ્ત્રી બંનેના સંગમની-ઉપભોગની અભિલાષા હોય એને વેદમોહનીય કર્મ કહે છે. આ વેદ બકરીની લીંડી, ઘાસ અને નગરદાહની જેમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. પુરુષ સ્ત્રીને વિજાતીય પ્રત્યે આકર્ષણ-મોહ રહે છે, એને મોહનીય કર્મ કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ કર્મગ્રંથમાં પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક જીવોનો વેદ-મોહ કેટલો પ્રબળ અને કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે, એ બતાવવા માટે ઉદાહરણ બતાવતાં કહ્યું છે કે (૧) જેમ બકરીની લીંડીઓ (વિષ્ણુ) ગોળ ગોળ આકારની હોય છે, કુંકુમ અર્થાત બકરીની વિષ્ણુની ગોળીઓ અગર કરીષના અગ્નિને બળવામાં પ્રજ્વલિત થવામાં વાર લાગે છે, પરંતુ સળગ્યા પછી એને શાંત થવામાં વાર લાગે છે. બરાબર એ જ રીતે સ્ત્રીવેદ મોહનીય કર્મના ઉદયવાળી સ્ત્રીની કામેચ્છા જાગૃત થવામાં વાર લાગે છે, પરંતુ જાગી ગયા પછી શાન્ત થવામાં પણ વાર લાગે છે—સ્ત્રીની પુરુષ સંગમેચ્છા, મૈથુનસંજ્ઞા ખૂબ પ્રબળ હોય છે. આથી સ્ત્રીની કામેચ્છા જલદી શાન્ત ન થતી હોવાથી તેને તૃપ્તિ-સંતોષ થતો નથી, કરીષ યા છાણાંની જેમ એ ધીરે ધીરે બળતી જ રહે છે. (૨) પુરુષ વેદના ઉદયથી વિજાતીય એવી સ્ત્રી પ્રત્યે આકર્ષણ-મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવાની સંગમેચ્છા પ્રકટ થાય છે. આ કામેચ્છા ખૂબ જ તીવ્ર હોય છે. એને ઘાસમાં સળગતા અગ્નિની ઉપમા આપતાં કહ્યું છે કે- 'જેમ તૃણ ઘાસમાં આગ સળગાવવામાં આવે તો સળગવામાં વાર લાગતી નથી ખૂબ જ જલદી આગ લાગી જાય છે. અને એટલી જ જલદીથી જોત જોતામાં બુઝાઈ પણ જાય છે. બરાબર આ જ રીતે પુરુષમાં કામેચ્છા અતિ જલદી જાગી જાય અને અતિ જલદી શાંત પણ થઈ જાય છે. મૈથુન ક્રીડામાં પુરુષ વર્ગમાં કામાગ્નિ ખૂબ જ ઝડપથી પ્રકટી થઈ છે. અને શાન્ત પણ જલદી થઈ જાય છે. પરંતુ સ્ત્રીનો કામાગ્નિ છાણાંની જેમ ખૂબ જ મોડો પ્રદિપ્ત થાય છે અને શાન્ત પણ ખૂબ મોડો થાય છે. કામ પણ એક પ્રકારનો અગ્નિ જ છે. આથી એની અગ્નિ સાથે તુલના કરવામાં આવી છે. નપુંસક વેદ મોહનીય કર્મના ઉદયથી નપુંસક જીવોનો કામાગ્નિ અતિ પ્રબળ હોય છે. એને નગરદાહ-બળતા શહેરની ઉપમા આપવામાં આવી છે. જે રીતે આખા નગરમાં આગ લાગે તો પછી એને બુઝવવી મુશ્કેલ પડે છે. સંભવ છે કે કેટલય દિવસો સુધી ય ન બુઝાય. એ રીતે નપુંસક જીવોનો

કામાગ્નિ નગરદાહની જેમ ખૂબ દીર્ઘકાળ સુધી રહે છે. હજારો સ્ત્રી-પુરુષોની સાથે સંભોગ કર્યા પછી પણ નપુંસકોને ન તો તૃપ્તિ થાય છે કે ન તો શાન્તી થાય છે. એ વર્ષો સુધી પડી રહે છે.

[આવા નપુંસકવેદ વાળા જીવો જેમને સ્ત્રીપુરુષ વેદોની ઈચ્છા રહે છે પરંતુ એ કોઈ પણ રીતે શાન્ત થઈ શકતી નથી. આ વાસના અતિશય ભયાનક છે. વિષય-વાસના એ વેદમોહનીય કર્મના ઉદયનું પ્રમાણ છે. આહારાદિની વૃદ્ધિ યા વિકૃતિને કારણે એ વધે છે.]

આહારે વેદ ઉદય વધે, જેહથી બહુ જંગલ,

નિવેદી આગળ ઠવો, ભરી નૈવેદ્યનો ધાળ.

આહારની વૃદ્ધિની સાથે વેદની વૃદ્ધિ થાય છે; અને એનાથી અનેક પ્રકારની જંગલ ઊભી થાય છે. આથી એ મોહ જાળથી બચવા માટે સર્વથા વેદમોહનીય રહિત એવા નિવેદી-નિર્વિકારી ભગવાનના ચરણકમળ સમક્ષ આહાર-ભોજનની થાળી ભરીને ત્યાગ ભાવનામાં સમર્પિત કરો; જેથી આપણો પણ વેદ ટળે અને આપણે પણ નિવેદી-નિર્વિકારી બની શકીએ નૈવેદ્ય પૂજામાં મેવા મીઠાઈ આદિ જે ગરિષ્ઠ પદાર્થો છે એમનો ત્યાગ કરવાથી વેદની માત્રા પણ ઘટશે અને એક દિવસે એનો પણ ત્યાગ થઈ જશે-છુટકારો થઈ જશે. એટલા માટે એવા ભાવથી ભક્તે ભગવાનની અષ્ટ પ્રકારી પૂજા કરવી જોઈએ.

વેદ મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિનો બંધ અને ઉદય

કર્મગ્રંથકાર મહર્ષિઓએ કર્મના બંધ, ઉદય, ઉદીરણ અને સત્તા આદિ ચાર પ્રકારો બતાવ્યા છે. ચૌદ ગુણસ્થાનકોના આત્મિક વિકાસ પથ પર કયાં કોના બંધ-ઉદય આદિ રહે છે યા તો નથી રહેતા એ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે દર્શાવ્યું છે. ૬૪ પ્રકારી પૂજામાં શ્રી વીરવિજયજી મહારાજે મોહનીય કર્મ નિવારણ પૂજાની ઢાળમાં લખ્યું છે

વેદ ત્રિહુ ઉદયાણે, નવમે ગુણઢાણે, મિથ્યાતે નપું બંધાય રે,

નવમ હુજા સુધી, પુરુષ પ્રિયા બંધી, હવે સત્તા છેદાય રે,

નર નપુંસક, નારી, નવમેથી હારી, ૫૮ ત્રણ ચોથાને માય રે.

પુરુષ વેદ, સ્ત્રી વેદ અને નપુંસક વેદ આ ત્રણે વેદનો ઉદય નવમા અનિવૃત્તિ બાદર નામના ગુણસ્થાનક સુધી રહે છે. આ ત્રણ વેદોને રહેવા માટે આ અંતિમ અવસ્થા છે. એનાથી આગળના ગુણસ્થાનકો ઉપર નથી રહેતા. નપુંસક વેદનો બંધ પહેલા મિથ્યાત્વ નામના ગુણસ્થાનક ઉપર જ થાય છે. સ્ત્રી વેદ અને પુરુષ વેદનો બંધ નવમા ગુણસ્થાનકના બીજા ભાગ સુધી હોય છે. ત્રણે વેદ નવમા ગુણસ્થાનક સુધી સત્તામાં રહે છે. નવમા ગુણસ્થાનકના છઠ્ઠા ભાગમાં પુરુષ વેદનો ત્રીજા ભાગમાં નપુંસક વેદનો

અને ચોથા ભાગમાં સ્ત્રી વેદનો ક્ષય થાય છે. આ રીતે આ ત્રણે વેદોનું બંધ, ઉદય અને સત્તા બતાવ્યાં છે.

જ્યાં સુધી વેદનો ઉદય રહે છે. યા વેદ મોહનીય કર્મ સત્તામાં પડ્યું રહે છે. ત્યાં સુધી વિષય-વાસના, કામ સંજ્ઞા આદિ જીવને વિચલિત કરતાં રહે છે. અને ત્યાં સુધી સ્ત્રી પુરુષોને વિજ્ઞાતીય આકર્ષણ રહે છે. કામ સંજ્ઞા સત્તાવતી રહે છે. પરંતુ નવમા ગુણસ્થાનક પર એનો ક્ષય થઈ જતાં સ્ત્રી પુરુષ આદિનો કોઈ ભેદ રહેતો નથી, જો કે સ્ત્રી પુરુષના દેહની રચનામાં કોઈ ફરક પડતો નથી. અંગ-ઉપાંગોમાં કોઈ પરિવર્તન નથી થતું છતાં પણ કામેચ્છા યા સ્ત્રી પુરુષ ભેદભાવ રહેતો નથી. ત્યાં મોક્ષમાર્ગના સાધકનો આત્મિક દષ્ટિકોણ મુખ્ય રહે છે. જીવને બીજો જીવ આત્મ સ્વરૂપની વિશુદ્ધ કક્ષામાં દેખાય છે. દેહરચના દષ્ટિપથમાં બાધક બનતી નથી.

૧૮ માં તીર્થંકર મલ્લિનાથ ભગવાન સ્ત્રીરૂપમાં જ તીર્થંકર બન્યા હતા. તીર્થંકર પણ પૂર્વજન્મમાં ઉપાર્જિત તીર્થંકર નામ કર્મના આધારે પ્રાપ્ત થાય છે. એના પછી આગામી ત્રીજા જન્મમાં એનો ઉદય થતાં જીવ તીર્થંકર બને છે. ચૌદ ગુણસ્થાનકની સીડી પર આગળ વધે છે. અને જીવ તેરમા ગુણસ્થાનક પર આવીને સર્વ રાગ દ્વેષનો ક્ષય કરીને વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરીને સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી કેવળજ્ઞાની ભગવાન બને છે. અને પછી તેઓ સમવસરણમાં દેશના આપે છે. નવમા ગુણસ્થાનક પર જ એ વેદ મોહનીયની સંજ્ઞાઓ ચાલી જાય છે. અને જીવ ૧૩ માં ગુણસ્થાનક પર જઈને ભગવાન બને છે. એટલા માટે ભગવાન બનવામાં સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, એમાં કોઈ શરીર બાધ્ય નથી. એ તો માત્ર સાધન જ છે. શરીર ભલેને સ્ત્રીનું હોય કે પુરુષનું હોય, એ તો માત્ર કર્મ ઉદય જન્ય હોય છે. કર્મનો ક્ષય કરવો એ જ સાધનાનું સાધ્ય છે.

વેદમોહનીય પણ કર્મ જ છે. એમનો ક્ષય સ્ત્રી યા પુરુષ કોઈ પણ કરી શકે છે. કર્મનો ક્ષય જ્ઞાન, ધ્યાન, તપાદિથી કરવાનો હોય છે. એને માટે વ્રત, વિરતિ, પરચક્ષણ આદિની આવશ્યકતા પડે છે. એમનું આચરણ સ્ત્રી યા પુરુષ કોઈ પણ કરી શકે છે. બંને સક્ષમ છે. એવું નથી કે માત્ર પુરુષ જ વૈરાગ્ય ભાવનાથી વિરક્ત થઈ શકે છે-કામ વિજેતા જિતેન્દ્રિય બની શકે છે. અને સ્ત્રી નથી બની શકતી. આવો કોઈ ભેદભાવ નથી. ૭

અધિક પ્રમાણમાં તો એવું જોવા મળે છે કે સ્ત્રીઓ વધારે સંખ્યામાં વૈરાગ્યવતી સાધ્વીઓ બને છે. ચોવીસે તીર્થંકરોના પરિવારમાં જોવામાં આવે તો સાધુઓની અપેક્ષાએ સાધ્વીઓનું જ મોક્ષગમન વધારે થયું છે. સાધુઓ કરતાં મોક્ષમાં જનારી સાધ્વીઓની સંખ્યા બમણી-ચારગણી છે. માટે એ સિદ્ધ થાય છે કે સ્ત્રી દેહ મોક્ષમાં જવા માટે બાધક બનતો નથી. આત્મ કલ્યાણની સાધનામાં-મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધ્યમાં બંને ય સમાન અધિકારી છે. એટલા માટે સ્ત્રીને મોક્ષનો અધિકાર નથી, સ્ત્રીને મોક્ષ

મળતો નથી એ માન્યતા-ધારણા ખોટી છે.

મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિઓ

સીમેન્ટથી બાંધેલા મકાનની જે રીતે અમૂક સમયની મર્યાદા હોય છે - ટકવાની અવધિ હોય છે, એ રીતે આત્માની સાથે-ક્ષીરનીર વત્ - એકરસ થઈને - કાર્મણ વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ બંધાઈને કર્મરૂપ બની ચૂક્યાં છે, એમની પણ કાળ અવધિ હોય છે. અર્થાત્ એક વાર પણ વિષય-વાસનાની જે પાપવૃત્તિ જીવે કરી હોય, એનાથી પ્રકૃતિ બંધ, પ્રદેશ બંધ, રસ બંધ અને સ્થિતિબંધ નામના જે ચાર પ્રકારના બંધ હોય છે, એમાંથી પ્રકૃતિબંધ તો માત્ર કર્મસ્વભાવ નિશ્ચિત કરે છે. પ્રદેશ બંધનો અમુક પ્રકારની પાપવૃત્તિથી જીવે કેટલાં કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ પરમાણુઓ ગ્રહણ કર્યા છે ? એમની સંખ્યા કેટલી છે ? એનો નિર્ણય પ્રદેશ બંધની અંતર્ગત થાય છે. ત્રીજો રસબંધ ગાઢતાનો નિશ્ચય કરે છે. કર્મબંધમાં ચીકણા પણ કેટલું છે, ઈત્યાદિ રસબંધનું કામ છે. આ કષાય, લેશ્યા અને અધ્યવસાયની ધારાના પ્રમાણ પર આધારિત છે. અંતમાં સ્થિતિ બંધમાં બાંધેલો કર્મની કાળસ્થિતિનો નિર્ણય થાય છે.

આત્માની સાથે લાગેલું તે કર્મ કેટલા સમય સુધી ટકશે ? ચોંટિલું રહેશે ? અર્થાત્ એ કર્મની કાળ-અવધિ (સ્થિતિ) નો નિર્ણય સ્થિતિબંધ દ્વારા થાય છે.

મોહનીય કર્મની ભિન્ન ભિન્ન સર્વ કર્મ પ્રકૃતિઓનો અલગ અલગ સ્થિતિબંધ હોય છે. આ સ્થિતિબંધ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બે પ્રકારનો હોય છે. વધારે માં વધારે કાળસુધી રહેનાર કર્મબંધના કાળને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કહે છે; અને ઓછામાં ઓછો કાળને જઘન્ય સ્થિતિબંધ કહે છે. આ બંને વચ્ચેની કાલ અવધિને મધ્યમ કહે છે. મોહનીય કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ કાળનો હોય છે. અને જઘન્ય સ્થિતિબંધ અંતર્મૂર્ત છે. મોહનીય કર્મની અવાંતર કર્મપ્રવૃત્તિઓ ની બંધ સ્થિતિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે. ચારિત્ર મોહનીય કર્મની અંતર્ગત કષાય મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. એમાં અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનીય, પ્રત્યાખ્યાનીય અને સંજવલન આ ચારે પ્રકારના કોષ, માન, માયા, લોભ પ્રત્યેક કષાયની ઉત્કૃષ્ટ બંધસ્થિતિ ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. આટલાં વર્ષો સુધી કષાયજન્ય એ કર્મો આત્માની સાથે બંધાયેલાં રહે છે. એમનો અબાધાકાળ ૪ હજાર વર્ષ નો હોય છે. અર્થાત્ કર્મબાંધ્યા પછી ૪ હજાર વર્ષ સુધી આ કર્મ ઉદયમાં નથી આવતું અને પોતાનું ફળ દેખાડતું નથી. પરંતુ અબાધાકાળ પૂર્ણ થતાં જ સત્તામાં પડેલું કર્મ યોગ્ય સમયે ઉદયમાં આવી જ જાય છે.

કષાય મોહનીય કર્મ ઉદયમાં આવતાં જ રાગ દ્વેષ આદિની પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે. જે કે અનંતાનુબંધી આદિ ચારે પ્રકારના કષાયોમાં ઉદય વિષયક કાળની ન્યૂનાધિકતા રહે છે. અને તરતમતા પણ રહે છે. પરંતુ બંધસ્થિતિ ચારે ય ની એક

સમાન રહે છે. વધારેમાં વધારે, ઉત્કૃષ્ટતમ ૪૦ કોડાકોડી

સાગરોપમની છે. અધ્યવસાયની તરતમતાને આધારે તથા લેશ્યાને કારણે બંધસ્થિતિમાં ફરક પડે છે.

હાસ્ય-રતિ-નોકષાય મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિ દશ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. જ્યારે અરતિ, ભય, શોક, દુર્ગન્ધા (જુગુપ્સા) આ ચારેય નોકષાય મોહનીય કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમની બતાવવામાં આવી છે. એનાથીએ સમજવું જોઈએ કે હસવા, રોવાની, પ્રિય-અપ્રિય, પસંદ-નાપસંદ, ભય, શોક, ઉદ્વેગ, ઉદાસીનતા અને ગ્લાનિ આદિની પ્રવૃત્તિમાં જીવ ૧૦ થી ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સુધીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું કર્મ બાંધે છે. જ્યાં એક સાગરોપમનાં અસંખ્ય વર્ષો હોય છે, ત્યાં ૧૦-૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમનાં કેટલા અસંખ્ય વર્ષો હશે ?

આટલાં અસંખ્ય વર્ષો સુધી હસવા-રડવા આદિમાં બાંધેલાં ચીકણાં મોહનીય કર્મનો વિપાક (ફળ) ભોગવવો પડે છે. એટલા માટે હસવા-રડવાની વ્યાવહારિક ક્રિયાઓમાં પણ સતર્ક બનવું અને સાવધાન રહેવું જોઈએ જેથી ચીકણાં કર્મો ન બંધાય; અને દીર્ઘકાળ સુધી એનું ફળ ભોગવવું ન પડે.

વેદ મોહનીય કર્મના વિષયમાં પણ બંધ સ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીવેદ મોહનીય કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ બંધ ૧૫ કોડાકોડી સાગરોપમનો બતાવવામાં આવ્યો છે. પુરુષવેદ મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ બંધસ્થિતિ ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમની તથા નપુંસકવેદ મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ બંધસ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ ની બતાવી છે. એનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વિષય-વાસના અને કામ સંજ્ઞા કેટલા લાંબા સમય સુધી રહે છે. આથી 'ચેન કેન ઉપાયેન' કામ સંજ્ઞાને જીતીને નિષ્કામ બનવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. જિતેન્દ્રિય મનુષ્યો વેદમોહનીયની આટલી લાંબી સ્થિતિ બાંધતાં નથી.

દર્શન મોહનીય કર્મના વિભાગમાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ બંધસ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની બતાવવામાં આવી છે. આ રીતે બાંધેલાં કર્મોમાં સૌથી વધારે કર્મની બંધ સ્થિતિનો કાળ મોહનીય કર્મનો છે. આટલો વધારે અન્ય કોઈ કર્મનો નથી, આટલા લાંબા કાળનો સ્થિતિબંધ જાણીને આપણે આવા ભારે દીર્ઘકાળ અવધિવાળા કર્મ બાંધવામાંથી બચવું જોઈએ.

[ગુણસ્થાનકો પર બંધ, ઉદય, સત્તા આદિ

જૈન ધર્મમાં આત્મવિકાસનાં કુલ ૧૪ ગુણસ્થાનકો બતાવવામાં આવ્યાં છે. કેટલીક કર્મ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરીને આત્મશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરતો જીવ એક એક ગુણસ્થાન આગળ વધે છે. પરંતુ એમાં કર્મનો ઉદય અવરોધક બનીને વિઘ્નો નાખે છે. પરિણામ સ્વરૂપ આત્મા પોતાનાં ગુણસ્થાનો પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓમાંથી કોનો બંધ, ઉદય, સત્તા આદિ કયા ગુણસ્થાન પર કેટલા હોય છે એ

ભિન્ન પ્રકારે બતાવવામાં આવ્યું છે -

કુચ્છ મિચ્છ કષાય સવિ, ભય, ધ્રુવબંધી એહ

શેષ અધ્રુવ બંધી કહા મિચ્છ ધ્રુવોદય ગેહ,

અગવીશ અધ્રુવોદય કહી, હવે અધ્રુવ સમ મિસ

સત્તાથી દૂરે કરો, ધ્રુવ સત્તા છવીશ.

પૂ. વીરવિજયજી મહારાજે ૬૪ પ્રકારી પૂજામાં મોહનીય કર્મની ઢાળમાં લખ્યું છે કે મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓમાંથી (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) ભય, (૩) જુગુપ્સા, (૪) ૧૬ કષાયો આ ૧૯ પ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધી છે. બાકીની ૭ પ્રકૃતિઓ (૩ વેદ, રતિ, અરતિ, હાસ્ય, શોક) અધ્રુવબંધી છે. ધ્રુવ એટલે નિત્ય અને અધ્રુવ એટલે અનિત્ય. જે નિત્ય બંધાતી રહે એને ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિ કહે છે. બરાબર આનાથી વિપરીત, જે કાયમ બંધાતી નથી તે અધ્રુવબંધી કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય આ બે પ્રકૃતિઓને બાદ કરતાં બંધમાં ૨૮ ને બદલે ૨૬ ની વિવક્ષા કરવામાં આવી છે. ૨૮ માં ૧ મિથ્યાત્વને ધ્રુવોદયી પ્રકૃતિ બતાવવામાં આવી છે. અને બાકીની ૨૭ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવોદયી કહેવાયી છે. સત્તાના વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સમક્ષિત મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય એ બે પ્રકૃતિઓ અધ્રુવ સત્તાની છે. અને બાકીની ૨૬ પ્રકૃતિઓ ધ્રુવ સત્તાવાળી છે.

અનંતાનુબંધી ચારે કષાયોની ચાર પ્રકૃતિઓનો બંધ અને ઉદય બીજા સાસ્વાદન નામના ગુણસ્થાનક સુધી જ રહે છે. અને એમની સત્તા ૮ મા ગુણસ્થાનક સુધી રહે છે. અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયની ચારે પ્રકૃતિઓનો બંધ અને ઉદય ચોથા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ નામના ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે અને સત્તામાં એ કર્મ નવમા ગુણસ્થાનક સુધી પડ્યું રહે છે. એ રીતે પ્રત્યાખ્યાનીય ચારે પ્રકૃતિઓનો બંધ અને ઉદય પાંચમા ગુણસ્થાનક સુધી રહે છે. ચોથા સંજવલન કષાય-ક્રોધ, માન, માયાની ત્રણ પ્રકૃતિઓનો બંધ, ઉદય, સત્તા નવમા અનિવૃત્તિ બાદર નામના ગુણસ્થાનક સુધી રહે છે. તથા સંજવલન લોભનો બંધ નવમા ગુણસ્થાનક પર જ અટકી પડે છે. પરંતુ ઉદય અને સત્તા ૧૦ મા સૂક્ષ્મ સંપરાધ નામના ગુણસ્થાનક સુધી રહે છે. એનાથી આગળ વધતાં લોભ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે.

નોકષાય મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિઓનાં બંધ, ઉદય, સત્તા આદિ પણ ભિન્ન ભિન્ન ગુણસ્થાનક સુધી રહે છે. ભય, રતિ, હાસ્ય અને દુર્ગચ્છા આ ચારેનો બંધ અપૂર્વ કરણ નામના ૮ મા ગુણસ્થાનક ઉપર નાશ પામે છે. અરતિ અને શોકનો બંધ પ્રમત્ત નામના ૬ ઢા ગુણસ્થાનક ઉપર નાશ પામે છે. હાસ્યાદિ છ પ્રકૃતિઓનો ઉદય અપૂર્વકરણ નામના ૮ મા ગુણસ્થાનક સુધી રહે છે. એની સત્તા અનિવૃત્તિ બાદર નામના ૯ મા ગુણસ્થાનક પાંચમા ભાગ સુધી હોય છે. પછી તે ક્ષય પામે છે.

ત્રી વેદ, પુરુષ વેદ અને નપુંસક વેદ આ ત્રણેય વેદ મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદય નવમા અનિવૃત્તિ બાદર નામના ગુણસ્થાન સુધી જ રહે છે. એના પછી ક્ષય થઈ જાય છે. નપુંસક વેદનો બંધ માત્ર મિથ્યાત્વ નામના પહેલા ગુણસ્થાનક ઉપર જ હોય છે. એનાથી આગળ એ ક્યાંય હોતો નથી. ત્રીવેદ અને પુરુષ વેદ કર્મનો બંધ નવમા ગુણસ્થાનક ના બીજા ભાગ સુધી હોય છે. સત્તા પણ ત્યાં સુધી જ રહે છે. પરંતુ નવમા ગુણસ્થાનકના ત્રીજા ચરણમાં નપુંસકવેદ, ચોથા ચરણમાં ત્રીવેદ, છઠા ચરણમાં પુરુષ વેદનો ક્ષય થાય છે. એના પછી એનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આ રીતે ગુણસ્થાનોની શ્રેણીમાં મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓનો બંધ, ઉદય અને સત્તાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ગુણસ્થાનોમાં મોહનીય કર્મના ક્ષયની સાધના

આત્મા જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણવાન દ્રવ્ય છે. ગુણયુક્ત ગુણી આત્મા છે. કર્માવરણથી ગ્રસ્ત આત્મા જેમ જેમ કર્મની અશુદ્ધિઓ (દોષ) દૂર કરે અને શુદ્ધાવસ્થા (ગુણો) પ્રાપ્ત કરતો જાય એ જ સાધના છે. કર્મ આવરણને દોષાવસ્થા રૂપ અશુદ્ધિઓને દૂર કરવી અને ગુણરૂપ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવી એ જ સાચા અર્થમાં સાધના છે. જેમ જેમ આત્મા સ્વગુણોનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરતો જાય અને ગુણવાન બનતાં આગળ વધતો જાય તેમ તેમ એ ગુણસ્થાનો પર આરોહિત થતો જાય છે. આ રીતે મોક્ષ પ્રાપ્તિ સુધી આત્મ વિકાસની સાધનાને ગુણસ્થાનક કમારોહ કહે છે. આત્માનાં ગુણસ્થાનો ૧૪ છે. આ ૧૪ સોપાનો ઉપર ચડતો આત્મા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. [મોક્ષનો અર્થ છે સર્વ કર્મોથી છૂટી જવું. બધાં કર્મોમાં મોહનીય કર્મ ખૂબ જ ભારે કર્મ છે. અને તે કર્મોનો રાજા કહેવાય છે. 'મોક્ષ' શબ્દમાં બે અક્ષરો છે. 'મો' અને 'ક્ષ'. એમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે 'મોહસ્ય ક્ષયઃ મોક્ષઃ' । મોહનો ક્ષય એ મોક્ષ છે. એટલે કે મોહથી સર્વથા છુટકારો પામવો, મોહનીય કર્મનો પ્રથમ ક્ષય કરવો એ મોક્ષ છે.] આ રીતે શબ્દ-ધ્વનિદ્વારા આ સંભાવ્ય અર્થ કાઢવામાં આવ્યો છે. આઠ કર્મોમાં મોહનીય કર્મ જ એક એવું કર્મ છે કે જેનો ક્ષય કરવાથી એકી સાથે ચાર ઘનઘાતી કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે. અને એના પછી બાકીનાં ચાર અઘાતી કર્મોનો ક્ષય ખૂબ સહેજ રીતે થાય છે. એટલા માટે સર્વ પ્રથમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરવો એ જ આપણી સાધનાનું મુખ્ય સાધ્ય છે.

૧૪ ગુણસ્થાનોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પ્રથમ ગુણસ્થાનથી લઈને ૧૩ મા ગુણસ્થાન સુધી મુખ્યરૂપે મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરવાની સાધના છે. અન્ય કોઈ કર્મનો ક્ષય કરવાની વાત વચમાં આવતી જ નથી કેમ કે મોહનીય કર્મ જ બધા કર્મોનો રાજા છે. મોહનીય કર્મ જ જ્ઞાનગુણને દબાવીને જીવને અવિવેકી બનાવી દે છે. મોહ અને અજ્ઞાન આ બેના મળવાથી આત્માનું અધઃપતન ખૂબ જ નિમ્નસ્તરનું થઈ જાય છે. યોગ્ય જ કહ્યું છે કે

જહા મોહદઓ તિવ્વો, અન્નાણં સુ મહામયં ।

તથા ઇર્ગિદિઇ જમ્મો, સમ્મં જાણાહિ ગોયમા ॥

‘જ્યારે મોહનીય કર્મનો તીવ્ર ઉદય થાય અને જો એમાં અજ્ઞાન મળી-ભળી જાય, ત્યારે આ બંનેના મિશ્રણથી બનનારાં મહાભયંકર કર્મોથી જીવ પંચેન્દ્રિય પર્યાયથી પતન પામીને સીધો એકેન્દ્રિય જાતિમાં જન્મ લે છે’-આમ કહેતાં પ્રભુ મહાવીરે ગૌતમને કહ્યું કે હે ગૌતમ ! એ સારી રીતે સમજી લે જે. વ્યાવહારિક ક્ષેત્રમાં તમે જુઓ છો કે વિાનર સ્વભાવે ચંચળ હોય છે અને જો એને શરાબ પાવામાં આવે તો એની ચંચળતા ખૂબ જ વધી જાય છે. એ જ રીતે મોહને કારણે જીવ અવિવેકી જ બની જાય છે, અને જો એમાં અજ્ઞાન મળે તો તે સર્વથા ક્લિંકર્તવ્યમૂઢ બની જાય છે. આવી સ્થિતિમાં તે ભારે કર્મો બાંધીને એકેન્દ્રિય જાતી સુધીના પર્યાયમાં પહોંચી જાય છે.]

જેમ સીડી ઉપરથી પડનાર નીચે આવે છે એ જ રીતે મોહ અને અજ્ઞાનના મિશ્રણ રૂપ ઉદયજન્ય કર્મથી પતન પામીને જીવ પંચેન્દ્રિય પર્યાય જેવી ઉચ્ચ અવસ્થામાંથી પતન પામીને એકેન્દ્રિય જેવી નિમ્નતમ અવસ્થામાં આવી જાય છે. દંડક ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે દેવ લોકના દેવતાઓ જો કે ખૂબ ઊંચી ગતિ-જાતિમાં છે, તે પણ તીવ્ર મોહ અને અજ્ઞાન આદિને કારણે પડીને સીધા જ એકેન્દ્રિયમાં જન્મ લે છે.

અમાપ ત્રદ્ધિસિદ્ધ અને ઘનસંપત્તિમાં મોહદશા રહી જાય છે. અને એ દેવતા પડીને એકેન્દ્રિય પર્યાયના પૃથ્વીકાયમાં હીરા મોતી ચાંદી સોના રૂપે જન્મ લે છે. આ કેટલું ભારે પતન કહેવાય ? કેટલા જન્મો પછી જીવ આટલી ઊંચી-સ્વર્ગગતિમાં પહોંચ્યો અને માત્ર મોહ તથા અજ્ઞાનના ભારે કર્મોથી જન્મ-ગતિ અને જાતિ આદિ બગાડીને કેટલા હલકા જન્મમાં જીવ ગયો ? પતનમાં વાર લાગતી નથી પરંતુ ચઢવામાં ફરીવાર અસંખ્ય જન્મો થઈ જાય છે.

હવે એ હીરા મોતીઓમાં રહેલો જીવ ફરીવાર આગળ વધીને પાછો દેવગતિમાં પહોંચશે ? કેટલા જન્મો લાગશે ? સંખ્યાત કે પછી અસંખ્યાત ? એટલા માટે મહાપુરુષોએ સર્વ પ્રથમ મોહનીય કર્મને ઓછું કરવા માટે યા તેને જીતવા માટે ઉપદેશ આપ્યો છે. ઉપાધ્યાય મહારાજે સજ્જાયમાં કહ્યું છે કે :-

ચેતન જ્ઞાન અજુવાળિએ, ટાળિએ મોહ સંતાપ રે,

ચિત્ત ડમડોળતું વાળિએ, પાળિએ સહજ ગુણ આપ રે.

હે ચેતન ! જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરો અને મોહ તિમિરનો સંતાપ દૂર કરો. આ ભટકતા મનને સ્થિર કરો અને સહજ ગુણ-જે આત્માના મૂળભૂત ગુણો છે, તેમને પ્રકટ કરો અને એમનું પાલન કરો.

આ રીતે કર્મોના રાજા મોહનીય કર્મને સૌથી પ્રથમ જીતવા માટે મહાપુરુષોએ ઉપદેશ આપ્યો છે. આથી આપણી આખીય સાધના મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરવાના લક્ષ્યવાળી હોવી જોઈએ. મોહનીય કર્મના મુખ્ય ચાર સ્તંભ છે (૧) મિથ્યાત્વ મોહનીય,

(૨) કષાય મોહનીય, (૩) નોકષાય મોહનીય, અને (૪) વેદ મોહનીય.]

આત્માના મુખ્ય ચાર ગુણો છે. યથાખ્યાત સ્વરૂપના યા અનંતચારિત્રગુણની અંતર્ગત વીતરાગતાની ચાર મુખ્ય અવસ્થાઓ છે - (૧) શુદ્ધ સમ્યગ્ દર્શન, (૨) નિષ્કષાય રૂપ શાંત સહજ સ્વભાવ, (૩) હાસ્યાદિ રહિત નિર્ભય આદિ સહજ સ્વભાવ, (૪) લિંગ યા દેહ રહિત નિષ્કામ નિર્વેદ સ્વરૂપ, આત્માની આ ચાર અવસ્થાઓ, જે સહજ ગુણ સ્વરૂપ છે. એમના ઉપર મોહનીય કર્મના આવરણનું આચ્છાદન હોવાથી ગુણરૂપ આ અવસ્થાઓ ઢંકાઈ જાય છે. મોહનીય કર્મના આ ચારે સ્તંભોથી આત્માની ચારે અવસ્થાઓ દબાઈને કર્મમય બનીને વ્યવહાર કરે છે -

આત્મગુણ

મોહ કર્મ

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ સમ્યગ્ દર્શન	(૧) મિથ્યાત્વ મોહનીય
(૨) નિષ્કષાય રૂપ શાંત સહજ સ્વભાવ	(૨) કષાય મોહનીય
(૩) હાસ્યાદિરહિત નિર્ભય સહજ સ્વરૂપ	(૩) નોકષાય મોહનીય
(૪) લિંગ યા દેહરહિત નિષ્કામ નિર્વેદ સહજ સ્વરૂપ	(૪) વેદ મોહનીય

આ રીતે અમુક પ્રકારના મોહનીય કર્મથી આત્માના ગુણો દબાઈ જાય છે, અને આત્મા મોહ કર્મના ભારથી ભારે થઈ જાય છે. મિથ્યાત્વ મોહ કર્મથી આત્માની શુદ્ધ શ્રદ્ધા-સમ્યગ્ દર્શન ઢંકાઈ જાય છે, અને આત્મા અવિવેકી બનીને મિથ્યા-વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરે છે. રાગ દ્વેષ રૂપ કષાયની પ્રવૃત્તિ કરવાથી આત્માની શાંતિ અને સંતોષ આદિ ગુણો નષ્ટ થઈ જાય છે. ક્ષમા, સમતા, નમ્રતા, ઋણુતા, સરળતા, સંતોષ આદિ જે આત્માના મૂળભૂત ગુણો છે, એનો રાગ-દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ કષાયોથી નાશ થાય છે. કષાય મોહનીય કર્મથી આત્માનો નિષ્કષાય ભાવ અને સમતા આદિ સ્વભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે.

[હસવું, રડવું વગેરે આત્માનો સ્વભાવ નથી પરંતુ હાસ્યાદિ નોકષાય મોહનીય કર્મને કારણે આત્મા હસવા, રોવા, ડરવાની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે] એ જ રીતે આત્મા સ્વદ્રવ્ય સ્વરૂપથી ન તો સ્ત્રી છે કે ન તો પુરુષ છે. કારણ કે સ્ત્રીત્વ યા પુરુષત્વ શરીરને કારણે છે આત્મા અશરીરી-શરીર રહિત છે. આત્મા ચેતન દ્રવ્ય છે, અને શરીર જડ દ્રવ્ય છે. પરંતુ જ્યારે આત્મા સશરીરી અર્થાત્ શરીરધારી બને છે ત્યારે વેદ કર્મના આધારે કોઈને કોઈ સ્ત્રીપુરુષ આદિનું શરીર ધારણ કરે જ છે. વેદ મોહનીય કર્મ આવવાને કારણે આત્માની નિષ્કામ અને નિર્વેદ વૃત્તિ દબાઈ જાય છે. અને કામ અને વેદની સંજ્ઞા જાગે છે. પરિણામ સ્વરૂપ સ્ત્રીપુરુષ આદિને પરસ્પર વિજાતીય આકર્ષણ અને ભોગેચ્છા વધે છે. આ રીતે મૂળભૂત વીતરાગ સ્વભાવી આત્મા રાગી, દ્વેષી, કામી, ક્રોધી આદિ મોહ કર્મને કારણે બની જાય છે. સાધનાનો હેતુ એ છે કે આવરણને દૂર કરવું અને ગુણોને પ્રકટ કરવા.]

કર્મક્ષયથી જ આત્મવિકાસ

આત્મા મૂળમાં તો એક શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. જેમાં અન્ય કોઈ બીજા બહારના દ્રવ્ય યા પરદ્રવ્ય રૂપી પદાર્થો કે મિશ્રણ રૂપ અશુદ્ધિની અવસ્થા ન હોય એ સ્વસ્વરૂપી શુદ્ધ દ્રવ્ય કહેવાય છે. આત્મા ઉપર પુદ્ગલ દ્રવ્યોનાં કાર્મણ વર્ગણારૂપ અસંખ્ય પ્રમાણુઓનો પિંડ છવાયેલો છે. જેમ સૂર્ય વાદળોથી છવાયેલો રહેવાથી એનો પ્રકાશ આચ્છાદિત થઈ જાય છે, એ જ રીતે કાર્મણ વર્ગણારૂપ પુદ્ગલ પરમાણુઓનાં કર્મરૂપ આવરણનાં વાદળોથી આચ્છાદિત આત્મારૂપી સૂર્યના જ્ઞાનાદિ પ્રકાશરૂપ ગુણો ઢંકાઈ જાય છે. એનાથી આત્મા સંસારના વ્યવહારમાં અશુદ્ધ થયેલો રહે છે. આ અશુદ્ધિને દૂર કરવી અને આત્મગુણોને પ્રકટ કરવા એ જ આત્મવિકાસની સાધના કહેવાય છે.

આ વિકાસની પ્રક્રિયાનો માર્ગ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. એવાં ચૌદ ગુણસ્થાનો છે. એ ગુણસ્થાનો પર ચડવાને ગુણસ્થાન ક્રમારોહ કહે છે. જેમ જેમ આત્મા કર્મક્ષય કરતો ગુણશ્રેણી માર્ગ ઉપર આગળ વધતો જશે તેમ તેમ આત્માના ગુણો પ્રકટ થતા જશે. આ ૧૪ ગુણસ્થાનોમાં ૧૨ ગુણસ્થાનો સુધી મુખ્ય રૂપે માત્ર મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવાની જ પ્રક્રિયા છે આથી પ્રથમ ગુણસ્થાનથી જ આત્મા મોહનીય કર્મની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરતો આગળ વધે છે.

(૧) પહેલા ગુણસ્થાન ઉપર જે મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ગાઢ ઉદય ઊભો છે, એનો ક્ષય કરીને તથા સાથે જ સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીયની ત્રણે દર્શન મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય તથા અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચારે ય કષાયોનો ક્ષય કરીને અર્થાત્ અનંતાનુબંધી સપ્તક (સાત-દર્શન મોહનીયની ૩ + ૪ અનંતાનુબંધી કષાય = ૭) આ મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરીને આત્મા ચોથા અવિરત સમ્યગ્ દષ્ટિ ગુણસ્થાન પર આવે છે. અહીં આત્મા સમ્યગ્ દર્શન ગુણ પ્રકટ કરે છે.

(૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચારે ય કષાયોનો ક્ષય કરીને આત્મા પાંચ દેશ વિરતિ ગુણસ્થાન પર આવે છે. અહીં આત્મા સામાયિક ઉપવાસ આદિ તપ કરતો વ્રત પચ્ચક્ષ્ણાણ વિરતિ ધર બને છે, આથી દેશ વિરતિધર ધર્મવાળા શ્રાવક કહેવાય છે.

(૩) પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચાર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરીને જીવ છઠ્ઠા સર્વવિરતિ ગુણસ્થાન ઉપર પહોંચે છે. અહીં સર્વ પાપોનો ત્યાગ કરીને આજીવન પાંચ મહાવ્રત ધારણ કરીને સાધુ બને છે. સાતમા ગુણસ્થાન ઉપર અપ્રમત્ત સાધુ બને છે. આઠમા ગુણસ્થાને અપૂર્વકરણ કરતો ક્ષયક શ્રેણીનો પ્રારંભ કરતો આગળ વધે છે.

(૪) સંજવલન ક્રોધ, માન, માયા આદિ ૩ કષાયો તથા સ્ત્રીવેદ, પુરુષ વેદ, નપુંસક વેદ આદિ ૩ વેદ તથા હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક તથા જુગુપ્સા આ હાસ્યાદિ ૬

પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે. અર્થાત્ (૩ + ૩ + ૬ = ૧૨) મોહનીય કર્મની કુલ ૧૨ પ્રકૃતિઓનો નવમા અનિવૃત્તિ બાદર નામના ગુણ સ્થાનક પર ક્ષય કરતો આત્મા આત્મવિકાસના લક્ષ સાથે આગળ વધે છે. અહીં આત્મા વેદ (વિષયવાસનાની કામ સંજ્ઞા) રહિત નિર્વેદી, નિર્વિકારી બને છે. સાથે જ કષાય રહિત, નિષ્કષાયી અને હાસ્યાદિ નોકષાય રહિત નિષ્કષાયી સ્વસ્વરૂપ ગુણવાળો બને છે.

યોથા સંજવલન લોભ કષાયનો દશમા સૂક્ષ્મ સંપરાય નામના ગુણસ્થાન ઉપર ક્ષય કરીને આત્મા સર્વથા સંપરાય (કષાય) રહિત સૂક્ષ્મતઃ સંપૂર્ણ કષાયમુક્ત બને છે. ક્ષપક શ્રેણીવાળો આત્મા સીધો બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન ઉપર જઈને સર્વથા મોહનીય કર્મના પ્રભાવથી મુક્ત થઈને ૧૩ મા ગુણસ્થાન ઉપર જાય છે. અને વીતરાગ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે.

અહીં સંપૂર્ણ રૂપે મોહનીય કર્મક્ષય થાય છે. હવે જરા પણ કર્મ બચતું નથી. આથી આત્મા સર્વથા રાગ દ્વેષ રહિત સંપૂર્ણ વીતરાગી અને વીતદ્વેષી બને છે. માત્ર મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરતો આત્મા ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાંથી પસાર થઈને ૧૩ મા ગુણસ્થાનક ઉપર આવીને વીતરાગ બનવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આઠ કર્મોનો મુખ્ય રાજ છે મોહનીય કર્મ, એનો ક્ષય થતાં જ બીજા અને ત્રીજા કર્મ - જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, દર્શનાવરણીય કર્મ, અંતરાય કર્મનો સાથે જ ક્ષય થાય છે. આ રીતે ચારે ય ધનઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરીને આત્મા વીતરાગી, કેવલજ્ઞાની-સર્વજ્ઞ, કેવલ દર્શની- સર્વદર્શી. તથા અનંતવીર્યવાન બને છે. આ ચારે ય ગુણોને ધારણ કરે છે. આ રીતે આત્મવિકાસ રૂપ પથ પર ૧૪ ગુણસ્થાનો પર ચડતો આત્મા પ્રમુખ રૂપે મોહનીય

કર્મને ખપાવવાની સાધના કરે છે

કષાય ક્ષયનો ઉપાય

આ સંસારમાં હરેક વિકૃતિના શમનના ઉપાયો છે. ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં ઝેરના નિવારણના ઉપાયો પણ બતાવ્યા છે. રોગ થાય છે તો તેના નિવારણ માટે ઔષધિઓ પણ બતાવવામાં આપી છે. આ જ રીતે ધર્મશાસ્ત્રમાં પાપનાશ અને કર્મક્ષયના ઉપાયો પણ બતાવવામાં આવ્યા છે.

વિષય-કષાય આદિની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જુલે જે પાપકર્મો ઉપાર્જિત કર્યા હોય, એમના નાશને માટે પણ ભગવાને ઉપાયો બતાવ્યા છે. 'દશવૈકાલિક' આગમમાં કષાયશમનનો ઉપાય બતાવતાં કહ્યું છે કે :-

उवसमेण हणे कोहं, माणं मद्वया जिणे ।

માયં ચાડજ્જવભાવેણ, લોહં સંતોષઓ જિણે ॥

ઉપશમ ભવથી (ક્ષમા, સમતાના ભાવથી) ક્રોધ કષાયને જીતવો જોઈએ,

મુદ્રતા નમ્રતાનાભાવથી માનકષાયને જીતવો જઈએ. ઝજુતા અને સરળતાથી માયાને જીતી શકાય છે. એ રીતે સંતોષભાવની વૃત્તિથી લોભ ઉપર વિજય મેળવી શકાય છે. આ રીતે આત્મગુણોની સાધનાથી વિકૃતિસ્વરૂપ કષાયને જીતી શકાય છે.

ઉપશમ ક્ષમા, સમતા, નમ્રતા, મુદ્રતા, ઝજુતા, સરળતા અને સંતોષ એ આત્માના ગુણો છે. જ્યારે ક્રોધાદિ કષાયો આ ગુણોનું વિકૃત સ્વરૂપ છે. જ્યારે ગુણો ન હોય ત્યારે દોષો હોય છે. કષાયો આત્માની વૈભાવિક-વિભાવ દશા રૂપ વિકૃતિ છે. આથી એને દૂર કરવા જ પડશે.

જેમ જેમ ક્ષમા, સમતા આદિ આત્મગુણોનો વિકાસ થશે તેમ તેમ ક્રોધાદિ કષાયોનો વિનાશ થશે. જે રીતે મહાવીર સ્વામીએ કષાયોનું શમન કર્યું હતું એનું વર્ણન 'સંસાર દાવા'ની સ્તુતિમાં આપ્યું છે. તે આ પ્રકારનું છે :-

સંસાર દાવાનલ દાહનીરં, સંમોહધૂલિહરણે સમીરમ્ ।

માયા રસા દારણ સાર સીરં, નમામિ વીરં ગિરિસારધીરમ્ ॥

'સંસાર દાવા'ની પ્રસ્તુત સ્તુતિમાં ચાર પ્રકારના કષાયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ પંક્તિમાં ક્રોધ કેવો હોય છે તેનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે - 'સંસારદાવાનલદાહ' 'સંસાર રૂપી દાવાનલના દાહ જેવો ક્રોધ હોય છે; કારણ કે ક્રોધ દાહ પેદા કરે છે. જેથી મનુષ્ય આગની જેમ બળવા લાગે છે. જેમ આગનું શમન પાણીથી થાય છે એ રીતે ક્રોધવૃત્તિવાળા જીવને શાન્ત કરવા માટે ભગવાન મહાવીરનું નામ પાણી જેવું કામ કરે છે. 'સંમોહ ધૂલિહરણે' માં માનકષાય મોહને ધૂળના ઢગલા સમાન બતાવ્યો છે. એને દૂર કરવા માટે મહાવીર પ્રભૂનું નામ સમીર એટલે કે પવન જેવું છે. 'માયા રસાદારણ સાર' માયારૂપી પૃથ્વીનું દારણ એટલે કે ચીરવાનું કામ કરવામાં મહાવીરનું નામ 'સીરમ્' એટલે કે હળ જેવું છે - 'નમામિ ગિરિસાર ધીરમ્ ।' ગિરિસાર એટલે મેરુ પર્વત-જે સોનાનો બનેલો છે, એવા લોભરૂપી પર્વતને મહાત કરવામાં વીર ભગવાનનું નામ-આલંબન ધૈર્યગુણ પ્રદાન કરે છે. એવા મહાવીર સ્વામીને હું નમસ્કાર કરું છું.

આ રીતે આ કષાયોનું સ્વરૂપ બતાવીને એમના શમનની પ્રક્રિયામાં નીર, સમીર, સીર, ધીર આદિ ઉપાયો બતાવ્યા છે. એ રીતે ચારેય કષાયોના શમનના માર્ગો બતાવ્યા છે.

નોકષાય મોહનીયના શમનાર્થે જે જે હાસ્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ છે, તેમનું આચરણ ન કરવું એ જ શમન ઉપાયો છે. હાસ્યાદિના પ્રસંગે ન હસતાં ગંભીર રહેવું, રતિના સ્થાને વિરતિ ધારણ કરવી, અરતિની સામે વિરાગભાવ જગાડવો, ભયને અભયદાન અને નિર્ભયતા થી જીતવો, શોકને અશોકથી-ઉત્સાહ આદિ ભાવથી જીતવો અને દુર્ગંધ યા જુગુપ્સાને સેવાભક્તિ-વૈયાવચ્ચ-થી જીતવા સંભવ છે. આ રીતે ગંભીરતા

આદિ ગુણોથી હાસ્યાદિ છ નોકષાયો જીતી શકાય છે.

વેદમોહનીય કર્મની અંતર્ગત ગણવામાં આવેલા સ્ત્રીવેદ, પુરુષ વેદ અને નપુંસક વેદ રૂપ ત્રણે વેદોને જીતવા માટે નિર્વેદ ભાવ બનાવવો પડશે. વિષય વાસના અને કામ સંજ્ઞાને શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય અને શીલપાલન કરીને જીતી શકાય છે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં શુદ્ધ-વિશુદ્ધ ચારિત્રવાન બનીને વેદ સંજ્ઞા ઉપર કાબૂ મેળવી શકાય છે. એ રીતે મોહનીય કર્મની આખી જાળ ફેલાયેલી છે. એ તમામ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર આધ્યાત્મિક સાધના દ્વારા વિજય પામી શકાય છે. પરંતુ આ સ્થિતિમાં જીવ પોતાની કમજોરી માનીને કષાયોને આધીન થઈ જાય છે, એ નિરર્થક કષાયો કરીને કર્મ બાંધે છે.

ચારિત્ર મોહનીય કર્મબંધના કારણો

‘દુ-વિહંપિ ચરણ-મોહં કસાય હાસા ડડ ઇ વિસય-વિવસ મણા ।’ ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ ચારે કષાયોની પ્રવૃત્તિ તથા હસવું, રેવું, ડરવું આદિ હાસ્યાદિ નોકષાયોની પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આસક્ત મનવાળો જીવ કષાય મોહનીય અને નોકષાય મોહનીય રૂપ બંને પ્રકારનાં ચારિત્ર મોહનીય કર્મો બાંધે છે. ‘તત્ત્વાર્થાધિગમ’ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે - કષાયોદયાત્ તીવ્રાત્મપરિણામશ્ચારિત્રમોહસ્ય । કષાયના ઉદયથી આત્માનાં સંકલિષ્ટ પરિણામોથી ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો આરંભ થાય છે. ગુણસંપન્ન સાધુ મહાત્મા અને શ્રાવક આદિની નિંદા કરવી, એમના ઉપર જૂઠા આરોપ લગાડવા યા કલંક લગાડવા, એમની સાધનામાં વિઘ્નો નાખવા, કોઈનાં છિદ્રો જોવાં, દોષ-દુર્ગુણ જોવા, સ્વયં ક્રોધાદિ કષાયો કરવા યા અન્યમાં કષાયો જગાડવા, આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનની પરિણતિ બનાવવી આદિ સંકલિષ્ટ અધ્યવસાયોથી ચારિત્રમોહનીય કર્મો બાંધે છે, એ ચારિત્ર મોહનીય કર્મબંધનાં મુખ્ય દ્વારો છે.

આવી પ્રવૃત્તિઓ કરવાથી જીવ ચારિત્ર મોહનીય કર્મથી ભારે થાય છે. ૧૮ માં પાપસ્થાનોમાં બતાવવામાં આવેલાં પાપોમાં હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન સેવન, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, પૈશુન્ય-રતિ અરતિ, પરપરિવાદ-પરનિંદા, માયામૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વશત્ય આદિ અદાર પ્રકારથી મોહનીય કર્મ બંધાય છે. પ્રાયઃ આ અદાર જ પાપસ્થાનો દ્વારા મોહનીય કર્મ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. દૈનિક જીવનમાં આપણે જેટલું હસીએ રડીએ, લડીએ, ડરીએ-ડરાવીએ આદિની જે કોઈ ક્રિયાઓ પ્રવૃત્તિઓ કરીએ છીએ એ પ્રધાન રૂપે મોહનીય કર્મ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. આપણે જેટલા રાગ દ્વેષ, વિષય-કષાય આદિ જે કંઈ કરીશું એનાથી મુખ્ય રૂપે મોહનીય કર્મનો જ બંધ પડે છે. પાપાત્ કર્મ, કર્મણઃ પુનઃ પાપમ્ । પાપની પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવ કર્મ બાંધે છે, અને કર્મના ઉદયમાં ફરીથી પાપની પ્રવૃત્તિ કરતો રહે છે -

આ રીતે પાપ અને કર્મનું આ એક ભારે વિષયક ચાલતું રહે છે. આ વિષયકમાંથી છૂટવું હોય તો એમાંથી કોઈ એકને છોડવું પડશે. કારણ કે કર્મને કારણે

પાપ છે એટલા માટે પહેલાં પાપને છોડવું જ ઉચિત રહેશે. મૂળ ન વધે તો પછી થડ ન જ વધે, એ જ રીતે પાપની પ્રવૃત્તિ જડમૂળથી બંધ થતાં કર્મનો બંધ નહીં પડે. જો આપણે આ બેમાંથી કોઈને નહીં છોડીએ તો પાપ અને કર્મના વિષયકથી સંસારચક્ર ચાલતું જ રહેશે.

વિષય-વાસનાના તીવ્ર ઉદયમાં બલાત્કાર આદિ કરીને જીવ ભારે વેદમોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરે છે, જેને લીધે એ નપુંસક પણ બને છે-જેની કામેચ્છા કદી પણ સંતોષાતી નથી. આ રીતે ભારે મોહ કર્મો-બાંધીને જીવ સંસાર ચક્રમાં અનંત કાળ સુધી પરિભ્રમણ કરતો રહે છે. આથી “યેનકેન ઉપાયેન” આપણે મોહનીય કર્મો બંધાવનારી પાપ પ્રવૃત્તિ બંધ કરવી જોઈએ. કેટલાંક મુખ્ય કારણો અને પાપ પ્રવૃત્તિઓ-જેમનાથી મોહનીય કર્મોનો બંધ થાય છે-એ નિમ્ન પ્રકારની છે.

[૧) જળાશય-સરોવરાદિમાં જળ નાખવી, માછલાં પકડવાં જળચર જીવોને મારવાથી... (૨) કીડી મંકોડા આદિ અને કૃમિ કીટ-પતંગાદિ નાના જીવો-વિકલેન્દ્રિય જીવોને મારવાથી... (૩) શાન્ત થયેલા ક્લેશમાં ફરીથી અગ્નિ બડકાવનારા શબ્દોથી ક્લેશ ઊભો કરવાથી... કષાયો તેજ કરવાથી, (૪) આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાધુઓના અવગુણ ગાવાથી, નિંદા કરવાથી.... શ્રુતદાયક ગુરુ અને ભણાવનાર પાઠકનું અપમાન કરવાથી અને ગુરુ તથા પંડિત આદિનું અપમાન યા તેમનો અવિનય કરવાથી, (૫) જ્યોતિષ-હસ્તરેખા, સામુદ્રિક અને આયુર્વેદ આદિને બહાને દેખાવો કરીને ભવિષ્યવાણી કરવી યા ઔષધોપચાર વિપરીત કરવાથી, (૬) ઠગવિદ્યા અને વિશ્વાસઘાત યા કપટ વૃત્તિથી ભોળા ભલા જીવોને ફસાવવાથી, (૭) ચોરી, લૂંટ, હુમલો ડાકા-વગેરેની પ્રવૃત્તિથી, (૮) વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, લૂંટ, જદુ ઈન્દ્રજાળ, નજરબંધી, મૂઠ મારવી સંમોહન કરવું આદિ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા, (૯) તપશ્ચર્યા ન કરવા છતાં તપસ્વીનો સ્વાંગ કરવો, જૂઠી પ્રશંસા કરાવવી. જુઠાં માન સન્માન કરાવવાથી, (૧૦) બ્રહ્મચર્ય શીલવ્રત ન પાળવા છતાં બ્રહ્મચારી યા શીલવ્રતી, સતીત્વ વગેરે દેખાવો કરવા અને એ બહાને માન પ્રશંસા પામવાથી. (૧૧) ગામ, દેશ, ઘર, વન આદિ બાળવાં અગર નષ્ટ કરવાં ... (૧૨) પોતે પાપ કરીને આરોપ યા કલંક બીજાં ઉપર ચડાવવાની કોશિશ કરવાથી. (૧૪) પરસ્ત્રી ગમન, વેશ્યા ગમન, બલાત્કાર સેવન અને કન્યા, વિધવા આદિની સાથે અનાચાર વ્યભિચારથી.... (૧૫) ઈર્ષ્યા-દ્વેષની વૃત્તિથી પરધન-પરવસ્તુ લેવા-છુપાવવાથી-એવી માયા કે કપટ કરવાથી.... (૧૬) અસત્ય વચન જૂઠી ભાષા, જુઠી સાક્ષી, સ્વાર્થવશ સાક્ષી અને હસવા-મજક કરવામાં મિથ્યા ભાષણથી.... (૧૭) લોભ, લાલચ, ધૂર્તતા અને વંચકવૃત્તિથી ... (૧૮) દેવ, ગુરુ, ધર્મની મજક-કરવાથી, અવર્ણવાદ અગર વિપરીત બોલવા વગેરેથી, ધર્મ આરાધના આદિની સાધન-સામગ્રી અને સુવિધા ઉપલબ્ધ હોવા છતાં પણ આત્મકલ્યાણ ન કરતાં સંસારના રાગદ્વેષના

પ્રપંચમાં મસ્ત રહેવાથી... સમ વ્યસનના સેવનથી.... આ રીતે જ્યેષ્ઠ સેકડો કારણો છે. જેનાથી જીવ મોહનીય કર્મ બાંધે છે.

મોહનીય કર્મની વધારે પ્રવૃત્તિથી અન્ય સર્વે કર્મોનો પણ બંધ થાય છે; જેમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અને દર્શનાવરણીય આદિ કર્મો પણ ભારે બંધાય છે. એટલા માટે ૧૪ ગુણસ્થાનોમાં પ્રધાન રૂપથી મોહનીય કર્મ અપાવવાની સાધના બતાવવામાં આવી છે. આ કર્મોનો ક્ષય થતાં જ શેષ કર્મોનો નાશ જલદી થઈ જાય છે.

મોહનીય કર્મની સેના

મોહરાજ પણ ઈણે સમે આયો, માયા, પ્રિયા સુત કામ લલના

મંત્રી લોભ ભર દુર્ધર કોથ હાસ્યાદિ ષટ્ક નામ ચતુરા ...

મિથ્યાત્વ મંડલિક રાય અટારો, બંધ ઉદય નિજ ઠાણ - લલના

સમક્તિ મિશ્ર મોહનો લધુ ભાઈ, ઉદયે સત્તમ સમ જાણ - ચતુરા

સિત્તેર સાગર કોડાકોડી, મિથ્યાતનો સ્થિતિ બંધ ... લલના.

સત્તા ત્રણની અડ ગુણઠાણે, માન હસ્તીએ ચાલેબંધ ચતુરા.

તસ રક્ષક મન જિન પલટાયો, મોહ તે ભાગ્યો જાય... લલના.

ધ્યાન કેસરિયા કેવલ વરિયા, વસંત અનંત ગુણગાય ચતુરા ...

૬૪ પ્રકારી પૂજામાં મોહનીય કર્મની પૂજાની ઢાળમાં પૂ.વીર વિજયજી મહારાજે ઉપરોક્ત ઢાળના દુહાઓમાં મોહનીય કર્મ કેટલું પ્રબળ છે, એની સેના કેટલી લાંબી-પહોળી છે. એ એક રૂપકમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે. મોહકર્મ એક રાજ છે. એ જીવની સામે આવીને ઊભો છે. માયા એની પત્ની છે. જે રાણીના રૂપમાં છે. એનો પુત્ર કામદેવ રૂપ વેદ મોહનીય છે. લોભ એનો મંત્રી છે. અને દુર્ધર કોથાદિ એના સૈનિકો છે.

હાસ્યાદિ ષટ્ક આ મોહનીય કર્મરાજ નો રથ છે. એનો મુખ્ય મંત્રી મંડલિક રાજ મિથ્યાત્વ છે. એ અતિભયાનક છે. સમક્તિ મોહનીય અને મીશ્ર મોહનીય એના બે નાના ભાઈઓ છે. મોહનીય કર્મની સેના આઠ પ્રકારના માન-અભિમાનરૂપી હાથી ઉપર બેસીને ધામધૂમથી ચાલે છે. કોથાદિ કષાયની તેજમાં શંખનાદ અને બ્યૂગલ વગાડતી સેના ચાલે છે.

આ રીતે મોહરાજની સેનામાં કોથાદિ ચારેય કષાયો લડાઈમાં સૌથી આગળ રહે છે. એ અતિ ફૂર હોય છે. મોહરાજનો મુખ્યમંત્રી મિથ્યાત્વી, નાસ્તિક અને અજ્ઞાની હોવાને કારણે નિર્દય અને ફૂરતાથી જીવની ઉપર ચડાઈ કરે છે. કામદેવરૂપી વેદમોહનીય પુત્ર જીવની સાથે વિશ્વાસઘાત કરીને તેને પોતાની વિષય-વાસનામાં ફસાવે છે.

‘નર્મોસ્તુ વર્ધમાનાય સ્પર્ધમાનાય કર્મણા ।’ ની સ્તુતિમાં એમ કહે છે કે - જેમણે કર્મની સાથે સ્પર્ધા કરી છે તેવા વર્ધમાન સ્વામીને નમસ્કાર. મોહરાજના યુદ્ધમાં સામે પ્રતિસ્પર્ધી જીવાત્મા છે. જીવાત્મા જો પોતાની પૂરી સેના લઈને લડવા સામે આવે

તો લડાઈ કરીને મોહરાજની સેનાને હરાવી શકે છે.

આત્માની સેના આ પ્રકારની છે. આત્મા સ્વયં રાજા છે. સંતોષ રૂપી મુખ્યમંત્રી જીવનો સહાયક છે. જે યુદ્ધમાં સૌથી આગળ રહે છે, અને તે સમક્ષિત રૂપી માંડલિકનો સરસેનાપતિ છે. પાંચ મહાવ્રતો રૂપી પાંચ મહાસામંતો સાથે રહે છે. માર્દવ રૂપી હાથી સાથે ચાલે છે. ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની પાયદળ સેનામાં વ્રત, નિયમ, પરચક્રપાણ, તપ, તપશ્ચર્યા તથા જપ ધ્યાન આદિની સેના ખૂબ જ મોટી છે. એનો સેનાની શ્રુતબોધ છે. જીવરાજ અદાર હજારી શીલાંગ રથ પર આરુઢ થઈને ચારિત્રના યુદ્ધ મેદાનમાં મોહરાજ સાથે લડવાં જાય છે. જીવાત્મા અને મોહકર્મની વચ્ચે અધ્યવસાય રૂપી બાણોની વર્ષાનું યુદ્ધ થાય છે. આ ધમાસાણ યુદ્ધમાં કોઈ વાર મોહરાજ જીતે છે તો કોઈ વાર જીવાત્મા જીતે છે. મોહરાજના ૧૩ કાઠીયાઓ પણ ખૂબ પ્રબળ હોય છે. એ પીઠ પાછળ ઘા કરતાં ગોરીલા યુદ્ધ કરે છે. અને વિષય-કષાયના રંગરાગમાં જીવને ફસાવી દે છે. પરંતુ આત્માની શક્તિ પણ અનંત છે. જે આત્મા પૂર્ણ પુરુષાર્થથી લડે તો જીતી જાય છે. અને જીતી જાય તો મોહપાશમાંથી છૂટી જઈને કેવળજ્ઞાન આદિ પામીને સદાને માટે મોક્ષે જાય છે. તે પછી કદી પણ મોહરાજની સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. આત્મા પૂર્ણ વિજયી બનીને અજર-અમરપદ પામી જાય છે. આ રીતે ભયંકર યુદ્ધમાં આત્માને જીતાડવો જ જોઈએ. સમગ્ર સંસાર યુદ્ધનું એક મેદાન બનેલું છે, અને અનંત જીવો એમાં લડી રહ્યા છે. પરંતુ ઘણીવાર હારી જાય છે. એટલા માટે મહાપુરુષોએ ધર્મોપદેશ આપી અધ્યાત્મનો માર્ગ બતાવ્યો છે. આ માર્ગ ઉપર ચાલવાથી જ જીવ વિજયી બનીને પરમધામ રૂપ મોક્ષને પામે છે.

આત્મા અને કર્મનું યુદ્ધ

યુદ્ધના મેદાનમાં આત્મા અને કર્મ બે પ્રતિસ્પર્ધી છે. અનાદિ-અનંતકાળથી આત્મા અને કર્મની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે - 'કત્યવિબલિઓ કમ્મો કત્યવિ બલિઓ અપ્પા ।' આ બે મલ્લોના યુદ્ધમાં કોઈવાર કર્મ બળવાન બને છે તો કોઈ વાર આત્મા બળવાન બને છે. જ્યારે કર્મ બળવાન બને છે ત્યારે આત્માને પછાડી દે છે, આત્માને નીચે પટકીને એનું ગળું દબાવી દે છે, અને જ્યારે આત્મા બળવાન-પ્રબળ-શક્તિશાળી બને છે ત્યારે કર્મને સમાપ્ત જ કરી દે છે. અને કર્મપાશમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે અને સદાને માટે પરમધામ-મોક્ષ પામે છે. તે પછી તે કદીય કર્મના પાશમાં આવતો નથી. પરંતુ કર્મનો સંપૂર્ણ નાશ ન કરતાં માત્ર આંશિક નાશ (નિર્જરા) જ કરે તો આસ્ત્રવ-બંધની ક્રિયાથી ફરીથી કર્મોનું આગમન-બંધન થઈ જાય છે. તે કર્મોથી બંધાય છે. આ પ્રક્રિયા અનાદિ-અનંતકાળથી ચાલી રહી છે. થોડી કર્મની નિર્જરા કરવી અને ફરીથી વિષય-કષાયની પ્રવૃત્તિ કરીને ફરીવાર કર્મ બાંધવાં, તથા બાંધેલાં કર્મો ઉદ્વેગમાં આવે ત્યારે ફરીથી એના વિપાક-પરિણામ જેવા

હાથ તેવા ભોગવવા. આ જાણે જીવનો સ્વભાવ બની ગયો છે. આંશિક નિર્જરા તો થઈ જ રહી છે. અકામ નિર્જરા કરનારા પણ આંશક નિર્જરા કરે છે; અને સકામ નિર્જરા કરનારા પણ આંશિક નિર્જરા કરે છે. પરંતુ જ્યારે સર્વાશમાં સંપૂર્ણ સમૂલ કર્મક્ષયરૂપ નિર્જરા થઈ જશે ત્યારે જ આત્મા કર્મબંધમાંથી મુક્ત થઈ જશે. કર્મપાશથી સર્વથા મુક્ત થવું એ વાસ્તવિક મોક્ષ છે.

આજ દિવસ સુધી-અનંતકાળમાં આત્માએ એવી પ્રબલ શક્તિનો પ્રયોગ નથી કર્યો. એટલા માટે આજ સુધી તો કર્મો બળવાન રહ્યાં છે. મૂળભૂત આઠ કર્મો અને એની ૧૫૮ પ્રકૃતિઓની સેના સામે બળવાન હોવા છતાં પણ આત્મા નિર્બળ બનીને હાર માનતો કમજોર-પૂરવાર થઈ ગયો છે. અને માનો કે કિંકર્તવ્યમૂઢ બનીને આત્મા દબાઈને બેઠા છે. કર્મો આત્મા પર ચડી બેસે છે, અને આત્માનું ગળું દબાવી દે છે. અને કર્મો બળજબરીથી મનમાનાં કામ યા પાપ આત્મા પાસે કરાવે છે. આત્મા બિચારો અલ્લાની ગાય જેવો કર્મોના આદેશનું પાલન કરતો જાય છે. એ વિચારી શકતો નથી કે અરે ! કર્મો તો જડ છે, પૌદ્ગલિક છે ! પરમામણરૂપ છે. અને મારાં જ બાંધેલાં કર્મો છે ! છતાં પણ મારી બિલ્લી મને મ્યાઈ કરે ? મારાં જ ખાસડાં મારા માથા પર કેમ ? હું તો ચેતના-જ્ઞાનાદિ ગુણવાન છું. હું અનંતશક્તિ-અનંત જ્ઞાન-દર્શન નો માલિક છું. ચેતના શક્તિ મારામાં છે. હું શાશ્વત અનાદિ-અવિનાશી અનંત દ્રવ્ય છું. પુદ્ગલ તો નાશવંત-ક્ષણિક છે, જડ છે. એની તાકાત શું છે કે મને પરેશાન કરે ?

આ રીતે હિંમતભર્યા વિચારો કરીને જો આત્મા વિચાર કરે તો બે ઘડીના અલ્પ કાળમાં-સમય માત્રમાં જ આત્મા અનંત કર્મોનો ક્ષય-નાશ કરી શકે છે. પરંતુ અફસોસ એ છે કે આજ દિવસ સુધી આ આત્માએ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ અને સ્વશક્તિ નો પોતે અનુભવ કર્યો નથી અને તેથી તે કર્મોની સામે હારીને નિર્બળ બની બેઠો છે. વિષય-કષાય અને રાગ દ્વેષના નિમિત્તો-પ્રસંગો સામે નમી પડે છે. એનું પરિણામ એ છે આત્મા અનાદિ અનંતકાળ વીતી ગયો હોવા છતાં પણ સંસારમાંથી છુટકારો પામી શક્યો નથી-કર્મપાશમાંથી મુક્ત થઈ શક્યો નથી.

એક વાત તો નિશ્ચિત છે કે જ્યારે પણ પૂર્ણ વિજયી બનશે ત્યારે આત્મા જ બનશે. કારણ કે ચેતના શક્તિમાન, જ્ઞાનાદિ ગુણવાન તો આત્મા જ છે. કર્મો એવાં છે જ નહીં. કારણ કે તે તો જડ જ છે. પૌદ્ગલિક છે; જ્ઞાનાદિ શક્તિ રહિત છે. આથી આત્માએ વિચાર કરવો જોઈએ કે 'મારે આ જડ કર્મોની સામે ઝુકવું નથી એમનો ક્ષય કરવો છે, એ મારાં શત્રુઓ છે. મિત્રો નથી. એ અનંતકાળથી માડું નુકસાન કરી રહ્યા છે. એ કર્મો જાતે તો મને સ્વયં છોડવાનાં નથી, મારે જ સાવધાન બનીને એવો પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવો પડશે કે હું એમના પાશમાંથી સદાને માટે મુક્ત થઈ જાઉં અને પરમધામ મુક્તિ પામી લઉં. પછી એ કર્મો માડું કશું જ બગાડી નહીં શકે' આવો દૃઢ નિર્ધાર જો

આત્મા કરે, યા હોમ કરીને કર્મની સામે યુદ્ધના મેદાનમાં ઝુકાવે તો જરૂર પૂર્ણ વિજય પામીને સિદ્ધ બુદ્ધ-મુક્ત બનશે જ.

दुस्त्रं हयं जस्स न होई मोहो, मोहो हओ जस्स न होइ तण्हा ।

तण्हा हया जस्स न होई लोहो, लोहो हओ जस्स न किंचणाई ॥

‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે - કર્મોના મૂળરોજ મોહનો જેણે નાશ કર્યો છે, તેનાં દુઃખો પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. મોહ નહીં કરે તો દુઃખો પણ નહીં રહે, મોહનાશ પછી તૃષ્ણા-અસંતોષ કશું ય નહીં રહે, તૃષ્ણાનો નાશ થઈ ગયા પછી લોભ ઊભો પણ નહીં રહે. લોભના નાશથી જીવ અર્કિચન-પરમ સંતોષી બની જશે. આ રીતે કર્મના વિષયકથી બચી જવાશે. કર્મ બાંધવાના ચક્રમાંથી જીવ બચી જશે તો એક દિવસ ભૂતકાળમાં બાંધેલાં કર્મોનો ક્ષય પણ કરી દેશે. નવાં કર્મો બાંધવા નહીં અને પુરાણાં કર્મો રાખવાં નહીં-આટલું લક્ષ્ય બની જાય તો જીવ પરમ સાધક-સાચો આરાધક બનીને મોહક્ષય કરતો રહેશે.

[જીવે આ કામ બંને બાજુથી કરતા રહેવાનું છે. પહેલાં નવાં કર્મો ન બાંધવાની પ્રક્રિયા આરંભવી પડશે અને સાથે સાથે પહેલાં કરેલાં પુરાણાં કર્મોનો ક્ષય કરવાનું કામ પણ યુદ્ધના ધોરણે આરંભવું પડશે. આ વ્યૂહરચનાની સાથે જીવો કર્મો સાથે યુદ્ધ ખેલશે તો એક દિવસે આત્મા કર્મપાશથી મુક્ત થઈ શકશે.]

આ રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મોહનીય કર્મના નાટકનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. કેવી રીતે વિષય કષાય દ્વારા આપણો સંસાર બને છે અને જીવ કર્મ બાંધતાં જ જાય છે. આ બધાંમાં મોહનીય કર્મ કેટલું પ્રબળ છે. મોહનીયનું કેવું સ્વરૂપ છે. સમગ્ર સ્વરૂપ સામે જ ખડું કરવાનો પ્રયત્ન આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે. સંસારમાંથી મુક્ત થવાની ઈચ્છાવાળા જીવો મોહકર્મનું સ્વરૂપ જાણીને - આ નાટક જોઈને આપણા આત્માને આ સંસારથી છોડાવવા માટે, કર્મપાશમાંથી મુક્ત કરાવવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારનો પુરુષાર્થ કરવામાં જો આ પુસ્તક માર્ગદર્શક બની શકે. સાધનામાં સહાયક બની શકે તો લખવાનો પુરુષાર્થ સફળ થયો એમ હું માનીશ.

જગતના તમામ જીવોના કલ્યાણની કામના કરતો હું પ્રાર્થના કરું છું કે - સર્વે જીવોને મોહકર્મ ખપાવવાની શક્તિ મળે, વિષય વાસનાથી બચવા માટેની સદ્બુદ્ધિ મળે, અને કોઈ પણ જીવ એવું ભયંકર મોહનીય કર્મ બાંધે જ નહીં એવી મનો કામનાથી વિરમું છું.

इति

मोहक्षयो भवतु सर्वेषाम् ।

દુઃખ-હારિ દ્રવ્યાદિનું કારણ અંતરાયકર્મ

અનન્ત શક્તિ સમ્પન્ન આત્મા-

અખિલ બ્રહ્માંડમાં જડ અને ચેતન ઉભય પદાર્થો શક્તિ સમ્પન્ન છે. આત્મા અનન્તવીર્ય ગુણ યુક્ત છે. આત્મા સ્વપ્રદેશોને વિસ્તારીને સમસ્ત લોક જેટલો વ્યાપક બની શકે છે. આવી આત્મગુણરૂપે અનન્તશક્તિને પાંચ વિભાગમાં અલગ અલગ જોવાય છે. જે ક્ષાયિકભાવે આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. એવી અનન્તદાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓ છે.

જ્ઞાન દર્શન દાન લાભ ભોગોપભોગ વીર્યાણિ ચ ॥

વાચકમુખ્યજી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ક્ષાયિકભાવે પ્રકટ થતા નવ ગુણોમાં-જ્ઞાન, દર્શન દાન, લાભ, ભોગ, વીર્ય, તથા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ચારિત્ર આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે.

દાનાદિ પાંચ લબ્ધિ

દાનાદિ સ્વભાવ પણ જીવનો જ હોય છે, જડનો નહીં. જડને નથી તો દાન કરવાનું, જડને નથી તો કંઈ લાભ થતો. જડ કોઈનો પણ ભોગ કે ઉપભોગ કંઈજ કરી શકતો નથી. તેમ જ અનન્તવીર્ય ગુણ પણ જડનો નથી, આત્માનો જ છે. માટે એને આત્મગુણ તરીકે આત્મલબ્ધિ તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે.

૧. ક્ષાયિક દાન - અર્થાત્ એક જ તૃણ (તણખલા) ના અગ્ર ભાગ માત્રથી જેમ ત્રણે લોકને આશ્ચર્ય પમાડે તેમ કોઈ વાચકને પણ સંતોષ પમાડવાની શક્તિવિશેષ તે “ક્ષાયિક દાન”.

૨. ક્ષાયિક લાભ - લાભાન્તરાય કર્મનો સંપૂર્ણતઃ ક્ષય થતાં જે અચિન્ત્ય માહાત્મ્ય-વિભૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના આવિર્ભાવને “ક્ષાયિક લાભ” કહેવાય છે.

૩. ક્ષાયિક ભોગ - ભોગાન્તરાય કર્મનો ક્ષય થવાથી જે યથેષ્ટ સુખનો અનુભવ થાય છે તે “ક્ષાયિક ભોગ”.

૪. ક્ષાયિક ઉપભોગ - ઉપભોગાન્તરાય કર્મનો ક્ષય થતાં લોકોત્તર સંપત્તિનો જે ઉપભોગરૂપ અનુભવ થાય તે - “ક્ષાયિક-ઉપભોગ”.

૫. ક્ષાયિક વીર્ય - વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયથી ઉદ્ભવતી આત્માની અપ્રતિહત

અનન્તશક્તિ તે "ક્ષાયિક વીર્ય".

સંસારના વ્યવહારમાં

અનન્ત શક્તિશાળી - અનન્તજ્ઞાનાદિ ગુણોવાળો એવો આત્મા કર્મસત્તાની થપડો ખાતો આજે સંસારમાં ભટકી રહ્યો છે. સંસારમાં જીવ દેહધારી છે. શરીર તો એને રહેવા માટેનું મૂળભૂત આધારસ્થાન છે. સંસારમાં કદાપિ જીવ દેહવિમા રહેતો જ નથી. દેહાતીત અવસ્થા તો મોક્ષમાં જ છે.

જીવ શરીરધારી છે એટલે શરીરની પાછળ તો ઘણી જરૂરિયાતો ઊભી થઈ જાય છે. શરીર માટે સાધન-સામગ્રીઓની જરૂર પડે છે. તે માટે કોઈના પાસે માંગવા-લેવા તો રોજિંદા જીવનમાં જવું પડે છે. દેહને ટકાવવા માટે આહારાદિની જરૂરિયાત તો રોજની રહે છે અને દેહને શણગારવા, દેહની લાજ ઢાંકવા.... દેહને શોભાવવા વસ્ત્ર-આભૂષણ આદિની જરૂરિયાત પણ છે અને સંસારના વ્યવહારમાં નિર્બળનું કામ નહીં એટલે શારીરિક શક્તિ પણ જોઈએ.

આ પ્રમાણે સંસારના વ્યવહારમાં રહેવા માટે પણ જીવને દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્યની તો પૂરેપૂરી જરૂર પડે છે. પરંતુ શું બધાને જોઈતું મળી જાય છે ખરું ? કોને કેટલું મળ્યું છે ? બિચારા ગરીબને કેટલું મળ્યું છે ? શું એને જરૂર નથી ? જરૂર ન હોત તો માંગે શું કરવા ? શું એને માંગે છે તો મળી જાય છે ?

સંસારની વિચિત્રતા :

સંસાર અનેક અજાયબીઓથી ભરલો છે પણ બધી અજાયબીઓમાં આત્માની પોતાની જ અજાયબી આશ્ચર્યકારી છે. બાકી જડની તો કંઈ નથી.

ઘણા લોકો પાસે ઘણું, અદળક ધન છે ; પરંતુ આપવાનો સ્વભાવ નથી. મનની ઉદારતા નથી મળી. પૈસો મળવાથી દાતા-દાનવીર નથી બનાતું, દિલની ઉદારતાથી આપતા-આપતા ઉદાર બનાય છે. ઘણાને ઘણું આપવું છે પણ લેનાર કોઈ નથી. એને સંસારમાં ઘણાં લોકોને અનાજ, વસ્ત્ર, ધન-પૈસા આપવાં છે તો લેનાર યોગ્ય પાત્ર નથી મળતું ઘણાને ત્યાં ખાવાનું ખૂબ પડ્યું છે, ફેંકી દેવાય છે; પણ ખાનાર કોઈ નથી. ઘણાને બીજાને ખવરાવવું હોય છે પણ શું થાય ? ખાનાર મળતા નથી એટલે ફેંકી દેવાય છે; પણ ખાનાર કોઈ નથી. ઘણાને બીજાને ખવરાવવું હોય છે પણ શું થાય ? ઘણા ભૂખ્યા-તરસ્યાને ખાવું છે, ખોરાકની જરૂર છે. બિચારા અપૂરતા પોષણના કારણે મરી રહ્યા છે. એવા તો અપૂરતા પોષણના કારણે દર વર્ષે દુનિયામાં લાખો લોકો મૃત્યુને શરણ થાય છે, દુનિયાના લાખો લોકો બિચારા એક ટંક પાઈને ચલાવી લે છે. અને એક ટંક પણ ખાવા નથી મળતું એવા પણ લાખો લોકો આ સંસારમાં છે. ઘણાને ખાવા મળતું નથી, તો ઘણાને ત્યાં ખાનાર કોઈ નથી. લાખો-કરોડોની સંપત્તિ છે. પણ સંતતિ જ નથી ત્યાં શું કરે ?

ઘણાંને ત્યાં અઢળક ધન, કપડાં-લત્તા, મકાનો, ફૂલેછે ખૂબ છે-જરૂરિયાત કરતાં દસગણું છે પરંતુ ભોગવનાર- વાપરનાર જ કોઈ નથી. એક માનવી ભોગવી ભોગવીને કેટલું ભોગવી શકે ? તેની પણ કોઈ સીમા હોય છે, અને અંતે બિચારા મૂકીને ખાલી હાથે ચાલ્યા જાય છે. ન ઇચ્છા હોય તો પણ સંસારથી વિદાય લેવી જ પડે છે.

ઘણાં બિચારા માંગે છે તો મળતું નથી-માંગી -માંગીને મરી જાય છે પણ મળતું નથી.

ન મળતા ભિખારીએ બધાને મારવાનો વિચાર કર્યો

રાજગૃહી નગરીમાં દ્રમક નામનો ભિખારી હતો. તે બિચારો માંગી-માંગીને માંડ પોતાનું પેટ ભરતો હતો પરંતુ ઘણું રખડી ઘણું માંગવા છતાં પણ પેટનો ખાડો પુરાય એટલું પણ મળતું નહીં, એટલે પેટની ભૂખના કારણે એને ભયંકર ક્રોધ ચઢ્યો. લાભાન્તરાયકર્મનો ઉદય એટલે ધાર્યું મળે નહીં એટલે લોકો ઉપર દ્રેષ જાગ્યો અને વૈભાવ પર્વત ઉપર ચઢીને નગર ઉપર મોટી શિલા પાડીને બધાને મારી નાખું એવો વિચાર આવ્યો. પર્વત ઉપર ચઢ્યો. મોટી શિલા જોઈ અને તેને ગબડાવવા આગળથી માટી, રેતી પથ્થરો વગેરે દૂર કરવા લાગ્યો, અને પછી ઘકકો મારીને શિલા ગબડાવી દઈશ. પરંતુ ધારવા કરતાં વિપરીત ઘણી વાર બનતું હોય છે, એ જ કર્મની વિચિત્રતા છે અને થયું એવું જ. શિલાને ગબડાવવા આગળથી રેતી, માટી, પથ્થર કાઢતાં શિલા એના ઉપર જ પડી. મોટી ભારે શિલાની નીચે એ પોતે જ દબાઈ ગયો. ચીસો પાડતાં જીવ ગયો પરંતુ બધા નગરજનોને મારવાની ભયંકર લેશ્યામાં કચડાઈને મરતાં બિચારો દ્રમક ભિખારી સાતમી નરકે ગયો. બીજાનું બગાડવા જતાં પોતાનું જ બગાડયું.

અંતરાયકર્મ

આપવું છે પણ નથી અપાતું, મેળવવું છે પણ નથી મળતું, ખાવું છે પણ નથી ખવાતું, પહેરવું છે પણ નથી પહેરાતું, વાપરવું છે પણ નથી વપરાતું, દેહની શક્તિમાં પણ કરવું છે પણ નથી કરાતું-આવાં અનેક કારણોના જવાબમાં એક જ કારણ છે, એક માત્ર ઉત્તર છે “અંતરાયકર્મ” આત્માની અનંત શક્તિનો અવરોધક તે અંતરાયકર્મ.

સિરિ હરિઅસમં એઅં, જહ પડિકૂલેણ તેણ રાયાર્દ ।

ન કુણદ્દ વાણાદ્દઅં, એવં વિમ્બેણ જીવો વિ ॥

જિમ રાજ રીઝયો થકી, દેતા દાન અપાર,

ભંડારી ખીજ્યો થકો, વારતો તેણીવાર ॥

તિમ એ કર્મ ઉદય થકી, સંસારી કહેવાય ।

ધર્મ કર્મ સાધન ભણી, વિઘ્ન કરે અપાર ॥

જેમ રાજ ભંડારીને ઓર્ડર કરે કે ભાઈ આવનારને આપી દેજો. આવનારને

રાજા લખી આપે-કહી દે કે : જાઓ ભંડારી આપી દેશે; પણ પેલો લેનાર જ્યાં ભંડારી પાસે જાય છે ત્યાં તો ભંડારી કહે: એમ ને એમ ન મળે તમે પહેલાંનો હિસાબ આપો, બે દિવસ પછી આવજો, હમણાં હું બહાર જઈ છું, મને સમય થી, ઉતાવળ છે વગેરે અનેક બહાનાં બતાવીને ના પાડી દે છે. જેમ રાજાનો હુકમ છતાં પણ ન મળે-બસ, એવું જ અંતરાયકર્મ રાજાના ભંડારી જેવું છે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે ન મળે, ધાર્યું ન થાય.

આત્માને પોતાને ધર્મારાધના કરવી હોય, ખાવું- પીવું હોય, બીજો દાન આપે છે અને મેળવવું છે પણ વચ્ચે જે વિઘ્ન આવીને ઊભું રહે છે, તે છે અંતરાયકર્મ.
શ્રી આદીશ્વર પ્રભુને નહેવું અંતરાયકર્મ-

આ અવસર્પિણીના આઘ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુએ ૮૪ લાખ પૂર્વ આયુષ્યમાંથી ૮૩ લાખ પૂર્વકાળ સંસારમાં નિર્ગમન કર્યું. સો પુત્રાદિનો પરિવાર થયો. ૧ લાખ પૂર્વનું માત્ર આયુષ્ય શેષ રહ્યું ત્યારે પ્રભુએ દીક્ષા લીધી. પ્રભુ તો રાજા હતા. રાજાવૈભવનો ત્યાગ કરીને ભગવંતે દીક્ષા લીધી હતી. દીક્ષા લીધા પછી ગોચરીએ જાય છે પરંતુ લોકો કોઈ વહોરાવતા જ નથી. વહોરાવવું શું કહેવાય, ગોચરી આપવી એટલે શું અને શું વહોરાવવું વગેરેનું કોઈને પણ જ્ઞાન જ નથી, તો ક્યાંથી વહોરાવે ? લોકો તો એમ જ સમજે કે રાજા આવ્યા છે તો એમને શું અપાય ? એટલે કોઈ પોતાની કન્યા, કોઈ હીરામોતી, કોઈ ભેટ, નજરાણું વગેરે લઈને આવે છે, પરંતુ પ્રભુ ક્યાંથી સ્વીકારે ? સંસારના ત્યાગી, વિરક્ત પ્રભુએ જે છોડી દીધું છે, જે ત્યાગી દીધું છે તેનો ફરી સ્વીકાર ક્યાંથી થાય ? આહારની ગવેષણામાં પ્રભુ ભિક્ષા લેવા જતા અને મળતું નહીં.

આનું કારણ આપતા શ્રી આદિનાથ ચરિત્રમાં શાસ્ત્રકાર ભગવંતો જણાવે છે કે પૂર્વજન્મમાં ભગવંતના જીવે ખેતરમાં એક ખેડૂતને સલાહ આપી અને કહ્યું કે જો આવી રીતે તો બળદ માનવાનો નથી, પરંતુ તું બળદના મોઢે શીકું બાંધી દે જેથી એ ખાઈ નહીં શકે. અને એની સલાહ પ્રમાણે ખેડૂતે કર્યું. મોઢે શીકું બંધાયા પછી હવે બળદ સામે ઘાસ જોવા છતાં બિચારો ખાઈ શકતો નથી. ઘાસ સામે બેસીને નિસાસા નાંખે અને લગભગ બળદે ૪૦૦ નિસાસા નાંખ્યા હશે, જેથી સલાહ આપનાર પ્રભુના જીવને અંતરાયકર્મ બંધાયું. ભોગાન્તરાયકર્મ બંધાયું, કારણ કે ખાતાં અંતરાય...

અને તેના ફળ સ્વરૂપે ઋષભદેવ પ્રભુને દીક્ષા લીધા પછી ૪૦૦ દિવસ સુધી આહાર ન મળ્યો, ઉપવાસી રહેવું પડ્યું અને એને આજે પણ વર્ષીતપના નામે ઓળખીને કરવાનો રિવાજ છે, જેથી આપણાં પણ અંતરાયકર્મ ખપે. અંતે શ્રેયાંસકુમારના હાથે ઈશ્વરસથી પારણું થયું. એ પવિત્રપર્વને અક્ષયતૃતીયા કહેવામાં આવ્યું અને પ્રભુનું અંતરાયકર્મ ખપ્યું.

અંતરાય કર્મ બાંધવાનાં કારણો-

જિણપૂઆવિઘ્નકરો, હિંસાઈપરાયણો જયદ વિઘ્નં ।

પ્રથમ કર્મગ્રંથના અંતમાં દેવેન્દ્રસૂરિ મહારાજ જણાવતા કહે છે કે શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની પૂજામાં જો વિઘ્ન ઊભું કરીએ, તેમ જ હિંસાદિ અટલે હિંસા જૂઠ, ચોરી, મૈથુન, દુરાચાર, બળાત્કાર અને પરિગ્રહાદિ મુખ્ય પાંચ પાપાચારમાં રત એવો જીવ અંતરાયકર્મ ઉપાર્જન કરે છે.

- ★ આગમનો લોપ કરવાથી, ધર્મનો લોપ કરવાથી, ધર્મની નિંદા-અવહેલના કરવાથી.
- ★ પારકી નિંદા કરવાથી, વિપરીત પ્રરૂપણા કરવાથી, સાચા માર્ગનો લોપ કરવાથી.
- ★ દીન-દરિદ્ર-ગરીબ ઉપર કરુણા ન કરતાં, સાવ દયા છોડી જ દેવાથી.
- ★ તપસ્વી આદિ જ્ઞાની મુનિઓ વગેરેને નમસ્કાર-વંદન ન કરવાથી.
- ★ પશુ-પક્ષી આદિ કોઈ પણ જીવોને ભૂખ્યા-તરસ્યા રાખવાથી, મારવાથી, હેરાન કરવાથી.
- ★ રાંક-બિચારા ગરીબ નોકર-ચાકરાદિ ઉપર ક્રોધ-કષાય કરવાથી, પૈસા પૂરા ન આપવાથી.
- ★ કોઈનાં ખરાબ કાર્યો પ્રકાશિત કરવાથી.
- ★ પરમાર્થ, ધર્મ-તત્ત્વની વાતો કરનારની હાંસી કરવાથી.
- ★ ભણનારને ભણવામાં-લખવા, વાંચવામાં અંતરાય કરવાથી.
- ★ દાતા દાન આપતો હોય અને વચ્ચે પડીને ના પાડીને અટકાવવાથી.
- ★ ગીતાર્થ-જ્ઞાની મુનિઓની હેલના કરવાથી, અપમાન કરવાથી.
- ★ ખોટું બોલીને છેતરવાથી, પરદ્રવ્ય ચોરવાથી, પચાવી પાડવાથી.
- ★ નોકર-ચાકર, પશુ-પક્ષી, બાળકો, દીન-ગરીબોને ભૂખ્યાં રાખી પોતે જમીએ, તેમને

ખાવા ન આપવાથી.

- ★ ધર્મારાધના કરતાં શક્તિ ગેપાવે, નબળો થઈને પરાણે ક્રિયા કરવાથી, શારીરિક શક્તિ નો ઉપયોગ કરીને ક્રિયા-આરાધના ન કરવાથી.
- ★ પરસ્ત્રીગમન, વેશ્યાગમન, બાળાત્કાર આદિ કારણોથી.
- ★ ખોટા કાગળો લખી, ખોટી હૂંડી લખીને ખોટા વ્યાપાર કરવાથી.
- ★ પારકી થાપણ ઓળવી લેવાથી.
- ★ નાનાં બાળકો અને કુમારી કન્યા વગેરેને ભોળવીને દેશ-પરદેશે વેચવાથી, શીલ ખંડિત કરવાથી.
- ★ પશુ-પક્ષી પોપટ આદિને પાંજરામાં પૂરી રાખવાથી.
- ★ છતી શક્તિએ દ્રવ્યનો ઉપયોગ ન કરવાથી.

વગેરે આવાં સેંકડો કારણોથી જીવ સ્વયં પોતે અંતરાયકર્મ બાંધે છે. "Tit for Tat" - "જેવું કરો તેવું ભરો" ના નિયમ પ્રમાણે જેવું અંતરત્વકર્મ બાંધીએ છીએ

તેવાં ફળો ભોગવવાં મળે છે, તેવાં દુઃખો ભોગવીએ છીએ.

દંદણ ઋષિને લાભાંતરાયકર્મ

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના પુત્ર દંદણકુમારે શ્રીનેમિનાથ પ્રભુ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી, જ્ઞાન-ધ્યાન-સાધના કરતા ઉત્તમ અણગાર બન્યા. સાધુજીવનમાં ગોચરી આદિ વહોરવામાં દોષ આદિનો બરોબર વિચાર કરી આહાર ગ્રહણ કરતા. જો કંઈ પ્રાસુક આહાર મળી જાય તેનો આહાર કરતા.

પૂર્વે બાંધેલ લાભાંતરાયકર્મનો ઉદય થયો એટલે ગોચરીએ જવા છતાં શુદ્ધ ભિક્ષા પામે નહીં, એટલે મુનિમહાત્મા-દંદણઋષિએ અભિગ્રહ કર્યો કે- ‘આજ પછી મને સ્વલબ્ધિએ આહાર મળશે ત્યારે જ વાપરીશ, તે સિવાયનો ત્યાગ કરીશ તેમ જ અન્ય મુનિઓએ લાવેલ આહાર પણ ગ્રહણ નહીં કરું.’ આવો અભિગ્રહ કરી ભગવંત નેમિનાથ પ્રભુ સાથે વિહાર કરતા કરતા દ્વારકા નગરીમા પધાયાં. શ્રીમંતોનાં

ઘર વગેરેમાં ઘણા ફર્યા પણ આહાર ન મળ્યો.

એક વખતે બીજા સાધુ પણ દંદણઋષિ સાથે ગોચરીએ ગયા તો તેમને પણ આહાર ન મળ્યો. સમય વીતતો ગયો. બીજા સાધુ મહાત્માએ શ્રીનેમિનાથ પ્રભુને પૂછ્યું- ‘હે પ્રભો ! દંદણઋષિ કેમ ગોચરી નથી પામતા ?

પરમાત્માએ પૂર્વજન્મ જણાવતાં કહ્યું-

જમવા ન દેતાં બાંધેલ કર્મ

દંદણઋષિનો આત્મા પૂર્વજન્મે પારાસર નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો, અને ઘણા ખેડૂતો વગેરે તેમ જ પશુઓ માટે આહાર-ઘાસ વગેરે આવેલું, પરંતુ પારાસરે કહ્યું- ‘પહેલાં મારા ખેતરમાં ઘોડી જમીન ખેડી લો પછી જ જમવા મળશે.’ જમવાનું મૂકીને ખેડૂતોએ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કર્યું અને બળદોને પણ ખેતીમાં બેડયા. તેથી બધા ભૂખ્યા રહ્યા. બસ, આ કારણે પારાસરે અંતરાયકર્મ બાંધ્યું. ઘણા ભવો ભટકી આજે આ ભવમાં દંદણ થયા છે, પણ કર્મ પેલું તો હજી પણ ઉદયમાં છે, તેના ગયા સિવાય આહાર નહીં મળે.

આહાર નથી મળતો છતાં પણ મુનિ અલાભ પરિષદને સમતાભાવે સારી રીતે સહન કરી રહ્યા છે. દોષમુક્ત અને સ્વઅભિગ્રહ પ્રમાણે આહાર છોડતા જાય છે. આ પ્રમાણે આહાર ન મળતાં દંદણઋષિના છ મહિના વીતી ગયા.

શ્રીકૃષ્ણના પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં પરમાત્મા શ્રીનેમિનાથ પ્રભુએ પણ દંદણઋષિની પ્રશંસા કરી. ઘણાં લોકો બોધિબીજ પામ્યા. દંદણની પ્રશંસા કરી શ્રીકૃષ્ણ વાંદવા આવ્યા. ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપી સુખ-શાંતા પૂછી, ભગવંતને શ્રી દંદણ બાબતમાં પૂછે છે, ‘હે પ્રભુ ! તે મુનિ ક્યાં છે?’

ભગવંતે કહ્યું- ‘હે કૃષ્ણ ! હમણાં વહોરીને આવતા તે મુનિ તમને રસ્તામાં સામે જ

શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકા નગરીમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાં તો પ્રવેશદ્વારે જ દંડણઋષિ મળ્યા. શ્રી કૃષ્ણે પ્રદક્ષિણાપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને પ્રશંસા કરી.

માર્ગની એક બાજુ રહેતા ગૃહસ્થે બારીમાંથી શ્રીકૃષ્ણને નમન કરતા જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. મુનિની શ્રેષ્ઠતા સમજી તેમને સ્વગૃહે બોલાવી સિંહકેસરિયા મોઢક વહોરાવ્યા.

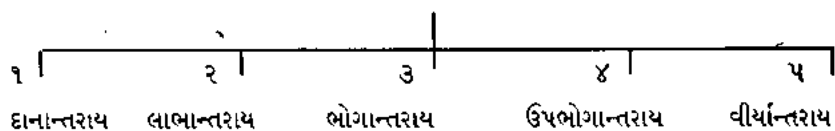
લાડવા પરઠવતા કેવલજ્ઞાન :

દંડણ મુનિ લાડવા વહોરી નેમિનાથ ભગવંત પાસે પધાર્યા. વંદન કરી પૂછ્યું- 'ભગવંત ! શું આજે મારો અભિગ્રહ પૂરો થયો છે ? શું મને યોગ્ય આહાર મળ્યો છે ?' ભગવંતે કહ્યું- 'હે દંડણ ! આ આહાર પણ તમને તમારી સ્વલબ્ધિએ નહીં પણ શ્રીકૃષ્ણના કારણે મળ્યો છે. પ્રભુમુખે આ જવાબ સાંભળીને દંડણ મુનિ જંગલમાં પરઠવવા ચાલ્યા.

એકાન્તમાં બેસી પરઠવવા માટે લાડવાનો ભૂકો કરે છે-ચૂર્ણ કરે છે. અરે ! લાડવાનો શું પરંતુ જાણે પોતાનાં કર્મોનો ભૂકો ન કરતા હોય તેમ છ છ માસથી લાભાન્તરાયના ઉદયે સહન કરતા અલાભ પરીષદને તોડયો. એટલું જ નહીં ચારે ધનધાતી કર્મોને ખપાવીને કેવલજ્ઞાન પામ્યા; લાભાન્તરાય જ નહીં, બધા જ અન્તરાયો તોડીને પાંચેય દાનાદિ લબ્ધિઓ ક્ષાયિકભાવે પામ્યા.

અંતરાયકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ:

અંતરાય કર્મ

આત્માની દાનાદિ પાંચેય લબ્ધિઓને સૂર્યને વાદળની જેમ ઢાંકી રાખનાર તે અંતરાયકર્મ છે. આની આ પાંચેય ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપે ગણાય છે. એ જ મૂળભૂત આત્માની પાંચ લબ્ધિ છે અને તેને આવરનાર તે તે અંતરાયકર્મ કહેવાય છે.

તે તે અંતરાયકર્મના ઉદયના કારણે જીવને તે તે લબ્ધિ યોગ્ય પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્ન નડે છે, અંતરાય પડે છે.

(૧) દાનાન્તરાયકર્મ લેનાર યાચક સામે છે અને દાનમાં મહાન લાભ છે એવું જાણતો હોવા છતાં અને છતી વસ્તુ કે પૈસા હોવા છતાં પણ દાતા આપવા યોગ્ય દ્રવ્યાદિ ન આપી શકે તે કર્મને 'દાનાન્તરાય કર્મ' કહેવાય છે.

પૂર્વજન્મે કોઈ દાતાને દાન આપતા રોકીને જે કર્મ બાંધ્યું હોય તે આ

દાનાન્તરાયકર્મ છે. ફરી એના ઉદયે આપણી એવી જ સ્થિતિ થાય છે. એના કારણે કૃપણતા, કંભૂસાઈ વગેરેના દુર્ગુણો આવે છે, અને મુરુભગવંતો આદિના ઉપદેશ તથા શાસ્ત્રો વાંચતા કે શ્રવણ કરતા પણ દાનગુણ કે ઉદારતા પ્રગટ નથી થતા.

લાડવા વહોરાવીને પાછા લેવાનું મન થયું

શ્રેણિકના પ્રમ્નનો ઉત્તર આપતા શ્રીમહાવીર પરમાત્માએ કહ્યું કે હે શ્રેણિક ! પૂર્વજન્મમાં ઘરમાં રસોઈમાં મોદક-લાડવા બનાવ્યા હતા. એક મુનિ મહાત્મા ઘરે વહોરવા પધાર્યા-એણે તો બંને મોદક સાધુને વહોરાવી દીધા. મુનિ તો ધર્મલાભ આપીને ચાલ્યા ગયા. પછી શેષ લાડુ-આવાથી બહુ જ સ્વાદિષ્ટ સુંદર મીઠા લાગવાથી એણે મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો-અરે ! આવા સ્વાદિષ્ટ મીઠા મળના લાડુ મેં સાધુને વહોરાવી દીધા. અરે રે ! હવે શું થશે ? અરે રે હવે શું કરું ? શું પાછા જઈને લઈ આવું ? વગેરે વિચારો કરતા વહોરાવ્યાનો પશ્ચાત્તાપ કરતા ભોગાન્તરાય અને ઉપભોગાન્તરાય કર્મ બાંધ્યું, જેના ઉદયે મમ્મણ શેઠ આજીવન પર્યન્ત તેલ અને ચણા સિવાય કંઈ જ ખાઈ ન શક્યા, અને અઢળક સંપત્તિ રિદ્ધિ-સિદ્ધિ હોવા છતાં પણ ભોગવી ન શક્યા. બે-બે બળદો સોનાના અને તેના ઉપર હીરા-મોતી જડીને શણગાર્યા હતા. આખી જિન્દગી કારમી મહેનત કરીને આટલું ભેગું કર્યું હતું છતાં પણ મહા મહિનાની કડકડતી ઠંડીમાં મધ્યરાત્રિએ પણ નદીએ જઈ તરતાં આવતાં લાકડાં પણ લાવતો-વેચતો અને ધનભેગું કરતો, પરંતુ આખી જિન્દગીમાં ન તો ભોગવવામાં કે ન તો ઉપભોગમાં લઈ શક્યો, ન તો ખાઈ શક્યો. મહાકૃપણતામાં જન્મ પૂરો કર્યો. આ હતો ભારે અન્તરાયકર્મનો ઉદય.

શ્રીભગવતી સૂત્રમાં એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે તુંગીયા નગરીના શ્રાવકોનાં દ્વાર યાચકો માટે નિરંતર ખુલ્લાં રહેતાં હતા. સદાય દાન દેવામાં ઉદાર બનોવૃત્તિવાળા શ્રાવકો હતા.

દાન આપવાથી લક્ષ્મી ખૂટતી નથી, પરંતુ ઉપરથી વધે છે. માત્ર સંગ્રહાયેલી લક્ષ્મી ચોરો આદિના હાથમાં જાય છે, જે વિનાશનો માર્ગ છે.

दान भोगो नाशश्च तिष्ठो गतिर्वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते, तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

દાન, ભોગ અને નાશ આ ત્રણ જ માર્ગ છે લક્ષ્મીને જવાના. જે દાનમાં આપી પણ નથી શકતો અને સ્વયં ભોગવી (ખાઈ) પણ નથી શકતો; તો તો પછી તેની ત્રીજી ગતિ નાશની જ છે એમ નીતિકારો સ્પષ્ટ જણાવે છે.

પૂર્વે ભરવાડના ભવે મુનિ મહાત્માને ભાવથી ખીર વહોરાવીને જે ગજબની પુણ્યાર્થ બાંધી તેના કારણે શાલિભદ્રના ભવમાં રોજની લ્હ પેટીઓ ઊતરતી હતી. અને આ જ લોભના કારણે આપણે પણ દર બેસતા વર્ષે “શાલિભદ્રની રિદ્ધિ-સિદ્ધિ

હોબે."આ પ્રમાણે લખીએ છીએ. પરંતુ થોડો વિચાર કરીએ કે જ્ઞાનું મૂળ કારણ શું? તો ખ્યાલ આવે કે સુખાત્રે ખીરનું દાન. તો આપણે થોડું પરિવર્તન કરીને ચોપડે લખવું જોઈએ કે "ભરવાડની દાનબુદ્ધિ હોબે-" તો વધારે યોગ્ય લાગે છે કારણ સાહુ તો કાર્ય પણ સાહુ.

શ્રેણિક મહારાજની આજ્ઞા હોવા છતાં અને કહેવા છતાં પણ કપિલા દાસીએ મુનિરાજને ન વહોરાવ્યું તે ન જ વહોરાવ્યું ભાવ બિલકુલ ન થયો અને સ્વદ્રવ્ય પણ નહીં, પાછું દ્રવ્ય તો રાજનું, પારકી વસ્તુ છતાં પણ વહોરાવવાની ભાવના ન થઈ. લાભાન્તરાયકર્મ ઈષ્ટ વસ્તુ સામે પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ લાભ યોગ્ય પદાર્થ પામી ન શકે. મળે નહીં તે "લાભાન્તરાયકર્મ" નો ઉદય કહેવાય. ધન-વ્યવસાય -વ્યાપાર માટે, નોકરી-ધંધા માટે, દેશ-પરદેશ ભટકે છતાં પણ ન મળે, પરદેશ વર્ષો સુધી ભટકીને આવે છતાં પણ કંઈ જ ન મળે, પારકી સેવા-ચાકરી-નોકરી ઘણી કરે છતાં પણ વસ્તુમાં એક પૈસો ય ન મળે-ધાર્યો લાભ ન થાય, કોઈ પણ વસ્તુમાં સામે હોવા છતાં ઈચ્છા પૂરી ન થાય તે લાભાન્તરાયકર્મનો ઉદય છે.

પૂર્વે કોઈને થતા લાભાદિમાં વિવિધ પ્રકારનાં વિધનો કરીને બાંધેલા લાભાન્તરાયકર્મના કારણે આ જન્મમાં એવાં જ ફળ ભોગવવાં પડે છે. મોઢે દેખાતો કોળિયો પણ હાથમાંથી ચાલ્યો જાય. ઘર-આંગણે આવેલા ગ્રાહક પણ ચાલ્યા જાય. હાથમાં આવેલો લાભ પણ ચાલ્યો જાય.

એક માર્કેટમાં એક જ સરખી, એકજ મીલનો માલ રાખનારી અને એક જ ભાવે વેચનારી સેંકડો દુકાનો હોવા છતાં પણ ઘણા કમાય છે, અને કેટલાક ગુમાવે પણ છે, નુકસાન પણ કરે છે અને પાટી ઊઠી પણ જાય છે. આ તો અંતરાયકર્મના નાટક ખૂબ જોવા મળે છે.

રોજના બે આનાની કમાણી-

જેમ પુણિયો શ્રાવક રે, સંતોષ ભાવ ધરે ।

નિત્ય જિનવર પૂજી રે, ફૂલના પગર ભરે ॥

અંતરાયકર્મની પૂજાની ઢાળમાં જણાવતાં શ્રી શુભવીર મહારાજ જણાવે છે કે પૂર્વ જન્મમાં બાંધેલ લાભાન્તરાયકર્મના ઉદયના કારણે પુણિયો શ્રાવક રોજ ફૂની પૂની વેચીને માત્ર ૧૨૥ દોકડા (એટલે ફક્ત ૨ આનાં જ) જ કમાતો હતો. વધારે કમાણી થતી જ નહીં, પરંતુ શાસ્ત્રકાર ભગવંત જણાવે છે કે :

મિથ્યાત્વે વાહ્યો રે, આરત ધ્યાન કરે,

તુજ આગમ વાણી રે, સમક્ષિ ચિત્ત ધરે.

મિથ્યાત્વી જીવ લાભાન્તરાયકર્મના ઉદયે અસહ્ય અવસ્થામાં આર્તધ્યાન કરે છે, જ્યારે સમક્ષિ જીવ હે પ્રભુ ! તુજ આગમ વાણીને મનમાં ધારીને સમતાનો

ભાવ ધારણ કરે છે તો તરી જાય છે.

પરમ સંતોષભાવવાળો પુણિયો શ્રાવક ૨ આત્મા કમાઈ ને પણ ૧ દિવસ પોતે ઉપવાસ કરે, બીજા દિવસે પત્ની ઉપવાસ કરે. એમ વારફરતી કરવા છતાં પણ રોજ એક સાધર્મિક બંધુને ઘરે જમાડતો હતો. આવી મુંદર ભક્તિમાં તો અંતરાયકર્મ બંધાય ક્યાંથી ? તે તો ઊલટું ખપે અને રોજ ફૂલો વડે જિનભક્તિ કરતો. શ્રેણિક જેવો રાજા પણ પ્રભુના કહેવાથી સ્વ-નરકગતિ તોડવા માટે પુણિયા જેવાનું સામયિક લેવા માટે આવ્યા. ધન્ય એ પુણિયો શ્રાવક.

ભોગોપભોગ સામગ્રી :-

એક વાર જે ભોગમાં, આવે વસ્તુ અનેક ।

અશન-પાન-વિલેપને, ભોગ કહે જિન છેક ॥

ભોગવી વસ્તુ ભોગવે, તે કહીએ ઉપભોગ ।

ભૂષણ ચીવર વલ્લભા, ગેહાદિક સંયોગ ॥

સમસ્ત સંસારમાં સર્વ જીવોને ભોગોપભોગ સામગ્રી વગર ચાલતું નથી. આપણા દૈનિક જીવનમાં રોજ ખાવાપીવા જોઈએ છે. માથે તેલ નાખવા, સેન્ટ-અત્તર-વિલેપન જોઈએ છે. એટલું જ નહિ, આભૂષણ, કપડાં, વેશભૂષા તથા સ્ત્રી વગેરે પણ જોઈએ છે. સાધનસામગ્રી વિના સુખસાહ્યબી કહેવાતી જ નથી.

એવી જે ખાવાપીવાની, ન્હાવા-સાબુ-તેલ-અત્તર વગેરેની રોજરોજના જીવનમાં એક જ વાર વપરાઈ જાય છે તે સામગ્રીને ભોગસામગ્રી કહેવાય છે અને એક વસ્તુ એક વાર વાપરવાથી પૂરી નથી થઈ જતી, વારંવાર વાપરવી પડે છે દા.ત. કપડાં, દાગીના, સ્ત્રી વગેરે. કપડાં એક વાર પહેરીને ફેંકી નથી દેતા. તેમ જ દાગીના એક વાર પહેરીને ફેંકી નથી દેતા. વારંવાર ફરી ફરીને પહેરીએ છીએ. વાપરીએ છીએ. તે ઉપભોગ સામગ્રી કહેવાય છે.

આ ભોગોપભોગ સામગ્રી વિના તો જીવન નથી ચાલતું, દરેકને જરૂર પડે છે. પણ દરેકને જરૂરિયાત પ્રમાણે અથવા ઇચ્છા પ્રમાણે મળી ક્યાં જાય છે ? જે કારણે નથી મળતી તે પ્રબળ કારણ છે તે તે પ્રકારના ભોગાન્તરાય અને ઉપભોગાન્તરાય કર્મનો ઉદય.

એકલા ચાર ભીંતનો ફ્લેટ લેવાથી નથી ચાલતું. તે ફ્લેટમાં ફર્નિચરથી માંડીને સોય-દોરા-કાતરથી માંડીને પાટ-પાટલા-પલંગ બધું જ જોઈએ છે. અનેક ઘરવખરીની ચીજોથી ઘર ભરવું જ પડે છે, સજ્જવવું પડે છે ત્યારે શોભે છે.

ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતમાં શ્રાવકને ઘણો ત્યાગ કરવાનો કહી વિવિધ મર્યાદા રાખવાનું કહ્યું છે. નિરર્થક પાપારંભનું કારણ હોવાથી ત્યાગ કરવો હિતાવહ છે એમ જણાવાયું છે. તો ધર્મમાર્ગમાં ગણાશું.

આ સર્વ ભોગોપભોગ સામગ્રી મળે તો ઠીક અને ન મળે તથાપ્રકારનો અંતરાયકર્મ ગણવો. એક દરિદ્ર બિખારીને પૂરાં કપડાં પણ પહેરવાં નથી મળતાં, કારણ કે ઉપભોગાન્તરાયકર્મનો ઉદય કેટલો ભારે છે એ જુઓ.

ભોગાન્તરાયકર્મ :- અન્ન, પાણી, ફૂલ-વિલેપન, ચંદન, અત્તર વગેરે એક વાર ભોગવાતી ભોગસામગ્રી હોવા છતાં પણ ન ભોગવી શકાય તે કર્મ ભોગાન્તરાયકર્મ કહેવાય છે. પુણ્યોદયે ઘણીવાર સાધનસામગ્રી મળતી હોય, કારણ પુણ્યનું તો કામ એટલું જ છે વસ્તુ અપાવી દેવી.... પછી શું થાય છે તે તેનું કામ નથી. છતી વસ્તુએ પણ ભોગવી ન શકે, ખાઈ ન શકે તે ભોગાન્તરાયકર્મ કહેવાય.

સોનાના-ચાંદીના વાટકામાં દૂધપાક મળ્યો છે પણ પીવા બેઠા ત્યાં તો અર્જન્ટ તાર આવે છે-‘છોકરો અકસ્માતમાં મરી ગયો છે.’ હવે ? દૂધપાક પીવાના કે પછી દોડીને અકસ્માત સ્થળે જવાના ?

ભોગાન્તરાયકર્મના ઉદયે રોગી પરવશ થાય, અત્ર ઉપર અરુચિ થાય, ભાવે જ નહીં, ગમે નહીં; સારું ધાન્ય, સારી વાનગી, રસોઈ ભાવે નહીં, ખવાય નહીં, પચે નહીં વગેરે અનેક હેતુઓ ઉદયે છે.

સસરો ઘેબર ન ખાઈ શક્યો-

નેગમ એક નારી ધૂતી; પણ ઘેબર ભૂખ ન ભાંગી;

જમી જમાઈ પાછો વળિયો, જ્ઞાનદશા તવ જગી ॥ ભૂલ્યો બાજી ॥

એક વેપારી વણિકે વ્યાપારમાં એક સ્ત્રીને છેતરી અને તેમાંથી સારા બે પૈસા કમાયો. ઘરે જતાં તે પૈસાથી માર્ગમાં ઘી, સાકર, લોટ વગેરે લઈને આવ્યો. ઘરે આવી પત્નીને કહ્યું, ‘આજે તો સરસ ઘેબર બનાવજે. હું નહાવા જઈ છું પછી આવીને જમાવા બેસીશ...’

સસરા ગયા નહાવા.... ત્યાંતો જમાઈરાજ આવ્યા....જમવા બેઠા. અને સાસુએ ઘેબર પીરસ્યાંજમાઈ તો ભાવતાં મળ્યા એટલે બધાં ખાઈ ગયાં....નહાઈ ને શેઠ પાછા વળ્યા....ત્યારે દરવાજે જ માર્ગમાં જમાઈ સામેથી આવતા સસરાને મળ્યા-અને પછી શેઠ ઘરે આવ્યા.... જમવા બેઠા. પત્નીએ શાક-દાળ-ભાત બધું પીરસ્યું. શેઠે કહ્યું, ‘ઘેબર?’ પત્નીએ કહ્યું, ‘તે તો જમાઈ ખાઈ ગયા.’ હવે શું થાય...? શેઠ માથે હાથ દઈને પસ્તાયા... અરે ! સ્ત્રી ને છેતરીને પૈસા લાવ્યો. ઘેબર બનાવ્યા છતાં પણ ખાવા ન મળ્યાં... (નસીબમાં) કર્મમાં જ નથી.... ભોગાન્તરાય કર્મ છેવટે જમાઈ જ ખાઈ ગયા.... પછી જ્ઞાનદશા જગી. સમજઈ ગયું, આ તો મારો જ ભોગાન્તરાય કર્મનો ઉદય... એ કહીને મન વાળી દીધું.

ઉપભોગાન્તરાય કર્મ :- વસ્ત્ર, આભૂષણ, શયન, પ્રલંગ, સ્ત્રી વગેરે ઉપભોગની સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવા છતાં પણ જો ન વાપરી શકાય-ભોગવી ન શકામ તે ઉપભોગાન્તરાય

કર્મ કહેવાય છે.

ઉપભોગાન્તસય કર્મના ઉદયે જીવ નિર્ધન-દરિદ્રી થાય છે. પરવશ થાય છે. દેશ-દેશાંતર ભટકવું પડે છે. નોકર થઈ ને પણ સેવા કરવી પડે છે. આવા તો પરવશ-દીનતાના અનેક દ્રષ્ટાંતો આ કર્મનો છે. જેમ કૂવાની છાયા કૂવામાં જ સમાઈ જાય છે. કારણ કે ધન વિના તો મનોરથો પૂર્ણ થઈ શકતા નથી. સંસારના વ્યવહારમાં તો ધનની પ્રધાનતા છે. અને તેના વિના તો જીવન વ્યવહાર નથી ચાલતો, ઈચ્છા પૂરી થઈ શકતી નથી.

રાજને પણ ઘર ઘર ભટકવું પડ્યું-

દેશ-વિદેશ-પરધર સેવા, ભીમસેન નરિંદના રે;

સુણિય વિપાક સુખી ગિરનારે, હેલક તેહ મુણિંદના રે ॥

જંગલમાં શિકાર કરવા ગયેલ રાજ શક્તિસિંહ હરણની પાછળ પડ્યો. હરણની પાછળ પાછળ દોડતા જતા રાજએ જંગલમાં એક મુનિને કાઉસ્સગ્ગ ધ્યાનમાં જોયા. હરણ માટે પૂછ્યું...પરંતુ કાઉસ્સગ્ગ ધ્યાનમાં સ્થિર મુનિકાંઈ જ ન બોલ્યા...એટલે રાજને ક્રોધ ચઢ્યો. સૈનિકોને હુકમ કરીને રસ્તી વડે બંધાવીને મુનિને નાખી દીધા. અને રાજ આગળ વધ્યો...જંગલમાં ખૂબ ભટક્યા...અંતે પાછા ફરતાં યાદ આવ્યું. મુનિ સામે દેખાયા...રસ્તીના બંધનમાં ૧૮ ઘડી થઈ ગઈ હતી...સાધુસંતોની વિરાધના તો ભૂલેચૂકે પણ ન કરવી જોઈએ, મહાપાપ બાંધવાનું કારણ બને છે. તે તો આરાધ્ય છે. આરાધના કરવી, પણ વિરાધના તો ન જ કરવી...કદર્થના, પીડા ત્રાસ પહોંચાડવો તે મહાપાતક બાંધવા જેવું છે. તેના ઉદયે કષ્ટ થાય, ભયંકર અંતરાયકર્મ બંધાતા જીવને ભોગવવું બહુ જ ભારે પડે છે.

રાજએ ૧૮ ઘડી પછી રસ્તીનાં બંધન છોડી દીધાં અને મુનિને મુક્ત કરીને ચાલ્યા ગયા. પરંતુ ૧૮ ઘડી બાંધી રાખવાથી રાજએ ભયંકર અંતરાયકર્મ બાંધ્યું જેથી ૧૮ વર્ષ સુધી એ કર્મ રડી રડીને ભટકી ભટકીને ભોગવવું પડ્યું.

સાચું જ કહ્યું છે કે-“હસતાં તે બાંધ્યાં કર્મ, રોતાં નવિ છૂટે રે પ્રાણિયા”

હસતાં હસતાં, મશ્કરી, રમત વગેરેમાં પણ જીવ જે ચીકણાં કર્મો બાંધી દે છે તે રડતાં-રડતાં પણ નથી છૂટતા...

માટે જ્ઞાની ભગવંતો કહે છે કે-બંધ સમય ચિત્ત ચેતીએ, ઉદયે કો સંતાપ રે...

હે જીવ ! કર્મ બાંધતી વખતે જ ચેતવું જોઈએ. બાંધતી વખતે જો સાવધાન રહીએ તો બચી જવાય ઉદય વખતે રડવાથી શો ફાયદો ? હવે કંઈજ ન વળે, હવે તો ભોગવે જ છૂટકો.

“કઢાણ કમ્માણ ન મોક્ષો અત્થિ ॥”

- શ્રી ઉત્તરાધ્યયના ચોથા અધ્યયનમાં ભગવંતે કહ્યું કે કરેલા નિકાચિત ચીકણા

કર્મનો મોક્ષ (ક્ષય) નથી. તે તો ભોગવે જ છૂટે.

૧૮ ઘડીનાં ૧૮ વર્ષ થયાં :

મુનિને ધ્યાનમાં અંતરાય કરી ૧૮ ઘડી સુધી બાંધી રાખી તીવ્ર અંતરાયકર્મ બાંધનાર રાજા શક્તિસિંહ મરીને શ્રાવસ્તીનગરીમાં રાજા વજ્રસેનના પુત્ર ભીમસેન થયા. યૌવનવયમાં પ્રજાનું ધનહરણ, લોકોની સ્ત્રીઓનું અપહરણ વગેરે કરવાને કારણે રાજાએ રાજકુમારને જોલમાં નાંખ્યો. પરંતુ કેદમાંથી છૂટી તેણે માતા-પિતાને મારી નખાવ્યા અને સ્વયં રાજા બની બેઠો.... પરંતુ ચોરી, જુગાર, પરસ્ત્રી અપહરણ, મદ્યપાન વગેરેની ટેવ ગઈ નહીં. અંતે પ્રજા ત્રાસી ગઈ. મંત્રી અને પ્રજાએ બળવો કરી રાજાને ભગાડી મૂક્યો, દેશનિકાલ કર્યો.

પૂર્વ જન્મે બાંધેલ અંતરાય કર્મનો ઉદય શરૂ થયો. ક્યાંક માળીને ઘરે નોકરી રહ્યો. પરંતુ ચોરીની ટેવે ત્યાંથી પણ કાઢી મૂક્યો. પછી એ જ વ્યાપારીને ત્યાં નોકરી કરવા માંડ્યો. વહાણવટિયાના વ્યવસાયમાં વહાણ તૂટતાં તે સમુદ્રમાં પડ્યો. સદ્ભાગ્યે બચી ગયો. જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો. મળેલાં ત્રિદંડી સાથે રહ્યો. પરંતુ ત્રિદંડીએ પણ દોરડું કાપી ખાણમાં ઉતારી દીધો.

પછી એક વ્યાપારીને ત્યાં વખાર ઉપર દેખરેખ કરવા રહ્યો ત્યાંથી છૂટ્યો... દુર્ભાગ્યયોગે ઉપભોગાન્તરાય અને લાભાન્તરાયના યોગે મળેલું રત્ન પણ હાથમાંથી ચાલી ગયું. રસ્તામાં ચોરોએ તેનું ભાતું-કપડાં વગેરે બધું લૂંટી લીધું. છેવટે ૧૮ વરસ સુધી દુઃખી થઈને કંટાળીને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયો. પરંતુ જ્ઞાની મુનિ મહાત્મા મળ્યા. તેમણે કર્મ સ્થિતિ સમજાવીને વાચ્યો. ૧૮ વર્ષની અંતરાયકર્મની તારી સ્થિતિ પૂરી થવા આવી છે... અને હવે ફરી બધું સારું થશે. પ્રતિબોધ પામ્યો. ગિરનાર તીર્થની યાત્રા કરી. બન્ને ભાઈઓનો ફરી મેળાપ થયો. ભીમસેન ફરી રાજા બન્યો.

અનેક જિનમંદિરો બંધાવ્યાં, પ્રતિમાઓ ભરાવી, તીર્થયાત્રાઓ કરી... ગરીબોને ખૂબ દાન આપ્યું અને અંતે વૈરાગ્ય પામી દિક્ષા લીધી... કર્મ ખપાવવાનો નિર્ધાર કર્યો... ઋષિએ અદ્ભુત આરાધના તપશ્ચર્યા કરી એ જ ભવે કર્મ ખપાવી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા.

કર્મની સજા એક વાર ભોગવવી પણ ખૂબ આકરી લાગી... પારાવાર દુઃખ વેઠવું પડ્યું... રાજા જેવા રાજાને પણ ઘર ઘર રખડવું પડ્યું. ભીખ માંગીને પેટ ભરવું પડ્યું... અંતરાય કર્મ કેવી દયનીય દીન હાલત કરી નાખે છે...! છેવટે કર્મ ઉપર જ ગુસ્સો આવ્યો... બસ, હવે તો આ કર્મોને કાઢે જ છૂટકો... એવા મક્કમ નિર્ધારની જરૂર છે. કર્મોની પાછળ પડવું પડશે. કર્મોને પંપાળવાથી-પોષવાથી નહિ ચાલે, અનન્તકાળ વીતી ગયો... હવે તમે શાક્યા આ કર્મોથી... કંટાળો આવી ગયો છે...

બસ, કાઢે જ છૂટકો...

આ રીતે પણ થોડો આત્માને તૈયાર કરવો પ્રયત્ન.

અંતરાય કર્મની સ્થિતિ-

કોઈને ૧૮ ઘડીનાં ૧૮ વર્ષ થયા છે, તો રામ અને સીતાને વિયોગ ૬ માસનો રહ્યો છે. નળ-દમયંતીને બાર વર્ષનો વિયોગ સહેવો પડ્યો છે. અંજના સતીને ૨૨ વર્ષ પણ કારમો વિયોગ સહન કરવો પડ્યો છે. સુરસુંદરીએ પણ આ કર્મના ઉદયે બધું જ ગુમાવ્યું છે.

આ કર્મ પણ આત્મા સાથે ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહે છે. ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ એ અંતરાય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ બંધ સ્થિતિ છે. બંધાયેલ અંતરાયકર્મ આટલા દીર્ઘકાળ સુધી આત્મા સાથે ચોટી રહે છે અને જીવને દુઃખી થવું પડે છે. ૧ અંતર્મુહૂર્ત કાળ એ એની જઘન્ય સ્થિતિ છે. આટલા અલ્પ કાળનું પણ બંધાઈ શકે છે. અને અબાધાકાળ ૩૦૦૦ વર્ષનો છે. એ પછી ઉદય ચાલુ થઈ જાય છે. અને જઘન્ય અબાધાકાળ તો ૧ અંતર્મુહૂર્તનો છે.

સુરસુંદરીની દયનીય દશા-

માળવપતિ પ્રજાપાળ રાજાની પુત્રી અને શ્રીપાળ રાજાની પત્ની મહાસતી મયણાસુંદરીની સંગી બહેન સુરસુંદરીને પિતાએ અરિદમન રાજકુમાર સાથે પરણાવી હતી. અને મયણાને ઉંબરણા (શ્રીપાલ) કોઢી કંત સાથે પરણાવી હતી છતાં પણ સદ્ભાગ્યે નવપદ્મકિંતી મયણા તો અપાર પુણ્યલક્ષ્મી પામી; સુખી થઈ. અને...

જ્યારે અદળક ધનસંપત્તિ આપીને અરિદમન રાજકુમાર સાથે રાજાએ સુરસુંદરીને વળાવી. સાસરે જવા વિદાય આપી. ગામની બહાર જ મધ્યરાત્રીએ ચોરોએ લૂટ્યાં... બધી સંપત્તિ-પૈસે લઈ ગયા. અને અરિદમન રાજકુમાર તો ભાગી ગયો. અંતે એકલી પડેલી સુરસુંદરીને ચોરો નેપાળ લઈ ગયા અને ત્યાં ભર બજારમાં વેચી દીધી. એક વેશ્યાએ ખરીદી લીધી. નૃત્યકલા શીખવાડી નટડી બનાવી. રાજાને નટમંડળીમાં નાટક કરવા ત્યાં નટી તરીકે રહી... અને શ્રીપાળ-મયણા ત્યાં આવતા આ નટમંડળી નાટક કરી મનોરંજન કરવા લાગી. ત્યારે પોતાની બહેન મયણાને ઓળખી ને સુરસુંદરી ગાવા લાગી-

ક્યાં માળવ, ક્યાં શંખપુર, ક્યાં બબ્બર ક્યાં નટ ?

સુરસુંદરી નચાવીને દેવે દળ્યો વિમરટ ॥

આ સાંભળીને મયણા સમજી ગઈ. નાટક બંધ કરાવીને આવીને બહેનને ભેટી પડી... સામસામે આજે વર્ષો પછી મળ્યાં. પિતા રાજાએ જેને દુઃખી કરવા ધાર્યું હતું તે તો અધિક સુખી થઈ. -આ છે “કર્મ તણી ગતિ ન્યારી...” એક રાજાની દીકરી રાજકુમારીને પણ બજારમાં વેચાવું પડ્યું, વેશ્યાને ત્યાં રહી, નટી થઈ, નાચીને પેટ

ભરવું પડ્યું.

“ બાવીસ વરસ વિયોગે રહેતી, પવનપ્રિયા સતી અંજના રે...” જિનરાજ

જિનપૂજામાં અંતરાય કરતાં બાંધેલું કર્મ-

ધનવાન શ્રીમંત શેઠની બે પત્નીઓ હતી. એક મિથ્યાદષ્ટિ અને બીજી સમ્યગ્દષ્ટિ. સમકિતી જિનધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળી પત્ની જિન-પૂજા-ભક્તિ રોજ કરતી. અને આ પેલીને ન ગમતી. બસ, એટલે , ઈર્ષ્યા-દ્વેષ વધવા માંડ્યો. એક દિવસે પહેલી પત્નીએ બીજીની જિનમૂર્તિને જ સંતાડી દીધી અને તેના ઉપર કાબે-કચરો-ધૂળ વગેરે નાંખીને ઢાંકી દીધી. પેલી સમ્યગ્દષ્ટીપત્ની કલ્પાંત કરતી રહી. જિનપૂજા કર્યા વિના મોદામાં પાણી ન નાંખવાનો તેનો નિયમ હતો. તે બિચારી રડતી રહી, કલ્પાંત કરતી રહી. જિનપૂજા વિના એને ચેન પડે નહીં. આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. ખૂબ શોધાશોધ કરી પણ ન મળી... અન્તે પત્નીની દશા જોઈને પેલીને દયા આવી... છેવટે બાર મુહૂર્ત પછી મૂર્તિ મળી... તેના પરિણામે ભારે અંતરાયકર્મ પહેલી પત્નીએ બાંધ્યું. જેના પરિણામે આ કર્મ ભારે દુઃખપૂર્વક સહન કરવું પડ્યું.

તે સ્ત્રી મૃત્યુ પામી પ્રલ્હાદ રાજાના પુત્ર પવનંજયનની પત્ની અંજના નામે થઈ, લગ્નના દિવસથી જ અંતરાય કર્મ નો ભયંકર ઉદય શરૂ થયો. અને પરણ્યા પછી પતિએ અંજનાનું મોઢું પણ જોયું નહિં અને પ્રેમથી બોલાવી પણ નહિં. અને તે પરદેશ ચાલી ગયો. આ પ્રમાણે કાળ વીતવા માંડ્યો. ભોગાન્તરાય-ઉપભોગાન્તરાય કર્મના ભારે ઉદયે પતિના વિયોગે પત્ની મહાસતી અંજના ભારે દુઃખી થઈને રહેવા લાગી. ૧૨ વરસનો કારમો કાળ વિરહ વેદનામાં પસાર થયો. ભારે વિલાપ કરતી દુઃખ ભોગવવા લાગી, પરંતુ હવે કોને કહેવાય અને કેવી રીતે સહેવાય?

અંજનાની સામું પણ જોયા કર્યા વગર ચાલી નીકળેલા પવનંજયે માનસરોવર આગળ પડાવ નાંખ્યો. ત્યાં રહ્યા. રાત્રિના સમયે ચક્રવાક-ચક્રવાકીની વિરહ વેદના અને કલ્પાન્ત રુદન સાંભળે છે. ધારીધારીને જુએ છે-પતિના વિયોગથી આતુર એવી ચક્રવાકી રાત્રે આવ-જા કરે છે, પાંખો ફફડાવે છે, ઉન્માદ કરે છે આ જોઈને પવનંજય આશ્ચર્ય પામ્યો. મિત્રને પૂછે છે-‘અરે ! આ શું છે ? મિત્ર ઋષભદત્તે વાત સમજાવી. - ‘ દૈવયોગે રાત્રે આ ચક્રવાક મિથુનનો વિયોગ થાય છે અને પતિના વિયોગે વિરહમાં પત્ની ચક્રવાકી કલ્પાંત કરી રહી છે...’

બસ, આટલું સાંભળતાં જ પવનંજય વિચારમાં પડ્યો. અરે ! પક્ષીને પણ આટલો વિરહ લાગે છે તો હું જે અંજનાને પરણ્યો છું તેનું મોઢું પણ નથી જોયું તો તેની કેવી સ્થિતિ થતી હશે ? અરે ! બિચારીએ આટલા વર્ષો વિયોગમાં શી રીતે વીતાવ્યા હશે ! આમ વિચારી ગુપ્ત રીતે ઘરે પહોંચ્યો અને અંજનાનો ભેટો થયો. પત્નીને સ્વનામ ચિહ્ન અંકિત મુદ્રિકા ‘ વીંટી ’ આપી અને પાછો ચાલ્યો ગયો.

અંજના ગર્ભવતી બની... સાસુએ ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. પિયરમાં મા-બાપે પગ ન મૂકવા દીધો... માથે કલંક આવ્યું અને બહુ દુઃખી થવું પડ્યું. અંતે ફરી પતિ સાથે ૨૨ વર્ષે મેળાપ થયો. આ માત્ર કર્યા કર્મના કારણે ફળભોગવવાં પડ્યાં. અંતરાય કર્મે આટલો વિયોગ કરાવી દુઃખી કર્યા. —

વીર્યાન્તરાય કર્મ :-

અનન્તવીર્ય એ આત્માનો ગુણ છે અને તેના ઉપર આવતું આવરણ આ વીર્યાન્તરાય કર્મ છે

છતી શક્તિ હોવા છતાં, શરીરે નીરોગી સશક્ત હોવા છતાં, હૃદયુષ્ટ શરીર હોવા છતાં પણ ઉત્સાહ, શક્તિ ન ફોરવી શકે અને કાર્યને પાર ન પાડી શકે, પુરુષાર્થ ન કરી શકે તે વીર્યાન્તરાય કર્મ કહેવાય છે.

વીર્યવિધન ઘન પડજસે, અવરાણું રવિ તેજ,

કાળ ગ્રીષ્મસમજ્ઞાનથી, દીપે આતમ સતેજ ॥

સૂર્ય જેવા તેજસ્વી એવા આત્માનું તેજ વીર્યાન્તરાય રૂપ કર્મના પડળ-આવરણે અવરાઈ ગયું છે, ઢંકાઈ ગયું છે વીર્યાન્તરાય કર્મના ઉદયે જીવો લૂલા, લંગડા, પાંગળા, બળહીન, અશક્ત, શક્તિહીન નબળા થાય છે.

વીરો સાળવી શ્રી કૃષ્ણની સાથે અદાર હજાર સાધુઓને વંદન કરવા સાથે જોડાયો. પરન્તુ વીર્યાન્તરાય કર્મના ઉદયે થાકી ગયા. બધાને વંદન ન કરી શક્યા...

વાસુદેવ, ચક્રવર્તી, ઈન્દ્ર, બળદેવ જેવા અતુલ બળવાળા પરાક્રમી પણ આ કર્મના ઉદયે આગામી જન્મમાં નિર્બળ કુળમાં જન્મે છે.

૦. મુનિઓની અદ્ભુત સેવા-વૈયાવચ્ચ-ભક્તિ કરવાથી વીર્યાન્તરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ કરતા બાહુબલી અતુલ બળ પામ્યા. હાથમાં જ (બાહુમાં) બળ કેવું, કે એક મુઠ્ઠી મારે તો ચૂરેચૂરા થઈ જાય. એવા બળવાન કે જેને ચક્રવર્તી પણ જીતી શકતા નથી.

આ જ વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમે વાલીકુમાર જેવો એવું ગજબનું બળ પામ્યો કે જેને રાવણ જેવા પ્રતિવાસુદેવને પણ કાખમાં ઘાલી સમુદ્રની ચારે તરફ ફેરો ફરીને પાછા લાવ્યા. અને પછી છોડ્યો. આવી ગજબની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ધર્મારાધનામાં, પ્રતિક્રમણ-ક્રિયામાં, તપશ્ચર્યા વગેરેમાં દાનાદિમાં લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરવામાં જો ઉત્સાહપૂર્વક તન-મન-ધનની શક્તિ ફોરવવાથી આ કર્મની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે. નવું કર્મ બંધાતું નથી. અને જો—

“છતી શક્તિએ તપ ન કર્યું, યથાશક્તિ દાનાદિ ન આપ્યા.

છતી શક્તિ ગોપવી....

વગેરે કારણોથી ફરી આ કર્મ બંધાય છે.

સર્વ પ્રકારની ધર્મારાધના-ઉત્સાહ, ઉદ્ધાસ અને શક્તિ શ્રેયસ્વીને કરવામાં આવતાં આ અંતરાયકર્મને ખપાવી શકાય છે. વિશેષે કરીને જિનભક્તિ જિનપૂજા આદિમાં વિશેષ ભક્તિ કરવાથી આ કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે અને આત્મા સર્વ સુખ-સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને જિનભક્તિ આદિમાં અંતરાય કરવાથી વિઘ્ન કરવાથી જીવ અંતરાયકર્મ બાંધે છે.

શુક-શુકી (કીરયુગલ) ભક્તિથી તથા

જિનપ્રાસાદની બહાર આશ્રવૃક્ષ ઉપર બેસતા એક પોપટ યુગલે પરમાત્માની પૂજા શરૂ કરી...રોજ એક પુષ્પ લાવીને પ્રભુના ચરણે ચડાવતા. બન્ને જીવો ભક્તિમાં લીન બન્યા... અને પછી તો આગળ વધતા સારી રીતે પ્રભુની આંગીમાં ફૂલો ગોઠવવા લાગ્યા. સુશોભિત આંગી જોઈને નાચતા, આનંદ પ્રાપ્ત કરતા, મંદિરમાં જ ઊડતા... આ પ્રમાણે રોજની દિનક્રિયા થઈ ગઈ. આ જિનભક્તિમાં શુક-શુકીએ તિર્યચગતિનામકર્મનો ક્ષય કરીને શાતા વેદનીય સાથે મનુષ્યગતિ નામકર્મ બાંધ્યું અને બન્ને રાજ-રાણી થયા. જિનભક્તિથી તિર્યચગતિ છેદી મનુષ્યગતિ પામ્યા. “તરેઢ નરં વ નારીં વા”, અને નરતિરિણસુ વિ જીવા પાવંતિ ન દુક્ષદોગ્ધ્વં” આ તો સૂત્રોમાં રોજ આપણે બોલીએ છીએ. પરમાત્માની ભક્તિથી મનુષ્યો અને તિર્યચ પશુ-પક્ષી પણ તરી જાય છે. દુઃખ દુર્ગતિ પામતા નથી.

જળપૂજના ભાવથી બ્રાહ્મણી તરી ગઈ-

કુવે પાણી ભરવા ગયેલી વહુ પાણીનું માટલું ભરીને લઈને આવતી હતી. રસ્તામાં જિનમંદિર જોયું... જિનપૂજનું મહત્વ સાંભળ્યું -

જળ પૂજા જુગતે કરો મેલ અનાદિ વિનાશ...

જલ પૂજા ફલ મુજ હોજો, માંગો એમ પ્રભુ પાસ ॥

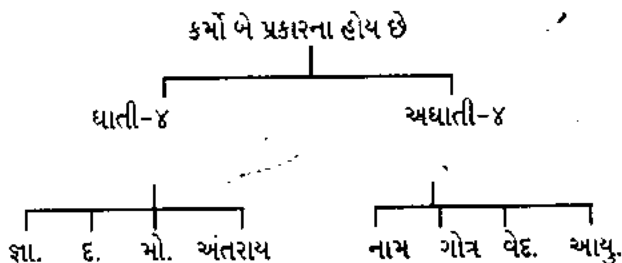
આ સાંભળી ભાવ જાગ્યા. પાણીનું માટલું પ્રભુની પૂજામાં આપી દીધું, પરંતુ ઘરે આવતા સાસુ લડ્યાં. ખૂબ બોલ્યાં અને એટલે સુધી કહ્યું કે- ‘ અરે !.... મારું માટલું પણ આપી દીધું, તો આપવું હતુંને તારું માથું ? ’ એમ કહી મારીને બ્રાહ્મણી સાસુએ ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. વહુ ઘરમાંથી નીકળીને કુંભારના ઘરે આવી... રડતા અવાજે કહ્યું- ‘ કુંભારભાઈ ! આ મારી બંગડી લઈને પણ મને એક માટલું આપો ’ કુંભાર પણ ભાવ સમજી ગયો-રાજી થયો. હકીકત જાણતાં આનંદ થયો. વાહ! ભગવાનની ભક્તિનો ભાવ કેટલો સારો છે.’

“ લો બેન, એમને એમ માટલું લઈ જાઓ...”

આપી દીધું. અને વહુ ફરી જળપૂજા કરતી રહી કુંભાર અનુમોદના કરતો રહ્યો અને સાસુ ઈર્ષ્યા-દ્વેષથી કલહ કરતી રહી...

અને બધા મૃત્યુ પામી... કુંભાર રાજ બન્યો. સોમશ્રી વહુતેની પુત્રી રાજકુમારી

કુંભશ્રી નામે બની... ખૂબ સુખ-અપાર સંપત્તિ પામ્યા. પરંતુ સાસુ મરીને, એક સ્ત્રી બન્યાં. ડોસી તરીકે પૂંકાયાં પરંતુ બોલવાના પાપે માથાં કિપર મોટી રસોળી થઈ. જાણે માથે માટલું ન હોય...! જેવાં કર્મ બાંધીએ છીએ એવાં ફળ ભોગવવાં પડે છે.
અઘાતીકર્મ :

ચાર ઘાતીકર્મના ક્ષયે જીવ કેવલજ્ઞાન પામે છે.

“ મોહક્ષયાદ્ જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમ્ ”

- તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવતા વાચકમુખ્યજી આ સૂત્રમાં લખે છે. મોહનીયકર્મના ક્ષયથી અને સાથે સાથે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શના વરણીય અને અંતરાકર્મના ક્ષયથી અર્થાત્ ચારે ઘાતી કર્મોના ક્ષયે જીવ કેવલજ્ઞાન પામે છે.

અંતરાયકર્મની છેલ્લી પ્રકૃતિ વીર્યાન્તરાય કર્મનો ક્ષય થતાં જ કેવલજ્ઞાન પામી જવાય છે.

તીર્થંકર પરમાત્મા અદાર દોષથી રહિત હોય છે, તેમાં આ પાંચે અંતરાયકર્મની પ્રકૃતિનો ક્ષય થતાં પાચે લબ્ધિ ક્ષાયિકભાવે પામે છે.

સર્વ જીવ માત્ર અંતરાયકર્મ અપાવી મુક્તિ મેળવે એ જ શુભેચ્છા.

નામકર્મં તુ દુવિહં, સુહમસુહં ચ આહિયં ।

સુહસ્સ તુ બહુ મ્હેયા, એમેવ અસુહસ્સ વિ ॥

શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના કમ્મપયડી અધ્યયનમાં જણાવતા ચરમતીર્થપતિ પરમાત્મા શ્રી મહાવીર પ્રભુએ કહ્યું કે-નામકર્મ બે પ્રકારે છે. એક શુભ નામકર્મ અને બીજું અશુભ નામકર્મ. શુભ નામકર્મના પણ ઘણા ભેદો છે અને અશુભ નામકર્મના પણ ઘણા ભેદો છે.

ગુણો

A	B
જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય, ઉપયોગ.	અનામી, અરૂપી, અવ્યાબાધ સ્થિતિ, અક્ષયસ્થિતિ, વર્ણ, અનામી, અરૂપી, અવ્યાબાધસ્થિતિ ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ અક્ષય સ્થિતિ વગેરે.

A વિભાગના ગુણો એકલા જીવના ગુણો છે. જીવમાં જ હોય છે. જ્યારે B વિભાગના ગુણો અજીવના છે. આ જ મૂળભૂત બે દ્રવ્યો બ્રાહ્માંમાં છે. આ બે સિવાય બીજું કોઈ પણ દ્રવ્ય સંસારમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. આકાશાદિ સર્વેનો અજીવતત્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે.

જ્ઞાન-દર્શનાત્મક ચેતનાશકિતયુક્ત જીવ (આત્મા) અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણવાન છે. જ્યારે અજીવતત્ત્વમાં જ્ઞાનાદિ ગુણો નથી હોતા.

જીવ-અજીવમાં સામ્ય-

જે ગુણો જીવમાં છે તે બધા ગુણો અજીવમાં નથી. અને અજીવમાં જે ગુણો છે તે બધા જીવમાં નથી. છતાં પણ કાંઈક અંશે સામ્યતા છે.

અનામીપણું અરૂપીપણું, અગુરુલઘુપણું, અવ્યાબાધપણું, અક્ષયસ્થિતિપણું આ ગુણો આત્મામાં પણ છે અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એવા અજીવમાં પણ છે. આકાશનું પણ કોઈ રૂપ નથી, નામ

નથી, આકાશનું વજન નથી હોતું, એ પણ અવ્યાબાધસ્વભાવવાળો છે, અને એની પણ અક્ષયસ્થિતિ હોય છે. આટલા ગુણો ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય આ ત્રણેમા હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનાદિ મૂળગુણોના અભાવે જીવ નથી કહેવાતા. એટલે જ્ઞાનાદિ ગુણો જ જીવાજીવના મૂળભૂત ભેદક ગુણો છે.

ઘાતી-અઘાતી-

આત્માના અનન્ત જ્ઞાનાદિ મૂળભૂત ચાર ગુણોનો ઘાત કરનાર કર્મને ઘાતી કર્મ કહેવાય છે.

ગુણો-

-૧) અનન્ત જ્ઞાન ગુણ-

-૨) અનન્ત દર્શન ગુણ-

-૩) યથા ખ્યાત(અ.ચારિત્ર)સ્વરૂપગુણ

-૪) અનન્તવીર્ય ગુણ-

ઘાતી કર્મ-

-૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ

-૨) દર્શનાવરણીયકર્મ

-૩) મોહનીય કર્મ

-૪) અંતરાય કર્મ

જે આત્માના મૂળભૂત જ્ઞાનાદિ ગુણને ઢાંકે છે, આવરી લે છે તે ઘાતીકર્મ કહેવાય છે. અને આત્માના અનામી, અરૂપી આદિ ચાર ગુણને ઢાંકનાર કર્મ-તે અઘાતીકર્મ. અઘાતીકર્મ અનામી આદિ ગુણોને સર્વાંશે-સર્વથા નથી આવરતા.

ગુણો-

-૧) અનામીપણું

-૨) અગુરુલઘુ ગુણ-

-૩) અનન્તસુખ ગુણ-

-૪) અક્ષયસ્થિતિગુણ-

અઘાતી કર્મ-

૧) નામ કર્મ

૨) ગોત્ર કર્મ

૩) વેદનીય કર્મ

૪) આયુષ્ય કર્મ

આ આઠ કર્મોમાંથી ૪ ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થતાં જીવ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, વીતરાગતા અને અનન્તવીર્ય-એટલે અનન્તદાનાદિ પાંચલબ્ધિ.

નામ કર્મ-

ઘાતીકર્મનો વિભાગ પૂરો થયો. હવે અઘાતીકર્મના વિભાગમાં આપણે પ્રથમ નામકર્મનો વિચાર કરીએ.

વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શાદિ આ અજીવના ગુણો છે, જીવના નહીં. એટલે જ રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે પુદ્ગલના હોય છે. અને તદ્વાન પૌદ્ગલિક પદાર્થ હોય છે. આ લાલ છે, આ પીળો છે, ઘડો કાળો છે, કપડું સફેદ છે. અને ગંધમાં પણ તે જ પ્રમાણે-આ સુગંધિત પદાર્થ છે' આ દુર્ગંધયુક્ત છે. રસો પાંચ છે: આ રસ મીઠા છે, સાકર મીઠી-ગળી છે, કરિયાતું કડવું છે, મીઠું ખારું છે અને ભરચું તીખું છે. તે જ પ્રકારે સ્પર્શ ૮ છે. આ સ્નિગ્ધ છે, આ ઘસ્ટ છે, આ ઠંડુ છે, આ ગરમ છે વગેરે વ્યવહાર થાય છે. માટે વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શનો વ્યવહાર પૌદ્ગલિક વસ્તુ માટે જ કરીએ છીએ,

જે જડ છે.

પરંતુ ક્યારે ય આત્મા લાલ છે, પીળો છે, આત્મા સુગંધવાળો છે કે આત્મા -
દુર્ગંધવાળો છે. અને આત્મા ખાટો છે કે મીઠો છે, આત્મા તીખો છે કે ખારો છે કે કડવો
છે, તે જ પ્રમાણે આત્મા સુંવાળો છે કે બરછટ છે, આત્મા ઠંડો છે કે આત્મા ગરમ છે
એવો વ્યવહાર ક્યારે ય જોયો નથી, એવી ભાષા ક્યારે ય સાંભળી નથી. કોઈ એવી
ભાષા વાપરતું પણ નથી

માટે આત્મા વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શાત્મક નથી. તેનાથી તદ્દન જુદો જ છે.
વર્ણ-ગંધ -રસ-સ્પર્શ આત્માના ગુણો નથી માટે આત્માને વર્ણરહિત-અવર્ણી,
ગંધરહિત-અગંધી, રસરહિત-અરસી સ્પર્શરહિત-અસ્પર્શી કહીએ છીએ. અવર્ણી
-વર્ણરહિત હોવાથી અરૂપી કહીએ છીએ.

એ જ પ્રમાણે જે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાત્મક નથી માટે એનો કોઈ નામ
આકાર કંઈજ નથી, માટે અનામી, અરૂપી કહીએ છીએ. નામ નથી માટે અનામી, રૂપ
કે આકાર નથી માટે અરૂપી કહીએ છીએ.

પ્રશ્ન-જો આત્માનું કંઈજ નામ નથી, અને આકાર કે રૂપ નથી તો પછી
મોહનભાઈ, સોહનભાઈ, કાન્તિભાઈ, અને આ જડો, મોટો, નાનો, લાંબો, ઠીંગણો,
કાળો, ગોરો, વગેરે વ્યવહાર કેમ થાય છે? શા માટે થાય છે?

ઉત્તર-વાત બિલકુલ સાચી છે. આત્મા તેવો લાલ, લીલો પીળો કે ગોરો-
કાળો નથી; છતાં પણ જગતમાં કાળા-ગોરાનો વ્યવહાર તો ચાલે જ છે.

સંસારમાં જીવ-અજીવનો સંયોગ-

સંસારમાં આત્માને રહેવા માટે કોઈ આધાર તો જોઈએ જ છે. જેમ પાણી
જેવા દ્રવ પદાર્થને રહેવા માટે કોઈ આધારની જરૂર પડે છે. વાટકી કે ગ્લાસ કે તપેલું,
જે હોય તે જ પ્રમાણે આત્માને રહેવા માટે સંસારમાં દેહની જરૂર પડે છે. શરીર વિના
આત્મા રહી શકતો નથી.

જ્યાં શરીરની પણ જરૂર નથી પડતી. શરીર વિના પણ જ્યાં આત્મા રહે છે
તેનું જ નામ મોક્ષ છે, જ્યાં સદાના માટે શરીરનો સંબંધ જ છોડી દીધો છે. શરીર મળે
છે ત્યારે જન્મ; અને શરીરનો વિયોગ થાય છે, શરીર છૂટી જાય છે ત્યારે મૃત્યુ. માટે
જ સંસારને જન્મ-મરણ પ્રધાન કહ્યો છે. જ્યાં જન્મ-મરણનું ચક્ર નથી તેનું નામ
મોક્ષ, સિદ્ધાવસ્થા. અશરીરી બનવું એટલે જ જન્મ-મરણરૂપ સંસારરહિત બનવું -
એનું જ નામ મોક્ષ. “ સિદ્ધાણં નત્થિ દેહો ”... આ શબ્દો શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ
વાપર્યો છે. એટલે સિદ્ધોને દેહ નથી હોતો. અને જેને દેહ હોય છે તે સિદ્ધ નથી હોતો-
સંસારી જ હોય છે.

આપણે સર્વ દેહધારી જીવો છીએ આત્મા દેહ વિના સંસારમાં નથી રહેતો.

દેહ વિના ભટકે જન્મે-મરે શી રીતે ? સંસારમાં જન્મ-મરણની ઘટમાળ તો પ્રત્યક્ષ જ છે, રોજ જોઈએ છીએ, બાલક જન્મ્યો અને વૃદ્ધ મૃત્યુ પામ્યા. બસ, તો જન્મનો અર્થ જ છે- નવું શરીર ધારણ કરવું અને મૃત્યુનો અર્થ જ છે કે શરીર છોડીને ચાલ્યા જવું. નિર્વાણ-

અનાદિ-અનન્તકાળથી આ સંસારમાં આપણે જન્મતા રહ્યાં અને મરતા રહ્યાં. “જાતસ્ય ધ્યુવો મૃત્યુઃ” જન્મેલાને મરવાનું નિશ્ચિત જ છે. અનન્તકાળથી મૃત્યુ આવતું ગયું અને આપણે મરતા રહ્યા. હજી સુધી ક્યારેય પણ આત્માએ એવી હિમ્મત નથી કરી કે હું હવે મૃત્યુને મારીને મરું ? જો મૃત્યુ ને જ મારી નાખીએ, મૃત્યુનો જ અન્ત લાવીએ તો પછી આપણેન વારેવારે મરવું નહીં પડે. બસ, મૃત્યુનો અંત લાવવો, સદાયના માટે મૃત્યુને મારી નાખવું કે જેથી ફરી બીજાવાર મૃત્યુ ન આવે-એનું જ નામ છે નિર્વાણ, અને જો મૃત્યુનો અંત લાવીને નિર્વાણ પામે છે તે જ મુક્ત થઈ જાય છે, મોક્ષે ચાલ્યો જાય છે.

The Life after death and the death after life.

‘જન્મ પછી મરણ અને મરણ પછી જન્મ, જીવન પછી મૃત્યુ અને પછી જીવન’ - આ ઘટમાળ તો ચાલ્યા જ કરે છે-બસ, એનું જ નામ છે-“સંસાર.”

આપણે પણ મરીએ છીએ પરન્તુ મર્યા પછી તરત પાછા જન્મવાના. અને જન્મ્યા એટલે ફરીથી નવું શરીર ધારણ કરવું, એક શરીર છોડીને બીજા શરીરમાં જવું. અનન્ત જન્મ-મરણ-

સંસાર અનાદિ-અનન્ત છે. આ સંસારમાં જીવ અનન્તીવાર જન્મ્યો અને અનન્તીવાર મર્યો. અનન્તા શરીરો આપણે ધારણ કર્યાં અને અનન્તીવાર શરીરો છોડીને ગયા. અનન્તા શરીરો બાળી નાખ્યાં પરન્તુ હજી પણ જીવ શરીરરહિત અશરીરી નથી બન્યો.

દરેક ભવમાં જઈએ છીએ અને ફરીથી નવું શરીર ધારણ કરવાનું...આ બધું કોણ કરાવે છે? કેવી રીતે બને છે? શરીરની રચના કોણ કરી આપે છે? શું આ કોઈ ઉપરવાળી શક્તિ છે? શું શરીર ઈશ્વરે બનાવ્યું છે? શું આ શરીર રેડીમેડ તૈયાર મળ્યું છે?

અદ્ભુત શરીર-ચંત્રની અજાયબી-

"The Seven wonders of the world"-કહેવાય છે કે સંસારમાં સાત આશ્ચર્ય છે. કોઈ “તાજમહેલ” ને આશ્ચર્ય ગણે છે. અરે ! રાણકપુર જોયું હોય તો એની કારીગરી અને રચનાની સામે તાજમહેલ તો કંઈ જ નથી. પણ પ્રસિદ્ધિ તાજની થઈ છે. પરન્તુ હવે લોકો સમજ્યા છે. તાજને જોયા પછી જ્યારે રાણકપુર જોવાય છે ત્યારે ભલભલાની અકકલ કામ નથી કરતી ! અરે આ કેવી અદ્ભુત રચના છે...! પરન્તુ

તાજ જુઓ કે કદાચ રાણકપુર જુઓ.... પણ બધા કરતાં અદ્ભુત રચના તો આ શરીરતંત્રની છે. આ શ્ર્વકારી રચના છે. આ શરીરતંત્રની રચના જોતાં અક્કલ કામ નથી કરતી ! કેવી અજબ રચના છે! ૧ થી ૨ ઈંચની આંબમાં તો કેટલી ખૂબી ભરી છે. એક વેંતની ખોપરીમાં તો કેટલી

ગજબની શક્તિ ભરી છે-કેટલી નાનકડી જગ્યામાં Sound Box-Vocal Boxની ગોઠવણ કરી છે !... સુંદર જાત-જાતના બધા સુરો નીકળે છે-મીઠો મધુરો રાગ પણ નીકળે છે. અરે ! કાનની રચના તો જુઓ ... આટલા નાનકડા ચંત્રમાં તો સાંભળવાની કેવી ગજબની શક્તિ છે!

મગજમાં રહેલી એક નાની " પિચ્યુટરી ગ્રંથિ " જોઈએ છીએ. આટલી નાનકડી માત્ર કેપ્સુલ જેટલી જ છે પણ છતાં આખા શરીરનું નિયંત્રણ કરે છે. રક્ત-સંચાર ઉપર નિયંત્રણ રાખે છે.

હૃદયની રચના જુઓ. સતત ધબકતું રહીને " રક્તશુદ્ધિ " નિયમિત કરતું રહે છે, જેના ઉપર જીવનનો પૂરો આધાર છે. આવી અનેક અજબબીથી ભરેલું આ શરીર કોણે બનાવ્યું? શું ઈશ્વર બનાવનાર છે ? પણ શરીર બનાવનાર ઈશ્વરને કેવી રીતે માનીએ ? કારણ કે સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગે થતા પુત્રને આપણે જોતા આવ્યા છીએ. આકાર વિષમતા-

ખરું આશ્ચર્ય તો એ છે કે બધા મનુષ્યોની આંખો વ્યવસ્થિત આંખના સ્થાને જ છે. કોઈની પણ આંખ કપાળે નથી કે ગાલે નથી. એ જ પ્રમાણે કાન, નાક, મુખ, કપાળ બધું વ્યવસ્થિત પોતપોતાના સ્થાને ગોઠવાયેલું છે; છતાં પણ એકની આકૃતિ બીજાની સાથે નથી મળતી. બાપની દીકરા સાથે નથી મળતી, દીકરીની મા સાથે નથી મળતી. એકજ વેંતનું એક સરખું મોઢું હોવા છતાં પણ કોઈના પણ મોઢાં મળતાં નથી. કારણ શું છે? જગતની કરોડો-અબજોની વસ્તી છે. છતાં પણ એક સરખું મોઢું બે જણનું પણ નથી.

નથી તો કોઈ વિજ્ઞાન, નથી કોઈ અન્ય કર્તા, નથી માતા પિતા કે જે શરીર ઘડે છે, તો પછી આ શરીર કેવી રીતે બને છે ? એકએક અંગોપાંગ શી રીતે બને છે? હાડકાં-આકાર વગેરેની રચના કોણ કરે છે ?

આ પણ એક અદ્ભુત આશ્ચર્યકારી રચના છે. તેનું રહસ્ય પણ જાણવા જેવું છે. કોઈ ધર્મમાં ઈશ્વરને કર્તા માની આ જિજ્ઞાસાનો અંત લાવ્યો. કોઈએ કુદરતનું નામ લઈ એના ઉપર છોડી બુદ્ધિને તકલીફ આપવાનું જતું કર્યું. કોઈ એ માતા-પિતાને કારણરૂપ કર્તા માનીને વિચાર કરવાનું જ માંડી વાળ્યું છે...જયારે કોઈસે વિજ્ઞાનના નામને યશઆપીને "યશકલગી" વિજ્ઞાનને પહેરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પરન્તુ આ અનેક ચિકિત્સો સામે સાચો નિયોડ અને સ્પષ્ટ બુદ્ધિગમ્ય નિર્દેશ

જૈનશાસનનું કર્મવિજ્ઞાન કેવી રીતે આપે છે તે આજે આપણે આગળ જોઈશું.

જૈન કર્મવિજ્ઞાન એક અદ્ભુત પૂર્ણ વિજ્ઞાન-

કર્મ-વિજ્ઞાન એ જૈનશાસનની એક અદ્ભુત દેન છે. આવી કર્મ-વિચારણા જગતના કોઈ ધર્મે નથી કરી. અત્યન્ત સૂક્ષ્મ અને અતિ વિસ્તારથી પૂર્ણપણે નિયંત્રિત લાવવા સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ શોધ અને બુદ્ધિગમ્ય સંતોષપ્રદ વિચારણા જૈન કર્મભીમાંસામાં કરવામાં આવી છે.

આ વિજ્ઞાન આટલું પરિપૂર્ણ એટલા માટે છે કે એ સર્વજ્ઞપ્રણીત છે. સર્વજ્ઞ એવા કેવળજ્ઞાની ભગવંતોએ જે જીવનો જેવાં કર્મો જ્ઞાનબળે બોધ્યાં તેવા તેના જવાબ આપ્યા. તેવી તેની કર્મજન્ય ભવપરંપરા કહી. અને સ્વોપાર્જિત કર્મજન્ય દુઃખો, વ્યાધીઓ વગેરે કારણો સાથે જણાવી આત્માને સંતુષ્ટ કર્યો. આ એક અદ્ભુત સિદ્ધિ છે.

સ્વકર્મ કર્તા જીવ-

જીવના પોતાના જ દુઃખનું કારણ જણાવતા પરમાત્માએ કહ્યું- ‘ હે જીવ તું સ્વયં જ તારા પોતાના સુખ-દુઃખનો કર્તા છે. સુખ-દુઃખ આપવા કરવાની વાતનો હવાલો કોઈ ઉપરવાળા કે ઈશ્વરના હાથમાં નાંખવાની મોટી ભૂલ કરતો નહીં. સુખ અને દુઃખ કારણ નથી કાર્ય છે, કારણ નથી પણ પરિણામ-ફળ છે. તેના કારણરૂપે તો તારાં પોતાનાં જ બાંધેલાં શુભ કે અશુભ કર્મ (પુણ્ય-પાપ) છે. જેવાં કર્મ જીવ બાંધે છે તેવાં જ ફળ જીવ ભોગવે છે. તારાં પોતાનાં બાંધેલાં કર્મ તારે પોતે જ ભોગવવાનાં છે. બીજાનાં બાંધેલાં તું નહીં ભોગવે અને તારાં બાંધેલાં કર્મ પણ બીજો નહીં ભોગવે. તું ખાશે તો તારું પેટ ભરાશે અને બીજો ખાશે તો બીજાનું પેટ ભરાશે. એમાં એકની ક્રિયાનું બીજાને ફળ મળે એવું બનતું જ નથી. માટે જીવ પોતે જ પોતાના કર્મનો કર્તા છે અને પોતે જ પોતાના કર્મના ફળનો ભોક્તા પણ છે.

હે જીવ ! હસતાં તે બાંધ્યાં કર્મ રોતા નહિ છૂટે રે પ્રાણિયા...!

હે જીવ ! કર્યાં કર્મ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી...

“કઢાણ કમ્માણ ન મોક્ષો અત્થિ” “કૃતં કર્મ અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યમ્”

જો તારાં બાંધ્યાં કર્મ તારે જ ભોગવવાનાં છે તો બહુ સમજીને કર્મ બાંધજે. જેવું ફળ જોઈએ છે તેવાં જ કર્મ બાંધજે. કેરી જોઈતી હોય તો કાંટા વાવવાથી કેરી નહીં મળે. સુખ જોઈતું હોય તો પાપ કરે નહીં વળે. થવું છે સુખી અને કરવા છે પાપ, આ ઊલટો ન્યાય કે ઊંઘી ગંગા ક્યાંથી ચાલે ?

ભાગ્યશાળી ! જેવું જોઈએ છે તેવું જ કર. તારા ભાગ્યનો વિધાતા તું પોતે જ છે. તારાં સુખ-દુઃખનો કર્તા-ભોક્તા તું જ છે. તારાં કર્મનો કર્તા-ભોક્તા તું જ છે. તારાં કર્મ બાંધનાર પણ તું જ છે અને તારા કર્મ ખપાવનાર, ભોગવનાર, કે

છોડનાર પણ તું જ છે. માટે તારી દોરી તારા જ હાથમાં છે... કોઈ ઉપરવાળા કે ઈશ્વરના કે કુદરતના કે કોઈના પણ હાથમાં નથી...

નામકર્મ-

“નામકર્મ ચિત્તિસમં જેમ એક ચિત્રકાર બધી જાતનાં ચિત્રો બનાવે છે. સૂર્યોદયનો આવસર છે-પર્વતની બાજુમાં ફૂલો છે અને એક સ્ત્રી પાણી ભરવા જઈ રહી છે. આવા ચિત્રમાં ચિત્રકાર સૂર્ય-પ્રકાશ, પર્વત, પૃથ્વી, ફૂલો.... માટલું અને સ્ત્રીનું ચિત્ર બનાવશે. એક સ્ત્રીનું ચિત્ર બનાવતાં પણ નખ- શિખ વર્ણન કરીને આબેહૂબ ચિત્ર બનાવવાનો. બનાવતા બનાવતા

માથાના વાળ, કપાળ, નાક, કાન, આંખ, મોઢું, હોઠ, દાંત, હાથ-પગ, નખ વગેરે અંગો-પાંગાદિનું વર્ણન ચિત્રમાં બનાવશે...તેમાં પણ ચામડીનો સુંદર રંગ વગેરે દેખાડશે...વસ્ત્રો આદિથી મનોહર બનાવશે. એક ચિત્રકાર જેમ પૂરી ડીટેલ સાથે વર્ણન કરી ચિત્ર બનાવે છે, પણ તે તો માત્ર ચિત્ર છે-નિર્જીવ છે. પરંતુ આબેહૂબ વાસ્તવિક જીવતું-જગતું અને સજીવ-હાલતું-ચાલતું આ શરીર જે બનાવે છે-તે બનાવનાર-કર્મને “નામકર્મ” કહેવામાં આવ્યું છે. આ નામકર્મ એક ચિત્રકાર જેવું હોવાથી અને ચિત્રકારની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ચિત્રકાર સાથે નામકર્મના કાર્યની સરખામણી-તુલના કરવામાં આવી છે.

અદ્ભુત શરીરરચનામાં, તેમ જ યશ-અપયશ, સારો સ્વર ખરાબ સ્વર, સૌભાગ્ય દૌર્ભાગ્ય, કાળા-ગોશ, જાડા-પાતળા, ઊંચા-નીચા, નાના-મોટા, હીનાધિક અંગોપાંગાદિવાળો તેમ જ ત્રસ સ્થાવર વગેરે અનેક પ્રકારની વિવિધ વિચિત્રતાવાળું શરીર નામકર્મને આભારી છે. શરીર એ નામકર્મની નીપજ છે. નામ-કર્મમાં સારા-ખરાબના બન્ને બેદો છે.

નામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ-

“બાયલ તિનવદિતિહં, વિઉત્તરસયં ચ સત્તદ્વી”

કર્મઅચકાર મહર્ષિ દેવેન્દ્રસૂરિમ. જણાવે છે-

૧૪ પિંડપ્રકૃતિનાં નામો

ગદ્ગાઇતણુડબંગા, બંધણસંઘાયણાણિ સંઘયણા ।

સંઠાપ્રબળગંધારસ-ફાસઅણુવ્વી વિહગગડ ॥

૮ પ્રત્યેક પ્રકૃતિનાં નામો

પિંડપયડિત્તિ ચુદસ, પરઘાઉસ્સાસઆયબુજ્જોઅં ।

અગુરુલહુત્તિસ્થનિમિણો-વંઘાયમિય અદ્ધ પત્તેઆ ॥

૧૦ ત્રસ દશક પ્રકૃતિનાં નામો-

તસબાયરપજ્જલં, પત્તેયથિરં સુભં ચ સુભંગ ચ ।--

સુસરાઙ્ગજસં તસ-વસગં થાવરવસં તુ ઇમં ॥

૧૦ સ્થાવર દશક પ્રકૃતિનાં નામો-

થાવર સુદુમ અપજ્જં, સાહારણઅથિરઅસુભદુભગાણિ ।

દુસ્સરણાઙ્ગજસ-મિઅ નામે સેઅરા વીસં ॥

અનુક્રમે ૧૪ પિંડ પ્રકૃતિઓની ક્રમશઃ વિચારણા કરીએ-

ગતિનામકર્મ-

સંસારમાં ગતિ ચાર છે. સર્વ સંસારી જીવો ચાર ગતિમાં વહેંચાયેલા છે. અને જીવ ૮૪ લાખ યોનિના ચક્રકરમાં પરિભ્રમણ કરે છે. એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં, બીજીમાંથી ત્રીજીમાં અને ત્રીજીમાંથી ચોથીમા એમ ચારે ગતિમાં ભટક્યા કરે છે. એનું પરિભ્રમણ સતત અનાદિ-અનન્તકાળથી ચાલ્યા કરે છે-હજી સુધી તો અટક્યું નથી, અને જ્યારે અટકશે, ગતિમાં પરિભ્રમણનો અંત આવશે ત્યારે કાયમ માટે જીવ મોક્ષમાં બિરાજમાન થઈ જશે.

ગતિ ૪ છે-૧. મનુષ્યગતિ, ૨. દેવગતિ, ૩. નરકગતિ, તિર્યચ ગતિ.

નામકર્મ

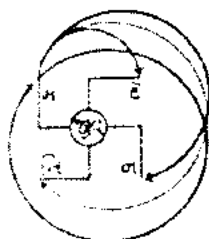
પિંડપ્રકૃતિ	પ્રત્યેકપ્રકૃતિ	ત્રસદશક	સ્થાવરદશક
૧૪	૮	૧૦	૧૦
-૧ ગતિ-૪	-૧ પરાધાત	-૧ ત્રસ	૧-સ્થાવર
-૨ જાતિ-૫	-૨ ઉપ્વાસ	-૨ બાદર	૨-સૂક્ષ્મ
-૩ શરીર-૫	-૩ આતપ	-૩ પર્વાપત	૩-અપર્વાપત
-૪ અંગોપાંગ-૩	-૪ ઉદ્યોત	-૪ પ્રત્યેક	૪-સાધારણ
-૫ બંધન-૫	-૫ અગુરુલઘુ	-૫ સ્થિર	૫-અસ્થિર
(૧૫)	-૬ તીર્થકર	-૬ શુભ	૬-અશુભ
-૬ સંધ્યાતન-૫	-૭ નિર્માણ	-૭ સૌભાગ્ય	૭-દૌર્ભાગ્ય
-૭ સંસ્થાન-૬	-૮ ઉપધાત	(સુખગ)	૮-દુઃસ્વર
-૮ સંસ્થાન-૬		-૮ સુરવર	૯-અનાદેય
-૯ વર્ણ-૫		-૯ આદેય	૧૦-અપર્વશ
-૧૦ મંથ-૨		-૧૦ યશ	
-૧૧ રસ-૫			
-૧૨ સ્પર્શ-૮			
-૧૩ આનુપૂર્વી-૪			
-૧૪ વિલાયો-૪			
ગતિ-૨	૧. ૬૫ + ૮ + ૧૦ + ૧૦ = ૯૩		
	૨. ૭૫ + ૮ + ૧૦ + ૧૦ = ૧૦૩		

૬૫ (૭૫)

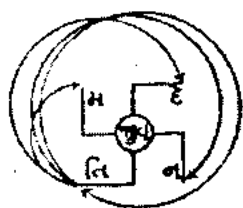
બંધન ૧૫ ગણતાં - ૭૫ થાય.

જીવનું ચારે ગતિમાં ગમન-આગમન પરિભ્રમણ-

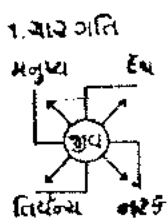
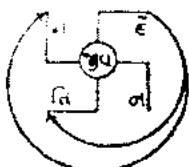
૨. મનુષ્યનું ચારે ગતિમાં ગમન

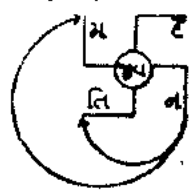
૩. તિર્યચનું ચારે ગતિમાં ગમન

૪. દેવનું બે ગતિમાં ગમન

૫. નરકનું બે ગતિમાં ગમન

જીવે જેવું ગતિનામકર્મ બાંધ્યું હોય તે પ્રમાણે તેને તે તે ગતિમાં જન્મ મળે છે. જીવ કઈ ગતિમાં જાય તે કંઈ ઉપરવાળા-કે ઈશ્વર કે કોઈના હાથમાં નથી હોતું. જીવ પોતે જ ગતિનામકર્મ બાંધે છે. દેવગતિ નામકર્મ બાંધ્યું હોય તો સ્વર્ગમાં જન્મ મળે, મનુષ્યગતિ નામકર્મ બાંધ્યું હોય તો મનુષ્યમાં જન્મ મળે. તિર્યચ ગતિ નામ કર્મ પ્રમાણે જીવ ઘોડો, ગધેડો, હાથી, બકરી, માછલી વગેરે થાય છે. અને નરકગતિ નામકર્મ પ્રમાણે જીવને નરકગતિમાં જવું પડે છે.

મરવા પહેલાં જીવ પોતાની ગતિ નક્કી કરે છે. તે તે ગતિનું નામકર્મ બાંધી જીવ પોતાની ગતિ નક્કી કરે છે. અને મર્યા પછી સીધો જીવ તે ગતિમાં જઈ જન્મ ધારણ કરે છે. ચાર ગતિમાં ૨ સારી સદ્ગતિ છે અને બે ખરાબ દુર્ગતિ છે. દેવગતિ અને મનુષ્યગતિની ગણના સદ્ગતિ (શુભગતિ)માં થાય છે; અને તિર્યચ ને નરકગતિ દુર્ગતિ (અશુભગતિ), તરીકે ઓળખાય છે. પોતપોતાનાં કર્માનુસાર જીવ તે તે ગતિમાં જાય છે અને ગતિસુલભ સુખ-દુઃખ ભોગવે છે.

મર્યા પછી બીજો જન્મ તો તુરંત મળે છે. જેવો જીવ માર્યો કે તુરંત અન્યત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. જે અતિમાં ગયો હોય ત્યાં તે શરીર ધારણ કરી તુરંત ઉત્પન્ન થાય છે.

આપણે અહીંયા હજી તો મડદાને સ્નાન કરાવશું, વસ્ત્ર પહેરાવી શણગારશું, સગાં-સંબંધીઓને બોલાવીશું. કદાચ એક-બે દિવસ મૃતકને સખીશું એટલે શું? જ્યાં સુધી મૃતકને રાખીએ ત્યાં સુધી જીવ બીજે ન જન્મે એમ ?

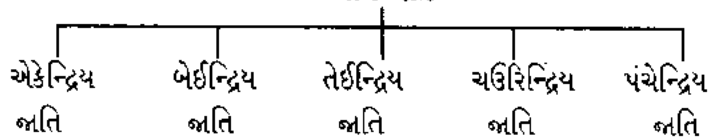
ના, એવું કંઈજ નથી. જીવ તુરંત બીજી ગતિમાં જઈને જન્મે છે. આપણે ૨૪ કલાક કે પછી બે દિવસે સ્મશાનયાત્રા

કાઢીએ ત્યાં સુધી તો જીવ બીજે જઈ જન્મીને ૨૪ કલાક કે બે દિવસનો થઈ પણ ગયો. કદાચ દેવ બન્યો હોય અને આવે તો પોતે જ પોતાની સ્મશાનયાત્રા પણ જોઈ શકે. જેમ અવંતિસુકુમાલ મુનિ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં હતા. શિયાળા અને શિયાળોએ ફાડી ખાધા. મુનિ જંગલમાં રાત્રી એ મૃત્યુ પામ્યા. માત્ર હાડપિંજર પડ્યું રહ્યું. મૃત્યુ પામી નલિનીગુલ્મ વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. દેવ તુરંત ત્યાં પોતાના મૃત્યુસ્થાને આવે છે અને પુષ્પવૃષ્ટિ, સુગંધી જળનો છંટકાવ કરી ગુરુમહારાજને વંદન કરી પુનઃ દેવલોકે ચાલ્યા જાય છે.

જાતિનિર્ણય

“ ઇગ્બિઅતિઅચત્તપિણ્ણિવિજાઙ્ગો । ”

પાંચ જાતિ

મૃત્યુ પામી જેવો જીવ બીજી ગતિમાં જાય છે. તે જ વખતે જન્મ પહેલાં જાતિ નક્કી થઈ જાય છે. ગતિ પ્રમાણે જાતિ અને જાતિ પ્રમાણે ગતિ પામે છે.

મનુષ્ય, દેવ અથવા નરકમાં જાય તો પંચેન્દ્રિય થાય છે; પરન્તુ જો તિર્યંચગતિમાં જાય તો એકેન્દ્રિય પણ બને, બે, ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ ઈન્દ્રિયવાળો પણ બને.

૧. એકેન્દ્રિયમાં-પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, ઝાડ વગેરે બને.
૨. બેઈન્દ્રિયમાં-કૃમિ, અળસિયાં, શંખ-શંખલા વગેરે બને.
૩. તેઈન્દ્રિયમાં-કીડી, જૂ, માંકડ, ઈયળ, ઘનેડો, મંકોડો વગેરે બને.
૪. ચૌરિન્દ્રિયમાં-માંખી, મચ્છર, ભમરો, પતંગિયો વગેરે બને.
૫. પંચેન્દ્રિયમાં-જલચર, સ્થલચર, ખેચર, માછલી, મગર, કાચબો, ગાય, હાથી, ઊંટ, બકરી, વાંદરો, તેમ જ કાગડો, કબૂતર, પોપટ, ચકલી, વગેરે પશુ-પક્ષી બનવું પડે.

“ સ્પર્શનરસનદ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રાણિ ”

ઈન્દ્રિય	નામ	અંગ	વિષય	સંખ્યા
૧ એકેન્દ્રિય-૧	પહેલી-સ્પર્શેન્દ્રિય	-ચામડી	-સ્પર્શ	-૮

૨ બેઈન્દ્રિય-૧+૨	બીજી-૨સનેન્દ્રિય -જીભ	૩-૨સ	-૫
૩ તેઈન્દ્રિય-૧+૨+૩	ત્રીજી-ધ્રાણેન્દ્રિય -નાક	-ગંધ	-૨
૪ ચઉરિન્દ્રિય-૧+૨+૩+૪	ચોથી-ચક્ષુઈન્દ્રિય -આંખ	-વર્ણ	-૫
૫ પચેન્દ્રિય-૧+૨+૩+૪+૫	પાંચમી-કર્ણેન્દ્રિય -કાન	-શબ્દ	-૩

વિષય-૨૩

શરીર-

“ ઔદારિકવૈક્રિયાહારકતૈજસકાર્મણાનિ શરિરાણિ ”

“ ઓરાલવિડવ્વાહારગ-તેડકમ્મણ પળસરીરા ” ॥

જેમ પહેલાં કહી ગયા તેમ સંસારી જીવમાત્ર કોઈ ન કોઈ

શરીર ધારણ કરીને જ રહેવાનો છે. ગતિમાં ગયો એટલે પહેલું કામ જ શરીર બનાવવાનું છે. દરેક ગતિમાં શરીર છે. કોઈ ગતિ એવી નથી કે જ્યાં શરીર નથી. ગતિ-અનુરૂપ સર્વત્ર શરીર છે. ફક્ત મોક્ષમાં શરીર નથી માટે જીવ ત્યાં અશરીરી છે. સંસારમાં જીવ શરીરમાં રહે છે. શરીર એ જીવને રહેવા માટે ભાડાનું ઘર છે. કોઈને બે થાંભલા (બે-પગ)નું તો કોઈચાર થાંભલાનું (૪-પગનું), કોઈને સાવ જ પગ વિનાનું-સાપ વગેરેને, તો કોઈને ઘણા પગવાળું-કાનખજૂરાનું અને કોઈને આઠ પગવાળું-કરોળિયા વગેરેને. શરીર તો સંસારમાં સર્વેને મળે છે, માટે જ જીવ દેહી-શરીરધારી કહેવાય છે. શરીર એ આત્મા નથી; કે આત્મા એ શરીર નથી.

આત્મા શરીરથી જુદો છે અને શરીર આત્માથી જુદો છે. શરીર જડ છે, જ્યારે આત્મા ચેતન છે. સંસારમાં જીવ શરીરધારી છે. મોક્ષમાં શરીરરહિત અશરીરી છે. સંસાર જીવ શરીરનો સંયોગ છે. જીવ પોતાને રહેવા માટે શરીર બનાવે છે અને આયુષ્યકર્મ પ્રમાણે તેટલા કાળની અવધિ મુઘી જીવ આ દેહમાં ટકી રહે છે, પછી છોડીને ચાલ્યો જાય છે. જીવ છે તો શરીરની કિંમત છે, નહીં તો એકલા મૃતક-મડદાની શું કિંમત ? કોઈ નથી રાખતું- “ કાદો કાદો રે સહુ કહે ” અને કાઢી નાખીએ છીએ, બાળી નાખીએ છીએ. શરીર બળે છે, જીવ નહીં.

Rebirth- Re+Birth. ફરીથી જન્મ. પુનર્જન્મ. પુનઃ ફરીથી કોણ

જન્મે છે ? શરીર તો

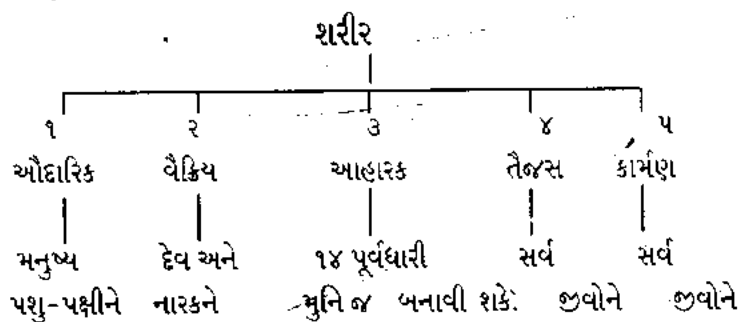
બળી ગયું, રાખ થઈ ગયું. તો પછી કોણ જન્મે ? શરીર ક્યાંથી ફરી જન્મે ?

જન્મ-મરણ જીવના છે કે શરીરના ?

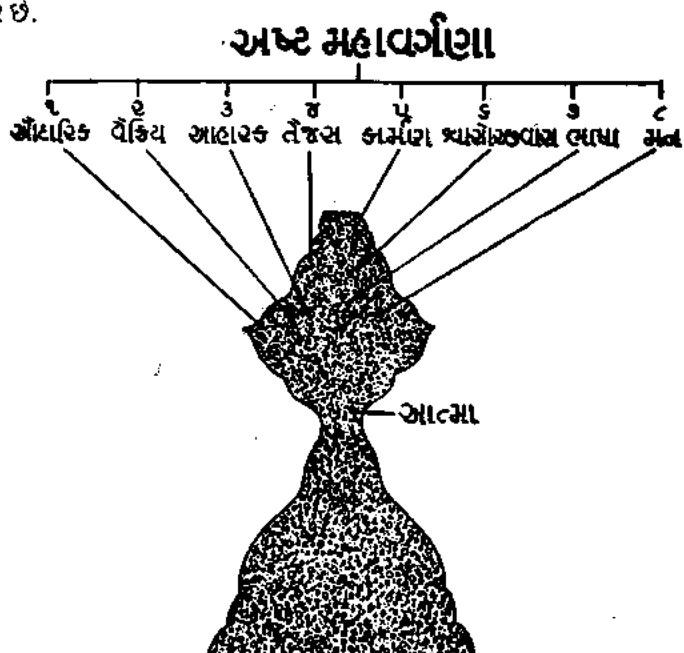
જીવ નવું શરીર ધારણ કરે તે -જન્મ. અને જીવ શરીર છોડીને ચાલ્યો જાય તે મરણ.(મૃત્યુ) શરીરનો સંયોગ વિયોગ જ જન્મ-મરણ કહેવાય છે. શરીરનો સંયોગ વિયોગ જ જન્મ-મરણ કહેવાય છે. માટે પુનર્જન્મ એ આત્માનો છે, નહીં, કે શરીરનો.

આથી આત્મા અને પુનર્જન્મ બંને સિદ્ધ થાય છે. સંસારમાં સંસારી જીવો જે

શરીર ધારણ કરે છે બનાવે છે તે શરીર પાંચ પ્રકારનાં છે.

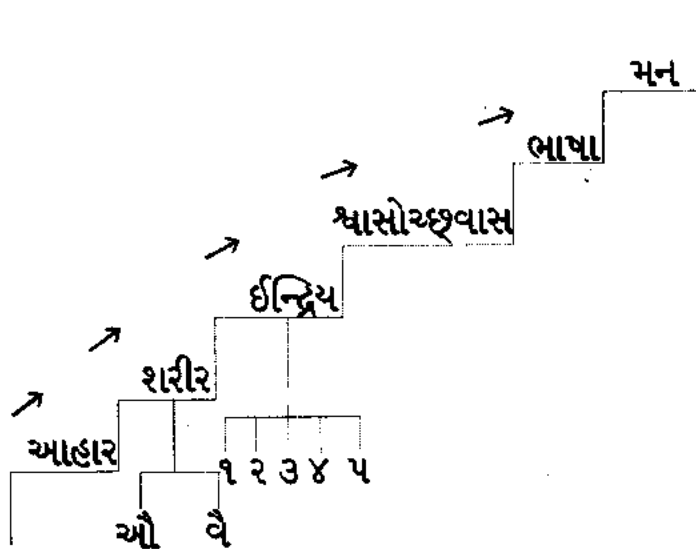

ગતિના મકર્મ પ્રમાણે - તે તે ગતિમાં જઈ ઉત્પત્તિ સ્થાનક જીવ શરીર બનાવવા માટે તે તે શરીર યોગ્ય વર્ગણાઓનો જથ્થો ગ્રહણ કરે છે. પાછળ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આઠ મહાવર્ગણાઓ છે. અને જીવ પોતાને યોગ્ય વર્ગણા ગ્રહણ કરીને પછી શરીરરૂપે પિંડ બનાવે છે. જેમ રોટલી બનાવવા માટે લોટ લઈને કણક બાંધીએ છીએ અને પછી તે પિંડમાંથી આકાર ઘડી રોટલી બનાવીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે જીવ પણ કરે છે.

માતા-પિતાના રજ-વીર્યનો સંયોગ થતાં જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેને જ ગર્ભધારણા કહીએ છીએ. ગર્ભાશયમાં જીવ આહારયોગ્ય પુદ્ગલોનો ગ્રહણ કરે છે. અને પછી તેને શરીરરૂપે પરિણમાવે છે. પર્યાપ્તિ-જીવના-શ્વેત જરૂરિયાતને ગ્રહણ કરી શરીરની રચના કરાવે છે. આવી પર્યાપ્તિ છે. અને તે ક્રમે જીવ શરીરાદિ બનાવે છે.

ક્રમશઃ નિર્માણ થતી ૬ પર્યાપ્તિ :-

ઉત્પત્તિસ્થાને યોગ્ય આહારનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તે તે ગ્રહણ કરેલી વર્ગણા પ્રમાણે જીવ શરીર બનાવે છે. જે ઔદારિક વર્ગણા ગ્રહણ કરી હોય તો-મનુષ્ય કે તિર્યચનું શરીર બનાવે છે, અને વૈકિય વર્ગણાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા હોય તો દેવ કે નારકનું શરીર બનાવે છે. આ શરીરની રચના વગેરે બનતાં જ ઈન્દ્રિયનો વિચાર કરવામાં આવે છે. જાતિનામકર્મ પ્રમાણે જીવ જોઈતી ઈન્દ્રિયો બનાવે છે. જેમ મકાન બનાવવાનું હોય તો પહેલાથી જ બારી-બારણાં વગેરે નક્કી કરી તે પ્રમાણે બનાવીએ છીએ.

એ જ પ્રમાણે શરીરમાં પણ બારીબારણાં ઈન્દ્રિયાદિની જરૂર પડે છે; જ્યાંથી જોઈ; સાંભળી, સુંઘી, ચાખી, સ્પર્શી શકાય. માટે જીવ તદ્યોગ્ય ઈન્દ્રિયની રચના કરે છે, પછી શ્વાસોચ્છવાસ ગ્રહણ કરે છે. અને જીવનની પ્રક્રિયા ચાલુ થાય છે. ત્યાર પછી ભાષા અને મન બનાવે છે.

તીર્થંકરોના શરીરની રચના-

યૈઃ શાન્તરાગરુચિભિઃ પરમાણુભિસ્ત્વં,

નિર્માપિતસ્ત્રિભુવનૈકલલામભૂત ।

તાવન્ત એવં સ્વલુ તેવ્યજાવઃ પૃથિવ્યામ્ ;

યત્તે સમાનમપરં નહિ રુપમસ્તિ ॥

-શ્રી માનતુંગસૂરિ મહારાજ ભકતામરસ્તોત્રમાં જણાવે છે કે હે ત્રિલોકશિરોમણી ! આપે શગદ્વેષ રહિત એવા શાન્તરસના ઉજવલ પુદ્ગલપરમાણુઓ વડે જે શરીરની રચના કરી છે, તે પરમાણુઓ જગતમાં એટલા જ હતા જેટલા વડે તમે શરીર બનાવ્યું છે. અગર જે વધારે હોત તો આપના જેવું અદ્ભુત રૂપયુક્ત શરીર બીજા પણ બનાવત. પરન્તુ આપના જેવું અદ્વિતીય અનુપમ શરીર પૃથ્વી ઉપર બીજા કોઈનું નથી.

જન્મ-

શરીરધારણ કરી આત્મા શરીરનો વિકાસ-વિસ્તાર કરે છે. સાડા નવ માસ માતાના ઉદરમાં ગર્ભપણે ઊંઘા માથે લટકી રહેવું પડે છે. જીવ ગર્ભમાં પ્રથમ ક્ષણથી જ જીવંત સજીવ હોય છે. ઘણા નથી પણ માનતા. કોઈ કહે છે ત્રીજા મહિને જીવ આવે છે, અને કોઈ કહે છે પાંચમા મહિને જીવ આવે છે. વિજ્ઞાન પણ પોતાનો સિદ્ધાન્ત બદલતો આજે એ મત ઉપર આવ્યો છે કે જીવ ૩૬ મા દિવસે સંભવી શકે છે. પરન્તુ જીવ તો પ્રથમ ક્ષણથી જ હોય છે. જીવ જ આગળ વિકાસ સાધે છે, શરીરાદિની રચના કરે છે. જીવ ન હોય તો આગળ કંઈ જ ન થાય.

માટે ગર્ભહત્યા એ મહાપાપ છે. ગર્ભમાં પણ જીવ છે જ. અને કાયા વિસ્તારે છે. નવ મહિને તો પરિપૂર્ણ સર્વાંગસંપૂર્ણ શરીરની રચના સંપૂર્ણપણે તૈયાર થઈ જાય છે. ગર્ભમાંથી જન્મ્યા પછી તો માત્ર હવે શરીરનો ક્રમે ક્રમે કાળાનુસાર વિકાસ જ થવાનો છે. હવે નવી રચના કંઈ જ ન થાય. જે રચના-નવનિર્માણ થવાનું હતું તે તો બધું ગર્ભમાં થઈ ગયું, હવે કંઈ જ ન થાય. બસ, કાળ પ્રમાણે બાળક વધવાનો મોટો થવાનો.

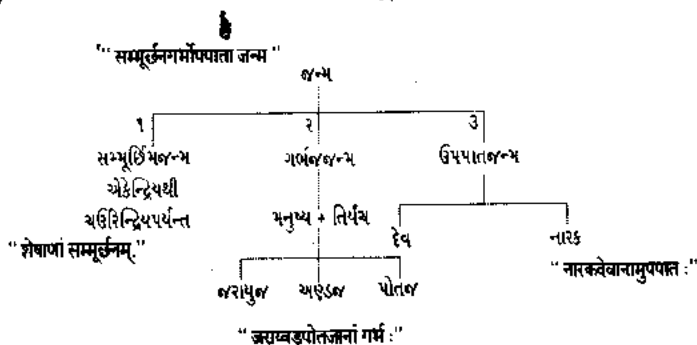
શું જીવ ગર્ભમાં હોય ત્યારે (Abortion) ગર્ભપાત થઈ શકે ? અને જનમ્યા પછી હત્યા ન કરાય ? જન્મ્યા પહેલાં ગર્ભમાં જ મારી નાખવામાં આવે તો તે હત્યા ન કહેવાય ? તે ગેરકાનૂની ન કહેવાય ? તેમાં પાપ લાગે ? અને ઉપરથી સરકાર ગર્ભપાતને કાયદેસર કાનૂની બનાવે અને ગર્ભપાત કરાવનારને ઈનામ મળે, બધું જ મફતમાં થાય ! અને-એ જ બાળક જનમ્યા પછી જો મારવામાં આવે તો તે હત્યા-ખૂન ગણાય. તેમાં મહાપાપ લાગે છે. તે કાનૂની નથી, ગેરકાનૂની છે; તેને ખૂન ગણી સજા થાય. આ કેવો ન્યાય ? શું આ ન્યાય છે ? બાળક એનો એ જ છે. જન્મ પહેલાં પણ એ જ છે એ જીવ જ છે. અને જનમ્યા પછી પણ એ જીવ જ છે. છતાં પણ માનવે દષ્ટિ બદલી

નાખી છે, અને પોતાની દષ્ટિ પ્રમાણે વર્તે છે. પરન્તુ પાપ એ પાપ જ છે. ઝેર એ ઝેર જ છે. એને આંખ મીચતાં અજાણતાં પીઓ કે જાણતાં પીઓ, પીધા, પછી ઝેર તો પોતાની અસર કરવાનું જ છે. આવી ભયંકર પંચેન્દ્રિયહત્યાનું મહાપાપ રખે માથે વહોરતા ! સરકારની અંધ-પ્રચારની માયાજાળમાં રખે ફસાતા !

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં ઉમારસ્વાતિજી ભગવંત શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જન્મનું વર્ગીકરણ કરે છે. તે તે શરીર ધારણ કરી વિવિધ પ્રકારે જીવ જન્મે છે.

સમ્પૂર્ણ જન્મ-

એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનો જન્મ સમ્પૂર્ણ જન્મ કહેવાય છે. તે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જીવ તુરંત શરીર ધારણ કરી જન્મી જાય છે. જૂ વગેરે શરીર ઉપર જન્મે છે તે ઇત્યાદિ.

ઉપપાત જન્મ- દેવલોકમાં દેવતાનો જન્મ ઉપપાતજન્મ છે. કૂ લોની શય્યામાં ૧૬ વર્ષના રાજ કુમાર જેવું એકાએક ઉભા થઈ જવું તે ઉપપાત જન્મ છે. જ્યારે કુંભીમાં નારકી જીવો જન્મ ધારણ કરે છે. ત્યાં દેવ-નારકમાં મનુષ્યની જેમ સાડાનવ મહિને જન્મ નથી હોતો.

ગર્ભજ જન્મ- ઘોડા, ગધેડા, હાથી, ઊંટ, બળદ, બકરી, સાપ વગેરે જીવો તેમ જ મનુષ્યોના જન્મ માતાના ઉદરથી-ગર્ભથી થાય છે. માટે તેમને ગર્ભજ = ગર્ભથી જન્મતા એમ કહેવાય છે. આ ગર્ભજ-જન્મનાં ત્રણ પ્રકારો છે.

જરાયુજ- મનુષ્ય તથા ગાય-બળદ, બકરી, ફૂતરા વગેરેના જન્મ જરાયુજ હોય છે. જરાયુ એટલે ઉદરમાં ગર્ભની ચારે તરફ એક થેલી વિશેષ હોય છે. (વચ્ચાદાની) જેમાં બાળક સુરક્ષિત લપેટાયેલો હોય છે તે. અને તે રીતે જન્મે તેને જરાયુજ જન્મ કહેવાય છે.

પોતજ- હાથી વગેરેના જન્મ પોતજ જન્મ કહેવાય છે. પોત-વિશેષમાં હાથીનાં બચ્ચાં વગેરે રહેતાં હોય છે તે વડે જન્મે તે પોતજ.

અણુજ- જે પશુ-પક્ષીઓ ઈંડાં મૂકે છે. અને પછી ઈંડાંમાંથી જન્મ લેતા અણુજ

જન્મ કહેવાય છે. મરઘી, કબૂતરી, કોયલ, સાપ, વગેરે ઈંડાં મૂકે છે. તેમનો જન્મ આ પ્રકારે અણુજ છે, તેમના શરીરમાં ગર્ભસ્થ જીવ પોતાની ચારે તરફ જે આવરણ કરે છે અને તેમાં સુરક્ષિત રહે છે તે ઈંડું કહેવાય છે. અને તેમાં જીવ હોય છે. તેમાં જીવ જીવતો છે, તેથી તે ઈંડું સજીવ હોય છે. પછી માતા તેનું પોતાના શરીરની ગરમીથી સેવન કરે છે. અને થોડા દિવસો પછી જીવ તે ઈંડાનું કોયલું ફોડી બહાર નીકળે છે. તે જ તેનો જન્મ. તે જ અણુજ જન્મ તે ઈંડાનો જીવ ઈંડામાં પણ શ્વાસોશ્વાસ લેતો હોય છે. નહીં તો મરી જાય, ઈંડાના સફેદ ફોતરામાં આપણી ચામડી જેવા અસંખ્ય બારીક છિદ્રો હોય છે, જે વડે તેની શ્વાસનક્રિયા ચાલતી હોય છે. આ વાત આજના વિકાસને પણ કબૂલ કરી છે કે સ્વીકારી છે કે તે ઈંડાને અસંખ્ય છિદ્રો હોય છે. આપણી જેમ જ જીવ શ્વાસમાં Oxygen લેતો હોય છે. અને Carbon-dyOxyied છોડતો હોય છે.

આપણા જેવી જ પ્રક્રિયા હોવા છતાં પણ તેમાં જીવ નથી અને નિર્જીવ છે આવું શા માટે કહેવાય ? હા, જેમ બાળક માતાના ગર્ભમાં જ મરી જાય અને મરેલો અવતરે, જેમ કસુવાવડ થાય તેમ ઈંડામાં પણ જીવ જો મરી જાય તો તે ઈંડું વિકાસ નથી પામતું અને જીવ બહાર નથી નીકળતો. તો શું તે ઈંડાં શાકાહારી થઈ ગયાં ? શું તે ઈંડાં ખાવા યોગ્ય બાધ બની ગયા ? હાય રે સ્વાર્થી માનવની બાલિશ સ્વાર્થવૃત્તિ ! ન મર્યો હોય તો પણ મારીને ખાવા તૈયાર થઈ જાય છે અને ખાવું હોય તો નિર્જીવ છે એમ કહેવા તૈયાર થઈ જાય છે.

પ્રચાર તંત્રે અધમકક્ષા પણ વટાવી દીધી છે. તે ઈંડાને શાકાહારી Vegetarian કહેતા થઈ ગયા. લેખિત છાપ મારી દીધી આટલી અધમ બાલિશતા મૂર્ખતા. શાકાહારી હોય તો શાકભાજીની જેમ ઈંડાં ઝાડ પર ઝિંગે છે ? શાકાહારી કહેવું છે, તો મેળવોનો ઝાડ ઉપરથી કે બહારથી ? મરઘીને સતત ઉત્તેજિત કરી તેના શરીરમાંથી જ શા માટે મેળવાય છે ? આવી રીતે હલ્કો પ્રચાર કરીને મહાપાપ બાંધનારા વ્યાપારીઓ લોકોને છેતરે છે. નિરર્થક પ્રચારની જાળમાં ફસાવી બાળજીવોને પાપના રસ્તે દોરે છે. થોડી બુદ્ધિ ઠેકાણે રાખજો, જેથી રક્ષણ થાય, પડતા બચો. આજના કાળમાં ધર્મી આત્માને જીવવું મુશ્કેલ છે. બાકી પાપી-અધમ-દુરાચારી-હિંસક માંસાહારીને તો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. તેના માટે તો બધું જ સરલ છે. સંસારમાં પાપ કરવું જ સરલ છે, સહેલું છે. પુણ્ય કે ધર્મ કરવો ફપરો છે, અઘરું છે. વિરલ આત્માઓ જ ધર્મમાર્ગે પ્રયાણ કરી શકે છે.

મૃગાપુત્ર-પાપનો વિપાક-

ગુરુગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવા પ્રભુએ કહ્યું, હે ગૌતમ ! પૂર્વજન્મમાં ઈંકકારી રાહોડ નામે આ રાજાનો સેવક હતો. તે પાંચસો ગામનો અધિપતિ

હતો. સાતે વ્યસને પૂરો, બધા પાપમાં શૂરો, પ્રાણીવધ અને હિંસા કરવી વગેરેમાં ખાસ આસક્ત. પ્રજા પાસેથી કર વસૂલ કરવા માટે લોકોને ખૂબ પીડા આપતો. આંખ-કાન વગેરે અંગોપાંગો છેદી નાંખતો. ઘણાં આકરા મોટા કર લેતો હતો.

૨૫૦ વર્ષનું આયુષ્ય તે ઈકકાર્ષ રાઠોડના જીવે ફૂર દશામાં હિંસા આદિ કરી લોકોને મારવા ત્રાસ પમાડવા વગેરેમાં જ પૂરું કર્યું. તીવ્ર અનાચારાદિ દોષોના સેવનથી તે જ ભવમાં સોળ રોગોની વેદના ભોગવી મરીને પહેલી નરકે ગયો અને ત્યાંથી નિકળી વિજયરાજની પત્ની મૃગારાણીની કુક્ષિએ જનમ્યો. કરેલાં ભયંકર પાપોના વિપાકે જનમતાં જ શરીર બહુ વિચિત્ર મળ્યું હાથ નથી, બન્ને પગ નથી, આંખ, કાન, નાક પણ નથી, તે તે સ્થાને માત્ર છિદ્ર જ છે. મુખના સ્થાને પણ માત્ર છિદ્ર. જન્મથી મૂંગો, બહેરો. બિચારો તીવ્ર વેદના ભોગવી રહ્યો હતો. શરીરની ચામડી પણ પારદર્શી. આહાર માટે માતા પ્રવાહી મુખછિદ્રમાં નાંખે.... પણ થોડી જ વારમાં વમન થાય. પાછું બહાર આવી જાય.

ગત જન્મમાં કરેલ ભયંકર હિંસાદિક પાપોના પરિણામે આ જન્મમાં નરક જેવાં ભયંકર દુઃખો ભોગવવાં પડ્યા. જોતા જોતા ગૌતમસ્વામીના મુખેથી નીકળ્યું- ‘અરે ! આ તો જીવતી સાક્ષાત નરક દેખાય છે કે શું ?’ સમવસરણે આવી પ્રભુ આગળ જેવું જોયું હતું તેવું વર્ણન કર્યું અને એના ભાવિ ભવો માટે પૂછ્યું. પ્રભુએ કહ્યું -હજી તો આ જીવ કરેલાં પાપોની સજા ભોગવવા કેટલીય વાર નરકમાં-તિર્થંચ ગતિમાં ભટકી પારાવાર વેદના-દુઃખ ભોગવશે, અને અસંખ્ય ભવ પછી અનુક્રમે સિદ્ધિ-પદ પામશે. બંધન નામકર્મ

શરીર બનાવવા માટે જીવે ગ્રહણ કરેલ ઔદારિકાદિ વર્ગણાને હવે બાંધીને પિંડ તૈયાર કરવાની જરૂર પડે છે. જેમ લોટમાં પાણી નાંખી કણક બાંધવાની હોય છે. તેમ અથવા જેમ લાકડાને પરસ્પર મેળવવા માટે પણ લાખ વગેરે દ્રવ્યોની જરૂર પડે છે, સીમેન્ટમાં પાણી નાંખીને થાંભલા વગેરે બની શકે છે. તે જ પ્રમાણે ઔદારિક વર્ગણાના ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલોને પરસ્પર એકીભૂત કરવામાં જે કર્મ સમર્થ છે તે “ બંધન નામકર્મ ” છે. જો આ કર્મ ન હોય તો રાખના ઢગલાની જેમ આ શરીર અસંબંધ જ રહી જાત.

આ બંધનો મુખ્ય પાંચ ગણ્યાં છે.

આ જ પાંચ બંધનોને અન્યોન્ય પરસ્પર મેળવતા ૧૫ બંધનો થાય છે.

૧. ઔદારિક+ઔદારિકબંધન	૨. વૈક્રિય+વૈક્રિય બંધન.
૩. આહારક+આહારકબંધન.	૪. તૈજસ+તૈજસબંધન.
૫. કાર્મણ+કાર્મણબંધન.	૬. ઔદારિક+તૈજસબંધન.
૭. વૈક્રિય+તૈજસબંધન.	૮. આહારક+તૈજસબંધન

૯.કાર્મણ+તૈજસબંધન.

૧૦.ઔદારિક+કાર્મણબંધન.

૧૧.વૈક્રિય કાર્મણબંધન.

૧૨.આહારક+કાર્મણબંધન.

૧૩.ઔદારિક+તૈજસ+કાર્મણબંધન

૧૪.વૈક્રિય+તૈજસ+કાર્મણબંધન.

૧૫.આહારક+તૈજસ+કાર્મણબંધન.

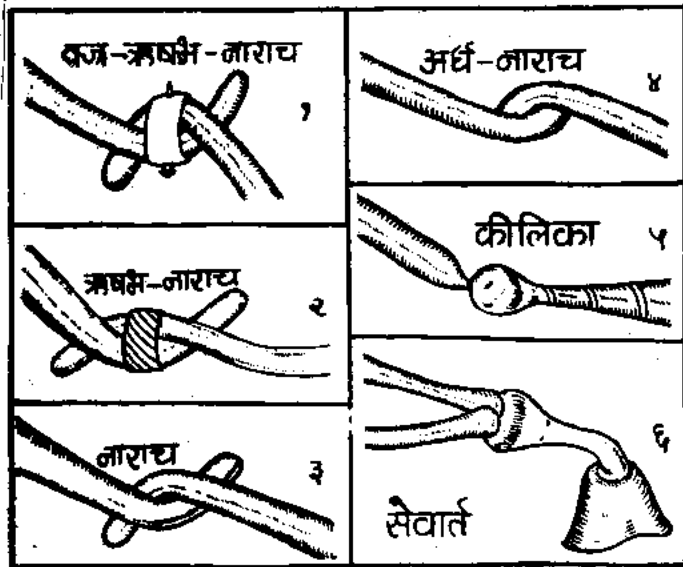
સંઘાતન નામકર્મ

શરીર યોગ્ય ઔદારિક આદિ વર્ગણનાં પુદ્ગલોને (એકઠાં) ભેગા કરવામાં કારણભૂત કર્મ તે આ-“ સંઘાતન નામકર્મ ” અર્થાત એક પ્રદેશને બીજામાં જોડી કરીને છિદ્રરહિત પણે વ્યવસ્થિત મેળવી આપવાનું કામ આ કર્મનું છે. જેમ દન્ટાલી અને તે ઘાસના બધા તણખલાને ભેગા કરે છે તેમ આ કર્મ ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોને એકઠાં કરે છે.

સંઘયણ નામકર્મ-

બંધન અને સંઘાતનથી શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનું એકત્રીકરણ થયું, ભેગા થયા. હવે શરીરનું બંધારણ-હાડકાં વગેરેનો બાંધો કેવો હોય, તે કામ આ સંઘયણ નામકર્મ નું છે. હાડકાંના બન્ધ વિશેષને -વિશિષ્ટ રચનાને સંઘયણ (સંહનન) કહેવામાં આવે છે. હાડકાંના સાંધાનાં બંધનને અજબ મજબૂતી તરીકે ઓળખવાનું છે. શરીરનાં હાડકાંની મજબૂતી દરેકની ભિન્નભિન્ન હોય છે. સર્વજીવોની હાડકાંના સાંધાની મજબૂતી છ ભેદે વર્ણવી છે.

૬ સંઘયણ

સંઘયણમદિનિચઓ, તં છન્દા વજ્જરિસહનારાયં ।

તહ રિસહં નારાયં, નારાયં અદ્વનારાયં ॥

કલિઅં છેવટું ફહ, રિસહો પટ્ટો અ કલિઆ વચ્ચં ॥

ઉમઓ મક્કડબંધો, નારાયં ઇમમુરાલંગે ॥

૧. વજ્રઋષભનારાય- જેમ વાંદરીનું બચ્ચું પોતાની માં વાંદરીને હાથની આંટી મારી મજબૂત રીતે વળગી રહે છે તે જ પ્રકારે બે હાડકાના બે છેડા પરસ્પર એકબીજાને આંટી મારીને મજબૂત રીતે વળગી રહે છે, બંધાઈ રહે છે તે “ મર્કટ બંધ ” કહેવાય છે. વજ્ર એટલે ખીલો, ઋષભ, એટલે પાટો, અને નારાય એટલે મર્કટ બંધ. ચિત્ર નં ૧ માં બતાવ્યા પ્રતાણે બન્ને તરફ મર્કટબંધ, તેના ઉપર પાટો, અને તેની વચ્ચે આરપાર નીકળેલી હાડકાની ખીલી એવા અત્યંત મજબૂત હાડકાંનો બાંધો તે “વજ્રઋષભનારાય”- પહેલું સંઘયણ કહેવાય.

આ મજબૂતી એટલી ગજબની હોય છે કે મોટી પથ્થરની શિલા નીચે ૬ મહિના સુધી કચડવામાં આવે તો પણ ન તૂટે, ખસે પણ નહીં. આવું મજબૂત પ્રથમ સંઘયણવાળું શરીર હોય તો જ મોક્ષ મળે. તીર્થંકરોને આવું મજબૂત શરીર હોય છે. અને આજે આપણે કહીએ કે હું પણ આજે મોક્ષ મેળવી શકું. પણ પહેલી વાત તો આવા પ્રકારનું શરીર જ નથી તો ક્યાંથી મોક્ષ મળે ? આપણો તો પગ લપસે તોય હાડકું ખસી જાય.

૨. ઋષભનારાય- ચિત્ર નં ૨ ની જેમ બન્ને બાજુ મર્કટબંધ અને તેના ઉપર માત્ર હાડકાંનો પાટો હોય પરંતુ ખીલી ન હોય તે બીજું “ઋષભનારાય સંઘયણ.”

૩. નારાય સંઘયણ- નારાય સંઘયણવાળાને હાડકાના સાંધા બન્ને બાજુ “મર્કટ-બંધ ” જેવા હોય પરંતુ પાટો કે ખીલી વગેરે ન હોય.

૪. અર્ધનારાય-આ સંઘયણમાં માત્ર એક બાજુ મર્કટબંધ હોય. ખીલી-પાટો બીજું કંઈ જ હોય.

૫. કીલિકા સંઘયણ- ફક્ત સ્કુની જેમ માત્ર ખીલીના સહારે ફક્ત હાડકાના સાંધા મજબૂત રહેલા હોય છે, બીજું કંઈ જ નહીં.

૬. છેવટું (સેવાર્ત) સંઘયણ- આનું બીજું નામ “સેવાર્ત ” અથવા “છેદપૃષ્ઠ” સંઘયણ પણ કહે છે- આમાં હાડકાના બે છેડાઓ ઉખલમાં રહેલા મુસળની જેમ ફક્ત એકબીજાને સ્પર્શીને રહેલા હોય છે. વર્તમાનકાળમાં બધા જ લોકોનું આ છેલ્લું સંઘયણ હોય છે. એટલે હાડકાંની મજબૂતી બહુજ પોકળ હોય છે. પડતા કે લપસી જતાં પણ જલ્દી ફેકયર થઈ જાય.

સંસ્થાન નામકર્મ-

સમચતુરસં નિમ્ગોહ, સાઙ્ગુજ્જાઙ્ગ વામણં હુંડં ॥

હાડકાંની મજબૂતી પછી શરીરનો આકારવિશેષ કેવો હોય છે તેનો વિચાર આ સંસ્થાન નામકર્મમાં કરવામાં આવે છે. સંસ્થાન એટલે આકારવિશેષ. આપણે

જોઈએ છીએ કે ઘણા ખૂબ લાંબા તો કોઈ સાવ ઠીંગણા વામન વગેરે. જે જોઈએ છીએ તે આકારવિશેષ એવો આકાર વિશેષ-એટલે સંસ્થાન-તે છ કહ્યા છે.

૧. સમચતુરસ્ત્ર સંસ્થાન- તીર્થંકર પરમાત્મા આદિનું પ્રથમ સંસ્થાન હોય છે. ભગવાન જ્યારે પદ્માસને બેઠા હોય ત્યારે જમણા ખભાથી ડાબા ઢીંચણ સુધી, ડાબા ખભાથી જમણા ઢીંચણ સુધી, અને બન્ને ઢીંચણની વચ્ચેનું તેમ જ પલાટીના મધ્યભાગથી મસ્તકની શીખા સુધી એમ ચારે બાજુથી માપતા એક સરખું માપ આવે તેને તથા સર્વાંગસુંદર એવા આકારવિશેષને “સમચતુરસ્ત્ર સંસ્થાન” કહેવાય છે. આ સંસ્થાનના માપાદિ પ્રમાણે જ પ્રતિમા બનાવવામાં આવે છે. સર્વત્ર દરેક મૂર્તિ વ્યવસ્થિત માપ-આકારની બને છે. અને આ જ સંસ્થાનવાળા મોક્ષ મેળવી શકે છે.

૨. ન્યગ્રોધ સંસ્થાન- ન્યગ્રોધ એટલે વડલાનું વૃક્ષ. આ સંસ્થાનમાં નાભિની ઉપરના સર્વ અવયવો સપ્રમાણ સુંદર હોય પરંતુ નાભિથી નીચે ઓછા-વધારે હોય, સપ્રમાણ ન હોય તેને ન્યગ્રોધ સંસ્થાન કહેવાય છે.

૩. સાદિ સંસ્થાન- આ ન્યગ્રોધથી વિપરીત છે. નાભિથી નીચેનો ભાગ સપ્રમાણ સારો હોય પણ ઉપરનો સારો સપ્રમાણ ન હોય તે.

૪. વામન સંસ્થાન- જેમાં હૃદય તથા પેટ સારાં સુલક્ષણા હોય અને હાથ-પગ, માંથુ ડોક કુલક્ષણ અપ્રમાણ વાળા હોય તે વામન સંસ્થાન કહેવાય.

૫. કુબ્જ સંસ્થાન-વામનથી વિપરીત લક્ષણવાળો એટલે હૃદય અને પેટ અપ્રમાણ કુલક્ષણ તથા પગ, શિર, ડોક વગેરે સારાં સપ્રમાણ સુલક્ષણ વાળા હોય તે કુબ્જ સંસ્થાન.

૬. હુંડક સંસ્થાન- શરીરના સર્વ અંગો લક્ષણ-પ્રમાણ રહિત હીનાધિક હોય તે

“હુંડક” નામનું છેલ્લું સંસ્થાન કહેવાય છે.

સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં શરીરની પ્રમાણોપેત આકૃતિ વિશેષની જે વિચારણા કરવામાં આવી છે તદનુરૂપ ઓછા-વધતા પ્રમાણવાળા આકારવાળા શરીરો હોય છે. એટલે તે તે આકાર વિશેષે સંસ્થાન ૬ પ્રકારે માનવામાં આવ્યા છે.

સર્વ દેવતાઓને પહેલું સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન હોય છે. મનુષ્ય તથા પશુપક્ષીઓને અલગ-અલગ છઠ્ઠે સંસ્થાન હોય છે. શેષ સર્વેને હુંડક સંસ્થાન હોય છે.

અદ્ભુત શરીરરચના અને નામકર્મ

નામકર્મની વર્ણવ્યવસ્થા-

અનામી=નામ વગરના, તથા અરૂપી=રૂપ-આકાર વગરના એવા આત્માને પણ નામવાળો અને રૂપ-આકારવિશેષવાળો બનાવનાર “નામકર્મ” છે. એટલે એને ‘નામકર્મ’ કહેવામાં આવે છે. ખરેખર એને ચિત્રકારની ઉપમા વાસ્તવિક આપવામાં આવી છે.

વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ ગુણો તો પુદ્ગલના છે, આત્માના નથી. પરન્તુ સંસારમાં આત્મા પુદ્ગલનું જ ઘર એટલે શરીર બનાવીને તેમાં જ રહે છે. એટલે સંસારના વ્યવહારમાં યોગ્ય સારું-મનગમતું અને સહુને ગમતું એવું શરીર તો બેઠુંએ. અને શરીર આવ્યું એટલે શરીરનો ખાસ રંગ તો વ્યવહારમાં પહેલાં આગળ આવે છે.

વર્ણ વ્યવસ્થામાં હિંદુધર્મમાં માત્ર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવી ચાતુર્વર્ણવ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. તેવી અહીંયા નામકર્મમાં નથી. નામકર્મ - વર્ણાદિ ચતુષ્ટયની વ્યવસ્થા કરે છે. લાલ, કાળો, નીલો, પીળો અને સફેદ-આ પાંચ વર્ણ (રંગ) છે.

સ્પર્શ-૮-ગુરુ(ભારે), લઘુ(હલકો), શીત(ઠંડો), ઉષ્ણ(ગરમ), મૃદુ(કોમળ), ખર=કર્કશ(ખરછટ), અને સ્નિગ્ધ --(ચીકણો), રૂક્ષ (ભૂખો).

૧ ૨ ૩ ૪ ૫

★ વર્ણા-કિણ્વ-નીલ-લોહિત-હલિદ-સિંધા ॥

★ ગંધા-સુરહિદુરહી ॥

★ રસા-પણ, તિત્તકડુકસાયઅંબિલા મહુરા ॥

★ ફાસા-ગુરુલહુમિઉચ્ચર, સીઉચ્ચર વિણિદ્ધરુક્ષઠ્ઠા ॥

વર્ણાદિમાં શુભ-અશુભના ભેદ-

નીલ-કસિણં દુગંધં, તિત્તં કડુઅં ગુરું ચરં રુક્ષં ।

સીઅં ચ અસુહનવગં, ઇન્કારસગં સુખં સેસં ॥

આ વર્ણાદિ ૨૦માં શુભ-અશુભની પ્રકૃતિઓના ભેદ પાડે છે.

શુભ

વર્ણ-૩-લાલ, પીળો અને સફેદ.

ગંધ-૧-સુગંધ.

રસ-૩-તૂરો, ખાટો, મીઠો.

સ્પર્શ-૪-લઘુ(હલકો), ઉષ્ણ(ગરમ), મૃદુ(કોમળ), સ્નિગ્ધ(ચીકણો).

અશુભ

વર્ણ-૨-નીલો તથા કાળો વર્ણ.

ગંધ-૧-દુર્ગંધ.

રસ-૨-તીખો, કડવો.

સ્પર્શ-૪-ગુરુ(ભારે), કર્કશ, રુક્ષ અને શીત (ઠંડો)

શુભવર્ણાદિ ૧૧ને પુણ્ય પ્રકૃતિમાં ગણવામાં આવે છે. અને અશુભવર્ણાદિ ૮ને પાપ પ્રકૃતિમાં ગણવામાં આવે છે. પુણ્ય પ્રકૃતિના ઉદયવાળાને શુભવર્ણાદિ ૧૧ માંથી શરીરનો રંગ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શદિ મળે છે. જેમકે શરીરનો ગોરો રંગ, ગૌરવર્ણવાળી સફેદ ચામડી અને શરીરમાંથી નીકળતી સુગંધ ખાટા-મીઠા વગેરે રસો અને કોમળ, લઘુ આદિ સ્પર્શો એ સંસારમાં અનેક જાતિઓ છે. આફ્રિકાની હબ્સી પ્રજાને કાળા કોલસાના રંગ જેવી કાળી ચામડી મળે છે. કોઈને જેવી પણ ન ગમે તેવી. જ્યારે અમેરિકન પ્રજા ગોરી હોય છે. કાળા-ગોરાનો ભેદ તો સર્વત્ર છે. ગોરાપણું પુણ્યપ્રકૃતિ છે. શરીરનું સુંદર અદ્ભુત રૂપ સૌંદર્ય પુણ્યપ્રકૃતિના આધારે પ્રાપ્ત થાય છે.

સુંદરીનું અદ્ભુત રૂપ-સૌંદર્ય

ભગવાન આદિનાથની પુત્રી સુંદરીને અદ્ભુત રૂપસૌંદર્ય લાવણ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ રૂપ-સૌંદર્ય ભરત ચક્રવર્તીને પણ એટલું ગમતું હતું કે રૂપના કારણે ભરત રાજા સુંદરીને દીક્ષા લેવાની રજા નહોતા આપતા. સુંદરીના સુંદર રૂપમાં આસક્ત થયેલા, ભ્રમરની જેમ લુબ્ધ થયેલા ભરત મહારાજ સુંદરીને દીક્ષા લેવાની સતત ના પાડતા હતા.

એક વખત ચક્રવર્તી મહારાજ દિગ્વિજયાર્થે છ ખંડ સાધવા નીકળ્યા. ત્યારે સુંદરી એકાન્તે મનમાં વિચારે છે કે અરે ! આ મને મળેલું રૂપ જ મને ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાય રૂપ છે. અરે ! આ રૂપ સૌંદર્યના કારણે જ હું ચારિત્ર નથી લઈ શકતી. ઘણાંએ પરમાત્મા પાસે ચારિત્રધર્મ અંગીકાર કર્યો છે. અને હું જ સંસારમાં રહી છું. અને આ રૂપ તો કેટલા દિવસ ટકવાનું છે. આ સૌંદર્ય ક્યાં સુધી રહેશે ? છેવટે તો કાયા અનિત્ય જ છે પ્રાટીમાં મળવાની છે, અગ્નિમાં બળીને રાખ થવાની છે. અરે ! આ કાયાથી સાધી લેવાય તો કેટલું સારું. એમ વિચારી સુંદરીએ રૂપ-સૌંદર્ય ઘટાડવા આયંબિલની તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. અને લગભગ ૬૦ હજાર વર્ષ સુધી સુંદરીએ આયંબિલની દીર્ઘ-લંબી તપશ્ચર્યા કરી.

અંતે મહારાજ ભરત આવ્યા. કરમાઈ ગયેલા ફૂલની જેમ સુંદરીનું રૂપ જોઈને ભરત આશ્ચર્ય પામ્યા. 'કાયા સુકાઈ ગઈ, રૂપ કરમાઈ ગયું. અરે ! આ શું ?

હે સુંદરી ! શું મારા ગયા પછી તને કોઈએ ખાવા નથી આપ્યું ? શું કોઈએ તારું ધ્યાન ન રાખ્યું ? શું કોઈએ તારી સંભાળ ન લીધી ? આ થયું શું ? તું સાવ કરમાઈ કેમ ગઈ ?

સુંદરીએ સમજાવતાં કહ્યું, 'આ તો વિનાશી અનિત્ય નશ્વર કાયા છે, હવે એ કરમાઈ ગઈ, કે રૂપ સૌંદર્ય ઝાંખુ પડી ગયું. એમાં આટલો શોક-દુઃખ શું કરો છો ? અંતે તો અગ્નિમાં બળીને રાખ જ થવાની છે ને ? । અને વૃદ્ધાવસ્થામાં આ જ રૂપ કેવું લાગશે ?' વૈરાગ્યાત્મક શબ્દોથી ભરતજીને સુંદરી એ ખૂબ સમજાવ્યા. છેવટે લોકો પાસેથી, રાજ પુરુષો પાસેથી ભરતે જાણ્યું કે સુંદરીએ તો દેહનો રાગ ઉતારવા, કાયાની માયા છોડવા આયંબિલની તપશ્ચર્યા કરી રહી હતી. અંતે મર્મ સમજીને ભરતજીએ સુંદરીને દીક્ષા લેવા અનુમતિ આપી. અદ્ભુત રૂપ સૌંદર્યનો મોહ તજી સુંદર ચારિત્રધર્મ અંગીકાર કરી.... તપશ્ચર્યા કરી ને નિર્જરા સાધી મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો.

ધન્ય એ સુંદરી સ્ત્રીરત્નને કે કાયાની માયા, દેહનું મમત્વ, દેહ રાગ તજ્યો અને મોક્ષ સાધી સદા માટે અરૂપી-નિરંજન નિરાકાર બન્યાં.

શરીરના રૂપ-રંગ, ગંધ, સ્પર્શાદિ પૂર્વકૃત કર્માનુસારે પ્રાપ્ત થાય છે. એકેન્દ્રિય એવા પુષ્પને કેટલા રંગ હોય છે. લાલ, લીલા, પીળા, અને સફેદ અને દરેક રંગની જાતનાં ગુલાબનાં ફૂલો આવે છે. એનાથી જ ગુલાબની કેટલી જાતો છે તે જણાય છે.

વિવિધરંગો સાથે પણ હોય છે. મોરને તેમ જ રંગીન ચકલી વગેરેને એક સાથે કેટલા વિવિધ રંગો હોય છે ! મનુષ્યના શરીરમાં પણ બધા રંગો છે. માથાના વાળ અને આંખની કીકી કાળી હોય છે. અંદર હાડકાં સફેદ, લોહી લાલ, કેટલીક નસો લીલી, ચામડી-ગોરી-કાળી વગેરે રંગો હોય છે.

આજે તો માત્ર રૂપનો સંસાર છે. બસ, રૂપ ગમ્યું એટલે વ્યક્તિ ગમી; પછી ભલે ગમે તે થાય. આજે વધુ પ્રમાણે રૂપજીવી બનવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, પરંતુ “રૂપજીવી” એટલે પોતાના રૂપ વડે જીવનારી, રૂપ દેખાડી આજીવિકા ચલાવનારી. તે તો વેશ્યા કહેવાય. કારણ કે વેશ્યા તો પોતાનું રૂપ સજી, બીજાને રૂપ દેખાડી મોહ પમાડી, કાય-વ્યાપારથી પૈસો કમાય છે. હાય ! કેટલી અઘમ અવસ્થા, મળેલ રૂપનો ઉપયોગ પૈસા કમાવવા માટે !

પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં વિદેશોમાં કાળા-ગોરાનાં યુદ્ધો ચાલે છે. કાળા-ગોરા વચ્ચેનું આ લૈમનસ્ય ભયંકર તંગદિલી સર્જે છે.

રૂપના મોહનો ત્યાગ કરતા ચક્રવર્તી-

ઈન્દ્રએ ઈન્દ્રસભામાં પ્રશંસા કરી કે 'પૃથ્વીતલ ઉપર સનત્કુમાર ચક્રવર્તી જેવું

અદ્ભુત રૂપ-સૌંદર્ય બીજા કોઈનું નથી.' આ સાંભળી સંજે ન થતાં બે દેવતાઓ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈ હસ્તિનાપુર ચક્રવર્તીના પ્રાસાદમાં આવ્યા. તે સમયે સનત્કુમાર સ્નાનાગારમાં સ્નાન કરતા હતા. સનત્કુમારનું અદ્ભુત રૂપ સૌંદર્ય જોઈ દેવતાઓ પણ આશ્ચર્ય પામ્યા. ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું, “અરે ! હમણાં શું તમે મારું રૂપ જુઓ છો ?! હમણા તો હું સ્નાન કરવા બેઠો છું. જ્યારે સ્નાન પતાવી, વેશ-ભૂષા આભૂષણ મુકુટ વગેરે ધારણ કરી સભામાં રાજ સિંહાસન ઉપર બેસું ત્યારે તમે જો જો-મારું રૂપ. ત્યારે તમને ખ્યાલ આવશે.’

ચક્રીના આ શબ્દો સાંભળીને દેવતાઓને મનમાં દુઃખ થયું-અરે ! માણસને પોતે જ પોતાની પ્રશંસા કરવી યોગ્ય નથી લાગતી, નથી શોભતું. ગુણ-સ્તુતિ કે પ્રશંસા તો બીજા કરે તે યોગ્ય ગણાય. પોતે જ પોતાની પ્રશંસા ન કરવી.

રાજસિંહાસને બેઠેલા સનતચક્રીને જોવા ફરી તે બન્ને દેવતાઓ આવ્યા. પરંતુ ખેદ પામ્યા હોય તેમ મોઢું બગાડીને ઊભા રહ્યા. ચક્રવર્તીએ કારણ પૂછ્યું- ‘કેમ ભાઈ ? કેમ ખેદ પામ્યા છો.’ દેવતાઓ- ‘હે ચક્રી ! તમારું જે રૂપ પહેલાં જોયું હતું, તે અત્યારે નથી જણાતું. અત્યારે જે તમે પાન ખાઈ રહ્યા છો તે સતત મુખમાં રહેવાથી મુખમાં કીડા ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે. અને તમે પાન થૂંકો તો તેના ઉપર બેસીને માખી પણ મરી જશે....કારણ કે તમારા શરીરમાં સાત મોટા રોગો ઉત્પન્ન થયા છે. એટલે મુખનું પાન-રસ પણ વિષ જેવું બની ગયું છે.’ આ સાંભળી ચક્રી આશ્ચર્ય પામ્યા. અરે ! તમે શી રીતે જાણ્યું ? દેવતાઓ- ‘અવધિજ્ઞાનથી.’

સનત્કુમારચક્રી વિચારે ચઢ્યા. અહો ! આ દેહ અનિત્ય છે. આ રૂપ પણ ફાણજીવી છે. કાયા તો માટીમાં જ મળવાની છે. અગ્નિમાં બળીને રાખ-થવાની છે. આવી કાયાની માયા તો છોડવી જ સારી.

એમ વિચારી-ચિન્તન કરી આત્માને વૈરાગ્યવાળો બનાવ્યો. અને ૬ ખંડ-રાજપાટ, વૈભવ-ધનસંપત્તિ, સ્ત્રીરત્ન આદિ સર્વ અંતઃપુરનો પરિવાર વગેરે તજી-છોડીને સંયમ સ્વીકારે છે.

ચારિત્રજીવનમાં આવેલા ચક્રી સનત્ હવે મુનિ સનત્ બન્યા. વૈરાગ્યભાવથી દેહભાવ-દેહરાગને ઓછો કર્યો. અનાદિ-અનન્તકાળથી જીવને દેહરાગ-દેહભાવની ટેવ પડી છે, તે કાઢવી જ પડશે. દેહભાવ ગયા વિના આત્મા સાચી સ્વભાવદશામાં આવી શકે તેમ નથી.

સનત્ મુનિ છટકના પારણે આયંબિલ અને આયંબિલ ઉપર ફરી છટક, એમ તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. અનેક ભારે મોટા રોગો હોવા છતાં પણ ઔષધ આદિની ચિંતા કર્યા વગર તપશ્ચર્યામાં મગ્ન રહેવા લાગ્યા.

બન્ને દેવતાઓ ફરી આવ્યા. વૈદ્યનું રૂપ લઈને આવ્યા. વિનંતિ કરી- ‘હે

મુનિ ! તમારું શરીર ઘણાં રોગોથી ઘેરાઈ ગયું છે. તમે પિડાઈ રહ્યા છો, દુઃખી થતા હશો. કહો તો અમે તમારી સેવા-શુશ્રુષા કરી રોગમુક્ત કરીએ.

સનત મુનિએ કહ્યું-અરે ! દેહ તો અનિત્ય છે, નશ્વર છે, એને શું વધારે પંપાળવો? દેહરાગ તો કાઢવો સહેલો છે, પરંતુ અનાદિકાળથી આત્માને લાગુ પડેલો આ “કર્મરોગ” કાઢવાની શક્તિ તમારામાં છે ? બોલો. દેહનો રોગ તો હું પણ મટાડી શકું છું. એમ કહી સનતમુનિએ ટચલી આંગળી મુખમાં નાંખી. ત્યાં તો આશ્ચર્ય ! થૂંકના સ્પર્શથી આંગળીનો ભાગ સોનેરી કાયા જેવો શોભવા લાગ્યો. દેવોને આંગળી બતાવી. દેવતાઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. અદ્ભુત શોભે છે, લબ્ધિ છે. દેવતાઓ ચાલ્યા ગયા. સનતૂ મુનિ સાતસો વર્ષ સુધી રોગ-પીડા અનુભવી એક લાખ વર્ષ પર્યંત ચારિત્રધર્મની આરાધના કરી મૃત્યુ પામી ત્રીજે સ્વર્ગે ઉત્પન્ન થયા અને ત્યાંથી અયવી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મનુષ્યભવ પામી મોક્ષે જશે.

શુભ-અશુભ કર્મ પુણ્ય-પાપ કર્માનુસારે મળતી કાયાને તે તે વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ મળે છે. આપણું રૂપ ઘણાંને જોવું પણ ન ગમે. આપણી શરીરની ગંધ પણ વિચિત્ર પ્રકારની નીકળતી હોય. પરસેવાની ગંધ, મુખમાંથી ગંધ, શ્વાસાદિ માર્ગે નીકળતી ગંધ વગેરે બહુ ખારાબ હોય છે. જેથી બીજાને પાસે બેસવું પણ ન ગમે. આપણાં રસ-સ્પર્શ પણ બીજાને ન ગમે, ચામડી સુંવાળી-સુકોમળ ન હોય ઘણાંના માથાના વાળ પણ રીંછ જેવા બડા-બરછટ હોય છે, સ્પર્શ પણ આહ્લાદક નથી હોતો. આ બધું (પાપકર્મ) અશુભ નામકર્મના ઉદયે પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે તીર્થંકર ભગવંતોને “શ્વાસોચ્છવાસ કમલ સમો” હોય છે. તેમના દેહનું રૂપ-સૌંદર્ય અદ્ભુત મનોહર હોય છે. રમણીય હોય છે. તેમના સ્પર્શાદિ પણ આનંદદાયિ હોય છે. આ બધું શુભ નામકર્મની પુણ્યપ્રકૃતિ છે.

• આનુપૂર્વી નામકર્મ- મૃત્યુ પામ્યા પછી દેહને છોડી આત્મા પોતાના આગામી જન્મસ્થાનને પ્રાપ્ત કરવા ચાલ્યો જાય છે. ભલેને દેહ અહીં પડ્યો રહે; બાળવાની હજીવાર પણ હોય. ૨ કલાકે ૧૨ કલાકે કે પછી ભલે ને કદાચ ૨ દિવસે પણ બાળવામાં આવે. કોઈ બાળે છે અને કોઈ દાટે છે (દફનાવે છે). પરંતુ દેહને છોડી દીધા પછી આત્માને દેહની ચિંતા નથી.

‘જન્મ પછી મૃત્યુ અને મૃત્યુ પછી જન્મ’ -આ ચક્ર તો ચાલ્યા જ કરે છે. જીવ પોતાના જન્મસ્થાન તરફ ચાલ્યો જાય છે. પરંતુ મૃત્યુ પછી જન્મ નથી પામ્યો તે વચ્ચેના સમયમાં જીવને ગતિ કરાવનાર, જન્મસ્થાન સુધી લઈ જનાર કર્મતે “આનુપૂર્વી નામકર્મ” કહેવાય છે. ૨-૩-૪- સમય વધુમાં વધુ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન તરફ જતાં લાગે છે. એક જ સમયમાં ઋગ્વેદગિતિએ આત્મા મોક્ષ પામી જાય છે. ત્યાં કર્મ નથી હોતા.

અંતર્ગતિમાં રહેલા અને જન્મરહિત આત્માને ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે 'આનુપૂર્વી નામકર્મ' કામે આવે છે. તે ગતિ પ્રમાણે ચાર છે. દેવાનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી, નરકાનુપૂર્વી અને તિર્ય્યાનુપૂર્વી નામકર્મ. તે તે ગતિમાં જવાવાળા જીવને તે તે આનુપૂર્વી નામકર્મ હોય.

વિહાયોગતિ નામકર્મ- ત્રસ જીવોમાં સર્વેને ચાલ હોય છે. ચાલનારાની ચાલ જોવાય છે. કેટલાકની ચાલ જોતાં જ મનોહર લાગે છે. સુંદર રમણીય હોય છે તેને શુભ ચાલ કહીએ છીએ દા.ત. હંસ અને હાથી વગેરેની ચાલ તે શુભ ગણાય છે. અને અશુભ ચાલ જે જોવી પણ ન ગમે. દા.ત. ઊંટ, શિયાળ, ગધેડા વગેરેની ચાલ જોવી પણ ન ગમે તેવી હોય છે. આ દષ્ટિએ વિહાયોગતિ નામકર્મ શુભ-અશુભ એમ બે પ્રકારે હોય છે. ગજગામિની આદિ નામોથી સારી ચાલવાળાને ઉપમા આપવામાં આવે છે.

આવા પ્રકારની શુભ-અશુભ ચાલ(ગતિ)નું નિયામક વિહાયો-ગતિ નામકર્મ હોય છે. જેવું કર્મ જીવે બાંધ્યું હોય તેવી(ગતિ) ચાલ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૪ પિંડપ્રકૃતિઓનો વિભાગ પૂરો થયો. પિંડીભૂત થઈને કાર્ય કરતી હતી તેથી પિંડ પ્રકૃતિ. આ ૧૪ પિંડ પ્રકૃતિના અવાન્તર ભેદ બંધન પાંચ ગણતાં ૬૫ થાય છે. અને બંધન ૧૫ ગણવામાં આવે તો ૭૫ થાય છે.

૮ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ-

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
પરાઘાત ઉચ્છવાસ આતપ ઉદ્યોત અગુરુલઘુ તીથંકર નિર્માણ ઉપઘાત
જે પ્રત્યેક-સ્વતંત્ર એક એક કામ કરે છે તે પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. આ પ્રકૃતિઓ ૮ છે.

પરઘાતસ્સાસ આયુવુજ્જોયં

અગુરુલ્લહુતિત્થનિમિણો-વઘાયામેઅ અદ્ધ પત્તેઆ ॥

પરાઘાત નામકર્મ

“પરં પ્રતિ ત્રાસપ્રતિચાતાવિજનકત્વમ્.” બીજાને ત્રાસ પમાડવામાં અને પ્રતિઘાત કરવામાં કારણભૂત કર્મને પરાઘાત નામકર્મ કહેવામાં આવે છે. ઘણી વખત જોવા માત્રથી, બોલવા માત્રથી પણ બીજા ક્ષોભ પામી જાય અથવા ભયગ્રસ્ત બની જાય તે આ પરાઘાત નામકર્મ કહેવાય છે.

બે કુશ્તીબાજોની કુશ્તી પ્રસંગ ગોઠવાયો. ખૂબ હિંમતથી તૈયારી કરીને બન્ને એકબીજા સામસામે લડવા મેદાને ઊતર્યા. પરંતુ એકનું તેજસ્વી મુખ અને પ્રૌઢ ભરાવદાર પ્રતિભા જોઈને જ બીજો તો ડઘાઈ ગયો, હિંમત હારી ગયો, લડવા તૈયાર

ન થયો.

એક દસને ભારે પડ્યો

ભારત-ચીન યુદ્ધની વાત છે. હિમાલયના સીમાપ્રાન્તે ભારે લડાઈ ચાલી રહી હતી. એક ભારતીય સૈનિક ચીની સૈનિકોના હાથમાં ઘેરાઈ ગયો. ૧૦ ચીની સૈનિકોએ એક ભારતીયને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો અને પકડવા અથવા મારવાનો નિર્ણય કર્યો. પરંતુ દશથી ક્ષોભ ન પામતાં પેલો યુક્તિ લડાવતો રહ્યો અને એ વીજળીની ઝડપે નીચે નમી એકના પગ વચ્ચેથી નીકળી ગયો અને એની બંદુક ખેંચીને દશોય સૈનિકોને પોતાનો પરચો બતાવ્યો.

શ્વાસોચ્છવાસ નામકર્મ- જીવન જીવવા માટે શ્વાસોચ્છવાસ તો લેવા પડે છે. ન લે તો મૃત્યુને શરણે થાય છે. માટે પર્યાપ્તિમાં એની ગણના કરી. પરંતુ શ્વાસ લેવા-મૂકવાની પ્રક્રિયા કરનાર શ્વસનતંત્ર જે નામકર્મ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે તે, છે શ્વાસોચ્છવાસ નામકર્મ. અર્થાત્ પ્રાણ, અપાન, ઉચ્છવાસ, નિઃશ્વાસ-યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરનારી શક્તિનું કારણ “તે શ્વાસોચ્છવાસ નામકર્મ” અર્થાત્ આ કર્મ શ્વાસ લેવા-મૂકવાનું નિયામક છે. આ કર્મના ઉદયથી જીવને શ્વાસોચ્છવાસ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેના વડે જીવ શ્વાસ લેવા-મૂકવાની ક્રિયા કરી શકે છે.

દરેક જીવને આ કર્મ ઉદયમાં હોય છે અને એથી જ જીવો આયુષ્યકાળપર્યંત શ્વાસોચ્છવાસ લે મૂકે છે. ઝાડ દિવસે Oxygen લે છે અને Carbondy-Oxyied છોડે છે એટલે એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો માટે શ્વાસ લેવો એ તો જીવાદોરી સમાન આવશ્યક છે, એના ઉપર જ જીવન છે. પરંતુ આ ક્રિયાઓ પણ કર્માધિન છે.

હોસ્પિટલમાં મરણપથારીએ છેલ્લી ઘડી સુધી દર્દીને Oxygen ઉપર રાખ્યા હોય-Oxygen સતત ચાલુ હોવા છતાં પણ માણસ મૃત્યુ તો પામે છે, કર્માધીન અવસ્થા છે માટે જ આજ દિવસ સુધી એવો એક પણ કિસ્સો નોંધાયો નથી Oxygen સતત આપવાથી કોઈ મૃત્યુ પામ્યો જ ન હોય. અને કાયમ માટે જીવતો જ રહ્યો હોય-અમર બન્યો હોય... એ સંભવ જ નથી

આતપ નામકર્મ- આ એક વિશિષ્ટ નામકર્મ છે. સામાન્યપણે બધાને પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ જેનું કર્મશાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે ઉપર આકાશમાં દેખાતા સૂર્યના વિમાનમાં બાદર પૃથ્વીકાયના જીવો હોય છે. તેમને આ નામકર્મનો ઉદય હોય છે. આ કર્મના ઉદયવાળા તે જીવો સ્વયં અનુષ્ણ એટલે ઠંડા-શીત, અને ઉષ્ણ પ્રકાશ કરનારા હોય છે.

આ કર્મનું આશ્ચર્ય તો એ છે કે જીવો સ્વયં અનુષ્ણ-શીત છે, પરંતુ તેમના શરીરમાંથી નીકળતો પ્રકાશ ઉષ્ણ છે. જેને આપણે તાપ-તડકો કહીએ છીએ તે. આ જ “આતપ”નો તાપ બન્યો છે અને જેના થકી આપણને તાપ-તડકાનો અનુભવ

થાય છે. આ જૈનશાસ્ત્રની માન્યતા છે.

વિજ્ઞાનની માન્યતા તો આવી હોય જ નહીં. વિજ્ઞાનના માનવા પ્રમાણે સૂર્ય ઉપર Hydrogen નું પ્રમાણ ઘણું છે અને જેના કારણે સૂર્ય ઉપર ગરમી ખૂબ છે. અને તેથી તેનો પ્રકાશ ઉષ્ણ છે. પણ વિજ્ઞાને આજે એ પણ જાહેર કર્યું છે કે સૂર્ય ઉપર Hydrogen નું પ્રમાણ ઘટી રહ્યું છે અને કદાચ બે હજાર વર્ષ પછી સૂર્ય આટલો ગરમ નહીં હોય, ઠંડો થતો જશે. અથવા જે Hydrogen નું પ્રમાણ વધશે તો તાપ-ગરમી વધતી જશે. જે બને તે... પરંતુ માન્યતા કઈક આવી જ છે.

અગ્નિ પોતે પણ ઉષ્ણ છે અને તેનો પ્રકાશ પણ ઉષ્ણ છે. તો શું અગ્નિકાય જીવોને પણ આતપ નામકર્મનો ઉદય માન્યો છે ખરો ? ના, અગ્નિકાય જીવોને આ આતપ નામકર્મનો ઉદય નથી હોતો. અગ્નિ તો સ્વયં ગરમ અને પ્રકાશ પણ ગરમ. જ્યારે આતપ નામકર્મના કારણે સૂર્યમંડળના બાદર પૃથ્વીકાયના જીવો સ્વયં ઠંડા અને તેમના શરીરમાંથી નીકળતો પ્રકાશ ગરમ (ઉષ્ણ) હોય છે અને કર્મગ્રન્થકાર સ્પષ્ટ ખુલાસો કરે છે કે આ આતપનામકર્મ સૂર્યમંડળના પૃથ્વીકાયના જીવો સિવાય બીજા કોઈ ને પણ હોતું નથી. જેનો પુરાવો કર્મગ્રન્થકાર મહર્ષિ આપતા જણાવે છે કે-

રવિર્બિંબે ડાં જિઅંગં, તાવજુઅં આયવા ડાં ન બલળે ।

જમુસિણપાસસ્સ તર્હિં, લોહિઅવળ્લણસ્સ ડાંવડ્ડત્તિ ॥

ઉદ્યોત નામકર્મ-

અણુસિણપયાસરુવં, જિઅગમુજ્જોઅ અહુજ્જોઆ ।

જહ્મદેવુત્તરવિવ્વિક્કિઅ જોહ્મસલ્લજ્જોઅમાહ્મવ્વ ॥

ઉપર આકાશમાં દેખાતું જ્યોતિષ્ક મંડળ, જેમાં ચંદ્ર-તારા આદિના વિમાનો છે તે જ્યોતિષ્ક વિમાનના ચંદ્ર-તારાદિમાં બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોને “ઉદ્યોતનામકર્મ” નો ઉદય હોય છે. આ કર્મના ઉદયે એ જીવો સ્વયં શીત-ઠંડા અને તેમનો પ્રકાશ પણ ઠંડો હોય છે. તે જીવોનું શરીર શીત-ઠંડો પ્રકાશ પાથરે છે. તે જ પ્રમાણે શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યતિ એટલે સાધુ અને દેવતાઓનું ઉત્તરવૈક્રિય શરીર પણ ઉદ્યોતનામકર્મ વાળું હોય છે. તેમ જ બદ્યોત એટલે ખજૂઓ એટલે આગિયો જે ચક્રિરિન્દ્રિય પ્રાણી છે તેને પણ આ નામકર્મનો ઉદય હોય છે. આગિયાના શરીરમાંથી પણ પ્રકાશ નીકળે છે, પ્રકાશના ઝબકારા થાય છે, એમાં એની શરીરરચનાવિશેષની જ વિશિષ્ટતા છે અને તે આ કર્મને આભારી છે.

જૈનશાસનમાં આવી વાતો કેવલજ્ઞાનીપ્રણીત છે. આ વિષય સામાન્ય માનવીનો નથી. ‘સામાન્ય માનવી એવા આપણી પાસે તો માત્ર ઈન્દ્રિયની જ શક્તિ છે. ઈન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ જ કરી શકીએ છીએ. જ્યારે કેવલજ્ઞાની સર્વજ્ઞ પરમાત્મા અનંત જ્ઞાનથી જુએ છે. તેમના અનંત જ્ઞાનની બહાર જગતનો કોઈ પણ પદાર્થ નથી. અને

તેઓ વિતરાગી હોવાથી મૃષાવાદનું કોઈ કારણ જ નથી રહેતું. આગમશાસ્ત્રની આ વાતો શ્રદ્ધાગમ્ય છે.

અગુરુલઘુ નામકર્મ-સંસારમાં સર્વજીવો શરીર ધારણ કરીને જ રહેલા છે. સર્વેને શરીર છે. અને વજન-હલકાપણું કે ભારેપણું તો શરીરનું જ હોય છે. આત્માનું કોઈ વજન નથી. આત્મા નથી તો હલકો કે નથી ભારે.

આપણે એક બાલદી ભરીને પાણી પણ ઉપાડીએ છીએ તો એ પણ કેટલું વજનદાર હોય છે. જમીનની માટી કે ધૂળનું પણ વજન તો હોય જ છે. વજન-હલકા-ભારેપણું પુદ્ગલનો ગુણ છે. અને શરીર પુદ્ગલનું જ બનેલું છે માટે શરીરનું વજન હોય છે. દેખાતું પાણી પણ અસંખ્ય અપકાય જીવોનું શરીર છે. એટલે પાણીનું વજન હોય છે.

વજન બે પ્રકારનું છે. ગુરુ એટલે ભારે, અને લઘુ એટલે હલકું. શરીરનું વજન પણ જીવોને જે કર્મના કારણે મળે છે, તે છે “અગુરુલઘુ નામકર્મ.” ગુરુ-લઘુ એટલે ભારે-હલકું. અને અગુરુલઘુ એટલે જે શરીર વધારે ભારે પણ ન હોય અને અત્યંત લઘુ એટલે હલકું પણ ન હોય અર્થાત્-સમ શરીર હોય તે અગુરુલઘુ નામકર્મના ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશ્વના ધર્મો અને ભગવાન-

વિશ્વમાં અનેક ધર્મો છે. -જૈન ધર્મ, ક્રિશ્ચિયન ધર્મ, ઈસ્લામ ધર્મ, હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, શીખ ધર્મ, ઝોરાષ્ટ્રીયન ધર્મ, બાહાઈ ધર્મ, ઝેન ધર્મ આદિ વિશ્વના પ્રમુખ ધર્મો છે. દરેક ધર્મના પ્રવર્તક ભિન્ન ભિન્ન ભગવાનો છે. તેમાં-

★ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ તેમના ધર્મ પ્રવર્તક તરીકે “ઈસામસીહા ” ને માને છે.

★ ઈસ્લામ ધર્મના પ્રવર્તક તરીકે “ મહમ્મદ પૈગમ્બર ” ને માનવામાં આવે છે.

★ ભગવાન બુદ્ધને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે.

★ ગુરુનાનકને શીખો પોતાના પ્રથમ ગુરુ માને છે.

★ હિન્દુ ધર્મમાં વિષ્ણુને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયવાળા માને છે. અને શંકરને શૈવમતાનુયાયી માને છે.

★ પરંતુ બધા ધર્મોની જેમ જૈન ધર્મની વ્યવસ્થા નથી. એવા કોઈ નામના ભગવાન નથી કે જેમના નામે જૈન ધર્મ આવ્યો હોય. મહાવીરના નામનો ધર્મ અને પાર્શ્વનાથના નામનો ધર્મ જુદો નથી. અને તેમના નામે ધર્મ ઓળખાતો પણ નથી. એટલા માટે જૈન ધર્મને વ્યક્તિપરક ધર્મ ન કહેતાં ગુણપરક ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

શ્રી નવકાર મહામંત્રમાં-“નમો મહાવીરાણં ” કે “ નમો આદિસરાણં ” એવા પદો નથી વાપરવામાં આવ્યાં. પરંતુ “ નમો અરિહંતાણં ” પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. ‘ અરિહંત ’ નામના કોઈ ભગવાન થયા નથી. “અરિહંત” કોઈ ભગવાનનું

નામ નથી. “પરંતુ ગુણાત્મક અવસ્થા છે.” મહાવીર પણ અતે અરિહંત બન્યા. ત્યારે ભગવાન તરીકે પુજાયા.

અવતારવાદ-

દરેક ધર્મોમાં “અવતારવાદ” Incarnation પદ્ધતિ માનવામાં આવી છે. “અવતારવાદ” એટલે તે જ ભગવાન ફરી ફરી જન્મ ધારણ કરે છે, સંસારમાં આવે છે, એવી માન્યતા ઈતર ધર્મોની છે.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥

-ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ઉપદેશ આપતા કહે છે, હે અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થશે, અધર્મ વધી જશે ત્યારે હું જન્મ લઈશ. સાધુઓના રક્ષણ માટે, દુષ્ટોના દમન માટે અને ધર્મસ્થાપના કરવા માટે હું ફરી ફરી, દરેક યુગમાં જન્મ (અવતાર) લઈશ.

આ પ્રમાણે અવતારવાદ માનવામાં આવ્યો છે. ઈશ્વર એક જ હોય છે. અને તે ફરી ફરી જન્મ લે તે “અવતારવાદ.” હિન્દુધર્મમાં મુખ્ય ઈશ્વર-બ્રહ્માને માનવામાં આવ્યા છે. અને તે જ બ્રહ્મા ફરી ફરી જન્મ લે છે. એવા ૨૪ અવતાર માનવામાં આવ્યા છે. તેમાં પ્રથમ અવતાર ૧ “આદિનાથ”-આદીશ્વરને માનવામાં આવ્યા છે. અને વરાહાવતાર, મત્સ્યાવતાર, કચ્છપાવતાર પણ માનવામાં આવ્યા છે. એવો જ એક અવતાર દત્તાત્રયનો પણ માન્યો છે. અને રામચંદ્રજી, શ્રીકૃષ્ણ તેમ જ શંકર વગેરેના અવતારો માન્યા છે. પરંતુ મૂળ ઈશ્વર તો એક જ.

એ જ પ્રમાણે ઈસ્લામ ધર્મમાં, ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં પણ અવતારવાદ માનવામાં આવ્યો છે.

જૈનધર્મ અવતારવાદી ધર્મ નથી. તેમાં અવતારવાદી પ્રક્રિયા નથી. જૈનધર્મ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદી ધર્મ નથી. ‘ઈશ્વર જ સુખ-દુઃખનો દાતા છે અને ઈશ્વર જ સૃષ્ટિનો કર્તા છે’-એવી માન્યતા જૈન ધર્મની નથી. કર્મ કર્તૃત્વવાદી જૈનધર્મ છે. કર્મસત્તા જીવને આધીન છે. કયાં કર્મ પ્રમાણે જીવ સુખ-દુઃખ પામે છે. કોઈપણ આત્મા પરમાત્મા બની શકે છે-

આ સંસાર અનન્ત આત્માઓથી ભરેલો છે. વિવિધ દર્શનોમાં કોઈ “એકાત્મવાદી” છે અને કોઈ ‘અનેકાત્મવાદી’ છે. જૈનધર્મ ‘અનન્તાત્મવાદી’ છે.

પામર આત્મા અને પરમ આત્મા

પામર હોય કે પરમ પરંતુ આત્મતત્ત્વ તો સમાન જ છે. પામરપણું નીકળી

જન્ય એટલે પરમપણું આવી જન્ય-પ્રગટ થાય. જેમ વાદળાથી ઢંકાયેલો સૂર્ય અને વાદળાનું આવરણ ખસી જતાં દેખાતો સ્વચ્છ સ્પષ્ટ સૂર્ય. બન્નેમાં સૂર્ય તો જે છે તે જ છે. સૂર્યમાં ફરક નથી. સૂર્ય નથી બદલાયો, અવસ્થા બદલાઈ છે.

એ જ પ્રમાણે આત્મદષ્ટિએ-સર્વ આત્મા સમાન ગુણવાળા છે-સાદૃશ્ય ગુણનિભિત્ત છે. કોઈ વસ્તુને સાદૃશ્યની ઉપમા આપવામાં આવે તો એની અર્થ એવો નથી કે તે વસ્તુ જ તે છે. ના, તે વસ્તુ તે જ છે એમ ન કહેતાં 'તે વસ્તુ તેના જેવી છે' એ વાક્ય તદ્દન સત્ય છે. દા.ત. "આનું મોઢું તો ચન્દ્ર જેવું ગોળ છે." એટલે આનો અર્થ એ નથી કે એનું મોઢું જ ચન્દ્ર છે. ના, ગોળાઈની એકદેશીય સાદૃશ્યતા લેવામાં આવી છે. અને તેનો વ્યવહાર કર્યો છે.

એટલે પરમાત્મા અને પામર આત્મા બન્ને આત્મદષ્ટિએ સમાન છે. ફરક માત્ર એટલો જ કે એક કર્માચ્છાદિત છે અને બીજો કર્મરહિત છે. તો કર્માચ્છાદિત જ કર્મરહિત બનવાનો, અપૂર્ણ જ પૂર્ણ બનવાનો, પામર જ પરમ બનવાનો, માટે જૈનધર્મ કહે છે કે-

"Each and every soul have a right to become a God.....દરેક ભવ્યાત્મામાં પરમાત્મા થવાની મૂળભૂત બીજશક્તિ તો પડી જ છે.

જેમ પ્રકાશ, પાણી, માટી આદિનો યોગ મળતાં બી ઊગે છે. તે જ પ્રમાણે આત્મામાં પડેલી શક્તિને પણ એવા જ યોગો મળતાં તે ખીલે છે અને આત્મા એક દિવસ પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે, પામર પરમ બની જાય છે, અપૂર્ણ પૂર્ણ બની જાય છે. પૂર્ણાનન્દ, સચ્ચિદાનન્દ, આનન્દધન, નિરંજન-નિરાકાર, અવિનાશી, અક્ષયસ્થિતિનો માલિક બની જાય છે.

તીર્થંકર બનવાની પ્રક્રિયા-

કારણસંયોગે કાર્ય નિર્માણ થાય છે, જગતમાં કોઈ ધર્મમાં ઈશ્વર-ભગવાન બનવાની પ્રક્રિયા-પદ્ધતિ બતાવવામાં આવી નથી. કારણ કે અવતારવાદ છે, અને બીજા ભગવાન બની શકતા જ નથી; માટે પ્રક્રિયા બતાવી જ નથી. એકમાત્ર જૈનધર્મે અરિહંત પરમાત્મા-ભગવાન તીર્થંકર બનવાની પ્રક્રિયા-પદ્ધતિ બતાવી છે.

તે માટે ગુણસ્થાનક ક્રમારોહની પ્રક્રિયા સમજવી પડે.

સમક્તિ ગુણઠાણે પરિણમ્યા, વળી વ્રતધર સંયમ સુખમ રમ્યા ।

વીશસ્થાનક વિધિએ તપ કરી, ઐસી ભાવદયા દિલમાં ધરી ॥

જો હોવે મુજ શક્તિ ઈસી, સવિ જીવ કરું શાસનરસી ।

શુચિરસ ઢલતે તિહાં બાંધતા, તીર્થંકર નામ નિકાચતા ॥

મિથ્યાત્વનો નાશ કરી આત્મા ચોથા ગુણસ્થાનકે ચઢી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાન બને છે. પછી ક્રમે આગળ વધતા ચારિત્રધર્મ અંગીકાર કરી સાધુ બને.

અને વીશસ્થાનક પદની વિધિપૂર્વક આરાધના કરે છે. અને અદ્ભુત તૈપશ્ચર્યા કરે છે. સાથે સાથે જગતના કલ્યાણની એવી ભાવદયાની ભાવના ભાવે છે-‘આ જગત આખું દુઃખમય છે. આટલા જીવો દુઃખમાં રોળાય છે. હું સર્વ જીવોને જિનશાસનના રાગી બનાવું, ઘર્મી બનાવું, પાપ કરતાં બચાવું. સર્વ જીવોને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવું.’ આવી પવિત્ર પરમાર્થની સર્વ કલ્યાણની ભાવના ભાવતા ભાવતા આત્મા તીર્થંકર નામકર્મ બાંધે છે. અને ત્રીજા ભવે નિશ્ચયે તીર્થંકર બને છે.

આજે આપણે આપણી ભાવનાનો વિચાર કરીએ-શું આપણને પણ સર્વ કલ્યાણની ભાવના આવે છે કે પછી-

“સ્વમંગલમાંગલ્યં, સ્વકલ્યાણકારણમ્” નો વિચાર આવે છે ? સ્વ = મારું મંગલ થજો. સ્વ = મારું કલ્યાણ થજો.

નહીં, આ સ્વાર્થવૃત્તિ છે. આ સ્વાર્થવૃત્તિની ભાવનાથી પરમાત્મા ક્યારેય પણ નથી બનાતું. તે માટે સ્વાર્થવૃત્તિ તજી નિઃસ્વાર્થ બનવું પડશે, અને નિસ્વાર્થ જ નહીં પરમાર્થી બનવું પડશે તો પરમાત્મા બની શકાશે, માટે ‘સ્વ’ના બદલે સર્વના કલ્યાણની ભાવના ભાવવાનું કહ્યું છે.

“સર્વમંગલમાંગલ્યં, સર્વકલ્યાણકારણમ્”

‘સર્વનું મંગલ અને સર્વનું કલ્યાણ થાઓ’-એવી ભાવના રાખવી જ પડશે તો જ તીર્થંકર બની શકાશે.

પરન્તુ આપણી મનોવૃત્તિ બહુ જ હલકી છે. દેરાણી જેઠાણી જેવી ઈર્ષ્યા-દ્રષ્ટિથી ભરેલી છે.

દેરાણીએ ઈષ્ટદેવની સાધના કરી માંગણી કરી કે ‘હે દેવ ! તમે જેઠાણીને જે આપો એના કરતાં મને ડબલ (બમણું) આપજો.’ ‘સારું’ કહી દેવ અદશ્ય થયા. જેઠાણીને ખબર પડી. ચુકિત સાધી. અરે ! મારા કરતાં દેરાણી વધુ સુખી-સંપન્ન બને કેમ ?

‘હે દેવ ! આજે મારી માંગણી એવી છે કે મારી એક આંખ ફોડી નાખ.’ એટલે મનમાં તો હતું જ કે મારી તો એક જ આંખ જશે, પણ દેરાણીની તો બન્ને જશેને ? મારી એક જાંઘ એનું મને દુઃખ નથી, પરન્તુ દેરાણીની બે આંખો જાંઘ એમાં હું રાજ છું. એમ જ થયું. હાય ! આ કેવી ઈર્ષ્યા-દ્વેષની મનોવૃત્તિ. હવે જ્યાં આવી હલકી મનોવૃત્તિ હોય ત્યાં ક્યાંથી ઉચ્ચભાવના આવે ? મારા પાડોશી કરતાં પણ મને પહેલાં મળો એવી મારી ભાવના છે. પરન્તુ તીર્થંકર નામકર્મ એમ ને એમ એવી ભાવનામાં નથી બંધાતું.

તીર્થંકર નામકર્મ-

“તિત્થેણ તિહુઅણસ્સ વિ, પુજ્ઞો સે ઉદઓ કેવલિણો”

સવિજ્ઞાનના કલ્યાણની ભાવનાથી પૂર્વના ત્રીજા ભવે નિકાશિત કરેલ તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયે તીર્થંકર પદ પ્રાપ્ત થાય છે, આત્મા તીર્થંકર બને છે. પરન્તુ આ તીર્થંકર નામકર્મનો રસોદય તો કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી જ થાય છે. દેવતાઓ આવે છે. સમવસરણના ત્રણ ગઢની રચના થાય છે. - પ્રભુ દેશના આપે છે. દેશના નિષ્ફલ જતી નથી. ત્રણે ભુવન-લોકના દેવી-દેવતાઓ, મનુષ્યો, નર-નારીઓ, તિર્થંક પશુ-પક્ષીઓ, દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર-ઈન્દ્રાદિ સર્વ માને છે, પૂજે છે. આ બધું તીર્થંકર નામકર્મની પુણ્યાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રેણિક જેવા મહારાજાએ, સુલસા જેવી પરમ શ્રાવિકાએ અને રાવણ જેવા વિદ્યાધરે પણ તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું છે. અને આવતે ભવે તીર્થંકર બનશે.

★ મહારાજા શ્રેણિક આવતી ચોવીશીમાં પદ્મનાભસ્વામી નામે પ્રથમ તીર્થંકર બનશે.

★ રાવણ જેવો આત્મા મહાવિદેહમાં તીર્થંકર બની મોક્ષે જશે.

★ મહારાજા શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ પણ આવતી ચોવીશીમાં શ્રીઅમમસ્વામી નામે તીર્થંકર બનશે.

★ સુલસા, રેવતિ જેવી શ્રાવિકાઓ, કાકા સુપાર્શ્વ, ઉદાયિ જેવા રાજાઓ વગેરે પણ તીર્થંકર બની મોક્ષે જશે.

રાવણ-મંદોદરીની જિનભક્તિ-

યદ્યપિ રાવણને ખરાબ ચિતરવામાં આવ્યો છે. તે ખરાબ હતો, એમ ઇતિહાસકારો લખે છે.

જરૂર ખરાબ ! પણ ખરાબ કોણ ? વ્યક્તિ કે વ્યક્તિની દૃષ્ટિ ? વ્યક્તિ ક્યારેય પણ ખરાબ નથી હોતી. અને જન્મ-જાત બધા જ કંઈ સારા પણ નથી હોતા. સારી કે ખરાબ તો માનવની દૃષ્ટિ કે વૃત્તિ હોય છે ભલે રાવણ સીતાને અશોકવાટિકામાં લઈ આવ્યો છે. તીવ્ર કામેચ્છા, ભોગેચ્છાને કારણે આતુર બન્યો છે, પરન્તુ પરાણે બળાત્કાર નહીં ! ખરાબ હોવા છતાં રાવણે સીતાની ઈચ્છાવિરુદ્ધ પરાણે બળાત્કાર કર્યો નથી.

એ જ રાવણ સ્વપત્ની મંદોદરી સાથે પરમાત્માની સ્તુતિ કરવા નીકળ્યો. અષ્ટાપદ પર્વતે રાવણ મંદોદરી સાથે નૃત્યભક્તિમાં જોડાયો, રાવણ વીણા વગાડે છે, જ્યારે મંદોદરી પ્રભુ આગળ નૃત્ય કરે છે.

નૃત્યભક્તિમાં એકાગ્રતા, તલ્લીનતા, તન્મયતા, તદાકારતા સર્જવા માંડી. ભક્તિમાં રાવણ તરબોળ બની ગયો હતો. મંદોદરી પણ નૃત્યભક્તિમાં બધું જ ભાન-ભૂલી જઈને માત્ર પરમાત્માની ભક્તિમાં લીન બની-એકરસ બનીને ભક્તિ કરવા લાગ્યા. ત્યાં તો આશ્ચર્ય, રાવણના હાથમાંની વીણાનો તાર તૂટી ગયો. તાર તૂટતાં જ રાવણે વિચાર કર્યો, હવે શું કરીશું ? મંદોદરીના શ્રેષ્ઠ નૃત્યની ભક્તિમાં ખલેલ તો ન જ

પહોંચવી જોઈએ. તુરંત નિર્ણય લીધો અને રાવણે પગમાંથી નસ ચોંચી કાઢીને વીણામાં સાથે જોડી દિધી, ભકિત અખંડ રહી. સુંદરભાવોની સિદ્ધિ થવા લાગી. અને પરમાત્માની આવી અદ્ભુત ભકિત વડે રાવણે તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચિત કર્યું. અને રાવણનો જીવ પણ તીર્થંકરપદ પામી મહાવિદેહક્ષેત્રમાંથી મોક્ષ પામશે.

મહાસતી સુલસા શ્રાવિકા-

નાગસારથિની ધર્મપત્ની સુલસા શ્રાવિકા કેવી ધર્મિષ્ઠ અને અડગ શ્રદ્ધાલુ શ્રાવિકા ! પરમાત્મા મહાવીરની પરમ ભકત અને સિદ્ધાંતમાં દૃઢ વિશ્વાસુ, પતિ-પત્નીના વર્ષોના દામ્પત્ય જીવનના ફળસ્વરૂપે સંતાન-પ્રાપ્તિના મનોરથો પૂર્ણ ન થયા. તેથી નાગસારથિ પતિનું મન ચિંતાગ્રસ્ત દુઃખી રહેતું હતું. પતિ-‘અરે સુલસા ! તું કંઈ એવું કર. દેવ-દેવીઓની માનતા રાખ, આખડી માન, જંતર-મંતર કંઈક કર કે જેથી સંતાનની ઈચ્છા પૂરી થાય ’ પત્ની-‘સ્વામીનાથ ! મારાથી આપના મનોરથો પૂર્ણ ન થતા હોય તો આપ બીજી પત્ની કરીને પણ આપના મનોરથો પૂર્ણ કરી શકો છો. પરંતુ હું તો વીતરાગ પરમાત્મા સિવાય અન્ય રાગી-દ્વેષી દેવદેવીઓને માનવાની નથી. કોઈ પણ સંજોગોમાં હું એ મિથ્યા માર્ગે જવાની નથી. જે છે તે વીતરાગનો જ માર્ગ સાચો છે. ધર્મ પણ વીતરાગનો અને પરમાત્મા પણ વીતરાગી ! બસ, હું તો મારા ધર્મમાં જ વધુ આરાધના કરીશ...એમ કહી સુલસા આચંબિલની તપશ્ચર્યા તેમ જ શ્રી જિનેશ્વર પરમાત્માની ભકિત વધુ ને વધુ કરવા લાગી. પ્રભુભકિતથી પ્રસન્ન થઈ કોઈ દેવે પ્રગટ થઈ દેવી ગુટિકા આપી. અને તેના સેવનથી સુલસાએ ૩૨ પુત્રો પ્રાપ્ત કર્યા.

વર્ષોથી ઈચ્છા પૂરી નહોતી થતી. તે જિનભક્તિથી ફળી. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે શ્રેણિક અને ચેડા મહારાજના યુદ્ધમાં આ બત્રીસે પુત્રો મૃત્યુ પામ્યા. અને આ સમાચાર શ્રેણિકના મુખે જ સુલસાને મળ્યા.

જરૂર, આપણા જેવાને ૧ પુત્રના મૃત્યુના સમાચારથી પણ પારાવાર આઘાત લાગે. પરંતુ સુલસા તો આ સમાચાર સાંભળીને પણ એટલી જ સ્તબ્ધ અને શાન્ત હતી. એ પરમાત્મા ની ભકિતમાં એટલી દૃઢ રહી જે ભાવિ-ભાવ બનવાનું હતું તે બન્યું.

અડગ ધર્મશ્રદ્ધામાં સ્થિર રહેલી સુલસાની પરીક્ષા તો અંબડ પરિવ્રા જકે પણ ખૂબ કરી છતાં પણ સુલસા ચલિત ન થઈ.

આ જ સુલસા શ્રાવિકાએ દૃઢશ્રદ્ધાના બળે સર્વ જીવરાશિના કલ્યાણની ભાવનાથી તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. અને આવતી ચોવીસીમાં તે તીર્થંકર બનવાની.

પરમાત્મા મહાવીરના કાળમાં એવા તો નવ પુણ્યાત્માઓએ તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું છે, જે આગામી ચોવીસીમાં તીર્થંકર બનશે.

★ મહારાજ શ્રેણિકે પણ સમ્યક્શ્રદ્ધાના બળે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું છે. તેઓ પણ આગામી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી “પદ્મનભસ્વામી” તરીકે થશે.

★ મહારાજ શ્રીકૃષ્ણે પણ તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચિત કર્યું છે. અને આવતી ચોવીશીમાં તેઓ બારમા ‘અમમસ્વામી’ નામે તીર્થંકર થઈને મોક્ષે જશે.

★ ધન સાર્થવાહના ભવમાં બોધિબીજ પામી, અગ્યારમા ભવમાં તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચિત કરી તેરમા ભવે શ્રી ‘ઋષભદેવ’ ભગવાન થયા.

★ મરુભૂતિના ભવમાં બોધિબીજ પામી, આઠમા ચક્રવર્તીના ભવમાં તીર્થંકર નામકર્મ બાંધી દશમા ભવે તો ‘પાર્શ્વનાથ’ ભગવાન બન્યા.

૧૧૮૦૬૪૫ માસક્ષમણ-

પરમાત્મા મહાવીર પ્રભુ નયસારના પ્રથમભવે જંગલમાં મુનિમહાત્માને પડિલાભી બોધિબીજ પામ્યા. અને ક્રમશઃ વિકાસની દિશા સાધી. પચ્ચીસમો ભવ નંદન રાજર્ષિ તરીકે થયો. ૨૫ લાખ વર્ષનું આયુષ્ય અને તેમાં પણ ૨૪ લાખ વર્ષ તો સંસારમાં ચાલ્યાં ગયાં. શેષ ૧ લાખ વર્ષ રહેતા દીક્ષા અંગીકાર કરી માસક્ષમણના પારણે માંસક્ષમણની ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી. વીશસ્થાનક પદની આરાધના શરૂ થઈ અને ૧ લાખ વર્ષના શેષ આયુષ્યમાં ૧૧૮૦૬૪૫ માસક્ષમણ કર્યા. અને સર્વ જીવોના કલ્યાણની ભાવનાથી તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચિત કર્યું અને સત્તાવીશમાં ભવે ભગવાન મહાવીર બન્યા.

નિર્માણ નામકર્મ-

શરીરરચના કરતી વખતે કયા અંગને કયાં ગોઠવવું વગેરે વિભાગ નિર્માણ નામ કર્મના છે. આ કર્મ ચિત્રકાર જેવું કામ કરે છે. અને દરેક અંગોને વ્યવસ્થિત રીતે પોતપોતાના સ્થાને ગોઠવે છે. જેમ સુથાર મહેલમાં યોગ્યસ્થાને દ્વારાદિ ગોઠવે છે, જેમ શિલ્પી મૂર્તિ કે પૂતળીના અવયવો યોગ્યસ્થાને ગોઠવે છે તેવું કામ આ કર્મ કરે છે.

નહીં તો પછી આંખ કપાળ ઉપર અને કાન ડોક ઉપર અને નાક ખભા ઉપર, આવી રીતે જો અવ્યવસ્થિત અલગ અલગ ગોઠવાયા હોત તો કેવું લાગત ? માટે આ કર્મ વ્યવસ્થિતપણે આંખાદિ અંગોપાંગોને યોગ્યસ્થાને ગોઠવે છે. ત્યારે આપણું મુખાદિ શરીર સુવ્યવસ્થિત સુંદર શોભે છે.

ઉંપઘાત નામકર્મ-

કોઈને ૬ આંગળી હોય છે, તો ઘણાને ૪ આંગળી હોય છે. જેથી ખાતાં-પીતાં કે લખતાં વગેરે કાર્યમાં તકલીફ અનુભવવી પડે છે. ઘણી વખત આપણું પેટ એટલું મોટું વધેલું હોય છે કે ખમાસમણાં દેવાં હોય તો પણ તકલીફ. શરીરના ઘણા અવયવો જે ઓછા-વધારે હોય જેથી આપણને પોતાને જ તકલીફ અનુભવવી પડે છે. દા.ત. ઘણાંના દાંત હોઠની બહાર રહે છે. જેથી ખાવા-બોલવામાં તકલીફ અનુભવવી પડે છે. એવા

જ લંબિકા - એટલે પડજીભી, રસોલી, મસો, હરસ, ચોરદાંડ, ફેમાંગળી; કે ચાર આંગળી વગેરે હીનાધિક અંગોપાંગ આદિ; જેનાથી પોતાને ઉપધાત સહન કરવો પડે છે તે છે-ઉપધાત નામકર્મ. આ પ્રમાણે ૮ પ્રત્યેક પ્રકૃતિનો વિભાગ પૂરો થાય છે. હવે થોડી પ્રતિદ્વન્દિ પ્રકૃતિઓ છે, જે પુણ્ય-પાપાનુસાર દરેકને શુભ-અશુભરૂપે મળે છે અને જેના કારણે જીવને સુખી-દુઃખી થવું પડે છે, પુણ્યશાળી અને પાપપ્રકૃતિવાળા તરીકે ગણતરી થાય છે. જે આપણા જીવનવ્યવહારમાં, શરીરપ્રાપ્તિ વગેરેમાં ભાગ ભજવે છે એવી પ્રકૃતિઓ છે તેમાં ૧૦-૧૦ના બે વિભાગ છે. એકને ત્રસ દશક=અર્થાત ત્રસાદિ ૧૦ પ્રકૃતિઓ કહીએ છીએ, જે શુભ છે, અને એનાથી વિપરીત બીજી દશ છે, જેને સ્થાવરદશક ૧૦ સ્થાવરાદિની કહીએ છીએ. આ પહેલાંથી સાવ વીપરીત-ઉલટી છે, પાપકારી અશુભ પ્રકૃતિઓ છે, જેના ઉદયે જીવને બધું અશુભ જ મળે છે.

ત્રસ દશકની પ્રકૃતિઓ

સ્થાવર દશકની પ્રકૃતિઓ

૧ ત્રસ નામકર્મ

૧ સ્થાવર નામકર્મ

૨ બાદર નામકર્મ

૨ સૂક્ષ્મ "

૩ પર્યાપ્ત "

૩ અપર્યાપ્ત "

૪ પ્રત્યેક "

૪ સાધારણ "

૫ સ્થિર "

૫ અસ્થિર "

૬ શુભ "

૬ અશુભ "

૭ સૌભગ્ય "

૭ દુભગ "(દૌભગ્ય)

૮ સુસ્વર "

૮ દુઃસ્વર "

૯ આદેય "

૯ અનાદેય "

૧૦ યશ "

૧૦ અપયશ "

આ ત્રસદશક અને સ્થાવર દશકની ૨૦ પ્રકૃતિઓના ઉદયવાળા જીવો વ્યવહારમાં-સંસારમાં રોજ દેખાય છે. ખરેખર ! કર્મની અદ્ભુત વિચિત્રતાનો આ સંસાર દેખાય છે. આખો સંસાર કર્મમય જ હોય છે. સંસારી જીવમાત્ર કર્માધીન હોય છે અને પોતપોતાના શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે સુખી-દુઃખી થતા હોય છે. જે શુભ કે અશુભ કર્મ બાંધ્યાં હોય તે પ્રમાણે બધું સારું-ખરાબ પ્રાપ્ત થાય છે.

નામકર્મબંધનાં કારણો

સરલો અગારવિહો, સુહનામં અન્નહા અસુહં ॥

સૂરજ સ્વભાવી. માયા અને કપટવૃત્તિરહિત તથા ત્રણેય પ્રકારના રસ, ઋદ્ધિ અને શાતાગારવરહિત સ્વભાવવાળા જીવો-નામકર્મમાં શુભ નામકર્મની પ્રકૃતિઓ બાંધે. જ્યારે એનાથી વિપરીત અર્થાત્ માયાવી-કપટી, ખરાબ સ્વભાવવાળો અને ત્રણે ગારવના સ્વભાવવાળો જીવ અશુભ નામકર્મની પ્રકૃતિઓ બાંધે છે.

૧. ત્રસનામકર્મ : સંસારી જીવો મુખ્ય બે પ્રકારે છે. ત્રસ અને સ્થાવર. આ બે પ્રકારોમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્રસ=એટલે પીડા-દુઃખાદિ. આગ લાગવી, પાણીના પૂરનો પ્રકોપ, તડકો આદિ સહન ન થતાં જે જીવો છાયામાં ચાલ્યા જાય...અર્થાત્ દુઃખથી બચવા સ્થાનાન્તર કરીને જઈ શકે તેવા જીવોને ત્રસ જીવો કહીએ છીએ. બેઈન્દ્રિયવાળા-અજ્ઞસિયા વગેરે તેઈન્દ્રિયવાળા કીડી, મંકોડા, જૂ, માંકડ વગેરે, ચઠિરિન્દ્રિયવાળા-માખી-મચ્છર વગેરે, તેમ પંચેન્દ્રિયવાળા-દેવ, મનુષ્ય, નારકી અને તિર્યંક પશુ પક્ષી વગેરે. આ બધા જીવો ત્રસ કહેવાય છે. જેમણે આ ત્રસનામકર્મ બાંધ્યું હોય તે ત્રસજીવો. બહુ સારું કહેવાય કે સંસારમાં દુઃખથી બચવા યોગ્ય કાયા મળી છે. તે પુણ્ય પ્રકૃતિ છે.

૨. બાદર નામકર્મ : જીવમાત્રને સંસારમાં શરીર ધારણ કરીને જ રહેવું પડે છે. તેમાં શરીર પણ બે પ્રકારનાં છે, આકારની દૃષ્ટિ એ એક તો વ્યક્ત-દેખાય એવા મોટા-સ્થૂલ શરીરો હોય છે તે. જે શરીર મોટું હોય આંખે દેખી શકાય એવું હોય તો સારું. બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિયાદિના શરીરો મોટા સ્થૂલ સારા હોય છે. તે આ બાદર નામકર્મના કારણે મળે છે.

૩. પર્યાપ્ત નામકર્મ : આહાર-શરીર-

૧. સ્થાવર નામકર્મ : ત્રસનામકર્મથી સંપૂર્ણ વિપરીત સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે. સ્થાવર=એટલે સ્થિર. ગમે તેવી આગ લાગી હોય, પાણીનો પ્રકોપ, અથવા તડકા આદિ કોઈ પણ દુઃખથી બચવા સ્થાનાન્તર કરીને જઈ ન શકે તે સ્થાવર જીવો. સ્થાવર જીવો સર્વ એકેન્દ્રિય જ હોય છે. પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેલિકાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાયમાં ઝાડ-પાન વગેરે. ગમે તેવો સખત તડકો પણ હોય કે આગ લાગી હોય તો ઝાડ ક્યાં જઈ શકે ? હાલી-ચાલી તો શકે જ નહીં. આખી જિન્દગી એમને એમ તડકા-છાયા, ઠંડી-ગરમી, વરસાદમાં ઊભા જ રહેવું, સહન કરવું વગેરે. અને અશુભ નામકર્મ તરીકે આ સ્થાવરપણું મળ્યું છે. આ પાપની પ્રકૃતિ છે. એ જીવોને સ્થાવર નામકર્મના કારણે સ્થાવરપણું મળ્યું છે.

૨. સૂક્ષ્મ નામકર્મ : બાદરથી તદ્દન વિપરીત આ સૂક્ષ્મ નામકર્મ પ્રમાણે જીવોને શરીર સૂક્ષ્મ મળે. આંખે દેખાય પણ નહીં એવું સૂક્ષ્મ, નાનું શરીર મળે “અણંતાણં તણુ એગા સાહારણા તે ઉ ॥ - પૃથ્વીકાય, અપકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ જીવો ચૌદે રાજલોકમાં સર્વત્ર હોય છે. તેમની કાયા આંખે દેખી પણ ન શકાય એવી હોય છે.

ઈન્દ્રિય-આસોઆસ, ભાષા અને મન આ છએને બનાવ માટે ઉત્પત્તિસ્થાને જીવ તે તે વર્ગજાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની અને પરિણામવાવાની જે શક્તિવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે તે આ 'પર્યામનામકર્મ'ના કારણે મળે છે. નહીંતર ન મળે. જેના થકી જીવ સ્વયોગ્ય આ છએ પર્યામિ પૂરી કરી શકે તે આ પર્યામ નામકર્મને આભારી છે. જીવ પૂરી કરીને રહી શકે છે માટે આ શુભ પુણ્યની સારી પ્રકૃતિ છે.

૪. પ્રત્યેકનામકર્મ : Jain Biology
અને તેમાં પણ Jain Botony અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. ગહન છે અને કેવલિપ્રરૂપિત હોવાથી સંપૂર્ણ છે.

જે જીવો ઉત્પત્તિસ્થાને રહેવા યોગ્ય શરીરની રચના કરે છે. તેમાં પણ એક જીવને રહેવા એકલાને આખું સંપૂર્ણ સારું શરીર મળે તે જીવોને 'પ્રત્યેક' ના વિભાગમાં લઈ જઈએ છીએ. પ્રતિ+એક. દરેક શરીરે એક જીવ. એક શરીરમાં એકલા આત્માને સ્વતંત્રપણે સારી રીતે રહેવા તો મળે છે, તે પણ બહુ સારી વાત છે. શુભ પુણ્ય પ્રકૃતિ છે. પરંતુ એ બધું આ પ્રત્યેક-નામકર્મને આભારી છે. આપણે તો બધા જ ખરા, પરંતુ ચીકુ, મોસંબી, સફરજન વગેરેમાં એક બીજમાં એક જીવ, ઘઉં, ચણા, મગ વગેરેમાં એક જીવ હોય છે.

"एग सरिरे एगो जीवो जैसि तु ते य पत्तेया"- એક શરીરમાં સ્વતંત્ર એક જીવ હોય તે પ્રત્યેક.

આંગળીના અચ્છંદ્યત્તમા ભાગ જેટલું નાનું શરીર હોય છે.

૩. અપર્યામ નામકર્મ: આહાર (પોષણ), શરીર ઈન્દ્રિયો તથા ભાષા અને વિચાર યોગ્ય મન:શક્તિ જે જીવો પૂરી બનાવી નથી શકતા. જીવવા-રહેવા માટે આ છએની પૂરેપૂરી જરૂરિયાત છે, પરંતુ આ છએ પર્યામિઓ પૂરી બનાવી ન શકે અને વયમાં જ મૃત્યુને શરણે જતો રહે તે જીવ અપર્યામ જીવ કહેવાય. અને આ અપર્યામિપણું જીવને આ "અપર્યામ નામકર્મ" ના કારણે મળે છે આ અશુભ પાપકર્મની પ્રકૃતિ છે. શું થાય ! જીવને પર્યામિ બનાવ્યા પહેલાં જ આત્મા જવું પડે છે.

૪. સાધારણ નામકર્મ:

જૈન વનસ્પતિવિજ્ઞાનમાં અદ્ભુત વાત જણાવી છે. અને કર્મ વિજ્ઞાન સ્પષ્ટ કરે છે કે વનસ્પતિક્રાયમાં જીવ તો છે જ. પરંતુ કાંદા-બટાટા-લસણ-ગાજર વગેરે એવા વનસ્પતિના જીવો છે, જેમાં એક શરીરમાં અનન્તા જીવો છે એટલે તે સાધારણ કહેવાય છે. સાધારણ એટલે અનન્તા જીવોને રહેવા માટે શરીર એક જ.

વિચાર કરવા જેવું છે. અનન્તા જીવો એક સાથે નાના શરીરમાં ભેગા રહે, સાથે જ જીવવાનું, સાથે જ આસ, આહાર લેવાનું અને એક સાથે જ મરવાનું, પાણી પૂરી કે ભેળપૂરી ખાતાં તેમાં પણ જે ફળાગાવેલા મગ કે

પ. સ્થિર નામકર્મ : શરીર રચના તો થઈ પરંતુ શરીરમાં પણ હાડકાં, દાંત વગેરે અવયવોને મજબૂત રાખવા, હલવા ન દેવા, દાંતાદિ મજબૂત સ્થિર રહે છે તેની પાછળ પણ કામ કરનાર આ 'સ્થિરનામકર્મ' છે. બહુ સારી પુણ્યપ્રકૃતિ છે કે ગમે તે ખાવા છતાં પણ હાડકાં દાંત મજબૂત સ્થિર છે. હાલતા-ચાલતા નથી. નહીં તો ખવાય કેવી રીતે ?

ક. શુભ નામકર્મ : શરીરાદિથી આપણી શોભા છે ગમે તેટલું શરીર શણગારીએ પરંતુ શરીરના પોતાના અવયવો સારા સુંદર સુડોળ સપ્રમાણ હોય તો શોભે તો જ રૂપ-સૌંદર્ય અને લાવણ્ય વધે અને માનવ શોભા પામે એટલે નાભિ ઉપરના સર્વ અવયવો સારા, સુંદર આકારવાળા શુભ મળે તે બધું આ શુભ નામ કર્મને આભારી છે. એટલે આ શુભ નામકર્મ શરીરની શુભતામાં શોભામાં કારણભૂત છે. મસ્તકાદિ અંગો-અવયવો શુભ મનોહર, સારા-સુંદર હોય તેમાં આ શુભ નામકર્મ ભાગ લેજો છે. માટે આ પુણ્ય પ્રકૃતિ છે.

ગ. સુભગ એટલે સૌભાગ્યનામકર્મ : સર્વેને અ.સૌ. એટલે અખંડ સૌભાગ્યવંતી લખવું ગમે છે. દિવાળીએ ચોપડામાં લખીએ છીએ- 'કયવન્ના શેઠનું સૌભાગ્ય હોજો'. તે છે આ નામકર્મ, જેના કારણે જીવને સૌભાગ્યપણું પ્રાપ્ત થાય. જેના કારણે જીવ સર્વલોકોને પ્રિય-ઈષ્ટ, મનોહારી લાગે. ચાર માણસો વચ્ચે જતાં જ લોકોને ગમે, બોલાવે માન આપે વગેરે બધું જ

ચણા આવે છે તેમાં ફૂટેલા અંકુરા જેટલા અંકુરા જેટલા નાના શરીરમાં પણ અનન્ટા જીવો ભેગા સાથે રહે છે. તે આ સાધારણ નામકર્મનો ઉદ્ય છે.

આ છે જે ન વિજ્ઞાનની ઝીણવટભરી દષ્ટિ. સાધારણપણું બહુ જ દુઃખદાયી હોય છે. એટલે આ અશુભ પાપની પ્રકૃતિ છે.

પ. સ્થિર નામકર્મ : આ સ્થિરનું વિપરીત અસ્થિર નામકર્મ છે. શરીરના અવયવો હાડકાં દાંત વગેરેની મજબૂતી સ્થિરતા ન રહે તે આ કર્મનું કારણ છે. ખાતાં દાંત હાલે-દાંત વહેલા પડી જાય વગેરે આ કર્મના કારણે છે. એટલે આને પાપપ્રકૃતિ ગણવામાં આવી છે.

ક. અશુભ નામકર્મ : શુભ નામકર્મથી તદ્દન વિપરીત આ અશુભનામકર્મ છે મનુષ્યના નાભિ ઉપરના મસ્તકાદિ અંગો અવયવો વગેરે સુંદર, મનોહર, પ્રિય ન હોય. જેનાથી શરીરની શોભા ન વધતી હોય તે અશુભ નામકર્મના કારણે છે. ભલે ને ગમે તેટલા સૌંદર્ય પ્રસાધનો વાપરવામાં આવે અથવા દાગીનાઓ પહેરવામાં આવે તો પણ રૂપ-લાવણ્ય શોભા નથી વધતી, તેમાં આ કર્મ કારણભૂત છે. આ અશુભ હોવાથી પાપકર્મની પ્રકૃતિ તરીકે ઓળખાય છે.

ગ. દુર્ભગ એટલે દૌર્ભાગ્ય નામકર્મ : અ.સૌ. = અખંડ સૌભાગ્યપણું ન ટકવા દે, સૌભાગ્યપણું ચાલ્યું જાય, દુઃખમાં

સૌભાગ્ય આ સુભગ નામકર્મના કારણે છે. આ સારી રીતે શુભ પુણ્યપ્રકૃતિ છે.

૮. સુસ્વર નામકર્મ :

માનવજીવનનો વ્યવહાર વાચાપ્રધાન છે. બોલવા-ચાલવા-નો વ્યવહાર મુખ્ય છે. બોલવા, ગાવા વગેરેમાં, કંઠ સારો જોઈએ સારો કંઠ હોય તો સારી રીતે મીઠા-મધુર ધ્વનિમાં કોયલની જેમ ગાઈ શકાય, જેથી શ્રોતાઓને ડોલાવી શકાય, આનંદ-વિભોર કરી શકાય, ખૂબ સુંદર-મીઠો-મધુર કંઠ-રાગ આ સુસ્વર નામકર્મના કારણે મળે છે. ઘણા લોકો ગવૈયા તરીકે માત્ર કંઠની મધુરતા ઉપર જ આજીવિકા ચલાવે છે કારણ કંઠ સારો છે, સારી રીતે ગાઈ શકે છે. એટલે સાંભળનારાને ગમવાથી પૈસા આપે છે. ભકિતમાં, ગાનમાં કંઠની મધુરતા તો પહેલા જોઈએ. તે આ કર્મના કારણે મળે છે. આ શુભ પુણ્યપ્રકૃતિ છે.

૯. આદેય નામકર્મ : કંઠના રાગ કરતાં પણ આ જુદી વાત છે. માત્ર કંઠ કે રાગ જ બીજાને પ્રિય હોય એટલું જ નહીં પરંતુ એનું વચન કોઈ ઉથાપે નહીં. એના બોલવા પ્રમાણે સાંભળનાર તરત અમલ કરે, એની આજ્ઞા માને, એનું વચન માન્ય રાખે. તે છે આદેય નામકર્મ. જેનાથી બોલનારનો પ્રભાવ પડે, અસર પડે, એવી કોઈ આદેય નામકર્મવાળી વ્યક્તિ હોય જેનું બધા માનતા હોય છે. તેથી આ પુણ્યપ્રકૃતિ છે. ઑર્ડર ખાલી ન જાય.

દિવસો કાઢવાપડે, કોઈને પણ તે વ્યક્તિ પ્રિય ન હોય, દેખે ન ગમે, તે આ દુર્ભગ નામકર્મનો ઉદય સમજવો. જેના કારણે જીવ સર્વ લોકોને ઈષ્ટ પ્રિય ગમે તેવો ન હોય તે દૌર્ભાગ્યપણું કહેવાય. આ ખરાબ અશુભ પાપપ્રકૃતિ છે.

૮. દુઃસ્વર નામકર્મ : ઘણાં લોકોના ગળા ખરાબ હોય છે, સાદ બેસી ગયેલો છે, સારી રીતે બોલી પણ ન શકે, અવાજ-ધ્વનિ પણ કણપ્રિય ન હોય, બોલે તો સાંભળનારને ન ગમે, સાંભળનાર કંટાળીને બંધ કરાવે-‘ભાઈ, બસ કરો, હવે બંધ કરો, માથું દુઃખશે’.....

સાવ જ ભેંસાસુર રાગ હોય ગયેડા જેવો કર્કશ ઘોઘરો અવાજ નીકળે તે આ દુઃસ્વર નામકર્મનો ઉદય સમજવો. કંઠના રાગ ઉપર તો જીવન છે. એથી તો કોઈને ગમે અને કોઈને ન ગમે.

દુઃસ્વર નામકર્મથી કંઠ મીઠો મધુર સારો ન મળે, સાંતું ગાઈ ન શકાય. તેથી આ પાપકર્મની અશુભ પ્રકૃતિ છે.

૯. અનાદેય નામકર્મ :

આ પાપ પ્રકૃતિ છે. પિતા પુત્રને ગમે તેટલી શિખામણ આપે, આજ્ઞા કરે; પરંતુ પુત્ર માને જ નહીં, સ્વીકારે જ નહીં. પિતાની પુત્ર ઉપર કોઈ અસર જ ન થાય. પિતાની વાણીનો પ્રભાવ જ ન પડે, તે છે પિતાનું અનોદય નામકર્મ.

જેનું યુક્તિ સંગત વચન, સાચી વાત, યોગ્ય સલાહ પણ

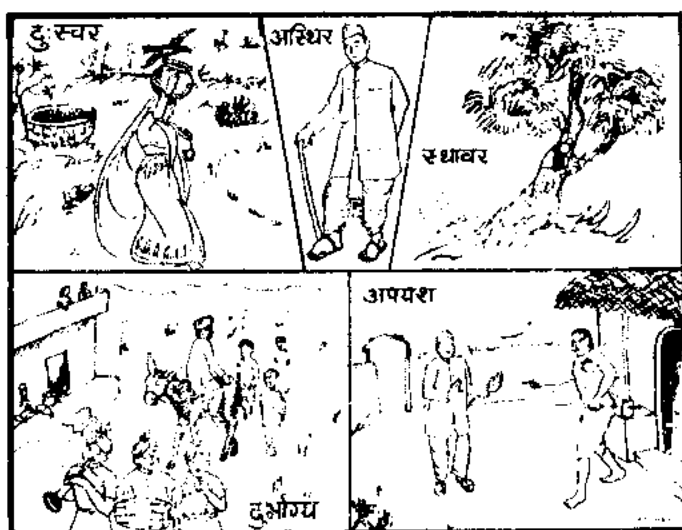
૧૦. યશ નામકર્મ : જો કર્મના આધિભાવથી યશકીર્તિ પ્રસરે, ગુણોત્કીર્તન થાય, લોકો પ્રશંસા કરે, લોકોમાં પ્રખ્યાતિ પામે, બધામાં પ્રસિદ્ધિ પામે, પ્રશંસાપાત્ર બનાવનાર-આ "યશ નામકર્મ છે."

ઘણા લોકોને સુંદર યશરેખા હોય છે. જેથી કોઈ પણ કાર્ય માં સફળતા મળે છે, યશ-કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એનું નામ વધે છે, એનું નામ લોકો યાદ કરે છે, ગૌરવથી એનું નામ લે છે.

દાનાદિ કરવાથી પણ યશકીર્તિ-મોટાઈ મળે છે. તે આ કર્મને

સામાવાળો ન માને, તે છે અનાદેય નામકર્મ. પાંચ માણસ કે સભાની તો ક્યાં વાત ? પોતાના કુટુંબમાં પુત્ર-પુત્રી-પત્ની-નોકર વગેરે કોઈ ન માને. ૧૦. અપયશ નામકર્મ: ઘણાને એવા અપયશ નામકર્મનો ઉદય હોય છે કે લોકો એમની ટીકા-નિંદા કરતા હોય છે. ચાર માણસો વચ્ચે એનું નામ પણ નથી ગમતું, એના માટે બે શબ્દ પણ કોઈ સારા બોલનાર નથી હોતા. તે આ અપયશ નામકર્મના કારણે બને છે.

ગમે તેટલી તનતોડ મહેનત પણ કરે, પૈસા ટકા પણ વાપરે, છતાં પણ યશ ન મળે તે ન જ મળે. એનું કાર્ય સારું છે છતાં લોકો વખાણે તો નહીં પણ ઉપરથી વખોડે. તે છે આ અપયશ નામકર્મ. આ અશુભ પાપની પ્રકૃતિ છે.

નામ કર્મમાં પુણ્ય-પાપ (શુભાશુભ) પ્રકૃતિના ભેદો

પુણ્ય પ્રકૃતિ	નામ કર્મની સર્વ પ્રકૃતિ	પાપ પ્રકૃતિ
દેવ + મનુષ્ય	૨ ૧ ગતિ	-- ૪ -- નરક ગતિ+તિર્યચ ગતિ
પંચેન્દ્રિય ભતિ	૧ ૨ ભતિ	-- ૫ -- ૧, ૨, ૩, ૪, (૪) ભતિ
સર્વ શરીર	૫ ૩ શરીર	-- ૫ --
ત્રણ શરીરના અંગોપાંગ	૩ ૪ અંગોપાંગ	-- ૩ --
સર્વ બંધન	૫ ૫ બંધન	-- ૫ --
સર્વ સંઘાતન	૫ ૬ સંઘાતન	-- ૫ --
વજ્ર ઋષભનારાય સંઘયાણ	૧ ૭ સંઘયાણ	-- ૬ -- ૧ સિવાયના ૫ સંઘયાણ
સમયતુરત્ત સંસ્થાન	૧ ૮ સંસ્થાન	-- ૬ -- ૧ સિવાયના ૫ સંઘયાણ
લાલ પીળો અને સફેદ	૩ ૯ વર્ણ	-- ૫ -- ૨ નીલો કાલો

મુગંધ	૧	૧૦ ગંધ	--૨	--૧ દુર્ગંધ
તૂરો, ખાટો અને મીઠો	૩	૧૧ રસ	--૫	--૨ તીખો અને કડવો રસ
લઘુ, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ	૪	૧૨ સ્પર્શ	--૮	--૪ ગુરૂ, કર્કસ, રુક્ષ અને શીત
દેવ-મનુષ્ય, આનુપૂર્વી	૨	૧૩ આનુપૂર્વી	--૪	--૨ તિર્યચ-નરકાનુપૂર્વી
શુભ વિહાયોગતિ	૧	૧૪ વહાયોગતિ	--૪	--૧ અશુભ વિહાયોગતિ
અગુરૂલઘુ, પરાધાત	૭	- ૮ પીડ પ્રકૃતિ -		--૧ ઉપધાત નામકર્મ
નિર્માણ, શ્વાસોચ્છવાસ,				
તિર્યકર, આતપ, ઉદ્યોત				
ત્રસ દશકની ૧૦ દશેષ		- ત્રસ દશકની ૧૦		-- સ્થાવરદશકની ૧૦ દશેષ
પ્રકૃતિઓ પુણ્ય પ્રકૃતિ છે.		સ્થાવર દશક		પ્રકૃતિઓ પાપકર્મની અશુભ

નામકર્મની જ શુભ કે અશુભ બાંધેલી પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ સંસારમાં સુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવો પુણ્ય કે પાપ અનુભવે છે.

ઊચ્ચ-નીચનાં ભેદ અને 'ગોત્રકર્મ'

ગોયં કમ્મં દુવિહં, ઉચ્ચં નીયં ચ આહિયં ।

ઉચ્ચં અદ્ધુવિહં હોદ્ધ, એવં નીયં પિ આહિયં ॥

પરમાત્મા શ્રીમહાવીરપ્રભુની અંતિમદેશના સ્વરૂપ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ક્રમપયડી અધ્યયનમાં ગોત્રકર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

ઉચ્ચગોત્રકર્મ અને નીચ ગોત્રકર્મ એમ ગોત્રકર્મ બે પ્રકારે છે, અને તેમાં પણ બન્ને આઠ આઠ પ્રકારની પ્રતિદ્વન્દિ પ્રકૃતિઓ છે. ઉચ્ચ ગોત્ર પણ વિશિષ્ટ-શુભ જાતિ-કુળાદિ પ્રકારે મળે છે અને એનાથી વિપરીત નીચ ગોત્રકર્મ ના ઉદયે એ જ જાતિકુળાદિ આઠ હીન પ્રકારે મળે છે. એવા પ્રકારના આ ગોત્રકર્મનો વિચાર હવે કરવામાં આવે છે.

અગુરુલઘુ ગુણ :

અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણવાળા એવા આત્માનો “અગુરુલઘુપણું” પણ એક ગુણ છે. ગુરુ એટલે=ભારે, મોટો અને લઘુ=એટલે હલકો, નાનો. આ હલકા ભારેપણું અને નાના-મોટા પણું એ તો જડપુદ્ગલ પદાર્થમાં જોવામાં આવે છે. પૌદ્ગલિક પદાર્થને વજનમાં માપીએ તો તે હલકો છે અથવા ભારે પણ છે. ઓછા વજનવાળી વસ્તુ કાગળ વગેરેને હલકી કહીએ છીએ અને સોનું-હીરા વગેરે વધારે વજનવાળી વસ્તુને ભારે કહીએ. છીએ તે જ પ્રમાણે વસ્તુ નાની મોટી પણ હોય છે. આકાર અને પ્રમાણમાં નાના-મોટાપણું હોય છે. આ કપડું નાનું છે, કાગળ નાનો છે અને આ કાગળ મોટો છે, આ કપડું મોટું છે, એવો વ્યવહાર થાય છે.

પરંતુ આત્મા માટે એવો વ્યવહાર થતો નથી. આત્મા હલકો અને ભારે પણ નથી, અને આત્મા નાનો કે મોટો પણ નથી. એટલા માટે અ+ગુરુ+લઘુ=ન તો ભારે કે ન તો હલકો, અને ન તો મોટો કે ન તો નાનો-અગુરુલઘુ કહ્યો.

અગુરુલઘુ સ્વભાવી એવા આત્માને પણ આ સંસારના વ્યવહારમાં આવવું પડ્યું કારણ કે દેહ ધારણ કર્યા વિના તો કંઈ જીવ સંસારમાં રહી શકતો જ નથી. દેહ વિનાનો આત્મા તો શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત કહેવાય છે. ત્યાં અગુરુલઘુ આદિ સર્વ ગુણો પ્રગટપણે રહે છે. ત્યારે સંસારમાં એ જ ગુણો આચ્છન્નપણે રહે છે, કર્મથી આવરાયેલા રહે છે. અને કર્મના કારણે જીવને સંસારમાં ભટકવું પડે છે-રખડવું પડે છે. સંસારના

ચક્રમાં જન્મ-મરણ ધારણ કરવા પડે છે. અને કર્મ આવ્યું એટલે દેહ અને સંસાર જન્મ-જરા-મરણ બધું જ આવ્યું.

દેહ ધારણ કર્યો એટલે પ્રાણ એ થાય કે દેહ ક્યાં ધારણ કર્યો ? ક્યાં જન્મ્યો ? ક્યાં દેશમાં ? ક્યાં કુળમાં ? કઈ જાતિમાં ? કોના ઘરે ? વગેરે પ્રશ્નો ઉદ્ભવવા સ્વાભાવિક છે કારણ કે સંસાર દેશ, જાતિ, કુળ વગેરે પ્રધાન છે અને તેના કારણે જ મનુષ્ય ઓળખાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે કયો દેશ, કઈ જાતિ, કયું કુળ વગેરે આ બધું નક્કી કર્યું કોણે ? આત્મા તો “અગુરુલઘુ” ગુણવાળો છે શું કોઈ ‘ઉપરવાળો’ છે ? શું કોઈ બીજો નિયન્તા કે વ્યવસ્થાપક છે ? શું કોઈ કુદરત નામની સત્તા છે ? કે પછી ઈશ્વરને માનવો કે કોને ?

જો કે પોતપોતાની મતિ-કલ્પના પ્રમાણે દરેકે અલગ અલગ કારણો માન્યાં છે. કોઈ ઉપરવાળા-ઈશ્વરને માને છે, કોઈ એને જ નિયન્તા કે વ્યવસ્થાપક માને છે, તો કોઈ કુદરત, નસીબ, ભાગ્ય વગેરે ઉપર ભરોસો મૂકે છે, પરંતુ બહુ સ્પષ્ટ અને તર્ક-યુક્તિ-સંગત વિચાર કરતાં આત્માનું પોતાનું બાંધેલું કર્મ જ એમાં મુખ્ય કારણરૂપે સ્પષ્ટ જણાય છે.

ગોત્રકર્મ- રાગ-દ્વેષાદિની પ્રવૃત્તિમાં રત એવા આત્માએ સ્વગુણરમણતાથી ભિન્ન બાહ્યવિભાવદશાની રમણતામાં પ્રવૃત્તિ કરી અને રાગ-દ્વેષાદિને વશ થઈ આત્માએ કર્મો ઉપાર્જન કર્યા અને આ જ કર્મોનાં આવરણો આત્માના તે તે ગુણોને આવરનારાં થયાં, ઢાંકનારાં થયાં. આજે તે ગુણો ઢંકાયેલા આચ્છન્ન પડ્યા છે. ગુણો પ્રગટ નથી, પરંતુ કર્મો પ્રગટ છે; કર્મકૃત ભાવો વ્યવહારમાં પ્રગટ છે.

તેવો જ આત્માનો “અગુરુલઘુ ગુણ” પણ એક ગુણ છે. અને આ ગુણ આવરણ જતાં આત્મા જે કર્મને આધીન બને છે તે “ગોત્રકર્મ” અને હવે ગોત્રકર્મથી આત્માનો વ્યવહાર ચાલવાનો. એટલે ગોત્રકર્મ આત્માને સંસારમાં કોઈ દેશ, કોઈ જાતિ, કોઈ કુળ-વંશ વગેરેમાં ધકેલશે. ત્યાં તેને જન્મ વગેરે ધારણ કરીને રહેવું પડશે, અને તે દેશ-કુળ-જાતિ લોકપૂજ્ય સારા મળ્યા તો “ઉચ્ચ” (શુભ) કહેવાશે અને લોકનિન્ધ, હલકા મળ્યા તો “નીચ” કહેવાશે. એટલા માટે ઉચ્ચ અને નીચ એવા કુળ-જાતિ વગેરેના કારણે આ કર્મનું નામ “ગોત્રકર્મ” પાડ્યું. ગોત્રકર્મ જ આત્માના આ “અગુરુલઘુ” ગુણને ઢાંકનાર-આવરનાર છે. અને તે જ આત્માને ઉચ્ચ કે નીચ હલકી કે સારી જાતિ કે કુળમાં લઈ જનાર છે.

કુંભકાર જેવું ગોત્રકર્મ :

ચક્ર-દંડ-સંયોગથી, ઘડતો ઘટ કુંભાર ।

ધી ભરિયો ઘટ એકમે, એકમે મદિરા છાર ॥

ઉચ્ચનીય ગોત્ર કરી, ભરિયો આ સંસાર ।

કર્મ દહન કરવા ભણી, પૂજા અષ્ટ પ્રકાર ॥

ગોત્રં દુહુચ્ચનીઅં કુલાલ ઇવ સુઘડ મુંભલાઈઅં ॥

કર્મગ્રંથકાર દેવેન્દ્રસૂરિ મહારાજ જણાવે છે કે જેમ એક

કુંભકાર (કુંભાર) સારા-ડિંચા, હલકા વગેરે ઘડાઓ બનાવે

છે. કોઈ ઘડા ઘી વગેરે ભરવામાં કામે આવે છે. કોઈ ઘડામાં સોનામહોર વગેરે ભરી 'અડ' તરીકે મૂકીએ છીએ, અને કોઈ ઘડામાં દાડ વગેરે ભરીને પણ રાખીએ છીએ. દાડ ભરવાલાયક અને ઘી, દૂધ વગેરે ભરવાલાયક તે વસ્તુ યોગ્ય જ ઘડા કુંભાર બનાવે છે. તે ઘડાઓની પ્રસિદ્ધિ પણ સંસારમાં તે કારણે જ થાય છે.

તે જ પ્રમાણે ગોત્રકર્મને કુંભારની ઉપમા આપી છે. આત્માને રૂપ, બળ, શ્રુત, કુળ, જાતિ વગેરે યોગ્ય સારા લોકપૂજ્ય અપાવવાં, અથવા આ જ કુળ, જાતિ, રૂપ, બળ વગેરે લોકનિન્દ્ય હલકાં અપાવવાં વગેરે કામ આ ગોત્રકર્મ કરે છે, અને તેથી જ આત્માની સાથે ઉચ્ચ-નીચનો વ્યવહાર થાય છે. માટે ઉચ્ચ અને નીચ એવા બે પ્રકારવાળું ગોત્રકર્મ કહ્યું.

ઘણી વખત સંસારમાં જોઈએ છીએ કે નિર્ધન રૂપ, બુદ્ધિ વગેરેથી હીન હોય તોપણ મનુષ્ય સારા કુળ વગેરે કારણોસર લોકમાં પ્રશંસા પામે છે, લોકમાન્ય-લોકપૂજ્ય બને છે, ગણાય છે, અને એનાથી વિપરીત ઘણી વખત ધનવાન સુરૂપ, બુદ્ધિશાળી વગેરે ગુણવાન પણ હલકાં કુળ-જાતિ વગેરે કારણે હલકો પડે છે હલકાઈ પામે છે; વિશિષ્ટ કુળના અભાવે નિંદાને પાત્ર બને છે. ઘડામાં જેમ મદિરા ન ભરી હોય તોપણ જેમ ઘડો નિંદાને પાત્ર ગણાય છે તેમ આ કર્મના કારણે જીવ પણ દેશ, જાતિ, રૂપ, કુળ વગેરેનાં કારણે સ્તુતિ અથવા નિંદાને પાત્ર બને છે.

“उच्चं अद्विविहं होइ, एवं नीयंपि आहियं”

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં શ્રી વીરપરમાત્માએ કહ્યા પ્રમાણે સંસારમાં “ઉચ્ચપણું” આત્માને આઠ પ્રકારે મળે છે

૧-વિશિષ્ટ જાતિ

૫-વિશિષ્ટ તપ

૨-વિશિષ્ટ કુળ

૬-વિશિષ્ટ શ્રુત

૩-વિશિષ્ટ બળ

૭-વિશિષ્ટ લાભ

૪-વિશિષ્ટ રૂપ

૮-વિશિષ્ટ ઐશ્વર્ય

જાતિ, કુળ, બળાદિ આઠ સારાં લોકપૂજ્ય મળે તો તે “ઉચ્ચ” કહેવાય છે, અને તેને શુભ કહેવાય છે. તે ‘ઉચ્ચગોત્ર’કર્મના પ્રભાવે મળે છે અને એનાથી વિપરીત

જાતિ, કુળાદિ આઠ હલકા બે, વિપરીત મળે તો તે “નીચ” કહેવાય છે, અને તે “નીચગોત્ર” કર્મના કારણે મળે છે.

“ઉચ્ચ ગોત્ર” કર્મની પ્રકૃતિ એ સારી-પુણ્ય પ્રકૃતિ છે. અને “નીચગોત્ર” કર્મની પ્રકૃતિ ખરાબ-પાપની પ્રકૃતિ છે. ધન્નેના વિપાકો એકબીજાથી વિપરીત છે.

ગોત્રકર્મ બે જ પ્રકારનું છે એટલે સંસારમાં જીવોનું વર્ગીકરણ ગોત્રકર્મની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ-નીચ એવા બે પ્રકારે જ થાય છે. જીવે જીવું ગોત્રકર્મ બાંધ્યું હોય તે પ્રમાણે Result મળે છે. ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ સાચું બાંધ્યું હોય તો જાતિ-કુળ વગેરે સારાં મળે છે. અન્યથા ‘નીચ ગોત્રકર્મ’ના કારણે વિપરીત મળે છે. ‘જેવું વાવીએ તેવું લાણીએ.’ ‘જેવું બાંધીએ તેવું જ ભોગવીએ.’ ‘વાવો તેવું પામો, અને બાંધો તેવું ભોગવો.’

ચાતુર્વર્ણ વ્યવસ્થા-

હિન્દુધર્મમાં ચાતુર્વર્ણવ્યવસ્થા છે, વેદોક્ત છે, અને ‘મનુસ્મૃતિ’માં મનુએ સ્પષ્ટ કરી છે. એમણે ચાર પ્રકારે વર્ણવ્યવસ્થા કરીને બધાને સ્થાપ્યા છે. (૧) બ્રાહ્મણ, (૨) ક્ષત્રિય, (૩) વૈશ્ય અને (૪) શૂદ્ર. આ ચારેયમાં અનુક્રમે એક-એક સારા છે અને એના બીજા ઊતરતા ખરાબ છે. બ્રાહ્મણને સર્વશ્રેષ્ઠ સારા ઉચ્ચ માન્યા, પરંતુ શૂદ્રને હલકા માન્યા. માટે બ્રાહ્મણને સર્વના ગુરુ કહ્યા. સર્વોપરિ સત્તા બ્રાહ્મણને સોંપી.

ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણથી પણ ઊતરતા અને તેથી (ક્ષત્રિયથી) પણ વૈશ્ય ઊતરતા અને શૂદ્ર તો સાવ જ હલકા-સૌથી નિમ્નશ્રેણિના... એટલે અસ્પૃશ્ય માન્યા. વર્ણ પ્રમાણે દરેકના કાર્યની વ્યવસ્થા પણ મનુએ કહી છે. બ્રાહ્મણ માટે વેદનું અધ્યયન-અધ્યાપન શ્રેષ્ઠ કાર્ય અને દેશરક્ષા, રાજકાર્ય વગેરે ક્ષત્રિય માટે યોગ્ય, અને વ્યાપારની લેવડદેવડનું કાર્ય વણિક માટે યોગ્ય ગણવામાં આવ્યું, અને “રહું-સહ્યુ સર્વ સાફસફાઈ, ધાંચી, મોચી, તેલી વગેરેની સર્વ કલાનાં કાર્યો માટે શૂદ્રને નિયુક્ત કર્યા અને તેથી તેને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા ?”

સર્વત્ર ઉચ્ચ-નીચના ભેદ છે:

દેવ, મનુષ્ય, નરક અને તિર્યચ એમ ગતિ ચાર છે અને એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ જાતિ પાંચ છે. સર્વ જીવોનું મુખ્ય વર્ગીકરણ આટલામાં જ થાય છે, અને આમાં તો બધા સમાઈ જાય છે.

દેવલોકમાં પણ ઉચ્ચ-નીચપણું છે.

ઈન્દ્ર, સામાનિક, અંગરક્ષક વગેરે દેવતાઓ ઉચ્ચ ગણાય છે જ્યારે કિલ્બીષિક વગેરે દેવતાઓ નીચ ગોત્રના ઉદયવાળા ગણાય છે. જેને દેવતાઓ આગળ ઝાડુ વગેરે કાઢવું પડે છે, સાફસૂફી રાખવી પડે છે.

નરકગતિમાં પણ ઉચ્ચ-નીચના ભેદો છે

તિર્યચગતિમાં પશુપક્ષીઓમાં પણ ઉચ્ચ-નીચના ભેદ છે.

ગાય, બળદ, ભેંસ, હાથી વગેરે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મવાળા છે. ગાયને તો કેટલી પવિત્ર માનવામાં આવી છે. હિન્દુધર્મવાળા તો તેત્રીસ કરોડ દેવી-દેવતાઓનો વાસ ગાયમાં માને છે, ગાયને પૂજ્ય માની. ગાયના મળ-મૂત્ર પણ પવિત્ર માન્યાં, ગાયનું દૂધ પણ શ્રેષ્ઠ માન્યું. આ પશુઓ પોતાના ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના કારણે સંસારમાં પૂજ્યપણું પામે છે, માન-સન્માન પામે છે.

જ્યારે ગધેડો, ભૂંડ, શિયાળ વગેરે નીચ ગોત્રના ઉદયવાળા જીવો છે. ગધેડાની ગણતરી કેવી હલકી કક્ષામાં કરી છે અને ભૂંડની સ્થિતિ તો બહુ જ દયનીય છે. ભૂંડ સૌથી હલકું ગણાય છે. મનુષ્યોના મળ-વિષ્ટામાં જ એને આનંદ આવે છે. પક્ષીઓમાં પણ હંસ, પોપટ, કોયલ વગેરે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મવાળા લોકપ્રશસ્ય જાતિવાળા છે અને સૌને પ્રિય-પસંદ છે, જ્યારે કાગડા પ્રમુખ હલકા નીચગોત્રવાળા ગણાય છે.

નીચની સંગતથી થતું નુકસાન

શિકારાર્થે જંગલમાં નીકળેલો રાજા વિશ્રાન્તિ માટે એક ઝાડ નીચે આરામ કરવા બેઠો. મિત્રભાવે સાથે રહેતા એવા એક હંસ અને એક કાગડો તે જ ઝાડ ઉપર હતા. પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કાવ...કાવ...કરતો કાગડો રાજાના મોઢા ઉપર ચરક્યો. રાજા બગડ્યો. ખૂબ ગુસ્સે થયો અને તરત ઉપર નજર કરી તીર છોડ્યું પરંતુ અત્યંત ચપલ એવો કાગડો તરત ઊડી ગયો. અને તીર પેલા હંસને વાગ્યું.

હંસ બિચારો નીચે પડ્યો. હંસને જોઈને રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો, અરે ! શું કાગડા પણ સફેદ હોય છે ? !

આ સાંભળી હંસ બોલ્યો :

નાડહં કાકો મહારાજ । હંસોઽહં વિમલે જલે ।

નીચસંગપ્રસંગેન, મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥

ના મહારાજ, હું કાગડો નથી. હું તો માનસરોવર જેવા પવિત્ર જગમાં વસનારો હંસ છું, પરંતુ શું થાય ? આ કાગડાની સાથે મિત્રતા કરી. આ નીચ કહેવાય, જાતિએ અને સ્વભાવે બધી રીતે નીચ કહેવાય,..... અને નીતિકારો કહે છે કે નીચની સંગતથી મૃત્યુ પણ આવે છે એમાં સંશય નથી. નીચ માણસની સોબત ન કરવી જોઈએ, પરંતુ કાગડાની સંગત કરતાં ફળ મારે જ ભોગવવું પડ્યું, ચંચલ અને ચપલ પેલો તો ઊડી ગયો પણ મૃત્યુ મારા માથે આવ્યું. નીચ મનુષ્ય પોતાનો દોષ બીજાના માથે જલદી નાંખી ને ભાગવા માંડે છે. ઉચ્ચ કુળવાળો આત્મા ગંભીર હોય છે. તેનો સ્વભાવ હલકો નથી હોતો. પોતાના દોષો તો નહીં પરંતુ બીજાના દોષો-દુઃખ સહન કરી લે છે. એકેન્દ્રિય જાતિમાં ઉચ્ચ-નીચપણું

એકેન્દ્રિયાદિક પાંચ સ્થાવરમાં પણ આ કર્મનો ઉદય સર્વેને હોય છે, અને તે તે ગોત્રકર્મ પ્રમાણે સર્વ સ્થાવર જીવો ઉચ્ચ-નીચપણું પામે છે. .

પૃથ્વીકાયમાં-હીરા, રત્ન, મણિ, મોતી, સોનું, ચાંદી, આરસ વગેરે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના કારણે શુભપણું પામે છે.

અને કાળા પથ્થર, કોલસા, લોખંડ વગેરે નીચ ગોત્ર કર્મના કારણે નીચપણું-અશુભપણું પામે છે. અપ્કાયમાં-ગંગા-યમુનાનું જળ, ક્ષીરસમુદ્રનું પાણી, વર્ષાનું પાણી વગેરે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના પ્રભાવે ઉચ્ચપણું, સર્વશ્રેષ્ઠપણું લોકપૂજ્યપણું પામે છે. ગંગાનું જળ તો કેટલું પવિત્ર કહેવાય છે.

એટલે તો 'કાશીમરણાદમુક્તિ' કાશીમાં મરવાથી મુક્તિ (હિંદુઓમાં) માનવામાં આવી છે. ગંગાની પૂજા, નમસ્ત વગેરે કરાય છે.

અને લવણસમુદ્રનું પાણું જળ વગેરે, ગટર, ખાળ વગેરે નું જળ નીચ ગોત્રકર્મને આભારી છે. જે લોકનિન્દ્યપણું પામ્યું. તેઉકાયમાં-અગ્નિકાયમાં પણ એવા ભેદ પડે છે. ધીનો દીવો વગેરે.

વાયુકાયમાં-

ઠંડો, ગુલાબી, મંદ-મંદ વાતો વાયુ એ સારો ઉચ્ચ ગોત્રનો વાયુ ગણાય છે. પર્વતાદિ પ્રદેશો ઉપર આવી હવા વહેતી હોય છે જે આહલાદક, આનંદ દાયક અને પ્રિય લાગે છે. તેથી શ્રેષ્ઠ ઉચ્ચ ગણાય અને તેથી વિપરીત સૂસવાટો મારતો પવન, વંટોળિયો વગેરે નીચ ગોત્રકર્મના ઉદયવાળા ગણાય છે.

વનસ્પતિકાયમાં-

કેરીનું ઝાડ, કલ્પવૃક્ષ, ગુલાબ, જાઈ, કેતકી વગેરે સુગંધી પુષ્પોનાં વૃક્ષ, સુમધુર ફળનાં વૃક્ષો વગેરે સારા ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના ઉદયવાળી વનસ્પતિ કહેવાય છે. તુલસી વગેરે વૃક્ષોનું મહત્ત્વ કંઈ જુદું જ છે. લોકો પ્રદક્ષિણા દઈને પૂજે છે.

એનાથી વિપરીત બાવળ, લીમડા, કાંટાળા થોર વગેરે વનસ્પતિ નીચ ગોત્રકર્મના ઉદયવાળી ગણાય છે.

આ પ્રમાણે જોતાં એમ જરૂર લાગે છે કે સંસારી સર્વ ગતિ અને જાતિના જીવો ગોત્રકર્મ રૂપ પિશાચ્યગ્રસ્ત છે અને તેના ઉચ્ચ-નીચના વિપાકો ભોગવે છે.

મરીચિના ભવમાં બાંધેલું નીચ ગોત્રકર્મ

પરમાત્મા શ્રીમહાવીરપ્રભુનો આત્મા નયસારના પ્રથમ ભવમાં મહામંત્ર નમસ્કારનું ઉત્તમ આરાધન કરીને દેવલોકે ગયો. ત્યાંથી અચી પુણ્યપ્રભાવે ઋષભદેવ ભગવાનના પુત્ર ભરતચક્રવર્તીના પુત્રપણે મરીચિ નામે ઉત્પન્ન થયા.

મરીચિએ શ્રી આદીશ્વર પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી. સાથે જ વિહારાદિ કરે છે, પરંતુ તીવ્ર અસહ્ય ગરમીના કારણે સંયમથી ચલિત થયા, પરિણામો સ્થિર ન રહ્યા. પરંતુ પિતા ચક્રવર્તીના ભયથી મૂઠપ્રવેશ ન કરી શક્યા એટલે ત્રિદંડી બનીને રહ્યા. માથે છત્ર, પગમાં લાકડાના ખડાઉ, ભગવાં વસ્ત્ર વગેરે રીતે ત્રિદંડી બનીને રહ્યા છતાં

પણ વિહાર કરે છે. મનમાં પરિણામો હજી સારાં હતાં, તેથી અહારનૈવાર સર્વેને સાચો ધર્મોપદેશ કરે છે.

એક દિવસ મહારાજ ભરતે પરમાત્મા શ્રીઋષભદેવને પૂછ્યું-‘હે પ્રભો ! આ પર્ષદામાં આગામી તીર્થંકર થનાર એવો કોઈ ઉચ્ચ આત્મા છે ? હે પ્રભુ ! જો હોય તો બતાવો. જેથી હું વંદન-નમન કરી બહુમાન કરું.’

ભગવંતે કહ્યું-‘હે ભરત ! તારો જ પુત્ર મરીચિ જે છે તે ઉત્તમ પુણ્યશાળી જીવ છે. એ વાસુદેવ થશે, ચક્રવર્તી પણ થશે અને આ જ અવસર્પિણીના અંતિમ તીર્થંકર પણ થશે. ત્રણેય શ્રેષ્ઠ ઉચ્ચ પદવીઓ ભોગવશે.’

પોતાના જ પુત્ર માટે આવી ભવિષ્યવાણી સાંભળી ભરત આનંદિત થયા. હર્ષનો પાર ન રહ્યો. ભરત તરત મરીચિ પાસે ગયા, અને મરીચિને પ્રદક્ષિણા દર્ઠ વંદન કરવા લાગ્યા. પણ મરીચિને સાવધાન કરતાં કહ્યું-‘હે મરીચિ ! આ તમારા ત્રિદંડીપણાને વંદન નથી કરતો; પરંતુ પ્રભુએ કહ્યા મુજબ તેમ વાસુદેવ, ચક્રવર્તી અને છેલ્લા તીર્થંકર થવાના છો માટે તમારી શ્રેષ્ઠતાને અત્યારે વંદું છું.

એમ કહી ત્રણ પ્રદક્ષિણા દર્ઠ વાંદીને ભરત મહારાજ પાછા વળ્યા અને આ બાજુ મરીચિ પોતાના વિષે આવી ભવિષ્યવાણી સાંભળી ખૂબ હર્ષમાં આવ્યા, ઊછળ્યા, દંડ-છત્ર હાથમાં લઈ નાચવા લાગ્યા અને પોતાના કુળની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા-

‘અહો કુલં, અહો કુલં’... આહા... હા મારું કુળ કેટલું ઉત્તમ છે ? મારા દાદા તીર્થંકર, મારા પિતા ચક્રવર્તી અને હું પણ વાસુદેવ થઈશ, હું ચક્રવર્તી પણ થઈશ. અરે ! હું અંતિમ તીર્થંકર પણ થઈશ.

‘આદ્યોઽહં વાસુદેવાનાં, પિતા મે ચક્રવર્તીનામ્ ।

પિતામહસ્તીર્થકૃતામહો મે કુલમુત્તમમ્ ॥

એમ કહેતા ખૂબ અભિમાનમાં કુળનો મદ કર્યો અને આ કુળમદના કારણે નીચ ગોત્રકર્મ બંધાયું. આ નીચ ગોત્રકર્મના કારણે હીન એવા યાચક કુળમાં જન્મ મળ્યો. ત્રીજા ભવ પછી નીચ ગોત્રકર્મના ઉદયના કારણે પંદરમાં ભવ સુધી તો દેવ અને બ્રાહ્મણ ભવમાં જન્મ લેતા ગયા. બ્રાહ્મણભવમાં પાછા ફરી ત્રિદંડી થયા. ફરી પાછા દેવલોકે જાય છે. એમ પંદરમાં ભવ સુધી ચાલ્યું. નીચ ગોત્રકર્મના કારણે આટલા ભવો બગાડ્યા.

સોળમા ભવે નીચ ગોત્રકર્મ ઉદયમાંથી ખસ્યું અને રાજકુમાર બન્યા. દીક્ષા લીધી... વગેરે પછી ૨૬મા ભવ સુધી એ કર્મ ફરી વચ્ચે ઉદયમાં ન આવ્યું, પરંતુ અપી પણ નહોતું ગયું; સત્તામાં તો પડ્યું જ હતું.

પ્રાણત નામના દશમા દેવલોકનો ૨૦ સાગરોપમાનો ભવ પૂરો કરી ત્યાંથી અવતારા હતા ત્યાં તો એ કર્મ-ઉદયમાં આવ્યું, અને તુરંત દિશા બદલી નાંખી અને

સીધા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષીમાં પટકી નાંખ્યા. કર્મ પોતાની અસર બતાવ્યા વગર નથી છોડતું.

કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તીર્થંકરો તુચ્છ, દરિદ્ર, કૃપણ, ભિક્ષુક, યાચક, અને હીન કુળમાં આવતા નથી; કારણ તીર્થંકરો ઔદાર્ય ગુણવાળા હોય છે. દીક્ષા લેતા પહેલાં “વરસીદાન” આપે છે. એક એક દિવસ સાડાબાર કરોડ સોનેયાનું દાન આપે છે અને યાચક-દરિદ્ર-કૃપણ વગેરે કુળોમાં આવે તો આપી કેવી રીતે શકે ? ત્યાં તો ભાંગવાનો અભ્યાસ છે, આદત છે. એટલા માટે નિયમા તીર્થંકરો ઉચ્ચ કુળમાં, ભોગકુળમાં, હરિવંશકુળમાં, રાજ કુળમાં જ જન્મે છે.

પરંતુ ભગવાન મહાવીર માટે આ અર્થે બન્યું (આશ્ચર્યકારી બનાવ) ભગવાનને પોતાના નીચ ગોત્રકર્મના વિપાકે દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષીએ આવવું પડ્યું- અને ૮૨ દિવસ સુધી એ કર્મ જેટલું શેષ રહ્યું હતું તેટલો કાળ પ્રભુને દેવાનંદાની કુક્ષીમાં રહેવું પડ્યું, અને આ કર્મનો સમય પૂરો થઈ જતાં ઈન્દ્ર અવધિજ્ઞાનથી જાણી, હરિણગમેષી દેવને કહીને ભગવાનનું ગર્ભાપહરણ કરાવી દેવાનંદાની કુક્ષીમાંથી ત્રિશલાની કુક્ષીમાં મુકાવ્યા અને પ્રભુ અંતે રાજકુળમાં જન્મ્યા.

આ હતી નીચગોત્રકર્મની અસર અને આટલો કાળ રહી. ત્રીજા ભવનું બાંધેલું કર્મ ૨૭મા ભવે પણ ઉદયે આવ્યું. ૨૪ ભવ પછી પણ એ કર્મ ઉદયમાં આવ્યું. એ કર્મે છોડ્યા નહીં. નિકાચિતકર્મ ભોગવ્યા સિવાય છૂટકો નહીં. કાળ કેટલો વીત્યો ? ગોત્રકર્મની સ્થિતિ

उदहीसरिनामाणं विसई कोडिकोडिओ ।

नामगोत्ताणं उक्कोसा, अहं मुहुत्तं जहन्निया ॥

॥ नामगोत्रयोर्विशतिः ॥, ॥ नामगोत्रयोरष्टौ ॥

ઉત્તરાધ્યનસૂત્રમાં તથા તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર મહર્ષિ નામ અને ગોત્રકર્મની સ્થિતિ બતાવતાં કહે છે.

ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-૨૦ કોડાકોડિ સાગરોપમપ્રમાણ કાળની છે, અને જઘન્યસ્થિતિ આઠ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું બંધાયેલું કર્મ ૨૦ કોડાકોડિ જેટલા કાળ સુધી આત્મા સાથે રહે, અને ઓછામાં ઓછો સ્થિતિ બંધ તો- આઠ મુહૂર્ત તો ખરો જ. એથી ઓછી સ્થિતિ ન બંધાય.

ગોત્રકર્મ બાંધવાનાં કારણો

गुणपेही मयरहिओ, अज्झयणज्झावणारुई निच्चं ।

पकुणह जिणाइमत्तो, उच्च नीअं इअरहा उ ॥

ઉચ્ચગોત્રકર્મ બંધનાં કારણો

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥

(૧) પરપ્રશંસા :- હમેશા પરની પ્રશંસા ગુણસ્તુતિ કરવાનું મન થાય, તેવો જ સ્વભાવ હોય તો તેમ જ ગુણાનુરાગી હોય, પારકાના ગુણો જોઈ આનંદિત થાય, રાજ થાય તો...

(૨) આત્મનિંદા :- પોતે પોતાની નિંદા કરવામાં તત્પર હોય, પોતાને પોતાના દોષો જોવા તરફ લક્ષ હોય અને જે ખોટું જ છે, પોતામાં પડેલા દોષો-દુર્ગુણો ખોટા છે, ખરાબ છે તેવી નિંદા કરવાથી.

(૩) સદ્ગુણોદ્ભાવન :- હીરો ખાળમાં પડ્યો હશે તો પણ હીરો એ હીરો જ છે. ગુણો કોઈના પણ હશે તો ગુણો એ ગુણો જ છે. કોઈના પણ સારા ગુણોને પ્રગટ કરનાર:

(૪) અસદ્ગુણાચ્છાદક :- અસદ્ગુણ એટલે દુર્ગુણખરાબ દોષો... જાણવા છતાં પણ એને પ્રગટ ન કરવા, ઢાંકી દેવા, દબાવી દેવાની ભાવનાવાળા...

(૫) ગુણાનુરાગી :- ગુણોનો રાગ, કોઈના પણ સારા ગુણો પ્રત્યે આકર્ષણ જાગે, ભાવના થાય. જોવા તો ગુણો જ જોવા. પરંતુ દોષો દેખાતા હોયતો પણ ન જોવા એવી ભાવના રાખવાથી...

(૬) અષ્ટમદરહિત :- જાતિ, લાભ, કુળાદિ આઠે ય પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેનું સહેજ પણ અભિમાન ન કરવાથી.

૭. અધ્યયન-અધ્યાપનની રુચિ :- પોતે ભણવું તથા બીજાને ભણાવવાની રુચિવાળા જીવો ઉચ્ચગોત્ર બાંધે. મનમાં સહેજ પણ ઈર્ષ્યા-મત્સર નથી. ભણવા અને ભણાવવાનો જ ભાવ પ્રધાનપણે હોય તો.

(૧) પરનિંદા :- ઈર્ષ્યા, મત્સર અને દ્વેષના કારણે પારકાના ગુણો સહન ન થતાં પરપરિવાદ એટલે પારકાની નિંદા કરવાથી.

(૨) આત્મપ્રશંસા : ક્યારેય પણ પોતે પોતાના વખાણ કરવા, પોતાના મોઢે પોતાની પ્રશંસા કરવી, ખોટી બડાઈ હાંકવી વગેરે કારણથી.

(૩) સદ્ગુણ આચ્છાદન : બીજાના સારા ગુણોને પણ ઢાંકવા, ઈર્ષ્યા-દ્વેષથી સહન ન થતાં પ્રગટ ન કરવાથી.

(૪) અસદ્ગુણોદ્ભાવન : અર્થાત્ જે ગુણો નથી તે ગુણો છે એમ કહે છે. દોષોને ગુણ કહીને પ્રગટ કરવા વગેરે કારણથી.

(૫) દુર્ગુણ-દોષ જોનાર : એવી જ છિદ્રાન્વેષી દષ્ટિ અને એવો સ્વભાવ ઘણાનો પડી જાય છે કે પછી એ વ્યક્તિને દોષો જ દેખાય. જેમ કમળા-પીળીયાવાળાને બધું પીળું જ દેખાય તેમ. કાળા ચશ્મા પહેર્યા હોય તો બધું કાળું જ દેખાય એવી રીતે છિદ્રાન્વેષીને બધામાં દોષો-દુર્ગુણો જ દેખાય.

(૬) અષ્ટમદકારક : જાતિ, લાભ, કુળ, આદિના આઠ મદ કરનારને પણ નીચ-ગોત્રકર્મ બંધાય.

૭. અધ્યયન-અધ્યાપનની રુચિયો અભાવ : ન તો ભણવાની ભાવના થાય અને ન તો ભણાવવાની ઈચ્છા થાય. ઘણા જીવોમાં એકનો, તો ઘણામાં બીજાનો અભાવ જણાય. એવા જીવો પણ નીચ ગોત્રકર્મ બાંધે.

૮. જિનાદિની ભક્તિમાં તત્પર :- જિનેશ્વર પરમાત્મા, સિદ્ધ ભગવંત, સાધુ, સાધર્મિક બંધુ આદિની ભક્તિ, સેવા, વૈયાપચ્ચ કરવાની રુચિવાળા જીવો, એમાં તત્પર— જીવો, જિનાદિની સતત ભક્તિ કરનારા એના નિયમાદિવાળા જરૂર ઉચ્ચગોત્રકર્મ બાંધે.

જિનવરને પૂજતા, ઉચ્ચ ગોત્ર બંધાય ।
ઉત્તમ કુળમાં અવતરી, કર્મસહિત તે થાય ॥
જ્ઞાની ગુરુની સેવા કરવાથી, અણુવ્રતાદિ વ્રત-નિયમ-પચ્ચક્રપાણ ધારણ કરવાથી.

૯. નમ્રતા-વિનય ગુણ :- નમ્રતાનો ગુણ હોય અને વિનયનો સ્વભાવ હોય, સર્વ સાથે નમ્રભાવે, વિનયનો વ્યવહાર કરવાથી, ઉદ્ધતાઈથી ન વર્તવાથી અભિમાનરહિત ભાવે વર્તવાથી-ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ બાંધે.

૮. જિનાદિની ભક્તિનો અભાવ : જિનેશ્વર પરમાત્મા, સિદ્ધ ભગવંત, સાધુ, સાધર્મિકાદિની ભક્તિ, સેવા, વૈયાપચ્ચ કરવાની ઈચ્છા જ ન જાગે, પ્રસંગ હોવા છતાં ભાવનાર્નધાય. એથી વિપરીત વર્તતો હોય તો, જિનાદિની હીલના, ઉપભ્રાજના, નિંદાદિ કરતો હોય, અવહેલના કરતો હોય તો....

જિનવરને નિંદતાં,
નીચગોત્ર બંધાય ।

નીચ કુળમાં અવતરી,
કર્મસહિત તે થાય ॥

૯. ઉદ્ધતાઈના કારણે : અભિમાન ધમંડ ભયંકર હોય, નમ્રતા અને વિનય વિવેકનો છાંટો પણ ન હોય અને નાનામોટાનો વિવેક ન રાખતાં ઉદ્ધતાઈથી વર્તનાર નીચ ગોત્ર-કર્મ બાંધે.

ઉપરોક્ત ગોત્રકર્મના આશ્રવ હેતુઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવવાળા છે. નીચ ગોત્રકર્મનાં જે કારણો છે તેનાથી નીચ ગોત્રકર્મ બંધાય છે અને તેનાથી વિપરીત ઉચ્ચ ગોત્રબંધના આશ્રવ હેતુઓ છે, તેનાથી જીવ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ બાંધે છે. સંસારમાં જીવો ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવવાળા હોય છે અને તેથી જ તે તે પ્રવૃત્તિસ્વભાવાદિ દ્વારા તે તે કર્મ બાંધે છે. આ બંને કારણો આખ્યાં છે. બહુ સારી રીતે વિચાર કરીને નીચ ગોત્ર બંધાવનાર કારણો જાણીને તેનાથી બચવું, ટળવું; અને ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ બંધાવનાર કારણો ને લક્ષમાં રાખીને સેવવાં, આચરણમાં મૂકવાં જેથી ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ બંધાય અને તેના સારા વિપાક મળે. જેવાં કુળ જોઈતાં હોય તેવાં કારણોનું સેવન કરવું.

ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રકર્મના વિપાકે મળતા ભાવો :

“આર્યદેશ-સુજાતિ-કુલસ્થાન-સત્કારૈશ્વર્યાદ્યુત્કર્ષસમ્પાદકત્ત્વમુચ્ચૈર્ગોત્રકર્મણો લક્ષણમ્”

અર્થાત્ આર્યદેશ, સારી જાતિ, સત્ કુલ, ઉચ્ચ સ્થાન, ઉચ્ચ પદવી અને માનપાન સત્કાર તથા ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ-સંપત્તિ આદિ ઐશ્વર્યાદિની પ્રાપ્તિ જીવને ઉચ્ચ

ગોત્રકર્મના કારણે થાય છે.

કહ્યું છે કે-

સદ્દ્રવ્યં સત્કુલે જન્મ, સિદ્ધક્ષેત્ર સમાધય ।

સંઘશ્વતુર્વિધો લોકે, સકારા પંચ દુર્લભાઃ ॥

પાંચ સકારો જીવને દુર્લભ છે: ૧. સારી સંપત્તિ-સદ્દ્રવ્ય, અને ૨. સારા કુળમાં જન્મ થવો (ધર્માદિ સંસ્કારી કુળ પ્રાપ્ત થવું), ૩. સિદ્ધક્ષેત્ર-દર્શન, તથા ૪. સમાધિ અને ૫. ચતુર્વિધ સંઘની પ્રાપ્તિ-આ પાંચ સકાર (સ અક્ષરથી શરૂ થતા ભાવો) મળવા દુર્લભ છે.

“ચાળ્ડાલમુષ્ટિકવ્યાધમત્સ્યબન્ધદાસ્યાદિભાવસમ્પાદકત્વં નીચૈર્ગોત્રસ્ય લક્ષણમ્” ।

જેનાથી ચણડાળ કુળમાં ઉત્પન્ન થવું મુષ્ટિક, શિકારી, માછીમાર, નોકર, ચાકર ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે તે નીચ ગોત્રકર્મના કારણે મળે છે.

નીચ ગોત્રકર્મના ઉદયે જીવ મેતર (દેહ) થાય છે. હલકી જાતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ગટર-ખાળ વગેરે સાફ કરવાનાં કામો કરવાં પડે છે. હરિજનાદિ અસ્પૃશ્ય થઈ ને દુર્ગંધા ઊપજે એવાં કામો કરવાં પડે છે.

માળી, ગોવાળ, તેલી-ઘાંચી, કોળી, મોચી, ભંગી વગેરેપણું મનુષ્ય ગતિમાં પણ નીચગોત્રકર્મના કારણે પામે છે, અને તે કારણે તેવાં કાર્યો કરવાં પડે છે. તિર્યચ ગતિમાં તો ભૂંડ-ડુકકર, શિયાળ, વગેરે થઈને મનુષ્યોની વિષ્ટાદિ ખાવાં વગેરે દુઃખો સહન કરવાં પડે છે.

નીચગોત્રકર્મના કારણે ચાચક, દરિદ્ર, કૃપણ, રાંક, કોળી વગેરે કુળોમાં જન્મ લેવા પડે છે.

જ્યારે ઉચ્ચગોત્રકર્મના ઉદયે જીવને જાતિ-કુળ વગેરે સારાં મળે છે. ઉચ્ચ લોકપ્રશસ્ય કુળ-જાતિમાં જન્મ મળે, આચાર્ય ઉપાધ્યાયાદિ પદવી મળે છે. સાધુપદવી પ્રાપ્ત થાય કારણ કે નીચ ગોત્રકર્મનો ઉદય પાંચમા ગુણસ્થાનક સુધી જ છે. સાધુ થયા પછી નીચ ગોત્રપણું નથી રહેતું. સાધુ થઈ ગયા એટલે ઘરબારના ત્યાગી અણગાર બન્યા. એટલે સાધુને જાતિ-કુળ વગેરે ન પુછાય. કહ્યું છે કે-

જાતિ ન પૂછિયો સાધુ કી, પૂછ લીજિયો જ્ઞાન ।

મોલ કરો તલવાર કા, પડા રહને દો મ્યાન ॥

જેમ બજારમાં જઈએ ત્યારે તલવાર ખરીદતી વખતે તલવારની કિંમત કરાય છે ઉપયોગમાં તલવાર આવવાની છે. માટે ધાર જોઈને તલવારની કિંમત થાય, નહીં કે મ્યાન-(તલવાર રાખવાના ખોખા) ની, એ જ પ્રમાણે સાધુ મહાત્મા મળે ત્યારે સાધુને જ્ઞાન વગેરે પુછાય જેનાથી જ્ઞાન વધે તેવા જિજ્ઞાસાજન્ય પ્રશ્નો પૂછવા; નહીં કે સાધુને જાત-નાત-કુળ વગેરે. તે પૂછવાનો કાંઈ જ અર્થ નથી.

ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના કારણે શ્રેષ્ઠ સત્તા-પદવી પ્રાપ્ત થાય. માનપાન મળે મોટાઈ મળે. ઉગ્ર-કુળ, ભોગકુળ, રાજન્ય, ક્ષત્રિયકુળ હરિવંસકુળ વગેરેમાં જન્મ મળે. દેવલોકમાં ઈન્દ્રપણું મળે. વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ, બળદેવ, ચક્રવર્તીપણું, તીર્થંકરપણું વગેરે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના કારણે પ્રાપ્ત થાય છે. ઉચ્ચ ગોત્રકર્મવાળામાં પ્રમુખપણે ધર્માદિની આરાધના જોવામાં આવે છે. પ્રમાણમાં નીચ ગોત્રકર્મવાળામાં ધર્માદિની પ્રવૃત્તિ ઓછી જોવામાં આવે છે.

સર્વત્ર ઉચ્ચગોત્રકર્મના કારણે જીવ સર્વસારા ઊંચા ભાવો પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે નીચગોત્રકર્મના કારણે તે જ હીન, હલકા, નીચા ભાવો પ્રાપ્ત કરે છે.

આઠ મદ-

જાતિલાભકુલૈશ્વર્યબલરૂપતપશ્રુતૈઃ ।

કુર્વન્ મદં પુનસ્તાનિ, હીનાનિ લભતે જનઃ ॥

આ જાત્યાદિ આઠ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના વિપાકે જીવને શુભ રૂપ મળે છે. એટલા માટે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મની પુણ્યપ્રકૃતિ તરીકે ગણતરી થાય છે પરંતુ આ પ્રાપ્ત થતાં જો જીવ એવું જ ફરી અભિમાન કરે તો એ જ વસ્તુઓ ફરીથી હીનપણે પ્રાપ્ત થાય છે. એવો Tit for tat નો કર્મનો સ્વભાવ છે. માટે આ આઠ પ્રાપ્ત થાય તો પણ અભિમાન ન કરવું અને અભિમાન આ આઠનું જ થાય છે, આનું જ કરી શકાય છે. આ આઠનો મદ કરનારનાં દષ્ટાંતો જોઈએ.

આઠ મદ	કરનાર વ્યક્તિ
૧. જાતિ મદ-	૧. હરિકેશી મુનિ
૨. લાભ મદ-	૨. સુભૂમ ચક્રવર્તી
૩. કુળ મદ-	૩. મરીચિ
૪. ઐશ્વર્ય મદ-	૪. દશાણ્ણ ભદ્ર રાજા
૫. બળ મદ-	૫. શ્રેણિક મહારાજ
૬. રૂપ મદ-	૬. સનત્ કુમાર ચક્રવર્તી
૭. તપ મદ-	૭. કુરુગુપ્ત મુનિ (પૂર્વ ભવમાં)
૮. શ્રુત મદ-	૮. સ્થુલિભદ્ર મુનિ

(૧) જાતિમદ-

સુંદર જાતિ, લોકપૂજ્ય, લોકમાન્ય, લોકમાં પ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ જાતિ પણ જીવોને ઉચ્ચગોત્રકર્મના કારણે પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ બધા જ જીવોને તે મળી જાય છે એવું નથી હોતું. સંસારમાં હીન, હલકી જાતિઓ પણ છે, અને જીવો એ જાતિમાં પણ જન્મે છે. પરંતુ સારી ઉચ્ચ જાતિમાં જન્મેલાએ બીજાની હલકી જાતિ જોઈને અભિમાન પણ ન કરવું જોઈએ, અને હલકી જાતિવાળાએ બીજાની ઉચ્ચ જાતિ જોઈને ઈર્ષ્યા-દ્વેષ પણ ન

હરિકેશી મુનિ તથા મેતાર્યમુનિ જેવા જાતિમદના કારણે હલકી ચંડાળજાતિમાં જનમ્યા હતા.

હરિકેશી મુનિ- મથુરા નગરીના રાજા શંખે દીક્ષા લીધી. ચારિત્રધર્મની આરાધના કરતા હતા. વિહાર કરતા શંખમુનિ હસ્તિનાપુર નગરીમાં પધાર્યા રસ્તો ખબર ન હોવાથી માર્ગમાં મળેલા એક “સોમદેવ” નામના પુરોહિતને રસ્તો પૂછ્યો...પુરોહિતે માર્ગ બતાવ્યો...અને અંતે મુનિ શંખ મહારાજના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી “સોમદેવ પુરોહિતે ” મુનિ પાસે દીક્ષા લીધી...ઘણાં વર્ષો સુધી ચારિત્ર પાળે છે, પરંતુ બ્રાહ્મણ પુરોહિત તરીકે હું ઊંચો, અમારી જાતિ જ શ્રેષ્ઠ ગણાય, બીજા બધી જાતિ તો હલકી ગણાય...વગેરે બોલતા. જાતિનું અભિમાન કર્યું અને આ “જાતિમદ” કરવાથી તેમણે નીચ ગોત્રકર્મ બાંધ્યું. સોમદેવ મુનિ ચારિત્ર પાળી સ્વર્ગે ગયા અને બાંધેલા નીચગોત્રકર્મના કારણે ફરીથી અવતરતા ગંગા નદીના કાંઠે બલકોટ નામના ચંડાળના ઘરે તેની “ગૌરી” પત્નીની કુક્ષિમાં જનમ્યા અને “હરિકેશી” એવું નામ પડ્યું, અને હરિકેશીને પૂર્વજન્મનું જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થતાં વૈરાગ્યભાવ જાગ્યો. દીક્ષા લીધી અને સાથે સાથે જાતિમદથી નીચ ગોત્રકર્મ બાંધ્યું છે એ પણ ખ્યાલ આવતાં સંયમના માર્ગે વધુ દૃઢ થયા.

મેતાર્ય મુનિ- સાકેતપુર નગરના રાજા ચંદ્રાવતંસક કે જેનું કાચોત્સર્ગમાં એકાગ્રતા, તલ્લીનતા રાખવા માટે નામ પ્રસિદ્ધ હતું. તેમને “સાગરચંદ્ર” અને “મુનિચંદ્ર” બે પુત્ર હતા. સાગરચંદ્રે દીક્ષા અંગીકાર કરી. તે વિહાર કરતા ઉજ્જયિની નગરીમાં પધાર્યા. ત્યાં રાજકુમાર અને પુરોહિતપુત્ર બંનેને પ્રતિબોધ આપી દીક્ષા આપી.

પુરોહિતપુત્ર બ્રાહ્મણ હતો. તેણે ચારિત્રમાં એવું અભિમાન સતત રહેતું હતું- ‘અરે ! બ્રાહ્મણ કરતાં વળી બીજો શ્રેષ્ઠ કોણ હોઈ શકે ? ’ હું બ્રાહ્મણ છું , મારી જાતિ બધા કરતાં ઊંચી અને બીજા બધા હલકી જાતિના. આવા જાતિમદનાં પરિણામોમાં તેમણે નીચ ગોત્રકર્મ બાંધ્યું અને તે કર્મના બિપાકે સ્વર્ગમાંથી અવતી

રાજગૃહી નગરીમાં “મહેર” નામના ચંડાળના ઘરમાં “મેતી”નામે તેની ચંડાળણી પત્નીની કુક્ષિએ ઉત્પન્ન થયા. નીચ ગોત્રકર્મ બાંધ્યું હતું. તેના પરિણામે ચંડાળ કુળમાં ઉત્પન્ન થવું પડ્યું અને લોકમાં ચંડાળપુત્ર તરીકે હીલના પામ્યો...અંતે મિત્રદેવના કારણે વૈરાગ્ય પામ્યો અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે દીક્ષા લઈ મેતાર્ય મુનિ બન્યા. મુનિપણ પામ્યા પછી જાતિકુળનું નીચપણું નથી રહેતું. સાધુ તો સર્વને પૂજ્ય નવ પૂર્વનો અભ્યાસ કરી જિનકલ્પપણું અંગીકાર કરી માસક્ષમણની તપશ્ચર્યા કરતા સોનીના ઘરે પારણું કરવા આવ્યા અને તે જ ક્ષણે કૌંચ પક્ષી સોનીના સોનાના જવલા ચણી ગયો. સોનીએ મેતાર્ય મુનિને ઉપસર્ગ કર્યો, પરંતુ સમતાભાવે રહી મુનિ

ક્ષપકમેણીએ ચઢી કર્મક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા.

(૨)લાભમદ-

હસ્તિનાપુરના રાજા કૃતવીર્યના પુત્ર સુભૂમ ચક્રવર્તી બન્યા. પરશુરામે પ્રથમ સાત વાર પૃથ્વી ક્ષત્રિયરહિત (નિઃક્ષત્રી). કરી હતી તેના વેરનો બદલો વાળવા અને પિતૃહત્યાનું વેર લેવા સુભૂમે પરશુરામને પણ પોતાના ચક્રરત્નથી મારી નાંખ્યો. ધનસંપત્તિ, રાજ્ય અને સત્તાની ખાતર સંસારમાં વર્ષોથી આ જ ચાલતું આવ્યું છે.

સુભૂમે ભરતક્ષેત્રના ૬ ખંડ સાધ્યા અને ચક્રવર્તી બન્યો. પરંતુ એને લોભ જાગ્યો. અરે ૬ ખંડ તો બધા ચક્રવર્તી સાધે છે, અને તે જ મેં પણ સાધ્યા છે, તો એમાં નવાઈ શી ? મારે તો ધાતકીખંડના બીજા પણ ભરત વગેરે ક્ષેત્રો જીતવા જોઈએ, તો કંઈક લાગે કે હું ચક્રવર્તી બન્યો છું ! આવો વિચાર કરી પોતાના સૈન્ય સાથે તૈયાર થઈ લવણસમુદ્રના કાંઠે આવ્યો, પરંતુ

દેવવાણીમાં ના પાડવામાં આવી. 'હે સુભૂમ ! ચક્રવર્તીના નિયમ પ્રમાણે તમે ૬ ખંડ સાધી લીધા છે. માટે હવે લોભ કરશો નહીં. ૬ ખંડનો તમને જે લાભ થયો છે તેમાં જ સંતોષ રાખો. આગળ વધશો નહીં.'

પરંતુ લોભી કોનું માને, કોનું સાંભળે ? તે આગળ વધ્યો અને દેવતાઓએ સાથ ન આપ્યો. દેવતાઓએ તેને પાડ્યો. છેવટે ૨ લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા લવણસમુદ્રમાં પડીને સુભૂમ ચક્રવર્તી મૃત્યુ પામીને સાતમી નરકે ગયો. સાતમો ખંડ મેળવવા જતાં તો સાતમી નરક મળી. ભયંકર લોભનું પરિણામ વિપરીત જ આવ્યું.

(૩)કુળ મદ

કુળનો મદ કરીને મરીચિએ ભવપરંપરા બગાડી. નીચ ગોત્રકર્મ બાંધી સત્તાવીશમા ભવે પણ દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં રહેવું પડ્યું (વગેરે હકીકત પૂર્વે આપણે જોઈ ગયા છીએ).

(૪)ઐશ્વર્ય (ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ) મદ-

દશાણં નગરીનો રાજા દશાણંભદ્ર ભગવાન મહાવીરપ્રભુને વંદન કરવા નીકળ્યો. દશાણં ભદ્રને મનમાં થયું- 'અરે ! આજ સુધી કોઈ એ પણ ન કર્યા હોય તેવી ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ સાથે, અદ્ભુત ઐશ્વર્ય સાથે હું પ્રભુના દર્શન કરવા જાઉં. એટલે ૧૮ હજાર હાથી, ૨૪ લાખ ઘોડા, ૨૧ હજાર રથ, ૯૧ કરોડ પૈદલ સૈન્ય, ૧૬ હજાર ધ્વજઓના મોટા રાજાશાહી આડંબર સહિત પ્રભુના દર્શને નીકળ્યો.

પરંતુ સૌધર્મ ઈન્દ્રને અવધિજ્ઞાનથી આ હકીકતની ખબર પડી. એટલે ઈન્દ્ર મહારાજ પણ દશાણંભદ્રનો મદ ઉતારવા ડબલ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ વિકૂર્વિને તે પણ પ્રભુના દર્શને આવ્યા. બન્ને સમયસરણ પાસે આવ્યા. ખરેખર ! ઈન્દ્રની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ જોઈને દશાણંભદ્રનું અભિમાન ઊતરી ગયું અને તેથી રાજાએ વિચાર કર્યો કે આવી રીતે ઋદ્ધિ-

ઐશ્વર્ય વિકૂર્વીને તો હું ઈન્દ્રને હરાવી શકું તેમ નથી. તો એનાં કરતાં તો આ બધી ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ ઐશ્વર્ય ત્યાગ કરીને દીક્ષા લઈને સાચા સંયમના ભાવથી જ ભગવાનને વંદન કરું તો કેટલું સારું અને દશાર્ણભદ્ર રાજાએ તેમ જ કર્યું. પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી, ઓઘો હાથમાં લઈ સાચા ભાવથી ભગવંતને વંદન કર્યાં.

આ જોઈને ઈન્દ્ર આશ્ચર્યમાં પડ્યો. અને નૂતન મુનિ એવા દશાર્ણભદ્રને વંદન-નમન કરી કહ્યું 'હે મુનિ ! ખરેખર તો તમે જ જીત્યા છો, હું હાર્યો છું. સાચાં દર્શન-વંદન તો આ બધું ત્યાગ કરીને તમે જ કરી શક્યા છો. હું તો ત્યાગ નથી કરી શકતો, માટે હું હાર્યો છું, તમે જીત્યા... તમે જ સાચા વિજયી બન્યા, ધન્ય છો.

(૫)બલમદ-

મહારાજ શ્રેણિકે બળનો મદ કરી શિકાર કર્યો. શિકારમાં તીર વાગતાં જ ગર્ભિણી હરિણી વિંધાઈ ગઈ, મૃત્યુને શરણે થઈ. અંતે શ્રેણિકે બળનો મદ કર્યો. 'અહા...હા...કેવી શક્તિ ? ! મારું કેવું બળ ? એક જ તીરે અચૂકપણે બેનો ઘાત કર્યો.'

આ પ્રમાણે અભિમાન કરતાં કરતાં નરકમાં જવા યોગ્ય આયુષ્યકર્મ તથા નરકગતિ કર્મ બંધાયું ત્યારપછી ધર્મ પામ્યા, તીર્થંકર નામકર્મ પણ બાંધ્યું; પરંતુ પહેલાં જે કર્મ નિકાચિત થઈ ગયું તેનું શું ? તે તો ભોગવ્યા વિના ચાલે તેમ જ નથી. એક સામાન્ય વાતમાં કર્મ કેવું નિકાચિત બંધાઈ ગયું ? રાજા જેવો રાજા શ્રેણિક અને એક ગર્ભિણી હરિણીનો શિકાર કરીને પોતાના બળ (શક્તિ)નો મદ-અભિમાન કરે છે. પરિણામે નરકમાં પટકાઈ ગયો.

હિટલર, ચર્ચિલ, લેનિન, મુસોલિન, ચાહ્યાપાન અને સિકંદર જેવા માંધાતા સમ્રાટો વિશ્વ ઉપર રાજ્ય કરવાના સ્વપ્નાઓ જોતાં હતાં ભયંકર યુદ્ધો ખેલ્યાં. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ વગેરેની ઘણી વાતો આજે પણ તાજી થાય છે. આપણે સ્પષ્ટ જાણીએ છીએ કે હિટલર જેવાને કેવી રીતે ઝેર પીને મરવું પડ્યું. ઇતિહાસ આ વાતનો સાક્ષી છે.

સિકંદર જેવા સમ્રાટને પણ મૃત્યુને શરણે થઈને ખાલી હાથે જવું પડ્યું.

યુદ્ધ છેડનાર કાકાને તેના ભત્રીજા ભોજકુમારે ચિઠ્ઠીમાં લખીને સમાચાર મોકલ્યા.

“માંધાતા જેવા મોટા મહારથી રાજાઓ પણ ખાલી હાથે ચાલ્યા ગયા તેમની સાથે તો પૃથ્વી ગઈ નથી અને મને લાગે છે કે તમારી સાથે તો પૃથ્વી ચોક્કસ આવશે. તમે તો પૃથ્વી જરૂર સાથે લઈ જશો. માટે જ આટલી પૃથ્વી તમારી પાસે હોવા છતાં પણ મારી પૃથ્વીને પડાવવા તમે યુદ્ધ ચઢ્યા છો ? ” બસ, આટલા શબ્દોથી કાકાની આંખ ઊઘડી ગઈ અને યુદ્ધ બંધ કર્યું. આટલી વાતમાં આંખો ખોલનાર મદ અને નશો ઉતારનાર ઘણું મોટું રહસ્ય હતું.

(૬)રૂપમદ-

મળેલી પૌદ્ગલિક કાયાને થોડુંક ગોરું રૂપ મળે એટલે ઘણાને અભિમાન જાગે છે. એ તો વર્ણ નામકર્મના શુભ-અશુભ ભેદો પ્રમાણે જીવોને સારું ખરાબ રૂપ મળે છે, તેમાં વળી અભિમાન કરવાની જરૂર શી ? અને મળ-મૂત્રની અશૂચિથી ભરેલી કાયા ઉપર વળી અભિમાન કરવાનું હોય જ શેનું ? આપણે પૂર્વે સનતકુમારની કથા જોઈ ગયા છીએ. સનતકુમારે પોતાના રૂપનું અભિમાન કેવું કર્યું હતું ? પોતાનું રૂપ દેવતાઓને બતાવવામાં એણે કેટલો મદ કર્યો. પરન્તુ દેવતાઓએ રાજ્યસિંહાસને બેઠેલા સનતની પ્રશંસા ન કરી, રૂપને ન વખાણ્યું, વખાણવાના બદલે વખોડ્યું ; એટલે સનતની આંખો ખૂલી. તેણે ૬ ખંડનો રાજવૈભવ તજ દીધો, દીક્ષા લીધી. સનત ચક્રવર્તી સનતમુનિ બન્યા. તપ-ત્યાગ અને વૈરાગ્યના ભાવમાં કાયાની શુશ્રુષા અને મોહ તજ દઈ દેહભાવરહિત બન્યા. ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ સમતાભાવે સહન કર્યા. પોતાની પાસે રોગનિવારક શક્તિ તો ગજબની હતી. થૂંક લગાડતાં જ કાયા કંચન જેવી થઈ જાય...થોડી આંગળી તો દેવતાઓ સમક્ષ કરી બતાવી પરન્તુ બીજું કોઈ અંગ નહીં. સમતાભાવે સહન કરી આત્મકલ્યાણ સાધી ગયા.

આજે પણ દુનિયામાં કાળા-ગોરાનો સંઘર્ષ વિદેશની ધરતી ઉપર ચાલે જ છે. ગોરાઓને પોતાના ગોરાપણાના રૂપનું ભારે અભિમાન હોય છે. ગોરી રૂપાળી સ્ત્રીઓને પણ આ અભિમાન પતનનું કારણ બને છે. રૂપનો મદ ન કરવાનું કર્મગ્રંથકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

બાહુબલી જેવા મહાત્મા અભિમાનમાં બાર મહીના સુધી કાયોત્સર્ગધ્યાનમાં ઉભા રહ્યા. અંતે બહેન સાધ્વીઓનાં વચનો સાંભળ્યાં. “વીરા મોરા ગજ થકી ઉતરો ! ગજ ચઢે કેવળ ન હોય રે !...” બસ આટલા જ શબ્દોની જરૂર હતી. આ શબ્દોની જાદુઈ અસર થઈ અને બાહુબલી વંદન કરવા પગ ઉપાડે છે. ત્યાં તો... “પગ ઉપાડ્યો રે...વાંદવા...ઉપન્યું કેવળજ્ઞાન...” બાહુબળી મુનિ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા.

જેણે અભિમાન તજ્યું તેઓ તર્ક અને જેણે અભિમાન કર્યું તેઓ ડુબ્યા.
(૭)તપમદ-

ઘણા ભાગ્યશાળીઓ બહુ સારી રીતે સહેલાઈથી સારી-મોટી તપશ્ચર્યા કરી શક્તા હોય છે. જ્યારે ઘણા જીવો ક્ષુધાવેદનીયકર્મના ઉદ્દયે કહો યા અંતરાય કર્મના કારણે કહો, તપશ્ચર્યા નથી પણ કરી શક્તા. કુરગડુ જેવા મુનિ બિલકુલ તપશ્ચર્યા કરી નહોતા શક્તા. છતાં પણ સમતાનો ભાવ ખૂબ ઊંચો હતો. તો એ કુરગડુ મહાત્મા પણ કેવળજ્ઞાન પામી તરી ગયા. તપ કરનારાએ ન કરનારા પ્રત્યે જોઈને પણ અભિમાન ન કરવું. પોતાથી સારી રીતે થાય છે, એથી તપનું અભિમાન પણ ન કરવું. નહીંતર એ તપ મદના કારણે નીચગોત્રકર્મ બંધાઈ જાય અને પછી તપ થાય જ નહીં.

(૮)શ્રુતમદ-

આ છે શ્રુતમદ. જ્ઞાનનું અભિમાન-વધુ ભણેલાએ જ્ઞાન-શ્રુતનું અભિમાન પણ ન કરવું. સ્થુલિભદ્ર મુનિએ સિંહનું રૂપ કરીને બહેનોને બતાવ્યું. અને સોણા, વેણા, રેણા વગેરે સ્થુલિભદ્ર મુનિની બહેનો ભદ્રબાહુ સૂરિની આજ્ઞાથી વંદન કરવા આવી. ત્યાં તો સ્થુલિભદ્ર મુનિએ સિંહનું રૂપ કર્યું. બહેનો તો બેઈને જ ગભરાઈ ગઈ, ડરીને પાછી ગઈ. ભદ્રબાહુ સૂરિના કહેવાથી પાછી ગઈ. વંદન કર્યા... પરંતુ ભદ્રબાહુસૂરિ સ્થુલિભદ્રમુનિનો આ શ્રુતમદ-અભિમાન જાણીને આશ્ચર્ય પામ્યા. ‘આવા દશપૂર્વી જેવા મુનિ પણ જો ગંભીર ન બને અને અભિમાન કરે... અરે રે... ! આ કેવો અવસર્પિણીકાળનો પ્રભાવ છે ?’ એમ વિચાર કરી પડતા કાળની અસર બેઈને શ્રુતમદ કરનારા મુનિ સ્થુલિભદ્રને આગળના પૂર્વો ન શિખવાડ્યાં. પછી સંઘના આગ્રહથી શેષ ચાર પૂર્વો સૂત્રથી આપ્યાં, પણ અર્થથી ન આપ્યાં... આ છે શ્રુતમદનું પરિણામ.

રુપલામકુલવિક્રમવિદ્યાશ્રીતપોવિતરણપ્રમુતધૌઃ ।

किं मदं वहसि वेत्ति न मूढानन्तरा : स्म मृशलाघवदुःखम् ॥

-અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાં મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ જણાવે છે કે હે જીવ ! અનન્તીવાર આવા અભિમાન-મદ કરીને તે લઘુતા-હીનતાનાં ઘણાં દુઃખો સહન કર્યા છે તો પછી હવે શા માટે આ રૂપ-લાભાદિનું અભિમાન કરે છે ?

ममङ्ग अणंतं कालं, तम्हाओ मए विवज्जिज्जा ॥

-આ મદના કારણે અનન્ત કાળ સંસારમાં ભટકવું પડે છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો જ શ્રેષ્ઠ છે.

સુખ-દુઃખનું કારણ

-: વેદનીયકર્મ :-

वेद्यणीयं पि य दुविहं, सायमसायं च आहियं ।

सायस्स उ बहू भेषा, एमेव असायस्स वि ॥

ચરમતીર્થપતિ પરમાત્મા શ્રીમહાવીરપ્રભુની અંતિમદેશનારૂપ આગમગ્રંથ એવા શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના કમ્મપયડી નામના તેત્રીસમા અધ્યયનમાં વેદનીયકર્મનું સ્વરૂપ જણાવતાં ફરમાવે છે કે...

વેદનીયકર્મ પણ બે પ્રકારે છે. એક શાતાવેદનીય અને બીજું અશાતાવેદનીય. શાતાવેદનીયકર્મના પણ બહુ ભેદો છે, અને એ જ પ્રમાણે અશાતાવેદનીયકર્મના પણ ઘણા ભેદો છે. આ શાતા અને અશાતા શું છે ? સુખ અને દુઃખ શું છે તેનો થોડો વિચાર આજે આપણે અહિંયા કરવો છે.

અનાદિ-અનન્તકાળથી આ સંસારના ચોર્ધાસીના ચક્રકરમાં જન્મ-મરણ કરતો જીવ પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. અનંતી-વાર નરકમાં ગયો, અનંતી વાર સ્વર્ગ-દેવગતિમાં ગયો. તિર્યચના ભવો પણ અનંતા કર્યા. અને મનુષ્યગતિ પણ આજે કંઈ નવી નથી પામ્યો. અનંતી વાર મનુષ્ય થઈને પણ ભટક્યો. ચારે ગતિ અને પાંચેય જાતિમાં અનંતી વાર ફર્યો, રખડ્યો... અને હજી પણ પરિભ્રમણ ચાલુ જ છે. શાસ્ત્રકાર ભગવંતો ફરમાવે છે કે...

न सा जाई न सा जो णि, न तत् कुलं न तत् ठाणं ।

जत्थ जीवो अणंतसो, न जम्मा न मुआ ॥

કોઈ એવી જાતિ નથી, કોઈ એવી ઉત્પત્તિસ્થાન સ્વરૂપયોગિ નથી, કોઈ એવું કુલ નથી, અને કોઈ એવું સ્થાન પણ નથી, કે જ્યાં જીવ અનંતીવાર ન જન્મ્યો હોય કે ન મર્યો હોય.

બહુ ઊંડાણથી વિચાર કરીએ અને જોઈએ કે આ જીવે અનંતા જન્મ-મરણના આ ભવોના સંસારમાં કર્યું શું ? મેળવ્યું શું ? “પ્રયોજનમનુદિશ્ય મન્દોડપિ ન પ્રવર્તતે” વગર પ્રયોજને તો મૂર્ખ માણસ પણ પ્રવૃત્તિ નથી કરતો. તો શું આ જીવ આટલા બધા ભવ ભટક્યો છતાં પણ કંઈ ન સાધ્યું ? શેના માટે ભટક્યો ? શું મેળવવા મહેનત કરી ?

ઊંડા ચિંતનના આધારે એટલું તો જણાય છે કે ગમે તે ગતિમાં જીવ ગયો, ગમે

ત્રિ જાતિમાં ગયો, નાનો કે મોટો ગમેતે ભવ કર્યો... પરંતુ સર્વત્ર મૂલત જીવે મુખ્ય મહેનત તો એક જ કરી છે અને તે છે- “સુખ મેળવવાની”. આ સુખને મેળવવાના લક્ષ સાથે એક બીજું પણ લક્ષ જીવે સતત સાથે રાખ્યું છે... અને તે છે- ‘દુઃખ ટાળવાનું’, ‘સુખ મળવું જોઈએ અને દુઃખ ટાળવું જોઈએ’ આ લક્ષથી પ્રયત્ન કરતા જીવે અનંતા ભવો કાઢી નાંખ્યા. સુખ મળે પણ દુઃખ ટળી પણ જાય છે પરંતુ સુખ જેવું હાથમાં કંઈ જ નથી આવતું, તો પણ નથી ચાલતું જીવે દુઃખનો અભાવ સુખ માન્યું છે, એવું પણ નથી...હા... પરંતુ સુખનો અભાવ જરૂર દુઃખ માન્યું છે ? કેમ ? શા માટે ? ‘સુખ નથી માટે દુઃખી છીએ...’ તો પછી ‘દુઃખ નથી માટે સુખી છીએ’ એમ કેમ નથી કહેતા ? ના...સુખ અભાવાત્મક નથી,]

એ તો ભાવાત્મક છે; એની સત્તા છે, એનું સ્વરૂપ છે...

[પરંતુ જીવને પૂછો કે અનાદિ અનંતકાળથી આટલા બધા ભવોથી સતત મહેનત કરતો હોવા છતાં પણ શું સુખ મળી ગયું છે ? જો મળી ગયું હોત તો હવે જીવ એ માટે મહેનત ન કરત. દેખીતી વાત છે કે મળ્યા પછી કોઈ મેળવવા મહેનત નથી કરતું. પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી પાછું એ જ ભણવા કે વાંચવા કોઈ મહેનત નથી કરતું, કારણ કે મેળવવાનું લક્ષ હોય છે અને મેળવવાને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ-પુરુષાર્થ એ ક્રિયા છે, મહેનત છે; જ્યારે ‘મેળવવું’ એ પરિણામ -ફળ છે, ક્રિયાનો અંત છે જો દરેક ભવોની આટલી મહેનત પછી પણ નથી મળ્યું તો ક્યાંક ખામી હોવી જોઈએ !]

[આ સંસારમાં કોઈ એવો સંતોષી નર નથી દેખાતો કે જેને બધું મળી ગયું હોય અને હવે મેળવવાની મહેનત જેણે છોડી દીધી હોય. અરે ! એક કીડી પણ મેળવવા કેટલી મહેનત કરે છે ! એક સાકરના ટુકડાની ગંધ આવી કે તુરંત દોડે છે મેળવવા. ઘણી મહેનત કરીને એ કણને પોતાના દરમાં લાવે છે, કારણ કે કીડીને સાકરમાં સુખ દેખાયું છે... ઘણાં પશુ-પક્ષીઓને ખાવામાં સુખ દેખાયું છે...દેવતાઓને સ્વર્ગમાં એશ...આરામ...ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ-સમૃદ્ધિમાં સુખ દેખાયું છે...જ્યારે મનુષ્યગતિમાં કોઈને ખાવા-પીવામાં, કોઈને ભિંધ-આરામમાં, કોઈને ધન-સંપત્તિમાં...કોઈને વિષય-ભોગોમાં...કોઈને સત્તામાં...કોઈને કુટુંબ-પરિવારમાં...સુખ દેખાય છે...જેણે જેમાં માન્યું તે ખરું ? અને તેમાં જ લક્ષ રાખીને તેની પાછળ સતત મહેનત ચાલુ રાખી છે...આવી તનતોડ મહેનત જ કહી આપે છે કે હજી એની મહેનત ફળી નથી, હજી કંઈજ મળ્યું નથી...હજી તો મેળવવાનું ઘણું બાકી છે.]

અનાદિકાળની આટલી મહેનત હોવા છતાં કોઈને સંસારમાં વાસ્તવિક સુખ-શાન્તિ મળી નથી એ હકીકત બહુ જ સ્પષ્ટ અને સાચી લાગે છે. મળ્યું હોત તો હવે મેળવવા મહેનત ન કરી હોત.

સુખને મેળવવા જીવે આજ દિવસ સુધી જેટલી મહેનત કરી છે...અરે !

એની એક ટકા પણ મહેનત જીવે જો ધર્મારાધના પાછળ...કર્મક્ષયના લક્ષ સાથે...આત્મકલ્યાણના અર્થે કરી હોત તો જીવ ક્યાંય પહોંચી અચો હોત..... ચોક્કસપણે એનું આત્મકલ્યાણ એ સાધી શક્યા હોત....

આ સુખ-દુઃખની ઘટમાળ પાછળ રહસ્ય શું છે? કેમ સુખ પ્રયત્નસાધ્ય નથી? છતી મહેનતે પણ કેમ મળતું નથી? કારણ શું છે ?.... આ બધાના ઉત્તરમાં “કર્મ તણી ગતી ન્યારી ”.... ના અદ્ભુત કર્મચક્રમાં વેદનીયકર્મનું સ્વરૂપ અત્રે જોવા જેવું છે. જૈન શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ બહુ જ સુંદર રીતે આ ચિત્ર સ્પષ્ટ કરે છે.

અનંત સુખ એ આત્માનો સ્વભાવ છે-

અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર, અનંત વીર્ય, અનામિ અરૂપિપણું, અગુરુલઘુપણું વગેરે જેમ આત્માના ગુણો છે, આત્માના સ્વભાવ તરીકે છે; તે જ પ્રકારે તેવો જ એક વિશિષ્ટ ગુણ આત્માનો છે અને તે છે “અનંત સુખ”.... “અવ્યાબાધ સુખ”

ચેતનાશક્તિવાળા ચેતન એવા આત્માનો જ આ સ્વભાવ છે, ગુણ છે. જડમાં સુખ-દુઃખની કોઈ સંવેદના નથી હોતી. નથી તો કોઈ સુખની લાગણી કે નથી તો દુઃખની લાગણી....

માથાનો એક વાણ ખેંચાય કે સોય ભોંકાય તો દુઃખ પણ જીવ અનુભવે છે, અને અત્તર લગાડો કે સુંદર વસ્ત્રો પહેરાવો, સર્વ પ્રકારના સુખની સંવેદના પણ જીવ જ અનુભવે છે.

આત્માનું સુખ અનંત છે, શાશ્વત-નિત્ય છે -અવ્યાબાધ છે. સ્વાધીન-સ્વૈવશ છે. અનંત સુખનો માલિક ચેતન-આત્મા જ છે. પરંતુ સંસારની પરિભ્રમણાવસ્થામાં જીવ સ્વયં પોતે જ છે. એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરીને કર્મ બાંધે છે કે જેના કારણે આત્મા પોતે જ તેવા કર્મોથી લેપાય છે, અને પરિણામે સુખ-દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

સુખ-દુઃખ કર્મજન્ય છે, ઈશ્વર પ્રેરિત નથી....

ઘણાની માન્યતા એવી છે કે-‘સુખ-દુઃખ એ તો ઈશ્વરના હાથમાં છે. ઈશ્વરની ઈચ્છાને આધીન છે. ઈશ્વરની ઈચ્છા હોય તો ઈશ્વર કોઈને દુઃખ-પીડા-ત્રાસ આપે અને જીવ તે અનુભવે એટલે દુઃખી થાય...પીડાય....અને જો ઈશ્વરની મહેરબાની હોય તો ઈશ્વર સુખ આપે, સુખી કરે....અને જીવો રાજી રહે એટલે સુખ-દુઃખનો કર્તા ઈશ્વરને જ માનવામાં આવ્યો છે. બસ, બધી ઈશ્વરની જ લીલા છે. એની ઈચ્છા પ્રમાણે જ કોઈ સુખી અને કોઈ દુઃખી બને છે.’

પરંતુ વિચાર કરીએ તો જાણાય કે ઈશ્વર જેવો ઈશ્વર પરનમાદ્યાળુ, પરમકૃપાળુ, પરમકરૂણાળુ એમ સર્વોપરિ સત્તા, નિષ્પક્ષ, નિઃસ્વાર્થી, પરમાર્થી એવા પરમાત્મા

પણ શું કોઈને દુઃખ આપે ખરા ? અને એ જો એ દુઃખ આપે તો એનામાં ઈશ્વરપણું રહે ખરું ? દુઃખ આપવાપણું અને પરમકરુણાળુ, પરમકૃપાળુ, પરમદયાળુપણું... એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વિપરીત વાત છે, વિરોધાભાસી છે. એકની સામે બીજો ન રહે, અને બીજાની સામે એક ન રહે બંને સાથે તો સંભવે જ નહીં. તો પછી સંસારમાં એક બીજાને જે દુઃખ ત્રાસ કે પીડા આપનારા મનુષ્યો કે પશુઓ છે... તો તેમને પણ ઈશ્વરકહેવા પડશે... ઘણી વાર માખી, મચ્છર અને માંકડનો ત્રાસ પણ ઘણો હોય છે તે પણ દુઃખ તકલીફ આપતા હોય છે...તો શું તે પણ ઈશ્વર ?

અને શું પોતાના સુખ-દુઃખના કારણ ઈશ્વરને કહીને કર્તા-હર્તા ઈશ્વરને બનાવી દઈએ તો આપણે પોતે જે કંઈ પણ ખૂન, બળાત્કાર, પાપ જે કરીએ તે બધું કોણ ભોગવે ? ક્યાં જાય ? તો પછી કહેવું પડે કે ના ના.. ઈશ્વર તો સર્વ જીવના પાપપુણ્ય-અને શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે જ ફળ આપે છે...

તો પછી 'અનુગ્રહનિગ્રહસમર્થો ઈશ્વરઃ' આ કહીને ઈશ્વરને દયા, કરુણા, કૃપા, કરનારા અને તે જ પ્રમાણે સંહાર-પ્રલય અને વિનાશ વગેરે કરનારા માનવા એ કેટલે અંશે યોગ્ય ગણાય ?

કર્મની સત્તા તો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે 'જેવાં બાંધશો તેવાં જ ફળ ભોગવશો' 'જેવું વાવશો તેવું લણશો' 'જેવું કરશો તેવું ભરશો' એમાં તો કોઈ શંકા જ નથી. વેદનીયકર્મ-'અનંત સુખ'... આવ્યાબાધ સુખ' ના સ્વભાવવાળો જીવ રાગ-દ્વેષ-મોહ-માયા લોભ-કર્માદિને વશ

પડીને એવી વિભાવદશાની પ્રવૃત્તિ કરે છે કે જેના કારણે પોતે જ પોતાનાં કરેલા કર્મથી બંધાય છે અને લેપાય છે. અને એ જ બાંધેલા કર્મો જ્યારે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે સુખ-અને દુઃખ ભોગવવા પડે છે. સુખ થોડું અનુકૂળ સાડું રાગપ્રધાન લાગે છે, ગમે છે; જ્યારે દુઃખ પ્રતિકૂળ, અણગમતું હોય છે. આ સુખ અને દુઃખને અપાવતું કર્મ તે 'વેદનીયકર્મ.' જેના વડે આત્માને સંસારમાં વેદના, ત્રાસ તકલીફ પીડા અથવા સુખ શાતા અનુભવવી પડે છે તે 'વેદનીયકર્મ.'

મધુલિપ્ત તલવાર જેવું વેદનીયકર્મ-

મહુલિપ્તલગ્નધારા, -લિહણં વ દુહાં ઉ વેઅણિઅં ॥

[તલવારની ધાર ઉપર મધ લગાડેલું હોય અને કોઈ તે તલવાર ને લઈ મધ ચાટવા બેસે. થોડીવાર સુધી તો મધ હોય ત્યાં સુધી ગળપણનો સ્વાદ આવે, ગળ્યું લાગે પરંતુ મધ ચટાઈ ગયા પછી એના આસ્વાદના લોભમાં ચાટતો જ જાય, પરંતુ મધ ન હોવાથી ધારદાર તલવારની ધાર ઉપર જીભ કપાતાં ભારે વેદના થાય. ચીસ પડી]

જાત્ય.ઉપમાના આ દષ્ટાન્ત જેવું જ વેદનીયકર્મ છે, તે બે પ્રકારે છે.

મધ ચાટતાં જે ગળપણના સ્વાદ જેવું મીઠું સારું ગળ્યું લાગતું હતું, તે મનગમતું પ્રિય અનુકૂળ હતું શાતા-વેદનીયકર્મ હોય અને તેથી વિપરીત જે તલવારની ધાર ચાટતા જેમ જીભ કપાઈ ગઈ છે અને તીવ્ર વેદના કે પીડા થાય છે તેવું અશાતા વેદનીયકર્મ કહેવાય છે.

શાતા=એટલે સુખ.

અશાતા=એટલે દુઃખ.

સંસારનાં સુખો અને ભોગો ભોગવતા અનુભવતા પ્રથમ સારા મીઠા સુખરૂપ લાગે છે. પરંતુ પાછળથી એ જ ભોગો દુઃખરૂપ લાગે છે.

શાતાવેદનીય એ સારી પુણ્ય પ્રકૃતિ છે. જેના કરણે જીવને મનગમતું સારું સુખ મળે છે. અને એનાથી વિપરીત અશાતા વેદનીય દુઃખરૂપ પ્રતિકૂળ હોય છે. એટલે આ પાપની પ્રકૃતિ છે, અશુભ પ્રકૃતિ છે.

ચાર ગતિમાં સુખ-દુઃખ :

ઓસન્નં સુરમણુષ, સાયમસાયં તુ તિરિઅનિરણ્ણુસુ ।

દેવ, મનુષ્ય, નરક તથા તિર્યચની ચારે ગતિમાં સુખ-દુઃખના પ્રમાણની વાત કરતા કર્મગ્રંથકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે-

પ્રાયઃ કરીને દેવતા અને મનુષ્યને શાતાનો ઉદ્ભવ હોય છે. અને તિર્યચ અને નરકગતિમાં અશાતાવેદનીય-દુઃખનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. એટલા માટે દેવ અને મનુષ્યની ગતિને સારી ઉચ્ચગતિ-સદ્ગતિ કહી છે. સારી પુણ્ય પ્રકૃતિમાં લેવામાં આવી છે. અને તિર્યચ અને નરકની ગતિને અશાતા-દુઃખ-વેદના પ્રધાન હોવાથી પાપપ્રકૃતિ તરીકે અશુભ ગણવમાં આવી છે.

સ્વર્ગીય દેવગતિનાં સુખો :

દેવગતિમાં સ્વર્ગના દેવતાઓને સુખ શાતાનું પ્રમાણ વધારે પ્રમાણમાં મળ્યું છે. યથેચ્છવિહાર કરી શકે છે. કાયા વૈક્રિય શક્તિથી બનેલી છે. ધાર્યા પ્રમાણે રૂપાદિનું પરિવર્તન

કરી શકે છે. વૈક્રિય શરીર હોવાથી આહાર-નિહારની ખાવા-પીવા-વગેરે મળ-મૂત્રવિસર્જન આદિની તેમને કોઈ પંચાત નથી. ફૂલોની શય્યામાં આરામથી સુખ ભોગવવું વગેરે ધન-સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય-ભોગ-વિલાસની સાધન સામગ્રી, ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ અમાપ-ગલબની હોય છે. હમેશા ૧૬ વર્ષના રાજકુમાર જેવા યુવાન લાગતા હોય છે. આયુષ્ય લાંબુ સારું હોય છે. વિષયભોગોજન્ય વૈષયિક સર્વત્ર નથી હોતું. (કાયપ્રવિચારા આ એશાનાત્)દેહજન્ય વિષયસુખ માત્ર બીજા દેવલોક ઈશાનકલ્પ સુધી જ છે. કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીતમાં ક્રમશઃજેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ સુખ ગજબનું

હોય છે. ગમે એટલું હોય પરંતુ સિદ્ધના સુખની સામે તો એક પ્રણામૈલા જેટલું પણ ન ગણાય. છતાં પણ મનુષ્યતિર્યચ-મતિ કરતાં તો મોટા પ્રમાણમાં છે.

સ્વર્ગીય દેવલોકનાં દેવતાઈ સુખો જેવું જ સુખ મનુષ્યગતિમાં હોય છે. ફરક માત્ર એટલો જ કે તે પ્રમાણમાં નજીવું હોય છે. વિષય-ભોગોજન્ય વૈષયિક સુખ, ધન-સંપત્તિ-ઐશ્વર્ય-ભોગવિલાસ, આદિનું સુખ મનુષ્યગતિમાં બહુ અલ્પપ્રમાણમાં હોય છે. દેવતાઓની સામે પાસે પાસે કેટલું ? પ્રમાણમાં જોવા જઈએ તો બહુ અલ્પમાત્ર ગણાય. અને અને મનુષ્ય કરતાં તિર્યચની ગતિમાં પશુ-પક્ષીઓને સુખ-શાતાનું પ્રમાણ તો કેટલું અલ્પમાત્ર છે તે તો રોજ જોઈને જ કલ્પી શકાય છે. સુખ તો નજીવું નામમાત્ર છે. વિષય- ભોગોજન્ય વૈષયિક સુખ વગેરે તો તિર્યચગતિમાં પણ છે. પરંતુ દુઃખ ગજબનું છે. પરવશતા, પરાધીનતા, ત્રાસ, વેદના પણ ગજબની છે.

અને તિર્યચ કરતાં નરકગતિમાં નારકી જીવોને તો સુખશાતાનું નામનિશાન પણ નથી. એક માત્ર દુઃખ-તકલીફ, વેદના અને અશાતા જ ભોગવવાની હોય છે. પરમાધામી કૃત વેદના, ક્ષેત્રકૃત વેદના આદિ ભયંકર તીવ્ર વેદનાનું દુઃખ નરકગતિમાં સહન કરવાનું હોય છે. એટલા માટે દુઃખ-વેદનાની બહુલતાના કારણે તિર્યચ અને નરકગતિને દુર્ગતિમાં ગણવામાં આવી છે. અને તેથી જ પાપપ્રકૃતિ, અશુભ પ્રકૃતિ તરીકે ગણવામાં આવી છે.

શાતા અને અશાતા વેદનીય બાંધવાના કારણો :

ગુરુભક્તિસ્થંતિકરુણા-વયજોગકસાયવિજયદાણજુઓ ।

દદ્ધમ્માફ અજ્ઞફ, સાયમસાયં બિવજ્જયઓ ॥

શતા વેદનીયકર્મ બંધનાં કારણો:

મૂત્તવ્રત્યનુકમ્પાદાનં સરાગસંયમાદિયોગઃ
ક્ષાન્તિ શૌચમિતિ સદ્વેદ્યસ્ય ॥૬/૧૩॥

૧. ગુરુભક્તિ: માતા-પિતા, ધર્મચાર્ય તથા ગુરુઆદિ વડીલની સેવા, ભક્તિ, વૈયાવચ્ચ કરવાથી.

૨. ક્ષાન્તિ (ક્ષમા): સ્વયં સમર્થ હોવા છતાં પણ બીજાના અપરાધને ક્ષમા કરવી, સહનકરી લેવાથી.... માટે જ ક્ષમાને વીરનું ભૂષણ કહ્યું છે. ક્ષમાશીલ શાન્ત સ્વાભાવી શાતા વેદનીય બાંધે.

૩. કરુણા (દયા): સર્વ જીવો ઉપર દયાભાવ હોય, દિલમાં કરુણાભાવ હોય.

અશાતા વેદનીયકર્મ બંધનાં કારણો:

દુઃસ્વશોકતાપાક્રન્દનવધપરિદેવનાન્યાત્મ-
પરોમયસ્થાનાન્યસદ્વેદ્યસ્ય ॥ ૬/૧૨॥

૧. ગુરુ દ્વેષ: માતા-પિતા...ધર્મચાર્ય, તથા ગુરુ, આદિ વડીલને સંતાપવાથી તેમને દુઃખી કરવાથી.....

૨. ક્રોધાદિ કષાયથી: સ્વાભાવ ક્રોધાદિ કષાયનો ભરેલો હોય. ઘડીએ ઘડીએ આવેશમાં આવી ક્રોધ કરવો. ક્રોધમાં મારપીટ, અસભ્ય ભાષા વાપરવી, તીવ્ર કષાયોના કારણે સ્વ-પર ઉભયને નુકશાન પહોંચાડવાથી....

૩. ક્રૂરતા (નિર્દય): સ્વભાવમાં ક્રૂરતા

કોઈ ને પણ મારવા, હણવાની વૃત્તિ ન હોય. સર્વ જીવોને પોતાના જેવા સમભાવે ગણી તેમની સાથે તે જ પ્રમાણે યોગ્ય વ્યવહાર કરવાથી. જીવો ઉપર અનુકમ્પાદાનની પ્રવૃત્તિ હોય તો....જીવદયા અને અહિંસા ભાવની પ્રવૃત્તિથી.....

૪. વ્રત પાલન: શ્રમણ જીવનનાં પાંચ મહાવ્રત હોય કે શ્રાવક જીવનનાં પાંચ આજુવ્રત હોય તેનો પાલક હોય. સુંદર રીતે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહાદિ પાંચ વ્રતોનો પાલક હોય તેને શાતાબેદ બંધાય.

૫. યોગ: મનથી શુભ વિચાર, ચિંતન, વચનથી શુભ સારી મીઠી મધુર-નિરવધ ભાષા, કાયાથી નિરવધ પરોપકારી પ્રવૃત્તિ. અને મન-વચન-કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ તથા દશવિધ ચક્રવાલ સમાચારી રૂપ સંયમયોગનું સુંદર પાલન કરવાથી.

૬. કષાયનો વિજય:

મળ-ભૂતરોગ-દ્વેષાદિ જન્ય ક્રોધ-માન-માયા અને લોભાદિ ચોરેય કષાયોનો વિજેતા હોય જિતેન્દ્રિય હોય, ક્રોધાદિકષાયોને જીતી સમતાદિ સ્વભાવવાળો હોય. ક્રોધ જીતી ક્ષમાભાવવાળા, માન જીતી મૃદુ (નમ્ર) ભાવવાળા, માયા જીતી સરલ ભાવવાળા, લોભ જીતી સંતોષ ભાવવાળા તે શાતાવેદનીકર્મ બાંધે.

૭. દાન: પરના ઉપકારભાવથી સ્વવસ્તુનો બીજના ઉપયોગ માટે ત્યાગ કરવો કોઈનું હિત-ભલું કરવા માટે યથાશક્ય આપવું.

હોય. મન નિર્દય હોય. નાના-મોટા કોઈ જીવ પ્રત્યે દિલમાં દયા જ ન આવે....મારવા-હણવાનો જ વિચાર હોય. હિંસક-વૃત્તિના કારણે નિર્દય-ક્રૂર બની જીવોને મારવાથી, જીવદયા ન પાળવાથી અશાતા-વેદનીયકર્મ બંધાય છે.

૪. વ્રતવિરોધક (અવ્રત): અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ આ પાંચેય મહાવ્રત, અથવા આજુવ્રતનો વિરોધક હોય, સારી રીતે ન પાળવાથી તેથી હિંસા, અસત્ય, સ્તેયવૃત્તિ (ચોરી) અબ્રહ્મચર્ય દુરાચાર-વ્યભિચાર તથા પરિગ્રહ સંગ્રહવૃત્તિ આદિથી જીવ અશાતા બાંધે.

૫. અયોગ: મનથી અશુભ ચિંતન ખરાબ વિચાર વચનથી હિંસાકારી સાવધ અપ્રિય અસભ્ય ભાષા તથા કાયાથી વિરાધના, પાપ પ્રવૃત્તિ આદિ કરવાથી તથા દશવિધ ચક્રવાલ સામાચારીરૂપ સંયમયોગની વિરાધના કરવાથી, સારી રીતે ન પાળવાથી અશાતા બંધાય...

૬. તીવ્ર કષાયાધીન રાગ-દ્વેષાદિ કષાયનો સ્વભાવ હોય, ભારે ક્રોધીના કારણે આક્રોશ આવેશમાંતીવ્ર અભિમાન કરવાથી, માયાના કારણે વિશ્વાસઘાત, દગો, છલ, કપટ કરવાથી.. લોભના કારણે અસત્ય વચન, સંગ્રહવૃત્તિ ચોરી અદિ કરવાના કારણથી અશાતા વેદનીયકર્મ બંધાય.

વસ્ત્ર, પાત્ર, ઘન-ધાન્ય, આદિ જરૂરિયાતવાળાને આપવું, દાનભાવથી પણ શાતાવેદનીય બંધાય છે.

૮. દૃઢધર્મી: ગમે તેવી આપત્તિ-દુઃખ કે તકલીફમાં પણ ધર્મ-આરાધનામાં દૃઢતા એવી ને એવી જ હોય, દુઃખમાં પણ ધર્મ ભાવના કે આરાધના ઓછી ન થાય. એવો દૃઢ ધર્મારાધનાવાળો વ્રત નિયમની દૃઢતાવાળો વ્રતનિયમની દૃઢતાવાળો શાતાવેદનીય બાંધે.

ઉપરોક્ત કારણો સાથે જ દયા, દાન, સરાગસંયમ, દેશવિરતિ ચારિત્ર, અકામ નિર્જરા, બાલ તપ, મન-વચન-કાયાના શુભયોગો, ક્ષમા, શૌચાદિની પ્રવૃત્તિથી પણ જીવો શાતાવેદનીય બાંધે

૭. કૃપણતા-(કંજૂસાઈ) કે

કૃપણ સ્વભાવના કારણે ઘન સંપત્તિ ઉપર મોહ-મૂર્છા ખૂબ હોય. જલ્દી પૈસો છુટે નહીં આપવાનું મન ન થાય. દીન દુઃખી-ગરીબ દરિદ્ર આદિને યથાશક્ય પણ આપવાની ઈચ્છા ન થાય. કોઈના દુઃખ-દારિદ્રને દૂર કરવા પ્રયત્ન ન કરવાથી અશાતા બંધાય.

૮. ધર્મશિથિલ:

ધર્મારાધનામાં જોડાયો હોય પરંતુ ધર્મપાલનમાં દૃઢતા ન હોય. પરાણે વ્રતનિયમ પાળતો હોય, અને ગમે તેવા નજીવા નિમિત્તે પણ ધર્મ-વ્રત-નિયમ-આરાધના વગેરે બધું છોડી દે. શિથિલ પરિણામી હોય તેને અશાતા બંધાય. શાતાથી વિપરીત કારણસર અશાતા બંધાય છે.

વેદનીયકર્મની બંધસ્થિતિ :

ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિ જીવેના સર્વ જીવન-વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે. કોઈ સ્વભાવે દયાળુ હોય, ઉદાર હોય તો દયા-દાનાદિની પ્રવૃત્તિ કરે છે તો તેને શાતા વેદનીય બંધાય. દા.ત. ભરવાડના ભવમાં સુંદર ખીરનું દાન આપવાથી ભરવાડના જીવને શાલિભદ્રના ભવમાં અપાર-અમાપ ધન-સંપત્તિની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. ૯૯ પેટીઓ સ્વર્ગમાંથી ઊતરતી હતી. અકલ્પનીય એવા ગજબના સુખનો ભોક્તા શાલિભદ્ર થયો.

કેટલાક જીવો સ્વભાવે કૃપણ-કંજૂસ હોય તો દાનાદિ આપી નથી શકતા...દયા ઉપકાર કરી નથી શકતા...અને પરિણામે અશાતાવેદનીયકર્મ બાંધે છે જેથી જીવો દુઃખી થાય છે, દુઃખ અનુભવે છે.

એક વાર બંધાયેલ વેદનીયકર્મ ઉત્કૃષ્ટથી ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ કાળપ્રમાણ આત્મા સાથે સંકળાયેલું રહી શકે છે. જ્યારે જઘન્યથી ઓછામાં ઓછું ૧૨ અંતર્મુહૂર્ત સુધી (અપરા દ્વાદશમુહૂર્તા વેદનીયસ્ય) વેદનીયકર્મ આત્મા સાથે રહે.

ઉત્તરાધ્યયને સ્થિતિ લઘુ, અંતર્મુહૂર્ત કલાય ॥

પન્નવણામાં બાર તે, શાતાબંધ સંપરાય ॥

થોડાક મતમતાંતર સાથે આ વાત બે આગમોમાં થોડા તફાવત સાથે મળે છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં વેદનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ. ૧ અંતર્મુહૂર્તની કહી છે, જ્યારે પત્રવણા આ જ સ્થિતિ ૧૨ અંતર્મુહૂર્તની કહેવામાં આવી છે આ વાત શ્રી શુભવીરવિજયજી મહારાજે ૬૪ પ્રકારી પૂજામાં નોંધી છે.

શાતા અને અશાતાના વિપાકોદય :

બંધાયેલ શાતાવેદનીયકર્મના ઉદયે જીવોને સુખ-શાન્તિ દેહની તંદુરસ્તી, નીરોગી કાયા વગેરે સુંદર મળે છે. પુણ્યનો ઉદય સારો રહે છે. ધન-ધાન્ય-સુખ-સંપત્તિ સાથે દુઃખ-પીડા-વેદના-ત્રાસ-રોગ રહિત સારું શરીર મળે છે. માટે જ વ્યવહારમાં પણ એમ કહેવાય છે કે-“આમનું શરીર તો બહુ સારું નીરોગી છે, જનમ્યા ત્યારથી આટલા વર્ષો થયાં હજી સુધી કોઈ દવાની ટીકડી પણ લેવી નથી પડી...ગયા ભવમાં સારી જીવદયા, જીવરક્ષા કરી હશે...કોઈને દુઃખ કે તકલીફ નહીં આપી હોય”.

જ્યારે અશાતાવેદનીયકર્મના ઉદયે રોગી શરીર, ત્રાસ-પીડા-વેદના અને રોગથી ઘેરાયેલી કાયા મળે, જેથી દુઃખો ભોગવવાં પડે. ધન-ધાન્ય-સંપત્તિ-આદિની અનુકૂળ ગુણધર્મ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. અશાતાના વિપાકોદયે ઘણા જીવોને સંસારમાં જોઈએ છીએ કે તેઓ કેટલી ભયંકર તીવ્ર વેદના સહન કરતા હોય છે ! કોઈને આમડીનું ખરજવું થયું હોય છે તે વર્ષો સુધી મટતું નથી અને પીડા સહન કરવી જ પડે છે. કોઈ ને વર્ષો સુધી માથું દુઃખતું હોય છે. તો કોઈ કેન્સર જેવી જીવલેણ રોગની પીડાથી વર્ષો સુધી રિબાય છે, પીડાય છે. હાય હાય કરતાં પણ દુઃખ મટતું નથી. નવા કર્મ ન બંધાય તેનું ધ્યાન રાખવા જેવું છે....:

અશાતાવેદનીયકર્મના ઉદયે ઘણા જીવો દુઃખને સહન નથી કરી શકતા. દુઃખ જ્યારે અસહ્ય બની જાય છે ત્યારે ઘણા બિચારા હાય...હાય કરતા હોય છે, કષાયમાં આવી જેમ-તેમ બોલતા હોય છે.

પરંતુ શાસ્ત્રકાર ભગવંતો તો એમ જણાવે છે કે દુઃખ અશાતા ઉદયમાં આવે ત્યારે રાજ થવા જેવું છે. રાજ એટલા માટે થવું જોઈએ કે બહુ સારું થયું... આ એક કર્મ ઉદયમાં તો આવી ગયું અને હવે તો ઉદયમાં છે એટલે ભોગવાય છે. આ કર્મ આત્માથી છૂટું પડીને ખપી રહ્યું છે. માટે અશાતા કે દુઃખના ઉદય સમયે હાય...હાય...કરીને આર્તધ્યાનમાં વધારે નવા કર્મ ન બંધાઈ જાય તેની ખૂબ કાળજી રાખવા જેવી છે.

કારણ કે હાય...હાય...કરવાથી કઈ દુઃખ કે રોગ ઓછા થવાના નથી..વેદના મટવાની નથી...એવા સમયે તો વધુ ધીરજ રાખવી જોઈએ.

‘હાય...હાય’ કરવા કરતાં ‘હોય..હોય’ કરીએ તો વધારે સારું. જીવને સમજાવી લઈએ...હોય, ભાઈ ! હોય...આ તો તારા જ બાંધેલા કર્મ છે, પછી શું કામ હાય-હાય

કરે છે. રાજી થા, ઉદયમાં આવી ગયા છે. ' ખુબ સમતાથી અશાતાને સહન કરવી જોઈ એ. અને આત્માને સમજાવવું કે હે જીવ ! તે પોતે જ આ કર્મો બાંધ્યાં હતાં અને તારાં જ બાંધેલા કર્મો તને ઉદયમાં આવ્યા છે જ્યારે બાંધતી વખતે ખૂબ રાજી થઈને હસતા હસતા બાંધ્યાં

હતાં તો પછી હવે શા માટે રહે છે? હવે પણ હસતા હસતા જ એ કર્મોના વિપાકને સહન કર...હસતા મોઢે જ દુઃખને પણ સહન કરીને ખપાવ...હવે સાવ દીન શા માટે બન્યો છે. હે જીવ ! રાજી થા...સારું માન, બહુ સારું થયું કે આ કર્મ ઉદયમાં આવી ગયું છે. અને હવે આનંદથી ભોગવી લે ...બસ, હવે ખપી જશે.

માટે જ્ઞાનીઓ કહે છે-“સુખમાંલીન ન થાઓ...અનેદુઃખમાંદીન નથાઓ...” જેવું અશાતા છે, એવું જ શાતા પણ છે. અશાતામાં જીવ રહે છે, દીન બને છે...જ્યારે સુખ-શાતા ભોગવવામાં જીવ લીન બની જાય છે, મસ્ત બની જાય છે. ભોગો અને સુખ ભોગવવામાં આસકત બની જાય છે, લીન બની જાય છે તો પણ ફરીથી કર્મ બાંધશે. ભાગ્યશાલીઓ ! મળેલી સુખ-સાધન સામગ્રીને સારા ધર્મમાર્ગે વાપરો તો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બાંધી શકાશે, નહીં તો એમ ન માનતા કે ‘પુણ્ય પાપ નહીં બંધાવે’. એવું કંઈજ નથી. આ તો બેધારી તલવાર જેવું છે. ચલાવતાં આવડી તો ઠીક નહીં તો પોતાનો જ નાશ.

વીરપ્રભુના કાનમાં ખીલા ઠોકાયા-

શઠં પ્રતિ શાઠયં **Tit for Tat** ના નિયમ જેવો કર્મનો નિયમ છે. કર્મની ચાલ એવી જ છે, માટે જ ‘કર્મ તણી ગતિ ન્યારી...’ કહેવાયું છે.

અદારમાં ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવના ભવમાં શય્યાપાલકોના કાનમાં જે તપત્તું ગરમ-ગરમ સીસુ રેડાવ્યું હતું તે પાપકાર્યમાં

બાંધેલ તીવ્ર અશાતાવેદનીયકર્મ રજ મા ભવે ઉદયમાં આવ્યું અને પ્રભુના કાનમાં ખીલા ઠોકાયા. પ્રભુ તો જન્મથી ત્રણ જ્ઞાનના ઘણી છે. એટલે જ્ઞાનથી જાણીને સમભાવમાં શાંતચિત્તે સ્થિર ઊભા રહ્યા છે. બહુ સારું થયું કે આ કર્મ ઉદયમાં આવી ગયું નહીંતર આ કર્મ જો ઉદયમાં ન આવ્યું હોત અને ન ખપ્યું હોત તો કેવલજ્ઞાન ન થાત. આ કર્મ બાધક બનત. માટે પ્રભુ એને સોંપે માનતા હતા.

પરમાત્મા મહાવીરે તો જાણીને અનાયં એવી વજ્રભૂમિમાં લાટપ્રદેશમાં પણ વિહાર કર્યો. જેથી વધુ ઉપસર્ગો થાય અને જલ્દી સહન કરે અને કર્મો ખપાવી શકું.

કાનમાં ખીલા ઠોકાયા અને ખીલા પાછા કઢાયા પણ ખરા. ખીલા કાનમાં ઠોકતા બંને ખીલાના છેડા અંદર સામસામે મળી ગયા અને કાઢવામાં આવતાં માંસના લોચા સાથે લોહીની પિચકારીઓ સાથે એ ખીલા બહાર નીકળ્યા. કેટલી તીવ્ર વેદના થઈ હશે...આપણે તો કલ્પના પણ કરી ન શકીએ...છતાં પણ પ્રભુએ એ સર્વ સમભાવે

સહન કરી. અને સર્વે ઘનધાતી ચારે ય કર્મો ખપાવી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

આવી જ તીવ્ર અશાતા ભગવંતને ગોશાલાએ મૂકલી તેજેલેશ્યા વખતે સહન કરવી પડી... ગોશાલાએ મૂકલી તેજેલેશ્યાના કારણે ભગવંતને ૬ મહિના સુધી લોહીના ઝાડા થયા... પ્રભુએ આવી પારાવાર વેદનાને પણ સહન કરી...

પ્રભુ તો મોફે ગયા પણ ગોશાલાનું શુ થયું ?

મુનિરાજની નિંદા કીધ રે, મુનિ સંતાપ્યા બહુવિધ રે ।

રાજ દેવસેનાભિધ રે, એક સરિયશતક પ્રસિદ્ધ રે ॥

શ્રી શુભવીર મહારાજ વેદનીર્થકર્મની પૂજામાં ઉલ્લેખે કરતાં જણાવે છે કે શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું એવા ગોશાલાની આ વાત છે.

મંબલીપુત્ર ગોશાલક છલ્લસ્થાવસ્થામાં જ પ્રભુ મહાવીરનો શિષ્ય બની સાથે જોડાયો હતો...તેણે તેજેલેશ્યાની લબ્ધિ મેળવી. ગોશાલકની મતિ બદલાઈ ગઈ. તે પ્રભુના સિદ્ધાન્ત થી વિપરીત ગયો. અને આજીવક મત પ્રરૂપ્યો. પોતાની જાતને ભગવાન તીર્થંકર કહેવા લાગ્યો હું જ જિન છું. તીર્થંકર છું...પરંતુ મહાજ્ઞાની પ્રભુએ જ્યારે સત્યનો ઘટસ્ફોટ કર્યો કે- 'આ જિન નથી, પરંતુ ગોશાલામાં જન્મેલો મંબલીપુત્ર ગોશાલક છે...આથી ગોશાલો ખૂબ છેછેડાયો....ભારે કોધે ભરાયો... અને અંતે પરમાત્મા મહાવીર ઉપર તેજેલેશ્યા મૂકી.

શીતલેશ્યાવાળા પરમાત્માને તો ગોશાલાની તેજેલેશ્યાની કોઈ અસર ન થઈ પરંતુ વચ્ચે બે સાધુ બળીને રાખ થઈ ગયા. અને એ તેજેલેશ્યા પ્રભુને પ્રદક્ષિણા દઈને ગોશાલાના જ શરીરમાં પ્રવેશી...દાઝતો અને બળતો ભાગ્યો...તીવ્ર વેદનામાં મૃત્યુને નજીક જોતો ગોશાલો સાતમી રાત્રિએ થોડો ઠંડો પડ્યો...અને મનમાં થોડો પશ્ચાત્તાપ શરૂ થયો..અરેરે !...

હું ખરેખર જિન નથી છતાં પણ હું જિન છું-તીર્થંકર છું એવી ખોટી પ્રસિદ્ધિ કરી, બે મુનિઓનો નાશ કર્યો, પ્રભુનો નિંદક, પ્રભુનો વિરોધી બન્યો-અરેરે ! નિરર્થક મિથ્યાભિનિવેશ વડે મેં મારી જાતને જ છેતરી છે. અરે ! હું મારી જ મુકલી તેજેલેશ્યા વડે મૃત્યુ પામી રહ્યો છું ... મહાવીર પ્રભુ જ સાચા જિન છે. તીર્થંકર છે.

આ પ્રમાણે મનમાં જાગેલા પશ્ચાત્તાપના કારણે અંત સમયે ગોશાલકે આજીવિક મતના પોતાના શિષ્યાદિને બોલાવ્યા અને તેમને ઠરાવીને કહ્યું કે સાંભળો ! હું ખરેખર જિન નથી. પરંતુ મિથ્યાભાષી ખોટો ગોશાલો જ છું. સાચા જિન તીર્થંકર તો મહાવીર જ છે. માટે હે દેવાનુપ્રિયો ! મારા મર્યા પછી તમે મારા ડાબા પગે દોરડું બાંધી મારા મૃતકને ખેંચજો. રસ્તા ઉપર ઘસડતા ઘસડતા શ્રાવસ્તી નગરીમાં ફેરવજો, અને ચાર રસ્તાના ચોકમાં ઊભા રહી મારા મોઢા ઉપર થૂંકજો, અને એલાન કરજો કે 'આ તો મંબલીપુત્ર ગોશાલક છે, જિન નથી...સાચા જિન તીર્થંકર તો મહાવીર જ છે' -આ

પ્રમાણે બોલજો ચોક્કસ કરજો ” આટલું કહી ગોશાલો મૃત્યુ પામ્યો.

પરંતુ મૃત્યુ પછી શિષ્યોએ તો લજ્જાના ભયથી એ જ મકાનમાં દરવાજા બંધ કરીને શ્રાવસ્તી નગરીનું (ચિત્ર) નકશો દોરીને ગોશાલકના કહ્યા પ્રમાણે તેનું મડદું ફેરવી દીધું અને પછી અગ્નિસંસ્કાર કરી દીધો.

ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુ વીરને પૂછ્યું, હે ભગવન ! ગોશાલો મરીને ક્યાં ઉત્પન્ન થયો હશે ?

પ્રભુએ કહ્યું-હે ગૌતમ !-તે બારમા દેવલોકમાં ૨૨ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવપણે ઉત્પન્ન થયો છે

ગૌતમસ્વામી- ‘હે પ્રભુ ! દેવભવ પૂરો કરી તે ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ? ’ ગૌતમ ! આ જંબુદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં પુડ દેશમાં સન્મૂર્તિ રાજાના ઘરે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થશે. મહાપદ્મ તેનું મુખ્ય નામ પડશે. તેનો રાજ્યાભિષેક કરી રાજ બનાવવામાં આવશે. અને માંડલિક રાજાઓ “ દેવસેન ” એવું નામ પાડશે. હાથી ઉપર બેસીને વારંવાર ફરવા નીકળશે તેથી તેનું, ત્રીજું નામ વિમળવાહન પણ પડશે.

પૂર્વે ગોશાલકભવમાં કરેલાં પાપકર્મનો ઉદ્ધવ શરૂ થશે. અને પછી તો તે રાજા ‘મહાપદ્મ’ દુરાચારી બનશે. સાધુઓ સાથે નિર્દયી બની ફર બનશે, આક્રોશ કરશે, મશ્કરી કરશે, સાધુઓને બાંધશે, મારશે વગેરે ઘણાં પાપો કરશે તેનો ત્રાસદાયક ઉપદ્રવ ચારે તરફ વધી જશે.

એક વખત છટકના પારણે છટ તપ કરતા તપસ્વી સુમંગલ મુનિ નગર બહાર ઉદ્યાનમાં કાયોત્સર્ગ વગેરે કરતા હશે ત્યારે તે દેવસેન રાજા રથમાં બેસીને આવશે અને મુનિને રથનો ઘકકો મારી નીચે પાડશે. તો પણ શાન્ત મુનિ ફરી આતાપના લેવા કઠિન્નસગ્ગમાં ઉભા રહેશે...અને તે ફરી પાડશે. મુનિ ફરી ઉભા રહેશે અને અવધિજ્ઞાનથી જોઈ તેને તેનો ગોશાલકનો પૂર્વભવ યાદ કરાવશે. અને કહેશે કે- ‘હે રાજા ! તું જ મંખલીપુત્ર ગોશાલક છે. તેં પ્રભુને હેરાન કરવા વગેરે ઘણાં પાપો કર્યા છે. હવે તો શાંત થા...

પરંતુ રાજા દેવસેન નથી માનતો એટલે મુનિ સુમંગલ રાજાને રથ સાથે તેજોલેશ્યા નાંખી બાળી નાંખશે.

ગૌતમસ્વામીએ પૂછ્યું- ‘હે પ્રભુ ! તે રાજા દેવસેન મરીને ક્યાં જશે ? અને મોક્ષે જશે ખરો કે નહીં ? ’

પ્રભુ મહાવીર - ‘ હે ગૌતમ ! તે દેવસેન મરીને સાતમી નરકે જશે. ત્યાંથી પાછો મરી માછલી થઈ ફરી સાતમી નરકમાં, ત્યાંથી નીકળી તિર્યચગતિના ભવો કરી ફરી નરકમાં, ત્યાંથી નીકળી તિર્યચગતિના ભવો કરી ફરી નરકમાં જશે. દરેક નરકમાં બે બે ભવો કરશે. ત્યાર પછી એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય વગેરે તિર્યચગતિમાં ખૂબ રખડી,

દેવગતિમનુષ્યગતિમાં ભવો કરી અંતે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય થઈ ચારિત્ર લઈ દૃઢપ્રતિજ્ઞા મુનિ તરીકે ધાતિકર્મ અપાવી કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે જશે. આ વાત પરમાત્મા મહાવીરે ગૌતમને કહી છે તે અધિકાર શ્રી ભગવતી સૂત્રનાં પંદરમાં શતકમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

સુખ અને દુઃખ એ કારણ નથી કાર્ય છે; અને કાર્ય છે માટે આનાં કારણો સ્પષ્ટ હોવાં જ જોઈએ. કારણ કે જગતનો નિયમ છે કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી. માટે કારણ બતાવતા જૈન શાસ્ત્રકાર ભગવંત ફરમાવે છે કે-

‘દુઃખં પાપાત્ , સુખં ધર્માત્, સર્વશાસ્ત્રેષુ સંસ્થિતિ’

ન કર્તવ્યમતઃપાપં, કર્તવ્યો ધર્મસંચય : ॥

★ દુઃખનું કારણ પાપ છે. પાપ પ્રવૃત્તિ કરી કર્મ બાંધવાથી જીવ દુઃખી થાય છે એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

★ અને સુખનું કારણ પુણ્ય છે. પુણ્યની શુભ સારી પ્રવૃત્તિ કરી પુણ્ય બાંધ્યું તો સુખ જરૂર મળશે. જીવ સુખી થશે.

આ નિયમ મહામંત્ર નવકાર જેવો જ શાશ્વતો છે. માનવી જો આ વાક્યને હૈયે કોરી રાખે તો ક્યારેય પણ પાપ કરે જ નહીં. કારણ કે સંસારમાં સર્વ જીવમાત્રને સુખ જ ગમે છે, દુઃખ તો કોઈને પણ ગમતું નથી.

સર્વે જીવા વિ ઇચ્છન્તિ, જીવિતં, ન મરિજ્જિતં ।

તમ્હા પાણિવહં ઘોરં, નિમ્માંથા વજ્જયંતિ ણં ॥

શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે સર્વ જીવમાત્ર જીવવા ઈચ્છે છે, કોઈ મરવા ઈચ્છતું જ નથી. માટે નિર્ગંધ એવા સાધુઓએ ઘોર પ્રાણિવધ (હિંસા) નો હંમેશા ત્યાગ કરવો. જીવવામાં સુખ છે, મૃત્યુમાં દુઃખ છે.

જો કોઈ પાપ કરે જ નહીં, તો કોઈ દુઃખી થાય જ નહીં અને જો સહુ પુણ્ય જ ધર્મ જ કરે, તો સહુ સુખી જ થાય. પરંતુ આ સંસાર બહુ વિચિત્ર છે. સંસારમાં લોકોને પાપ-ખોટું કરીને પણ સુખી થયું છે. ‘ભલે કારણ ખોટું કે ખરાબ હોય પણ પરિણામ તો સાચું જ આવવું જોઈએ’-એવી ઈચ્છા છે. ભલે અમે કાંટા વાવીએ પણ ઉગવા તો આંખા જ જોઈએ!]

પરંતુ કર્મસિદ્ધાન્તમાં આવી ભૂલ ક્યારેય થતી જ નથી... ‘ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ’ ભૂતકાળમાં ક્યારેય થયું નથી અને ભવિષ્યમાં ક્યારેય થશે પણ નહીં.

માટે જ હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ ફરમાવે છે કે-

પુણ્યસ્ય ફલમિચ્છન્તિ, પુણ્યં નેચ્છન્તિ માનવાઃ ।

ફલં પાપસ્ય નેચ્છન્તિ, પાપં કુર્વન્તિ સાદરાઃ ॥

-પુણ્યનું ફળ તો બધા જ ઈચ્છે છે કારણ કે પુણ્યનું ફળ “સુખ” છે, સાચું

છે; પરન્તુ તેને અનુરૂપ કારણભૂત પુણ્ય કરવું કોઈને પસંદ નથી. ક્રૅલી વિચિત્ર વાત છે ! પુણ્યનું ફળ મેળવવું છે, પણ પુણ્ય કરવું નથી. રસોઈ જમવી છે, પણ બનાવવી રસોઈ નથી ક્યાંથી બને ?

એ જ પ્રમાણે પાપનું ફળ કોઈ ઈચ્છતું નથી. કારણ કે પાપનું ફળ ‘દુઃખ’ છે.... પરન્તુ સાથે સાથે પાપની પ્રવૃત્તિ પણ કોઈને છોડવી નથી... છોડવી ગમતી પણ નથી. પાપ કરવાં ખરાં અને દુઃખ ઉદયમાં ન આવે એ કેમ બને ? દુઃખ તો આવવાનાં જ કારણ કે જેવું વાવો છો તેવું જ પામવાના. તો પછી પાપ કરશો તો દુઃખી જ થવાના, અને ધર્મ-પુણ્ય કરશો તો સુખી અવશ્ય થવાના. હવે જેની જે ઈચ્છા હોય તે કરે. સુખ જોઈએ છીએ કે દુઃખ ? પહેલાં આનો નિર્ણય કરો. પ્રવૃત્તિ કે પુરુષાર્થ જ જીવના હાથમાં છે; ફળ તો કર્મ સત્તાને આધીન છે. શું મેળવવું છે એની ચિંતા ન કરો ! -શું કરવાનું છે એની ચિંતા કરો ! તમારી કરણી પ્રમાણે જ ભરણી થશે. એમાં કોઈ શંકા નથી.

સુખ જોઈતું હોય તો પહેલાં તે બીજાને આપો-

જેમ દડો ભીંત સામે ફેંકીએ તો તે પાછો આપણી પાસે જ આવે છે, આપણને જ મળે છે. Flash light પણ ભીંત ઉપર ફેંકીએ એટલે તેનો પ્રકાશ પાછો આપણને જ મળે છે. આપણી ઉપર જ Reflect થઈ ને આવે છે.

Reflective Prayer-પરાવર્તિત પ્રાર્થનાનો પણ એ જ નિયમ છે. આપણે બીજાના હિત માટે-સર્વના કલ્યાણ માટે પ્રાર્થના કરીએ તો તે પરાવર્તિત થઈને આપણી ઉપર આવે છે. સર્વમાં આપણો પણ નંબર છે જ. અને તેથી બધાના સુખ માટે કરેલી પ્રાર્થના આપણને પણ સુખ અપાવશે જ.

શિવમસ્તુ સર્વ જગતઃ,-સર્વ વિશ્વનું કલ્યાણ થાઓ,

પરહિતનિરતા ભવન્તુ ભૂતગણાઃ । -સર્વ જીવો પરોપકારમાં તત્પર બનો ;

દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં,-સર્વના પાપ દોષો નાશ પામો,

સર્વત્ર સુખી ભવતુ લોકઃ ॥-સર્વત્ર લોકો સુખી થાઓ.

સર્વેઽપિ સન્તુ સુખિનઃ ।-સર્વ જીવો સુખી થાઓ,

સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।-સર્વ જીવો નિરોગી થાઓ;

સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ,-સર્વ જીવો કલ્યાણને જુઓ,

મા કશ્ચિદ્ દુઃખમાગ્ ભવેત્ ॥-કોઈ પણ જીવ દુઃખી ન થાઓ.

જૈન શાસનની આવી સર્વ હિતકર, સર્વ કલ્યાણકર પ્રાર્થના નિત્ય કરવી જોઈએ. જે સ્વ અને પર સર્વના કલ્યાણ માટે નીવડે. ‘સ્વ-કલ્યાણ’ ની પ્રાર્થના એ સ્વાર્થભરી છે. જ્યારે ‘સર્વ કલ્યાણ’ ની પ્રાર્થના એ પરમાર્થવૃત્તિથી ભરેલી છે.

સતત વર્ષોથી માયું દુઃખતાં મુનિમહારાજે રસ્તો શોધ્યો કે જેમનું જેમનું માયું

દુઃખતું હોય તે સર્વે મુનિઓનું માથું દબાવવા વગેરે સેવા ભક્તિ વૈયાવર્ય કર્યા પછી સૂયું અને તેમને ખૂબ આનન્દ આવ્યો. બીજાની તો શિરઃશૂળ વેદના મટી ખરી પરન્તુ સાથે સાથે વૈયાવર્ય સેવા-ભક્તિ કરનારા મુનિનો પણ વર્ષોનો રોગ ચાલ્યો ગયો. આમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી, આ કોઈ જાદુ કે ચમત્કર નથી; વૈયાવર્ય સેવા એ આભ્યંતર તપનો ભેદ છે, જેના વડે અદ્ભુત નિર્જરા થાય અને તે અશાતાવેદનીય કર્મ ખપી પણ ગયું હોય...જેથી વેદના ચાલી જાય.

દુઃખ આપ્યું હોય તો દુઃખી થવાય- સુખ આપ્યું હોય તો સુખી થવાય-

અબ્રાહમ લિંકન જ્યારે બહાર નીકળ્યો ત્યારે એક સજ્જનને પૂછ્યું, ‘તમે હંમેશાં કેમ હસતા મોઢે આનંદમાં હો છો?’ લિંકન, ‘ભાઈ! મેં કોઈને પણ માર્યા નથી, રડાવ્યા નથી, દુઃખી કર્યા નથી તો પછી મારે રડવાના કે દુઃખી થવાના દિવસો આવે જ શા માટે? મને તો પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે આ સિદ્ધાંતમાં.’

બસ, આટલું તો ઘણું થયું. આટલી શ્રદ્ધા પણ ખૂબ છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસ પણ કર્મસિદ્ધાંતના માર્ગની આવી જ શિખામણ આપતાં કહે છે :-

જો તોકુ કાંટા બૂવે, તાહિ બોવ તૂં ફૂલ ।

તાકો ફૂલ કે ફૂલ હૈ, વાંકો હૈ ત્રિશૂલ ॥

અરે ભાઈ! જે તારા રસ્તામાં કોઈ કાંટા પણ પાથરે, તો પણ તું તો તેના રસ્તામાં ફૂલ જ પાથરજે. તારાં ફૂલ તે ફૂલ જ રહેશે. પેલાના કાંટા પેલા માટે ત્રિશુલ બની જશે. હાથનાં કર્યા હૈયે જ વાગે છે. માટે કરતાં પહેલાં સો વાર વિચાર કરીને પછી જ કરજે.

સુખ-દુઃખની સાચી વ્યાખ્યા-

सर्वं स्ववशमेव सुखं, सर्वं परवशमेव दुःखम् ॥

एतदुक्तं समासेन, लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

[હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ સુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા જણાવતાં કહે છે કે જેટલું સ્વવશ-સ્વાધીન-સ્વતંત્ર છે તેટલું જ સુખ છે અને એનાથી વિપરીત જેટલું પરવશ-પરાધીન-પરતંત્ર છે તે બધું દુઃખ છે, સુખ ક્યારે ય પણ પરવશ હોતું નથી અને દુઃખ ક્યારે ય પણ સ્વવશ હોતું નથી.]

કવિ કહે છે:

आप स्वभावमा अवधु, सदा मग्न मैं रहना ।

तेरा है सो तेरी पास, अवर सब अनेरा ॥

સ્વવશ-સ્વાધીન તે સુખ- પરવશ-પરાધીન તે દુઃખ-

“સ્વ” એટલે આત્મા. બસ, જેટલું આત્માને પોતાને આધીન હોય, આત્માને વશ હોય, આત્મભોગ્ય હોય તે જ સાચું સુખ છે. અને જે આત્માધીન નથી, પરવશ

છે, પરને આધીન છે તે બધું દુઃખ છે. પર એટલે-આત્માથી બિન્ન-દેહ, મન, ઈન્દ્રિયો વગેરે. સંસારમાં સંસારી જીવો મનુષ્યો વગેરે જે સુખો ભોગવે છે તે બધા પરાધીન-પરવશ જ છે. કોઈ પણ પ્રકારનાં સુખો ભોગવવા-અનુભવવા માટે જીવ પાસે સાધનોમાં છે શું ? ઈન્દ્રિય, મન, વચન અને શરીર, બસ, આ સિવાય વધારે તો કોઈની પાસે નથી. હા, ઓછાં જરૂર છે.

તો પછી જે સુખ આપણે ભોગવવું છે તે માત્ર આ જ સાધનો વડે. ઈન્દ્રિય વડે ભોગવાતાં સુખો...કેવા હોય ? તે તે ઈન્દ્રિયના તે તે વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-ધ્વનિના વિષયો વડે જ સુખ ભોગવાય છે. ઈન્દ્રિયો તે તે વિષયોને આધીન છે.

સ્પર્શેન્દ્રિય-ઠંડુ, સુંવાળું, ગરમ વગેરે સ્પર્શને જ અનુભવી શકે છે.

રસનેન્દ્રિય-ખાદું, મીઠું, તીખું, કડવું, વગેરે રસને જ અનુભવી શકે છે.

ઘ્રાણેન્દ્રિય-સુગંધ, દુર્ગંધને જ અનુભવી શકે છે.

ચક્ષુર્દ્રિય-વર્ણ રૂપને જ ગ્રહણ કરી શકે છે.

કર્ણેન્દ્રિય-શબ્દોને જ ગ્રહણ કરી શકે છે.

અને રહેલું એવું અતીન્દ્રિયમન હવાઈ કલ્પનાઓના તરંગોમાં ઊંડા વિચારો કરી, સ્વપ્નાંઓ જોઈને રાજી થાય છે. બસ, એને એમાં જ મજા છે. શરીર વિષયભોગોજન્ય વૈષયિક સુખો ભોગવવામાં જ મસ્ત છે.

પરંતુ પોતે એ વિચાર નથી કરતો કે હે જીવ ! આ બધાં સાંસારિક સુખો ક્ષણિક છે, વૈષયિક સુખ પણ ક્ષણિક છે. એક ક્ષણ માત્રના સુખની અનુભૂતિ હશે. પરંતુ સાથે સાથે પારાવાર દુઃખની પણ અનુભૂતિ છે. માટે જ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે

"ભોગાઃ ન મુક્ત્યા, વયમેવ મુક્ત્યા" અરે ભાઈ ! ભોગો ભોગવવા જતાં તો અમે જ ભોગવાઈ ગયા. ભોગો નથી ભોગવાયા, અમે જ ભોગવાઈ ગયા...

બહુ વિચાર કરો...ઊંડા ચિંતનના અનુભવે ખરેખર વાત સાવ સાચી લાગશે. સંસારનું સુખ એવું જ છે. વસ્તુ આધારે આપણે જીવીએ છીએ. વસ્તુ હોય તો આપણે સુખી અને વસ્તુ ન હોય તો આપણે દુઃખી ગાડી, ફીજ, ટી.વી., રેડિયો, વગેરે સાધનોમાં આપણે સુખ માન્યું છે. અને માટે તે સાધનો હોવાં જ જોઈએ. તે હોય તો જ આપણે સુખી. માટે વસાવ્યા, રાખ્યા.

પરંતુ પાછળ નજર કરીએ તો ટી.વી. ના કારણે લાખો બાળકો આંધળા થઈ ગયા. આ કેવું આખી જિન્દગીનું દુઃખ આવી પડ્યું ?

સંસારનાં સુખો ખરેખર સુખ નથી...તે તો માત્ર સુખાભાસ છે...દુઃખો જ છે. દુઃખોની જ અવસ્થાને આપણે સુખ માની લઈએ તો પછી કયાં પ્રશ્ન રહ્યો.

વિચાર કરો...એક માણસ પાસે કંઈ જ નથી..સાવ ભિખારી છે. ખાવાની પણ તકલીફ છે...ભાગ્યે સાથ આપ્યો નસીબે જોર કર્યું અને તેને યાંચ લાખની લોટરી

લાગી...અહા...હા કેવો રાજી થયો...કેવો ઊછળ્યો ગાંડા જેવો થઈ ગયો...બસ, એનો આનંદ એનો હર્ષ...સુખ...સમાતું જ નથી ઊછળે છે, નાચે છે...મજા કરે છે. ભાગ્યયોગે પુરુષાર્થ કર્યો...હજી વધુ કમાયો એક દિવસ તે દશ લાખનો માલિક બન્યો... હવે તો લક્ષાધિપતિની શ્રેણિમાં નામ જુદા અશ્વ્યો. બસ, આનંદનો પાર નથી શેખચલ્લીના વિચારો કરે છે...મહેલ બંધાવીશ...લગ્ન કરીશ. વગેરે સેંકડો હવાઈ તરંગો એના મનમાં ઊઠવા માંડ્યા.

પરંતુ નસીબે યારી ન આપી...ભાગ્ય પલ્ટો ખાય છે...અને નુકસાનનો ભાર ફટકો પડ્યો...પાંચ લાખનું ભારે નુકસાન થઈ ગયું...થાય. એમાં કોઈ આશ્ચર્ય પણ નથી. આવેલું જ જાય છેને ?

પરંતુ...વિચાર કરો...ગયા કેટલા ? પાંચ જ ને, દશમાંથી પાંચ ગયા છે તો, હજી બીજા પાંચ લાખ તો બચ્યા જ છે ને ? તો હવે સુખ કે દુઃખ ? સુખી કે દુઃખી સભામાંથી-દુઃખી ?

કેમ ભાઈ ? શા માટે દુઃખી ?

તમે માત્ર કેટલા ગયા તેને જ જુઓ છો. પરંતુ હજી કેટલા છે તેને કોઈ જોવા તૈયાર નથી. આ સંસારમાં લોકોને એવું જ ઘેલું લાગેલું છે. પોતા પાસે કેટલા છે તે જોવા કોઈ તૈયાર નથી. પરંતુ કેટલું નથી તેની જ ચિંતા છે. કેટલું છે તેનો સંતોષ કે તેનો કોઈ આનંદ-સુખ નથી. આ તો લોભ છે. લોભીને સંતોષ હોતો નથી...અને અસંતોષીને સુખ-શાંતિ ક્યાંથી હોય ? કારણ, માનવ એમ માને છે કે મારી પાસે ઘણું ઓછું છે, બીજા પાસે ઘણું વધારે છે. ઓછું અને વધારે એ સાપેક્ષ છે. એકબીજાની અપેક્ષાએ છે. પરંતુ ભાઈ ! તું તારી વસ્તુને બીજાની અપેક્ષાએ જોશે તો તો કાયમ માટે અસંતોષ જ રહેવાનો, તું ક્યાંય સુખી થઈ જ નહિ શકે.

લૂખા રોટલે ઊંઘ આવી-

ચીનનો ધનાઢ્ય બાદશાહ પોતાની ગાડીમાં નગરબહાર ફરવા નીકળ્યો છે. રસ્તાની બાજુમાં એક ઝૂંપડી જુએ છે. કંઈક સંગીત વાગી રહ્યું છે...બાદશાહ ઊતરીને તે ઝૂંપડીમાં જાય છે. જોઈ ને તેને દયા આવી. અરે રે !... સાવ ચીંથરેલાલ માણસ...બિચારા પાસે કંઈજ નથી. અરે રે ! કેવો દુઃખી હશે...બાદશાહ ચિંતામાં પડ્યો. એટલામાં તો પેલા ભિક્ષુકે અતિથિસ્વાગત કરવાને પડેલો લૂખો રોટલાનો ટુકડો આગળ ધર્યો... 'મારું આટલું સ્વીકારો...બસ, બીજું તો મારી પાસે કંઈજ નથી...

રાજા વિચાર...કરે છે...અરે રે ! ક્યાં બદામ ને દૂધપાક...અને ક્યાં આ લૂખો રોટલો ? અરે ! લૂખો રોટલો હું ખાઉં ? મારાથી ખવાય ?

પરંતુ ભિક્ષુકના આગ્રહથી રાજાએ ટુકડો ખાધો, અને સૂરીલું સંગીત સાંભળવામાં લીન થયો...આજે વર્ષો પછી રાજાને ગાદ નિદ્રા આવી ...રાજા સુષેથી ઊંઘી

શક્યો...હતો...અમાપ ધન-સંપત્તિમાં જીવી ઊંઘ રાજને રાજમહેલમંજુષારે ય નહોતી આવી, તેવી ઊંઘ રાજને આજે આવી હતી.

રાજને એક વાત સમજઈ ગઈ કે સુખ-શાંતિ, ધન-સંપત્તિમાં નથી, ભોગવિલાસમાં નથી, પરંતુ આ કંઈક જુદી જ વસ્તુ છે.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજ તો ફરમાવે છે કે નિઃસ્પૃહ એવા ત્યાગી સાધુને જે સુખ છે તે બીજા કોઈને પણ નથી. બત્રીશ લાખ વિમાનનો અધિપતિ ઈન્દ્ર પણ સાધુ મહાત્માઓને નમસ્કાર કરીને સિંહાસન ઉપર બેસે છે.

देवा वि तं नमसंति, जस्स धम्मं सया मणो ।

દેવતાઓ પણ તેને નમસ્કાર કરે છે, જેના મનમાં સદા ય ધર્મ વસે છે. માટે જે દુન્યવી-સંસારી સુખો માટે જીવે પ્રયત્ન કર્યો છે...હવે બહુ સમજીને એ પ્રયત્ન છોડીને સાચી દિશામાં લાગવું જોઈએ.

"असारे संसारे नत्थि सुहं वाहि-वेअणा-पउरे"....

जाणंतो इह जीवो न कुणइ जिणदेसियं धम्मं ॥

‘આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ અને વેદનાથી ભરેલા આ સંસારમાં સુખ બિલકુલ નથી’.... એવું જાણવા છતાં પણ જીવો જિનેશ્વર પરમાત્માના કહેલા ધર્મની આરાધના નથી કરતા. ખરેખર ! બહુ દુઃખની વાત છે...

ત્યાગમાં સુખ છે, રાગમાં દુઃખ છે.

મન, વચન, શરીર અને ઈન્દ્રિયોની મદદ વિના જ અનુભવાય તે જ સાચું સુખ, તે જ સાચો આનંદ આત્મા સ્વયં Direct જે આનંદ અનુભવે તે જ સાચું સુખ, તે જ સાચો આનંદ.

સુખની ખાતર પણ સુખ છોડવું પડે-

જરા તમને નવાઈ લાગશે, આશ્ચર્ય પામશો. અરે ! સુખની ખાતર પણ સુખ છોડવું પડશે ? હા...વિચાર કરો...ઊંચા

સુખની ખાતર, સાચા સુખની ખાતર ખોટા સુખને, હલકા સુખને છોડવું જ પડશે. તમને મનમાં પ્રશ્ન થશે, ‘અરે ! સુખમાં વળી ભેળસેળ હોય ખરી ? અરે ! સુખમાં પણ સાચાખોટાના ભેદ હોય ખરા ?’...હા...હોય છે. અને અનાદિકાળથી છે જ. સંસારમાં સુખો, વિષયભોગજન્ય સુખો ખોટાં છે હલકાં છે. ખરેખર તો સંસારમાં સુખ છે જ ક્યાં ? જ્ઞાનીભંગવંતો કહે છે-‘આખા સંસાર પહેલેથી છેલ્લે સુધી દુઃખથી જ ભરેલો છે.’ કહ્યું છે કે-

‘दुःखं स्त्रीकुक्षिमध्ये प्रथममिहमेव गर्भवासे नराणाम्,

बालत्वे चापि दुःखं मललुलितवपुः स्त्रीपथः पानमिश्रम् ।

तारुण्ये चापि दुःखं भवति विरहंजं वृद्धमावोप्यसुरः

સંસારે રે મનુષ્યા વદત યદિ સુખ સ્વલ્પમાપ્યસ્તિ કિંચિત્ ॥

સર્વ પ્રથમ તો મનુષ્યભવમાં સ્ત્રીની કુક્ષિમાં ગર્ભાવાસનું દુઃખ સહન કરવું પડે છે. બાલ્યઅવસ્થામાં મળમુત્રમાં રમવાથી વિદ્યાર્થી શરીર ખરડાય છે અને પછી માતાનું સ્તનપાન. યુવાવસ્થામાં ભોગોનાં વિરહજન્ય દુઃખ હોય છે, વૃદ્ધાવસ્થા તો દુઃખની જ ભરેલી છે. ખરેખર ! આ સંસારમાં અલ્પ પણ સુખ હોય તો કહો...વિચાર કરો...સંસારમાં કયાં સુખ છે ? !

ખરેખર તો જે ભયંકર દુઃખરૂપ છે એવા સંસારમાંથી સુખ મેળવવા મહેનત કરવી એ તો પાણી વલોવીને માખણ કાઢવા જેવી વાત છે. અર્થાત્ નિરર્થક પ્રયત્ન છે.

સંસારના વિષયભોગજન્ય સુખો તો ખરેખર સુખો નથી, તે તો સુખાભાસ છે. માટે તેવાં સુખો તો તજવા જેવાં છે. સાચું સુખ આત્માનું સુખ છે. બાકી, સંસારમાં કોઈએ પુત્ર-

પુત્રી આદિ કુટુંબ પરિવારમાં, કોઈએ પત્નીમાં વૈષયિક સુખ, કોઈએ ભૌતિક-પૌદ્ગલિક સુખ, તો કોઈએ ધન-સંપત્તિમાં ઐશ્વર્યનું સુખ તો કોઈએ ઈન્દ્રિયોમાં ઐન્દ્રિય સુખ આ રીતે દરેકે-અલગ-અલગ બુદ્ધિથી સુખ માન્યું છે. અને વિચાર કરો આપણી પાસે આ સંસારમાં સાંસારિક સુખો ભોગવવાનાં સાધન તરીકે મન-વચન અને શરીર-ઈન્દ્રિયો બસ આટલાં જ સાધન છે; અને તે બધાં જ જડ છે, એકમાત્ર આત્મા જ ચેતન છે. સંસારના સુખો પણ જડસાધન જન્ય જ છે. તો પછી જડસાધન-જન્ય સુખોને જડ એવા મન-ઈન્દ્રિય શરીર શું અનુભવી શકે ? અનુભવ કરનાર તો પાછળ ચેતન એવો આત્મા છે. તો પછી આત્મા પોતે પોતાનું વાસ્તવિક સુખ કે આનંદ ન અનુભવે ? શા માટે આ બાહ્ય ક્ષણિક પદાર્થોમાં મોઢું નાંખે. અને જીવ જે સુખનાં જડ સાધનોમાં સુખ મારી બેઠો છે, તે જ એની મોટી અજ્ઞાનતા છે સાધનો એ સાધન છે, સાધનોમાં સુખ નથી. સંભવ છે કે એ જ સાધન કોઈને દુઃખનું કારણ બને...સંસારમાં સુખ-દુઃખની અવસ્થાઓ પણ બદલાતી હોય છે. 'સંયોગે સુખ અને વિયોગે દુઃખ' -એવી પણ માન્યતા છે; પરંતુ એ પણ વ્યાખ્યા સાચી નથી. ત્યાગી સાધુ જીવન તો 'વિયોગે સુખ અને સંયોગે દુઃખ' -એવું પણ માને છે.

અંતે મોક્ષનું સુખ જ સાચું છે. તે જ મેળવવા મહેનત કરવી જોઈએ...દુઃખને ટાળવા અને છોડવા તો ઘણા ભવમાં મહેનત કરી, પરંતુ હવે વિતરાગનું શાસન પામીને સુખને પણ છોડવા મહેનત કરવાની છે. દુઃખને છોડવા (ટાળવા) મહેનત કરી, પણ નથી છૂટ્યું, પણ સુખ તો જરૂર છુટશે. શાંતિભદ્રે સુખ છોડ્યું હતું. મોક્ષનું સુખ-

મોક્ષનું સુખ શાશ્વત છે, નિત્ય છે, અનંત છે, અવ્યાબાધ છે. કોઈથી હણાય તેમ નથી...કોઈ હરી લે તેવું નથી, સ્વવશ છે, સ્વાધીન છે, સ્વતંત્ર છે. ત્યાં દેહ નથી,

ઈન્દ્રિયો નથી અને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ નથી...નથી જન્મ-મરણ, નથી આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ, આત્મા અનંતજ્ઞાનમાં લીન છે. તેથી જ અનંતનું સુખ ભોગવે છે. સચ્ચિદાનંદ, ચિદાનંદ, ચિદાનંદધન છે. એ જ સાચું સુખ છે, સાચા સુખની અવસ્થા છે, એ જ મેળવવા સહુએ લક્ષ રાખી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સર્વ જીવો આવું શાશ્વત સુખ પામો એ જ અભ્યર્થના...

જન્મ મરણ અને આયુષ્યકર્મ

નેરઙ્ગ્યતિરિક્ષાઽ, મણુસ્સાઽ તહેવ ય ।

દેવાઽયં ચઽત્થં તુ, આઽકમ્મા ચઽવ્વિહં ॥

ચરમતીર્થપતિ પરમાત્મા મહાવીર મહારાજ અંતિમદેશના સ્વરૂપ શ્રી હિતરાધ્યયન સૂત્રના કમ્બપયડી અધ્યયનમાં ‘આયુષ્યકર્મ’ના ભેદો દર્શાવતા કહે છે કે-

નરકનું આયુષ્ય, તિર્યચનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય તથા દેવનું આયુષ્ય એમ આયુષ્યકર્મ ચાર પ્રકારનું છે.

જીવો ગતિની અપેક્ષાએ ચાર ગતિમાં વહેંચાયેલા છે. જેને આપણે સ્વસ્તિક-સાથિયો કહીએ છીએ.

જીવો આ ચાર ગતિમાં વહેંચાયેલા છે. જીવ ગતિ પ્રમાણે આયુષ્ય બાંધે છે. તે તે ગતિમાં તે તે શરીરમાં રહેવાનો કાળ વિશેષ-તે આયુષ્ય.

જેના વડે જીવ વિવક્ષિતભવમાં અમુક કાળપર્યન્ત ટકી શકે છે તે ‘આયુષ્ય’ કહેવાય છે. અથવા વિવક્ષિતભવમાં જેટલા કાળ સુધી જીવ રહે તે ‘આયુષ્યનો કાળ’ કહેવાય છે.

આયુષ્યકર્મ-સંસારમાં જીવો અનંતા છે. અનંતા જીવોના જન્મ-મરણ સતત ચાલે તેનું જ નામ સંસાર અને.

જ્યાં જન્મ-મરણ નથી તેનું નામ છે મોક્ષ. મુક્ત થયા પછી આત્માને ફરીથી જન્મ લેવો નથી પડતો, પાછું સંસારમાં આવવું જ નથી પડતું ‘અપુનરાવૃત્તિ’ મોક્ષનો અર્થ એ થયો કે આત્માએ આ જન્મ-મરણની જંજાળમાંથી પણ સદાના માટે છૂટું જોઈએ. અને જ્યાં સુધી નથી છૂટયા ત્યાં સુધી સંસારમાં જ છીએ, માટે જ જન્મ-મરણનો ક્રમ સતત ચાલુ છે. સંસાર આપણને નથી છોડવાનો, આપણે જ સંસારને છોડવો પડશે.

ભૂતકાળમાં જીવે અનંતા જન્મો કર્યા, અને સંસારમાં અનંતીવાર મર્યા પણ ખરા. શું હજી સુધી આ જન્મ-મરણના ચક્રથી કંટાળો આવ્યો છે કે નહીં ? ઘરમાં રોજ એકની એક વસ્તુ રોટલી ખાવી પડે તો પણ કંટાળો આવે છે ? પરંતુ એ કંટાળો છે રોટલીના ? ખાવાનો નથી, વસ્તુનો છે, રોટલીનો છે. હવે જો વસ્તુની વાનગી ફેરવીને આપવામાં આવે તો ચાલે એમ છે.

હજી સુધી જીવને જન્મ-મરણનો કંટાળો જ નથી આવ્યો અનંતીવાર જન્મો

અને અનંતીવાર મર્યો. છતાં હજી એ જ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. આજે આ ભવ છે, જનમ્યા છીએ, જીવીએ છીએ અને એક દિવસ મરી જવાના. પણ મર્યા પછી શું ! મૃત્યુ પછી અંત આવી જાય છે ? ના, મર્યા પછી ફરી જન્મવાનું તો છે જ. જીવને સહેજ ઘડીભર પણ મિશ્રાંતિ કે નિરાંતે આરામ નથી મળતો. આ જનમ્યા અને થોડા દિવસ જીવી જઈએ છીએ. ચાર દિવસની ચાંદની જોતજોતામાં પૂરી થઈ જાય છે. અને અંતે અંધારી રાત...એક દિવસ મોતના

મોઢામાં જતા રહેવું પડે છે. મર્યો એટલે તુરંત જન્મવાનું જ છે. કોઈ ઘરમાં મૃત્યુ પામ્યો હોય અને હજી તો બધાને ખબર આપવામાં આવે છે. બધા ભેગા થાય છે. લોકો આવે છે. દીકરા-દીકરીઓ વગરે હજી આવવાના છે. મરેલા પિતાના મૃતકને હજી તો કાલે કાઢવામાં આવશે. સ્મશાનયાત્રા નીકળ્યા પછી અગ્નિસંસ્કાર થવાનો છે. એટલે શું એમ માનવું કે જ્યાં સુધી અગ્નિસંસ્કાર ન થાય ત્યાં સુધી જીવ બીજે ઉત્પન્ન જ ન થાય ? ના, એવું નથી. તમે અગ્નિસંસ્કાર કરો કે ન કરો ? ભલે ને ઘરમાં રાખી મૂકો ને, પરંતુ જીવ તો બીજે જન્મી જ ગયો છે. તમે કદાચ ૨ દિવસ પછી સ્મશાન યાત્રા કાઢો અને પછી અગ્નિસંસ્કાર કરો...પરંતુ ત્યાં સુધી તો જીવ બીજે જન્મી પણ ગયો...અને બે દિવસ-૪૮ કલાકનું આયુષ્ય પણ ભોગવાઈ ગયું. ૪૮ કલાકની ઉંમર પણ થઈ ગઈ.

જન્મ-મરણ સતત ઝડપથી ચાલ્યા કરે છે. નિગોદમાં તો એક આંખના પલકારામાં સાડા સત્તર વાર જીવ જન્મીને મરી પણ જાય છે. કેટલા ઝડપથી જન્મ-મરણ કરવા પડે છે.

'જાતસ્ય-ધ્રુવો મૃત્યુ' -ગીતામાં અર્જુનને ઉપદેશ આપતા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું- 'જાતસ્ય ધ્રુવો મૃત્યુ:' જન્મેલાને અવશ્ય મરવાનું જ છે, એમાં તો કોઈ શંકા જ નથી. મૃત્યુ જેટલું નિશ્ચિત છે એટલા જ લોકો મૃત્યુથી નિશ્ચિત છે, એવી રીતે જીવન જીવી રહ્યા છે, એવી રીતે પોતાની પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ છે કે જાણે મોત આવવાનું જ નથી. ઘણાને સ્મશાનમાં બાળી આવ્યા છીએ છતાં પણ મનમાં તો એવી ધારણા સ્થિર થઈ છે કે

ના 'હું તો મરવાનો જ નથી.' અરે ભાઈ ! આ સંસારમાં કોણ એવો અમરપદ્ધો લઈને આવ્યો છે કે નથી મરવાનો ?

જરૂર ઘણા મરીને પણ અમર થઈ જાય છે. અમરપણું એ દેહનું નથી, નામનું હોય છે, એના ગુણોનું હોય છે. આજ એ વ્યક્તિ સંસારમાં આપણી વચ્ચે નથી, છતાં પણ એનું નામ તો લેવાય જ છે, ગુણો ગવાય છે, એનું કાર્ય આજે પણ લોકો યાદ કરે છે, પરંતુ દેહનો સંયોગ હવે નથી રહ્યો.

જન્મેલાનું મરવું નિશ્ચિત જ છે. પરંતુ મરેલાનું જન્મવું નિશ્ચિત છે પણ ખરું

જન્મેલા તો મરશે જ એમાં કોઈ શંકા નથી...પરંતુ મરેલા જનમશે જ એવું નિશ્ચિત 'જ' કારવાચી નથી...કારણ, ઘણાં મૃત્યુ પછી મોક્ષે આવ્યા જાય છે તો એમને ફરી જનમવાનું હોતું જ નથી. પરંતુ જે મોક્ષે નથી જતો એને તો જનમવાનું નિશ્ચિત જ છે. જનમ્યા પગર કોઈ છૂટકો જ નથી. ક્યાં જાય ? મોક્ષમાં ન જાય તો સંસારમાં જ રખડે, અને સંસારમાં રખડવાનો અર્થજ એ છે કે જનમ-મરણના ચક્રરમાં ભટકવું. જેમ ઓટોમેટિક ઝબકતી (બંધ-ચાલુ થતી) લાઈટને જોઈએ છીએ. કેટલી ઝપથી બંધ થાય છે અને કેટલી ઝડપથી ચાલુ પણ થાય છે. વિચાર કરો તો આપણાં જન્મ-મરણ પણ એટલા જ ઝડપથી ચાલી રહ્યા છે. આપણને ઝબકતી લાઈટ જેમ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાની ભગવંતોની દૃષ્ટિમાં આપણો અનાદિ-અનંતકાળ અને તેમાં પણ અનન્ત જન્મ-મરણ એ કેટલા ઝડપથી દેખાતા હશે ? ભગવાન જો આપણા જન્મ-મરણનું વર્ણન કરવા બેસે...અને માત્ર દરેક ભવનો નામનિર્દેશ માત્રથી ઈશારો જ કરે તો પણ અનન્તા ભવો કહેતા-કહેતા તો કેવળજ્ઞાની મહાત્માનું આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય, પણ આપણા કહેવાના ભવો પૂરા ન થાય. એટલા બધા અનન્તા ભવો છે. આ વિષે બહુ વિસ્તારથી આપણે પહેલા જોઈ ગયા છીએ.

મૃત્યુને મારીને મરો-

મરવું તો છે જ. મરવાના તો છીએ જ...મોત તો નિશ્ચિત જ છે...તો પછી ડરવું શા માટે ? આ જ દિવસ સુધી અનન્તી વાર મરતા જ આવ્યા છીએ...અને જો વિચાર કરો તો એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે મૃત્યુ આપણને મારતું જ આવ્યું છે. પરંતુ હજી સુધી આપણે મૃત્યુને મારી શક્યા નથી. એક વાર પણ જો આપણે મૃત્યુને મારી નાંખીએ તો તો કાયમ માટે અંત જ આવી જાય, પછી તો આપણે મરવું જ નહીં પડે. આપણે સદાને માટે અજર-અમર થઈએ. કાયર થઈ ને, નબળા બનીને, ડરપોક થઈને મોતની સામે માથું નમાવી દીધું...બસ, જાણે કતલખાનાના ઢોરની જેમ કપાઈ ગયા...મરી ગયા, ના, હવે આવીરીતે મરવાથી નહીં ચાલે. નહીં તો પછી આ ચક્રરમાંથી છૂટી જ નહીં શકીએ. હવે તો મૃત્યુનો પણ અન્ત લાવવો છે. The Annihilation of Death. બસ, એનું જ નામ છે- 'નિર્વાણ'. ગૃહસ્થ સંસારી મરે તો લોકો કહે છે 'મરી ગયા' 'સ્વર્ગવાસ થયો' વગેરે...અને સાધુ-સંત મહાત્મા મરે છે ત્યારે 'કાળધર્મ' પામ્યા' મરી ગયા એમ પણ નહીં. 'કાળનો જે ધર્મ' તે કાળધર્મ પામ્યા...અને જ્યારે તીર્થંકર ભગવંતો

અથવા તદ્દભવમોક્ષગામી જીવો જ્યારે આયુષ્ય પૂરું કરી મૃત્યુ પામે છે ત્યારે 'નિર્વાણ પામ્યા' કહીએ છીએ. જરૂર એમને પણ મરવાનું તો છે જ. ભગવાનનું આયુષ્યકર્મ તો હતું જ ને ? ભલે કોઈ નું ઓછું હોય કે કોઈનું વધારે હોય.દા.ત. મહાવીરસ્વામીનું ૭૨ વર્ષનું હતું અને પાર્શ્વનાથપ્રભુનું ૧૦૦ વર્ષનું હતું, અને નેમિનાથ ભગવંતનું ૧૦૦૦

વર્ષનું હતું. અને શ્રી આદીશ્વર દાદાનું ૮૪ લાખ પૂર્વનું હતું... ગમે તેટલું હોય પણ પૂર્ણકરીને તો જવાનું જ છે. મરવાનું તો છે જ... પણ 'તેઓ મર્યા' - એમ નથી કહેતા... તેઓ નિર્વાણ = મોક્ષ-સિદ્ધપદ પામ્યા' - એમ કહીએ છીએ.

‘મૃત્યુ કો મહોત્સવ બનાઓ’

મૃત્યુથી ડરવું નથી. ઘણાં ડર્યા, ઘણીવાર ડર્યા, અરે ! અનંતીવાર ડર્યા... હવે ડરવું નથી... પણ મોતને ડરાવવું છે... હવે મરવું નથી પણ મોતને મારવું છે... રડતા રડતા તો ઘણીવાર મર્યા છીએ... હાય હાય કરતા તો ઘણીવાર મર્યા... હવે હસતા... હસતા... મરવાનું છે. હસતા જવાનું છે. કહેવાયું છે કે-

जब तुम आए, जगतमें तुम रोए जगत हंसे ॥

अब करनी ऐसी करो, तुम हंसो और जगत रोए ॥

આપણે સહુ જન્મ્યા ત્યારે બધા જ ઊંચા... કરી રડ્યા હતા... રડતા... રડતા... જન્મ્યા હતા... શું કરીએ ભાઈ ! જન્મનું દુઃખ જ એટલું બધું ગજબનું અસહ્ય હતું કે રડ્યા વગર છુટકો જ નહોતો. રડ્યા વગર ચાલે એમ જ નહોતું. પરંતુ હવે મૃત્યુની સામે એમ નહીં બોલતા... કે શું થાય ? હાય... મરવું પડશે... એમ કહી રડવા નહીં બેસતા... હસવા માંડજો... હસજો... જાઓ તો છો, જવાનું જ છે... માટે બલે જાઓ પરંતુ હસતા મોઢે જાઓ.

જન્મ્યા ત્યારે તમે રડતા હતા... ખૂબ રડતા હતા... પરંતુ તમારી સાથે સાદ મિલાવીને કોઈ રડતું ન હતું, બધા જ હસતા હતા... રાજ થતા હતા... ‘બાબો આવ્યો છે’ ... બધાએ હંસીખુશીની ખુશાલીમાં પેંડા વહેંચીને ખાધા હતા હાય રે ! સંસાર કેટલો સ્વાર્થી ? આપણા જન્મવાના દુઃખની તો કોઈએ દયા પણ નથી ખાધી ? કોઈએ આપણા દુઃખની નોંધ પણ નથી લીધી ? તો પછી હવે થઈ જાઓ તૈયાર, થોડી કમર કસી લો.. અને સંસારને સારી રીતે ઓળખી લો... અને હવે એવી કરણી કરો કે જેથી સંસારમાંથી વિદાય લેતી વખતે... આપણે ખૂબ હસતા હસતા જઈએ હવે તો એવો જગત ઉપર ઉપકાર કરીને જાઓ. કે આખું જગત તમારું નામ યાદ કરતાં... પણ રડે... મૃત્યુ ને મહોત્સવ બનાવીએ. મોત જ્યારે... આવે ત્યારે... રાજ થઈ જાઓ. સાવધાન બની જાઓ આનંદ મનાવો... ખુશ થાઓ... અરે ! મરો તો પણ બેન્ડવાજ વાગે.. લોકો નાચે... લોકો ખભે લઈને નાચે... અને સાથે સાથે ‘જય જય નંદા, જય જય ભદ્રા’ - આ બોલાય. અરે ! મરવું તો મર્દાનગીથી મરવું. બહાદુરીથી મરવું આનંદથી હસતા મરવું આને જ પંડિતમરણ કહ્યું છે. ભગવાનની પાસે પણ આપણે રોજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ-

‘आरुग्गबोहिलाभं समाहिवरमुत्तमं दिंतु...’ (लोगस्समां...)

‘દુઃખકલ્પઓ કમ્મકલ્પઓ, સમાહરણં ચ બોહિલાભો અ...’

હે ભગવન ! મને શ્રેષ્ઠ સમાધિમરણની પ્રાપ્તિ થાઓ-

મરતા પણ શીખો

તમને આ શબ્દો સાંભળીને આશ્ચર્ય લાગશે અરે ! બીજુ કંઈ નહીં ને મરતા શીખો ? ’ ખરેખર આશ્ચર્ય છે પણ એમાં શીખવા જેવું શું છે ? મોત આવશે એટલે જતા રહેવાનું છે . પરંતુ ના, તમે એવું કેમ માની લીધું છે કે મને કોઈ લેવા આવવાનું છે તેનું નામ છે ‘મોત’. હિંદુ ધર્મમાં આ સ્થાને ‘યમરાજ ’ની કલ્પના કરી છે.

જમબાપણ આવ્યાં

૮૦ વર્ષની ઊંમરના ડોશીમા ધરના દરવાજામાં ખાટલો નાંખીને સૂતા. પણ સૂતી વખતે ધરની જાળી બંધ કરવાનું ભુલી ગયા હતા. અને રાત્રીના સમયે ગાયનું વાછરડું ઘરમાં ઘૂસી ગયું, ઘરમાં આવ્યું તો ખડું પરંતુ રસ્તામાં જાળી આગળ દરવાજામાં ખાટલો એટલે આગળ તો ન જવાયું. બિચારો પશુ જીવ એટલે જે મળે તે ખાવામાં મોઢું ’ એ એની ટેવ એને તો પોતાની ટેવ મુજબ ખાવામાં મોઢું નાખ્યું પણ ખાવાનું તો બીજું કંઈ હતું નહીં, ડોશીમાનો સાડલો મોઢામાં આવ્યો એટલે તે તો ખાવા માંડ્યો...ખેંચાવા લાગ્યો...એટલે ડોશીમાં જાગ્યા... અંધારામાં બીજુ તો કંઈ નહીં પણ પાડાનો આકાર દેખાયો

અને ડોશીમા ચમક્યાં બૂમ પાડવા માંડ્યા અરે ! જમબાપણ આવ્યા જમબાપણ આવ્યા, થોડીવારે ડોશીમાં ધીરજ ધરીને બેઠા થયા. અને પેલા ગાયના વાછરડાને કહ્યું-ઓ જમબાપણ ! હું નથી માંદો , મને તાવ નથી આવ્યો તમે મને ક્યાં ઉપાડી ? રસ્તો ભૂલ્યા, ભીંત ભૂલ્યા, જમબાપણ આ બાજુ પધારો પેલો છોકરો માંદો છે એને તાવ આવે છે. એને લઈ જાઓ. વારો તો એનો છે મારે તો હજી વાર છે’

વિચાર કરો ૮૦ વર્ષના ડોશીને હજી જવાની વાર છે. પેલા ૮ વર્ષના છોકરાને મોકલવા તૈયાર થયા પેલા છોકરાને તાવમાં સાંભળીને શું થયું હશે ? કેટલું દુઃખ લાગ્યું હશે ? અરે ભાઈ ! દુઃખ લાગે કે ન લાગે પણ સંસાર કેવો સ્વાર્થનો ભયો છે એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

પરમાત્માએ દશવૈકાલિકામાં સાચું જ કહ્યું છે કે-

सर्वे जीवा वि इच्छन्ति जीविउं, न मरिज्जिउं ।

तम्हा पाणिबहं घोरं, निग्गन्था वज्जयन्ति णं ॥

સર્વ જીવમાત્ર જીવવા ઈચ્છે છે...મરવા કોઈ ઈચ્છતું નથી...માટે નિર્ગન્થો ધોર એવો પ્રાણિવધ-હિંસા વળે છે, હિંસા આચરવાની હોતી નથી.

મરવાની તૈયારી કોઈની પણ હોતી નથી. ૮૦ વર્ષની ઉંમર હોય કે ૧૦૦ વર્ષની ઉંમર હોય પરંતુ મરવાની ઈચ્છા કોઈની પણ હોતી નથી.

‘મરવું-તો સમાધિમાં મરવું....એમ ને એમ શું મરવું. આ સંસારમાં જન્મમનો તો એક જ પ્રકાર છે...માતાની કુક્ષિથી જન્મ લીધો. પરંતુ મરણનો એક જ પ્રકાર નથી...મરણના તો અનંત પ્રકારો છે. કોઈ કઈ રીતે મરે છે. તો કઈ રીતે મરે છે. કોઈ ગાડી નીચે આવીને મરે છે, તો કોઈ પરચીસમા માળેથી પડીને મરે છે...તો કોઈ પેન્સીલની અણીએ મૃત્યુને લાવે છે, તો કોઈ ઝેર પીને જીવનનો અંત લાવે છે, તો કોઈ દરિયામાં પડીને જીવનને ટુંકાવે છે...આવી રીતે મરણના અનંત પ્રકારો છે...અનંતી રીતે જીવ મર્યો છે...હવે આ સંસારમાં કોઈ પણ પ્રકાર બાકી રહ્યો નથી કે જે પ્રકારે કોઈ મર્યો જ ન હોય...અને તમે આ દુનિયા માં કોઈ વિશ્વવિક્રમ પણ કરી શકો તેમ નથી કે..ના, હું એવી રીતે મરવાનો છું કે જે રીતે હજી સુધી સંસારમાં બાકી કોઈ મર્યો જ ન હોય...એવી કોઈ પણ રીત સંસારમાં નથી...બધી જ રીતે જીવો સંસારમાં મરી ચૂક્યા છે...માટે એવો વિશ્વવિક્રમ કરવા પણ જ તા નહીં...હા આવિચાર જરૂરકરજો-‘મરના તો એસે ક્યા મરના’....અરે મરવું તો આવી રીતે શું મરવું ? કૂતરાની મોતે મરવું ? શું રસ્તા ઉપર મરવું ? અકસ્માતમાં વાહન નીચે આવીને મરવું ? શું ઘરના બાથરૂમમાં મરવું ?....શું પાણીમાં ડુબીને મરવું ? શું ઘાસલેટ છાંટીને મરવું ? શું ઝેર પીને મરવું ?

અરે ! ના, બાઈ ના...આવી રીતે કંટાળો લાવીને મોતને બોલાવવું નથી. મૃત્યુને આમંત્રણ આપવાનું હોય.

મરો તો ‘સમાધિમરણ’ માં મરજો. કંઈક જીવન સાર્થક થાય. ‘સમાધિ’નો અર્થ છે-અંત સમયે પણ ધર્મમાંમનની એકાગ્રતા રહે. બહુ જ ટૂંકમાં સમાધિની નાની વ્યાખ્યા આપતા કહ્યું છે કે-‘જસ્સ ધમ્મે સયા મણો’સદાય ધર્મમાં જેનું મન રહેતું હોય તે સમાધિમાં છે.

પ્રશ્ન-મનમાં ધર્મ રહે તે સારું ? કે ધર્મમાં મન રહે તે સારું ? જો એમ કહેશો કે મનમાં ધર્મ રહે તે સારું ? ના, મન તો એટલું વિશાલ અને વ્યાપક દરિયા જેટલું મોટું છે કે આ મનમાં તો ધર્મ એક બાજુ ખૂણામાં ક્યાંય પડ્યો હશે તો ખબર પણ નહીં પડે. કારણ કે મનમાં તો ઘણું બેઠું પડ્યું છે. સંસાર પણ છે, કલેશ-કષાય પણ છે, કામ ક્રોધાદિ પણ છે...માટે મનમાં ધર્મ રહે તે સમાધિ નથી.

સમાધિ તો છે-ધર્મમાં સદા રહેવું. ધર્મમાં જો મન પરોવાયેલું રહે તો એકાગ્રતા આવે. મન ધર્મમાં કેન્દ્રિત રહે તો ચંચલતા દૂર થઈ જાય, અસ્થિરતા મટી સ્થિરતા આવી જાય...બસ, ધર્મમાં મનની સ્થિરતા એ જ સમાધિ અવસ્થા છે. આજે પહેલા તબક્કે આટલું પણ જો શીખીએ તો ય ઘણું પર્યાપ્ત છે; બાકી સમાધિનું સ્વરૂપ તો ઘણું મોટું છે.

યથા મતિ: તથા ગતિ: આજે તો અંત સમયે નવકાર મહામંત્ર આપવામાં આવે તો પણ ઘણાને નથી ગમતું... ભાગ્યશાલી...! ખરી રીતે તો અંત સમયે તમારે જાતે જ નવકાર મંત્રનું સતત સ્મરણ કરવું જોઈએ. સર્વ જીવો સાથે ક્ષમાપના કરવી જોઈએ. પાપનું 'મિચ્છા મિ દુકકડં' આપવું જોઈએ... અને ષ્વરમાત્માના સ્મરણ સાથે ધર્મધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ. કારણ કે- 'યથા મતિ: તથા ગતિ: '-છેલ્લે 'જેવી મતિ હશે તેવી ગતિ થશે' એવું પ્રધાનપણે કહેવાય છે. મતિ એટલે બુદ્ધિ કહો, પરિણતિ કહો... અને આપણી ભાષામાં અંતિમ ઈચ્છા કહો કે ભાવના કહો, એના ઉપર ગતિ મળવાનો મોટો આધાર છે. જો મતિ ખરાબ હશે... ભાવના ખરાબ હશે... અને આયુષ્યનો બંધ એ વખતે પડે તો... જીવની ગતિ બગડી જાય છે. ક્યાંથી ક્યાં ફેંકાઈ જઈએ છીએ... શું હતા અને શું બની જઈએ છીએ.

એક સાધ્વીજી મરીને ગરોળી થયા-

એક શ્રાવિકાએ દીક્ષા લીધી... દીક્ષા લેતી વખતે ઘરમાંથી ૪ મૂલ્યવાન કિંમતી રત્નો સાથે લઈ લીધાં... અને અવસર મળતાં એક લાકડાની પહોળી ડાંડી કે પાટલીમાં સંતાડી દીધાં કોઈ ને પણ ખબર ન પડે કોઈ જોઈ ન જાય તે રીતે રોજ જોઈ લેતા. પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખતા... એમ ને એમ વર્ષો વીતી ગયાં

સાધ્વીજીને મોહદશા ભારે... મૂર્છા વધતી જ ગઈ. અને આવા મોહ-મમત્વ અને રાગ-મૂર્છામાં આયુષ્ય બંધાઈ ગયું. અને સાધ્વીજી આયુષ્ય પૂરું થતાં મરીને ગરોળી થયાં. એ જ ઉપાશ્રયમાં ગરોળી થઈ ને ફરવા માંડ્યાં. ગયા જન્મની મૂર્છાના કારણે વારંવાર આવીને એ પાટલી ઉપર બેસે. બીજા સાધ્વીજી મહારાજોએ જોયું... વિચાર કર્યો... અરે ! આ ગરોળી વારંવાર આ પાટલી ઉપર કેમ બેસે છે ?

અવસરે કોઈ જ્ઞાની ગુરુ ભગવંત પધાર્યા. ત્યારે તેમને ગરોળી વિષે પૂછવામાં આવ્યું. જ્ઞાની ભગવંતે જણાવતાં કહ્યું કે પેલા સાધ્વીજી રત્નોની મોહદશામાં મૃત્યુ પામી આ ગરોળી થયા છે. અરે રે ! કેવો કિંમતી જન્મ... કેવો કિંમતી નરભવ અને આવો સુંદર વિતરાગનો ચારિત્રધર્મ... છતાં પણ રત્નોની મોહદશાના કારણે ભવ હારી ગયા...

'માનવનો જન્મ મળ્યો, મહાવીરનો ધર્મ મળ્યો.

આવો સંયોગ નહીં આવે ફરી વાર... નહીં આવે ફરી વાર...

-આ તો આપણે ગાઈએ છીએ... પરંતુ ફક્ત ગાવા માટે જ નથી... બહુ ઉંડા ચિન્તનથી વિચારવા જેવું છે...

અંતે જ્ઞાની ગુરુનાં વચન સાંભળતાં ગરોળીને પણ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું... આખરે છે તો પંચેન્દ્રિય તિર્યચને ! ગરોળી સાવધાન થઈ ગઈ, સમજી ગઈ. અરે ! આ તો મારો જ ભવ બગડ્યો. હવે તો સાધી લઉં. અને આ વિચારથી ગરોળીએ

અણસણ કર્યું. મૃત્યુ પામીને દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થઈ. પરિગ્રહની અજ્ઞાની મૂર્ખા જીવને તિર્યચની ગતિનું આયુષ્ય બંધાવી તિર્યચ ગતિમાં જીવને ઘસડી જાય છે. અને સંસારમાં રખડાવે છે ભવ બગાડે છે.

અન્તસમયે નવકારમંત્ર-

અન્તસમયે જ્યારે નવકાર મહામંત્ર સંભળાવવામાં આવે છે ત્યારે પણ ઘણા નારાજ થઈ જાય છે...અરે રે ! આ બધા ભેગા થઈને નવકાર સંભળાવે છે. મતલબ કે હવે તો હું જવાનો. નવકાર સંભળાવવાનો મતલબ જ લોકોએ એવો કરી લીધો કે બસ, હવે ટિકીટ ફાટી...નવકાર સંભળાવવાનો અર્થ એવો કરી લીધો કે બસ, મરવાના ...હવે ઉપડવાના..એટલે

નવકાર સાંભળવાનું નથી ગમતું...પરંતુ ભાગ્યશાલી ! એવો વિચાર પણ શા માટે કરો છો ? જો કદાચ આયુષ્ય પુરું થવાનું જ હશે તો કોઈ અટકાવી શકવાનું નથી અને જો પૂરું થવાનું હશે તો...સારું ને કે નવકાર સાંભળતા ગયા...છેલ્લે છેલ્લે પણ જો પરિણામ કે મતિ સારી થઈ અને જો આયુષ્યનો બંધ તે જ વખતે પડવાનો હોય તો તો.... ગતિ સુધરી જશે. માટે વિચાર કરવો કે બહું સારું થયું...મારી આટલી પુણ્યાઈ તો છે કે છેલ્લી ઘડીએ પણ કોઈ નવકાર સંભળાવનાર મળ્યા...અને કદાચ આયુષ્ય પૂરું નહીં થયું હોય તો...મહામંત્રના પ્રભાવે...રોગ-માંદગીમાંથી સાજો પણ થઈ જાય...મોતના મોઢામાંથી પાછો પણ આવી જાય...

પરંતુ કર્મશાસ્ત્રકાર એમ પણ કહે છે કે...છેલ્લી ઘડીએ કઈ નવકાર સાંભળવાથી બધાની ગતિ સુધરી જ જાય એવું પણ નથી...નવકાર સાંભળવાથી જ જો ગતિ સુધરી જતી હોય તો તો ઘણું સારું. તો તો પછી આજના જમાનામાં લોકો નવકાર ટેપ કરીને મરણ પથારીએ પાસે જ રાખી મૂકે અથવા સંભળાવનારને નક્કી કરી રાખે...અરે ! છેલ્લે ભાડે પણ બોલાવે...એટલે એમ સાંભળવાથી જ ગતિ સુધરી જતી નથી.

આખી જિન્દગી કદાચ પાપ જ કર્યા હોય, ખોટું જ કર્યું હોય...ઘણાંને દુઃખ આપ્યું હોય, ઘણાંને હેરાન કર્યા હોય ચોરી-જૂઠ-હિંસા-દુરાચાર-વગેરે બધાં પાપો કરીને બધી રીતે પૂરા હો...એવા પાપના અધ્યવસાયમાં જો આયુષ્યકર્મ બંધાઈ ગયું હશે...તો તો પછી હવે નવકાર સંભળાવવો પણ શું કામનો ? કંઈ નહીં સરે.

પહેલાં આયુષ્ય ન બાંધ્યું હોય અને છેલ્લી ઘડીએ જો આયુષ્ય બાંધવાનું હોય તો ફાયદો થાય; અન્યથા કંઈ નહીં. જો પહેલાં જ આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હશે તો કંઈ જ ફરક પડવાનો નથી...તો પછી શું નવકાર ન ગણાવા ? ન સાંભળવા ? કે અંતિમ આરાધના ન કરવી ? શું કરવું ? --

ના એવું નથી.

આપણને આપણી ખબર નથી પડતી કે મેં આયુષ્યકર્મ બાંધ્યું છે કે નથી

બાંધ્યું કોને ખબર ? કોઈ જ્ઞાની ભગવંત જ જાણી શકે છે, આપણે નથી જાણતા. માટે આરાધના તો અવશ્ય કરવી જ જોઈએ, કરાવવી જ જોઈએ. જો આયુષ્યકર્મ પહેલાં નહીં બંધાયું હોય અને અંતસમયે બંધાવાનું હશે તો લાભ ચોક્કસ થશે-

કારણ કે આયુષ્ય બાંધ્યા વગર તો કોઈ મરતો જ નથી. કોઈ પણ જીવ આયુષ્યકર્મ બાંધ્યા પછી જ મરવાનો. અને જો પહેલાં નહીં બાંધ્યું હશે તો છેલ્લા અંતિમ અંતર્મુહૂર્તે તો અવશ્ય બાંધવાનો જ. અને તે વખતે અંતિમ આરાધનાથી એ જીવની ગતિમાં પરિવર્તન જરૂર પડે.

પ્રાય : પર્વતિથિએ આયુષ્યનો બંધ પડે-

કરી શકો ધર્મ કરણી સદા, તો કરો એહ ઉપદેશ રે...

સર્વ કાળે કરી નવિ શકો, તો કરો પર્વ સુવિશેષ રે...||...||...

જુજુઆ પર્વષ્ટના કહ્યાં, ફળ ઘણાં આગમે જ્યે રે ।

વચન અનુસારે આરાધતાં, સર્વથા સિદ્ધિ ફળ હોય રે ॥...||...

જીવને આયુ પરભવતણો, તિથિદિને બંધ હોય પ્રાય : રે ।...

તે ભણી એહ આરાધતાં, પ્રાણીઓ સદગતિ જાય રે...||...||વી...||

ધર્મવાસિત પશુ પંખિયા, એહ તિથે કરે ઉપવાસ રે...

વ્રતધારી જીવ પોસહ કરે, જેહને ધર્મ અભ્યાસ રે...||વી...||...

જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તિથિઓની વ્યવસ્થા ક્રમશઃ આવે છે, પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રે તેમાં ૨-૫-વગેરે તિથિઓની પર્વતિથિ તરીકે વ્યવસ્થા કરી છે. પર્વતિથિના ક્રમમાં દર ત્રીજા દિવસે એક તિથિ પર્વતિથિ આવે છે.

બીજા પછી ત્રીજા દિવસે પાંચમ, પાંચમ પછી ત્રીજા દિવસે આઠમ, આઠમ પછી ત્રીજા દિવસે અગ્યારસ, અગ્યારસ પછી ત્રીજા દિવસે ચોદેશ

આવી રીતે પર્વતિથિ ક્રમશઃ આવે છે.

આરાધના માટે તિથિ કે તિથિ માટે આરાધના ? આ પ્રશ્ન બહુ જ મુંઝવણભર્યો લાગે છે. ઘણી વખત વિચાર કરતાં જવાબ કંઈ જુદો આવે છે અને વ્યવહાર કંઈક જુદો જ દેખાય છે, પરંતુ એક વાત તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે આરાધના મહત્ત્વની છે. આરાધનાથી તરવાનું છે. આરાધના જ તારક છે, નહીં કે તિથિ. પરંતુ આરાધનાની પ્રધાનતા રાખીને તિથિને આરાધનાના હેતુથી સાથે જોડવામાં આવી છે. આરાધનાને એક બાજુમાં રાખીને તિથિનું મહત્ત્વ વધારવાની જરૂર નથી. એટલા માટે આરાધનાનું મહત્ત્વ છે. આરાધના માટે તિથિ છે. પ્રાયઃ પર્વતિથિએ આયુષ્યનો બંધ પડે છે. એવું શાસ્ત્રકાર ભગવંતો જણાવે છે. તો પછી પર્વતિથિએ આરંભ-સમારંભ- હિંસાદિ-પાપ પ્રવૃત્તિ કરવી હિતાવહ નથી. જો જીવ એવી હિંસાદિ પાપપ્રવૃત્તિમાં જ રાચેલા હશે તો આયુષ્ય દુર્ગતિનું બંધારો. એટલા માટે પર્વતિથિએ ધર્મધ્યાન-આરાધના વધારે કરવાનું

કહ્યું છે. લીલોતરીનો પણ ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે. જેથી લીલા શાક-ભાજી સમારવા વગેરેનો આરંભ-સમારંભ પણ ન કરવો પડે. અને સાથે તપશ્ચર્યા કરવી, સામાયિક-પૌષ્ઠ-કાર્યોત્સર્ગ -ધ્યાન-સ્વાધ્યાય વગેરેમાં મસ્ત રહેવું ; જેથી સામાયિક વગેરેમાં આયુષ્યનો બંધ પણ પડે તો સદ્ગતિનું સાફ આયુષ્ય બંધાય. જેમકે ૧ લોગસ્સના કાઉસ્સગમાં કેટલું આયુષ્ય બંધાય ? તો શાસ્ત્રકાર ભગવંતો કહે છે-

૨૪૫૪૦૮% પત્યોપમનું આયુષ્ય-૧ શ્વાસોશ્વાસમાં બંધાય અને ૧૯૬૩૨૬૭ પત્યોપમનું આયુષ્ય ૧ લોગસ્સના કાઉસ્સગમાં બંધાય. એ જ પ્રમાણે સામાયિક તથા પૌષ્ઠ વગેરેમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

મોટે પર્વતિથિએ આરાધનામાં ઉદ્યમવંત રહેવું જેઠાં જેથી સદ્ગતિનું સાફ આયુષ્ય બંધાય. અને આરાધના-તપશ્ચર્યા વગેરેમાં હો છતાં પણ આર્તધ્યાન, દુધ્યાન કે રૌદ્રધ્યાન ચિન્તવ્યું તો દુર્ગતિનું આયુષ્ય બંધાય અને ભવ બગડે છે.

નન્દમણિકાર મરીને દેડકો થયો-

રાજગૃહી નગરીમાં નન્દમણિકાર નામે ધનાઢય શ્રેષ્ઠિ હતો ભગવાન મહાવીર પાસે દેશના સાંભળીને તે શ્રાવક બન્યો હતો. એક વખત ઉનાળાના જેઠ મહિનામાં તેમણે ચોવિહારો અટકમતપ કર્યો અને સાથે પૌષ્ઠવ્રત લઈને ઉપાશ્રયમાં રહ્યા હતા. અઠમ નિર્જલ ચોવિહારો હતો. અને ગરમી સખત. એટલે શેઠને ભારે તરસ લાગી.. 'પાણી.. પાણી..' યાદ કરી રહ્યા હતા. મન થોડું આર્તધ્યાને ચઢી ગયું પાણીની વાવ અને કુવા નજરમાં દેખાવા માંડ્યાં.. યાદ આવવા માંડ્યું.. વાવનાં પાણીમાં રહેતા દેડકા વગેરે પણ.. અને શેઠે ચિન્તવ્યું-અરે ! ખરેખર તેઓ ધન્ય છે કે જે લોકો પાણી વાવ કે કુવાઓ બંધાવે છે. -એમ પૌષ્ઠમાં વિચાર્યું.

શેઠ પૌષ્ઠ પારીને ઘરે આવ્યા. અને 'શેઠે એક મોટી વાવ નગરની બહાર બંધાવી. હવે ઘણા લોકો આ વાવના અને વાવ બંધાવનાર શેઠના વખાણ કરવા લાગ્યા. નન્દમણિકાર શેઠ વખાણ સાંભળીને ખૂબ રાજ થતા, આન્નદ થતો. શેઠે આયુષ્યકર્મ બાંધ્યું. અને પોતાની જ બનાવેલી વાવમાં દેડકા તરીકે જનમ્યા.

આટલી તપશ્ચર્યા, પૌષ્ઠ વગેરેની આરાધના હોવા છતાં પણ અધ્યવસાય-પરિણામ બગડ્યા-અને આવા એક શ્રીમંત શેઠને પણ દેડકા તરીકે જનમવું પડ્યું.

અરે ! એમની કયાં વાત કરવી ? ગૌતમસ્વામી જેવા પણ પૂર્વના સુમંગળ શેઠના ભવમાં 'પાણી-પાણી' કરતા આયુષ્યકર્મ બાંધીને મૃત્યુ પામ્યા અને દરિયામાં માછલા તરીકે જનમ્યા હતા. ભવ બગડી ગયો.

આવું તો ઘણાનું જોવામાં આવે છે. ક્યારે કોના કેવા અધ્યવસાય થાય છે, એના ઉપર આયુષ્યનો આધાર છે. આયુષ્યકર્મ મુખ્યપણે અધ્યવસાય ઉપર બંધાય છે.

શેઠ તો મરીને દેડકો થયા, પણ દેડકો મરીને દેવ થયો

નંદમણિકાર શેઠનો જીવ જે દેડકો થયેલો હતો...તે ઘણાં લોકોની આવ-જાથી અને વાવના કઠિ બેસીને ઘણાં લોકો જે શેઠના વખાણ કરતા હતા-વાવના વખાણ કરતા હતા તે સાંભળવાથી પેલો દેડકો-પંચેન્દ્રિય છે સાંભળતા...સાંભળતા એને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. અને તુરંત બધું ખ્યાલમાં આવી ગયું. હવે પરિણામ શરૂ થયો-‘અરે રે ! હું શેઠ હતો અને મરીને દેડકો થયો, મારો ભવ બગડ્યો. અરે ! મને ધિક્કાર છે. હવે તો ફરી આ ભવમાં ધર્મારાધના કરું. અને પાછો વ્રત-નિયમ સ્વીકારું’. આ વિચાર કરી દેડકાએ છઠ્ઠ-અઠ્ઠમાદિ તપ કરવાનો નિર્ણય કર્યો, પરચકખાણ કર્યા. દેડકાને પ્રભુના દર્શને જવાની ભાવના થઈ-

એક વખત શ્રેણિક મહારાજ પરમાત્મા શ્રી મહાવીર પ્રભુને વંદન કરવા નીકળ્યા. સાથે ચતુરંગી સૈન્ય, અંતઃપુર વગેરે મોટો રસાળો હતો, ઘણાં લોકો સમવસરણે પ્રભુના દર્શને જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં તો આ પ્રભુના દર્શને જવાના શબ્દો દેડકાના કાને પડ્યા. તે પણ તૈયાર થયો. દર્શન કરવા જવાની ભાવના થઈ. વાવમાંથી નીકળી શ્રેણિક રાજાના સૈન્ય સાથે જોડાયો...પરંતુ લોકોને દયા આવવાથી તેને પાછો લઈ જઈને વાવમાં નાંખી દીધો. પેલો દેડકો પાછો આવ્યો. અને ફરીવાર પાછો વાવમાં નંખાયો. પરંતુ પ્રભુના દર્શનની ભાવના પ્રબળ હતી, દેડકો ત્રીજી વાર આવ્યો...પરંતુ શ્રેણિક રાજાના ઘોડાના પેગ નીચે કચડાઈ ગયો. મૃત્યુ પામ્યો. પરંતુ પરમાત્માના દર્શનની સુંદર ભાવનાના પવિત્ર અધ્યવસાયમાં દેવગતિનું આયુષ્યકર્મ બંધાયું.

દર્શન દેવદેવસ્ય દર્શન પાપનાશનં ।

દર્શનં સ્વર્ગસોપાનં દર્શનં મોક્ષસાધનમ્ ॥

દર્શન તો સ્વર્ગનું સોપાન પણ છે. પ્રભુના દર્શનથી પણ દેવલોક-સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. દેડકાને હજી પ્રભુના દર્શન તો થયાં પણ નથી પરંતુ માત્ર દર્શનની પવિત્ર ભાવના જ હતી. હજી તો માર્ગમાં હતો; અને માર્ગમાં જ મૃત્યુ પામ્યો; છતાં દેડકો મરીને દેવ થયો. જે મનુષ્યના શેઠના ભવમાં ન સાધી શક્યો તે દેડકાના ભવમાં સાધ્યું.

અને દર્શનનું ખરું સાધ્ય કંઈ દેવલોક કે સ્વર્ગ નથી...ખરી રીતે તો ચોથા ચરણમાં જે ‘દર્શન મોક્ષસાધન’ કહ્યું છે તે જ દર્શનનું ખરું સાધ્ય કે લક્ષ છે. મોક્ષ જ પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ હોવું જોઈએ. દેડકો કે તિર્યચ મોક્ષ ન સાધી શકે પરંતુ સ્વર્ગ - દેવલોક તો સાધી શકે છે. જ્યારે દેવલોક મેળવવો એ મનુષ્યમાટે કંઈ મોટી વાત નથી..સ્વર્ગ મેળવ્યું એટલે મોટી ઘાડ પાડી એવું માનવાની જરૂર નથી, ભાગ્યશાળી ! સ્વર્ગ તો કંઈ જ નથી ઉપરથી સ્વર્ગલોકના દેવતાઓ સતત મનુષ્યભવ મેળવવાની ઈચ્છા કરતા હોય છે. માટે મનુષ્યએ તો મોક્ષનું લક્ષ રાખીને જ ધર્મારાધના કરવી જોઈએ.

પરંતુ મોક્ષમાં જવા માટે કે મોક્ષ મેળવવા માટે આયુષ્યકર્મ બાંધવાની જરૂર નથી... ઉપરથી આયુષ્યકર્મ વગેરે આઠેય કર્મ સદંતર-સર્વથા અપાવી નાંખવા જોઈએ... સર્વકર્મરહિત અવસ્થા એટલે જ મોક્ષ. મોક્ષ તો અજર-અમર સ્થાન છે. અક્ષયસ્થિતિનું સ્થાન છે. અને ત્યાં કોઈ પરાધીનતા નથી.. આત્મા સર્વતંત્ર-સ્વતંત્ર છે... જ્યારે સંસારમાં તો કર્મની પરાધીનતા છે, આત્માને કર્મની ગુલામીમાં રહેવું પડે છે. કર્મ આત્માને પકડી રાખે છે, કર્મ આત્માને પોતાને આધીન બનાવે છે. માટે જ સંસારમાં આત્માએ કર્મને પરવશ પરાધીન રહેવું પડે છે. કર્મની કેવી ભયંકર ગુલામી છે...!

બેડી જેવું આયુષ્યકર્મ-

આયુષ્યકર્મ બેડી જેવું છે. જેમ કોઈએ ચોરી કરી હોય અને પોલીસના હાથમાં પકડાઈ ગયો હોય. તો પોલીસ ચોરને હાથકડી લગાડીને લઈ જાય. અને અપરાધની સજા પ્રમાણે જેલમાં પૂરી દે. લોખંડની હાથકડી હાથે લાગેલી હોય અને પાછો લોખંડના સળિયાની જેલમાં પુરાઈ રહેવું પડે. અને તે પણ જેટલા સમયની સજા હોય તેટલો સમય. ૨ વરસની સજા હોય તો ૨ વરસ, ૫ કે ૨૫ વરસની પણ સજા ફટકારવામાં આવે છે, તો તેટલો કાળ પણ જેલમાં રહેવું પડે છે. કેવી પરાધીનતા-કેવી કારમી ગુલામી ?

એ જ પ્રમાણે આત્માને પણ બાંધેલા આયુષ્ય પ્રમાણે આ શરીરરૂપી જેલમાં બંધાઈને રહેવું પડે છે-આત્મા માટે શરીર એ જેલ છે. અને અમુક કાળ સુધી આ શરીરમાં ભરાઈ રહેવું તે એને સજા છે. કોઈને ૫૦ વર્ષ, કોઈને ૧૦૦ વર્ષ અને કોઈને ૮૦ વર્ષ... અને બીજી ગતિમાં કોઈને ૩ દિવસ, કોઈને ૬ મહિના... એવીરીતે ઓછા વધારે કાળ પ્રમાણે દરેકને આ શરીરમાં રહેવું પડે છે. અને જેવો સજાનો કાળ પૂરો થયો કે તુરંત આ શરીરની જેલ છોડીને ચાલ્યા જવું પડે છે, એ સજા પૂરી થઈ. કાળ (સજા) પૂરો થયા પછી તો ૧ સેકંડ પણ કોઈ રાખે એમ નથી.

“અક્ષયસ્થિતિ” ગુણવાળો આત્મા આયુષ્યકર્મની જેલમાં-

આત્માના મૂળભુત ૮ ગુણોમાં આઠમો ગુણ અક્ષયસ્થિતિનો છે. આત્માની સ્થિતિ સદાના માટે અક્ષય જ રહેવાની છે. મોક્ષે ગયેલા આત્માની સ્થિતિ ક્યારેય પણ ક્ષય થવાની નથી. માટે જ ‘અક્ષય’ ‘અક્ષય’ એવું વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે. જો આત્માની સ્થિતિ ક્ષય થઈ જાય તો તો એક દિવસ મોક્ષમાંથી પડીને આત્મા પાછો સંસારમાં આવે, પરંતુ એવું બનતું નથી. એક વાર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે એટલે અનન્ત કાળ સુધી મોક્ષમાં એક જ સ્થાને સ્થિર થઈ જાય છે. પછી એને હલન-ચલન કંઈ જ કરવાનું રહેતું નથી, અને તે પણ અનન્તકાળ સુધી. જે આકાશપ્રદેશને સ્પર્શીને રહ્યો હોય, તે છોડીને બીજા આકાશ પ્રદેશને ક્યારેય સ્પર્શતો નથી, કાલ્પમ માટે સ્થિર. એ

જ એની અક્ષય સ્થિતિ છે.

પરંતુ સંસારમાં આ ગુણ ઉપર આવરણ આવી ગયું છે. અને એ આવરણથી આત્માની સ્થિતિ અક્ષયના બદલે ક્ષય સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. અને એ આવરણનું નામ છે આયુષ્ય કર્મ. આ આયુષ્યકર્મના કારણે આત્મા કયાંય એક સ્થાને કાયમ માટે સ્થિર થઈને રહી શકતો જ નથી. આજે અહીંયા, તો કાલે ત્યાં. આજે આ ગતિમાં તો કયારેક બીજી ગતિમાં. આજે આ ભવમાં છે તો પાછો આ ભવ છોડીને બીજા ભવમાં જશે. આયુષ્યકર્મ ના કારણે ભવો બદલતો જ રહે છે. ખસ, આ ભવ બદલવાનું નામ જ છે- 'જન્મ અને મરણ' આ ભવનું શરીર છોડવાનું નામ છે- 'મરણ' અને ફરી પાછા બીજા ભવમાં જઈને નવું શરીર મેળવવું, બનાવવું, નવા શરીરમાં ઉત્પન્ન થવું ખસ એનું નામ છે- 'જન્મ'. અર્થાત્ શરીરનો સંયોગ-વિયોગ જ અનુક્રમે જન્મ-મરણ કહેવાય છે. આ જન્મ-મરણનું ચક્ર અનાદિઅનન્ત કાળથી ચાલ્યા જ કરે છે. આ જન્મ મરણનું ચક્ર જ પ્રક્ર કરે છે કે આત્મા અનાદિ અનન્તકાળથી આયુષ્યકર્મથી બંધાયેલો છે, એના કારણે આ જન્મ-મરણ થયાં જ કરે છે.

જો આ જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી છૂટવું હોય તો હવે કંટાળીને પણ આયુષ્યકર્મનો સાથ સદાના માટે છોડવો જ જોઈએ. હવે ફરીથી આયુષ્યકર્મ બાંધવાં જ નહીં. અને આયુષ્યકર્મ જ નહીં કોઈ પણ કર્મ બાંધવાં જ નહીં અને જે પહેલાંના બંધાયેલા છે; તેને ખપાવવાં જ પડશે...ખપાવે જ છૂટકો....

જન્મ-જીવન અને મરણ-

પ્રથમ શરૂઆતનો એક છેડો જન્મનો. અંતિમ બીજો છેડો મરણનો અને જન્મના પહેલા છેડા અને મરણના છેલ્લા છેડાની વચ્ચેના કાળને જીવનનો કાળ કહેવામાં આવે છે.

જન્મ એ તો શરૂઆતનો પ્રારંભિક કાળ છે. તે વધારે લાંબો કાળ નથી. સાડા નવ માસનો ગર્ભકાળ, પછી થોડીક મિનિટો જન્મની અને અન્તમાં થોડીક જ મિનિટોનો કાળ મરણનો બાકીનો બધો વચ્ચેનો કાળ જીવનનો છે.

બન્ને છેડા ભયંકર દુઃખદાયી છે. ગર્ભાવાસ પારાવાર દુઃખની યાતનાનો છે. અને જન્મ પણ અસહ્ય દુઃખ સહન કરવાનો સમય છે. અને મરણ પણ દુઃખની યાતનાથી ભરેલું છે. કોઈ હસતા મોઢે નથી મરતા. કોઈ રોગથી રિબાઈને મરે છે, કોઈ અકસ્માતમાં, કોઈ આપઘાત કરીને..કોઈ મહિનાઓ સુધી બેભાન રહીને મરે છે, અને મરણ પથારીએ મહિનાઓ સુધી રિબાઈને મહાદુઃખે જીવદેહ છોડે છે.

જેના બન્ને છેડે દુઃખ છે. એની વચ્ચેના જીવન કાળમાં કેટલું સુખ મળવાનું ? કેટલા સુખની આશા કે અપેક્ષા રાખવી ? જે જીવન પ્રતિપળ અંજલીમાં રહેલા પણીની જેમ ટપ ટપ ગળી રહ્યું છે. એક ઝાડ ઉપરનું પીળું પાંદડું કયારે ખરી પડશે

તેની કોઈ નિશ્ચિતતા નથી. તે જ પ્રમાણે કંઈ વ્યક્તિ ક્યારે મૃત્યુ પામશે, તેની કંઈજ ખબર પડતી નથી આયુષ્ય ક્યારે પૂરું થશે તે કોઈ જાણતું નથી...આવા અસ્થિર, ક્ષણિક અને નાશવંત અનિત્ય આયુષ્યકાળના જીવનમાં જીવો નિરાંતે ક્ષણિક સુખ, વિષયભોગના સુખોમાં રાચ્યા છે, મસ્ત બન્યા છે, એ જ મોટું આશ્ચર્ય છે.

કલ્પના કરો કે ત્રણ માળના મકાનમાં પહેલે માળે આગ લાગી હોય અને ત્રીજા માળે પણ આગ લાગી હોય તો બીજા માળવાળો કેટલો નિશ્ચિંત રહી શકશે ? ક્યાંથી નિરાંતે ઊંઘી શકશે ? એવું જ આયુષ્યકર્મ વિષે છે. પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે મનુષ્ય બહુજ નિરાંતે ઊંઘી રહ્યો છે.

મરણ હાથમાં, મરણને સુધારો-

જન્મ આપણા હાથમાં નથી; આપણા હાથની વાત નથી; કારણ કે આપણે પરવશ હતા. જન્મમાં આપણો કોઈ પ્રયત્ન નહોતો, આપણે કંઈ જ પુરુષાર્થ કરવાનો નહોતો; જન્મ આપણું માતાના હાથમાં હતું, આપણે તો માત્ર દુઃખ જ ભોગવવાનું હતું.

પરંતુ હવે બહુઊંડાણથી વિચાર કરો. મરણ આપણા હાથમાં છે, આપણે ધારીએ તો મરણ સુધારી શકીએ એમ છીએ. હા ! જરૂર 'ક્યારે મરવું' -એ આપણા હાથમાં નથી, પરંતુ 'કેવી રીતે મરવું' એ આપણા હાથમાં ચોક્કસ છે. મરવાની રીત શોધી કાઢવી પડશે હવે મરવું તો, એવી રીતે મરવું કે જેથી આવતો ભવ પણ સુધરે, ગતિ સુધરે...પરલોક સુધરે.

મરણ આપણા હાથમાં છે ક્યારે મરવાના છીએ -તે ભલેને ખબર ન હોય પરંતુ 'મરવાના છીએ' -એ વાત તો એટલી જ ચોક્કસ છે. "જાતસ્ય ધ્રુવો મૃત્યુઃ" કહે છે Every man is mortal ' કહો બધી વાતનો સાર તો એક જ છે કે મૃત્યુ નિશ્ચિત છે...તો પછી મરણને સુધારવા પ્રયત્ન કેમ ન કરવો ?

મરણને સુધારવા ઉપાય-

ગમે તેવી રોગની તીવ્ર વેદનામાં પણ જીવને સમતામાં રાખો. અશુભ વિચારોને ન આવવા દો. મનને પ્રભુધ્યાનમાં કેન્દ્રિત કરો. સર્વજીવો સાથે થયેલા કલેશ-કષાયાદિજન્ય કર્મને ખમાવો, પરસ્પર ક્ષમાપના કરો, જીવમાત્રના કલ્યાણની ભાવના ભાવો, સર્વકલ્યાણની ભાવના રાખો. જેમ પદ્માવતી રાણીએ અંતિમ સમયે જીવોને ખમાવ્યા અને પાપની નિંદા-ગર્હા-આલોચના વગેરે કરી, તે પ્રમાણે અંત સમયે પદ્માવતી સ્તોત્ર સાંભળતાં સાંભળતાં સાચા ભાવથી ક્ષમાપના વગેરે કરી દેવ, ગુરુ-ધર્મનું શરણ સ્વીકારો. જો એ વખતે આયુષ્યનો બંધ પડવાનો હશે તો ચોક્કસ સદ્ગતિ-સારો ભવ મળશે. મરણને સુધારવા ખૂબ કાળજી રાખવી પડશે. કહેવાય કે જેનું મરણ સુધર્યું, એનો આવતો જન્મ સુધર્યો. જેની મતિ સુધરી, એની ગતિ સુધરી. માટે જ પ્રભુને પ્રાર્થનામાં કહેવાય છે કે...

તું ગતિ તું મતિ આશરો, તું આલંબન મુજ પ્યારો...!

વાચક જશ કહે માહેરે, તું જીવ-જીવન આધારો રે ॥ ગિરુઆ રે

-હે પ્રભુ ! આ ગતિમાં અને આ મતિમાં પણ એક માત્ર તારો જ આધાર છે.

એક માત્ર તારું આલંબન જ મને ગમે છે- હે પ્રભુ ! ખરેખર જીવ અને જીવન માટે તું એકમાત્ર આધાર છે. તારા આધાર વિના મારું કલ્યાણ થાય તેમ નથી...'આટલી ભાવના પૂજ્ય યશોવિજયજી મહોપાધ્યાય વ્યક્ત કરે છે.

અન્ત સમયે સમાધિમાં રહેવું. ધર્મધ્યાનમાં મન પરોવી રાખવું, બસ, એનું જ નામ છે-સમાધિમરણ-પંડિતમરણ ; અને એને જ કહેવાય - 'મરણ સુધારવું'.

છીંકના આધારે જન્મ મરણનું ભવિષ્ય કહ્યું-

નંદમણિકાર શેઠનો જીવ જો મરીને વાવમાં દેડકો થયો હતો. અને દેડકો મરીને દુર્દરાંક દેવ બન્યો હતો...

દેવલોકમાં પુષ્પોની શય્યામાં ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ દુર્દરાંક દેવ વિચાર કરે છે, - 'અરે હું દેવ કયા કારણે બન્યો ? આ હા. આટલી ગજબની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ-અપાર વૈભવ કયા કારણે પામ્યો ? આવી સુંદર દેવગતિ મને કયા કારણે મળી ? આ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, -મનમાં ને મનમાં ઊહાપોહ ચાલતો હતો, ત્યાં તો ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનથી ખબર પડી...દેખાયું...ઓ હો ! આ તો પ્રભુના દર્શન કરવા જવાની ભાવના હતી અને માર્ગમાં જ મૃત્યુ, પરન્તુ દર્શનની પવિત્ર

ભાવનાના કારણે હું આજે અહીં દેવ બન્યો છું...આ પ્રમાણે બધો ખ્યાલ આવી ગયો.

દેવ ચમક્યો ! - 'અરે ! મારી ભાવના તો હતી પરંતુ પ્રભુના દર્શન તો થયાં નથી'...અવિધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકે છે.. પ્રભુ અત્યારે કયાં હશે ?... તુરંત જણાયું...દેખાયું...પરમાત્મા મહાવીર પ્રભુ રાજગૃહી નગરીની બહાર પધાર્યા છે. સમવસરણ રચાયું છે. અને પ્રભુ દેશના આપી રહ્યા છે. બાર પર્ષદા ભરાયેલી છે. આટલું જોયું અને ગયા ભવનાં રહી ગયેલાં દર્શન કરવા પેલો દેવદુર્દરાંક તુરંત દોડતો આવ્યો. રૂપપરિવર્તન કરી અને ઈન્દ્રજ્ઞાન વંડે...પોતે તો ભગવાનની સુંદર પૂજા કરવા લાગ્યો, ઉત્તમ ભાવનાચંદનનું પ્રભુને વિલેપન કરવા લાગ્યો ; પરન્તુ બીજા બેનારને એમ લાગે કે આ તો ભગવાનના શરીરે પોતાના શરીર ઉપરથી પડે કાઢીને લગાડે છે...આ તો ઈન્દ્રજ્ઞાન. દેવદુર્દરાંકે એક કોદીયા જેવું રૂપ બનાવ્યું હતું.

સમવસરણમાં દેશના સાંભળવા પર્ષદામાં બેઠેલા શ્રેણિક મહારાજાને આ જોઈને બહુ ખરાબ લાગ્યું. બહુ દુઃખ થયું...અરે ! વૃદ્ધ પુરૂષ કોણ છે કે આવી રીતે ભગવાનની પારાવાર આશાતના કરી રહ્યો છે. અરે ! આ તો ખોટું થઈ રહ્યું છે. એને પકડવો જોઈએ. અને શ્રેણિક-તો લાલ-પીળો થઈ ગયો, ક્રોધાતુર બની ગયો.

દુર્દરાંક પરમાત્માની પૂજા કરીને પાછો વળે છે ત્યાં તો પ્રભુને છીંક આવી

એટલે દેવ બોલ્યો, ‘ચિરકાળ જીવો (ઘણું જીવો), આટલું બોલીને જમાગળ ચાલે છે ત્યાં તો અભયકુમાર મંત્રીને છીંક આવી એટલે દેવે અભયકુમારને કહ્યું, ‘મરો અથવા જીવો.’ અને અંતમાં કાલસૌકરિક કષાઈ બેઠો હતો. તેને પણ છીંક આવી એટલે દેવ બોલ્યો, ‘ન મર કે ન જીવ.’ તારા મરવામાં સાર નથી અને તારા જીવવામાં પણ સાર નથી...

“સદ્યો પ્રિયસ્વ” “જીવ ત્વં, ચિરં” “જીવ પ્રિયસ્વ વા”

“મા જીવ મા પ્રિયસ્વેતિ”, તત્તો રુષ્ટો ધૃશં નૃપઃ ॥

રાજા શ્રેણિકે રાજ સૈનિકોને ઇશારો કર્યો અને કહ્યું - ‘આ જેવો બહાર નીકળે એટલે પકડી લો.’ સૈનિકો બહાર જઈને ઘેરી વળે છે. ત્યાં દેવદુર્દરાંક આકારમાં ઊડી ગયો, ચાલ્યો ગયો. કોઈના હાથમાં ન આવ્યો.

રાજ સૈનિકોએ આવીને નિવેદન કર્યું, હે રાજન ! પેલો તો આકારમાં ઊડી ગયો. એટલે શ્રેણિક સમજી ગયો કે આ કોઈ દેવ હશે. એટલે શ્રેણિક રાજાએ ભગવાનને પૂછ્યું, ‘હે ભગવંત ! એ કોણ હતો અને આપને ‘મરી જાઓ’ એમ કેમ બોલ્યો ?’

ભગવાન, ‘હે શ્રેણિક ! અહીં આવતા તારા જ ઘોડાના પગ નીચે કચડાઈને મરી ગયેલો પેલો નંદમણિકાર રોકનો જીવ દેડકો છે. અને તે દેડકો મરીને પહેલા સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવ થયો છે. અને તે દેવ હમણાં અહીં આવ્યો છે. તેણે તો ઉત્તમ ચંદન વડે મારા શરીરે વિલેપન કર્યું છે.

અને મને જે ‘મરી જાઓ’ એમ કહ્યું છે તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે -- ‘તમે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને જન્મ-જરા-મરણથી રહિત મોક્ષપદને જલ્દી પામો.’ આપ મર્યા પછી મોક્ષ પામવાના છો, જ્યાં અનન્ત સુખ છે. માટે દેવે કહ્યું કે, ‘મરી જાઓ.’ હું મરું તો જ મોક્ષ પામી શકું”.

શ્રેણિક -- ‘હે પ્રભુ ! મને ‘ચિરકાળ જીવો’ એમ શા માટે કહ્યું ?’

ભગવાન -- ‘હે શ્રેણિક ! તમે અહીં જીવો છો ત્યાં સુધી દૃઢ શ્રદ્ધામાં સમ્યક્ત્વના ભાવમાં ખૂબ ધર્મારાધના કરો છો અને રાજ્યસુખમાં સુખી છો, પરંતુ મર્યા પછી બાંધેલાં કર્મ પ્રમાણે નરકગતિમાં જવાનાં છો. માટે તમને કહ્યું કે -- ચિરકાળ જીવો.”

ભગવાન -- ‘અભયકુમાર અહીં જીવે છે ત્યાં સુધી સુંદર ધર્મારાધના કરે છે,

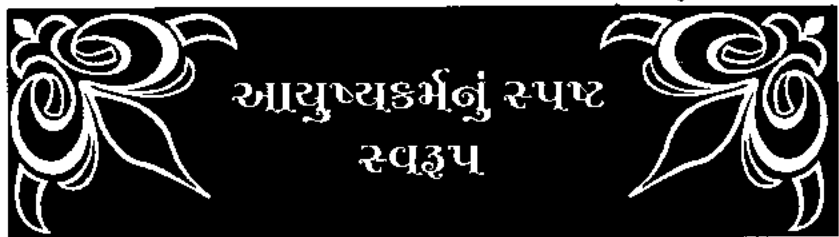
સુખી છે અને મર્યા પછી ધર્મના પ્રભાવે સર્વાર્થસિદ્ધિ નામના પાંચમા અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થવાના છે અને ઘણાં સુખો અનુભવવાનાં છે. માટે કહ્યું કે - “મરો અથવા જીવો” અને કાલશૌકરિક કષાઈને કહ્યું કે - ‘ન મર કે ન જીવ’ કારણ કે તે અહીંયા જીવે છે ત્યાં સુધી રોજ ૫૦૦ પાડાની હિંસાનું ભયંકર ઘોર પાપ કરે છે - અને મર્યા પછી આ ઘોર પાપના કારણે સાતમી નરકમાં જવાનો છે. માટે જ ‘મરે તો સારું, અને ન મરે તો પણ સારું.’ પરંતુ બંને તો ક્યાંથી બને ?

બહુ વિચાર કરવા જેવું છે.

આ શબ્દો જે દુર્દશક બોલીશ્યો છે તે જાદુઈ અસર કરનારા છે. બહુ ગંભીર ચિંતન કરો તો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે જે કહેવાયું છે તે વ્યાજબી કહેવાયું છે. આ સાંભળતાંની સાથેજ શ્રેણિક જેવા રાજની આંખો ઊઘડી ગઈ. અને ખબર પડી કે - ‘અરે ! હું પ્રથમ નરકમાં જવાનો છું.’ ભાન આવ્યું, ખ્યાલ આવ્યો. અને શ્રેણિકના જીવનની દિશામાં પલટો આવ્યો, પરિવર્તન આવ્યું.

આપણને છીંક આવે ત્યારે ઉપરના ચાર જવાબોમાંથી આપણે આપણા માટે કયો ઉત્તર વિચારીશું ? કયો ઉત્તર આપણને વ્યાજબી લાગે તેમ છે ? બહુ વિચારવું પડશે. અને જરૂર આવું વિચારતાં આત્માને ભાન કરાવે આવી જાય, આત્મા સચેત-સાવધાન બની જાય.

આપણાં બાંધેલાં કર્મ પ્રમાણે આપણું ભાવિ કહેવામાં આવે છે. અને તે જ ભવિષ્યકથન આ જ ઉત્તરોમાં છે.

તેત્તીસ સાગરોવમા, ઉવ્કોસેણ વિચહિયા ।

ટિઙ્ઠિ આઊકમ્મસ્સ, અંતોમુહુત્તં જહનિયા ॥

પરમપિતા પરમાત્મા ચરમતીર્થંકર શ્રી મહાવીર મહારાજ અંતિમદેશનાના આગમગ્રંથ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં હવે આયુષ્યકર્મની સ્થિતિ જણાવે છે.

આપણે આગળના વ્યાખ્યાનમાં જોઈ ગયા તેમ આયુષ્યકર્મને કર્મગ્રંથકારોએ બેડી જેવું (સાંકળ જેવું) કહ્યું છે. તે તેટલા નિશ્ચિત કાળ સુધી આત્માને તે શરીરમાં બાંધી રાખે છે. વધુમાં વધુ લાંબુ (મોટું) આયુષ્ય જો કોઈને મળતુ હોય તો તે દેવતાઓ અથવા નારકીઓને મળતું હોય છે. તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે. અને તે જ પ્રમાણે આયુષ્યકર્મની ઓછામાં ઓછી જઘન્ય સ્થિતિ માત્ર અંતર્મુહૂર્તની હોય છે આયુષ્યકર્મ ઓછામાં ઓછું અને વધારેમાં વધારે આટલું ભોગવાય છે. બસ તેથી વધારે નહીં અને તેથી ઓછું નહીં.

નિગોદમાં ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય-

ચૌદ રાજલોકમાં રહેલા નિગોદના અસંખ્ય ગોળાઓમાં એક-એક ગોળામાં અનન્તા જીવો રહે છે. તેથી તે 'અનન્તકાય' કહેવાય છે. અનન્તકાયનો અર્થ છે, 'જીવો અનન્તા અને રહેવા માટે કાયા એક.' આ સાધારણ વનસ્પતિકાયનો ભેદ છે. સર્વ જીવોનું પ્રાથમિક મૂળભૂત અસ્તિત્વસ્થાન તે નિગોદ જ છે અને એક જીવ સિદ્ધ થાય ત્યારે એક જીવ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે છે. અન્યથા આ નિગોદમાં જ અનન્તકાળ જીવનો નીકળી જાય છે. પરંતુ નિગોદમાં આયુષ્ય અનન્ત વર્ષનું નથી હોતું, ભલે તેનો કાળ અન્નત નીકળે.

આ નિગોદની અવસ્થામાં તો આંખના એક પલકારા જેટલા સમયમાં તો સાડાસત્તર ભવ થઈ જાય છે. અર્થાત્ સત્તર વાર જન્મે અને સત્તર વાર મરે...અર્થાત્ ૧ શ્વાસોચ્છવાસ જેટલા કાળમાં સત્તરથી કાંઈક વધારે ક્ષુલ્લક ભવ ઓછામાં ઓછી ૨૫૬ આવલિકાનો થાય છે. એવા એક અંતર્મુહૂર્તમાં (૨૬ડીમાં) તો ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬ આવલિકાઓ થાય છે લગભગ એટલી આવલિકામાં ૬૫૫૩૬ ક્ષુલ્લકભવો નિગોદમાં થઈ જાય છે.

જેટલી વાર જન્મે એટલી વાર મરે. પરંતુ એટલા સમયમાં પણ મરતાં પહેલાં

આયુષ્ય તો બાંધવું જ પડે છે તો જ ફરી પાછો નિગોદમાં જન્મે, ફરી પાછો જન્મે ફરી આયુષ્યકર્મ બાંધે અમે ફરી મરે..... આ ક્રમ નિગોદમાં ઝડપભેર ચાલ્યા કરે છે. અને આ જ નિગોદમાં ઘણો લાંબો કાળ પસાર કરીને આજે આપણે અહીં સુધી આવ્યા છીએ. મનુષ્ય થયા છીએ....હવે બહુ જ સાવચેતી રાખવા જેવી છે. ક્યાં ય એવું ન થઈ જાય કે ફરીને પાછા નિગોદમાં જતા રહીએ. જો પાછા નિગોદમાં ગયા....તો નીકળવું બહુ મુશ્કેલ, માટે ધર્મધ્યાન આદિ કરી કર્મક્ષય-નિર્જરા કરવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી...

ચાર ગતિમાં આયુષ્યની સ્થિતિ-

સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવો ચાર ગતિમાં વહેંચાયેલા છે. દેવ, મનુષ્ય, નરક અને તિર્યચ પશુ-પક્ષીમાં સર્વજીવોનો સમાવેશ થઈ ગયો અને સંસાર છે એટલે જીવ આયુષ્યકર્મથી બંધાયેલો છે. સંસાર ન હોત તો કર્મ ન હોત અને કર્મ ન હોત તો સંસાર ન હોત. નાનો કે મોટો એક પણ જીવ એવો નથી કે જે કર્મથી બંધાયેલો ન હોય....એક પણ જીવ એવો નથી કે જેણે આયુષ્યકર્મ બાંધેલું નથી....બધા જ આયુષ્યકર્મથી બંધાયેલા છે. એનું પ્રુફ એ છે કે બધા જ જન્મે છે અને મરે છે. જન્મ-મરણ જ આયુષ્યકર્મનું મોટામાં મોટું પ્રુફ છે, પ્રમાણ છે.

એક ઝાડનું પાંદડું પણ મરે છે, એક માખી પણ મરે છે, કીડી પણ મરે છે, સમુદ્રમાં માછલી પણ મરે છે, હાથી પણ મરે છે, મનુષ્ય પણ મરે છે, અને દેવ-નારકીઓ પણ મરે છે.

નિષ્કળ વિજ્ઞાન-

વિજ્ઞાને પ્લાસ્ટીકનું હાર્ટ બનાવ્યું છે; પેસમેકર મૂકે છે, હાર્ટના વાલ્વ ચેન્જ કરે છે, અને હવે તો આખા હાર્ટ જ બદલીને ફૅરિમ હાર્ટ મૂકશે...છતાં પણ મનુષ્યો મરવાના તે મરવાના જ છે, કોઈ અમર રહેવાનો નથી....

વિજ્ઞાન વર્ષોથી પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે કે 'માણસને મરવા ન દેવો અથવા મર્યા પછી પણ તુરંત જીવતો કરવો.' એટલે મર્યા પછી મૃતકને એક દવાયુક્ત કેપ્સ્યુલમાં સુરક્ષિત

રાખવામાં આવે છે. અને પછી ઓકિસજન વગેરે આપવાના પ્રયોગો કરીને હાર્ટ ચાલુ કરવા વૈજ્ઞાનિકો મથી રહ્યા છે, પરંતુ આ આયુષ્યકર્મનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે, કે 'ન મૃતો ન મ્રિવિષ્યતિ...' ભૂતકાળમાં થયું નથી અને ભવિષ્યમાં ક્યારે ય થવાનું નથી.' જે જીવનું આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયું તે ફરીથી જીવિત થવાનો નથી, કોઈ લાખ પ્રયત્ન કરે તો પણ કોઈ સંજોગોમાં તે જીવિત થાય તેમ નથી.

વિજ્ઞાને ઘણી સિદ્ધિઓ હાંસિલ કરી પરંતુ તે બધી જડ ભૌતિક સિદ્ધિઓ છે. ક્યા જીવનું ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય કેટલું ? અને વધારેમાં વધારે આયુષ્ય કેટલું

૧ એ તો વિજ્ઞાન લાખો વર્ષો પછી પણ કોઈ કાળે શોધી શકે તેમ નથી.

અલબત્ત વૈજ્ઞાનિકોએ એક કાચના સિલિન્ડરમાં માખીને પૂરીને શોધવા પ્રયત્ન કર્યો કે એની ઉંમર, કેટલી ? એવા પ્રયોગો તો ઉદર ઉપર, વાંદરા, સસલા ઉપર અને કીડી, મંકોડા ઉપર પણ કર્યા; પરંતુ વર્ષો પછી પણ વિજ્ઞાન આજે ય આયુષ્ય કે ઉંમર શોધવામાં નિષ્ફળ જ રહ્યું છે, અને ક્યારે ય શોધી શકશે પણ નહીં. કારણ કે આયુષ્યની શોધ અખતરાઓ કે પ્રયોગો ઉપર આધારિત નથી, પરંતુ તે તો સર્વજ્ઞ એવા કેવલજ્ઞાનીને જ ગમ્ય છે, જ્ઞાનગમ્ય વસ્તુ છે. અને તેથી જ જૈનશાસ્ત્રોમાં સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહ્યા મુજબ સંસારસ્થ સર્વ જીવમાત્રના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યો સ્પષ્ટ કહ્યાં છે.

એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોનાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

બાવીસા પુદ્બીણ, સત્તય ય આઠસ્સ તિન્નિ વાઠસ્સ ।

વાસ સહસ્સા વસ તરુ-ગણાણ તેઝ તિરત્તાઝ ॥૩૪॥

વાસાણિ બારસાઝ બેઙ્ઙિયાણં તેઙ્ઙિયાણં તુ ।

અઝ્ઞાપન્ન દિણાઙ્ઙં, ચઝરિંદીણં તુ હમ્માસા ॥૩૫॥

સુરનેરઙ્ગયાણ ઠિઙ્ઙં, ઉક્કોસા સાગરાણિ તિત્તીસં ।

ચઝપયતિરિય-મણુસ્સા, તિન્નિ ય પલિઓવમા હુંતિ ॥૩૬॥

જલ્લયર-ઝરમ્મયગાણં, પરમાઝ હોઙ્ગ પુવ્વકોડીઓ ।

પક્કહીણં પુણ મ્મણિઓ, અસંખ્ખમાગો ય પલિયસ્સ ॥૩૭॥

સવ્વે સુહમા સાહારણા ય, સમુચ્છિમા મણુસ્સાય ।

ઉક્કોસ-જહ્મ્મેણં, અંતમુહુત્તં ચિય જિયંતિ ॥૩૮॥

૧. માટી, પથ્થર, હીરા, સુવર્ણાદિ ધાતુઓ ૩૫ પૃથ્વીકાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
૨૨૦૦૦ વર્ષ

૨. અપકાય (પાણીના) ૭૦૦૦ વર્ષ

૩. વાયુકાય (હવામાન) ૩૦૦૦ વર્ષ

૪. તેઉકાય (અગ્નિકાય) માત્ર અહોરાત્ર

૫. વડલા, પીપળા વગેરે, ઝાડો

વગેરે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય ૧૦૦૦૦ વર્ષ

૬. શંખલા, અળસિયા વગેરે બેઈન્દ્રિ ૧૨ વર્ષ

૭. કીડી, મંકોડા, માંકડ, જૂ,

ઈંચળ, ધનેડા વગેરે તેઈન્દ્રિય ૪૯ દિવસ

૮. માખી, મચ્છર, ભમરા વગેરે ચઉરિન્દ્રિ ૬ મહિના

૯. સ્વર્ગીય દેવગતિના દેવતાઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ

૧૦. નરકગતિના નારકી જીવોનું	૩૩ સાગરોપમ
૧૧. ગાય, બળદ, હાથી, ઘોડી વગેરે ગર્ભ જ ચતુષ્ઠ તિર્યચનું	૩ પલ્યોપમ
૧૨. ગર્ભજ જલચર, ઉરપરિસર્પ,	
ભૂજપરિસર્પ તિર્યચોનું	પૂર્વકોડ વર્ષ
૧૩. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પક્ષીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-	પલ્યોપમનો
	અસંખ્યાતમો ભાગ
૧૪. સંમૂર્છિમ-ચતુષ્પદ તિર્યચોનું	-૮૪૦૦૦ વર્ષ
૧૫. " પક્ષીઓનું	" -૭૨૦૦૦ "
૧૬. " ઉરપરિસર્પ	" -૫૩૦૦૦ "
૧૭. " ભૂજપરિસર્પ	" -૪૨૦૦૦ "
૧૮. મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ	-૩ પલ્યોપમ
૧૯. પૃથ્વીકાયાદિ સર્વ એકેન્દ્રિય સૂક્ષ્મ જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય-૧ અંતર્મુહૂર્ત	
૨૦. સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોનું " "	"-૧ અંતર્મુહૂર્ત
૨૧. સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનું " "	"-૧ અંતર્મુહૂર્ત
૨૨. ભવનપતિ નિકાયમાં અસુરકુમારાદિ દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય -૧ સાગરોપમથી વધુ	
૨૩. નાગકુમારાદિ નવ નિકાયના દેવોનું -૧ પલ્યોપમ	
૨૪. વ્યંતરોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ઉ.સા.	૧ પલ્યોપમ
૨૫. જ્યોતિષ નિકાયમાં-ચંદ્રનું ઉ.સા.	૧ પલ્યોપમ અને ૧ લાખ વર્ષ
૨૬. " " સૂર્યનું ઉ.સા.	૧ પલ્યોપમ અને ૧૦૦૦ વર્ષ
૨૭. " " ગ્રહનું ઉ.સા.	૧ પલ્યોપમ
૨૮. " " નક્ષત્રનું ઉ.સા.	અડધો પલ્યોપમ.
૨૯. " " તારાઓનું "ઉ.સા.	અડધો પલ્યોપમ.

સર્વજ્ઞ ત્રિકાળદર્શી-ત્રિકાળજ્ઞાની એવા કેવળજ્ઞાની ભગવં તોએ અનન્તજ્ઞાનથી જોઈને ત્રણે કાળના, ઔદે રાજ લોકપ્રમાણ સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડના તથા અદીદીપ પ્રમાણ સર્વક્ષેત્ર આશ્રયિ સર્વ જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય આયુષ્ય કહ્યું છે. આ માત્ર વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગસાધ્ય વાતો નથી, જ્ઞાનગમ્ય છે. આજે પણ અમેરિકા-કેલિફોર્નિયા વગેરે ક્ષેત્રોમાં "રેડવુડ" નામનાં ઝાડો ૩૦૦૦ વર્ષ જેટલા જૂનાં પણ છે.

પૂજ્યશ્રી રત્નશેખરસૂરિ મહારાજ લઘુક્ષેત્રસમાસમાં કેટલાક તિર્યચ ચતુષ્પદોનું

(પશુ-પક્ષીઓનું) આયુષ્ય જણાવે છે-

મળુઆડસમ-ગચાઈ, હચાઈ- ચરસંસજાઈ- અઢંસા ।

ગો-મહિસુઢ-ચરાઈ, પળંસ સાળાઈ- વસમંસા ॥૧૮॥

ફચ્ચાઈ તિરચ્છાળ વિ, પાયં સચ્ચારણુ સારિત્થં ।

તઢારસેસિ કુલ્લાર-નયજિળધમ્માઈ ઉપ્પત્તી ॥૧૯॥

મનુષ્યના આયુષ્ય જેટલું હાથી, સિંહ, અષ્ટાપદ વગેરેનું આયુષ્ય હોય છે. એનાથી ચોથે ભાગે ઘોડા વગેરેનું હોય. બકરા, ઘેટાં, શિયાળ, વગેરેનું આઠમે ભાગે હોય. ગાય, ભેંસ, હરણ, ઊંટ, ગધેડો વગેરેનું પાંચમે ભાગે અને કૂતરા વગેરેનું આયુષ્ય દશમે ભાગે હોય છે.

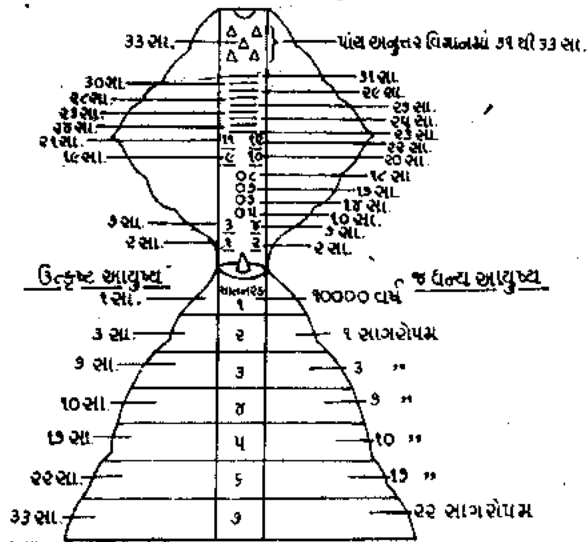
આ પાંચમાં આરાના વર્તમાન કાળમાં પ્રાણીઓનું વધારેમાં વધારે આયુષ્ય-

જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ
કાચબો	૧૦૦૦	હરણ	૨૪	સારસ	૬૦	સમડી	૫૦
હાથી	૧૨૦	ગધેડો	૨૪	ગરોળી	૧	વાગોળ	૫૦
સિંહ	૧૦૦	ગેંડો	૨૦	ઉંદર	૨	બપૈયા	૩૦
વાઘ	૬૪	કૂતરો	૧૬	થેલું	૧૬	સૂડો	૧૨
સુવર	૫૦	બકરી	૧૬	સસલું	૧૪	સર્પ	૧૨૦
ઘોડો	૪૦	શિયાળ	૧૩	કૌંચપક્ષી	૬૦	માછલું	૧૦૦૦
ગાય	૨૫	બિલાડી	૧૨	મરઘો	૬૦	વીંછી	૦૧
બળદ	૨૫	હંસ	૧૦૦	બગલો	૬૦	કાકીડો	૧
ભેંસ	૨૫	કાગડો	૧૦૦	ધુવડ	૫૦	જુ કંસારી	૧
ઊંટ	૨૫	ગીધ	૧૦૦	ચીબરી	૫૦		

કાલચક્રમાં આરાઓ પ્રમાણે આયુષ્યકાળ-ઉત્સર્પિણી-અને અવસર્પિણીના આરાઓમાં આયુષ્યની વૃદ્ધિ હાનિ -

આજ પ્રમાણે આરાઓના ક્રમ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણી કાળમાં પણ સમજવું. ઉત્સર્પિણી કાળમાં ચઢતા ક્રમે હોય, જ્યારે અવસર્પિણી કાળમાં ઉતરતા ક્રમે હોય. અત્યારે અવસર્પિણી કાળ ચાલે છે. અને તેનો પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષનો દુઃખમ નામનો પાંચમો આરો ચાલે છે. એમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૧૩૦ વર્ષોથી વધારે ન હોય. ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૦૮, ૧૧૩ વર્ષોના આયુષ્યવાળા સ્ત્રી-પુરુષો તો આજે પણ દુનિયામાં ભેવા મળે છે, એથી વધારેમાં વધારે કોઈ વિરલ માણસ ૧૩૦ વર્ષ સુધીનો હોઈ શકે છે, તેથી વધારે તો શક્ય જ નથી.

છઠ્ઠા આરામાં ફક્ત ૨૦ જ વર્ષનું કુલ આયુષ્ય રહેશે. ૬ વર્ષની ઉંમરે તો કન્યા બાળકને જન્મ આપી માતા બનશે. અને ૨૦ જ વર્ષમાં સંપૂર્ણ નાટક પૂરું કરીને

ચાર ગતિના આયુષ્યબંધનાં કારણો

‘મહારંભપરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ ।’ -તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

બંધક નિર્યા... મહારંભપરિગ્રહરઔરુદ્ધો ।’ -કર્મઞ્ચ

-મહા આરંભ-સમારંભ કરવાથી, મહાપરિગ્રહ રાખવાથી તીવ્ર ક્રોધાદિ કષાયવાળા જીવો, રૌદ્રધ્યાનના પરિણામવાળા, કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવો, હિંસાદિ પ્રવૃત્તિમાં રત રહેનારા જીવો, પંચેન્દ્રિયાદિનો વધ-હિંસા કરનારા, મધ-માંસાદિનું સેવન કરનારા જીવો, અત્યન્ત વિષયી, મિથ્યાત્વી, મુનિધાતક, મહા ચોર, વ્રત-ધાતક, રાત્રીભોજન કરનારા, ગુણીજનોની નિંદા કરનારા, તીવ્ર મત્સરબુદ્ધિવાળા જીવો મોટા ભાગે નરકગતિનું આયુષ્ય બાંધી નરકમાં જાય છે.

(૨) તિર્યગતિયોગ્ય આયુષ્યબંધનાં કારણો

‘માયા તૈયગ્યોનસ્ય’ । -તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

‘તિરિઆઝ ગૂઢહિઅઓ, સદ્ધો સસલ્લો તહા મણુસસાઝ ।’ -કર્મઞ્ચ

-માયા-કપટ, છલ, પ્રપંચ, દગો, વિશ્વાસઘાત કરનારા, ગૂઢ હૃદયવાળા, શક, મૂર્ખ સ્વભાવી, શલ્યસહિત બુદ્ધિવાળા, પરને ઠગનારા, શીયળ વિનાના, મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ આપનારા, ખોટાં તોલ-માન-માપ વડે વ્યાપાર કરનારા, કુકર્મની વાતો કરનારા તથા પ્રશંસા કરનારા, ભેળસેળ કરીને વેચનારા ખોટી

સાક્ષી પૂરનારા, ચોરી કરનારા, નિરંતર આર્તધ્યાનમાં રહેનારા, અતિ આહારાદિ કરનારા, નીલ અને કાપોતલેશ્યાવાળા જીવો મોટા ભાગે તિર્યગતિનું આયુષ્ય બાંધી

ધોડા-ગધેડા-રૂપ પશુ-પક્ષીની તિર્યગગતિમાં ફેંકાઈ જાય છે. ૩

(૩) મનુષ્યગતિયોગ્ય આયુષ્યબંધનાં કારણો

‘અલ્પારંભપરિગ્રહત્ત્વં સ્વભાવમાર્દવાર્જવં ચ માનુષસ્ય ।’-તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

‘પયઙ્ગ તણુકસાઓ; દાળરુઈ મજ્જિમગુણો અ ।’-કર્મગ્રન્થ

-અત્યન્ત અલ્પ આરંભ-સમારંભવાળો. સ્વભાવથી વિનયી નત્ર તથા ઋણુ એટલે સરલ સ્વભાવી જીવો, તેમ જ જેના ક્રોધાદિ કષાયો સાવ પાતળા પડી ગયા છે એવા અલ્પ કષાયવાળા જીવો, દાનાદિ પુણ્યકાર્ય કરવાની રુચિવાળા જીવો, ક્ષમાદિના ભાવવાળા, મૃદુતાદિ મધ્યમ ગુણોવાળા, જિનેશ્વર પરમાત્માની પૂજા-ભક્તિ કરવાથી, ધર્મધ્યાનના કરનારા, ન્યાયપ્રિય હોઈ કોઈને અન્યાય ન કરતાં સહુને ન્યાય કરનારા, ન્યાય-નીતિથી ધન કમાવનારા, જયજ્ઞા પાળનારા, સાધુ-સંતોને વહોરાવનારા, ભદ્રિક પરિણામી, પારકી નિંદા ન કરનારા, પરોપકારી જીવો આવાં અનેકવિધ કારણોથી મનુષ્યગતિયોગ્ય આયુષ્ય બાંધી મનુષ્ય બને છે.

(૪) દેવગતિયોગ્ય આયુષ્યબંધનાં કારણો

‘સરાગસંયમસંયમાસંયમાકામાનિર્જરાબાલાતપાંસિ દેવસ્ય ।’-તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

‘અવિરયમાઙ્ગ સુરાડું, બાલતબોડકામનિજ્જરો જયઙ્ગ ।’-કર્મગ્રન્થ

-સરાગસંયમ ચારિત્રની આરાધના, અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ દેશ વિરતિ શ્રાવક જીવનની આરાધના, અકામનિર્જરા કરવાથી, બાલતપ કરવાથી, એટલે અજ્ઞાન કષ્ટ સહન પૂર્વકનાં તપ વગેરે કરવાથી, દુઃખગર્ભ, મોહગર્ભ વૈરાગ્યવાળા, શુભધ્યાનાદિ સાધક, જિન-પૂજા-ભક્તિ-ધ્યાનથી, સાધુ-સાધ્વીની સેવા-વૈયાવચ્ચ-ભક્તિથી, શોક-સંતાપ ઘટાડવાથી, ગુણાનુરાગથી, વ્રત પાલનથી, જયજ્ઞાથી, જીવો ઉપર અનુકંપા કરવાથી તથા ગુરુવંદનથી લૌકિક-લોકોત્તર ગુણધારક જીવો દેવગતિયોગ્ય દેવનું આયુષ્ય બાંધી દેવ બને છે.

-સૂત્રકાર મહર્ષિએ સૂત્રોમાં જે સંક્ષિપ્તમાં તે તે ગતિ યોગ્ય તે તે આયુષ્યબંધનાં કારણો જણાવ્યાં છે. તેમાં આદિ કરીને આગળ કહ્યું છે તે આગળ શ્રી શુભવીરવિજયજી મહારાજ પૂજાની ઢાળમાં જે કારણો કહે છે તે પણ અત્રે આપ્યાં છે. એવાં તો અનેક કારણ છે કે જે આયુષ્ય બાંધવામાં નિમિત્તભૂત બને છે.

દિયરની પાછળ ભાભીએ કેટલા ભવો બગાડ્યા ?

વસંતપુરનગરમાં શિવભૂતિ અને વસુભૂતિ બે ભાઈઓ હતા. વસુભૂતિ નાનો ભાઈ ખૂબ રૂપાળો, દેખાવડો મનોહર અને સુંદર મળેલો. હથ-પુથ કાયા કોઈને પણ ગમી જાય તેવી. અવસરે બંને ભાઈઓનાં લગ્ન થયાં. પરંતુ મોટાભાઈની પત્ની કમળશ્રીની નજર-દાનત કામદેવ જેવા નાના ભાઈ વસુભૂતિ ઉપર બગડી. અને એકાન્તનો અવસર મેળવીને ભાભીએ દિયરને કહ્યું, ‘હે દિયર ! મારી ઈચ્છા તમે

સંતોષો.' એમ કહી ભાભીએ દિયર પાસે ભોગની પ્રાર્થના કરી.

પરંતુ વિલેકી દિયર વસુભૂતિએ કહ્યું, 'તમે મારા મોટાભાઈની પત્ની છો. તમે પરણેલાં છો, તમે તમારા પતિ સાથે ભોગ ભોગવો. મારા માટે તો ભાભી તે માં સમાન છે, હું તો તમારો સ્પર્શ પણ નહીં કરું. અરે ! મારી છાયા પણ તમારો સ્પર્શ નહીં કરે તે રીતે હું રહીશ.'

પરંતુ 'કામાન્ધો નૈવપશ્યતિ' નીતિકારોની આ વાત બિલકુલ ખોટી નથી લાગતી. માયા-કપટની અવતાર એ સ્ત્રી-જાતિ પોતાની કામલીલા શાન્ત કરવા બધું જ કરી છૂટવા તૈયાર, બધી જ રમત એને રમતાં આવડે. એને તો અવસર જોઈ બધા નાટક રમવા માંડ્યાં. પરંતુ વિરક્ત એવા અડગ દિયરે અન્તમાં વૈરાગ્યનો વિચાર કરી ઘર-બાર-સંસાર છોડી દીક્ષા જ લઈ લીધી. બસ, આવા સંસારમાં રહેવું જ નથી. દીક્ષા લઈ સાધુ મહાત્મા બની જ્ઞાન-ધ્યાનની સાધના કરતા દૂર દેશમાં વિહાર કરવા લાગ્યા.

પરંતુ આ બાબુ ભાભીએ દિયરના મોહમાં ખૂબ આર્તધ્યાન કરીને... અરેરે !...હાથ રે....સરસ દિયર હાથમાંથી ચાલ્યા ગયા....અરે ! હવે તો એ ક્યાં હાથમાં આવશે ? દીક્ષા લીધી...એમ ખૂબ આર્તધ્યાનમાં તિર્થચગતિનું આયુષ્ય બાંધી મરીને કૂતરી થયાં. તિર્થગતિમાં પણ સ્ત્રી અવતાર જ મળ્યો. નગરમાં વસુભૂતિ મુનિને ગોચરી માટે ફરતા જોઈને કૂતરી મહારાજને વળગી પડી...અને પછી તો પાછળ-પાછળ જ ચાલે; બસ, છોડે જ નહીં. રોજ જવું-આવવું, ઊઠવું-બેસવું બધું સાથે જ. થોડા દિવસ પછી ગામના છોકરાઓ 'કૂતરીવાળા

મહારાજ' (એટલે કૂતરીના માલિક) એમ કહેવા લાગ્યા...મહારાજ સમજી ગયા. અવસરે વહેલા કૂતરીનો સાથ બુલાવીને વિહાર કરી ગયા.

મહારાજને ન જોવાથી આર્તધ્યાનમાં કૂતરી મૃત્યુ પામી વાંદરી થઈ અને વાંદરી થઈને પણ તે મહારાજને વળગી, મહારાજની સાથે ને સાથે જ. મહારાજનાં કપડાં ખેંચે...મુનિ મહારાજે વિચાર કર્યો-અરે ! આપણાથી તિર્થચળવોનો સ્પર્શ પણ ન કરાય. અને આ તો કૂતરી ગઈ તો પાછી વાંદરી આવી. ગામમાં લોકોના મોઢે પણ બોલાવા લાગ્યું અરે 'વાંદરીવાળા મહારાજ....'

છેવટે કંટાળીને મહારાજ એક દિવસ ગુપ્તપણે વિહાર કરી ગયા. ઘણે દૂર પહોંચી ગયા...મહારાજ ને ન જોવાથી...વાંદરી વલખાં મારતી આર્તધ્યાનમાં મરીને એક સરોવરમાં હંસલી થઈ મુનિમહાત્મા વસુભૂતિ વિહાર કરતાં ત્યા પધાર્યા અને શીતપરિષ્કલ સહન કરવા સરોવરના કઠિ કાયોત્સર્ગમાં રહ્યા ત્યાં તો પેલી હંસલી આવીને વળગી...મુનિને આલિંગન કરવા લાગી, પગમાં આળોટવા લાગી...મુનિ તો ઉપસર્ગ સમજીને સ્થિર અડગ રહ્યા પણ આ તો રાગનો

અનુકૂળ ઉપસર્ગ એટલે મુનિ કાઉસ્સગ પારીને વિહાર કરી ગયા. મુનિનો વિયોગ સહન ન કરી શકતી આર્તધ્યાનમાં જ તેમનું સ્મરણ કરતી કરતી મૃત્યુ પામી વ્યન્તરજાતિમાં દેવી થઈ. વિભંગજ્ઞાનથી જોઈને આવી...અરે ! દિયરે (મુનિએ) હજી સુધી મારું વચન માન્યું નહીં, દેવીએ મુનિ પાસે દિવ્ય-શક્તિથી અનેક સ્ત્રીઓનાં રૂપો વિકુર્વાને ફરી ભોગની પ્રાર્થના કરી...અરે ! મુનિ છોડો-હવે કાઉસ્સગ છોડો...શું કરવા ખોટો તપ કરો છો. બસ, બહુ થઈ ગયું હવે, તમારા તપપ્રભાવથી આટલી અપ્સરાઓ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે તે ભોગવો વગેરે ખૂબ બોલવા લાગી.

પરંતુ દૃઢ વૈરાગી મુનિ વસુભૂતિ બિલકુલ ક્ષોભ ન પામ્યા. કર્મનિર્જરાનો સુંદર અવસર જાણીને આત્મસ્વરૂપમાં મસ્ત રહ્યા. સહેજે પણ ન આકર્ષાયા. નિર્મળ ધ્યાનસાધનામાં ચઢ્યા. ‘ધ્યાનામ્નિના દહાતે કર્મ’.....ધ્યાનરૂપી અગ્નિવડે કર્મોના ભુકકો બોલાવવા માંડ્યાં, ક્ષપકશ્રેણિ મંડાઈ ગઈ, શુકલધ્યાનમાં રમતા મુનિ કેવળજ્ઞાન પામ્યા...

બસ, હવે તો વ્યંતરીના બધા ભવો નજર સામે દેખાવા લાગ્યા...અરે રે ! મારી પાછળ મરીને આ મારી ભાભી કૂતરી થઈ, વાંદરી થઈ, હંસલી થઈ, અને આજે છેવટે વ્યંતરીદેવી થઈને આવી છે. તે દેવીને ઉપદેશ આપીને કેવળીમુનિએ ખૂબ સમજાવી...પરંતુ ભારે કર્મી જીવોને કેવળજ્ઞાનીની દેશના પણ ક્યાંથી ગળે ઊતરે ? મુનિમહાત્મા તો સર્વ કર્મ ખપાવી ... મોક્ષે ચાલ્યા ગયા.

થોડો વિચાર કરો ! વસુભૂતિ મૂનિનો તો એક જ ભવ પરંતુ તેટલા કાળમાં તો ભાભીએ કેટલા ભવ કર્યા ?

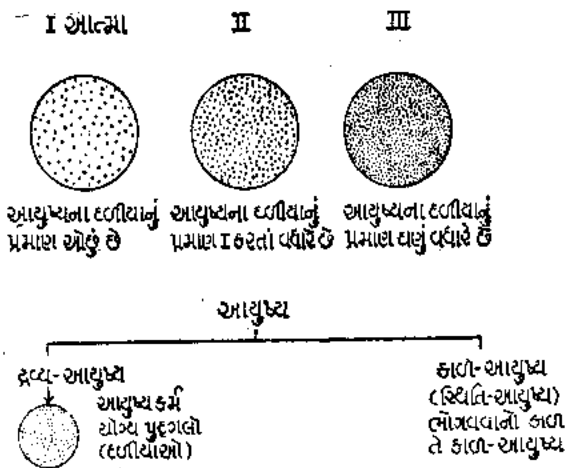
આ પ્રમાણે ભાભી તો હજી કેટલાય ભવમાં ભટકતી રહેશે. પરંતુ મુનિ વસુભૂતિ તો આયુષ્યકર્મ ખપાવી (આઠેય કર્મ ખપાવી) અક્ષયસ્થિતિનું સિદ્ધિગતિનુંસ્થાન સદા માટે પામી ગયા.

આયુષ્યબંધના અધ્યવસાય-

મરતી વખતે ઘડી પહેલાં આયુષ્યબંધ સમયે જેવા અધ્યવસાય હોય તે પ્રમાણે આયુષ્ય બંધાય. ઉપર કહેલા ચારેય ગતિ યોગ્ય આયુષ્યબંધનાં કારણો સ્પષ્ટ છે. તેમાંથી જેને જે હોય તે પ્રમાણે તેનું તે ગતિ યોગ્ય આયુષ્ય બધાશે. માટે જ કહ્યું છે કે-“યથા મતિઃ તથા ગતિઃ”જેવી મતિ હોય છે તેવી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આયુષ્ય સંપૂર્ણ ભવમાં એક જ વાર બંધાય છે. જ્યારે બીજા સાતેય કર્મો દર સમયે-સમયે બંધાય છે. આયુષ્ય તીવ્ર સંકિલ્પઅધ્યવસાયમાં બંધાય છે. અને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળ સુધી જીવ તેવા શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયમાં આયુષ્ય બાંધે ત્યારે આયુષ્યના દળિયા એકઠાં કરે છે. કાર્મણવર્ગણા ખેંચી તે કાર્મણવર્ગણાને આયુષ્યના દળિયારૂપે સ્થિર કરી આયુષ્યકર્મ બાંધે છે.

હવે કોઈ જીવ આયુષ્યયોગ્ય કાર્મણવર્ગણાનો જાત્યો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ખેંચે છે અને કોઈ અલ્પ પ્રમાણમાં. જેમ એક જ સાઈઝના એક અરખા સિલિન્ડરમાં કોઈમાં ગેસ વધારે અને કોઈમાં ગેસ ઓછો ભરવામાં આવે તેમ. દેખીતી વાત સ્પષ્ટ છે કે સિલિન્ડરમાં ગેસ વધારે હશે તે સિલિન્ડર-વધારે દિવસ ચાલવાનો અને બીજો ઓછો દિવસ; કારણ કે ગેસનું પ્રમાણ જ ઓછું છે. આજ પ્રમાણે આયુષ્યનું છે.

કર્મ માત્ર પૌદ્ગલિક છે. આયુષ્યકર્મ પણ પુદ્ગલનો જાત્યો - સમૂહ છે. જેમ તેલ વિના દીવો બળી શકતો નથી તે જ પ્રમાણે આયુષ્યના પુદ્ગલ (દળિયા) વિના જીવ જીવી શકતો નથી. દીવાને બળવા માટે તેલ જોઈએ જ છે. તે જ પ્રમાણે જીવોને સંસારમાં જીવવા માટે આયુષ્યના પુદ્ગલ-દળિયાઓ જોઈએ જ.

આ આયુષ્યકર્મના પુદ્ગલો-દળિયા તે દ્રવ્ય-આયુષ્ય અને દ્રવ્ય-આયુષ્યની સહાયથી જીવ જોટલો કાળ જીવે છે તે-કાળ આયુષ્ય. 'દ્રવ્ય-આયુષ્ય પૂરું થયા વિના જીવનો કાળ પૂરો થતો નથી અર્થાત્ કોઈ મરી શકતું નથી...આયુષ્યનો અંતિમ પુદ્ગલ ખલાસ થાય પછી જ જીવ મરે છે. બંધકાળે જીવે જોટલા આયુષ્યના પુદ્ગલ-પરમાણુ ગ્રહણ કર્યા હશે તેટલા

દરેક પરમાણુઓનો વિપાક-અનુભવ કરીને જ જીવ મરે છે. એક પણ પરમાણુનો ક્ષય કરવાનો બાકી હોય ત્યાં સુધી જીવ જીવતો હોય છે. અને સર્વ પરમાણુના ક્ષયે જ જીવ

મરીને અન્ય ગતિમાં જાય છે.

કાળ-આયુષ્યમાં તો સેંકડો વર્ષોની પણ સ્થિતિ હોય છે. ૩૩ સાગરોપમ વગેરે જે સ્થિતિ કહી છે તે કાળ-આયુષ્ય કહો અથવા સ્થિતિ-આયુષ્ય કહો, એક જ છે. તે કાળની સ્થિતિમાં તો ઉપક્રમ આદિલાગતાં ફેરફાર પણ થાય. પરન્તુ દ્રવ્યઆયુષ્યમાં તો કોઈ કાળે ફેરફાર નહીં, તે તો શેષ રહે જ નહીં; મરતા સુધી સંપૂર્ણ ભોગવે.

વહેલા મર્યા પછી બાકીના આયુષ્યનું શું ?

પ્રશ્ન-દણાના મનમાં એવી પણ શંકા હોય છે કે ૧૦૦ વર્ષની ઉંમર હોય અને જો ૬૦ માં વર્ષે અકસ્માત થાય અને જો મરી જાય તો બાકીના ૪૦ વર્ષના આયુષ્યનું શું ? એટલે બાકીનું ૪૦ વર્ષનું આયુષ્ય આવતા ભવમાં વધારે મળે કે નહીં ? આવતા ભવનું આયુષ્ય જો ૮૦ વર્ષનું બાંધ્યું હોય તો ૮૦+૪૦ એટલે કુલ ૧૨૦ વર્ષ ભોગવવા મળે કે નહીં ?

ઉત્તર-ના. આયુષ્યકર્મમાં એવું નથી. પહેલી વાત તો એ છે કે ૬૦મા વર્ષના અકસ્માતના સમયે (તે જ વખતે) બાકીનું ૪૦ વર્ષનું આયુષ્ય પણ ભોગવાઈ જાય છે. જીવ આયુષ્યના બધા પુદ્ગલો તે જ વખતે ખેંચીને પણ વાપરી નાખે છે, જેથી આયુષ્યના પુદ્ગલનો એક પણ દળીયો શેષ રહેતો નથી બધા જ ખપી જાય છે.

૬૦ વર્ષના અકસ્માત સમયે સોએ સો વર્ષનું આયુષ્ય ખલાસ થઈ જાય છે. એટલે શેષ કંઈ જ રહેતું નથી. જેથી આવતા ભવમાં વધારે કંઈપણ ઉમેરો થતો જ નથી. કોઈ પણ જીવને જ્યારે ઉપક્રમ નડે છે ત્યારે તે જ અંતિમ અંતર્મૂહૂર્તમાં જ સર્વશેષ આયુષ્ય ભોગવાઈને ખલાસ થઈ જાય છે. સર્વદ્રવ્ય આયુષ્ય એટલે આયુષ્યકર્મના પુદ્ગલ દળિયા ખખ્યા પછી કાળ આયુષ્ય બાકી રહેતું જ નથી.

આગામી જન્મના આયુષ્યનો આધાર વર્તમાન ભવ ઉપર રહેલ છે. આયુષ્ય અપવર્તનીય છે કે અનપવર્તનીય છે તેનો આધાર પરિણામની તરતમતા ઉપર રહેલો છે. આયુષ્ય બાંધતી વેળા પરિણામ જો મંદ હોય તો આયુષ્યનો બંધ શિથિલ થાય. અને જો તીવ્ર દ્રઢ પરિણામ હોય તો આયુષ્યનો બંધ ગાઢ થાય.

આયુષ્ય

અપવર્તનીય

અનપવર્તનીય

સોપક્રમ

સોપક્રમ

નિરૂપક્રમ

સોપકમ-ઉપકમ સહિત.

ઉપકમ એટલે શસ્ત્રઘાત આદિ બાહ્ય નિમિત્તો કે જેનો ઉપકમ-આઘાત લાગતાં જ આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જાય તૂટી જાય તે સોપકમ આયુષ્ય

જે આયુષ્યનો ભોગકાળ બંધકાળની સ્થિતિની મર્યાદાથી ઓછા હોય તે અપવર્તનીય આયુષ્ય કહેવાય છે. અપવર્તનીય આયુષ્યવાળાને શસ્ત્રાદિ ઉપકમવાળા કોઈને કોઈ નિમિત્ત મળી રહે છે. જેના કારણે અકાળ મત્યુ થાય.

વર્તમાનકાલિક આપણું સર્વ મનુષ્યોનું તથા પશુ-પક્ષી આદિ તિર્યયોનું. આયુષ્ય સોપકમ હોય છે. શસ્ત્રોદિ ઉપકમોનું નિમિત્ત મળતાં તૂટી જાય. જેમનું નિરુપકમ કહ્યું છે તે સિવાય બાકીના સર્વ સંસારી જીવોનું નિરુપકમ પણ હોઈ શકે અને સોપકમ પણ હોય.

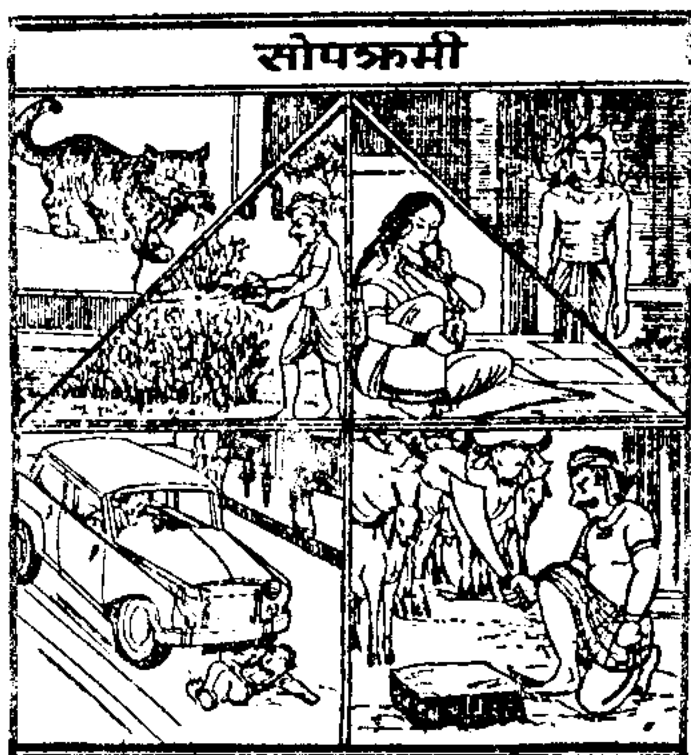
જો આયુષ્ય બંધાતી વખતે પરિણામ તીવ્ર હોય તો આયુષ્ય નો બંધ ગાઢ થાય છે. આના પરિણામે શસ્ત્રાદિ બાહ્ય ઉપકમનાં નિમિત્તો મળવા છતાં પણ આયુષ્ય તૂટતું નથી. અર્થાત્ બંધકાળની મર્યાદા ઘટતી નથી. એટલે બાંધેલી આયુષ્ય સ્થિતિ પૂરેપૂરી ભોગવે. આયુષ્ય કાળ પૂરો થયા પછી જ મરે. આ પ્રમાણે જેનો ભોગકાળ અને સ્થિતિકાળ બન્ને સરખા હોય તે અનપવર્તનીય આયુષ્ય.

અનપવર્તનીય આયુષ્યને શસ્ત્રાદિ ઉપકમના ગમે એટલા નિમિત્ત મળે છતાં પણ આયુષ્ય નિયતકાળ-મર્યાદાની પહેલાં પૂર્ણ થતું જ નથી.

‘औष्णतिकचरमदेहेतमपुष्पास्त्रंयेववर्षाइनपक्त्ययुः’

તત્ત્વાર્થ સુત્ર તથા શ્રી આવશ્સકનિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે-

‘देवा नेरइया वा असंखवासाउया य तिरियपणुया’
દેવતા, નારકી, અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળાં તિર્યયો તથા મનુષ્યોનું, યુગલિકોનું, તિર્થંકરાદિ ઉત્તમ પુરુષોનું. ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, ગણધર તથા ચરમદેહીનું આયુષ્યકર્મ નિરુપકમ હોય છે. તે ગમે તેવા ઉપકમો લાગે છતાં તૂટે નહીં.

-સોપક્રમ આયુષ્યને લગતા ૭ ઉપક્રમો-
અજ્ઞવસાણ નિમિત્ત, આહારે વેયણા પરાધાણ ।
ફાસે આણપાણ, સત્તવિહં જિજ્ઞાણ આંડં ॥ આવશ્યક નિર્ણયિત.

૭ ઉપક્રમ

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
અધ્યવસાય	નિર્મિત	આહાર	વેદના	સ્પર્શ	શ્વસોચ્છવાસ	પરાધાન
રાગજન્ય રુપ, મોહ લાગણી આદિના કારણે મૃત્યુ થાય.	સ્નેહજન્ય ભયજન્ય પુત્ર, પત્ની આદિના મૃત્યુથી અથવા પમાડવાથી સમાચારથી	લાકડી ચાબુક, શસ્ત્ર અકસ્માત, ડોર, ભય પમાડવાથી	અતિ આહારથી અનશનથી વિકૃત આહારથી વિષથી	રોગ, શૂળ, સર્પના ડંખથી	રોકવાથી ઘણા લેવાથી સમુદ્ર વગેરેમાં પડવાથી	આપઘાત નહી, ફૂવા સમુદ્ર વગેરેમાં પડવાથી

વડ કસ સત્થ રજ્જુ અગ્ગો ઉદગપહ્ણ વિસ વાલા ॥

સિઉહં અરહ મયં ક્ષુદ્ધાપિવાસા ય વાહી ય ॥

મુત્તપુરીસનિરોહે જિણ્ણાજિણ્ણે ય મોયણે બહુસોં ॥

ઘસણ ઘોલણ પલિણ આઉસ્સ ઉવક્કમા એલેં ॥

આ ઉપરાંત આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં લાકડી, ચાબૂક, શસ્ત્ર, દોરડું, આગ, પાણીમાં પડવું, ઝેર, સાપ, ઠંડી, ગરમી, અરતિ, બીક, ભૂખ તરસ, રોગ, મળમૂત્ર રોકવાથી, બહુશ : જીર્ણ-અજીર્ણ ભોજન, ઘર્ષણ, ઘોલન અને પીલન એ આયુષ્યના ઉપક્રમો કહ્યા છે. આવા અનેક ઉપક્રમો છે, જેના નિમિત્તે આયુષ્ય વહેલું તૂટી શકે છે. ભયના કારણે સોમિલ મૃત્યુ પામ્યો-

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના પુત્ર ગજસુકુમાલે દીક્ષા લીધી, ત્યારે તેના સસરા સોમિલ બ્રાહ્મણે પોતાની પુત્રીનો વિચાર કરીને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ગજસુકુમાલ મુનિ જ્યારે શ્મશાનમાં કાઉસ્સગ્ગ ધ્યાનમાં સ્થિર હતા ત્યારે આવીને તેમના માથા ઉપર ઘગધગતા અંગારા ભરી દીધા. તેથી સમતામાં રહેલા મુનિ તો સાધી ગયા, પરંતુ સોમિલ સસરા જ્યારે આ દુષ્કૃત્ય કરીને નગરમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો હતો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ મહારાજને સામે આવતા જોયા. શ્રીકૃષ્ણને જોતાની સાથે જ સોમિલને ભય વ્યાપી ગયો અને તે તુરંત ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યો. આ છે-ભય-અધ્યવસાય ભેદથી તાત્કાલિક થતું મૃત્યુ.

★ મૃગાવતીનો સ્વામી શતાનિક રાજા હતો. એકાએક ચંડપ્રધોત નામના રાજાને સૈન્ય સહિત આવતા સાંભળતાની સાથે જ હૃદય ફાટી ગયું, ભારે ભય વ્યાપી ગયો, અને ત્યાં જ મરણને થરણ થયો.

પતિના મૃત્યુના વિચારથી પત્ની મૃત્યુ પામી-

તુરંગપુર નગરમાં નરવર નામના રાજાના ભાનુ નામના મંત્રી હતા. તેમની પત્ની સરસ્વતીને પતિ ઉપર ગાઢ સ્નેહ હતો. ઘડીભર પણ પતિનો વિયોગ સહન કરવો આકરો લાગતો. પરંતુ પતિ તો રાજાના મંત્રી હતા. રાજકાર્યમાં જવું તો પડે જ. એક દિવસ રાજા મંત્રીને લઈને જંગલમાં શિકાર કરવા નીકળ્યા. મંત્રીના પત્નીના ગાઢ સ્નેહની પરીક્ષા કરવાનું મન થયું. એટલે કોઈ પ્રાણીનું લોહી રાજાએ મંત્રીના કપડાં અને મંત્રીના ઘોડા ઉપર લાગાડીને ઘોડાને મંત્રીના ઘરે મોકલી આપ્યો. ઘોડો મંત્રીના ઘરે આવ્યો.

સરસ્વતીએ ઘરના દરવાજે ઘોડો જોયો, અને પતિના વસ્ત્રો જોયાં. લોહીથી ખરડાયેલાં હતાં... અને પતિ તો નથી... એટલે સરસ્વતીએ વિચાર કર્યો કે નકકી મારા પતિને કોઈ સિંહાદિકે મારી નાખ્યા લાગે છે, ફાડી ખાધા લાગે છે.

અરે રે ! હાય રે ! પતિનું મૃત્યુ ?.... બસ, એ કપડાં અને ઘોડા ઉપર લોહી જોતાં એને ખૂબ આઘાત લાગ્યો અને ત્યાં ને ત્યાં મૃત્યુ પામીને મરી ગઈ. રાજા.... અને

મંત્રી ઘરે આવ્યા. રાજાએ કહ્યું, આજે તમારી પત્નીની પરીક્ષા કરી...!' પરન્તુ પત્ની તો મૃત્યુ પામી ગઈ હતી...હવે શું થાય ? પરીક્ષા ભારે પડી.

આ સ્નેહના પરિણામે ઉપક્રમ નડ્યો અને આયુષ્ય તૂટી ગયું

★ પરદેશ ગયેલા પતિ તુરંત ઘેર આવ્યા. પરન્તુ પત્નીને જોઈ નહીં એટલે એ જ પતિ પત્નીના મોહમાં મૃત્યુ પામ્યો.

★ એક માં-બાપને એકનો એક છોકરો હતો. મોટી ઉંમરે લગ્ન પછી ૨૦ વર્ષે સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી...પરંતુ કર્મ તણી ગતિ ન્યારી...એક વખત અચાનક બાળક સંજોગવશ માર્ગના અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યો. આ સમાચાર બીજા છોકરાઓએ ઘરે આવીને કહ્યા; સમાચાર સાંભળતા જ માતાનું મૃત્યુ થઈ ગયું.

★ બસમાંથી ઊતરેલા કંડકટરે પાનવાલાની દુકાને ઊભા રહી પાન ખાધું, પરંતુ ૧૦ પૈસાનીવાત-વાતમાં કંડકટરે બસનું હેન્ડલ ઉગામ્યું, અને પાનવાલાએ દાંતરડું...જોતજોતામાં ૧૦ મિનિટમાં બંને મરી ગયા. આ છે, શસ્ત્રનિમિત્ત ઉપક્રમ જેનાથી આયુષ્ય વહેલું પૂરુ થયું.

★ April Fool-કોઈએ ટેલીફોનમાં એક સ્ત્રીને કહ્યું-‘તમારા પતિનું અકસ્માતમાં મૃત્યુ થયું છે, અને બસ ઉપર ફરી વળી છે, એટલે મૃત્યુ પામ્યા છે.’ અને આટલુ સાંભળતાં જ પત્ની ગભરાઈ ગઈ, કંઈ આગળ બોલી જ ન શકી-હાથમાંથી ફોન પડી ગયો...અને સ્ત્રી પણ જમીન પર ઢળી પડી...બસ, સદાના માટે આંખ મીંચાઈ ગઈ. પેલા માણસે થોડી વાર રહીને ફરી ફોન જોડ્યો. મનમાં એમ હતું કે કહી દેજી તો April Fool બનાવ્યા છે-ગમ્મત હતી ‘પણ ફોન કોઈ ઉપાડતું નથી. અંતે ઘરે આવ્યા. જોયું તો પત્ની મારી ગઈ છે. અને ત્યાંથી ઓફિસે પતિને ફોન કર્યો. પત્નીના મૃત્યુના સમાચારના આઘાતથી પતિ ઓફિસમાં જ હાટકિલ થતાં ઢળી પડ્યો...ગમ્મત મશ્કરીમાં બેના પ્રાણ ગયા.

★ યુદ્ધના મેદાનમાં ઘણાં લડે છે, અને સેંકડો મરે છે. તો, શું બધાનું એ જ દિવસે મરવાનું એટલું જ આયુષ્ય હતું ? ના, પરંતુ શસ્ત્ર-ગોળી-તીર આદિના ઉપક્રમો લાગતા ઘણાનાં મૃત્યુ થાય છે. અને આ ઉપક્રમોથી આયુષ્ય ટુંકાવી પૂરું કરીને ઘણાં મરી જાય છે.

★ કોઈ ટ્રેનનો કે વિમાનનો અકસ્માત થયો. તેમાં નાના બાળકો, મોટાઓ, પ્રૌઢો તેમ જ ઘરડાં ડોસા-ડોસીઓ પણ હોય છે.

★ દુર્ભાગ્યવશ અકસ્માતમાં બધાં જ માર્યા ગયા. ૧૦૦૦ તરુણવૃદ્ધ-બાળ, પ્રૌઢ બધા કારીગરો માર્યા ગયા. તો શું બધાનું આયુષ્ય તેટલું જ હતું ? ના, પરન્તુ ઉપક્રમો નડતાં આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય છે. મૃત્યુને શરણ થવું પડે છે.

★ કોઈ સાપના ઝેરથી પણ મૃત્યુ પામે છે, અને કોઈ વીંછીના ડંખથી પણ મૃત્યુ પામે

છે. આ પણ ઉપક્રમ જ છે.

★ વરસાદ સખત હોવાથી બે ભાઈઓ એક ઝાડ નીચે ઊભા હતા. વરસાદથી બચવા માટે...પરંતુ શું થાય નસીબ આગળ ! કડાકા-ઘડાકા સાથે વીજળી પડી અને બન્ને ભાઈઓ ત્યાં ને ત્યાં મૃત્યુ પામ્યા.

★ વેદના ઉપક્રમોના કારણે પણ મૃત્યુ થાય છે. કેન્સર જેવા તીવ્ર રોગની ભયંકર વેદના સહન કરતાં આયુષ્ય પુરું થઈ જાય. ઘણી વખત ઘણા રોગોની ઘણી ભારે વેદના હીય છે અને અસહ્ય અવસ્થામાં મૃત્યુ પણ થઈ જાય.

★ આહારનું નિમિત્ત પણ આયુષ્ય પૂરું થવામાં કારણ બની શકે છે. કાં તો સાવ આહાર લે જ નહીં એટલે ઉપવાસ અનશન કરે તો પણ મરી જાય, અને કાં તો અતિ આહાર-ખૂબ આહાર કરતો હોય તો અજીર્ણ-અપચો, ઝાડા આદિના કારણે મૃત્યુ પામે. અથવા વિકૃત આહાર, વિપરીત આહાર, ઝેરી ખોરાકના કારણે મૃત્યુ પામે. ઘણી વખત સાંભળીએ છીએ કે-ખોરાકી ઝેર (Food Poison)ના કારણે ઘણાં મરી ગયા....એટલે આહાર પણ એક જાતનો ઉપક્રમ છે.

★ પ્રહારાદિ પણ ઉપક્રમ તરીકે ભાગ ભજવે છે-મારામારીમાં એવા મર્મસ્થાનમાં વાગી જતાં પણ આયુષ્ય તૂટી જાય. પથ્થર પડતાં, ધરતીકંપ થતાં, વીજળી પડતાં, ઉપરનું છાપડું તૂટતાં, શિલા કે ભેખડ ઘસી પડતા પણ આયુષ્ય તૂટી શકે છે.

★ એવું પણ નથી કે ઉપક્રમો બધા પર-નિમિત્ત જન્ય જ હોય અથવા બાહ્ય-નિમિત્ત-જન્ય જ હોય. ના, ઉપક્રમો આપણે પોતે ઊભા કરેલા પણ હોય શકે છે. આત્મહત્યા, આપઘાત તો પોતે નોતરીએ છીએ. જાણી જોઈને આત્મહત્યા કરીએ છીએ. કાંતો પ્રેમમાં નિષ્ફળતાના કારણે અથવા પરીક્ષામાં નાપાસ થવાના કારણે, અથવા મોટા નુકશાન વગેરેનાં કારણે, અથવા કંટાળો આવતાં, જીવનથી હારીને આત્મહત્યા કરવાના ઘણાં પ્રસંગો વર્તમાનમાં પણ બને છે.

★ કુદરતી પ્રકોપ-પાણીનું પૂર આવવાથી, ધરતીકંપ થવાથી, જ્વાલામુખી ફાટવાથી, આગ લાગવાથી, વગેરે અનેક પરાઘાતના ઉપક્રમોથી પણ આયુષ્ય તૂટી જાય-
શ્વાસોચ્છવાસ અને પ્રાણાયામ-

શ્વાસોચ્છવાસ-ઉપર જ આયુષ્યનો મુખ્ય આધાર રહ્યો છે. શ્વાસોચ્છવાસ બંધ પડી જાય એટલે આયુષ્ય પૂરું થયેલું (મૃત્યુ પામેલો)જાહેર કરવામાં આવે છે. બાકી શ્વાસોચ્છવાસ ચાલે છે ત્યાં સુધી 'જીવ છે', 'જીવે છે', 'હજી આયુષ્ય બાકી છે', વગેરે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના અને ચારે ગતિના સર્વ જીવો શ્વાસોચ્છવાસ લે છે, એક પણ જીવ એવો નથી કે શ્વાસોચ્છવાસ ન લેતો હોય.

જૈન શાસ્ત્રકારોએ ૧૦ પ્રાણમાં શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્યને પણ પ્રાણ

ગણ્યા છે. આ દશ પ્રાણમાં નવમો અને દશમો પ્રાણ મહત્વનો છે. બીજા પ્રાણો જાય, એના કરતાં તો શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય પ્રાણ ખલાસ થઈ જાય તો તરત જ જીવ મરી જાય.

“પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા”-પ્રમાદના યોગથી જીવને પ્રાણોનો વિયોગ કરાવવો તે જ હિંસા છે, અને હિંસાથી જ મરે છે. ‘જીવિયાઓ વવરોવિયા’ આપણે ‘ઈશિયાવહિ’માં બોલીએ છીએ. અર્થાત ‘જીવિતથી મુકાવ્યો.’ જીવની સાથે પ્રાણોનો વિયોગ એ જ મૃત્યુ છે.

અષ્ટાંગ યોગમાં-“પ્રાણાયામ”:

મહર્ષિ પતંજલિએ પાતંજલ યોગસૂત્રમાં અષ્ટાંગ યોગ્ય બતાવ્યો છે.

“યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર-ધારણા-ધ્યાન-સમ્પાધિ: ||”

આજ વાતને યોગશાસ્ત્રમાં હેમચંદ્રાચાર્યે સમર્થન આપ્યું છે અને યોગના આઠ અંગો માન્યા છે.

‘પ્રાણાયામ’આ અષ્ટાંગ યોગનો ચોથો યોગ છે. પ્રાણાયામ=પ્રાણ+આયામ. આયામ એટલે વિસ્તાર. લંબાઈ વગેરેના અર્થમાં વપરાય છે. અર્થાત્ પ્રાણ એટલે શ્વાસોચ્છવાસ અને તેનો વિસ્તાર તે પ્રાણાયામ.

શ્વાસોચ્છવાસ તો બધા લે છે, નાના-મોટા સર્વ જીવો લે છે. પરંતુ આજે આપણે વિચાર કરીએ કે શું ખરેખર ! આજે આપણને શ્વાસ લેતાં પણ આવડે છે ? આ પ્રશ્નથી તમને આશ્ચર્ય લાગશે ? શું શ્વાસ લેતાં અમને નથી આવડતું ? અરે ! રોજ તો લઈએ છીએ. નશી શું આવડતું ? બધું જ આવડે છે.

પરંતુ વિચાર કરો !-જેરીતે શ્વાસ લેવો જોઈએ, એ રીતની વાત છે. જો આપણે રોજ શ્વાસ લઈએ જ છીએ

તો પછી ‘પ્રાણાયામ’જેવાને અષ્ટાંગ યોગમાં શા માટે ગણ્યો ? માટે અહીંયા એ વિચાર કરવાનો છે કે શ્વાસ કેવી રીતે લેવો જોઈએ ?

આ સંસારમાં સોએ નવ્વાણું ટકા જીવો અર્ધો જ શ્વાસ લે છે, પૂરો શ્વાસ પણ નથી લેતા ખરી રીતે દીર્ઘ શ્વાસ-ઊંડો શ્વાસ (Deep Breathing) લેવો જોઈએ. તો કહેવાય કે શ્વાસ પૂરો બરાબર લીધો છે. બાકી ઘણા તો એટલો ટૂંકો શ્વાસ લે છે કે પૂરો હૃદય સુધી પહોંચતો નથી ત્યાં તો છોડી દે છે. હકીકતમાં શ્વાસ હૃદયમાં પહોંચે અને ત્યાં શુદ્ધ ઓક્સિજનથી ‘રક્તશુદ્ધિ’ થાય છે. પછી રક્તની અશુદ્ધિઓ લઈને ઉચ્છવાસ તરીકે છોડી દેવામાં આવે છે. જો ઊંડો, લાંબો શ્વાસ લઈએ તો જ રક્તશુદ્ધિ માટે પૂરતું મળે.

માટે પ્રાણાયામની પ્રક્રિયા પ્રમાણે શ્વાસ ઊંડો લેવો, તે પૂરક કહેવાય. ત્યાર પછી શ્વાસને થોડીવાર રોકી રાખવો તે કુંભક, અને અંતમાં ધીરે ધીરે...છોડવો તે-રેચક

કહેવાય. આ પ્રમાણે પૂરક-કુંભક-રેચકની પ્રક્રિયાથી શ્વાસોચ્છવાસ લેવા-મૂકવા બેઈએ.

શ્વાસોચ્છવાસના માધ્યમથી આયુષ્ય કર્મના પુદ્ગલ-દળિયા ઓ આપણે છોડીએ છીએ. તો તે વખતે જો શ્વાસ ધીરે ધીરે...લેવાય-મુકાય તો ઘણો ફરક પડે.... અને કુંભકની પ્રક્રિયામાં રોકી રાખવા જેટલો સમય ન રોકાય તો દળિયા ન છૂટે. એટલા માટે તો યોગીઓ પૂરક-કુંભક-રેચકની આ પ્રાણાયામની પ્રક્રિયા નિયમિત કરે છે, પછી તો તન્મય બંની જાય છે. અને પછી આપણી ભાષામાં વ્યવહાર કરીએ છીએ. કે યોગીઓ વધારે જીવે છે. અરે ! કોઈ પણ વધારે જીવી શકે છે.

આયુષ્યની વૃદ્ધિ થઈ શકતી જ નથી-

એથી પ્રાણાયામથી આયુષ્ય વધે છે કે પછી 'ઘૃતમાયુવર્ધકં' આ બધી વાતનો કોઈ અર્થ જ નથી. એક વાત ચોક્કસ છે કે આયુષ્યમાં ક્યારેય એક ફાણનો પણ વધારો થઈ શકતો જ નથી.

પરમાત્મા મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણ સમયે ઈન્દ્ર મહારાજને પ્રભુને વિનંતી કરી કે- 'હે પ્રભુ ! આપની જન્મરાશિ ઉપર આ 'ભસ્મગ્રહ' સંક્રમે છે, અને તેથી આપના શાસનને ઘણી પીડા થશે, તો કૃપા કરી આપ એક ફાણ માત્ર આયુષ્ય વધારી આ ભસ્મગ્રહ ઉપર નજર કરો જેથી આ પાપગ્રહ શાંત થાય, અને આપના પ્રભાવથી એની પીડા શાસનને ઓછી થાય.'

ભગવંતે કહ્યું- 'હે ઈન્દ્ર ! 'ન મૃતો ન ભવિષ્યતિ'- કોઈ કાળે થયું નથી અને ભવિષ્યમાં ક્યારેય થશે પણ નહીં. કોઈ પણ તીર્થંકર કે ભગવાન કે ઇન્દ્રાદિ ક્યારેય આયુષ્ય વધારી શકશે જ નહીં. માટે 'યદ્ ભાવિ તદ્ ભવિતવ્યમેવ'- જે ભાવિભાવ છે, જે ભવિતવ્યતા છે, જે બનવાનું હોય છે તે બને જ છે.

એક વાત ચોક્કસ છે કે આપણે ક્યારેય ૧ મિનિટ પણ પાછળ જઈ શકતા જ નથી. જે વીતી ગયું તે ગયું. ગયેલો

કાળ ક્યારેય પાછો આવવાનો નથી. જો ૧ મિનિટ પાછળ નથી જઈ શકતા તો પછી પાછળના ભવમાં તો ક્યાંથી જવાય ? જો આયુષ્યમાં વધારો કે ફેરફાર જો કરવો હોય તો આયુષ્યબંધના કાળમાં જઈને કરી શકાય. પરંતુ ત્યાં તો જવાતું જ નથી એટલે 'આયુષ્ય વધારી શકાય છે'-એ વાતો ખોટી.

અકસ્માત નડ્યા અને ભાગ્યવશ બચી ગયા,...ઘાત ટળી અને જીવતા રહી ગયા. એટલે શું આયુષ્ય વધ્યું એમ ? ! ના વધ્યું નથી. એ તો ઉપક્રમના નિમિત્ત લાગ્યા, પરંતુ તમારી પુણ્યાર્થ પ્રબળ કે આયુષ્ય તૂટતાં બચી ગયું. એને કહેવાય- 'તમારી ઘાત ટળી...અને તમે જીવી ગયા.'

હસ્તરેખા પ્રમાણે આયુષ્ય (palmestery)

દરેકના હાથમાં રેખાઓ હોય છે. જન્મતાં જ બાળક રેખા લઈને જ આવે

છે. કોઈ હાથને કોતરીને બનાવી નથી કેતું. હાથમાં રહેલી બધી રેખાઓમાં એક આયુષ્યની રેખા પ્રણ છે. જેના ઉપરથી આયુષ્ય જાણાય છે. કલ્પસૂત્ર જેવા સૂત્રશિરોમણિમાં કહેવાયું છે કે-

મળિબન્ધાત્ પિતુર્લેખા, કરાદં વિભાવાડયુષોઃ ।

લેખે દ્વે યાન્તિ તિલ્લોડપિ, તર્જન્યડગુઠ્ઠકાન્તરમ્ ॥

યેષાં રેખા-દ્વિમાસ્તિસઃ, સંપૂર્ણા દોષવર્જિતાઃ ।

તેષાં ગોત્ર-ધના-ડડયૂષિ, સમ્પૂર્ણાન્યથા ન તુ ॥

-મણિબંધથી (કાંડું અને હથેલીની વચ્ચેના સાંધાથી) પિતાની ગોત્રરેખા ચાલે છે, અને કરમ થકી ધન તથા આયુષ્યની રેખા ચાલે છે. એવી રીતે એ ત્રણ રેખા તર્જની અને અંગુઠાની વચ્ચે જાય છે. જેઓને એ ત્રણ રેખા સંપૂર્ણ તથા દોષરહિત હોય તેઓનાં ગોત્ર ધન તથા આયુષ્ય સંપૂર્ણ જાણવા, નહીંતર નહીં.

ઉલ્લઙ્ઘ્યન્તે યાવત્યોડ્ઙ્ઘ્યો ચ જીવિતરેખયા ।

પન્ચવિંશતયો ઙ્ઘ્રિયાસ્તાવત્યઃ શરદાં બુવૈઃ ॥

આયુષ્યની રેખાથી જેટલી આંગળી ઓલંધાય તેટલા પચ્ચીસ-પચ્ચીસ વરસનું આયુષ્ય પંડિત લોકોએ જાણવું. એટલે એક-એક આંગળીના પચ્ચીસ-પચ્ચીસ વરસ જાણવા અને જેટલી આંગળીઓ ઓળંગાય તેટલા વર્ષનું આયુષ્ય સમજવું.

અરેખં બહુરેખં વા, યેષાં પાણિતલં ત્રુણામ્ ।

તે સ્યુરત્પાયુષો નિઃસ્વા, દુઃખિતા નાડડત્ર સંશયઃ ॥

જે માણસોના હાથનું તળિયું રેખા વિનાનું હોય અથવા ઘણી રેખાવાળું હોય, તે માણસો અલ્પ આયુષ્યવાળા નિર્ધન અને દુઃખી હોય છે, તેમાં સંશય નથી. ગતિ અને આયુષ્યને સાથે સૂચવતા કહ્યું છે કે-

સદ્ધર્મઃ સુભગો નીરુક્, સુસ્વપ્નઃ સુનયઃકવિઃ ।

સૂચયત્યાત્માનઃશ્રીમાન્, નરઃ સ્વર્ગગમા-ડડગમૌ ॥

જે મનુષ્ય સારી ધર્મારાધના કરતો હોય, સારો ભાગ્યશાળી હોય, શરીરે નીરોગી હોય, જેને સ્વપ્નાંઓ પણ સારાં આવતાં હોય, સારી નીતિ-રીતિવાળો હોય, અને કવિ હોય તો તે

પુરુષ સ્વર્ગમાંથી આવ્યો છે અને સ્વર્ગમાં જવાનો છે, એમ સૂચવે છે.

નિર્દમ્ભઃસદયો દાની,દાન્તો દક્ષઃસઘઃક્રજુઃ ।

મર્ત્યયોનેઃ સમુદ્ભૂતો, ભવિતા ચ પુનસ્તથા ॥

જે નિષ્કપટ હોય, દયાલુ-દાનવીર હોય, ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખનાર હોય, ડાહ્યો હોય, તથા સરલ સ્વભાવી હોય તો તે જીવ મનુષ્યગતિમાં થી આવેલો જાણવો અને પાછો મનુષ્યગતિમાં જવાનો છે તેમ પણ જાણવો.

तिर्यग्योनिसमुत्पत्तिं, ख्यापयत्यात्मनः पुमान् ॥

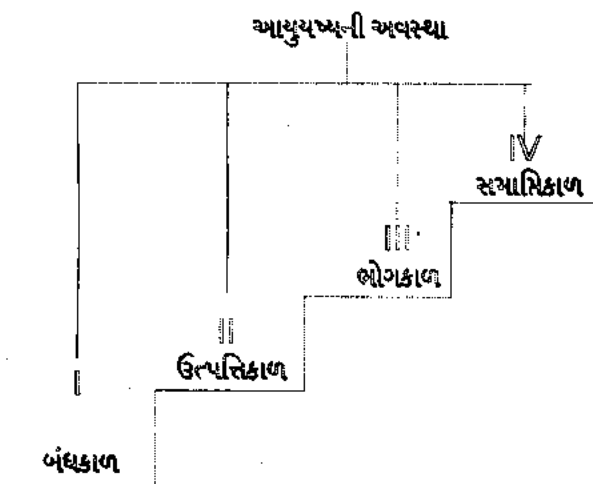
તિમાંથી આવેલો તેમ જ પાછો તિર્યગતિમાં જવાવાળો નાણવો.

सरागःस्वजनद्वेषी, दुर्भाषी, मूर्खसङ्गकृत

शास्ति स्वस्यगता-ऽऽयातं, नरो नरकवर्त्मनि ॥

-તીવ્ર રાગવાળો, સ્વજન-સંબંધી ઉપર દ્વેષવાળો, ખરાબગંદી ભાષા બોલનાર, તથા મૂર્ખની સોબત કરનારો માણસ નરકગતિમાંથી આવ્યો છે અને પાછો નરકગતિમાં જવાનો છે એમ સૂચવે છે-

આ પ્રમાણે પવિત્ર સૂત્રશિરોમણિ શ્રી કલ્પસૂત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

A	B
જન્મ	ઉપસિકાળ
મરણ	જન્મ
બંધકાળ	D
C	
લોગકાળ (જીવન)	મરણસિકાળ (મૃત્યુ)

આયુષ્ય ઓછું થઈ શકે તેનાં દષ્ટાન્તો-

સોપકન આયુષ્યને ઉપક્રમ લાગતાં તે પૂરું થઈ થકે છે. આ વાત સમજવા માટે થોડીક તર્ક-યુક્તિઓવાળાં દષ્ટાન્તો અત્રે જોઈએ.

(૧) દાખલા તરીકે વિચારો કે એક માટલામાંથી પાણી ઝરે છે, ૮૫-૮૫ ૮૫કે છે....ક્રમે ક્રમે એક એક ટીપું પડતાં એ માટલું કદાચ દિવસે પણ ખાલી થાય એના ઠેકાણે એ જ

માટલાને એક ઝાટકે ફોડી નાખીએ તો ફૂટતાંની સાથે જ ખલાસ થઈ જાય. પછી પાણી ક્યાંથી રહે ? અને માટલું ક્યાંથી રહે ?

તે જ પ્રમાણે આયુષ્ય બાબત વિચાર કરવો

(૨) ઘાસની ગંજીની એક બાજુ આગ લાગી હોય તો ક્રમશઃ ધીમે ધીમે આગ આગળ વધતાં બધું ઘાસ બળતાં ઘણો ટાઈમ લાગશે. પરંતુ બધું ઘાસ એકી સાથે ભેગું કરીને જો ચારે બાજુ થી બાળીએ તો તો ૧૦ મિનિટમાં બધું બળી જાય. તે જ પ્રમાણે આયુષ્યની બાબતમાં વિચારો.

(૩) દાખલા તરીકે એક તાર ઉપર ચાર-પાંચ ઘોતિયાં સૂકવ્યાં છે. પહેલું ઘોતિયું એક પડ કરી પૂરું ખોલીને સૂકવ્યું છે, બીજું ડબલ કરીને, ત્રીજું ત્રણ પડ કરીને, અને ચોથું પાંચ પડ કરીને અને છઠ્ઠું ગોળ ડૂચો કરીને બીનુ ને બીનુ મૂક્યું છે, તો વિચાર કરો કે - 'પહેલાં કયું ઘોતિયું સૂકાશે ?' દેખીતી વાત છે કે જે આખું ખોલેલું છે - એક પડે સૂકવ્યું છે તે વહેલું સૂકાશે. જ્યારે બીજા-ત્રીજાને ક્રમશઃ વાર લાગશે...

તે જ પ્રમાણે આયુષ્યનો વિચાર કરવો.

(૪) ૫ માઈલના એક સરખા અંતરે જવા માટે નીકળેલા પાંચ મિત્રોમાંથી પહેલો કોણ પહોંચશે ?....ચાલ ઉપર આધાર છે. જે જેટલું ઝડપી ચાલશે તે તેટલો વહેલો પહોંચશે.

એ જ પ્રમાણે જે જેટલા વધારે આસોચ્છવાસ લેશે તે તેટલો ઉપર પહોંચશે.

(૫) ગણિતમાં એક જ દાખલો બે રીતે થઈ શકે છે. એક ટૂંકી રીત હોય અને બીજી લાંબી રીત હોય તો ટૂંકી રીતે જલ્દી જવાબ આવી જાય તે જલ્દી પતી જાય.

તે પ્રમાણે આયુષ્ય વિશે વિચારવું.

(૬) ધારો કે આપણી પાસે ૧૦૦ મીટર લાંબી રસ્સી છે. આખી રસ્સી ખોલી લાંબી કરીને પાથરીએ અને એક છેડાથી સળગાવીએ તો બીજા છેડા સુધી આખી રસ્સી ક્રમશઃ બળતાં કેટલો ટાઈમ લાગે ?

ધારો કે ૧૦ મીટર રસ્સી બળતાં ૫ કલાક લાગે તો ૧૦૦ મીટર બળતાં લગભગ અઢી કલાક લાગશે. એટલે આપણે એમ નક્કી કરી લઈએ છીએ કે ૧૦૦ મીટર લાંબી રસ્સી અઢી કલાકે બળે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું આ જ ૧૦૦ મીટર રસ્સી અડી કલાક કરતાં પહેલાં પણ બળી શકે ખરી કે નહીં ?

હા, જો આખી રસ્સી ગોળ વીંટાળીને મૂકીને બાળીએ તો તો અડી મિનિટમાં પણ આખી રસ્સી બળી શકે એમ છે. જે અડી કલાકમાં બળનારી ૧૦૦ મીટર લાંબી રસ્સી અડી મિનિટમાં બળી શકે છે, તો પછી ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય અડી વર્ષે કેમ પૂરું નહીં થાય ?

ઉપક્રમ કે અકસ્માતના સમયે બધું જ આયુષ્ય ઝડપથી ઉદયમાં આવે છે અને બધું જલ્દી ભોગવાઈ જાય છે.

આ ચિત્રમાં જીવોના શ્વાસોચ્છવાસનો ગ્રાફ બતાવ્યો છે. રસ્સીની જેમ જ આ ક્રમ છે.

શ્વાસોચ્છવાસ કેવી રીતે ચાલે છે તેના ઉપર આયુષ્યનો આધાર છે. કોઈના એક સરખા વ્યસ્થિત ચાલે છે. તો તે ક્રમશઃ ભોગવતા નિયતકાળે અરે છે.

બીજાના શ્વાસોચ્છવાસ બહુ ઝડપી ચાલે છે, તે તો વહેલો મરશે. અને ત્રીજાના શ્વાસોચ્છવાસ આમ તો સરખા ચાલ્યા. ચાલીસ વરસ તો સરખા ચાલ્યા. પણ ૪૧ મા વર્ષે તેને દમ-અસ્થમાનો વ્યાધિ થયો...હવે શ્વાસ-દમ ઉપડવાનો. ઝડપી શ્વાસોચ્છવાસ ચાલશે. એટલે આયુષ્યકાળ નિશ્ચિત કાળ કરતાં ઓછો થશે અને ક્યારેક દમનો હુમલો તીવ્ર ઉપડતાં રોગશાસના ઉપક્રમોથી પૂરું થઈ જાય.

(૭) ત્રણ દીવાનું દષ્ટાંત લઈને વિચાર કરીએ. ત્રણ દીવા છે અને ત્રણેયમાં એક સરખું સપ્રમાણ તેલ ભરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ I એકની વાટ નાની છે તેથી જ્યોત પણ નાની છે અને પ્રકાશ પણ ઓછો છે. II બીજાની વાટ મોટી છે, અને જ્યોત પણ વધારે મોટી છે. III જ્યારે ત્રીજાની વાટ ઘણી વધારે બહાર છે, જ્યોત ખૂબ મોટી છે. તો વિચાર કરો કે કયો દીવો જલ્દી ઓલવાશે ? વિચાર કરો, ઉત્તર સ્પષ્ટ જ છે. જેની વાટ વધુ બહાર છે અને જ્યોત મોટી છે તે જલ્દી બળીને પૂરો થશે II બીજા નંબરનો વધારે ચાલશે. અને I પહેલા નંબરનો સહુથી વધારે ચાલશે. આજ વાતને દીવાના

બદલે ફાણસના દષ્ટાંતથી લઈએ તો પણ વાત એકની એક જ છે. બસ, આ જ દષ્ટાંતની જેમ જે વધારે ઝડપથી ફાસ્ટ શ્વાસોચ્છવાસ લે છે તેનો જીવનદીપક વહેલાં ઓલવાઈ જશે કર્મપ્રકૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે તીવ્ર રોગ, દુઃખાવસ્થા વગેરેમાં શ્વાસોચ્છવાસ ખૂબ ઝડપી અને વધારે હોય છે તે Breathing Graf થી જોયું છે. સાતમા દિવસે બાળક બિલાડીથી મૃત્યુ પામ્યો-

રાજાને ત્યાં જન્મેલા પુત્રની કુંડળી કાઢીને વરાહમિહિર રાજ જ્યોતિષીએ ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય કહ્યું. જ્યારે તે જ રાજપુત્ર બાળકનું આયુષ્ય પૂજ્ય ભદ્રબાહુસ્વામીએ સાત દિવસનું કહ્યું; અને તે પણ બિલાડીથી મરશે. આટલું સ્પષ્ટ કહ્યું.

પરંતુ રાજા મુંઝાયો. અરે ! કોની વાત સાચી માનવી ? નિર્ણય કર્યો કે પહેલાં તો સાત દિવસની મુદત છે તો સાત દિવસ સુધી તો ચાંપતો પહેરો રાખું અને બધી જ બિલાડીઓને નગર બહાર દૂર કઢાવી મૂકું, જેથી બિલાડી જ ન હોય તો બિલાડીથી મરવાની વાત જ ન રહે. અને બંદુકધારી પહેરેદારો ગોઠવ્યા. એમ કરતાં ૬ દિવસ વીતી ગયા. પરંતુ સાતમા દિવસે ધાવમાતા જ્યાં બાળકને લઈને દરવાજાના ઉંબરે દૂધ પિવરાવવા બેઠાં ત્યાં તો દરવાજાની ઉપર લાકડામાં નક્શીકામમાં કોતરેલ બિલાડીના આકારનો આગળો ઠીક બાળકના માથે પડ્યો અને જન્મથી સાતમા દિવસે બાળક મૃત્યુ પામ્યો. બધું જ આયુષ્ય એ વખતે ભેગું થઈને ખલાસ થઈ જાય, ઉપક્રમોના કારણે તૂટી જાય છે.

તંદુલીયો મત્સ્ય-

મગરમચ્છની આંખની પાંપણના ખૂણામાં રહેનારો ચોખાના દાણા જેડો નાનો તંદુલીયો મત્સ્ય ભયંકર તીવ્ર હિંસાના વિચારના પાપે સાતમી નરકનું ૩૩ સાગરોપમનું આયુષ્ય બાંધે વિચાર કરો, પોતે કેટલા નાના આયુષ્યવાળો છે છતાં પોતે આવતા ભવનું કેટલું મોટું આયુષ્ય બાંધે છે ?

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીના પૂર્વભવો-

સાકેતનગરમાં ચંદ્રાવતંતસક રાજાના પુત્ર મુનિચંદ્રે સાગરચંદ્ર મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. તેમણે વળી બીજા ચાર ગોવાળના પુત્રોને દીક્ષા આપી. તેમાંના બે સાધુઓ તીવ્ર મોહના ઉદ્વેગના કારણે ચારિત્રધર્મની દુર્ગંધ કરીને મૃત્યુ પામી દેવલોકે ગયા. ત્યાંથી આવીને સાંતુલ્ય બ્રાહ્મણના ઘેર જોડકા તરીકે જનમ્યા. ત્યાં સર્પના ડંખથી મૃત્યુ પામી મૃગલીનાં બચ્ચાં થયા, ત્યાં પણ પારધિના તીરથી મૃત્યુ પામી હંસરૂપે જનમ્યા. ત્યાં પણ માછીમારે બંને હંસને પકડી ડોક મરડીને મારી નાંખ્યા. તે મરીને ભૂતદિન્ન ચંડાળના ઘરે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા. ચિત્ર અને સંબુતિ. બંને જણાએ દીક્ષા લીધી. સંબુતિ

મુનિએ નિયાણું કર્યું અને બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી થયો. કેટલા ઝડપથી જૈન-મરણ થયાં. આયુષ્ય બાંધ્યું અને આયુષ્ય પૂરું થયું.

આયુષ્યનો બંધ કયારે પડે ?

શ્રી ભગવતી સૂત્રના ૧૪મા શતકમાં કહ્યા પ્રમાણે દેવતાઓ, નારકીઓ, તથા અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચો અને મનુષ્યો છેલ્લે છ મહિનાનું આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે નિયમથી નિશ્ચિત આગામી ભવનું આયુષ્ય બાંધે છે, અને ઓછામાં ઓછું ૧ અંતર્મુહૂર્ત આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે પણ છેવટે બંધાય તો ખરું જ ! આગામી ભવનું આયુષ્ય બાંધ્યા વિના મરતા નથી. બીજા જીવો પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે બાંધે છે. માનો કે ત્રીજા ભાગે ન બાંધ્યું તો ૬ ભાગ કરો. છઠ્ઠા ભાગે બાંધે, નવ ભાગ કરો નવમાં ભાગે બાંધે, છેવટે સત્તાવીસ ભાગ કરો, સત્તાવીસમા ભાગે બાંધે, અને તેમાં પણ ન બાંધે તો અંતે આયુષ્યની સમાપ્તિના (મરણ પહેલાં) અંતિમ અંતર્મુહૂર્તના સમયે તો અવશ્ય જ બાંધે.

નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા પંચેન્દ્રિય મનુષ્યો નક્કી ત્રીજો ભાગ બાકી રહેતાં આયુષ્ય અવશ્ય બાંધે છે. જ્યારે સોપક્રમ આયુષ્ય વાળા માટે એવો નિયમ નથી. તેમના માટે તો સત્તાવીસમા ભાગ સુધી પણ આયુષ્ય બાંધવાનો અવકાશ છે. લોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં પણ ઉપરોક્ત હકીકત સ્પષ્ટ કરી છે.

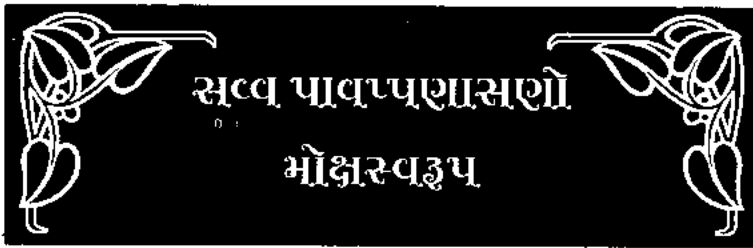
કયા ગુણસ્થાનકે આયુષ્ય બંધાય ?

૧, ૨, ૪, ૫, ૬ તથા ૭ મા ગુણસ્થાનકે આયુષ્ય બંધાય આગળના ગુણસ્થાનકોમાં જીવના પરિણામ એટલા સ્થિર તથા શુદ્ધ છે કે જેથી ત્યાં આયુષ્ય બાંધવા માટે અવકાશ જ નથી. મનુષ્યનું આયુષ્ય તો ચોથા ગુણસ્થાનક સુધી જ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વના ભાવમાં વર્તતા હોય, અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે સાધુ-મુનિભગવંતો પણ મુનિપણાના ભાવમાં વર્તતો હોય તો દેવાયુષ્ય બાંધે છે અને મુનિપણાના વિરાધકભાવે મનુષ્યાયુષ્ય બાંધે.

આયુષ્યકર્મ બાંધવા કરતાં ખપાવવાનું લક્ષ રાખો-

નાગકેતુએ શ્રી જિનેશ્વર પરમાત્માની પૂજા-ભક્તિ કરતા કરતા ચારે ય ઘાતીકર્મો ખપાવ્યાં અને કેવળજ્ઞાન પામ્યા. કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી તો આયુષ્યકર્મ બંધાય નહીં પછી શેષ રહેલાં ચારે ય ઘાતીકર્મો પણ ખપી જાય.... અને આઠે ય કર્મો ખપી જતાં મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. નાગકેતુએ આઠે ય કર્મો ખપાવી મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો... આયુષ્યકર્મ સર્વના અંતે ખપે છે... અને આયુષ્યકર્મના સર્વથા ક્ષય થતાં અજરઅમર-અક્ષયસ્થિતિનું ધામ મોક્ષ તુરંત અવશ્ય મળે છે.

સર્વ જીવો એવું અક્ષયસ્થિતિનું ધામ પ્રાપ્ત કરે એજ શુભેચ્છા.

લોગસ્સ સારો ધમ્મો, ધમ્મં પિ ય નાણસારિયં ચિંતિ ।

નાણસ્સ સંજમં સારં, સંજમ સારં ચ નિવ્વાણં ॥

પરમપિતા પરમાત્મા ચરમતીર્થપતિ શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીને નમસ્કાર કરીને શ્રી આચારાંગ સૂત્રની નિર્યુક્તિમાં પૂજ્યશ્રી હરિભદ્રસુરીશ્વરજી મહારાજ આ શ્લોકમાં ઉત્તરોત્તર લોકમાં સારભૂત તત્ત્વ શું છે તે જણાવતાં ફરમાવે છે કે -આ સમસ્ત લોકમાં એકમેવ સારભૂત તત્ત્વ છે-ધર્મ' અને ધર્મમાં પણ વિશેષે કરીને સમ્યગ્જ્ઞાનપ્રાપ્તિને સારભૂત કહ્યું છે, અને ધર્મમાં મળતા જ્ઞાનનો સાર ભગવંતે સંયમ-ચારિત્ર બતાવ્યો છે, અને અંતમાંસંયમ-ચારિત્રનો શ્રેષ્ઠ સાર નિર્વાણ કહેતાં મોક્ષ બતાવ્યો છે. અર્થાત્ કમરૂ: લોકમાં સારભૂત તત્ત્વ તે ધર્મ, ધર્મનો સાર જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ અને માનનો સાર સંયમ, અને સંયમ સાધનાનો સાર છે-‘નિર્વાણ’, મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી.

મોક્ષમાર્ગ-

“સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ : ।

પૂજ્યશ્રી વાચકગુપ્તજીએ તત્ત્વાર્થ મહાસૂત્ર પ્રારંભ કરતાં સર્વપ્રથમ આ સૂત્ર દ્વારા મોક્ષનો માર્ગ બતાવ્યો છે-સમ્યગ્ દર્શન અર્થાત્ સાચી શ્રદ્ધા, સમ્યગ્ જ્ઞાન-સાયુજ્ઞાન, તથા સમ્યક્ ચારિત્ર-સાયુ આચરણ સંયમ..., આ રત્નત્રયીની આરાધનાને જ મોક્ષપ્રાપ્તિનો સાચો માર્ગ કહ્યો છે. આ જ માર્ગે મોક્ષ મળે છે.

સાધકે નિત્ય ચિંતનમાં નીચેના છ વિચારો ઉપર તો રોજ ચિંતન કરીને આત્માને પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન આપવાનું છે.

૧ આત્મા છે.	૪ કર્મનોક્તિ-લોકતા છે.
૨ આત્મા નિત્ય છે.	૫ મોક્ષ છે.
૩ કર્મ છે.	૬ મોક્ષ મેળવવાનો ઉપાય છે.

આ ચિંતનમાં આત્મા, કર્મ અને મોક્ષ ત્રણે આવી ગયા છે. આત્માને ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે મોક્ષ ચોક્કસ છે, અને મોક્ષ મેળવવાનો ઉપાય-માર્ગ પણ ચોક્કસ છે. આટલો દૃઢ નિર્ધાર થવાથી મોક્ષ મેળવવા માટે આત્મા ઉત્સુક બને છે.

મોક્ષની શ્રદ્ધાથી લાભ-

સર્વપ્રથમ આત્માનું પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું છે તે ખ્યાલ આવવો જ જોઈએ,

આત્માનું મૂળ વાસ્તવિક ઘર કયું છે તે ખ્યાલ આવવો જ જોઈએ તો જ તે મેળવવાની આત્માને ઉત્સુકતા-જિજ્ઞાસા જાગશે. જેમ એક સ્ત્રીને પોતાના પિયર અર્થાત્ માતૃગૃહે જતાં મનમાં જે આનન્દ અને ઉત્સાહ જાગે છે તેનું કારણ તે સમજે છે કે આ મારું મૂળ-જન્મગૃહ છે. અહીંયા શ્વસુરના ઘરનાં લાજ વગેરેનાં બંધનો નથી...

તે જ પ્રમાણે આત્માએ સમજી લેવું જોઈએ કે મારું મૂળ નિવાસસ્થાન તો મોક્ષ જ છે. પરંતુ “કસ્તૂરી-મૃગ” ની જેમ હું કસ્તૂરી (મોક્ષ) મારામાં જ હોવા છતાં પણ બહાર ચારે તરફ રખડી રખડીને શોધી રહ્યો છું તો ક્યાંથી મળે ? જો અંદર શોધું તો હમણાં મળે તેમ છે. માટે મોક્ષ અંતરદષ્ટાને આંતરખોજની સાધનાથી જ મળવાનો છે.

મોક્ષની શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધાથી જ જીવોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આત્મા મોક્ષ માનતો હોય તો જ, અને તે પણ પાછો જે સ્વરૂપે જેવો સર્વજ્ઞ કહ્યો છે તેવો જ જો મોક્ષ જીવ માનતો હોય, શ્રદ્ધા હોય તો જ જીવ સમ્યક્ત્વી છે, એવું સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. જીવાદિ નવ પદાર્થોની દૃઢ શ્રદ્ધા, તથા “જં જિજ્ઞેહિં પર્વેયં તમેવ નિસ્સંકં સત્ત્વં” ની માન્યતા હોય સાચી શ્રદ્ધા કહેવાય.

સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલા આવા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાવાળો જીવ તે જ “ભવી જીવ” અને મોક્ષ ક્યારેય ન પામનાર, તેમ જ મોક્ષ વિષયક શ્રદ્ધા ક્યારેય ન રાખનાર એવો જીવ તે અભવી. આ પ્રમાણે ભવી, અભવીના ભેદો મોક્ષ વિષયક માન્યતાના આધારે જ પડે છે.

પ્રશ્ન - જેટલા ભવી તેટલા મોક્ષે જવાના કે જેટલા મોક્ષે જવાના તેટલા ભવી જ.

ઉત્તર - ચોક્કસ... વ્યાપ્તિના નિયમ પ્રમાણે નિર્ણય કરીએ તો જેટલા મોક્ષે જવાના તેટલા ભવી જ જવાના છે. અહીંયા ‘જ’ કાર અભવીના નિષેધ માટે છે. એટલે અભવી અનંતા કાળે પણ મોક્ષે નથી જ જવાનો, કારણ કે તેવી જ તેની પરિણતિ છે અને તે અનન્ત કાળે પણ બદલાવાની જ નથી.

પરંતુ ‘જેટલા ભવી એટલા મોક્ષે જવાના જ’ એમ આ વાક્યમાં ‘જ’ કાર મૂકવો યોગ્ય નથી. જરૂર ભવી જ મોક્ષે જવાના છે, પરંતુ ભવી અનન્તા છે, અને કાળ અનન્ત છે, અનન્તા કાળે પણ બધા જ ભવી મોક્ષે જતા રહેશે એવું પણ નથી. અનન્તા કાળ પછી અનન્તા મોક્ષે ગયા પછી પણ સંસારમાં અનન્તા ભવી જીવો શેષ રહેવાના જ છે.

માટે જેટલા મોક્ષે જવાના અને ગયા તેટલા ભવી જ. એમાં શંકા નહીં.

આ જ વાતને વધુ ચોક્કસ વ્યાપ્તિથી ખીજી રીતે વિચારીએ.

પ્રશ્ન- જેટલા સમ્યક્ત્વી એટલા મોક્ષે જવાના ? કે પછી જેટલા મોક્ષે ગયા એટલા

સમ્યક્ત્વી જ ?

આ બન્ને વ્યાપ્તિઓ સાચી છે. બન્ને અપેક્ષાએ વાત સત્ય છે. જરૂર સમ્યક્ત્વ પામ્યા એટલે મોક્ષ મળવાનો જ, મોક્ષે જવાના જ. અને મોક્ષે ગયા તેટલા સમ્યક્ત્વી જ, કારણ કે સમ્યક્ત્વી જ મોક્ષે જાય છે; મિથ્યાત્વી ન જાય. માટે બન્ને રીતે વ્યાપ્તિ સાચી છે. એટલા માટે કહ્યું કે-સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિનો લાભ કેટલો મહાન છે !

જ્યારે જીવ સમ્યક્ત્વ પામે ત્યારે જ જીવનો મોક્ષ નક્કી થઈ જાય છે. અર્થાત્ આ સમ્યક્ત્વ પામેલો જીવ ચોક્કસ મોક્ષે જવાનો જ, એમાં કોઈ શંકા નહીં.

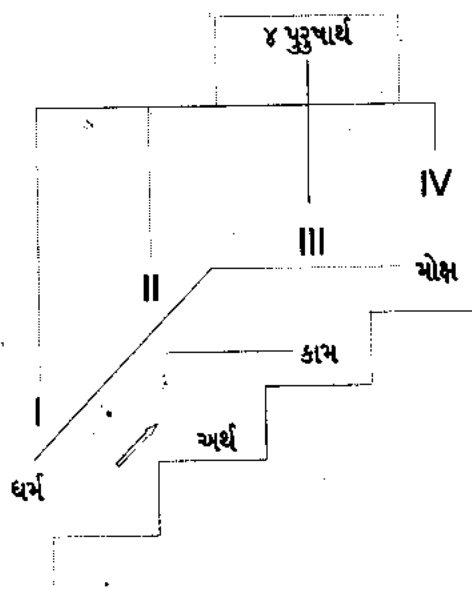
સમ્યક્ત્વ પામવા સાથે જ (સ્પર્શ સાથે જ) જીવનો મોક્ષ નક્કી થઈ જ જાય છે. આ વાત નવતત્ત્વમાં સ્પષ્ટ જણાવી છે-

અંતોમુહુત્તમિત્તં પિ, ફાસિયં હુજ્જ જેહિં સમ્મત્તં ।

તેસિં અવહ્દ-પુમ્મલ-પરિયદ્ધો ચેવ સંસારો ॥

સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિનો આ કેટલો મહાન લાભ છે ? !

મોક્ષપ્રાપ્તિની સાધના-

એક વખત મોક્ષ આપણી શ્રદ્ધામાં આવી ગયો એટલે પછી એને લક્ષ-ધ્યેય

બનાવીને એની જ સાધના કરવાની છે. એ માટે જ જીવે પુરુષાર્થ કૈરવાનો છે. મોક્ષ મેળવવા જ સતત પ્રયત્નશીલ જગૃત રહેવાનું છે.

જ્ઞાની ભગવંતોએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થ કહ્યા છે. મોક્ષ પણ મહત્ત્વનું લક્ષ્યસ્થાન છે. મોક્ષ માટે તો જીવે સતત ઝડુમીને પુરુષાર્થ કરવાનો છે. પરન્તુ મોક્ષ ધર્મ થકી જ મળવાનો છે. ધર્મ વિના મોક્ષ મળે જ નહીં અને ધર્મ થકી જ અર્થ અને કામ પણ મળે છે. પરન્તુ મુંબઈથી દિલ્લી જતાં જેમ અમદાવાદ જંકશન છે, માત્ર ગાડી બદલવાનું સ્થાન છે. ત્યાં ઊતર્યા, અને ગાડી છોડી એટલે એને જ દિલ્લી માની નહીં લેતા. “અમી દિલ્લી બહુત દૂર હૈ ।”

એ જ પ્રમાણે દૂધમાંથી ઘી મેળવવાની પ્રક્રિયામાં દહીં, છાશ, માખણ એ પણ વચ્ચેની પ્રક્રિયા છે. ત્યાં જ અટકી નથી જવું. આ તો પ્રક્રિયાનો ક્રમ છે. અંતિમ સાધ્ય ‘ઘી’ને જ મેળવવા મથવું જોઈએ. બસ, આજ પ્રમાણે જીવે ધર્મથી મળતા અર્થ અને કામમાં મોહિત ન થવું. આસક્ત ન થવું....હજી આપણું લક્ષ્યસ્થાન તો “અમી બહુત દૂર હૈ ।”-મોક્ષ છે. અને તેને જ મેળવવા પુરુષાર્થ કરવાનો છે. અટકી નથી જવું. જ્યારે પણ મોક્ષ મળશે ત્યારે ધર્મ થકી જ મળવાનો છે. માટે મોક્ષ એ “સાધ્ય” છે અને ધર્મ એ “સાધન” છે, અને મેળવનારા આપણે “સાધક ” છીએ...અને મેળવવાનો માર્ગ તે સાધના છે. સાધનની સહાયથી સાધના કરશે તો સાધક અવશ્ય સાધ્યને સાધશે. સાધ્યનું લક્ષ્ય હોય તો જ સાધક સાચો સાધક છે.

માટે કહ્યું છે કે સાધના કરવા પહેલાં સાધ્યને નક્કી કરો પ્રવૃત્તિ કરવા પહેલાં ધ્યેય નક્કી કરો. તો જ સાધના સાચી લેખાશે, અને સફળ થશે.

સવ્વપાવખ્પણાસણો’નું એક માત્ર લક્ષ -

ધર્મ કરનારા, ધર્મ આરાધનારા આપણે સર્વે ધર્મી સાધક છીએ. ધર્મારાધના સ્વ-સ્વ-રુચિ અનુસારે કરીએ છીએ. દરેક જીવની રુચિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. દર્શનની રુચિ, જ્ઞાનની રુચિ, ચારિત્રની રુચિ, અને તપની રુચિ...બસ, ધર્મક્ષેત્રમાં આ ચાર જ રુચિ મુખ્ય છે...અને ધર્મના સર્વ પ્રકારોમાં આ ચારના જ ભેદે-પ્રભેદો છે. દહેરાસરે દર્શન-પૂજા માટે જવું, જ્ઞાનપ્રાપ્ત્યર્થે અધ્યયન, અભ્યાસ-સ્વાધ્યાયાદિ કરવો, ચારિત્રધર્મની આરાધના માટે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ-ઐષઘ આદિ વિરતિ ધર્મમાં રહેવું, અને તપશ્ચર્યા વગેરે કરવી તે તપધર્મ, ઈત્યાદિ કરાતી ધર્મની સર્વ આરાધના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ ધર્માત્મક જ છે, એની બહાર નથી. અને આ જ ધર્મો મોક્ષપ્રાપ્તિનો સાચો માર્ગ છે.

દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ અને વીર્ય એ જ આત્માના ભેદક લક્ષણ તરીકે છે. અને એ જ આત્માના ગુણો પણ છે અને એ જ ધર્મ પણ છે. અર્થાત્ જે ગુણો છે તે જ ધર્મ પણ છે. કારણ કે નિશ્ચયદષ્ટિથી તો જે આત્માના મૂળભૂત ગુણો છે. તેને

જ પ્રાપ્ત કરવા જે પ્રયત્ન-પુરુષાર્થ કરવાં તે જ સાચો ધર્મ છે-તે જ સાચી સાધના છે. અને તેની જ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રાપ્તિ એ જ સાચું સાધ્ય છે. એટલા માટે જ ‘પંચિદિય’ માં- “પંચવિહ-આચાર-પાલન-સમત્થો”- જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર તથા વીર્યાચાર એ પાંચ પ્રકારના આચારને પાળવામાં સમર્થ’-એ વિશેષણ ગુરુપદ માટે વાપર્યું છે. જે લક્ષણ છે તેને જ આચાર (ધર્મ) બનાવ્યા છે. અને તે જ સાચો

ધર્મ. સંસારમાં જીવો જ્ઞાનાચારાદિ પંચાચારને જ કેન્દ્રમાં રાખીને વિવિધ પ્રકારે ધર્મારાધના કરે છે...

આ ધર્મારાધના કરતાં આપણું મુખ્ય લક્ષ્ય શું હોવું જોઈએ ? આપણને કોઈ ઊંઘમાંથી ઉઠાડીને પૂછે- ‘કેમ ભાઈ ! આ બધો ધર્મ શા માટે કરો છો ? શા માટે આટલી તપશ્ચર્યા કરો છો ? શા માટે પૂજ-પાઠ ? શા માટે સામાયિક-પ્રતિક્રમણ ? વગેરે....તો શું ઉત્તર આપવો ? મુંઝાશો નહીં...અને ઈલલોક-પરલોકનાં સુખો માટે, દુન્યવી ભૌતિક સુખો માટે, અથવા દુઃખ નિવૃત્તિ માટે...વગેરે ઉત્તર ભૂલેચૂકે પણ આપશો નહીં. એ આપણું લક્ષ્ય નથી...આપણું લક્ષ્ય તો માત્ર એક જ છે- ‘સર્વપાવપ્પણા સણ્ણો’ સર્વથા-સર્વપાપકર્મોનો નાશ થાઓ, ક્ષય થાઓ, (પાપ)કર્મના નાશ-ક્ષય સિવાય સાધકનું બીજું લક્ષ હોવું જ ન જોઈએ. એ જ આપણું અંતિમ લક્ષ કહો કે સાધ્ય કહો, તે એક જ છે. અને આજ લક્ષમાં મોક્ષ છે...માટે ઊંઘમાંથી જાગાડીને પણ પૂછે તો પણ સર્વ સાધકના મુખે આ એક જ ઉત્તર નીકળવો જોઈએ.

“એસો પંચ નમુક્કારો”એ પાંચે પરમેષ્ઠીને કરવામાં આવતા નમસ્કારના ફળસ્વરૂપે એક માત્ર આશા “સર્વપાવપ્પણાસણો”ની જ હોવી જોઈએ. હે પંચપરમેષ્ઠિ ભર્મવંતો ! આપને કરેલા નમસ્કારથી ‘પાપકર્મોનો નાશ થાઓ’-એવી જ હું ઈચ્છા રાખું છું, એવી જે મારી પ્રાર્થના છે, ભાવના છે. અને એ જ માફ લક્ષ છે.

સર્વપાવપ્પણાસણો-સાધ્ય અને સાધના

અનાદિ-અનન્તકાળથી સંસારી અવસ્થામાં જીવ કર્મ બાંધતો જ આવ્યો છે. ઘણાં કર્મો બાંધ્યાં. એક એક આત્મપ્રદેશે અનંતી કાર્મણવર્ગણાનો ઢગલો ખડકી નાંખ્યો છે, અનન્તા કર્મો જીવે બાંધ્યાં અને અનન્તા કર્મોની નિર્જરા કરીને જીવે ખપાવ્યાં પણ ખરાં છતાં પણ હજીય ઘણાં ય કર્મો આત્મા ઉપર ચોટલાં સત્તામાં પડ્યાં છે. કાર્મણ વર્ગણાજડ છે, પૌદ્ગલિક છે. આ જડ પુદ્ગલોથી આત્માનું કંઈ હિત થયું જ નથી...પરન્તુ મહાઅહિત, મહા-અનર્થ થયો છે. આ કર્મથી આત્માને જબરદસ્ત નુકશાન થયું છે. આત્મા ઉપર આ જડ પુદ્ગલોનો કોઈ ઉપકાર નથી.

બાંધેલા અનન્તાકર્મોની ભયંકર સજા-અને દુઃખો વગેરે જીવે અનન્તી વાર ભોગવ્યાં. અનન્તી વાર જીવ-નરક-તિર્યચની ગતિમાં ભટકી આવ્યા...કયાંય જીવને

સુખ-શાંતિ નથી મળી.

ચારે ગતિના પરિભ્રમણ પછી હવે આ અંતિમ મનુષ્યનો ભવ મળ્યો છે. આ જ એક એવો ભવ છે કે જે ભવ મોક્ષ સાધી શકશે. અને જો મનુષ્યનો ભવ પણ હાથમાંથી ગુમાવી દીધો તો પછી દુર્લભ એવો માનવજન્મ ફરી મળશે કે કેમ ? અને કદાચ માનવજન્મ મળશે; પરંતુ આર્યકુળ, આર્યક્ષેત્ર, જિનધર્મ, ધર્મશ્રવણ, ધર્મશ્રદ્ધા, અને ધર્મઆચરણ આ બધું મળશે કે કેમ... અને નિર્જરા થશે કે કેમ ? એ જ એક પ્રશ્ન છે, અને એ બધાં એક એકથી પરમ દુર્લભ છે... માટે મળેલા આ મહામૂલા માનવજન્મને સાર્થક કરીએ... અને સર્વ પાપકર્મના ક્ષયની સાધનાને સાધી સાધ્યને પામીએ.

સવ્વપાવપ્પણાસણો અને નિર્જરા-

સર્વ પાપકર્મનો નાશ કરવો... ક્ષય કરવો, ખપાવવા એ જ નિર્જરા છે. અને નિર્જરા એ જ એક માત્ર મોક્ષ મેળવવાનો ઉપાય છે. કર્મનિર્જરા સિવાય મોક્ષ મળતો જ નથી. પરંતુ નિર્જરા કરવા પહેલાં સંવરની આવશ્યકતા પડે છે. જેમ ઝાડુ કાઢવા પહેલાં બારી-બારણાં બંધ કરીએ છીએ, જેથી નવો આવતો કચરો અટકે અને પછી ઝાડુ કાઢીએ એટલે જૂનો કચરો નીકળે. એ જ પ્રમાણે સંવરધર્મની આરાધના કરતાં, નવા કર્મો ખપશે, તો જ મોક્ષ મળશે.

પ્રશ્ન - જો નિર્જરાથી જ મોક્ષ મળે છે તો નિર્જરાને જ સાધ્ય માનીને મોક્ષ ન ગણી

શકાય ? મોક્ષતત્ત્વ જુદું કેમ પાડ્યું ?

ઉત્તર - જરૂર, નિર્જરાથી જ મોક્ષ મળવાનો છે, એમાં બેમત નથી. પરંતુ નિર્જરા એ જ મોક્ષ નથી, નિર્જરા સાધના છે-પ્રવૃત્તિ છે; જ્યારે મોક્ષ સાધ્ય છે, નિવૃત્તિ પ્રધાન છે.

એક વાર નિર્જરા કરી અને થોડાં કર્મ ખપ્યાં એથી કંઈ મોક્ષ નથી મળી જતો. પરંતુ સર્વથા સર્વકર્મનો ક્ષય થાય ત્યારે જ મોક્ષ મળે છે. માટે ‘સવ્વપાવપ્પણાસણો’ પદમાં આગળ ‘સવ્વ’ શબ્દ વાપર્યો છે. થોડા-ઘણાં કર્મોની નિર્જરાથી પણ મોક્ષ ન મળે. અને ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષયે પણ મોક્ષ નથી મળતો. તત્ત્વાર્થમાં ઉચ્ચસ્વાતિવાચકજીએ ‘સવ્વ’ શબ્દના અર્થમાં ‘કૃત્સ્ન’ શબ્દ વાપરીને સૂત્ર બનાવ્યું છે- ‘કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષ’; ‘કૃત્સ્ન’ નો અર્થ છે, સર્વશ્ચ સર્વકર્મનો સંપૂર્ણ પણે નાશાક્ષય.

સિદ્ધાણં નત્થિ દેહો, ન આઠ કમ્મં ન પાણજોણિઓ ।

સાઙ્ગ અણંતા તેસિં, ઠિઠ્ઠિં જિણિંદાગમે મળિયા ॥

હકીકતમાં મોક્ષ છે શું ?

સંસારીજીવોને જે દેહ=શરીર, આયુષ્ય, પ્રાણ, યોનિ તથા સ્વકાયસ્થિતિ વગેરે હોય છે તેમાંનું સિદ્ધને કંઈ જ હોતું નથી. સિદ્ધોને શરીર નથી-આયુષ્યકર્મ નથી,

પ્રાણ નથી, ઉત્પત્તિ યોનિ નથી અને તેમની સ્થિતિ સાદિ-અનંત જિનાગમમાં કહી છે.
ચાર પ્રકારની સ્થિતિ

૧. અનાદિ-અનન્ત-સંસારી જીવતથા અભવી જીવની.

૨. અનાદિ-સાન્ત-ભવ્યાત્માને.

૩. સાદિ-અનન્ત-મુક્તાત્મા-સિદ્ધને.

૪. સાદિ-સાન્ત-સમ્યક્ત્વથી પતિત મિથ્યાદૃષ્ટિનું મિથ્યાત્વ

મુક્તાત્માને અનાદિ-અનન્તકાળ ભટકાવાનું નથી. એક વાર મોક્ષે ગયો એટલે સાદિ-શરૂઆત; પરંતુ ક્યારેય પાછા આવવાનું નથી, માટે અનંત-કાળ સુધી મોક્ષમાં જ રહેવાનું છે. માટે જ 'નમુત્યુણુ' માં કહ્યું છે-

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮

સિવ-મયલ-મરુઅ-મણંત-મક્ષય-મવ્યાબાહ-મપુણરાવિત્તિ-સિદ્ધિગર્થ.

૧ સિવ-શિવ- કલ્યાણ સ્વરૂપ,

૨ મયલ-અચલ- નિશ્ચલ, અચલ સ્થાન,

૩ મરુહ-અરુહ- ફરીથી ન ઊગવાપણું, હવે કર્મો ફરી નથી ઊગવાનાં,

૪ મણંત-અનન્ત- અનન્તકાળ સુધી જ્યાં રહેવાનું છે,

૫ મક્ષય-અક્ષય- મોક્ષની સ્થિતિ અક્ષય છે. ક્યારેય ક્ષય થવાની નથી,

૬ મવ્યાબાહ-અવ્યાબાધ- કોઈથી પણ બાધા પામનાર નથી,

૭ મપુણરાવિત્તિ-અપુનરાવૃત્તિ- જ્યાં ગયા પછી ક્યારેય પાછા આવવાનું નથી,

૮ સિદ્ધિગર્થ-સિદ્ધિગતિ- એવી સિદ્ધિગતિ.

ઉપરોક્ત સર્વ વિશેષણો સિદ્ધિગતિ એવા મોક્ષ માટે વાપરવામાં આવ્યા છે.
આ આઠે વિશેષણોથી મોક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે તે નક્કી થાય છે.

'સિદ્ધાણં-બુદ્ધાણં મા સ્તુતિ કરતાં બતાવ્યું છે-

સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, પારગયાણં પરંપરગયાણં ।

લોઅગમુવગયાણં, નમો સયા સવ્વસિદ્ધાણં ॥

૧. સિદ્ધાણં- જે સિદ્ધ થઈ ગયા છે, સિદ્ધિગતિને પામી ગયા છે,

૨ બુદ્ધાણં- જે બુદ્ધ છે. બોધ=જ્ઞાન દર્શન સંપૂર્ણ પામ્યા છે,

૩ પારગયાણં- જે સંસારનો પાર પામી ગયા છે,

૪ પરંપરગયાણં- કર્મ અને ભવનો ક્ષય કરીને જે પરં પરાએ પાર પામી ગયા છે,

૫ લોઅગમુવગયાણં- જે લોકના અગ્રભાગે પહોંચી ગયા છે,...એવા સર્વ સિદ્ધ ભગવંતોને હું સદા નમસ્કાર કરું છું.

બધાને મોક્ષે લઈ જઈએ-

[રાજગૃહી નગરીની બહાર વૃક્ષ નીચે ધ્યાન કરતા તથાગત બુદ્ધને જોઈને એક યુવાને પૂછ્યું-મહાત્માજી ! તમે શું કરો છો ?

બુદ્ધ - 'મોક્ષ મેળવવા ધ્યાન કરું છું'

યુવાન- 'મહાત્માજી ! મોક્ષ વળી શું બલા છે ?'

બુદ્ધ - 'હે યુવાન ! જ્યાં જન્મ નથી, અનન્ત સુખ જ સુખ છે, દુઃખતો અંશમાત્ર પણ નથી, એવું ધામ તે મોક્ષ.'

યુવાન- 'શું તમે આ ધ્યાન કરીને મોક્ષે જવાના છો ?'

બુદ્ધ- 'હા'.

યુવાન- 'મહાત્માજી ! આ સંસારમાં ઘણા જીવો દુઃખી છે, સુખ મેળવવા મથી રહ્યા છે. તો બધાને મોક્ષમા લઈ જાઓને ! જેથી બધા સુખી થઈ જાય.'

બુદ્ધ - 'હા, હજી બેઠો છું, મોક્ષે જવાની વાર છે ત્યાં સુધી હું અહીં જ છું. તું નગરમાં જા. અને બધાને કહેજે કે જેને આવવું હોય તે જલ્દી આવી જાય. અને તું બધાને લેતો આવજે.'

(યુવાન નગરમાં જાય છે. બધાને પૂછે છે... 'તમારે મોક્ષમાં જવું છે ?'... 'પરંતુ બધા સામેથી પૂછે છે-હે યુવાન ! શું ત્યાં ગાડી મળશે ? શું ત્યાં બંગલો મળશે ? ત્યાં લગ્ન તો થશેને ? પરણવા પત્ની તો મળશેને ?...')

યુવાન-(પાછો બુદ્ધને પૂછવા આવ્યો...) 'મહાત્માજી ! ત્યાં ગાડી, બંગલો, પત્ની-પૈસા, રસોઈ વગેરે બધું જ મળશે ને ?'

બુદ્ધ - 'ના, ભાઈ ! ના. ત્યાં કંઈ જ નથી. ત્યાં જન્મ-મરણ, શરીર, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ કંઈ જ નથી; એકલું જ સુખ છે.

યુવાન પાછો નગરમાં આવ્યો.... ફરી લોકો આગળ મોક્ષ શું છે, કેવો છે, તેનું વર્ણન કર્યું- 'ત્યાં કંઈ જ નથી, પણ એકલું સુખ જ છે...' વગેરે કહ્યું... ત્યારે લોકોએ કહ્યું... 'અરે, મૂર્ખ ! ત્યાં કંઈ જ નથી તો છે શું ? કંઈ જ નથી તો સુખ વળી શેનું હોય ? ત્યાં ગાડી, બંગલો, પત્ની, પૈસા કંઈ જ નથી તો અમારે એવા મોક્ષમાં નથી જવું, તારે જવું હોય તો તું જા.'

યુવાન-(પાછો બુદ્ધ પાસે આવ્યો. લોકોના જવાબો સંભળાવ્યા)

'મહાત્માજી ! શું કરું, કોઈ આવવા તૈયાર નથી...'

બુદ્ધ - કંઈ વ્રાંધો નથી ... પણ મિત્ર ! તું તો આવવા તૈયાર છે ને ? ચાલ, તને તો લઈ જઈ-?

યુવાન - 'ના, મહાત્માજી ! હજી તો મારે લગ્ન કરવાના બાકી છે... મારે નથી આવવું... તમે એકલા જ જાઓ...' એમ કહેતો ભાંગી ગયો.]

કલ્પના કરો લોકોએ એક માત્ર સંસારનાં સાધનોમાં જ સુખની કલ્પના કરી છે. સાધન વિના, દેહ વિના...સુખની કલ્પના જ કરી શકતા નથી. જ્યાં જન્મ-મરણ-શરીર વગેરે કંઈ જ ન હોય ત્યાં વળી મોક્ષ હોઈ શકે ખરો ? આ તેમના મગજમાં ન બેસે તે ન જ બેસે...મોક્ષની કલ્પના સંસારી કેવી રીતે કરી શકે ?

ઉમાસ્વાતિ મહારાજ પ્રશ્નમરતિ પ્રકરણમાંકહે છે-

સ્વર્ગસુખાનિ પરોક્ષાણ્યત્યન્તપરોક્ષમેવ મોક્ષસુખમ્ ।

પ્રત્યક્ષં પ્રશમસુખ ન પરવશં ન વ્યવપ્રાપ્તમ્ ॥

-સ્વર્ગનાં સુખો તો પરોક્ષ છે, અને મોક્ષનાં સુખો તો એનાથી પણ અત્યંત પરોક્ષ છે. એક જ માત્ર પ્રશમ-રસનું આનંદ-સુખ પ્રત્યક્ષ છે ; જે પરવશ-પરાધીન નથી, સ્વવશસ્વાધીન છે અને વિનાશ પામનાર નથી.

મોક્ષ મેળવવાની નિસરણી

આત્માનો વિકાસક્રમ-અને ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ-

મોક્ષ - મો + ક્ષ. (મોહનીય) મોહ + ક્ષય = મોક્ષ.

મોક્ષ શબ્દના અક્ષરોના શબ્દાર્થમાંથી આવો ધ્વનિ નીકળે છે. એના ઉપરથી એમ વિચાર કરીએ કે મોક્ષ મેળવવા માટે મોહનો ક્ષય મુખ્યપણે કરવાનો રહે છે. હકીકતમાં મોક્ષ મેળવવા માટેની જેમુખ્ય સાધના છે તેમાં મોહ-માયા-મમતા-મમત્વ-મોહનીયનો જ ક્ષય મુખ્યત્વે કરવાનો છે. મોક્ષની આ નિસરણી જુઓ. જેમ જેમ આત્મા મોહ ઓછો કરે છે, તેમ તેમ તે શુદ્ધ થતો આગળ વધે છે. સર્વ પ્રથમ અશુદ્ધ-સાવ અશુદ્ધ-અવસ્થામાં છે. પોતાના દોષોને, કર્મના મેલને, અશુદ્ધિને ઓછા કરે છે અને ધીરે-ધીરે આત્મા પોતાના શુદ્ધ ગુણને પ્રગટ કરે છે. આ જ છે આત્માનો વિકાસક્રમ.

(The Soal Evolution Theory) અને ક્રમશઃ

ધીરે-ધીરે આ નિસરણી ઉપર વિકાસ સાધતો સાધતો આગળ વધે છે, અને પોતાના આંતરિક મૂળભૂત ગુણોને પ્રગટ કરે છે. એટલા માટે એને 'ગુણસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. ગુણનું એક એક સ્થાન, અને એના ઉપર આત્માએ ચઢવાનું હોવાથી- 'ગુણસ્થાન ક્રમારોહ' કહેવાય છે. અંતે ચઢતો ચઢતો આત્મા એવો ચઢી જાય છે કે છેલ્લો છેડો- છેલ્લો અંત-મોક્ષ મેળવે છે. આવા ગુણસ્થાનો જૈનશાસનમાં ૧૪ બતાવવામાં આવ્યાં છે.

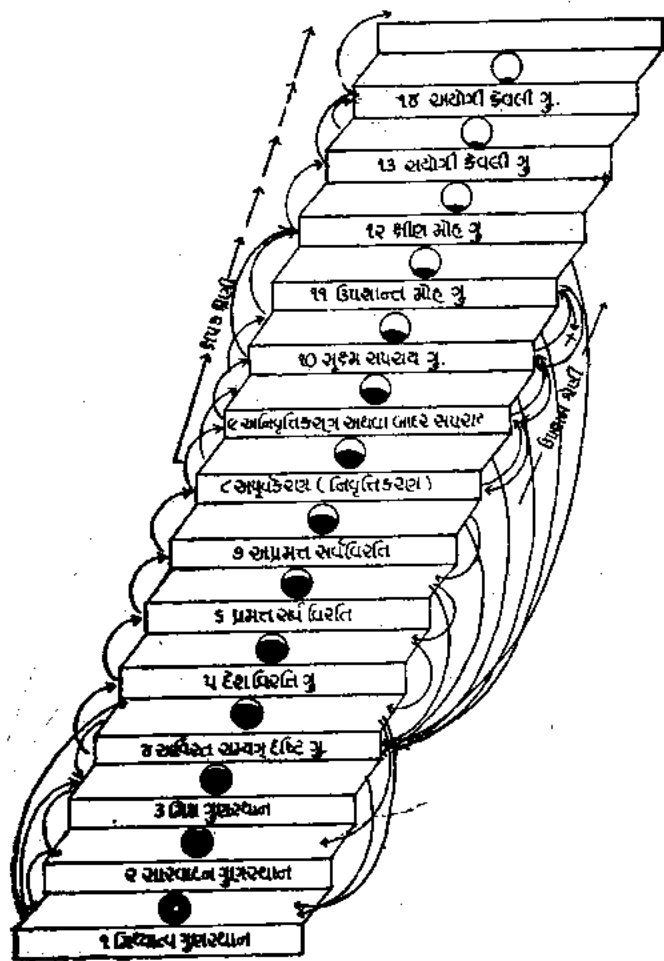
૧૪ ગુણસ્થાનક

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭

મિચ્છે-સાસણ-મીસે, -અવિરય-દેસે-પમત્ત-અપમત્તે ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

નિઅટ્ટિ-અનિઅટ્ટિ, સુહુમ્બસમ-ચ્છીણ-સજોગિ-અજોગિ ગુણા ॥

૧. મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન, ૨. સાસ્વાદન ગુણસ્થાન ૩. મિશ્રદષ્ટિ ગુણસ્થાન ૪. અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન ૫. દેશવિરતિ ગુણસ્થાન ૬. પ્રમત્ત સંયત્ત ગુણસ્થાન, ૭. અપ્રમત્ત સંયત્ત ગુણસ્થાન ૮. નિવૃત્તિ અથવા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન ૯. અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય ગુણસ્થાન, ૧૦. સુક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાન, ૧૧. ઉપશાંતમોહ વીતરાગ ગુણસ્થાન, ૧૨. ક્ષીણમોહ વીતરાગ ગુણસ્થાન, ૧૩. સયોગી કેવલી ગુણસ્થાન, ૧૪. અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન.

આ પ્રમાણે ૧૪ ગુણસ્થાનોનાં નામો છે.

(૧) મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન-

અદેવાગુર્વધર્મेषુ , યા દેવગુરુધર્મધીઃ ।

તન્મિથ્યાત્વં ભવેદવ્યક્તમવ્યક્તં મોહલક્ષણં ॥

અસત્યમાં સત્યનો આરોપ કરવો, અથવા સત્યમાં અસત્યનો આરોપ કરીને તેવી બુદ્ધિ રાખવી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. દા. ત. જે ભગવાન નથી, તેને ભગવાન માનવા. અરિહંત તીર્થંકરનું ગુણાત્મક સાચું સ્વરૂપ જ્યાં ન હોય અને તેને ભગવાન માનવા, તે જ પ્રમાણે જે કંચન-કામિનીના ત્યાગી, પંચમહાવ્રતધારી આદિ ગુણવાન સાચા ગુરુ છે તેને સાચા ગુરુ ન માનવા તેમ જ હિંસાદિની પ્રવૃત્તિવાળો જે અધર્મ છે તેને ધર્મ માનવો, આવા વિપરીતભાવની બુદ્ધિ તે મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય છે. તેણે આપણે વ્યક્ત મિથ્યાત્વના નામે ઓળખીએ અને મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મ તે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે. અશ્રદ્ધા-વિપરીત શ્રદ્ધા, વિપરીત-પ્રરૂપણા સંશય અને અનાદરની બુદ્ધિ તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેવાય.

શ્રીસર્વજ્ઞજિનેશ્વરપ્રણીત જીવાદિ નવતત્ત્વોમાં સાચી શ્રદ્ધા ન રાખવી તે આ મિથ્યાત્વ કહેવાય. મિથ્યાત્વના અભિગ્રહિકાદિ ભેદોનું સ્વરૂપ આગળ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એટલે અહીં ફરીથી રીપિટ નથી કરતા.

અનાદિ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ તો જીવની સાથે સદાકાળથી બંધાયેલું જ છે. એટલા માટે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વને ગુણસ્થાનક તરીકે નથી ઓળખ્યો. પરંતુ લોક વ્યવહારકાળમાં પણ આ મનુષ્ય છે આ પશુ છે ઈત્યાદિ પ્રતીતિ જે એનામાં પડેલી છે તેથી વ્યક્ત મિથ્યાત્વને પ્રથમ ગુણસ્થાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અભવ્યજીવોમાં તો પ્રશ્ન જ નથી આ મિથ્યાત્વ તો અભવ્યમાં અનાદિ-અનંતકાળ રહેવાનું જ છે. પરંતુ ભવ્ય જીવોમાં અનાદિસાન્ત. કારણ કે એક દિવસ એનો અંત આવે છે.

આપણે સમ્યગ્દર્શનના પ્રગટીકરણના સાતમા વ્યાખ્યાનમાં જોઈ ગયા તેમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ વગેરેની ક્રિયા કરીને જીવ મિથ્યાત્વના સબંધો તોડી ચોથે ગુણ સ્થાને આવે છે અને સમ્યક્ત્વી બને છે, સાચી શ્રદ્ધા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. આટલો આત્માએ વિકાસ સાધ્યો, અનંતાનું બંધી ચાર કષાયો ક્રોધ-માન-માયા-

લોભ વગેરે ખલાસ કર્યા.

૪ ચોથું અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન-

બીજું ગુણસ્થાન સાસવાદન તો જીવને પડતો હોય છે. જેમ પર્વત ઉપરથી કાંઈ ગબડતો પડીને નીચે આવે તેમ સમયકૃત્વથી પડતો જીવ અહિયાં આવે. ત્રીજા મિશ્રગુણસ્થાનકે મિશ્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવને સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના બન્ને ભાવો સાથે થાય તે મિશ્રગુણસ્થાન કહેવાય. મોઢામાં એક બાજુ દહીં અને બીજી બાજુ ગોળ બંને રાખે તો બંનેના મિશ્રણમાં વળી કોઈ ત્રીજો જ સ્વાદ આવે તેમ. મિશ્ર-ભેગા સ્વાદવાળુ આ ત્રીજું ગુણસ્થાન છે.

ચોથા ગુણસ્થાને જીવ સત્યને સમજે છે, સ્વીકારે છે. જીવાદિ નવતત્ત્વને વિષે સાચી શ્રદ્ધા રાખે છે. દેવ અને ગુરૂનું સાચુંસ્વરૂપ એની શ્રદ્ધાનો વિષય બને છે. એટલે ચોથા ગુણસ્થાને જીવ સાચો શ્રદ્ધાળુ બને છે. ધર્મ ગમે, રૂચે; પરંતુ હજી આચરણની વાત નથી. દા. ત. જેમ શ્રેણિક મહારાજ આદિ.

૫મું દેશ વિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન-

ચોથેથી એક પગથિયું આગળ વધે છે અને અપ્રત્યાખ્યાનીય ચારેય કષાયોના જવાથી જીવ પાંચમે ગુણસ્થાને આવે છે હકીકતમાં સાચો શ્રાવક બને છે. માત્ર શ્રદ્ધાળુ જ નહીં પણ આચરણ પણ કરતો વ્રત-પચ્ચક્ષુખાણવાળો દેશવિરતિ જીવન જીવનારો સાચો શ્રાવક બને છે. ચોથા અને પાંચમા બંને ગુણસ્થાનો શ્રાવકનાં છે.

શ્રાવક આગળ વધી સાધુ બને છે-

અનુકંપા-દયા, પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ અને આસ્તિક્યના સુંદર લક્ષણવાળા બારવ્રતધારીશ્રાવક પરમાત્માએ સ્થાપેલા તીર્થ રૂપ ચતુર્વિધ સંઘના સભ્ય બન્યા. સંઘમાં એમની ગણતરી થઈ. જીવે સારો એવો વિકાસ સાધ્યો, પરંતુ એટલેથી સંતોષ માનવાનો નથી. હવે એક કૂદકો મારી આગળના ગુણસ્થાને ચઢીને સાધુ બનવાનું છે. કુટુંબ-પરિવાર-ઘન-સંપત્તિ આદિસંસારનો સદાના માટે ત્યાગ કરીને આગારવાસને તિલાંજલી આપી અણગાર બનવાનું છે. અર્થાત્ ઘર-બાર વગરના સાધક એવા સાધુ બનવાનું છે. છ કાયના આરંભ-સમારંભ પાપપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને પંચમહાવ્રતનું યાવજીવ પાલન કરનારા શ્રમણ બનવાનું છે.

પ્રત્યાખ્યાનીય ચારેય કષાયો જવાંથી અર્થાત્ કષાય ચારિત્રમોહનીયની આટલી પ્રકૃતિ ખલાસ થવાથી જીવ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને આવીને સાધુ બન્યો. હવે સંજવલન કષાયો તો પૂડ્યા છે, પણ સંજવલન કષાયોની સ્થિતિ કેટલી ?-૧૫ દિવસ માત્રની અને તે પણ વહેતા પાણીમાં લાકડી ફેરવતાં-જેમ પાછળ ફરીથી પાણી ભેગું થઈ જાય તેમ કષાયો બહુ પાતળા છે. હા, જરૂર છે તો ખરા, છઠ્ઠા સાધુ મહાત્મા પ્રમાદ્યુક્ત છે. હજી પણ અતિચારો લાગવાની સંભાવના ઘણી છે. એટલે તેમને પાપની

આત્મ્યાએ સાધેલો સુંદર વિકાસ -

અપ્રમત સાધુ

VII

સાધુ

VI

વ્રતધારી શ્રાવક

V

શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક

IV નિગોદમાંથી નીકળી, ૮૪ના ચક્રમાં ભમતા જીવે
મિથ્યાત્વમાંથી નીકળી સમ્યક્ત્વ પામી, ધર્મરૂચિવાળો બન્યો,
માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણોને અનુસરતો થયો.
અને આગળ વધી શ્રદ્ધાળુ, જિનભક્ત શ્રાવક બન્યો.
એમાંથી આગળ વધી, દેશવિરતિધર-બારવ્રતધારી શ્રાવક બન્યો
અને હજી વણથંભી આગેફૂલ ચાલુ રાખી.....
આત્મવિકાસ સાધતો સાધુ બન્યો તેમાં પણ અપ્રમત બન્યો.

સમ્યક્ત્વી

III

માર્ગાનુસારી

II

મિથ્યાત્વ

આલોચનાર્થે ષડાવશ્યકરૂપ પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરવાનું રહે છે. જરૂર અહીંયા હાસ્યાદિ નોકપાયોનું અસ્તિત્વ હોવાથી આર્તધ્યાનની સ્થિતિ રહે છે. ધર્મધ્યાન જરૂર છે. પણ હજી આર્તધ્યાન પણ સાવ ગયું નથી. દીવો ઓલવાયો નથી ; પણ ઝાંખો પડ્યો છે, ધીમો છે, ઠંડો છે. વર્તમાનકાલીન અમે સાધુઓ મોટાભાગે વધુ પડતો કાળ આ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને કાઢીએ છીએ.

આત્માએ સાધેલો સુંદર વિકાસ-

જરૂર સંસાર છોડીને આવ્યા છીએ; પણ કદાચ સંસારના સંબંધો, સંસારનો મોહ સતાવતો પણ હોય તો, કોને ખબર ? છેવટે, શ્રાવક કે સાધુ બન્ને છીએ તો એક નિશાળના વિદ્યાર્થીને? ફરકમાત્ર આટલો જ છે કે-શ્રાવક પાંચમા ધોરણમાં છે અને સાધુ છઠ્ઠા ધોરણમાં (ગુણસ્થાને) છે. એક ધોરણ આગળ-પાછળનો ફરક છે.

જ્યારે સંજવલન કષાયોનો ઉદય મંદ થઈ જાય અને આર્તધ્યાનની સ્થિતિ ન રહે, અને ધર્મધ્યાનની ચિંતન-ધ્યાનધારા વધતી જાય ત્યારે-સાધુ છોડેથી એક પગથિયું આગળ આવી સાતમા ગુણસ્થાને અપ્રમત્ત બને છે. સાધનામાં-નિર્જરામાં સાવધાન બને છે. એની જાગૃતિ ઉત્તમ હોય છે. પ્રમાદના નાશથી વ્રતાદિના પાલનમાં, શીલાદિની રક્ષામાં ઉદ્યત બને છે, જ્ઞાન-ધ્યાનની સાધનામાં વધુ સક્રિય બને છે. મોહનીયકર્મનો ભુકકો બોલાવવા માટે કમર કસે છે. અને શ્રેષ્ઠ ધર્મધ્યાન સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મૌનસ્થ ધ્યાન-સાધનામાં એકાગ્રચિત્તવાળો બને છે. મુખ્યપણે અપ્રમત્ત સાધુ મહાત્મા ધર્મધ્યાનનું ચિંતન કરે.

કર્મક્ષયનો એકમાત્ર ઉપાય-‘નિર્જરા’-

નવકારનું સાતમું પદ છે-‘સવ્યપાવપ્પણાસણો’અને નવતત્ત્વમાં સાતમું તત્ત્વ છે ‘નિર્જરા’. આત્મા ઉપર અનંતા જન્મોથી લાગેલા કર્મોને ખપાવવા માટે જો એકમેવ કોઈ ઉપાય સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ બતાવ્યો હોય તો તે છે-‘નિર્જરા’. નિર્જરા અર્થાત્ આત્મા સાથે જોડાયેલા-સંકળાયેલાં કર્મોને દીલાં પાડી ઝાડ ઉપરથી પીળું પાંદડું કેમ ખરી પડે છે તેમ ખેરવી નાંખવાં. વૃદ્ધાવસ્થામાં જેમ શરીર ઉપરથી ચામડી જર્જરિત થવા માંડે છે, તેમ કર્મોના થર પણ આત્મા ઉપરથી જર્જરિત કરી નાંખવા. એટલે જ વૃદ્ધાવસ્થાને જરાવસ્થા કહીએ છીએ. આ નિર્જરાંથી જ કર્મો ખપવાનાં એ કર્મો ખપશે તો જ આત્મા શુદ્ધ થશે...સિદ્ધ-બુદ્ધ થશે.

૧૨+૩૮=૫૦ ભેદ કુલ-

૬ પ્રાપ્ત અને ૬ આભ્યંતર એમ બાર ભેદે કરવામાં આવતી તપશ્રયાથી કર્મ ખપે છે. જૈનશાસનમાં સર્વ પ્રકારના ધર્મ નિર્જરાને યોગ્ય છે. દર્શન-પૂજા, આયંબિલ-ઉપવાસ, સામાયિક-પ્રતિક્રમણ-પૌષ્ઠ, જ્ઞાન-ધ્યાન-સ્વાધ્યાય-ઈત્યાદિ સર્વ પ્રકારના કર્મો ઉત્તમ નિર્જસકરાવનાર છે. સંવર-નિર્જરા ન કરાવનાર હોય તે ધર્મ શું કામના ?

નિર્જરા

અકામ

સકામ

૬ આભ્યંતર

૬ બાહ્ય

૧	૨	૩	૪	૫	૬
અનશન	ઊણોદરિ	વૃત્તિસંક્ષેપ	રસત્યાગ	કાયકલેશ	સંલીનતા
૨	૨	૪	૧	૧	૨=૧૨ ભેદ
૧	૨	૩	૪	૫	૬
પ્રાયશ્ચિત	વિનય	વૈયાવચ્ચ	સ્વાધ્યાય	ધ્યાન	કાયોત્સર્ગ
૧૦	૭	૧૦	૫	૪	૨=૩૮ ભેદ
૧૨ + ૩૮ = ૫૦ ભેદ કુલ.					

ધ્યાન

શુભ

અશુભ

આર્તધ્યાન

રોદ્ધધ્યાન

૪

૩

૨

૧

હિસાનુબંધી ઋષાનુબંધી સ્તેષાનુબંધી વિષયસ રક્ષાજાનુબંધી

૪

નિયાજી

અનિષ્ટયોગ દંષ્ટવિયોગ રોગાર્ત

૧

૨

૩

ધર્મધ્યાન

શુક્લધ્યાન

૧

૨

૩

૪

સંસ્થાન વિ.

આશા વિ. અપાય વિ. વિપાક વી

૧

૨

૩

૪

પૂર્વસ્ત્વવિતર્ક એકસ્ત્વવિતર્ક સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ વ્યુપસ્તાક્રયા નિજસ

ધર્મ કર્મ અપાવનાર તો હોયો જ નેઈએ.

બાહ્ય કરતાં અંત્યંતર તપને નિર્જરા કરાવનાર તીવ્ર અને અમોઘ સાધન માનવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ વગેરે તો ગજબની નિર્જરા કરાવનારાં છે. અહીંયા આ ગુણશ્રેણીમાં આગળ ચઢવામાં હવે તો ધ્યાનસાધના ઘણો મોટો ભાગ ભજવશે.

“ધ્યાનાગ્નિના દહતે કર્મ” ધ્યાનરૂપી અગ્નિથી જીવનાં કર્મ બળે છે.

ધ્યાનસાધના બહુ ઉચ્ચકોટીની સાધના છે. તીર્થંકર ભગવંતો ધ્યાન સાધના વડે જ કર્મ અપાવી કેવલજ્ઞાન મેળવે છે. એ જ રાજમાર્ગ છે, વર્ષોથી તપશ્ચર્યાદિ કરીને જોટલી નિર્જરા નથી થતી તેટલી નિર્જરા જ્ઞાની-ધ્યાની આત્મા શ્વાસોચ્છવાસમાત્રમાં કરી લે છે, કહ્યું છે કે-

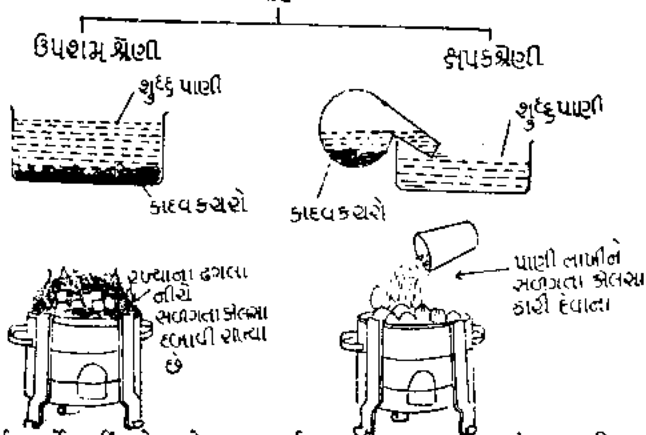
બહુ કોડો વરસે ખપે, કર્મ અજ્ઞાને જેહ ।

જ્ઞાની શ્વાસોચ્છવાસમાં, કર્મ અપાવે તેહ ॥

હવે પછી સાતમાંથી આગળનાં બધાં ગુણસ્થાનો ધ્યાનપ્રધાન છે. પ્રબળ ધ્યાન સાધનાથી જ કર્મો અપાવતા-નિર્જરા કરતાં આગળ વધવાનું છે-

૮મું (નિવૃત્તિ) અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન-

આનું નામ છે ‘અપૂર્વકરણ’ આત્માના અપૂર્વ ગુણની પ્રાપ્તિ હોવાથી અપૂર્વકરણ નામ પાડ્યું. અહીંયા આત્માને અપૂર્વ એવા આત્મગુણોની પ્રાપ્તિનો ભાવ થાય છે.

અપૂર્વ અર્થાત્ પૂર્વે નહીં થયેલ એવા, અપૂર્વ-પરમ, આત્માદ-આનંદમય પરિણામ તે અપૂર્વકરણ. કર્મનો ક્ષય અને ઉપશમ કરવાના ભાવથી ક્ષપકશ્રેણિ અને ઉપશમશ્રેણિ જીવ આઠમા ગુણસ્થાનેથી જ નિશ્ચયથી શરૂ કરે છે. વિકલ્પે જરૂર ચોથેથી કરે છે. પરંતુ નિશ્ચયથી મુખ્ય તો આઠમેથી જ.

(૧) એક પાત્રમાં ડહોળાયેલું કચરાવાળું પાણી છે, પરંતુ ખિનારો તરસના કારણે વિચાર કરે છે. જો કાદવ-કચરો નીચે બેસી જાય-ઠરી જાય જમી જાય તો ઉપર-ઉપરથી પાણી પી લઉં કચરો કાઢ્યો નથી, દૂર નથી કર્યો, પણ નીચે બેસવાથી પણ સતોષ માની લીધો.

(૨) બીજા ચિત્રમાં જુઓ. જૂના જમાનામાં સગડીના સળગતા અંગારાને ન ઠારતા ઉપર રાખનો ઢગલો નાંખીને દબાવી દેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત શ્રેણિવાળાનો સ્વભાવ છે.

(૩) અથવા ત્રીજુ દૃષ્ટાંત જુઓ-યુદ્ધના મેદાનમાં શત્રુને ફક્ત બેભાન કરીને આગળ વધવું... પરંતુ એ વિચાર ન કર્યો કે જો એ પાછો ભાનમાં આવ્યો તો ? રાખના ઢગલામાં અંગારા દબાઈ તો ગયા છે પરંતુ હાથ મૂકતાં... રાખ દબાઈ ગઈ તો હાથ બળશે કે નહીં ?

પરંતુ શું થાય ? ઉપરાંતવાળાનો સ્વભાવ એવો જ છે... એને ખલાસ કરવા કરતાં દબાવી રાખવું વધારે પસંદ છે.

(૧) જ્યારે ક્ષપકશ્રેણિવાળાનો સ્વભાવ જુદો છે. એ તો કહે છે ના... કાદવ-કચરો નીચે બેસે એટલા માત્રથી કેમ ચાલે ? જો હાલી ગયો તો ? અને પીતાં હાલશે તો ખરો. માટે કખરો જોઈએ જ નહીં. પાણી ઉકાળી શુદ્ધ કરી... કચરો દૂર કરીને પછી એકલું શુદ્ધ પાણી પીવા પ્રયત્ન કરે છે.

(૨) ક્ષપકવાળાનો સ્વભાવ જુઓ. સગડીમાં સળગતા અંગારા ઉપર પાણી નાંખીને ઓલવી જ નાંખવા. રાખથી દબાવવા નહીં... પણ પાણીથી ઠારી જ નાંખવા. જેથી બીજી વાર હાથ-પગ પડે તો હાઝીએ નહીં.

(૩) યુદ્ધના મેદાનમાં શત્રુનો નાશ કરીને આગળ વધવું... શત્રુને બેભાન જોઈને રાજ ન થવું... જો પાછો ભાનમાં આવ્યો તો?... એના કરતાં ફરી ઊભો થઈ જ ન શકે તેવું જ કરવાનો લક્ષ....

આ પ્રમાણે ક્ષપકશ્રેણિવાળાનો લક્ષ જડમૂળમાંથી જ ઉખેડી નાંખવો... ખલાસ કરી નાંખવો પાછળ કંઈ પણ રાખવું જ નહીં

ઉપશમવાળો તો પોતાના કર્મોને પણ કર્મોને પણ ખપાવવા તો એક વખત
 શમાવતો જાય છે, દાખલો જાય છે. પૂરી મહેનત કરીને મૂળમાંથી જ કર્મો
 મૂળમાંથી ખલાસ નથી કરતો, માટે જ ખપાવી નાંખવાં, ક્ષય કરવો... માટે
 પડે છે... અંતે સાધી નથી શકતો. ક્ષપક કહેવાય છે.

શ્રેણિના શ્રી ગણેશ-

ઉપરના ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબ આઠમા અર્પવકરણ ગુણસ્થાનથી બંને
 શ્રેણીઓ શરૂ થાય છે. એક ઉપશમ-શ્રેણી છે અને બીજી ક્ષપક શ્રેણી છે.

ઉપશમ શ્રેણિ-

આઠમા ગુણસ્થાનથી થરૂ થાય છે. અને જીવ ક્રમશઃ કર્મોને ઉપશમાવતો
 દબાવતો આગળ વધી નવમે આવે અને ત્યાંથી દશમે જાય. અંતે અગિયારમે ગુણસ્થાને
 જાય છે બસ, અગિયાર મેથી આગળ બારમે નથી જતો, ન જાય... અગિયારમેથી એનું
 પતન બે રીતે છે. એક તો જો અગિયારમે આયુષ્ય પુરું થઈ જાય તો મૃત્યુ પામીને
 કલ્પાતીતના અનુત્તર વિમાનમાં સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યાંથી
 ભવ પૂરો કરી એક જ ભવ મનુષ્યનો કરી મોકે ચોકકસ જાય... કારણ કે અનુત્તર
 વિમાનવાસી દેવતાઓ એકાવતારી હોય છે. એટલે અનુત્તર વિમાનનો દેવભવ મોકે
 જવા માટે વિશ્રાન્તિનો ભવ ગણાય છે.

આસંસારં ચતુર્વાર-મેવ સ્વચ્છમનાવલી ।

जीवस्यैकवार-द्वयं सा यदि जायते ॥

-આખા સંસારચક્રમાં એક જ ઉપશમશ્રેણિ વધુમાં વધુ ચાર વાર ચઢી શકે
 છે, માંડી શકે, પરંતુ એક ભવમાં જો માંડે તો બે વાર માંડી શકે છે.

वृत्तमोहोदयं प्राप्यो-पशमी च्यव ते ततः ।

अधः कृत्तमलं तोयं, पुनर्मालिन्यमश्नुते ॥

-હવે જો ૧૧ મા ઉપશાન્ત ગુણસ્થાને આયુષ્ય પૂરું ન થાય તો કાળક્ષયે પડે
 અંતર્મુહુર્તની અવધિ પૂરી થઈ જાય. પછી ચારિત્ર મોહનીયકર્મના ઉદયે નીચે પડે. જેમ
 કેઆપણે પહેલા જોયું કે જે કાદવ કચરો-મેલ ઠરી પાણીની નીચે બેઠો હતો. તે જ
 અવસર મળતાં પાછો હલી ગયો... અને પાણી મલિન થઈ ગયું. તે જ દશા આત્માની
 થાય છે. પડતો... પડતો છેક પહેલા મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક સુધી પણ પહોંચી શકે છે.
 ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરૂઢ યોગી-

કર્મક્ષયની સાધનાનું લક્ષ રાખી આઠમેથી ક્ષપકશ્રેણિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને ક્રમશઃ એક એક ગુણસ્થાન આગળ ચઢતો ચઢતો...તે તે કર્મો ખપાવતો જાય છે...પોતાની અપૂર્વ શક્તિ ફોરવીને ધર્મધ્યાનથી પણ આગળ શુકલધ્યાનના પ્રથમ ચરણમાં ધ્યાન સાધના સાધતો પહેલાં સંઘયણવાળો યોગી પદ્માસન વગેરે આસન લગાડી કાયાને સ્થિર કરી, નાસિકાના અગ્રભાગે દષ્ટિ સ્થિર કરી..., નિશ્ચલ દૃઢ થઈ ને મનને સ્થિર કરીને, યોગી (મુનિ)ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે...પ્રાણાયામાદિ વડે મનને વાયુના માધ્યમે સ્થિર કરી લે છે...જે પ્રાણાયામમાં પૂરક-કુંભક-રેચક વગેરેની પ્રક્રિયા કરે છે...અને ચિત્તને એકાગ્રચિત્તનને વિષે સ્થિર નિષ્પ્રકંપ કરે છે. સપૃથક્ત્વ સવિતર્ક સવિચારવાળા શુકલ ધ્યાનમાં સાધક આરૂઢ થાય છે. જે કે કર્મક્ષય કરવા ક્ષપકશ્રેણિકવાળા જીવને આસન-પ્રાણાયામ મહત્ત્વના નથી, નિશ્ચય ભાવ જ મહત્ત્વનો છે. અને કર્મ ખપાવતો આગળનું નવમું અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાન ચઢે છે.

૯ મું અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાન-

મૂળમાંથી કર્મો ખપાવવાની દિશામાં આગળ વધતો ક્ષપકશ્રેણિસ્થ જીવ નવમા અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાને આવીને નવ ભાગમાં એક પછી એક એમ વારાફરતી મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓનો ભુકકો બોલાવે છે. નરક અને તિર્થંચની ગતિ અને આનુપૂર્વી, સાધારણ નામકર્મ, ઉદ્યોત, સૂક્ષ્મ, બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયપણું, આતપ, થીણદ્વિ આદિ ૩ અને સ્થાવર વગેરે ૧૬ પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે. પછી આત્મધ્યાનની અતિવિશુદ્ધિ સાથે આગળ વધતો જીવ સ્ત્રી, પુરૂષ અને અને નપુંસકના ત્રણે વેદ ખલાસ કરે છે. વેદમોહનીય ખલાસ થયા પછી, કોણ સ્ત્રી-કોણ પુરૂષ, વગેરેનો ભેદ જ નથી રહેતો. વાસના-કામના મરી ગયા પછી કોઈ પ્રશ્ન જ નથી, અને ત્યાર બાદ સંજવલન ક્રોધ, માન, અને માયાનો નાશ કરે છે. હાસ્ય, રતિ, અરતિ વગેરે હાસ્યાદિ ખલાસ થયા પછીહસવા-રડવા વગેરેનું અહીંયા કંઈ રહેતું જ નથી. મુખ્ય મોટા મોટા કષાયો તો ખલાસ થઈ ગયા; પરંતુ હવે બહુ ઝીણો એક સૂક્ષ્મ લોભ બાકી રહી ગયો. માટે દશમે ગુણસ્થાને આગળ ચઢે છે.

૧૦. સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાન

અહીં સંપરાયનો અર્થ છે કષાય. અને તે પણ સાવ સૂક્ષ્મ. આપણે જાણીએ છીએ કે કાચની ઝીણી કરચ પણ પગમાં રહી ગઈ હોય તો કેવી ખૂંચે છે ? અને ઈન્જેક્શન આપતાં કદાચ સોયની અણી તૂટી ગઈ હોય અને નસમાં રહી ગઈતો શું થાય ? કર્હવાય સાવ ઝીણી વસ્તુ પણ મૃત્યુ નોતરનારી બની જાય તે જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ થોડો પણ લોભ શા માટે રાખવો જે મોટા મોટા બધા કષાયો ખલાસ કરી નાખ્યા તો પછી સૂક્ષ્મ લોભની વળી શું જરૂર ?...માટે ક્ષપક શ્રેણિસ્થ જીવ દશમે ગુણસ્થાને

આવીને તે પણ ખલાસ કરી નાંખે છે.

किन्तु स सूक्ष्मलोभांशान्, क्षपयन् द्वादशं व्रजेत् ॥

હવે શ્રપકશ્રેણિવાળો જીવ મોટી જમ્પ મારે છે. અને દશમેથી કૂદીને સીધો બારમે ગુણસ્થાને આવે છે. કારણ કે ૧૧મું તો ઉપશમવાળાનું છે અને તે તો બધા કર્મો દબાવે છે; અને ક્ષપકવાળાને તો દબાવવાની વાત જ નથી એ તો ખલાસ જ કરતો જાય છે.

બારમું ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન-

એક અંતર્બુદ્ધત કાળપ્રમાણ આ બારમે ગુણસ્થાને શ્રપકશ્રેણિવાળો જીવ દશમેથી સાધો કૂદકો મારીને આવે છે. અહીંયા મોહનીયની રહેલી અસર પણ બધી ખલાસ થાય છે. અતિવિશુદ્ધ ભાવવાળો શુકલધ્યાનના બીજ પ્રકારને અંગીકાર કરે છે. આ ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને મોહનીય ક્ષીણ થતાં અર્થાત્ ખલાસ થતાં આત્માનો વાસ્તવિક ગુણ વીતરાગતા પ્રગટ થાય છે. રાગ ગયો એટલે વીતરાગ, અને દ્વેષ ગયો એટલે વીતદ્વેષ; એટલે જીવ વીતરાગદ્વેષ=સર્વથા રાગ દ્વેષ વગરનો બને છે.

વીતરાગતાની સાધના

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે આરાધક આત્માનું મુખ્ય લક્ષ વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરવાનું હોવું જોઈએ. કારણ કે 'વીતરાગતા' જ સાધનાની શ્રેણિએ ચઢતાં પ્રાપ્ત થતો પ્રથમ ગુણ છે. પરંતુ આ વીતરાગતાની પ્રાપ્તિ મોહ-અવસ્થાના ક્ષયે થાય છે. જેમજેમ મોહનીય નષ્ટ થતું જશે, તેમ તેમ આત્મગુણ-વીતરાગતા તેટલા તેટલા અંશે પ્રગટ થતી જશે. અને બારમે ગુણસ્થાને સંપૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટ થઈ જાય છે. હવે કોઈ રાગદ્વેષને અવકાશ જ નહીં રહે, માટે મોહનીયના ક્ષયની સાધનાનું લક્ષ રાખવું જોઈએ. એ જ સાચી સાધના છે.

सर्वेन्धनैकराशीकृतसन्दीप्तो ह्यनन्तगुणतेजः ।

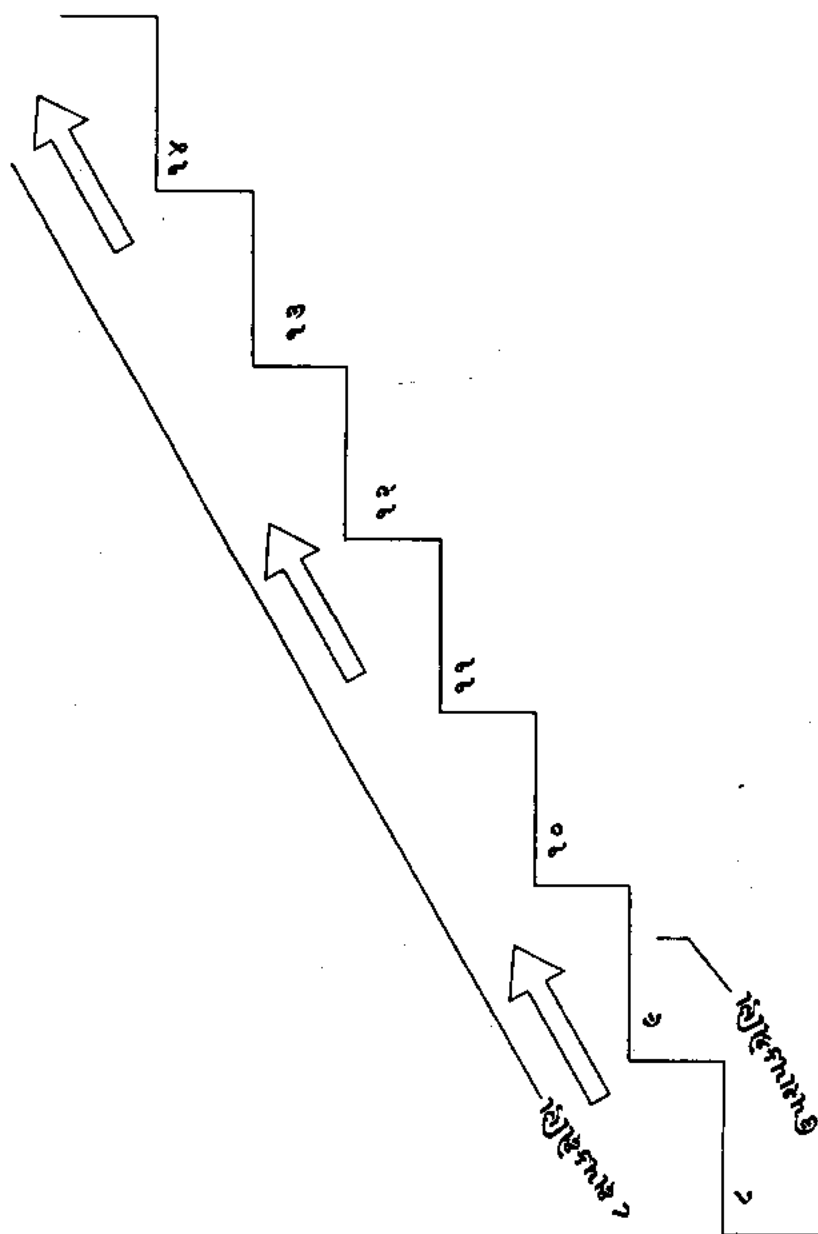
ધ્યાનાનલસ્તપઃ પ્રશમસંવરહવિર્વૃદ્ધિબલઃ ॥

ક્ષપકશ્રેણિમુગતઃ સ સમર્થઃ સર્વ કર્મિણાં કર્મ ।

ક્ષપકયિતુમેકો યદિ કર્મસક્રમઃ સ્યાત પરકૃતસ્ય ॥

ઉમાસ્વતિ મહારાજ પ્રશમરતિમાં ફરમાવે છે કે જેમ બધાંજ લાકડાં ભેગાં કરીને તેમાં આગ લગાડવાથી તે બળે છે, તે જ પ્રમાણે અનંત ગુણ તેજવાળું તપ, વૈરાગ્ય, અને સંવરરૂપી ઘી હોમવાથી ઘણી જ શક્તિશાલી એવી ક્ષપકશ્રેણિમાં પ્રાપ્ત થયેલ ધ્યાનરૂપી અગ્નિ એ એવો તીવ્ર અગ્નિ છે કે તેમાં જે બધા જીવો ના કર્મો નાંખવામાં આવે તો પણ તે બધાં જ બાળી શકવા સમર્થ છે, પરંતુ બીજાનાં કર્મો જીવ પોતામાં સંક્રમાવી નથી શકતો. દરેક જીવ પોતાનાં જ કર્મો ખપાવે છે, અને ભોગવે છે.

મોહનીયના ક્ષયે બીજાનો ક્ષય-

મસ્તકસચિવિનાશાન્તાલસ્ય યથા ધ્રુવો ભવતિ નાશ : ।

તદ્વત્કર્મવિનાશો હિ મોહનિયક્ષયે નિત્યમ્ ॥

જેમ તાડ વટવૃક્ષની ટાય ઉપર જે મૂચિ અથવા શાખાભાર હોય તે ભાગના નાશથી સંપૂર્ણ તાડવૃક્ષનો નાશ થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે મોહનીયકર્મના નાશથી બીજા કર્મોનો નાશ અવશ્ય થાય છે.

છદ્યસ્થવિતરાગઃ કાલં સોડન્તર્મુહૂર્તમથ ભૂત્વા ।

યુગપદ્ધિવિધાવરણમ્પ્રન્તરાયકર્મક્ષયમવાપ્ય ॥

શાશ્વતમનન્તમનત્તિશયમનુપમમનુત્તરં નિરવશેષમ્

સમ્પૂર્ણમપ્રતિહતં સમ્પ્રાપ્ત : કેવલજ્ઞાનમ્ ॥

“મોહક્ષયાજ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમ્” ॥ તત્ત્વા. ॥

૧૩મા ગુણસ્થાને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

બારમા ગુણસ્થાને અંતર્મુહૂર્ત કાળપ્રમાણ છદ્મસ્થ જીવ (જે હજી કેવલજ્ઞાન નથી પામ્યો તે) વીતરાગ તરીકે રહીને, બારમાના અંતે બીજા આવરણીયકર્મો જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય તથા અંતરાયકર્મની સર્વ પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે, તત્ત્વાર્થના આ સૂત્રમાં પંચમી વિભક્તિ વાપરીને ભેદ અને ક્રમ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે-પ્રથમ મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરી, પછી જીવ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયનો ક્ષય કરે છે. અને તેના ફળ સ્વરૂપે અનંત કેવલજ્ઞાન, અનંત કેવલદર્શન તથા દાનાદિ લબ્ધિઓ અનંત સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે. તે સર્વ ક્ષાયિકભાવે પ્રગટ થાય છે. આ કેવલજ્ઞાનાદિ નિત્ય, અનન્ત, નિરતિશય, અનુપમ, અનુત્તર, નિરવશેષ, સંપૂર્ણ અને અપ્રતિહત હોય છે.

શુકલધ્યાનના બેપાયા વટાવીને ત્રીજા પાયે ચઢતો જીવ ચારે ધનઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરીને આત્માના મૂળભૂત ગુણ જ્ઞાન-દર્શનાદિને સંપૂર્ણપણે અનંતના રૂપમાં ક્ષાયિકભાવે સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે. આ તેરમું ગુણસ્થાન સયોગી કેવલીના નામે ઓળખાય છે. અહીંયા પહોંચી આત્મા સર્વજ્ઞ-કેવલી બને છે. લોકાલોકવ્યાપી જ્ઞાનવાન બને છે. કેવલીને લોકાલોકના સર્વ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થાય છે. અને જે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધેલ હોય તો આ ગુણસ્થાને તીર્થંકર બને છે, ધર્મ તીર્થની સ્થાપના કરે છે, સમવસરણમાં દેશના આપે છે. આ તેરમા ગુણસ્થાને સર્વજ્ઞ ભગવાન આઠ વર્ષ ઓછા એવા પૂર્વક્રોડ વર્ષ સુધી રહી શકે છે વિહાર કરે...દેશના આપે વગેરે કરે.

કેવલજ્ઞાન પામ્યા એટલે મોક્ષ અવશ્ય. ચાર ઘાતિકર્મો ખમ્યા એટલે બીજા ચાર ઘાતી તો અવશ્ય ખપવાનાં જ છે.

૧૪ મું અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન-

સમુદ્ધાતાદિ જે કરવાનું હોય તે પતાવીને હવે કેલ્લી યોગનિરોધ કરે છે. શુકલધ્યાનના આગળના ચરણે ચઢે છે. અને અંતે શુકલધ્યાનના ચોથા ચરણે આરૂઢ થઈને મન-વચન-કાયયોગનો નિરોધ કરીને, રોકીને, ... અંતિમ ક્ષણે પાંચ હસ્વાક્ષર અર્થાત્ અ, ઈ, ઉ, ઋ, લૃ આ પાંચ અક્ષરો ઝડપથી બોલીએ તેટલા કાળમાં તો દેહ છોડીને એક જ સમયમાં મોક્ષમાં ચાલ્યો જાય છે.

“કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષઃ”

બાકી રહેલા ચાર અઘાતીકર્મો નામ, ગોત્ર, વેદનીય અને આયુષ્યકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને સદાના માટે મોક્ષમાં બિરાજમાન થઈ જાય છે. એમ ૪ ઘાતી + ૪ અઘાતી એમ કુલે આઠ કર્મોને સંપૂર્ણ ક્ષય એટલે ‘કૃત્સ્ન’ શબ્દ વાપર્યો છે. ‘કૃત્સ્ન’ કહો કે ‘સવ્ય’ કહોએક જ છે. અર્થાત્ સર્વ કર્મોનો સંપૂર્ણ પણે.

સર્વથા ક્ષય કરી લેવો તેનું નામ ‘મોક્ષ.’ અને ‘સવ્યપાવપ્પણાસણો’ પદ વાપરો તો પણ એક જ અર્થ છે. સર્વથા સર્વ પાપકર્મોનો નાશ.

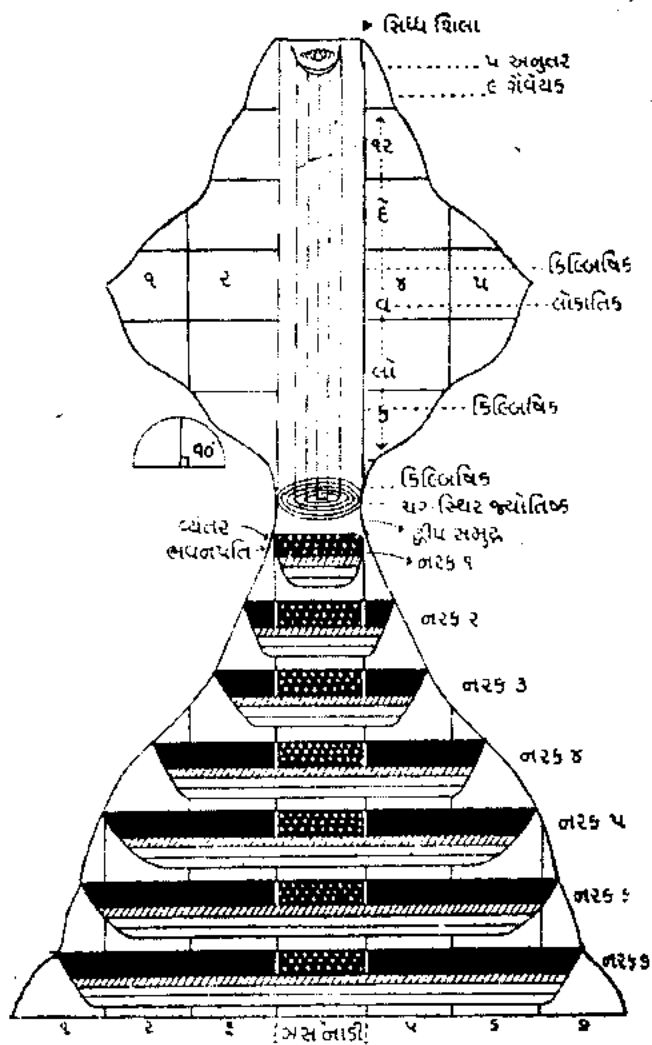
મોક્ષ શું છે ?

અનાદિ અનન્તકાળથી જીવ-કર્મનો જે સંયોગ તે સંસાર, અને હવે જીવ-કર્મનો સદંતર વિયોગ થઈ જેવો તેનું નામ છે ‘મોક્ષ’. સદા માટે હવે પછી ફરી જીવ-કર્મ સાથે ક્યારેય નહીં બંધાય. અનંતકાળે પણ નહીં બંધાય. કારણ, રાગ દ્વેષ જ મૂળમાં નથી તો પછી કર્મ બંધાય જ ક્યાંથી ? અને કર્મ ન બંધાય તો ફરી સંસારમાં આવવાનું કે રખડવાનું તો હોય જ નહીં. બસ, પાપામાં કર્મબંધ જ નથી તો પછી કર્મજન્ય સંસાર, જન્મ, મરણ, રાગ-દ્વેષ, કલેશ-કષાય, શરીર, આયુષ્ય, પ્રાણ, યોનિ, સ્વકાયસ્થિતિ વગેરે કંઈ જ નથી રહેતું આત્મા સંસારને છેલ્લી સલામ ભરી સદા માટે દેહ અને કર્મો સાથેનો સંબંધ તોડી મોક્ષમાં સ્થિર થાય છે.

મોક્ષે જીવ કેવી રીતે જાય છે ?

મોક્ષે જવા માટે મનુષ્યગતિ-મનુષ્યશરીર જ જોઈએ. પરન્તુ ઓછામાં ઓછું ૨ હાથ પ્રમાણ શરીર અને વધારેમાં વધારે ૫૦૦ મનુષ્યની કાયા હોય તો જ મોક્ષે જવાય. છઠ્ઠા આરામાં મોક્ષે ન જ જવાય, ક્રસ્થ ૧ જ હાથનું શરીર છે.

શૈલેષીકરણ આદિ ક્રિયા કરી અન્તે દેહ છોડતી વખતે શરીરની અંદરના પોલાણ ભાગો પૂરી નાખે છે. તેથી આત્મપ્રદેશો ધનાકાર સ્થિતિમાં આવી જાય. અને મૂળ શરીરની અવગાહનાનો એકતૃતીયાંશ ભાગ ઘટે છે અને બેતૃતીયાંશ શેષ રહે છે, અને સીધો જીવ મોક્ષે ચાલ્યો જાય છે. તે જ પ્રમાણે ૫૦૦ ધનુષ્યની કાયા હોય તો ૩૩૩ ધનુષ્ય ૧ હાથ ૮ અંગુલ પ્રમાણ અવગાહના શેષ રહે છે. અને એટલી જગ્યા જીવ સિદ્ધશિલા ઉપર રોકે છે.

મોક્ષે જવા માટે જોઈતી જરૂરિયાતો-

મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિયપણું, ત્રસકાય, કેવળજ્ઞાન, યથાખ્યાત ચારિત્ર, કેવળદર્શન, ભવ્યત્વપણું, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞાપણું અને અણાહારીપણું; આ પ્રમાણે મુખ્ય ૬૪ માર્ગણાઓમાંથી આટલું તો મોક્ષે જવા માટે અવશ્ય હોવું જ જોઈએ, તો જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મોક્ષની વિચારણા-

મોક્ષની વિચારણા નવ રીતે કરી શકાય છે.

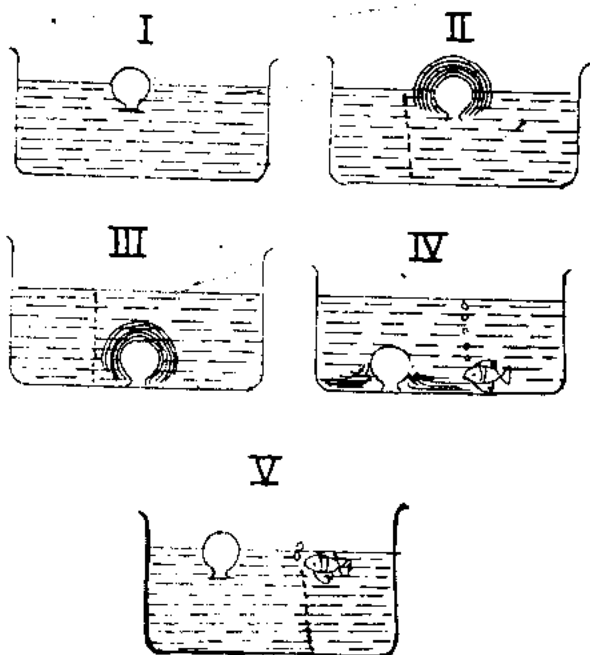
- (૧) સત્પદ-અર્થાત્ મોક્ષ એ અસત્ પદ નથી, સત્ સાચું પદ છે, વિદ્યમાન અસ્તિત્વ ધરાવતું પદ છે.
- (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ-સંખ્યાથી સિદ્ધના જીવો વગેરે,
- (૩) ક્ષેત્રદ્વાર-સિદ્ધના જીવોને રહેવાની જગ્યા સિદ્ધશિલા વગેરેનું સ્વરૂપ.
- (૪) સ્પર્શના દ્વાર-સિદ્ધશિલા ઉપર સિદ્ધાત્મા કેટલા આકાશપ્રદેશને સ્પર્શીનેરહે છે તેનો વિચાર.
- (૫) કાળદ્વાર-મોક્ષમાં કેટલો કાળ રહે છે તેનો વિચાર.
- (૬) અંતરદ્વાર-પરસ્પર અંતર કેટલું છે, તેમ જ કાળનું અંતર કેટલું છે, વગેરેનો વિચાર.
- (૭) ભાગદ્વાર-સિદ્ધના જીવો સંસારીની અપેક્ષાએ કેટલામા ભાગે છે વગેરે.
- (૮) ભાવદ્વાર-પાંચમાંથી સિદ્ધો કયા ભાવે મોક્ષે ગયા છે.
- (૯) અલ્પબહુત્વદ્વાર-જે ૧૫ ભેદે સિદ્ધપદ મળે છે, તેમાં ઓછા-વત્તાપણાનો વિચાર કરવો તે.

બહુ વિસ્તારથી આ નવદ્વાર વડે વિચાર કરતાં મોક્ષનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ નજર સામે આવે.

સિદ્ધાત્માનું ઊર્ધ્વગમન-

“તદનન્તરમૂર્ધ્વ ગચ્છત્યાલોકાન્તાત્ ॥

ઉપર ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વિચાર કરો-એક કોરું ખાલી માટલું પણી ઉપર ઊંધું મૂકતાં તે તરે છે, ડૂબતું નથી. પરન્તુ તેના ઉપર સિમેન્ટ કે માટીના થર લગાડતા તે પણીમાં ડૂબવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે આ ૮ કર્મથી ભારે આત્મા સંસારમાં ડૂબવા માંડે છે. પરન્તુ ડૂબ્યા પછી ધીમે ધીમે જ્યારે માટલા ઉપરથી માટીનો થર ઓગળી જાય છે, છૂટો પડે છે, ત્યારે ફરીથી તે માટલું ઉપર આવે છે, દરિયાના તળિયેથી માછલી ઉપર આવે છે તેમ જ સર્વ કર્મો આત્મા ઉપરથી ખરી પડતાં, ક્ષય થતાં આત્મા સંસારથી છૂટીને ઉપર જાય છે, ઊર્ધ્વગતિગ્રામી બને છે. પરન્તુ ઉપર જતાં જતાં કયાં સુધી ઉપર જશે ? દેખીતી વાત છે કે પાણીની સપાટી હશે ત્યાં સુધી જ જશે. એથી

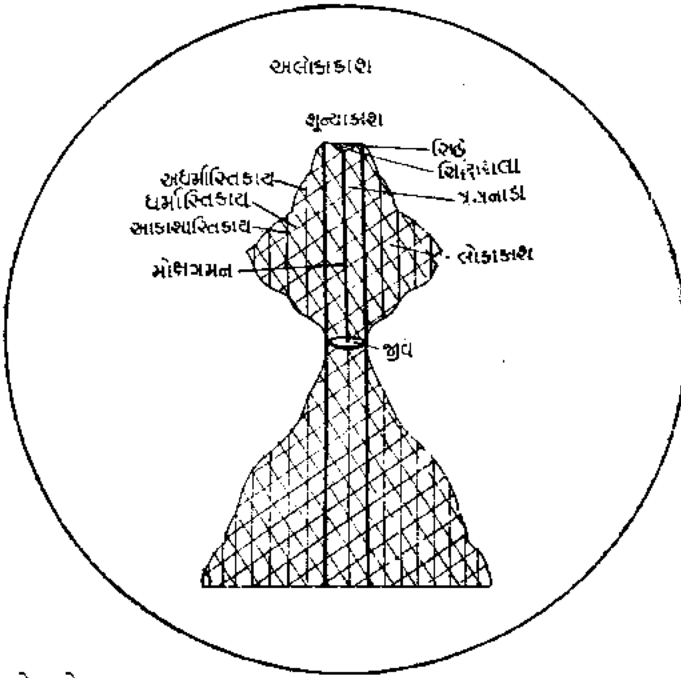

વધારે ઉપર તો ક્યાંથી જઈ શકે? પાણી જ નથી, તો કેવી રીતે જાય ?

આ ચિત્રમાં જુઓ. આત્મા દેહ છોડીને ઉપર જાય છે લોકની બહાર અલોકાકાશ છે. અલોકાકાશ અનંત છે. એની અંદર પુરુષાકૃતિમાં લોકાકાશ છે. તે માત્ર ૧૪ રાજલોક પ્રમાણ છે. અને તેમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય છે. અને મનુષ્યલોકમાંથી જીવ સિદ્ધશિલાએ છે તે ૪૫ લાખ યોજનની છે, અને સિદ્ધશિલાથી ૧ યોજન પ્રમાણ ઊંચે સુધી લોકાકાશ છે, ત્યાર પછી લોકાકાશની લિમિટ પૂરી થાય છે, અને અલોકાકાશ શરૂ થાય છે. અલોકાકાશમાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો નથી. ધર્માસ્તિકાય જીવને ગતિ કરવામાં સહાયક છે. ધર્માસ્તિકાયની સહાયથી

જીવ સીધો ગતિ કરતો કરતો જ્યાં સુધી ધર્માસ્તિકાય છે. ત્યાં સુધી જ જાય છે. અને અધર્માસ્તિકાય-સ્થિતિસહાયક દ્રવ્ય પણ ત્યાં સુધી જ છે તેથી જીવ ત્યાં રોકાઈ જાય છે.

જો અલોકાકાશમાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય આગળ હોત તો તો જીવ હજી પણ આગળ જાત. પરંતુ નથી માટે ત્યાં જ અટકી જાય છે. એજ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જીવનું મોક્ષસ્થાન છે, ક્ષેત્ર છે. માટે જ જીવો લોકાગ્રભાગે અટકી જાય છે. એટલે કહ્યું છે કે 'લોઅન્નામુવગચાણ.' ત્યાં સિદ્ધશિલા છે. એટલે સિદ્ધ શિલા ઉપર સિદ્ધ પરમાત્માનો

વાસ હોય છે.

તીર્થયાત્રાએ જવાનું કારણ-

ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબ જીવ ઋણ ગતિએ સીધો જાય છે. 90° ૯૦° ડિગ્રીએ સીધો જીવ જાય છે. જે સ્થાનેથી ગયા છે, ઠીક તે જ સ્થાનની સીધા ઉપર સ્થિર રહે છે. એટલા માટે આપણે અપણે તીર્થયાત્રાએ જઈએ છીએ. જે નિર્વાણ કલ્યાણક-ભૂમિઓ કહી છે, ત્યાંથી જે સ્થળેથી આત્મા મોક્ષે ગયા હોય તે ત્યાંથી 90° ડિગ્રીની સીધી દિશાએ હોય છે. દા. ત. વાદળ જે ભાગમાં હશે તે ભાગમાં વરસાદનું પાણી તે ભૂમિ ઉપર જ પડશે. હવાના કારણે બીજે ફેંકાય તે વાત જુદી છે. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધક્ષેત્ર ભૂમિએ જઈએ તો સિદ્ધ પરમાત્માની સીધી કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે. પાલીતાણાની ભૂમિએ તો 'કાંકરે કાંકરે સિદ્ધયા અનંતા કહીએ છીએ.

નિશ્ચલ-અચલસિદ્ધ પરમાત્મા-

એક મોક્ષે જઈને સ્થિર થઈ ગયા પછી, જેટલા આકાશપ્રદેશને અવગાહીને રહ્યા હોય તેટલા જ ભાગમાં સ્થિર-અચલ રહેવાનું છે. અનન્તાકાળે પણ ત્યાંથી હલવાનું નથી.

એક સાથે મળીને ભેગા રહે છે-

એક સ્થાનેથી જે મોક્ષે ગયા તે જ સ્થાનેથી કાળાંતરે બીજાં મોક્ષે જશે, ત્રીજા, ચોથા એમ ઘણા મોક્ષે જશે. જ્યારે

‘કાંકરે કાંકરે અનંતા સિદ્ધયા’ એમ બોલીએ છીએ તો એનો અર્થ જ એ થયો કે એક કાંકરા જેટલી ભૂમિ ઉપરથી અનન્ત સિદ્ધ થયા છે, મોક્ષે ગયા છે. તો એક જ જગ્યાએ બધા ભેગા રહે છે.

દા. ત. એક દીવાની જ્યોતમાં બીજા દીવાની જ્યોત, તેમાં વળી ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, એમ કેટલાય દીવાની જ્યોતિ ભેગી એક સાથે રહી શકે છે.

તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ આત્માઓ એક ઉપર બીજા, બીજા ઉપર ત્રીજા, એમ અનંત સાથે રહે તો પણ ચાલે. જીવનો અવ્યાબાધ સ્વભાવ છે.

૧૫ ભેદે સિદ્ધ

‘જીવવિચાર’માં જીવના મુખ્ય બે ભેદ પાડ્યા છે. એક સિદ્ધ અને બીજો સંસારી. અત્રે સિદ્ધના ભેદ ૧૫ બતાવ્યા છે. પણ આ ૧૫ ભેદ ઉપર મોક્ષે ગયા પછી નથી પરંતુ અહીંથી જવાના ક્રમના કારણે છે. નવતત્ત્વકારે આ ૧૫ ભેદ આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે. તે ઉદાહરણ સાથે જોઈએ.

૧. જિનસિદ્ધ-સર્વ તીર્થંકરો. જે તીર્થંકરપણે મોક્ષે જાય છે.

૨. અજિનસિદ્ધ-તીર્થંકર સિવાયના પુંડરીક સ્વામી વગેરે.

૩. તીર્થસિદ્ધ-તીર્થકાળમાં મોક્ષે જાય તે ગણધરો વગેરે.

૪. અતીર્થસિદ્ધ-તીર્થવિચ્છેદ તથા તીર્થસ્થાપના પહેલાં મોક્ષે જાય તે મરુદેવી માતા વગેરે.

૫. ગૃહસ્થસિદ્ધ-બાહ્ય રીતે ગૃહસ્થપણે જાય તે ભરત ચક્રવર્તી વિગેરે.

૬. અન્યલિંગસિદ્ધ-તાપસાદિ જે અન્ય ધર્મીના વેશમાં જાય છે તે.

૭. સ્વલિંગસિદ્ધ-સાધુવેશમાં જે મોક્ષે જાય તે. જેન સાધુ પ્રસન્નચંદ્ર વગેરે.

૮. સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ-સ્ત્રીપણે જે મોક્ષે જાય તે ચંદનબાળા વગેરે.

૯. પુરુષલિંગસિદ્ધ-પુરુષપણે જે મોક્ષે જાય તે ગૌતમસ્વામી વગેરે.

૧૦. નપુકલિંગસિદ્ધ-કૃત્રિમ નપુંસકપણે જે સિદ્ધ થાય તે ગાંગેયમુનિ આદિ.

૧૧. પ્રત્યેકસિદ્ધ-પોતાની જાતે બોધ પામી મોક્ષે જાય તે કરકંડુમુનિ આદિ.

૧૨. સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ-સ્વયંસ્ફૂરણથી વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય તે કપિલકેવળી આદિ.

૧૩. બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ-ગુરુના ઉપદેશથી બોધ પામીને મોક્ષે જાય તે જંબુસ્વામી વિગેરે.

૧૪. એક સિદ્ધ-એક સમયે એક મોક્ષે જાય તે મહાવીરસ્વામી ભગવાન આદિ.

૧૫. અનેક સિદ્ધ-એક સમયે વધારે મોક્ષે જાય તે ઋષભદેવ પ્રભુ સાથે ૧૦૮.

મોક્ષનું સુખ-

મોક્ષમાં જ્યાં જન્મ-મરણ, દુઃખ-દારિદ્ર્ય દેહ વગેરે કંઈજ નથી, આત્મા અનંતજ્ઞાન દર્શનમાં જ મસ્ત છે. ત્યાં તો દુઃખની વાત જ ક્યાંથી હોય ? અનંત સુખ, અવ્યાબાધ સુખ હોય છે. સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં, આનંદધન, ચિદાનંદસ્વરૂપી આત્મા હોય છે. નિરંજન નિરાકાર સિદ્ધાત્માનું સુખ અનંત સ્વરૂપે છે.

અર્ધમુક્તામુનિ, ભરતમહારાજ, મરુદેવામાતા, ઈલાચીકુમાર, બાહુબલીજી, પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ વગેરે અનંત આત્માઓ મોક્ષે ગયા છે.

અરિહંત પરમાત્મા શરીર છોડીને મોક્ષે જતી વખતે શરીરની જે અવસ્થામાં હોય અર્થાત્ જે આસનમાં સ્થિર હોય તે જ અંતિમ આસન પ્રમાણે મૂર્તિ બને છે. દા. ત. જે પદ્માસનમાં દેહ છોડીને મોક્ષે જાય તો પદ્માસનાકારની પ્રભુની મૂર્તિ બને છે. અને જિનમુદ્રામાં ઊભા ઊભા કાયોત્સર્ગમાં મોક્ષે જાય તો પ્રભુની ઊભી કાયોત્સર્ગવાળી જિનમુદ્રાની મૂર્તિ બનાવવામાં આવે છે. એથી ધ્યાનાદિમાં એ અવસ્થા અને એ ભાવ આવે.

મોક્ષે ગયેલા મુક્તાત્માને નમસ્કાર-

भवबीजांकुरजनक-रागादयो क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णु वा हरो वा जिनो वा नमस्तस्मै ॥

-ભવરૂપ બીજનાં અંકુરાઓના જનક એવા રાગ-દ્વેષ જેમના ક્ષય થઈ ગયા છે, તે પછી બ્રહ્મા હોય. વિષ્ણુ હોય, મહાદેવ હોય, અથવા શ્રી જિનભગવાન હોય તેમને મારા નમસ્કાર થાઓ

दग्धे बीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नाडकुरः ।

कर्मबीजे तथात्यन्तं न रोहति भवाडकुरः ॥

-જેમ બીજ બળી ગયું હોય તો અંકુરાઓ ન ફૂટે, તે જ પ્રમાણે જેનાં કર્મરૂપી બીજ જો બળી જ ગયાં હોય તો પછી ભવ-સંસારરૂપ અંકુરાઓ ક્યાંથી ફૂટે ? ભવ-સંસાર ફરીથી ઊગવાનો પ્રશ્ન જ નથી.

માટે આત્મા પાછો સંસારમાં આવે જ નહીં.

અંતિમ પ્રાર્થના-

“सिद्धा सिद्धिं मम दिसंतु”

એવા હે સિદ્ધિ ભગવંતો ! મને સિદ્ધિગતિ દેખાડો.

सर्वं तु वो सिद्धिगतिं पाभो मे ज अंतरेच्छा.

‘કર્મ તણી ગતિ ન્યારી’ ની આ જાહેર વ્યાખ્યાનમાળાની પ્રવચન શ્રેણિમાં મતિભ્રમ કે ચિત્તદોષથી શ્રી જિનાજ્ઞા તથા જિનાગમવિરુદ્ધ કંઈ પણ બોલાયું કે લખાયું હોયતો

તે બદલ અંતઃકરણ પૂર્વક ‘મિચ્છા મિ દુકકડ’.....

● વાંચકોની ટૂંક નોંધ માટે ●

[illegible]

પ્રવચનકાર તરીકેની ખ્યાતી સર્વત્ર પ્રસરી છે. વિશેષ કરીને યુવા વર્ગ માટે અનેક વર્ષોથી શિબિરો ના માધ્યમથી જ્ઞાન પ્રદાનનું સ્તુત્ય કાર્ય કરી રહ્યા હજારો ગુમરાહ યુવકોના ઉદ્ધારક આપ બન્યા છો. તાત્ત્વિક પ્રવચનો ની સાથે-સાથે આપ સિદ્ધહસ્ત લેખકના રૂપમાં જાહેરમાં આવ્યા છો. હિન્દી-ગુજરાતી ભાષામાં આપે અનેક મૌલિક ચિન્તાનાત્મક પુસ્તકો લખી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. જે આજે પણ ઘેર ઘેર વંચાય છે.

અનેક ભાષાઓના જ્ઞાતા બહુમુખી પ્રતિભા સંપન્ન આપશ્રીએ અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત પંડિત પરિષદોનું સફળ આયોજન અનેકવાર કરી સંસ્કૃત ભાષામાં દાર્શનિક તત્ત્વોની ચર્ચા-વિચારણા કરી છે. સંસ્કૃતમાં આખ્યાનો આપી લેખો લખ્યા છે. વિશ્વવિદ્યાલય સ્તરે સેમિનારોમાં ભાગ લીધો છે.

શ્રી હથૂણડી રાતા મહાવીરજી તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સર્વાંગીણ વિકાસ કરાવ્યો છે. અને ત્યાં વિશ્વનું એક અનોખી ભાતનું “શ્રી મહાવીરવાણી સમવસરણ મહામંદિર” સાકાર કરાવ્યું છે. જે અદ્ભૂત અને અદ્વિતીય છે. પૂજ્યશ્રીએ હથૂણડી તીર્થમાં અને પુના શહેરમાં અંજનરાલાકા પ્રતિષ્ઠાઓ સ્વહસ્તે કરાવી છે. વર્તમાનમાં પુનાના કાન્નજ ઘાટમાં “શ્રી મહાવીર રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન - ધ્યાન-યોગ સાધના કેન્દ્ર” “વીરાલયમ્”નું વિરાટ આયોજન હાથ ધર્યું છે. તેને સફળ કરવામાં વ્યસ્ત છે.

પૂજ્યશ્રીએ રાજસ્થાન, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, આન્ધ્રપ્રદેશ, કર્નાટક, તામિલનાડુ આદિ અનેક રાજ્યોમાં હજારો માઈલોનું વિચરણ કરી શાસન પ્રભાવના ના અનેક કાર્યો કર્યા છે. જામનગર, જયપુર, ઉદયપુર, ઈન્દોર, મુંબઈ, પુના, વડોદરા, સુરત, અમદાવાદ, બેંગલોર, મદ્રાસ આદિ અનેક શહેરોમાં સફળ યશસ્વી-યાદગાર ચાતુર્માસો કરીને દેશભરના સંઘોમાં અદ્ભૂત સુવાસ પ્રસરાવી છે. ઉપધાન તપ, યાત્રા સંઘો, મહોત્સવો, શિબિરો આદિના અનેક આયોજનો પૂજ્યશ્રીની નિશ્ચામાં અનેકવાર થયા છે.

શ્રી મહાવીર વિદ્યાર્થી કલ્યાણકેન્દ્રની સંસ્થાની મારફત આપ જ્ઞાન પ્રસાર ના કાર્યો કરી રહ્યા છો. “શ્રી મહાવીર જૈન સાધર્મિક કલ્યાણકેન્દ્ર”ની સંસ્થા મદ્રાસ, બેંગલોર, મુંબઈ, પુના, જોધપુરાદિ શહેરોમાં આપના ઉપદેશથી સ્થાપાણી છે. જે સેંકડો સાધર્મિક પરિવારોનો ઉદ્ધાર કરી રહી છે. આવી સંસ્થાઓ અને કાર્યોના આદ્ય પ્રણેતા રહીને આપે દેશમાં ચારે બાજુ જૈન સંઘ-સમાજનું હિત કર્યું છે. જુગ... જુગજીવો.... દીધીયુષી અમર બનો ગુફ્ફેવ અમારા.....

